INTERNATIONAL

EUROASIA

Congress on Scientific Researches and Recent Trends-V

Baku

Azerbaijan

16-19 DEC, 2019

Hazar University
Baku, Azerbaijan

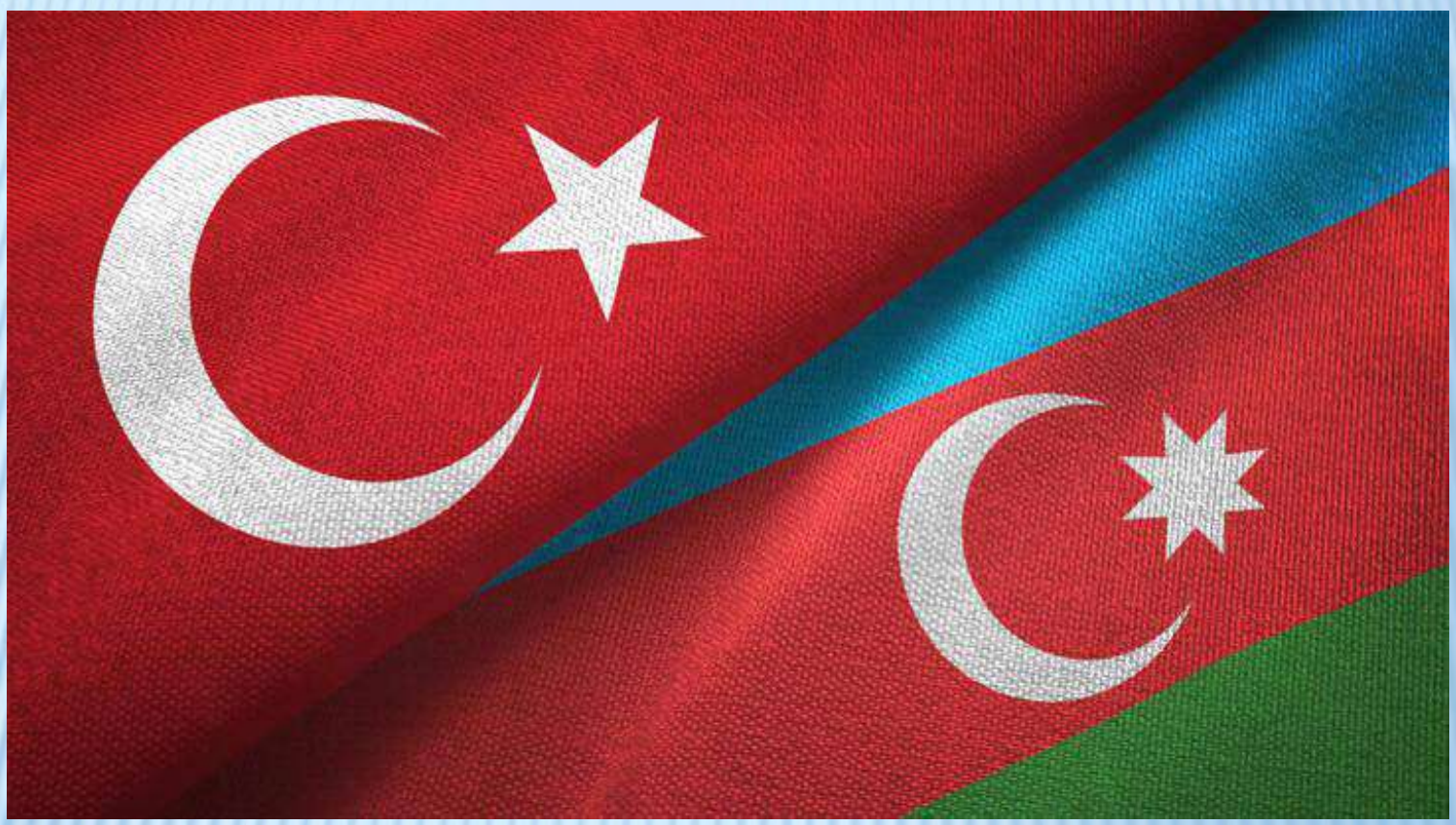
THE BOOK OF FULL TEXTS

Volume - III

Editors
Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA
Dr. Terane NAĞIYEVA

ISBN 978-625-7029-51-3

www.euroasiasummit.org

KHAZAR UNIVERSITY

ABSTRACT BOOK

Editors

Prof.Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Dr. Terane NAĞIYEVA

All rights of this book belongs to ISPEC Publishing.

Without permission can't be duplicate or copied.

Authors of chapters are responsible both ethically and juridically.

ISBN 978-625-7029-51-3

Issued: 23.12.2019

INTERNATIONAL

EUROASIA

Congress on Scientific Researches and Recent Trends-V

December 16-19, 2019

Baku, Azerbaijan

Vol. 3

www.euroasiasummit.org

ABOUT CONGRESS

INTERNATIONAL EUROASIA

Congress on Scientific Researches and Recent Trends-V

Keynote & Invited participation

DATE - PLACE

December 16-19, 2019

Baku, Azerbaijan

ORGANIZATION

Institute of Economic Development and Social Researches

Khazar University

EUROASIA JOURNAL

LANGUAGES

Turkish, Azerbaijani, English, Russian

INTERNATIONAL PARTICIPANTS

Turkey, Azerbaijan, Pakistan, Russia, Tajikistan, Kazakhstan

All submissions were subject to double-blind review by at least two reviewers.

ORGANIZATION COMMITTEE

Hamlet ISAXANLI
HONORARY PRESIDENT CHAIRMAN OF THE BOARD OF TRUSTEES OF KHAZAR UNIVERSITY
Mustafa Latif EMEK
HEAD OF ORGANIZING COMMITTEE
Elvan CAFEROV
MEMBER OF ORGANIZING COMMITTEE
AZERBAIJAN STATE PEDAGOGY UNIVERSITY
Dr. Gülahmet İMANOV
MEMBER OF ORGANIZING COMMITTEE
BAKU STATE UNIVERSITY
Dr. Bauyrzhan BOTAKARAYEV
MEMBER OF ORGANIZING COMMITTEE
HODJA AHMAT YASSAWI UNIVERSITY
Dr. Cavit POLAT
MEMBER OF ORGANIZING COMMITTEE
Dr. Mariam S. OLSSON
MEMBER OF ORGANIZING COMMITTEE
Assist. Prof. Muntazir MEHDI
MEMBER OF ORGANIZING COMMITTEE
National University of Modern Languages, Islamabad Pakistan
Atabek MOVLYANOV
MEMBER OF ORGANIZING COMMITTEE

SCIENCE COMMITTEE

Prof. Dr. Mustafa TALAS – Niğde Ömerhalisdemir University

Prof. Dr. Akbar VALADBIGI – Urumiye University

Prof. Dr. Sarash KONYRBAYEVA – Kazakh State University

Prof. Dr. Osman ERKMEN - Gaziantep University

Prof. Dr. Gulsar Isahan- Bakü Avrasya Üniversitesi (Rektör Yardımcısı)

Prof. Dr. Afaq SADYGOVA- Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Dr. Hacer HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University

Prof. Dr. Jacqueline AYOUB-Lebanese University sector -3- Rector

Assoc. Prof. Dr. Kasım KARAMAN - Erciyes University

Assoc. Prof. Dr. Sehrane KASIMİ – Azerbaijan National Academy of Sciences

Assoc. Prof. Dr. Sevcan YILDIZ- Akdeniz University

Dr. Hatice Nur GERMİR- Manisa Celal Bayar University

Dr. ZHI Huang- Minzu University of China

Dr. Aykar Tekin BOZKURT- Gaziantep University

Dr. Canan BİRİMOĞLU OKUYAN - Hatay Mustafa Kemal University

Dr.Serkan GÜN - İnstitute of Economic Development and Social Researches

Dr. Elena TINIKOVA - Russian Academy of Sciences

Dr. MA Yuzhong – Renmin University

Dr. Elvan CAFAROV- Nahçivan Üniversitesi

Dr. Bashır SALİH- Al-Jabal Al-Gharbi University – Libya

INTERNATIONAL SPEAKERS

Muntazar MEHDİ etc.- PAKISTAN

Firoz FAOZI- AFGHANISTAN

Sehrana KASIMI etc. - AZERBAIJAN

Cavit POLAT- TURKEY

Shakhlo HAMRAEVA--TAJIKISTAN

CONGRESS GALLERY

5. INTERNATIONAL
CONFERENCE
on SCIENTIFIC RESEARCHES
and RECENT TRENDS
December 16-19, 2019
Baku
Azerbaijan

AVRASİYA ZİRVƏSİ

5-ci Elmi Araşdırmalar və Aktual Problemlər konfransı

16-19 Dekabr 2019/ XƏZƏR ÜNİVERSİTETİ/ BAKI, AZƏRBAYCAN

5. Uluslararası

Hakemli & Katılımlı

AVRASYA ZİRVESİ

16-19 Aralık 2019

HAZAR ÜNİVERSİTESİ, BAKÜ, AZERBAYCAN

EUROASIA

Congress on Scientific Researches and Recent Trends-V

PROGRAM

Venue: KHAZAR UNIVERSITY

41 Mahsati Ganjavi Rd, Baku 1096, Azerbaijan

17.12.2019- REGISTRATION

17.12.2019- SESSIONS

10.00-12.00- Opening Ceremony (Speeches, Exhibition)

- Hamlet İsahanlı
Chairman of the Board of Trustees of Khazar University

- Assoc. Prof. İrade Halilova
Rector of Khazar University

- Mustafa Latif Emek
Chairman of IKSAD

-Asst. Prof. Muntazar Mehdi
National University of Modern Languages, Islamabad

-Prof. Dr. Mahire Hüseynova
Faculty Dean of Azerbaijan State Pedagogical University

ÖNEMLİ AÇIKLAMALAR

- Program bilimsel DİSİPLİN'ler gözetilerek hazırlanmıştır. Lütfen programı dikkatlice kontrol ediniz. Programda çalışmanıza ilişkin eksiklik/hata olduğunu düşünüyorsanız en geç ***8 Aralık 2019*** *tarihine kadar* ***kongre sekretaryası ile*** *iletişime geçiniz. Programın yoğunluğu sebebiyle* ***değişiklik taleplerinin karşılanamayacağını*** *özellikle belirtmek isteriz*
- Her bir sunum için ayrılan süre 15 dk'dır. ***Lütfen sürenizi aşmamaya özen gösteriniz***
- Oturumun başlatılması, sunum sıralamasının belirlenmesi, soru cevap alınması, ara verilmesi oturumun kapatılması ve oturuma ilişkin tüm hususlarda Kongre Tüzel Kişiliği'ni temsilen ***Oturum Başkanları TAM YETKİLİDİR***
- Katılım belgeleri, oturum sonunda ***Oturum Başkanları tarafından*** *teslim edilecektir*
- Kongre özet ve tam metin kitapları, kongre takviminde belirtilen süre içerisinde yayınlanacaktır
- Kongreyle ilgili her konuda düzenleme ve yürütme kurulu üyelerimiz ile koordinatörlerimizin sizlere hizmet etmekten kıvanç duyacağını ayrıca belirtmek isterim.

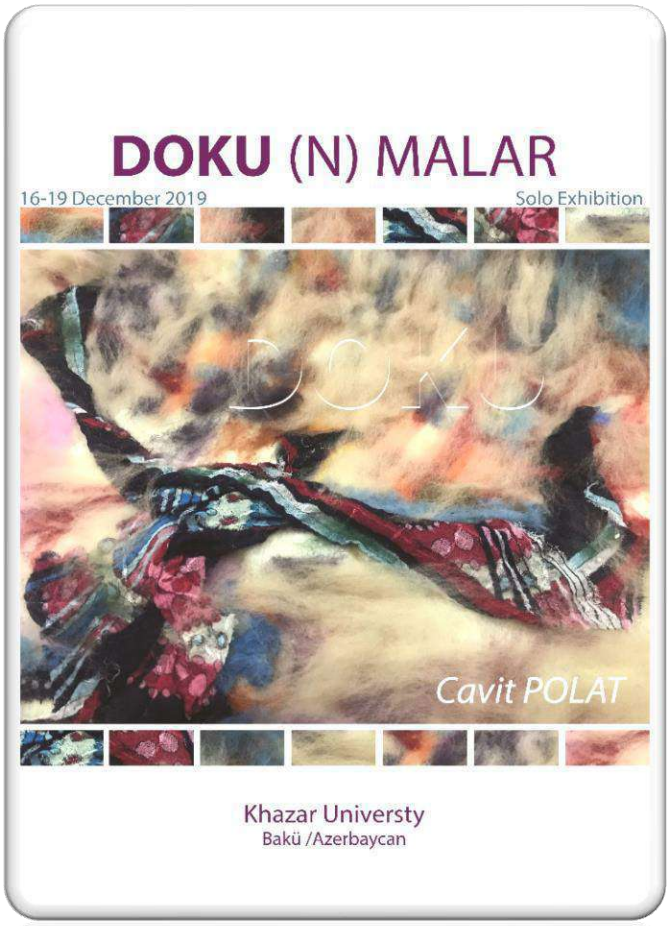
VACİB QEYDLƏR

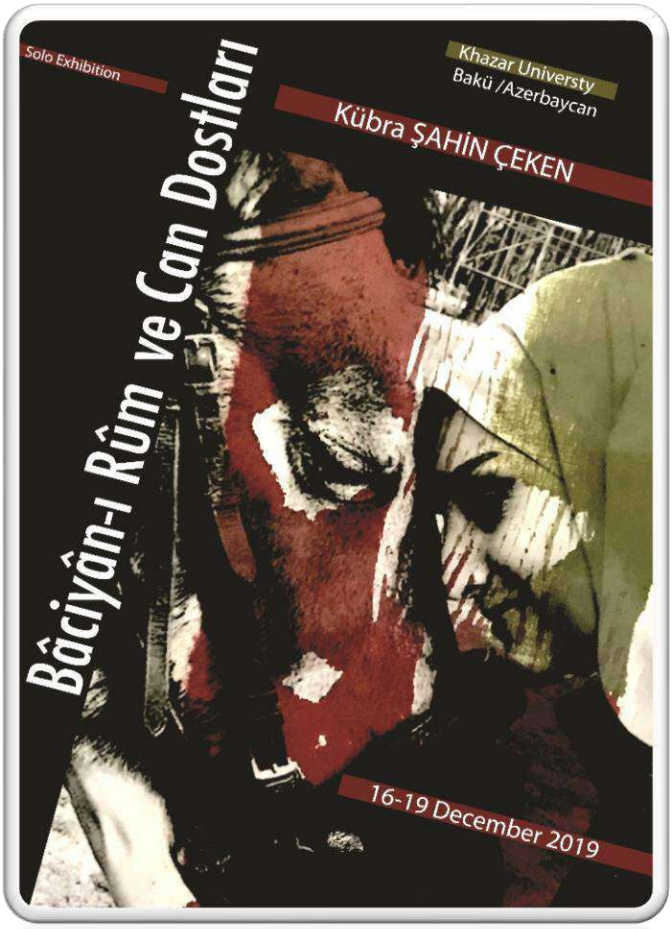
- Qeyd masası 08: 00-da açılır və 16: 00-dək fəaliyyət göstərəcəkdir.
- Zəhmət olmasa açılış mərasimində olun
- Zəhmət olmasa iclasınızdan ən az bir saat əvvəl qeydiyyatdan keçin
- Seans başlamazdan ən azı 30 dəqiqə əvvəl iclas otağında olun
- Sessiya rəhbəri təqdimatlarla bağlı bütün məsələlərdə tam səlahiyyətlidir; qəhvə fasilələri və sessiya.
- Sertifikatlar iclasın sonunda sessiya sədri tərəfindən veriləcəkdir.
- Qurultay proqramında məkan və vaxt dəyişikliyi kimi müraciətlər nəzərə alınmayacaq.
- Proqramda hər hansı bir çatışmazlıq olduğunu düşünürsənsə, xahiş edirəm 8 dekabr 2019-cu il tarixinədək bizə elektron poçt göndərin
- Sertifikatda müəlliflərin adları və kağız başlıqları, proqramda olduğu kimi çap olunacaq.

IMPORTANT NOTES

- *Registration desk opens at 08:00 and shall function till 16:00 pm.*
- *Please registrate at least an hour prior to your session*
- *Be in the session room at least 30 minutes before the session starts*
- *Head of session are fully empowered in all matters related to the presentations, coffee-breaks and session.*
- *Certificates will be given by the session chair at the end of the session.*
- *In the congress program, requests such as location and time changes will not be taken into consideration.*
- *If you think there are any shortcomings in the program, please email us at the latest by 8th December 2019*
- *The names of the authors and titles of paper in the certificate will be printed as in the program.*

Solo Exhibitions

10.00-12.00

Açılış Mərasimi / Opening Ceremony

12:00 - 13:00

Öğle yemeği / Lunch

Head of the session: Dos. Sehranə Kasimi	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 13^{00}:15^{00}	Saloon: 1
Orucova Ramilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN STRUKTUR VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ		
Prof. Dr. Halil AKDENİZ Işık Üniversitesi	SANATTA VE BİLİMDE YARATICILIK: BİLİMDE VE SANATTA YARATICILIK VE İNOVASYON GELİŞTİRMEYE YÖNELİK BİR EĞİTİM MODELİ ÖNERİSİ		
Dos. Sehranə Kasimi AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitu **Leyla Ağayeva** AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitu	ORTA ƏSR MİNİATÜRLƏRİNDƏ MUSİQİ ALƏTLƏRİ		
Dr. Öğr. Üyesi Kübra ŞAHİN ÇEKEN Iğdır Üniversitesi	YAZILI METNİN SANAT NESNESİNE DÖNÜŞMESİ		
Dr. Öğr. Üyesi Kübra ŞAHİN ÇEKEN Iğdır Üniversitesi	KURT SCHWİTTERS KOLAJLARINDAKİ KADIN FORMUNUN İRDELENMESİ		
Lect. Elçin TELLİ Iğdır Universty **Prof. Emel ŞÖLENAY** Anadolu Universty	IĞDIR - TUZLUCA İLÇESİ TOPRAĞININ KARAKTERİZASYONU VE SERAMİK ÜRETİMİNDE KULLANILABİLİRLİĞİNİN ARAŞTIRILMASI		
Mələk Kərimova Xəzər Universiteti	SƏNƏT ANLAYIŞI ILƏ MARCEL DUCHAMP VƏ DADAİZM		
Öğr. Gör. Amina TABARU Iğdır Üniversitesi	ERGENLİK DÖNEMİNDE SES		
Subeybat Tahir Bakı Mühəndislik Universiteti	ƏSKİ TÜRKLƏRİN BAŞ GEYİMLƏRİ – BÖRK VƏ BÜRÜNCÜK		
Dos. Könül Əsədli Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	ŞİRVAN BÖLGƏSİNDƏ ETNOMUSİQİ ŞÜNASLIQ HAQQINDA		

Head of the session: Doç. Dr. Veli SÜME	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 13^{00}:15^{00}	Saloon: 2
Murat YUCEL Gazi University	EFFECT OF PUMP POWER AND FIBER LENGTH ON AMPLIFIER GAIN IN YTTERBIUM DOPED FIBER OPTIC AMPLIFIERS		
G. Tuba TÜRKSAVAŞ Anadolu Üniversitesi	KÜRESEL ENERJİ MÜCADELELERİ BAĞLAMINDA ALMAN ENERJİ POLİTİKALARI		
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YİNANÇ Namık Kemal Üniversitesi	ATIKSULARDAN GAZ ELDESİ ÇALIŞMALAR VE ENERJİ ÜRETİMİ		
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YİNANÇ Namık Kemal Üniversitesi	ARITIM VE ENERJİ ELDE EDİLMESİ AMACIYLA DİYATOMELERİN KULLANIMI		
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YİNANÇ Namık Kemal Üniversitesi	BÜYÜK ENTEGRE ATIK SU MODELİ VE HAVZA EYLEM PLANI VE UYGULAMASINA BAKIŞ		
Veli SÜME Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi **Ahmed Yasin ÖZENER** Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi **Nihat Utku GÜNER** Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	YENİLENEBİLİR ENERJİ KAYNAKLARI ARASINDA GELENEKSEL SU DEĞİRMENLERİNİN ROLÜ		
Bünyamin ALBAYRAK Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi **Veli SÜME** Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi **Turan YÜKSEK** Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi **Erol ŞADOĞLU** Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi **Bülent VEREP** Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	TAŞKIN TAHMİNİNDE HAVZA KARAKTERİSTİKLERİ VE ARAZİ BOZULMALARI; RİZE İLİ DEREPAZARI ÖRNEĞİ		
Arzu Sadigova AMEA Fizika İnstitutu **Aynure Hadiyeva** AMEA Fizika İnstitutu **Pervane Esilbeyli** AMEA Fizika İnstitutu **Elara Mamedova** AMEA Fizika İnstitutu	YÜKSEK YOĞUNLUKLU POLIETILENIN YIPRANMA SÜRESINE NANOKILIN ETKISI		

Head of the session: Doç. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 13^{00}:15^{00}	Saloon: 3
Doç. Dr. Vefa KURBAN Ege Üniversitesi **Nur ÇÜMEN** Ege Üniversitesi	RUSSIA'S BANDWAGONING OR BALANCING STRATEGY WITHIN THE SCOP OF THE CYPRUS ISSUE: TURKEY		
Doç. Dr. Vefa KURBAN Ege Üniversitesi **Esma EFE** Ege Üniversitesi **Büşra AVCI** Ege Üniversitesi	TÜRK ve RUS DIŞ POLİTİKALARINDA AVRASYACILIK: KARŞILAŞTIRMALI YAKLAŞIM		
Elvan CAFAROV Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN SİYASİ VE ETNİK ÖZELLİKLERİ		
Feride Allahverdiyeva Bakü Devlet Üniversitesi	AVRUPA ÜLKELERİNİN ARAP BAHARI YAKLAŞIMI		
Şeyda ÇEVİKEL Hazar Üniversitesi	TÜRK BİRLİĞİ'NE YÖNELİK ENTEGRASYON ÇABALARI, OLASI ENGELLER VE FIRSATLAR		
Bahar OZSOY Baku State University	POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS OF AZERBAIJAN WITH CENTRAL ASIAN TURKISH STATES		
Doç. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ Çukurova Üniversitesi	BEŞ DEVLET BİR MİLLET AZERBEYCAN, KAZAKİSTAN, KIRGIZİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE TÜRKİYE İŞ YAPMA KOLAYLIĞI		
Nübar Cəbrayılova Azərbaycan Respublikası Prezident yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası	ƏTRAF MÜHİTİN ÇİRKLƏNMƏSİNDƏ İEÖ VƏ İEOÖ-LƏRİN ROLU		
Tansir Abbas Hashmi Al-Kauthar Islamic Univeristy Islamabad	THE ISLAMIC PRINCIPLES OF INTERNATIONAL RELATIONS IN CONTEMPORARY WORLD		

Head of the session: Prof. Dr. Makbule SABZİYEVA	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 13^{00}:15^{00}	Saloon: 4
Prof. Dr. Makbule SABZİYEVA Anadolu Üniversitesi	BİR ÖMRÜN HİKÂYESİ: GENERAL-DOĞUBİLİMCİ MEMMED SADIG AĞABEYZADE		
Dr. Öğr. Üyesi Abuzer KALYON Ankara Hacı Bayram Veli Ünversitesi **Dr. Filiz KALYON** Polatlı Şehit Seher Yaşar Anadolu Kız İHL	MISIR MİLLÎ KÜTÜPHANESİNDEKİ NECÂTÎ BEG DİVAN NÜSHALARI HAKKINDA		
Dr. Öğr. Üyesi Abuzer KALYON Ankara Hacı Bayram Veli Ünversitesi **Dr. Filiz KALYON** Polatlı Şehit Seher Yaşar Anadolu Kız İHL	HÜSN Ü AŞK'TA AŞK'IN HÜSNE KAVUŞMAK İÇİN GEÇTİĞİ SIKINTILI AŞAMALAR		
Dos. Səlimə Qasımova Bakı Slavyan Universiteti	C.MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ O.HENRİNİN REALİZMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ		
Aysel Talıbova Bakı Mühəndislik Universiteti	ƏDƏBİYYATDA DİKTATOR OBRAZI (QABRİEL QARSİA MARKEZİN "PATRİARXIN PAYIZI" ƏSƏRİ ƏSASINDA		
Dr. Terane NAĞIYEVA Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi	BAHTİYAR VAHABZADE'NİN ŞİİRLERİNDE TÜRK VE TÜRKÇÜLÜK		
Nailə Əskər AMEA Folklor İnstitutu	"KOROĞLU" EPOSU ŞƏRQ VƏ QƏRB VERSİYALARINDA		
Hacıyeva GÜLNARA Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Gİ DE MOPASSANIN NOVELLA VƏ ROMANLARINDA "KİÇİK İNSAN" MƏSƏLƏSİ		
Şəfa MURADOVA Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	XV ƏSR TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA MÜRİD-MÜRŞİD MÜNASİBƏTLƏRİ		

Head of the session: Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 13^{00}:15^{00}	Saloon: 5
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL Afyon Kocatepe Üniversitesi	OSMANLI ARŞİVİNDE YENİ TASNİF EDİLEN BELGELER IŞIĞINDA 1914 OSMANLI-ALMAN İTTİFAK ANTLAŞMASI		
Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL Afyon Kocatepe Üniversitesi	SAİT HALİM PAŞA'YA GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞİ (1918 MECLİS SORUŞTURMASI TUTANAKLARINA GÖRE)		
Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN Yıldız Teknik Üniversitesi	TÜRK DEVLET ANLAYIŞI VE İRAN DEVLET ANLAYIŞININ ETKİLEŞİMİ		
Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN Yıldız Teknik Üniversitesi	OSMANLI DEVLETİNDE KÖLELİĞİN VE KÖLE TİCARETİNİN HUKUKİ ALT YAPISI		
Gunay Heydarli Baku State University	THE MISSIONARY MOVEMENT IN THE SAFAVID EMPIRE: INTERRELIGIOUS AND INTERCULTURAL EXCHANGES		
Doç. Dr. Mustafa SAĞDIÇ Yıldız Teknik Üniversitesi	TÜRK ÜNİVERSİTELERİNDE GENEL KÜLTÜR DERSLERİ		
Doç. Dr. Mustafa SAĞDIÇ Yıldız Teknik Üniversitesi	SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETİMİNDE COĞRAFİ KAVRAMLARA İLİŞKİN ÖĞRENME GÜÇLÜKLERİ		
Prof. Dr. İbrahim EROL Afyon Kocatepe Üniversitesi	AFYONKARAHİSARDA YETİŞEN BAZI TIBBİ VE AROMATİK BİTKİLERİN EKSTRAKLARININ BİYOLOJİK ETKİNLİKLERİNİN BELİRLENMESİ		
Prof. Dr. İbrahim EROL Afyon Kocatepe Üniversitesi **Öğrt. Gör. Ramazan ÖZÇAKIR** Akdeniz Üniversitesi	SÜLFONAMİT YAN GRUPLU YENİ MALEİMİT POLİMERLERİNİN SENTEZİ		
Öğr. Gör. Dr. Tuğçe ÜNER Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi **Öğr. Gör. Dr. Aybike Tuba ÖZDEN** Ondokuz Mayıs Üniversitesi	BİR REKREASYONEL PAZARLAMA FAALİYETİ OLARAK KÖROĞLU ZİRVESİ YÜRÜYÜŞÜNÜN DOĞA VE KÜLTÜR TURİZMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ		

Head of the session: Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 15^{30}:17^{30}	Saloon: 1
Res. Assist. Ülkü ÇOBAN SURAL Gazi University **Prof. Dr. Neşe TERTEMİZ** Gazi University	PROOF SCHEME CHARTS AND INSTRUCTIONAL EXPLANATIONS USED BY PROSPECTIVE CLASS TEACHERS FOR CIRCUMFERENCE CALCULATIONS		
Dilber ACAR Class Teacher, Ministry of Education **Prof. Dr. Neşe TERTEMİZ** Gazi University **Dr. Adem TAŞDEMİR** Ahi Evran University	THE INVESTIGATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN MATHEMATICS AND SCIENCE PROBLEM SOLVING SKILLS AND ACHIEVEMENTS OF STUDENTS WHO WERE BEING EDUCATED WITH STEM		
Assist. Prof. H. Ayşe CANER Boğaziçi University **Işık YILMAZ** Dogus Automative	FACTORS THAT CONTRIBUTE TO ADULT LEARNERS' PERSISTENCE IN BASIC LITERACY PROGRAMS IN TURKEY		
Arş. Gör. Ayşe ÇİFTÇİ Muş Alparslan Üniversitesi **Prof. Dr. Mustafa Sami TOPÇU** Yıldız Teknik Üniversitesi	ENERJİ DÖNÜŞÜMLERİ KONUSUNDA AÇIK UÇLU SORULARDAN OLUŞAN BİR ÖLÇME ARACI GELİŞTİRİLMESİ: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK ÇALIŞMASI		
Prof. Dr. Mustafa Sami TOPÇU Yıldız Teknik Üniversitesi **Arş. Gör. Ayşe ÇİFTÇİ** Muş Alparslan Üniversitesi	OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMEN ADAYLARININ STEM TEMELLİ DERSLERİN BAŞARILI BİR ŞEKİLDE UYGULANMASINA İLİŞKİN GÖRÜŞ VE ÖNERİLERİ		
Səbinə MƏMMƏDOVA AMK	AZƏRBAYCANDA "KAMANÇA MƏKTƏBİ" DƏRSLİKLƏRİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ		
Dr. Maya QASIMOVA Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	İSMİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI		
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN QARŞILIQLI İNTEQRASİYA MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQİQİ ƏHƏMİYYƏTİ		

Head of the session: Doç. Dr. Latife ÖZAYDIN	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 15^{30}:17^{30}	Saloon: 2
Dr. Funda AKDURAN Sakarya Üniversitesi **Dr. Öznur ADADIOĞLU** Sakarya Üniversitesi **Dr. Ahmet SEVEN** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	KNOWLEDGE OF NURSES WORKING IN INTERNAL UNITS REGARDING CANCER SCREENING TESTS AND THEIR STATUS OF HAVING SCREENING TESTS		
Dr. Funda AKDURAN Sakarya Üniversitesi	KOLOREKTAL KANSER GENÇLERDE NEDEN ARTIYOR?		
Öğr. Gör. Dr. Öznur ADADIOĞLU Sakarya Üniversitesi **Dr. Öğr. Üyesi Ahmet SEVEN** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi **Öğr. Gör. Dr. Funda AKDURAN** Sakarya Üniversitesi	EVALUATING SELF-EFFICACY AND CARE BURDEN OF FAMILY MEMBERS GIVING CARE TO CANCER PATIENTS		
Öğr. Gör. Dr. Öznur ADADIOĞLU Sakarya Üniversitesi	THEORY/MODEL USE IN DOCTORAL THESES WRITTEN IN THE FIELD OF INTERNAL DISEASES NURSING IN TURKEY: A SYSTEMATIC COMPILATION		
Dr. Öğr. Üyesi Havva SERT Sakarya Üniversitesi **Arş. Gör. Serap ÇETİNKAYA** Sakarya Üniversitesi **Sebahat Gökçe DOĞAN** Sakarya Eğitim ve Araştırma Hastanesi	HEMŞİRELİK ARAŞTIRMALARINDAN YARARLANMADA KARŞILAŞILAN ENGELLER		
Dr. Öğr. Üyesi Havva SERT Sakarya Üniversitesi **Arş. Gör. Serap ÇETİNKAYA** Sakarya Üniversitesi	DİYABETİK AYAK İLE İLGİLİ YAPILAN LİSANSÜSTÜ TEZLERİN İNCELENMESİ		
Sebahat Gökçe DOĞAN Sakarya Eğitim ve Araştırma Hastanesi **Dr. Öğr. Üyesi Havva SERT** Sakarya Üniversitesi	HIV'Lİ HASTALARIN DEPRESYON VE SOSYAL DESTEK DÜZEYLERİNİN BELİRLENMESİ		
Arş. Gör. Şeyda YILDIRIM Hasan Kalyoncu Üniversitesi **Doç. Dr. Latife ÖZAYDIN** Hasan Kalyoncu Üniversitesi	ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİNDE OTİZMDEN ETKİLENMİŞ ÇOCUĞU OLAN EBEVEYNLERİN GÜNLÜK RUTİNLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ		
Araş. Gör. Sevim KARAHAN Hasan Kalyoncu Üniversitesi **Doç. Dr. Latife ÖZAYDIN** Hasan Kalyoncu Üniversitesi	OKUL ÖNCESİNE DEVAM EDEN 48-72 AYLIK ÖZEL GEREKSİNİMLİ ÇOCUKLARIN SOSYAL BECERİ DÜZEYLERİNİ BELİRLENMESİ		
Arş. Gör. Kübra ÖZGAN Hasan Kalyoncu Üniversitesi **Doç. Dr. Latife ÖZAYDIN** Hasan Kalyoncu Üniversitesi	0-3 YAŞ ARASI İŞİTME YETERSİZLİĞİ OLAN ÇOCUKLARIN ANNELERİNİN GÜNLÜK RUTİNLERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ		
Doç. Dr. Latife ÖZAYDIN Hasan Kalyoncu Üniversitesi	BEBEKLER BEKLEYEMEZ: 1-3 YAŞ ARASINDAKİ GELİŞİMSEL GERİLİĞİ SAHİP OLAN ANNELERE ÖĞRETİLEN ETKİNLİK TEMELLİ ÖĞRETİMİN ÇOCUKLARIN SOSYAL ETKİLEŞİMİ GENİŞLETME BECERİSİNE ETKİSİ		

Head of the session: Prof. Dr. A. Kadir CUCEN	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 15^{30}:17^{30}	Saloon: 3
Prof. Dr. A. Kadir CUCEN Uludag University	TEKNOLOJİ KARŞISINDA İNSANIN VAROLUŞ ÇIKMAZI		
Dr. Öğr. Üyesi Elif NUYAN Bursa Uludağ Üniversitesi	ÇOCUKLAR İÇİN FELSEFE'NİN KISA TARİHİ VE UYGULAMA ÇALIŞMALARI		
Doç. Dr. İradə ZƏRQANAYEVA Azərbaycan MEA-nın Fəlsəfə İnstitu	İSLAM: SÜLH VƏ MÜNAQİŞƏLƏRIN HƏLLİ ÜÇÜN ELM		
Dr. Öğr. Üyesi Filiz SAYAR Süleyman Demirel Üniversitesi	OTOBİYOGRAFİK MUHAKEME ÖZELLİKLERİ: FARKLI YAŞAM DÖNEMLERİNDE YAŞ VE CİNSİYET FARKLILIKLARI		
Emiliya AHMADOVA Azerbaijan State University of Economics	ISLAMIC CONSUMER MODEL OF BUYER BEHAVIOUR. ANALYSIS OF FACTORS THAT AFFECT TONMUSLIMS CONSUMERS BUYER BEHAVIOUR		
Aferim SEYİDOVA Kaspi Eğitim Şirketi	ORTA DÖNEM AZERBAYCAN EDEBİYATINDA SUFİZM VE HÜRUFİZM		
Aynurə Əliyeva AMEA	AİLƏ DƏYƏRLƏRİNİN QORUNMASINDA İSLAM DİNİN ROLU		
Assist. Prof. Neşe BÖRÜ Hacı Bektaşı Veli University	EVALUATION OF LEADERSHIP SKILLS OF SCHOOL PRINCIPALS AND PRACTICES TOWARDS THE DEVELOPMENT OF SOCIAL JUSTICE IN PRIMARY SCHOOLS		
Dr. Öğr. Üyesi A. Bahadır DARI Yalova Üniversitesi	DİJİTAL ÇAĞDA ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE YENİ BİR DİPLOMASİ ALANI OLARAK DİJİTAL DİPLOMASİ		
Dr. Öğr. Üyesi A. Bahadır DARI Yalova Üniversitesi	İLETİŞİM TEKNOLOJİLERİNİN GETİRDİĞİ DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜN TURİZME YANSIMASI; "DİJİTAL TURİZM"		

Head of the session: Prof. M. Şaban TANYILDIZI	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 15^{30}:17^{30}	Saloon: 4
Təhminə SƏLİMLİ ATU **Zeynab VƏLİYEVA** ATU **Mehriban ƏLƏKBƏROVA** ATU **Dos. Yusif İSMAYILOV** ATU	EKSPERİMENTALHIPERTIREOZ MODELİ ŞƏRAİTİNDƏ QURUŞUN NİTRATIN ORQANİZMİN BƏZİ İMMUN MARKERLƏRİNƏ TƏSİRİ		
Zeynab VƏLİYEVA ATU **Təhminə SƏLİMLİ** ATU **Mehriban ƏLƏKBƏROVA** ATU **Dos. Yusif İSMAYILOV** ATU	ORQANİZMİN TIREOID STATUSUNUN ÇATIŞMAZLIĞI ŞƏRAİTİNDƏ QURUŞUN NİTRATIN İMMUN REAKTİVLİYƏ TƏSİRİ		
Prof. M. Şaban TANYILDIZI Fırat University **Prof. H. Soner ALTUNDOĞAN** Fırat University **Merve KAYA** Fırat University **Assist. Prof. Venhar ÇELİK ÖZGEN** Fırat University	OPTIMIZATION OF FERMENTATION MEDIUM FOR GLUCONIC ACID PRODUCTION BY USING RECOMBINANT *ESCHERICHIA COLI* W		
Prof. M. Şaban TANYILDIZI Fırat University **Prof. H. Soner ALTUNDOĞAN** Fırat University **Assist. Prof. Venhar ÇELİK ÖZGEN** Fırat University	REMOVAL OF INHIBITORY SUBSTANCES FROM SUGAR BEET MOLASSES BY CHEMICAL TREATMENT PRIOR TO BACTERIAL FERMENTATION		
Prof. M. Şaban TANYILDIZI Fırat University **Prof. H. Soner ALTUNDOĞAN** Fırat University **Assist. Prof. Veyis SELEN** Fırat University **Assist. Prof. Venhar ÇELİK ÖZGEN** Fırat University	GLUCONIC ACID PRODUCTION WITH RECOMBINANT STRAIN BY SOLID-STATE FERMENTATION		
Prof. M. Şaban TANYILDIZI Fırat University **Prof. H. Soner ALTUNDOĞAN** Fırat University **Assist. Prof. Veyis SELEN** Fırat University **Assist. Prof. Venhar ÇELİK ÖZGEN** Fırat University	GLUCONIC ACID PRODUCTION WITH SLURRY FERMENTATION BY USING RECOMBINANT *ESCHERICHIA COLI* W		
Gülnarə HƏSƏNOVA **Azərbaycan Milli Elimlər Akademiyası** **Mikrobiologiya İnstitutu**	AZƏRBAYCANIN LENTİK VƏ LOTİK EKOSİSTEMLƏRİNDƏ RAST GƏLİNƏN MİKROSKOPİK GÖBƏLƏKLƏR.		
Gulare Azizaga Huseynzade Genetic Resources Institute of Azerbaijan National Academy of Sciences **Huseynova Cevahir** Genetic Resources Institute of Azerbaijan National Academy of Sciences **Imran Huseynova** Genetic Resources Institute of Azerbaijan National Academy of Sciences	EVALUATION LOCAL AND INTRODUCED TOMATO HYBRIDS FOR EARLY GREENHOUSE PRODUCTION IN ABSHERON CONDITION		

Head of the session: **Prof. M. Şaban TANYILDIZI**	Date: 17.12.2019 Tuesday	Time: 15^{30}:17^{30}	Saloon: 5
Onur ŞİMŞEK Bakü Devlet Üniversitesi **Berna ATEŞ** Bakü Devlet Üniversitesi	SWIMMING LESSONS AND ABA (APPLIED BEHAVOIR ANALYSIS) FOR CHILDREN WITH ASD		
Aynur Hüseynova Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MƏRKƏZİ SİNİR SİSTEMİNİN TİPİNDƏN ASILI OLARAQ EMOSİONAL GƏRGİNLİYİN ENDOKRİN-METABOLİK VƏ KOQNİTİV PROSESLƏR ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏYƏ TƏSİRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ		
Кенуль Гасанова Бакинский Государственный Университет	ЗАЩИТА ОРГАНИЗМА, ИЗМЕНЕНИЯМИ ГОРМОНОВ, ОТ ВЛИЯНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ НАГРУЗКИ, ОСВЕЩЕННОСТИ И ПРЕНАТАЛЬНОЙ ГИПОКСИИ		
Zeynep SAHIN Lokman Hekim University **Gulfem ERGUN** Gazi University **Ayse Seda ATAOL** Ankara Medipol University	EVALUATION OF SOME PHYSICAL PROPERTIES OF CAD/CAM POLYMERS AND HEAT-CURED PMMA		
Prof. M. Şaban TANYILDIZI Fırat University **Prof. H. Soner ALTUNDOĞAN** Fırat University **Assist. Prof. Venhar ÇELİK ÖZGEN** Fırat University	REMOVAL OF INHIBITORY SUBSTANCES FROM SUGAR BEET MOLASSES BY SORPTION PRIOR TO BACTERIAL FERMENTATION		
Prof. M. Şaban TANYILDIZI Fırat University **Prof. H. Soner ALTUNDOĞAN** Fırat University **Merve KAYA** Fırat University **Assist. Prof. Venhar ÇELİK ÖZGEN** Fırat University	EFFECT OF FERMENTATION MEDIUM COMPONENTS ON PRODUCTION OF GLUCONIC ACID BY USING RECOMBINANT *ESCHERICHIA COLI* W		
Hijran ISMAYİLOVA Azerbaijan Technology University	PRELIMINARY PROCESSING OF SUNFLOWER SEEDS IN AZERBAIJAN BASED ON THE IMPLEMENTATION OF NEW TECHNOLOGIES		
Ragif HUSEYNOV Szent Istvan University, Hungary	UNFOLDING OF FOOD SECURITY STUDIES IN SINGAPORE, GEORGIA AND AUSTRIA: A CRITICAL REVIEW OF EMPIRICAL EVIDENCE		
Prof. Dr. Memnune ŞENGÜL Atatürk Üniversitesi **Öğr. Gör. Arzu ODUNKIRAN** Iğdır Üniversitesi **Enes AY** Atatürk Üniversitesi	SİYAH VE SARI KİRAZIN BAZI FİZİKOKİMYASAL ÖZELLİKLERİ VE ANTİOKSİDAN KAPASİTESİ		
Öğr. Gör. Arzu ODUNKIRAN Iğdır Üniversitesi **Dr. Öğr. Üyesi Mine KÖKTÜRK** Iğdır Üniversitesi **Prof. Dr. Memnune ŞENGÜL** Atatürk Üniversitesi	MONOSODYUM GLUTAMATIN SAĞLIK ÜZERİNE ETKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ		

Head of the session: Prof. Dr. Erkan YÜKSEL	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 10^{00}:12^{00}	Saloon: 1
Prof. Dr. Erkan YÜKSEL Anadolu Üniversitesi	TÜRKİYE'DE İLETİŞİM ARAŞTIRMALARINDA İÇERİK ANALİZİ UYGULAMALARI, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ		
Prof. Dr. Halil İbrahim GÜRCAN Anadolu Üniversitesi	SANAL GERÇEKLİK VE HABER SUNUMUNDA YENİ BOYUT		
Əliyeva Pərvin ADPU	YENİYETMƏLƏRDƏ MİLLİ XARAKTERİN FORMALAŞMASINDA TELEVİZİYA FAKTORU		
Muntazar Mehdi National University of Modern Languages, Islamabad Pakistan **Dr. Ejaz Mirza** National University of Modern Languages, Islamabad Pakistan **Muhammad Tayyab Ali Angum** National University of Modern Languages, Islamabad Pakistan	DISCRIMINATORY DISCURSIVE PRACTICES IN PAKISTANI NATIONAL NEWSPAPERS VIS-À-VIS DEPRIVED SENTIMENTS OF BALOCHI PEOPLE: A CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS		
Doç. Dr. Aybike SERTTAŞ İstinye Üniversitesi	REKLAMLARDA GÜZELLİK FETİŞİ: KUSURLU İNSANLARA KUSURSUZ ÜRÜNLER		
Oğuz AKTÜRK Fırat Üniversitesi **Prof. Dr. Mustafa YAĞBASAN** Fırat Üniversitesi	TÜRK DİZİLERİN AZERBAYCAN KÜLTÜRÜNE ETKİSİ VE TÜRKÇE'NİN YAYGINLAŞMASINA KATKISI		
Albina HESİMOVA Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	AZƏRBAYCANDA RABİTƏ XİDMƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ		
Çinarə Səfərova Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti	TÜRKİYƏ-GÜRCÜSTAN SƏRHƏD QAPISI		
Dr. Firoz FAOZİ Kabil Devlet Üniversitesi	AFGANİSTAN'DA SU SORUNU		
Dos. Cavid Bağırzadə Gəncə Dövlət Universiteti	GƏNCƏDƏ ERMƏNİ XƏYANƏTLƏRİ		

Head of the session: Dos. Fəxrəddin YUSİFOV	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 10^{00}:12^{00}	Saloon: 2
Dos. Fəxrəddin YUSİFOV Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜLÜK VƏ SƏRİŞTƏŞTƏYÖNÜMLÜLÜYƏ KEÇİD İMKANLARI		
Doç. Dr. Fizuli MUSTAFAYEV AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu	KİNO DİLİNİN PUBLİSİSTİK, BƏDİİ VƏ ELMİ ÜSLUBLA ƏLAQƏSİ HAQQINDA		
Доц. Тоирова Гули Бухарский Государственный Университет **Зарипова Азиза** Бухарский Государственный Университет	ФАТИКА И ЕДИНИЦЫ ФАТИЧНОГО ОБЩЕНИЯ		
Dr. Vəliyeva Səbinə Xansuvar Qızı Bakı Dövlət Universiteti	BƏDİİ DİLDƏ MİLLİ MƏNŞƏLİ GEYİM ADLARI (ETNOQRAFİK TƏHLİL)		
Valıda KARIMOVA Azerbaijan University ***Assoc. Prof.* Irada SAMADOVA** Azerbaijan University of Languages	STRUCTURAL AMBIGUITY IN N. CHOMSKY'S SYNTACTIC DOCTRINE		
Хамраева Шахло Бухарский Государственный Университет	ОСОБЕННОСТИ МОРФОАНАЛИЗА ЯЗЫКОВЫХ КОРПУСОВ		
Qumru ŞƏHRİYAR AMEA Folklor İnstitutu	BİR SIRA TÜRK XALQLARININ ORTAQ MİRASI OLAN "EDİGEY" DASTANDA ŞEİRLƏRİN STRUKTURU		
Dr. Könül ABASLI UNEC İşletme Okulu **Leyla SULTANLI** UNEC TÜDİFAK **Kifayet GULİYEVA** UNEC İşletme Okulu	AKADEMİK ERTELEME DAVRANIŞLARI VE AKADEMİK MOTİVASYON ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ÖĞRENCİ GÖRÜŞLERİNE GÖRE İNCELENMESİ		
Dr. Könül ABASLI UNEC İşletme Okulu **Sugra CEFEROVA** TDAV Bakü Atatürk Lisesi	ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN HOŞGÖRÜ EĞİLİMLERİNİN İNCELENMESİ: BAKÜ TÜRK OKULLARI ÖRNEĞİ		

Head of the session: Prof. Dr. Minaxanım Nuriyeva	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 10^{00}:12^{00}	Saloon: 3
Prof. Dr. Minaxanım Nuriyeva Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	RUS DİLİNDƏ TÜRK SÖZLƏRİ: QUŞ, HEYVAN ADLARI		
Dr. Güləhməd İMANOV Bakı Dövlət Universiteti	TÜRK DİLLƏRİNDƏ MODAL SÖZLƏRİN MAHİYYƏTİ VƏ TƏDQİQİ MƏSƏLƏLƏRİ		
Gülşən MEHDIZADƏ ADPU	TƏDRİSİN FƏNN PROQRAMLARI (KURİKULUMLARI) ƏSASINDA TƏŞKİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ		
Dos. Zabitə M. Teymurlu Bakı Mühəndislik Universiteti	ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ UYĞUN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ		
Prof. İbrahim BAYRAMOV Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti **Dr. Almaz BƏDƏLOVA** Azərbaycan Dillər Universiteti	UYĞUR DİLİ ŞİVƏLƏRİ və AZƏRBAYCAN DİLİ		
Gülşən MEHDIZADƏ ADPU	TƏDRİSİN FƏNN PROQRAMLARI (KURİKULUMLARI) ƏSASINDA TƏŞKİLİNİN ƏHƏMİYYƏTİ		
Bağırova Aynurə Siyabxan Qızı Sumqayıt Dövlət Universiteti	İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏZİ TÜRKMƏNŞƏLİ TİTULLARIN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ		
Binnur ÇELİK Milli Eğitim Bakanlığı **Doç. Dr. Fulya ÖNER ARMAĞAN** Erciyes Üniversitesi	MADDE VE ISI ÜNİTESİNİN ÖĞRETİMİNDE YAŞAM TEMELLİ ÖĞRETİMİN FEN ÖĞRETMEN ADAYLARININ AKADEMİK BAŞARISINA ETKİSİ		
Doç. Dr. Fulya ÖNER ARMAĞAN Erciyes Üniversitesi **Nagehan DEMİR** Milli Eğitim Bakanlığı	ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN TÜBİTAK ARAŞTIRMA PROJE YARIŞMASINA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ		

Head of the session: Prof. Həcər HÜSEYNOVA	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 10^{00}:12^{00}	Saloon: 4
Prof. Həcər HÜSEYNOVA Azebaycan Devlet Pedaqji Universitesi	ORXON-YENISEY YAZILARININ LÜĞƏT TƏRKİBİ HAQQINDA ORHON JENİSE'NİN SÖZLÜK YAPISI HAKKINDA		
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan TUNÇEL Anadolu Üniversitesi	İKİNCİ DİL EDİNİMİ VE DİL ÖĞRENİMİNDE YAPISAL, İŞLEVSEL VE ETKİSEL YETİLERİN ÖNEMİ		
Səkinə əliyeva Azərbaycan Tibb Universiteti	NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏTİN FORMALARI		
Ağayeva Zülfiye Bakü Devlet Universitesi	ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGÂTİ'T-TÜRKİYYE VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ORTAK KULLANILAN BİTKİ ADLARI ÜZERİNE		
Nərmin Abdulhüseynli Bakı Dövlət Universiteti	FERDİNAND DE SÖSSÜR VƏ FUNKSİONAL QRAMMATİKA		
Verdiyeva Mehbanu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜASİR MÜƏLLİMİN METAKOMPETENSİYALARI		
Verdiyeva Mehbanu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜƏLLİM PEŞƏKARLIĞI VƏ SƏRİŞTƏLİLİYİN PROBLEMİNİN TƏDQİQİNƏ DAİR		
Dos. Nərgiz AĞAYEVA Azərbaycan Memarlıq – İnşaat Universiteti	METLAX PLİTƏSİ – ƏNƏNƏVİ BƏZƏK MATERİALI KİMİ XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCA MEMARLIĞININ FORMALAŞMASINDA ROLU		
Prof. Dr. Rayihə ƏMƏNZADƏ AMEA	ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MÜALİCƏ-SAĞLAMLIQ TİKİLİLƏRİ		

Head of the session: Prof. Dr. İbrahim EROL	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 12^{30}:14^{30}	Saloon: 1
Laman NAMAZOVA Genetic Resources Institute of ANAS	POTENTIAL OF *Ae. umbellulata* ZHUK. FOR İMPROVEMENT OF BREAD WHEAT (*Triticum aestivum*)		
Dos. Afət Ayyət qızı Qasımova Azərbaycan Texnologiya Universiteti	QƏNNADI MƏMULATLAR ISTEHSALINDA ZOĞALDAN ISTIFADƏNIN TƏDQIQI		
Gulshan ALİYEVA Baku State University	CORRECTIONAL EDUCATION FOR INMATES, COMPARATIVE CRITIQUE		
Könül TAPDIQOVA AMEA Zoologiya İnstitutu	YAZ FƏSLINDƏ VARVARA SU ANBARININ İBTİDAİ XƏRÇƏNGKİMİLƏR (ENTOMOSTRACA) FAUNASI		
Dos. Yusif İSMAYILOV ATU **Qumru CƏFƏROVA** ATU **Dos. Aftab ISMAYILOVA** ATU **Təhminə SƏLİMLİ** ATU	MONOAMİNERGİK FUNKSİONAL FƏALLIGIN DƏYİŞMƏSİNİN ENDOKRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏYƏ TƏSİRİ		
Qumru CƏFƏROVA ATU **Dos. Yusif İSMAYILOV** ATU **Dos. Aftab ISMAYILOVA** ATU **Təhminə SƏLİMLİ** ATU	TOKSİK STRES ŞƏRAİTİNDƏ BİOGEN AMİNLƏRİN DƏYİŞMƏSİNİN ENDOKRİN FƏALLIĞA TƏSİRİ		
Firuzə HÜMBƏTOVA ADPU	ŞAGİRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞINI ARTIRILMASINDA SOLO TAKSANOMİYASININ ROLU		
Aygün Məmmədzadə Lənkəran Dövlət Universiteti	ÜÇÜNCÜ TƏRTİB DİSKRET MULTİPLİKATİVO-ADDİTİVO-POVERATİV TÖRƏMƏLİ TƏNLİK ÜÇÜN SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ARAŞDIRILMASI		
Х.С.Ибрагимова Институт Физики Институт физики НАН Азербайджана	ИЗМЕНЕНИЕ ДИЭЛЕКТРИЧЕКИХ ПАРАМЕТРОВ НАНОКОМПОЗИТА ПП+ ZrO_2 ДО И ПОСЛЕ ЭЛЕКТРОТЕРМООБРАБОТКИИ		
Х.С.Ибрагимова Институт Физики Институт физики НАН Азербайджана	ИЗМЕНЕНИЕ ПОСЛЕ ЭЛЕКТРОТЕРМООБРАБОТКИ СВОЙСТВ ПОЛИМЕРНОГО НАНОКОМПОЗИТА ПП+3%ZrO_3		
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Ercüment ÖNEL Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi **Prof. Dr. Taylan AKSU** Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi **Doç. Dr. Kanber KARA** Erciyes Üniversitesi **Prof. Dr. Devrim SARIPINAR AKSU** Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	DEFNE UÇUCU YAĞININ (LAURUSNOBİLİS) RUMİNANTLARDA İN VİTRO METAN ÜRETİMİ ÜZERİNE ETKİLERİ		

Head of the session: Dos. Fərhad G.Mikayilov	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 12^{30}:14^{30}	Saloon: 2
Prof. Elshad Mammadov Yaqub Azerbaijan State University of Economics **Ahmadova Emiliya Oktay** Azerbaijan State University of Economics	GLOBAL ISLAMIC ECONOMY. NEW BREAKTHROUGH IN GLOBALIZED WORLD ECONOMY		
Dos. Fərhad G.Mikayilov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti **Samira R.Agayeva** Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	İNSAN RESURSLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN		
Mustafa Caner TİMUR Ardahan Üniversitesi	TÜRKİYE'DE ULAŞTIRMA SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ VE EKONOMİDEKİ ÖNEMİ		
Abrehet Mehari Azerbaijan State University of Economics	CHALLENGES OF ECONOMIC INTEGRATION OF SMES.IN MANUFACTURING SECTOR IN ETHIOPIA, TIGRAY REGIONAL STATE MEKELLE CITY		
Hakkı BAGAN Istanbul Rumeli University **Serap DAS** Istanbul Rumeli University	POTENTIAL OF THE AIR TRANSPORTATION SECTOR IN TURKEY: ON A COMPARATİVE ANALYSIS BETWEEN EUROPE AND TURKEY		
Samuel Atsibha Gebreyesus Azerbaijan State University Of Economics	ASSESSMENT OF THE CHALLENGE OF POST CLEARANCE AUDIT IN ETHIOIPA: ACASE OF ERCA MEKELLE BRANCH OFFICE		
Doç. Dr. Harun YILDIZ Bandırma Onyedi Eylül Universitesi	İDO BANDIRMA-YENİKAPI HATTI İLE İLGİLİ MÜŞTERİ ŞİKÂYETLERİNİN İNCELENMESİ		
Doç. Dr. Harun YILDIZ Bandırma Onyedi Eylül Universitesi	İSTİSMARCI YÖNETİM ALGISININ KİŞİ-ÖRGÜT UYUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ		

Head of the session: Prof. Dr. Funda Râna ADAÇAY	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 12^{30}:14^{30}	Saloon: 3
Öğr. Gör. Murat KURT Kütahya Dumlupınar Üniversitesi **Öğr. Gör. Süleyman Hılmi SEVİNDİK** Kütahya Dumlupınar Üniversitesi	TÜRKİYE'DE YOKSULLUK – AİLE – EĞİTİM ÜÇGENİNDE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ		
Prof. Dr. Funda Râna ADAÇAY Anadolu Üniversitesi	TÜRKİYE VE AB ÜYE DEVLETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİNDE CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE KADIN HAKLARI SORUNLARI		
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ACA Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi	SURİYELİLERİN TÜRKİYE'DE YAŞADIKLARI SOSYO-EKONOMİK PROBLEMLERİN İNCELENMESİ: BİR META DEĞERLENDİRME ARAŞTIRMASI		
Öğr. Gör. Dr. Mecbure ASLAN Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi **Prof. Dr. İsmet BOZ** Ondokuz Mayıs Üniversitesi	İŞ YERİNDE PRESENTEİZMİN NEDENLERİ VE ÖNLENMESİ İÇİN ALINMASI GEREKEN TEDBİRLER		
Prof. Dr. İsmet BOZ Ondokuz Mayıs Üniversitesi **Öğr. Gör. Dr. Mecbure ASLAN** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi	STRATEGIES TO IMPROVE RURAL WOMEN ENTERPRENEOURSHIP IN TURKEY		
Zülbiye KAÇAY Sakarya University of Applied Sciences **Fikret SOYER** Balıkesir University **Cihan AYHAN** Sakarya University of Applied Sciences	SERBEST ZAMAN ENGELLERİ VE KOLAYLAŞTIRICILARI ARASINDAKİ İLİŞKİ: ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİ		
Arş. Gör. Zişan Duygu ALİOĞULLARI Erzurum Tecnical University **Doç. Dr. Canan Nur KARABEY** Ataturk University	THE RELATIONSHIP OF LEADER'S POLITICAL SKILL, LEADER-MEMBER EXCHANGE AND ETHICAL LEADERSHIP		

Head of the session: Doç. Dr. Rıdvan KOZAK	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 12^{30}:14^{30}	Saloon: 4
Doç. Dr. Rıdvan KOZAK Anadolu Universitesi	İNTERNET DOMAİN NAME SPEKÜLASYONU: TURİZM KAVRAMLARININ ARAŞTIRMASI		
Zərifə Əliyeva Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu	İNNOVASİYA MÜASİR TƏHSİLİN İNKİŞAF AMİLİ KİMİ		
Vəfa Cəfərova İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu	AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNƏ İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ KLASTERLƏRİN TƏYİN OLUNMA İMKANLARI		
Aysel Hüseynova AMEA- "Memarlıq və İncəsənət Universiteti"	İNTERYER VƏ İNSAN PSİXOLOGİYASI		
Assoc. Prof. Canan CENGİZ Bartın University **Res. Asst. Pelin KEÇECİOĞLU DAĞLI** Bartın University	LAND ART WITHIN THE CONTEXT OF LANDSCAPE AND ART		
Res. Asst. Pelin KEÇECİOĞLU DAĞLI Bartın University **Assoc. Prof. Canan CENGİZ** Bartın University	SPATIAL DEVELOPMENT STRATEGIES WITHIN THE SCOPE OF URBAN DEVELOPMENT		

Head of the session: Elvan CAFAROV	Date: 18.12.2019 Wednesday	Time: 09^{30}:11^{30}	Saloon: 5
Arş. Gör. Dr. Gamze Gizem AVCIOĞLU Selçuk Üniversitesi **Arş. Gör. Dr. Ülfet DAĞ** Selçuk Üniversitesi	"KÜÇÜK KARA BALIK" VE "KÜÇÜK BALIK" HİKÂYELERİNDE AŞAMA ARKETİPİNİN KARŞILAŞTIRILMASI		
Sinan POLAT Özel Elazığ Bahçeşehir Koleji **Prof. Dr. Raşit ZENGİN** Fırat Üniversitesi	OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİNİN FEN AKTİVİTELERİ HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ VE SINIF İÇİ UYGULAMALARI		
Baş müəllim **Məlahət SEMEDOVA** Azərbaijan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜXTELIF SISTEMLI DILLERDE ADYEKTIV KÖK SÖZ YUVALARININ TEKAMÜL PROSESI		

FULL PAPERS

Binnur ÇELİK Milli Eğitim Bakanlığı **Doç. Dr. Fulya ÖNER ARMAĞAN** Erciyes Üniversitesi	MADDE VE ISI ÜNİTESİNİN ÖĞRETİMİNDE YAŞAM TEMELLİ ÖĞRETİMİN FEN ÖĞRETMEN ADAYLARININ AKADEMİK BAŞARISINA ETKİSİ	Page 1
Doç. Dr. Fulya ÖNER ARMAĞAN Erciyes Üniversitesi **Nagehan DEMİR** Milli Eğitim Bakanlığı	ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN TÜBİTAK ARAŞTIRMA PROJE YARIŞMASINA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ	Page 14
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan TUNÇEL Anadolu Üniversitesi	İKİNCİ DİL EDİNİMİ VE DİL ÖĞRENİMİNDE YAPISAL, İŞLEVSEL VE ETKİSEL YETİLERİN ÖNEMİ	Page 27
Nərmin Abdulhüseynli Bakı Dövlət Universiteti	FERDİNAND DE SÖSSÜR VƏ FUNKSİONAL QRAMMATİKA	Page 37
Verdiyeva Mehbanu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	MÜƏLLİM PEŞƏKARLIĞI VƏ SƏRİŞTƏLİLİYİN PROBLEMİNİN TƏDQİQİNƏ DAİR	Page 41
Dos. Nərgiz AĞAYEVA Azərbaycan Memarlıq – İnşaat Universiteti	METLAX PLİTƏSİ – ƏNƏNƏVİ BƏZƏK MATERİALI KİMİ XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCA MEMARLIĞININ FORMALAŞMASINDA ROLU	Page 46
Prof. Dr. Rayihə ƏMƏNZADƏ AMEA	ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN MÜALİCƏ-SAĞLAMLIQ TİKİLİLƏRİ	Page 60
Gulshan ALİYEVA Baku State University	CORRECTIONAL EDUCATION FOR INMATES, COMPARATIVE CRITIQUE	Page 65
Könül TAPDIQOVA AMEA Zoologiya İnstitutu	YAZ FƏSLİNDƏ VARVARA SU ANBARININ İBTİDAİ XƏRÇƏNGKİMİLƏR (ENTOMOSTRACA) FAUNASI	Page 74
Dos. Yusif İSMAYILOV ATU **Qumru CƏFƏROVA** ATU **Dos. Aftab ISMAYILOVA** ATU **Təhminə SƏLİMLİ** ATU	MONOAMİNERGİK FUNKSİONAL FƏALLIGIN DƏYİŞMƏSİNİN ENDOKRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏYƏ TƏSİRİ	Page 77
Qumru CƏFƏROVA ATU **Dos. Yusif İSMAYILOV** ATU **Dos. Aftab ISMAYILOVA** ATU **Təhminə SƏLİMLİ** ATU	TOKSİK STRES ŞƏRAİTİNDƏ BİOGEN AMİNLƏRİN DƏYİŞMƏSİNİN ENDOKRİN FƏALLIĞA TƏSİRİ	Page 86
Aygün Məmmədzadə Lənkəran Dövlət Universiteti	ÜÇÜNCÜ TƏRTİB DİSKRET MULTİPLİKATİVO-ADDİTİVO-POVERATİV TÖRƏMƏLİ TƏNLİK ÜÇÜN SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ARAŞDIRILMASI	Page 96
Х.С.Ибрагимова Институт Физики Институт физики НАН Азербайджана	ИЗМЕНЕНИЕ ПОСЛЕ ЭЛЕКТРОТЕРМООБРАБОТКИ СВОЙСТВ ПОЛИМЕРНОГО НАНОКОМПОЗИТА ПП+3%ZrO_3	Page 106
Dos. Fərhad G.Mikayilov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti **Samira R.Agayeva** Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	İNSAN RESURSLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN	Page 111
Abrehet Mehari Azerbaijan State University of Economics	CHALLENGES OF ECONOMIC INTEGRATION OF SMES.IN MANUFACTURING SECTOR IN ETHIOPIA, TIGRAY REGIONAL STATE MEKELLE CITY	Page 122
Hakkı BAGAN Istanbul Rumeli University **Serap DAS** Istanbul Rumeli University	POTENTIAL OF THE AIR TRANSPORTATION SECTOR IN TURKEY: ON A COMPARATİVE ANALYSIS BETWEEN EUROPE AND TURKEY	Page 137
Samuel Atsibha Gebreyesus	ASSESSMENT OF THE CHALLENGE OF POST	Page 145

Azerbaijan State University Of Economics	*CLEARANCE AUDIT IN ETHIOIPA: ACASE OF ERCA MEKELLE BRANCH OFFICE*	
Doç. Dr. Harun YILDIZ *Bandırma Onyedi Eylül Universitesi*	*İDO BANDIRMA-YENİKAPI HATTI İLE İLGİLİ MÜŞTERİ ŞİKÂYETLERİNİN İNCELENMESİ*	*Page 158*
Doç. Dr. Harun YILDIZ *Bandırma Onyedi Eylül Universitesi*	*İSTİSMARCI YÖNETİM ALGISININ KİŞİ-ÖRGÜT UYUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*	*Page 163*
Öğr. Gör. Murat KURT *Kütahya Dumlupınar Üniversitesi* ***Öğr. Gör. Süleyman Hılmi SEVİNDİK*** *Kütahya Dumlupınar Üniversitesi*	*TÜRKİYE'DE YOKSULLUK – AİLE – EĞİTİM ÜÇGENİNDE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ*	*Page 169*
Prof. Dr. Funda Râna ADAÇAY *Anadolu Üniversitesi*	*TÜRKİYE VE AB ÜYE DEVLETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİNDE CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE KADIN HAKLARI SORUNLARI*	*Page 180*
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ACA *Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi*	*SURİYELİLERİN TÜRKİYE'DE YAŞADIKLARI SOSYO-EKONOMİK PROBLEMLERİN İNCELENMESİ: BİR META DEĞERLENDİRME ARAŞTIRMASI*	*Page 193*
Öğr. Gör. Dr. Mecbure ASLAN *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi* ***Prof. Dr. İsmet BOZ*** *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*	*İŞ YERİNDE PRESENTEİZMİN NEDENLERİ VE ÖNLENMESİ İÇİN ALINMASI GEREKEN TEDBİRLER*	*Page 229*
Dr. Arş. Gör. Zişan Duygu ALİOĞULLARI *Erzurum Tecnical University* ***Doç. Dr. Canan Nur KARABEY*** *Ataturk University*	*THE RELATIONSHIP OF LEADER'S POLITICAL SKILL, LEADER-MEMBER EXCHANGE AND ETHICAL LEADERSHIP*	*Page 239*
Doç. Dr. Rıdvan KOZAK *Anadolu Universitesi*	*İNTERNET DOMAİN NAME SPEKÜLASYONU: TURİZM KAVRAMLARININ ARAŞTIRMASI*	*Page 246*
Vəfa Cəfərova *İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu*	*AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNƏ İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ KLASTERLƏRİN TƏYİN OLUNMA İMKANLARI*	*Page 253*
Aysel Hüseynova *AMEA- "Memarlıq və İncəsənət Universiteti"*	*İNTERYER VƏ İNSAN PSİXOLOGİYASI*	*Page 259*
Assoc. Prof. Canan CENGİZ *Bartın University* ***Res. Asst. Pelin KEÇECİOĞLU DAĞLI*** *Bartın University*	*LAND ART WITHIN THE CONTEXT OF LANDSCAPE AND ART*	*Page 266*
Res. Asst. Pelin KEÇECİOĞLU DAĞLI *Bartın University* ***Assoc. Prof. Canan CENGİZ*** *Bartın University*	*SPATIAL DEVELOPMENT STRATEGIES WITHIN THE SCOPE OF URBAN DEVELOPMENT*	*Page 279*
Arş. Gör. Dr. Gamze Gizem AVCIOĞLU *Selçuk Üniversitesi* ***Arş. Gör. Dr. Ülfet DAĞ*** *Selçuk Üniversitesi*	*"KÜÇÜK KARA BALIK" VE "KÜÇÜK BALIK" HİKÂYELERİNDE AŞAMA ARKETİPİNİN KARŞILAŞTIRILMASI*	*Page 296*
Subeybat Tahir *Bakı Mühəndislik Universiteti*	*ƏSKİ TÜRKLƏRİN BAŞ GEYİMLƏRİ – BÖRK VƏ BÜRÜNCÜK*	*Page 306*
Nailə Əskər *AMEA Folklor İnstitutu*	*"KOROĞLU" EPOSU ŞƏRQ VƏ QƏRB VERSİYALARINDA*	*Page 310*
Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*	*ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN QARŞILIQLI İNTEQRASİYA MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQİQİ ƏHƏMİYYƏTİ*	*Page 314*
Dr. Terane NAĞIYEVA *Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi*	*BAHTİYAR VAHABZADE'NİN ŞİİRLERİNDE TÜRK VE TÜRKÇÜLÜK*	*Page 319*
Doç. Dr. Hakkı ÇİFTÇİ *Çukurova Üniversitesi*	*BEŞ DEVLET BİR MİLLET AZERBEYCAN, KAZAKİSTAN, KIRGIZİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE TÜRKİYE İŞ YAPMA KOLAYLIĞI*	*Page328*
Şəfa MURADOVA	*XV ƏSR TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA MÜRİD-MÜRŞİD*	*Page 352*

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	*MÜNASİBƏTLƏRİ*	
Ağayeva Zülfiyə *Bakü Devlet Universitesi*	*ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGÂTİ'T-TÜRKİYYE VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ORTAK KULLANILAN BİTKİ ADLARI ÜZERİNE*	*Page 360*
Dr. Maya QASIMOVA *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*	*İSMİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI*	*Page 365*
Baş müəllim ***Məlahət SƏMƏDOVA*** *Azərbaijan Dövlət Pedaqoji Universiteti*	***MÜXTƏLIFSISTEMLI DILLƏRDƏ ADYEKTIV KÖK SÖZ YUVALARININ TƏKAMÜL PROSESI***	*Page 376*
Dos. Fəxrəddin YUSİFOV *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*	*ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜLÜK VƏ SƏRİŞTƏŞTƏYÖNÜMLÜLÜYƏ KEÇİD İMKANLARI*	*Page 381*
Qumru Şəhriyar *AMEA Folklor İnstitutu*	***BİR SIRA TÜRK XALQLARININ ORTAQ MİRASI OLAN "EDİGEY" DASTANINDA ŞEİRLƏRİN STRUKTURU***	*Page 387*
Prof.dr. Minaxanım Nuriyeva Təkəli Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	***RUS DILINDƏ TÜRK SÖZLƏRI: QUŞ, HEYVAN ADLARI***	*Page 392*
Bağırova Aynurə Siyabxan Qızı *Sumqayıt Dövlət Universiteti*	*İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏZİ TÜRKMƏNŞƏLİ TİTULLARIN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ*	*Page 400*
A. Kadir ÇÜÇEN ***Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü***	***TEKNOLOJİ KARŞISINDA İNSANIN VAROLUŞ ÇIKMAZI***	*Page 406*
Tuğçe ÜNER ***Öğr. Gör. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi*** ***Aybike Tuba ÖZDEN*** ***Öğr. Gör. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi***	***BİR REKREASYONEL PAZARLAMA FAALİYETİ OLARAK KÖROĞLU DAĞI ZİRVE YÜRÜYÜŞÜNÜN DOĞA VE KÜLTÜR TURİZMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ***	*Page 414*
Gülnara HACIYEVA ***ADPU-nun müəllimi***	***GI DE MOPASSANIN NOVELLA VƏ ROMANLARINDA "KIÇIK INSAN" MƏSƏLƏSI***	*Page 448*
Profösor Həcər Hüseynova ***Azebaycan Devlet Pedaqji Universitesi, filoloji bölüm***	***ORXON-YENISEY YAZILARININ LÜĞƏT TƏRKİBİ HAQQINDA***	*Page 459*
Muntazar Mehdi ***Dr. Ejaz Mirza*** ***Muhammad Tayyab Ali Angum***	***DISCRIMINATORY DISCURSIVE PRACTICES IN PAKISTANI NATIONAL NEWSPAPERS VIS-À-VIS DEPRIVED SENTIMENTS OF BALOCHI PEOPLE: A CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS***	*Page 465*

MADDE VE ISI ÜNİTESİNİN ÖĞRETİMİNDE YAŞAM TEMELLİ ÖĞRETİMİN FEN ÖĞRETMEN ADAYLARININ AKADEMİK BAŞARISINA ETKİSİ[1]

Binnur ÇELİK
Milli Eğitim Bakanlığı

Doç. Dr. Fulya ÖNER ARMAĞAN
Erciyes Üniversitesi

Özet

Bilgi, öğrencilerin konuları ezberlemesi, gerektiğinde yeni durumlara uyum sağlayamadıkları durumlarda ve öğrencilerin öğrendiklerini nerede kullanacaklarını bilmedikleri durumlarda zor, sıkıcı ve bağlantısız bir şekilde öğrenilir. Bu tür bir öğrenme öğrencilerin okula ve derslere ilgisizliklerini arttırırken, onların hayattan beklentilerinin azalmasına neden olmaktadır. Bu tür bir öğrenme, öğrencilerin okula yönelik ilgilerinin ve yaşamdan beklentilerinin azalmasına yol açar. Bu tür problemler öğrenci merkezli ve bir tür yapılandırmacı yaklaşım olan yaşam temelli öğrenmenin gelişmesine yol açmıştır. Yaşam temelli öğrenme, öğrencilerin önceki deneyimlerini yeni ortamlarda kullanmalarını sağlayan bir öğretim olarak da tanımlanabilir. Yaşam temelli öğrenmenin amacı, öğrencilerin fen konularını öğrenme isteğini artırmak ve bilimsel gerçekleri, günlük yaşamla bağlantılı olarak sunmaktır. Yaşam temelli öğrenme ile öğrenciler motive olur, fen konularının önemini anlar ve fen hakkında daha olumlu düşünmeleri sağlanır. Fen kavramlarının soyut olması nedeni ile öğrencilerin kavramları anlamakta güçlük çekmektedir. Öğrencilerin anlamakta zorlandığı konulardan biri de madde ve ısı ünitesidir. Bu zorluğu aşmak için fen kavramları, günlük hayatla ilişkilendirilmelidir. Böylece öğrenciler kavramları günlük yaşamlarında kullandıkları için kavramları hatırlamaları kolaylaşır. Bu çalışmada "Madde ve Isı" ünitesinin yaşam temelli öğrenme yaklaşımıyla öğretiminin fen öğretmen adaylarının akademik başarısına etkisinin araştırılması amaçlanmıştır. Araştırmada, ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel desen kullanılmıştır. Çalışma, 2018-2019 eğitim öğretim yılında fen bilgisi öğretmenliği üçüncü sınıf öğrencileri ile gerçekleştirilmiştir. Araştırmada veriler başarı testi ile toplanmıştır. Verilerin analizinde SPSS 22 programı kullanılmıştır. SPSS programına veri girişi yapılarken doğru cevaplara “1”, yanlış cevaplara ve boş bırakılanlara “0” verileri girilmiştir. Bu testten alınabilecek en düşük puan sıfır, en yüksek puan ise 20’dir. Araştırma sonucunda, konuların gerçek hayattan olaylar ve hikayeler ile işlenmesinin fen öğrenimi üzerine olumlu etkisi olduğu görülmüştür. Böylece konuların ve kavramların daha kalıcı ve anlamlı öğrenildiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca gerçek yaşamdan alınan olay ve haberlerin soyut bilgileri somutlaştırdığı, öğrencilerin fene karşı isteklerini artırdığı tespit edilmiştir. Konuların gerçek yaşamdan olaylar ile işlenmesi, öğrencilerin problem çözme yeteneklerini arttıracağı için ders planlarının bu şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Ders planlarının

[1] Bu çalışma ilk yazarın yüksek lisans tezinin bir bölümünden türetilmiş ve Erciyes Üniversitesi SYL-2019-8819 kodlu BAP birimi tarafından desteklenmiştir.

güncel olaylara göre yenilenmesi öğrencilerin sorunlarla başa çıkabilme yeteneklerini arttıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Fen eğitimi, yaşam temelli öğrenme, nicel araştırma

Fen sürekli sorgulamanın yanı sıra neden sonuç ilişkisi gerektiren, gerçekleri elde etmeyi amaçlayan bir bilimdir. Bilimsel bilgiye ulaşabilmek için bilimsel yöntem basamakları incelenmelidir. Fen dersinde bilimsel yöntem basamaklarının öğrencilere kazandırılması amaçlanır. Öğrencilerin nesnelliği, yaratıcılığı aynı zamanda hayal gücü ile sorgulayıcı olmaları bilimsel yöntem sürecidir. Bu yolla öğrenciler öğrendikleri bilgileri kendi yaşamına aktarması için doğru bilgiye araştırarak ulaşması gerekir. Bu da ancak fen bilimleri dersi eğitimine verilen önemi arttırarak mümkündür (MEB, 2005).

Fen bilimleri eğitiminin önemi her geçen gün daha çok anlaşılarak; dersin içeriği günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek hale getirilmeye çabalanmaktadır. Fen hayatın içindedir. Bu nedenle fen okuryazarlığı yaşamı daha kolaylaştırır. Fen derslerinin vizyonunu fen okuryazarlığı oluşturmaktadır. Böylece bilim ve teknoloji de olan ilerlemeler ile etkili kararlar alabilen, araştıran, çevresini ve kendini tanıyan, araştıran, sorgulayan, yaratıcı ve eleştirel düşünebilen, sosyal bireyler toplumda artar. Başka bir deyişle çağdaş bir toplum kaliteli fen bilimleri eğitimi ile olmaktadır (Yurd, 2007).

Fen bilimleri derslerinde kullanılan kavramların daha soyut olması nedeni ile öğrenciler kavramları anlamakta ve anlamlandırmakta güçlük çekmesidir (Günbatar ve Sarı, 2005). Bu konulardan biri de maddenin tanecikli yapısı ünitesidir. Maddenin tanecikli yapısı ünitesinde de öğrencilerin gözle göremedikleri, soyut nitelikte olan birçok kavram yer almaktadır. Bu durum öğrencilerde bilimsel olarak doğru kabul edilenden farklı inanışların oluşmasına yol açmaktadır. Bu gerçek, zaman içerisinde eğitimcileri ve araştırmacıları geleneksel olarak kullanılan öğretim yöntemleri dışında alternatifler bulmaya, kullanmaya ve etkisini belirlemeye yöneltmiştir. Bunun neticesinde son yıllarda, öğrencilerin anlama düzeylerinin artırılması ve sahip oldukları kavram yanılgılarının giderilmesine yönelik alternatif yollar geliştirme ile ilgili çalışmalara sıklıkla rastlanmaktadır (Papageorgiou, Johnson ve Fotiades, 2008).

Konuların çok detaylı öğretilmesi, yaşamdan uzakmış gibi işlenmesi, öğrencilerin konuları ezberleyip gerektiği durumlara uyarlayamaması ile bilgiler zor, sıkıcı ve hayattan kopuk bir şekilde öğrenilmektedir. Bu tür bir öğrenme öğrencilerin okula ve derslere ilgisizliklerini arttırırken, onların hayattan beklentilerinin azalmasına neden olmaktadır. Bu tür sorunlar öğrenci merkezli olan, bilginin oluşturulmasını sağlayan yapılandırmacı yaklaşımın türü olan yaşam temelli öğrenmenin gelişmesini sağlamıştır (Özay Köse ve Çam Tosun, 2011). Yaşam temelli öğrenme, öğrencilere önceki tecrübelerini yeni akademik deneyimlerine ekleyerek sınıf dışındaki ortamlarda kullanmalarını sağlayan öğretim olarak da tanımlanabilir. YTÖ'de

temel amaç, öğrencilerin fen konularını öğrenme isteklerini arttırarak bilimsel olguların günlük durumlarla birlikte sunulmasıdır. Böylece yaşam temelli öğrenme ile öğrenciler motive olurken aynı zamanda fen konularının önemini anlamalarına ve fen hakkında daha olumlu düşünmeleri sağlanabilir (İlhan, 2010).

Yaşam temelli öğrenme yaklaşımının asıl amaçları arasında öğrencileri fen okuryazarı bireyler olarak yetiştirmek yer almaktadır (Gilbert, 2006). Sosyal ilişkiler, araçlar ve deneyimlerle birlikte birbirine bağlanmış gerçek hayatı temel alan bağlamlar en sağlıklı öğrenme ortamlarının oluşturulmasında etkili olmaktadırlar (Kistak, 2014).

Alan yazın incelenmesi sonucunda yaşam temelli öğrenme ile ilgili yapılan çalışmaların genel olarak ortaokul öğrencileri ile yapıldığı tespit edilmiştir (Kistak, 2014; Rusçuklu, 2017). Dolayısıyla bu çalışma öğretmen adayları ile yürütülmüştür. Çalışmanın temel amacı; madde ve ısı ünitesinin öğretiminde yaşam temelli öğretimin fen öğretmen adaylarının akademik başarısına etkisini araştırmaktır.

Bu araştırmadan elde edilecek veriler ile madde ve ısı ünitesini anlatacak olan öğretmen adayları, konunun hayatın ne kadar içinde olduğunu fark edecek, böylece kendileri de yaşam temelli öğretimi rahatlıkla uygulayabileceklerdir. Bu şekilde onların öğrencilerin ders başarılarının da arttırılabileceği düşünülmektedir.

Fen bilimleri derslerinde kullanılan kavramların soyut olması, öğrencilerin motivasyon ve ilgilerinin fen derslerine karşı istenilen derecede olmamasına neden olmaktadır (Günbatar ve Sarı, 2005). Bu durumun giderilmesi için araştırmada; madde ve ısı ünitesinin öğretiminde yaşam temelli öğretimin (YTÖ) 3. Sınıf fen öğretmen adaylarının akademik başarısına etkisi incelenecektir. Bu nedenle çalışmada;

1. YTÖ yaklaşımının uygulandığı deney grubundaki öğrenciler ile kontrol grubu öğrencilerinin ön test başarı puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?

2. YTÖ yaklaşımının uygulandığı deney grubundaki öğrenciler ile kontrol grubu öğrencilerinin son test başarı puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?

sorularına yanıt aranacaktır.

Alan-yazın incelendiğinde yaşam temelli öğrenme yaklaşımının fen bilgisi öğretmeni adaylarının başarılarına etkisinin çalışıldığı sınırlı sayıda örneğe rastlanmıştır (Gürsoy Köroğlu,2011; Uzun, 2013). Bu nedenle öğretmen adayları ile yapılacak olan bu çalışmanın yaşam temelli öğrenme ile ilgili alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu çalışmada nicel desen çeşitlerinden; ön test-son test kontrol gruplu yarı deneysel desen kullanılmıştır.

Evren ve Örneklem

Çalışmanın ulaşılabilir evrenini, Erciyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Fen Bilimleri Öğretmenliği Anabilim Dalında öğrenim görmekte olan üçüncü sınıf öğrencilerinden oluşan 48 kişi oluşturmaktadır.

Araştırmada örnekleme yöntemi seçkisiz olarak belirlenmiştir. Seçkisizlik, örnekleme için temel alınacak birimlerin seçilme olasılıklarının eşit olmasıdır (Büyüköztürk ve diğerleri, 2015). Aynı zaman da seçkisiz örnekleme türlerinden uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Uygun örnekleme; var olan sınırlılıklardan dolayı (zaman, para ve işgücü gibi) örneklemin ulaşılabilir aynı zamanda kolay uygulama yapılabilir şekilde seçilmesidir (Büyüköztürk ve diğerleri., 2015).

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada kullanılan veri toplama aracı 20 sorudan oluşmaktadır. Başarı testinin hazırlanma aşamaları aşağıda aşamalı olarak verilmiştir.

Başarı Testinin Hazırlanma Aşamaları

Araştırmada ortaokul altıncı sınıf fen bilimleri dersi "Madde Ve Isı" ünitesinin yaşam temelli öğrenme yaklaşımıyla öğretiminin fen öğretmen adaylarının akademik başarısına etkisini belirlemek amacı ile 20 soruluk başarı testi hazırlanmıştır. Başarı testi hazırlanırken öncelikle ünitede yer alan kazanımlar dikkate alınmış, başarı testinin bir bölümü alan yazından esinlenilmiş bir bölümü ise araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir. Hazırlanan başarı testinin pilot çalışması ve kapsam geçerliği yapılmıştır. Başarı testinin hazırlanma aşamaları sırasıyla aşağıda verilmiştir.

1.Aşama: “Madde ve Isı” ünitesindeki kazanımlar belirlenmiştir.

2.Aşama: Testin amacına uygun olarak ve kazanımları dikkate alarak literatür taraması yapılmıştır. Taramanın sonucunda, literatürden esinlenerek meydana gelen sorularda revize yapılmış, beşi (4, 7, 9, 12 ve 15.sorular) araştırmacılar tarafından hazırlanarak 20 adet soru oluşturulmuştur.

3.Aşama: Soruların kapsam geçerliği ve pilot çalışması yapılmıştır. Geçerlik ve pilot çalışması yapılan testte ki düzenlemeler aşağıda verilmiştir.

Geçerlik Çalışması: Başarı testi için hazırlanmış soruların kapsam geçerliği için fen alanında uzman bir öğretim görevlisi, ölçme değerlendirme alanında bir öğretim görevlisi, bir kimya öğretmeni ve üç fen bilimleri öğretmeni tarafından incelenmiştir.

Pilot Çalışma: Başarı testi, 2018-2019 eğitim-öğretim yılında "Madde ve Isı" ünitesini testten önce öğrenmiş olan sınıf öğretmenliği 3. sınıfta öğrenim gören 100 öğretmen adayına pilot çalışma kapsamında uygulanmıştır. Pilot uygulama sonunda elde edilen veriler üzerinden başarı testine madde analizi yapılmış ve son olarak da güvenirlik katsayısı hesaplanmıştır.

Bu doğrultuda uygulanan başarı testindeki maddelerin, güçlüklerinin aritmetik ortalamasının (.666) orta güçlüğe yakın olduğu tespit edilmiştir. Başarı testinde kullanılan maddelerin ayırt edicilik indekslerinde negatif değer veya .20'nin altında herhangi bir değer olmadığı görülmüştür. Ayrıca maddelerin ortalama ayırt edicilik indeksinin (.321) iyi düzeyde olduğu bulunmuştur. Bu nedenle başarı testinden herhangi bir madde çıkartılmamıştır. Pilot uygulaması yapılan başarı testinin sonucunda elde edilen Cronbach alfa değeri .701 olarak bulunmuştur. Elde edilen bu değer başarı testinin güvenirliğinin iyi olduğunu ifade etmektedir.

Veri Toplama Süreci

"Madde Ve Isı" ünitesinin yaşam temelli öğrenme yaklaşımıyla öğretiminin fen öğretmen adaylarının akademik başarısına etkisinin araştırılması için yürütülen çalışmanın uygulama aşamaları sırasıyla aşağıda verilmiştir.

- YTÖ yaklaşımıyla ilgili literatür taraması yapılarak hem yurt içinde hem de yurt dışında yapılan çalışmalar araştırılmış ve incelenmiştir.
- Madde ve Isı konusunda literatür taraması yapılarak önceki yıllarda yapılan çalışmalar detaylı bir şekilde incelenmiştir.
- Araştırmada kullanmak için başarı testi hazırlanmıştır. Hazırlanan bu veri toplama araçlarının ayrıntılı olarak kapsam geçerliği çalışması ve ayrıca pilot uygulaması yapılmıştır.
- Deney grubuna uygulanacak olan YTÖ yaklaşımıyla hazırlanan ders planları ve çalışma yaprakları, kazanımlar dikkate alınarak bir bölümü alanyazından esinlenilerek bir bölümü ise araştırmacılar tarafından hazırlanmıştır. Deney grubu için hazırlanan ders planı ve çalışma yaprakları "Madde ve Isı" ünitesini daha önce bu konuyu işlemiş olan ve sınıf öğretmenliğinde okuyan 100 kişiye uygulanmıştır. Pilot uygulama sonunda elde edilen veriler ile öncelikle ders planında ve daha sonra çalışma yapraklarında düzenlemeler yapılmıştır.
- Uygulamaya katılacak olan 3-A ve 3-B sınıfları arasından kontrol grubu ve deney grubununu yansız belirleyebilmek amacıyla öncelikle ön test uygulanmıştır. Ön test sonuçları ise sınıfların ortalamaları yaklaşık olarak benzer olduğundan dolayı kura ile seçim yapılmıştır. Kura sonucunda ise 3-A sınıfı kontrol grubu ve 3-B sınıfı ise deney grubu olmuştur.

- Aynı araştırmacılar deney ve kontrol grubunun ikisine de girmiştir.
- Uygulama sürecinde ders planının tamamı ve etkinlikler uygulanmıştır.
- Uygulamanın sonunda ön testten üç hafta sonra her iki gruba da son test olarak uygulanmıştır.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde SPSS 22 paket programı kullanılmıştır. Verilerin frekans analizinde normal dağılım sağlanıp sağlanmadığına bakılarak parametrik ya da nonparametrik testlerden hangisinin kullanılacağı belirlenmiştir. Frekans analizi yapılarak başarı testindeki soruların mod, medyan ve aritmetik ortalamaları; basıklık, çarpıklık değerleri ve ayrıca histogram grafikleri incelenmiştir. Son test başarı puanları açısından deney ve kontrol grubunun karşılaştırılmasında Bağımsız örneklem t-testi kullanılmıştır.

BULGULAR

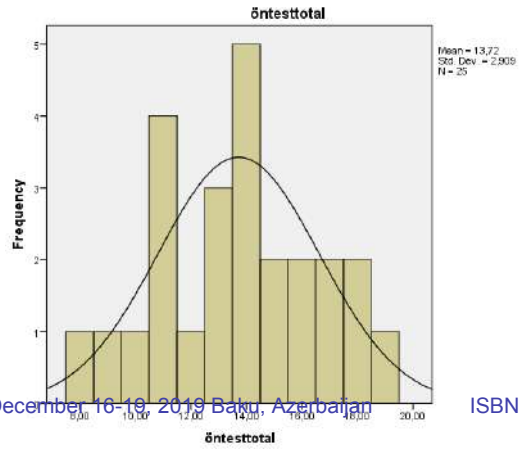
Nicel yöntem ile elde edilen verilerin analizine geçmeden önce grupların uygulanan başarı testinde normal dağılım gösterip göstermediğine bakılmıştır. Bu amaç doğrultusunda yapılan frekans analizi ile verilerin gruplar arasında normal dağılım gösterdiği sonucu elde edilmiştir. Kontrol ve deney gruplarına uygulanan ön test ve son testlerde elde edilen verilerin betimsel istatistik sonuçları aşağıda tablo ve şekillerde verilmiştir.

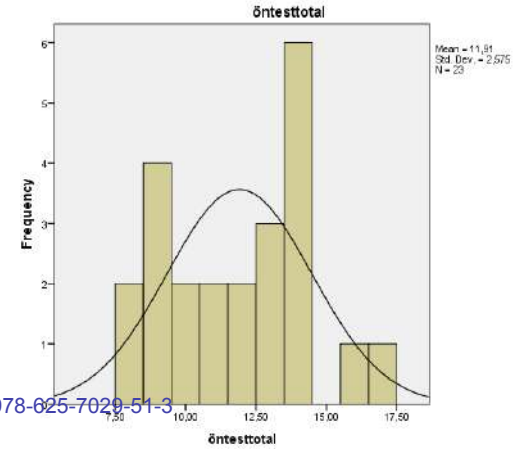
Tablo 1.

Kontrol ve Deney Grubu Ön Test Sonuçlarına Ait Betimsel İstatistikler

	Kontrol Grubu	Deney Grubu
Aritmetik Ortalama (Mean)	13,720	11,913
Ortanca (Medyan)	14	12
Mod	14	14
Minumun	8	8
Maksimum	19	17
Çarpıklık (Skewness)	-0,051	0,070
Basıklık (Kurtosis)	-0,628	-0,939

Tablo 1’ de görüldüğü gibi kontrol ve deney grubunda bulunan öğrencilerin ön testteki başarı puanlarının betimsel istatistik sonuçları için aritmetik ortalama, medyan ve mod değerlerinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra çarpıklık ve basıklık değerlerinin de -1 ile +1 arasında olduğu görülmektedir.

Kontrol Grubu Deney Grubu

Şekil 1.Kontrol ve Deney Grubu Ön Test Sonuçlarına Ait Histogram Grafikleri

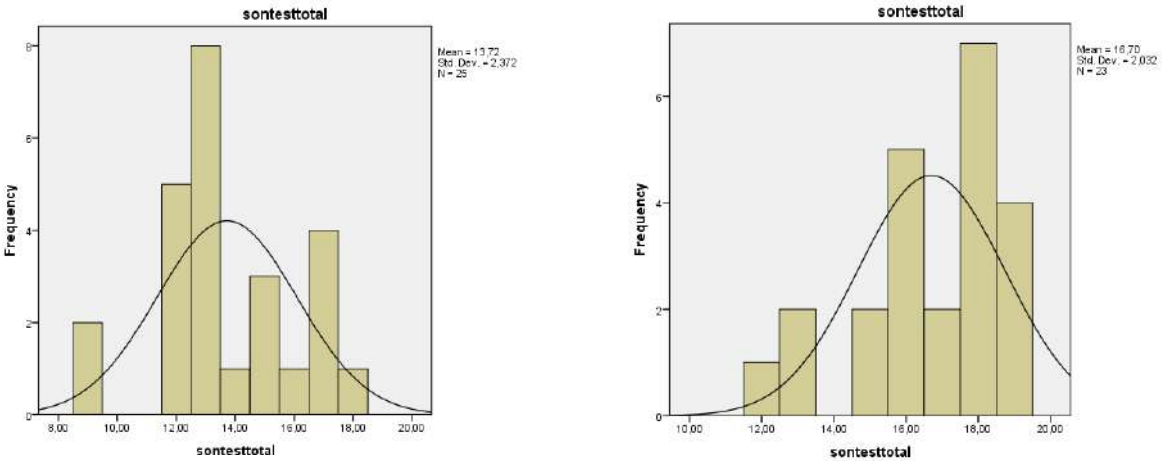
Şekil 1 incelendiğinde kontrol ve deney grubu ön test sonuçlarına ait histogram grafiklerinin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir.

Tablo 2.

Kontrol ve Deney Grubu Son Test Sonuçlarına Göre Betimsel İstatistikler

	Kontrol Grubu	**Deney Grubu**
Aritmetik Ortalama (Mean)	13,72	16,695
Ortanca (Medyan)	13	17
Mod	13	18
Minumun	9	12
Maksimum	18	19
Çarpıklık (Skewness)	-0,003	-0,898
Basıklık (Kurtosis)	-0,250	0.080

Tablo 2’ de görüldüğü gibi kontrol ve deney grubunda bulunan öğrencilerin son testteki başarı puanlarının betimsel istatistik sonuçları için aritmetik ortalama, medyan ve mod değerlerinin birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra çarpıklık ve basıklık değerlerinin de -1 ile +1 arasında olduğu görülmektedir.

Kontrol Grubu Deney Grubu

Şekil 2. Kontrol ve Deney Grubu Son Test Sonuçlarına Göre Histogram Grafikleri

Şekil 2 incelendiğinde kontrol ve deney grubu son test sonuçlarına göre histogram grafikleri; kontrol grubu için normal dağılım grafiği, deney grubu için ise normale yakın olduğu görülmektedir.

Birinci Alt Probleme Ait Bulgular

" YTÖ yaklaşımının uygulandığı deney grubu öğrencileri ile kontrol grubu öğrencilerinin ön test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?" alt problemine ilişkin kontrol ve deney grubuna uygulanan ön testten elde edilen verilerin sonuçlarını karşılaştırmak için bağımsız gruplar t-testi kullanılmıştır. *Deney ve kontrol gruplarının ön test puanlarına* ait t-testi sonuçları Tablo 3' de verilmiştir.

Tablo 3.

Deney ve kontrol gruplarının ön test puanlarına göre oluşturulmuş grup istatistikleri

	Gruplar	N	Ortalama	Std. Sapma
Ön-test toplam	Deney	23	11.91	2.574
	Kontrol	25	13.72	2.908

Tablo 3. incelendiğinde ön test puanlarının aritmetik ortalaması deney grubunda 11,913 iken, kontrol grubunun 13,720 bulunmuştur.

Tablo 4.

Deney ve kontrol gruplarının ön test puanlarına göre oluşturulmuş bağımsız gruplar t-testi analizi sonuçları

	Eşit varyanslar	Levene's Test		t-test		
		F	Sig.	T	df	Sig. (2-tailed)
Ön-testtop	Varsayıldı	,086	,770	-2,271	46	,028
	Varsayılmadı			-2,283	45,938	,027

Tablo 4 incelendiğinde Levene testi deney ve kontrol gruplarının başarı ön-test puanları açısından gruplar için anlamlı değildir (.770>.05). Dolayısıyla grupların puanlarının varyansları eşit olarak kabul edilmiştir. Varyanslar eşit kabul edildiği için sig2 değeri (assumed) alınmıştır. Bu değer (.028) dikkate alındığında kontrol ve deney gruplarının başarı

puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır (p=0,028 p<0,05). Tablo 4. da görüldüğü üzere anlamlı fark kontrol grubu lehinedir.

İkinci Alt Probleme Ait Bulgular

"YTÖ yaklaşımının uygulandığı deney grubu öğrencileri ile kontrol grubu öğrencilerinin son test başarı puanları arasında anlamlı bir fark var mıdır?" alt problemine ilişkin kontrol ve deney grubuna uygulanan son testten elde edilen verilerin sonuçlarını karşılaştırmak için bağımsız gruplar t-testi kullanılmıştır.

Tablo 5.

Deney ve kontrol gruplarının son test puanlarına göre oluşturulmuş grup istatistikleri

	Gruplar	N	Ortalama	Std. Sapma
Son-test toplam	Deney	23	16.695	2.032
	Kontrol	25	13.720	2.372

Tablo 5. incelendiğinde son test puanlarının aritmetik ortalaması deney grubunda 16,69 iken, kontrol grubunun 13,720 bulunmuştur.

Tablo 6.

Deney ve kontrol gruplarının son test puanlarına göre oluşturulmuş bağımsız gruplar t-testi analizi sonuçları

	Eşit varyanslar	Levene's Test		t-test		
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)
Son-testtop	Varsayıldı	,495	,485	4,647	46	,000
	Varsayılmadı			4,678	45,782	,000

Tablo 6' de ki sonuçlar incelendiğinde Levene testi deney ve kontrol gruplarının başarı son-test puanları açısından gruplar için anlamlı değildir (.485>.05). Dolayısıyla grupların puanlarının varyansları eşit olarak kabul edilmiştir. Varyanslar eşit kabul edildiği için sig2 değeri (assumed) alınmıştır. Bu değer (.000) dikkate alındığında kontrol ve deney gruplarının son test başarı puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır (p=.000 p<.05). Tablo 6. da görüldüğü üzere anlamlı fark deney grubu lehinedir.

TARTIŞMA – SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın uygulaması sonunda elde edilen sonuçlar çalışmanın alt problemleri ışığında tartışılmış ve değerlendirilmiştir.

Birinci Alt Probleme İlişkin Sonuç ve Tartışma

Araştırmanın birinci alt problemi olan "YTÖ yaklaşımının uygulandığı deney grubundaki öğrenciler ile kontrol grubu öğrencilerinin ön test başarı puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?" sorusu araştırılmıştır. Bu doğrultu da deney ve kontrol gruplarının ön test başarı puanları karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak deney ve kontrol gruplarının ön test başarı puanlarının aritmetik ortalamaları matematiksel olarak (K=13,720, D=11,913) birbirine yakın bulunmuş, fakat istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur ($p<0,05$). Bu anlamlı fark kontrol grubu lehinde ortaya çıkmıştır. Kontrol grubu ve deney grubu belirlenirken ön test sonuçları yaklaşık olarak yakın çıktığı için gruplar kura ile seçim yapılarak belirlenmiştir. İstatistiksel olarak aralarında ki farkın kontrol grubunun lehine çıkması, çalışmanın alehine değil tam tersi lehine bir durumdur. Bu durum kura ile belirlenen grupların yanlı seçilmediğini göstermektedir.

İkinci Alt Probleme İlişkin Sonuç ve Tartışma

Araştırmanın ikinci alt problemi olan "YTÖ yaklaşımının uygulandığı deney grubundaki öğrenciler ile kontrol grubu öğrencilerinin son test başarı puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark var mıdır?" sorusu araştırılmıştır. Bu doğrultu da deney ve kontrol gruplarının son test başarı puanları karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak iki grubun da başarı puanlarının aritmetik ortalamalarında son test sonucuna göre matematiksel olarak deney grubunda artış olduğu fakat kontrol grubunda bir artışın olmadığı (K=13,720 D=16,69) görülmüştür. Kontrol ve deney gruplarının başarı puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark vardır ve bu fark deney grubu lehinedir. Puanlarda artış olması beklenen bir sonuçtur. Bu sonuç değerlendirilecek olursa, deney grubunda ki bu artışın YTÖ yaklaşımının başarıya etkisinin geleneksel yönteme göre daha etkili olduğunu göstermektedir. Kontrol grubuna uygulanan geleneksel yöntemin ise öğretimde yetersiz olduğu görülmektedir.

Alan yazın incelendiğinde benzer sonuçlara rastlandığı görülmektedir. Yapılan çalışmaların çoğunda YTÖ yaklaşımının başarıya etkisi üzerinde anlamlı etkisi olduğu görülmektedir (Akdaş, 2014; İlhan, 2010; Kutu, 2011; Rusçuklu, 2017; Ulusoy, 2013; Uzun, 2013). Akdaş (2014) çalışmasında, ilköğretim yedinci sınıf Fen ve Teknoloji dersi insan ve Çevre ünitesinde yaşam temelli öğrenme modelini kullanmanın akademik başarı, tutum ve kalıcılık üzerine etkisini araştırmış, yaşam temelli öğrenme modelinin öğrencilerin başarısı üzerinde olumlu etkisinin olduğunu belirlemiştir. Uzun (2013) çalışmasında, bağlam temelli yaklaşıma dayalı genel fizik-I laboratuvar dersinin öğretmen adaylarının başarılarına, bilimsel süreç becerilerine, motivasyonlarına ve hatırlamalarına etkisini araştırmış, sonuç olarak bağlam temelli öğrenme yaklaşımının geleneksel yaklaşıma göre başarı üzerinde daha fazla etkisi olduğu görülmüştür. Yapılan çalışmaların çoğu bu çalışmayı destekler niteliktedir. Bunun

yanında uygulanan yöntemin öğrencilerin derse karşı ilgi ve motivasyonu arttırdığı sonucuna ulaşan çeşitli çalışmalar da mevcuttur (Ulusoy, 2013; Yiğit, 2015; Uzun, 2013; Ültay, 2012; Sadi Yılmaz, 2013). Örneğin; Ulusoy (2013) çalışmasında, bağlam temelli öğrenmenin, öğrencilerin kimya dersi motivasyonlarına, kimya dersine yönelik tutum ve başarılarına etkisini araştırmıştır. Sonuç olarak, bağlam temelli öğrenmenin öğrencilerin kimya dersine motivasyonlarını, kimya dersine yönelik tutum ve başarılarını artırdığına ulaşılmıştır.

Yapılan bazı çalışmalar da ise YTÖ yaklaşımının başarı üzerinde anlamlı bir fark yaratmadığı tespit edilmiştir (Sadi Yılmaz, 2013; Sadi Yılmaz, Othan ve Cantimur, 2014). Sadi Yılmaz, Othan ve Cantimur (2014) beşinci sınıf konusu olan elektrik ve altıncı sınıf konusu olan madde, ısı konularının YTÖ yaklaşımıyla işlemiş ve yaklaşımın akademik başarıya olan etkisini araştırmışlardır. Sonuç olarak YTÖ yaklaşımının akademik başarı üzerinde anlamlı fark yaratmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu çalışmada elde edilen sonuç bu araştırmayı desteklememektedir. Bu çalışmayı desteklemeyen bulguların nedeni, araştırmalardaki örneklem özelliklerinin farklı olması aynı zamanda farklı ölçme araçları kullanılması olabilir.

Öneriler

Çalışmada elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki öneriler sunulmuştur.

- Bu çalışma Kayseri ili ile sınırlı olduğundan, benzer bir çalışma farklı illerde de uygulanabilir.
- Benzer bir çalışma farklı sınıf düzeyindeki öğrencilere ve Fen Bilimleri dersinde işlenen farklı ünitelere de uygulanabilir.
- Benzer bir çalışma diğer derslerde de uygulanarak YTÖ yaklaşımının etkisi araştırılabilir.
- Fen Bilimleri öğretmenlerine ve diğer branş öğretmenlerine YTÖ yaklaşımı hakkında hizmet öncesi ve hizmet içi seminerler verilerek yeterli bilgiye ve donanıma sahip olmaları sağlanabilir.
- Bu çalışmada YTÖ yaklaşımının akademik başarı etkisi araştırılmış olup, benzer çalışmalarla YTÖ yaklaşımının kalıcılığa, tutum, ilgi ve motivasyona etkisi araştırılabilir.
- Benzer bir çalışma da fen bilimleri öğretmenleri ile yapılabilir.
- Program geliştiriciler YTÖ yaklaşımının yer aldığı etkinliklere öğretim programlarında yer verebilir.
- YTÖ yaklaşımını daha sık kullanarak öğrenilenlerin kalıcılığı sağlanabilir.
- Geçerlik ve güvenirliği arttırmak adına diğer çalışmalarda örneklem sayısı fazla tutulabilir.

KAYNAKLAR

Akdaş, E. (2014). İlköğretim yedinci sınıf fen ve teknoloji dersi insan ve çevre ünitesinde yaşam temelli öğrenme modelini kullanmanın akademik başarı, tutum ve kalıcılık üzerine etkisi. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Fraenkel, J. K, and Wallen, N. E. (1996). *How to design and evaluate research in education (third edition)*. New York: McGraw-Hill, Inc.

Gilbert, K. J. (2006). On the Nature of "Context" in Chemical Education. *International Journal of Science education, 28*(9) 957-976.

Günbatar, S. ve Sarı, M. (2005). Elektrik ve manyetizma konularında anlaşılması zor kavramlar için model geliştirilmesi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 25* (1), 185-197.

Gürsoy Köroğlu, N. (2011). Yaşam temelli öğrenme yaklaşımının, öğretmen adaylarında çevreye yönelik ilgi, tutum ve çevre bilinçli tüketici davranışlarının incelenmesi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

İlhan, N. (2010). *Kimyasal Denge Konusunun Öğrenilmesinde Yaşam Temelli (Context-Based) Öğretim Yaklaşımının Etkisi*. Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Kistak, Ö. (2014). *8. Sınıf fen ve teknoloji ünitesinin yaşam temelli yaklaşımla öğretimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Balıkesir.

Köse, E., & Çam, F. (2010). Yaşam temelli öğrenmenin sinir sistemi konusunda öğrenme başarılarına etkileri. *Türk Fen Eğitimi Dergisi, 8*(2), 91-106.

Kutu, H. (2011). *Yaşam temelli arcs öğretim modeliyle 9. sınıf kimya dersi "hayatımızda kimya" ünitesinin öğretimi*. Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Küçükyılmaz, E. A., & Duban, A. G. N. (2006). Sınıf öğretmeni adaylarının fen öğretimi özyeterlik inançlarının artırılabilmesi için alınacak önlemlere ilişkin görüşleri. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3(2).

Milli Eğitim Bakanlığı (2004). *6, 7, ve 8. sınıflar Fen ve Teknoloji Öğretim Programı*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Özay Köse, E., & Çam Tosun, F. (2011). Yaşam Temelli Öğrenmenin Sinir Sistemi Konusunda Öğrenci Başarılarına Etkileri. *Türk Fen Eğitimi Dergisi, 8*(2), 91-106.

Papageorgiou, G., Johnson, P. & Fotiades, F. (2008). Explaining melting and evaporation below boiling point. Can software help with particle ideas? *Research in Science & Technological Education, 26*(2), 165–183.

Potter, N.M. and Overton, T.L. (2007). Chemistry in sport: context-based elearning in chemistry. *Chemistry Education Research and Practice, 7*(3), 195-202.

Rusçuklu, P. (2017). *Yaşam temelli öğrenme yaklaşımının 6. sınıf öğrencilerinin maddenin tanecikli yapısı ünitesindeki akademik başarı ve kalıcılıklarına etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bursa.

Sadi Yılmaz, S. (2013). *Kimyasal değişimler ünitesinin işlenmesinde yaşam temelli öğrenme yaklaşımının etkisi.* Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Uzun, F. (2013). *Bağlam temelli yaklaşıma dayalı genel fizik-ı laboratuvar dersinin fen bilgisi öğretmen adaylarının başarılarına, bilimsel süreç becerilerine, motivasyonlarına ve hatırlamalarına etkisi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Ulusoy, F.M. 2013. *Bağlam temelli öğrenme ile desteklenen bütünleştirici öğrenme modelinin öğrencilerin kimya öğretimine yönelik tutum, motivasyon ve başarılarına etkisi.* Hacettepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Ültay, E. (2014). *İtme, momentum ve çarpışmalar konusuyla ilgili bağlam temelli öğrenme yaklaşımına dayalı açıklama destekli react stratejisine göre geliştirilenetkinliklerin etkisinin araştırılması.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Yiğit, M. (2015). *12. Sınıf öğrencilerinin hidrokarbon bileşikleri konusundaki kavramsal anlamalarına, bağlam temelli öğrenme yaklaşımının react stratejisine göre hazırlanmış materyallerin etkisi.* Giresun Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun.

Yılmaz, S. S., Othan, O ve Cantimur, E. (2014). Yaşam Temelli Öğrenme Yaklaşımına (YTÖY) Göre Elektrik, Madde Ve Isı Konularının İşlenmesinin Öğrenci Başarısına Etkisi. *e – Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi, 1*(3),41-49

Yurd, M. (2007). *İlköğretim 5. sınıf fen ve teknoloji dersinde probleme dayalı öğrenme yöntemi ile bil-iste-öğren stratejisi kullanılarak geliştirilen bil-iste-örnekle-öğren stratejisinin öğrencilerin kavram yanılgılarının giderilmesine ve derse karşı tutumlarına etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN TÜBİTAK ARAŞTIRMA PROJE YARIŞMASINA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ

Doç. Dr. Fulya Öner Armağan
Erciyes Üniversitesi
Nagehan Demir
Milli Eğitim Bakanlığı

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, ortaokul öğrencilerinin Tübitak araştırma proje yarışması hakkındaki görüşlerini incelemektir. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden olgu bilim desenine uygun olarak yürütülmüştür. Araştırma 2017-2018 eğitim-öğretim yılında Kayseri ilinde düzenlenen TÜBİTAK ortaokul öğrencileri araştırma projeleri yarışmasına katılan 45 ortaokul öğrencisi ile yürütülmüştür. Veriler yarı yapılandırılmış açık uçlu sorularla elde edilmiştir. Araştırmada kullanılan doküman analizi alanında uzman bir fen eğitimcisi ve bir fen bilimleri öğretmeni tarafından kontrol edilmiştir. Verilerin analizinde içerik analizi kullanılmıştır. Öğrenciler, TÜBİTAK proje yarışmasına katılmalarının fene dersine karşı ilgi ve tutumlarını artırmada oldukça etkili olduğunu düşünmektedirler. Ayrıca öğrenciler, problemlere olan bakış açılarının değiştiği ve araştırma yapma konusunda da bu yarışmanın oldukça etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *TÜBİTAK Araştırma Proje Yarışması, fenomoloji, nicel araştırma*

GİRİŞ

Günümüzde eğitim sistemlerinde bilginin öğrenenlere hazır olarak sunmak yerine, bizzat öğrenen tarafından oluşturulması ve yorumlanması beklenmektedir. Böylelikle bireylerin bilgiyi ezberlemekten ziyade; kavrama, problem çözme, eleştirel düşünme, yaratıcılık gibi üst düzey becerilerini geliştirmelerine olanak sağlanması amaçlanmaktadır. Bir bireyin nasıl anladığını, öğrenmenin nasıl gerçekleştiğini en iyi açıklayan felsefi yaklaşımlardan birisi yapılandırmacı yaklaşımdır (Smerdon, Burkam ve Lee, 1999; Yıldırım ve Şimşek, 1999). Araştırma-sorgulamaya dayalı öğrenmede; öğrenciler çevrelerindeki her şeyi keşfetme isteği duyarlar, etraflarındaki doğal ve fiziksel dünyayı sağlam gerekçelerle açıklamalarda bulunurlar ve güçlü kanıtlar sunarlar, fen bilimlerinden heyecan duyarlar ve onun değerini bilirler, kısacası birer bilim insanı gibi yaparak, yaşayarak ve düşünerek bilgiyi kendi

zihinlerinde yapılandırırlar (MEB, 2013) Yapılandırmacı yaklaşıma uygun olarak kullanılmaya başlanan öğretim yöntemlerinden bir tanesi de proje tabanlı öğrenme (PTÖ) yaklaşımıdır. PTÖ yaklaşımı esas alınarak işlenen bir derste öğrenciler, kendi çalışmaları sonucu elde ettikleri bilgilerle günlük yaşam arasında ilişki kurarak, bilgiyi kendileri inşa edebilirler. Ayrıca süreç boyunca özgürce davranabilir, kararlar alabilirler(Solomon,2003). Bu nedenle ülkemizde de eğitim projelerine oldukça önem veren Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) proje çağrısına çıkan önemli kurumlardan biridir. TÜBİTAK, toplumda bilimsel, teknolojik ve yenilik faaliyetlerine yönelik farkındalığın ve bilim okuryazarlığının artırılmasına yönelik etkinliklerin gerçekleştirilmesi amacıyla, kurulduğu ilk yıllardan başlayarak dergi ve kitaplar yayınlamakta, yarışma ve şenlikler düzenlemektedir. Ayrıca 2007 yılından itibaren "Bilim ve Toplum Projeleri"ne destek vermeye başlayan TÜBİTAK, toplumun bilim ve teknoloji ile eğlenerek öğrenilen ortamlarda buluşmasını sağlayan çalışmalar sürdürmektedir (TÜBİTAK, 2013). TÜBİTAK projeleri kapsamında yapılan gezi, gözlem, arazi çalışmaları, deneysel aktiviteler, eğitici eğlenceli oyunlar ve doğada eğitim gibi okul dışı faaliyetler ile öğrencilerin öncelikle ön bilgilerini şekillendirilir sonrasında ise birer bilim insanı gibi gözlem ve araştırma yaparak bilginin doğal ortamında yapılanması sağlanır (Keçeci, G., Zengin, F. K., & Alan, B., 2019).TÜBİTAK Ortaöğretim Proje Yarışması ise okullar arası, hâlihazırda, 12 dala yönelik olarak proje tabanlı öğrenme temelinde gerçekleştirilen 20.000 civarında öğrencinin 10.000 civarında da danışman öğretmenin dâhil olduğu büyük ve kapsamlı bir organizasyondur. Bu yarışma, öğrencilere ulusal düzeyde bir proje tabanlı öğrenme olanağı sunmaktadır. Ülkemizin genç nüfusu göz önüne alındığında bu yarışmanın öğrencileri temel ve uygulamalı bilimlerle buluşturma ve onların genç birer araştırmacı haline gelmelerini sağlama yönünden çok büyük ve önemli bir potansiyeli harekete geçirme olasılığı söz konusudur. Buna rağmen yarışmanın eğitsel niteliğini, öğrencilere sağladığı kazanımları ve mevcut sınırlılıklarını ve nasıl daha nitelikli hale getirilebileceğini inceleyen yeterli düzeyde araştırmanın bulunmadığı değerlendirilmiştir. Bu konunun farklı yönleriyle, çeşitli örneklemlerle çalışılması, problem alanının daha iyi anlaşılmasına, TÜBİTAK Yarışma komisyonu için yararlı dönütler sağlayarak uygulamanın ilerleyen yıllarda etkililiğinin daha da artmasına, benzer proje tabanlı öğrenme etkinlikleri tasarlayan uygulayıcılara ve araştırmacılara katkı sağlayacağı söylenebilir (Sözer,2017). Bu araştırmada da Ortaöğretim Proje yarışması hakkında ortaokulda öğrenim gören öğrencilerin düşünceleri incelenmiştir. Böylece öğrencilerde farkındalık oluşturularak proje yarışmalarına nicelik ve nitelik olarak daha verimli olarak katılabilmeleri yönünden yol gösterici olacaktır.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Araştırmada 7. sınıf öğrencilerinin TÜBİTAK proje yarışmalarına yönelik düşüncelerini ortaya çıkarabilmek için nitel araştırma yöntemi desenlerinden olgu bilim (fenomenoloji) kullanılmıştır.

Nitel araştırma yöntemi; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

Çalışma grubu

2017-2018 öğretim yılında gerçekleştirilen çalışmaya Kayseri ilinde öğrenim gören toplam 45 ortaokul öğrencisi katılmıştır. Çalışmaya katılan öğrencilerin yaşları 11-12 arasındadır.

Veri Toplama Araçları

Verilerin toplanması sürecinde, araştırmacılar tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Araştırmacılar tarafından geliştirilen ölçme aracı toplam 9 sorudan oluşmaktadır. Üç farklı uzmandan (1 dil uzmanı, 2 alan eğitimi uzmanı) görüş alınarak ölçme aracının kapsam geçerliği sağlanmaya çalışılmıştır.

Veri Analizleri

Araştırmadan elde edilen verilerin analizinde betimsel analiz tekniğinden yararlanılmıştır.

Katılımcılar Ö1'den Ö45'e kadar kodlanmıştır. Analiz sonucunda öğrencilerin düşüncelerinden bazı örnek ifadeler aynen alınarak verilmiştir.

BULGULAR

Öğrencilerin duygu ve düşüncelerine ait görüşme verileri kategorileri şöyledir:

- "Tübitak yarışmasına önceden katılımın etkisi"
- " Yarışma hakkında genel düşünceler "
- " Yarışmaya nasıl hazırlandınız? "
- " Yarışma aşamasında zorlandığınız konular? "

- “ Yarışmanın kazandırdığı beceriler ”
- “ Yarışmanın Fen derslerine yönelik duygu ve düşüncelere etkisi ”
- “ Yarışmanın Fen konularını öğrenmeye etkisi oldu mu? Hangi konularda oldu?
- “ Yarışmada projenizi sunarken neler yaşadınız? ”
- “ Yarışmanın günlük yaşama yönelik katkıları neler olabilir? ”

“Tübitak yarışmasına önceden katılımın etkisi” kategorisinde öğrencilerden önceden katılanların olumlu yönde fikir sundukları görülmüştür. Örnek öğrenci ifadeleri şu şekildedir ;

Ö13:” *Evet oldu çünkü deneyimlerim doğrultusunda ne yapacağımı nasıl yapacağımı biliyorum.”*

Ö21: “İlk gelişimde stresliyken şimdi daha rahat ve iyi hissediyorum.”

Ö24: “Heyecanımızı yenmek konusunda ve de jürileri tanımamızda yardımcı oldu.”

Ö40: “Evet, proje aşamalarını daha rahat bir şekilde tamamladık.”

Çalışma grubundaki öğrencilerin “ Yarışma hakkında genel düşünceler ”e ilişkin görüşleri;

Bu kategoride çalışma grubundaki öğrenciler, TÜBİTAK’ın çok iyi bir kurum olduğu, bu yarışmaların ilham kaynağı olduğunu, yeteneklerini ve üretkenliklerini ortaya çıkardığı konusunda ortak görüş belirtmişlerdir.

Ö6: “ Bence TÜBİTAK destekli araştırma projeleri gayet güzel çünkü bizim ve diğer arkadaşların yaptığı projeler onların ufkunu geliştiriyor ve belki bu projeler ilerde bize ilham kaynağı olur. ”

Ö18:*”İyi bir proje olduğunu düşünüyorum çünkü öğrencilere ders dışında etkinlikler yaptırıyor.*

Ö8:” Bence bu yarışma Türkiye genelinde yapılması sayesinde diğer öğrencilerin bizim yaptığımız projeleri inceleyerek bakış açılarını değiştirebiliriz

Ö13:””Yeterince projelerin desteklenmediğini ve önemli projelere yeterince önem verilmediğini düşünüyorum.

Ö10:”eğer projeler dikkatli ve işe yarayıp yaramadığını düşünerek incelenirse ülke için daha faydalı olup yeni icatlar yeni buluşlar getirebilir.

Ö14:"genel olarak heyecanlı çünkü buralara gelmek emek istiyor ama bazı yerde umutsuzluğa kapıldık tedirginlik yaşadım, bence kendimi geliştirdi bu yüzden bence gerekli.

Ö3:"öğrencilerin fikirleri önemseniyor ve bu çok güzel ve insanın özgüveni artıyor.

Ö21: "Farklı alanların artması hoşuma gitti ama daha fazla alan eklenmeli. Alanlar grup şeklinde değil karışık olmalı alanlar arasındaki etkileşimi arttıracaktır. Örneğin matematik projelerinin sunum alanı bize uzak olduğu için onlarla etkileşimde bulunamadık."

Ö22: "...fakat okul zamanına denk gelmesi gayet üzücü çünkü hem derslerden geri kalıyoruz hem de kaçırdığımız sınavlar üst üste geliyor."

Ö29: "Bu yarışmalar düzenlenmeli çünkü öğrencilerin yeteneklerini ve üretkenliklerini ortaya çıkarıyor."

Ö39: "Her şey güzeldi ama daha fazla reklam yapılmalı ve insanlara duyurulması gerektiğini düşünüyorum."

Ö41: "Öğrencilerin kendini geliştirmesine katkı sağlıyor (iletişim, sunum, konuşma, sosyalleşme, farklı insanlarla tanışma).

"Yarışmaya nasıl hazırlandınız?" kategorisine ait düşünceler,

Ö14: " Öncelikli olarak sorunun araştırması konu ile ilgili kaynak toplaması ve konuya yönelik yapılan çalışmaların değerlendirilmesi şeklinde çalıştık. "

Ö11: " Takım içinde görev dağılımı yaptık, çok zor olmadı önce konuyu sonra modeli ve son olarak yarışma için gerekli olanları yaptık. "

Ö18:'' *Arkadaşımın evinde babasını jüri olarak kabul ederek. Nasıl cümleler kurabiliriz diye nasıl sorular sorulabilir diye düşündük ve araştırma yaptık.*

Ö17:"Bir dergiden bir proje okumuştum ordan yardım alarak hazırlandım.

Ö15:"İlk öncelikle öğretmenimize söyledik. Fikir alışverişi yaptık, sonra projeyi oluşturduk tekrarlar yaptık.

Ö6:"öncelikle projeyi belirledik ondan sonra hocamıza danışıp bunu hayata geçirilmesini düşündük yaptığımız çabalar sonucu hayata geçti internetten yardım aldım.

Ö21: "Uzun bir süreçti, ön anket çalışmaları, materyal hazırlığı, son anket, test aşaması gibi süreçlerden geçtik. Hem eğlenceli hem de zor bir durumdu. Sunumlarımızı öncesinde kendi arkadaşlarımıza sunduk."

Ö23: "... Projemizin konusu olan gazeteleri incelemeye başladık."

Ö24: "…halk kütüphanesinden ve okul kütüphanesinden bilgiler edindik hazırlık aşamaları çok yoğun geçiyordu ama biz vazgeçmedik."

Ö37: "Öncelikle bulduğumuz konu hakkında deneyler yaptık. Sonuçlarını raporladık…"

"Yarışma aşamasında zorlandığınız konular?" kategorisine ait düşünceler,

Ö19:"Oldu.Okuldaki teknoloji tasarım hocamız projemizi beğenmedi ama biz projemizin peşinden koşarak başa hocalarımıza fikrimizi savunduk.Ve şu an burdayız.

Ö15:Evet hazırlık aşamasında en çok hazırlık aşamasında zorlandık. Ama denemeler yaparak kendimizi geliştirdik.

Ö10: Evet heyecanlandım biraz umutsuzluğa kapıldım ama güzeldi fikir konusunda biraz uyuşmazlıklar oldu. Diğer projelerden bir farkı olması lazımdı bu yüzden bir sürü değişiklik yaptım.

Ö22: "Bazen internette yazan bilgiler doğru olmayabiliyor sadece onları doğrularken zorlandım."

Ö23: "En zorlandığım kısım özgüvensiz olmamdı. Fakat bu proje sayesinde bunu yendim."

Ö41: "Çok önceden çalışmaya başladığımız için olmadı."

Ö42: "Evet, oldu. Çok hızlı konuşuyordum. Konuşmamı yavaşlatmak beni biraz zorladı."

Ö44: "sadece slayt ve afiş hazırlarken yoruldum."

"Yarışmanın kazandırdığı beceriler" kategorisi ile ilgili düşünceler

Ö10:"Düşünmemi ve yaratıcılığımı geliştirdiğini düşünüyorum.

Ö9:"Bundan sonra daha kolay bir şekilde proje yapacağız. Devre bağlantısı ve kod yazılımı gibi beceriler elde ettik."

Ö6:" Evet mesela buraya gelmek bile büyük bir deneyim ve tecrübe kazandım."

Ö18:"El becerilerimi geliştirmiş oldum.

Ö13:"Kendimi daha iyi ifade etmeme yardımcı oldu daha sosyal olmamı ve hitap etmemi kolaylaştırdı.

Ö16:"Evet kendimize güvenimiz arttı el hareketlerini ve mimiklerimizi daha kontrollü kullandık.

Ö12:"Deneyim bir sunum becerisi kazandım. Başka bir projeye katılırsam daha deneyimli olurum.

Ö24: "Bu yarışma danışma konusunda çok yardımcı oldu gerek öğretmenlerimize gerek sınıf arkadaşlarımıza sürekli danıştık."

Ö26 "Evet. Burada insanlarla daha sosyal olmayı insanlara bir şeyler öğretmeyi bize kazandırdı."

Ö34: "... Okullarda her şey ezber ancak TÜBİTAK' ta sorgulamayı öğreniyoruz."

Ö43: "Kendini anlatabilme ve diğer fikirlere saygı duyma, şiir ve yazı yönlerim(ki zaten iyiydi) gelişti."

"Yarışmanın fen/ derslerine yönelik duygu ve düşüncelere etkisi" kategorisi ile ilgili *düşünceler*

Ö16:"Fen dersine daha ilgi duyduk daha çok merak ettik ve araştırma duygumuz arttı."

Ö10:"Evet fene olan ilgim arttı proje ve deneyleri daha çok sevmeye başladım. Araştırmayı yaparken diğer projeleri inceleyerek başka konular hakkında daha fazla bilgi edindim"

Ö6:"Evet çünkü normalde fen dersini sevmiyorum ama artık fen dersine bir merakım var."

Ö8:"Evet oldu. Ben tübitağa katılmadan önce fen dersinin çok zor bir ders olduğunu düşünürken şimdi ise keyif verici bir ders olduğunu düşünüyorum.

Ö19:"Oldu merak gücüm arttı.

Ö16:"Fen dersine daha ilgi duyduk daha çok merak ettik ve araştırma duygumuz arttı.

Ö6:" evet çünkü normalde fen dersini sevmiyorum ama artık fen dersine bir merakım var.

Yarışmanın fen konularını öğrenmeye etkisi oldu mu? Hangi konularda oldu?" kategorisi ile ilgili düşünceler

Ö2: "Yaptığımız proje ısı yalıtımı ile alakalıydı ve bu konu ile çok fazla şey öğrendim."

Ö16:"Oldu bazı konuları daha iyi anladık fene daha iyi yoğunlaştık basınç konusunu detaylı bilmiyorduk yoğunlaştık."

Ö9:"Daha çok bilgisayar sistemini öğrendik bu yüzden fen konularına etkisi olmadı.

Ö2:"Yaptığımız proje ısı yalıtımı ile alakalıydı ve bu konu ile çok fazla şey öğrendim.

Ö16:"Oldu bazı konuları daha iyi anladık fene daha iyi yoğunlaştık basınç konusunu detaylı bilmiyorduk yoğunlaştık.

Ö10:"Evet fizik biyoloji vb. hem kendi hemde başkalarının projelerini inceleyerek ilgi alaka ve bilgim arttı.

Ö18:" 7. Sınıfta enerji ile ilgili konu görecez herkesten önce bildiğimiz için şanslıyız.

Ö17:"7. Sınıfta öğreneceğim jeneratör dersine katkısı oldu

Ö19:" Benim için etkili oldu mesela sergide yanımızda bulunan sistem sayesinde fen konusu olan dişli ve çarkların başka avantajlarını görmüş olduk.

Ö42: "Oldu. Artık daha zevkli ve eğlenceli şekilde konu öğrenebiliriz."

"Yarışmada projenizi sunarken neler yaşadınız?" kategorisi ile ilgili düşünceler

Ö21: "...Gelen dinleyicilerle bilgilerimi ve projelerimi paylaşmak beni çok mutlu etti. Onlarında beni ilgili bir şekilde dinlemesiyle çok onure oldum."

Ö28: "Heyecanlandım ama büyük ve bilimsel bir proje yaptığımın farkında olduğumdan heyecanımı yatıştırmaya çalıştım."

Ö6:"heyecanlandım ve bir an projemin çok iyi olduğunu ama yapamadığımı sezdim anlatamadım gibi hissettim.

Ö2:"çok heyecanlandım aslında jürileri katı ve somutkan insanlar bekliyordum ama hiç beklediğim gibi olmadı ve sunarken çok eğlendim. Jüriler anlayışlı insanlardı ve somutkan değillerdi buda beni rahatlattı sunumu yaparken de haz aldım ve tadını çıkardım,

Ö19:"Çok heyecanlı bir ambiyanstı bizim için ayrıca çok telaşlı bir zamandı.

Ö10:"Çok heyecanlandım ve daha iyi sunabileceğimi sanıyorum. İlk olduğundan dolayı konuşmamda tutukluluğum oldu.

Ö21: "...Gelen dinleyicilerle bilgilerimi ve projelerimi paylaşmak beni çok mutlu etti. Onlarında beni ilgili bir şekilde dinlemesiyle çok onure oldum."

Ö22: "...Bu meteor mu, bu yenir mi gibi dalgasına sorulan sorular moralimi bozdu. Onun dışında merak için sorulan sorulara elbette açığım."

Ö24: "...Jürinin karşısında tedirgindik ama jürinin güler yüzü ve sakinliği bizi sakinleştirdi."

“ Yarışmanın günlük yaşama yönelik katkıları neler olabilir?” kategorisi ile ilgili düşünceler

Ö10:”Araştırma ve derslerime katkıda bulundu ve çalışma düzenimi arttırdı.”

Ö14:”Günlük yaşamda yaşadığımız bazı problemlere olan bakış açımızı değiştirdi. Hep çözüme yönelik bakmamı sağladı.”

Ö13:”Daha açık ve etkili bir şekilde kendimi ifade etmemi sağladı. Aynı zamanda bilimsel terimleri daha etkili kullanmamı sağladı. Bilimsel kavramların isimlerini bilmiyordum. Proje sayesinde öğrendim. Örneğin hücre dışı elektron transferi kavramını öğrendim.”

Ö15:”Araştırmada ve öğrenmede deney yaparak konuyu daha iyi kavrayabilirim. Yani projemiz derş çalışma tekniğimiz oldu.

Ö19:”Bu projeler yaşamımızı daha konforlu hale getirebilir.

Ö21: “Kendini daha kolay ifade edebilirsin. Eleştirilere açık olmayı da etkilediğini düşünüyorum. Sonuçta insanlar seni dinliyor ve sana çeşitli önerilerde bulununca sende onların fikirlerine değer veriyorsun. Ayrıca konuşma becerisinin de kendimde geliştiğini fark ediyorum.”

Ö33: “…Etrafımdakiler tarafından daha çok ilgi gördüm.”

Ö36: “Saygı duyma ve iyi dinleme konularında.”

Ö39: “Sosyal alanda daha girişken olmamı sağladı. İnsanlarla daha rahat iletişim kurabiliyorum.”

Ö42: “Örneğin dil becerim arttı. Artık daha tane tane konuşabiliyorum.”

Ö44: “Günlük yaşamda anlam veremediğimiz bazı şeylerin açıklığa ulaşmasında katkıda bulunabilir.”

Sonuç ve Tartışma

Bu tür bilimsel projelerde; öğrencilerin etkinlikleri yaparak-yaşayarak ve aktif öğrenme ortamlarında yapmalarından; çok sayıda deney, gözlem, gezi düzenlenmesinden ve bu tür ortamların öğrencilerin eğlenerek öğrenmelerine imkân tanıyacak şekilde tasarlanmasından dolayı, öğrenciler, bilimi, eğlenerek öğrenilen bir bilgi kaynağı olarak gördüklerini ifade etmişlerdir. Öğrencilerin proje geliştirerek öğrenmelerinin sınıfta gerçekleşen geleneksel

öğrenmelere göre, kendini daha kolay ifade edebilmek, problem çözme, bireysel ve grup olarak çalışma, üst düzey düşünme becerilerini daha fazla geliştirdiği ve birçok teknik öğrendikleri vurgulanmıştır. Verma, Dickerson ve Mckinney (2011), benzer biçimde, proje tabanlı bir etkinlik olarak robot geliştirme çalışması yapan öğrencilerin birlikte çalışarak problem çözmeye çalıştıkları, grup tartışmaları esnasında yaratıcı düşüncenin harekete geçtiğini belirlemişlerdir. Bu çalışmada öğrenci görüşlerinden yola çıkılarak proje sürecinin öğrencilere sorgulama ve deney yapma becerisi, özgüven, sosyalleşme, etkili öğrenme, işbirlikçi çalışma gibi pek çok kazanımın sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Alan yazında da buna benzer yapılan çalışmaların bulgularıyla da örtüştüğü görülmektedir (Atar, 2009; Küfrevioğlu, Baydaş ve Göktaş, 2011; Yıldız,2012). Ayrıca projelerin öğrenme ortamlarını daha verimli ve eğlenceli hale getirdiği (Buluş-Kırıkkaya, Bozkurt ve İmalı, 2011), öğrencilerin öğrenme ve araştırma isteklerini artırdığı (Avcı ve diğ., 2015) ve etkinliklerin öğretici olduğu ve ilerleyen süreçte öğrenilen bilgileri kullanabilecekleri (Yıldırım ve diğ., 2016) bulguları da bu çalışmayı destekler niteliktedir. Araştırma projesi geliştirme sürecinde öğrencilerin aktif bir biçimde öğrenmelerine, kendilerini ifade etmelerine, deneyim kazanmalarına, üst düzey düşünme, problem çözme, araştırma becerileri gibi bilimsel beceriler geliştirdikleri gözlenmiştir. Araştırma projesi geliştirme süreci öğrencilerin oldukça değerli bilgi ve becerilerle donandıkları ve bunların günlük hayattaki problemlerini çözmede önemli etkilerinin olacağı bu çalışmada çıkan önemli bir sonuçtur ve alan yazında benzer sonuçlara ulaşılmıştır (Sözer,2017). Ayrıca öğrenciler, araştırma projesi çalışmalarının sorgulama becerisini artırdığını, yeni fikirlerin gelecek için önemli olacağını, özellikle bilimsel gerçeklikler hakkında daha bilinçlendiklerini ve ilham kaynağı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Proje sürecinde öğrenciler veri toplama, grup içi iletişim ve projenin tasarlanması noktasında zorluklar yaşandıklarını belirtmişlerdir.

Bununla birlikte öğrencilerin TÜBİTAK Ortaöğretim Öğrencileri Araştırma Projesi Yarışması çerçevesinde yaptıkları çalışmaları çok önemsedikleri ve bu yarışmanın geleceklerine yönelik sağlayacağı olası katkılar yönünden güçlü beklentilere sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Ayrıca çalışmada öğrenciler, bu süreçteki çalışmalarının bilime bakışlarını olumlu yönde etkilediğini, bu çalışmaların sonrasında öncesine göre ilgi ve meraklarının arttığını, araştırmanın emek ve sabır gerektirdiği konusunda bilinçlendiklerini ifade etmişlerdir. Bu süreçte özgüven artışı, kişisel gelişim, etkili iletişim ve düşünce becerilerinin geliştiğini, bilimsel yöntemler kullanmaya başladıklarını belirtmişlerdir.

Alanyazında da gerçekleştirilen TÜBİTAK projelerinin; bilgilerin davranışa dönüşmesini kolaylaştırdığı (Oğurlu vd., 2013), katılımcıların bilime yönelik olumlu tutum geliştirmelerinde etkili olduğu (Akay, 2013), fen okur yazarlığının geliştiği (Foster ve Shiel-Rolle, 2011) proje sürecinin katılımcılara özgüven, sosyalleşme, etkili öğrenme, işbirlikçi çalışma gibi pek çok kazanımı sağladığı ileri sürülmüştür (Atar, 2009; Küfrevioğlu, Baydaş ve Göktaş, 2011; Yıldız, 2012)

TÜBİTAK Ortaöğretim Proje Yarışmalarının öğrenci gelişimi üzerindeki olumlu katkıları dikkate alındığında eğitim programları düzenlenirken bu faaliyetle ilgili olarak desteklenebilecek noktaların saptanması üzerine çalışmalar yapılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir.

Öneriler

1. Projelerde hazırlanan bilimsel etkinliklerin okullarda da uygulanabilmesi için dijital ortamlarda kayıt altına alınmaları ve MEB aracılığıyla kurulacak bir web sitesine yüklenmesi sonucu tüm öğretmenlerin kullanımına sunulması sağlanabilir.
2. Öğrencilerin okul dışı araştırma faaliyetlerine katılımları ile ilgili izin süreçlerinin kolaylaştırılması sağlanmalı, veri toplama konusunda kurum ve kuruluşlar bilgilendirilerek öğrencilerin veri toplama konusundaki izinleri kolaylaştırılmalıdır.
3. Okulların bilimsel proje üretme odaklı hale gelmesi, öğrencileri hayata ve de bir üst öğrenim olan üniversiteye daha iyi hazırlayacaktır. Bu çerçevede öğrencilerin proje üretme olanaklarını artırmaya dönük olarak proje çalışmalarının yapılabileceği dersler açılabilir.
4. Öğretmen ve öğrencilerin daha nitelikli araştırma projeleri geliştirebilmeleri amacıyla akademisyenler tarafından okul dışı dönemlerde (tatillerde) bilimsel araştırma yöntemleri eğitimleri düzenlenebilir.
5. Yapılan çalışmaların amacına ulaşması için öğretmen ve öğrenciler dışında ailelere de proje çalışmaları ve önemi hakkında temel bilgiler verilebilir.

KAYNAKLAR

Atar, İ.G. (2009). Meslek Lisesinde Proje Tabanlı Öğrenme (Salihli İmkb Anadolu Teknik Lise, Teknik Lise Ve Endüstri Meslek Lisesi Örneği). Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Avcı, E., Özenir, Ö. S., Kurt, M. ve Atik, S. (2015). TÜBİTAK 4004 Doğa Eğitimi ve Bilim Okulları Kapsamında Ortaokul Öğrencilerine Yönelik Gerçekleştirilen "Bizim Deniz Akdeniz" Projesinin Değerlendirilmesi. Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 4(2), 312-333.

Buluş Kırıkkaya, E., Bozkurt, E., & İmalı, B. (2011). Örnek Bir Öğrenme Ortamı: TÜBİTAK Destekli İlköğretim Öğrencileri Bilim Yaz Okulu, I. Uluslararası Eğitim Programları ve Öğretim Kongresi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Keçeci, G., Zengin, F. K., & Alan, B. (2019). TÜBİTAK 4004 "Küçük Bilim insanları Elâzığ Hazar Gölü Ekosistemini Keşfediyor" Projesinin Ortaokul Öğrencilerinin Çevresel Tutumlarına Etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *8*(1), 41-63.

Küfrevioğlu, M.R., Baydaş, Ö., ve Göktaş, Y. (2011). Proje Ve Beceri Yarışmalarında Elde Edilen Kazanımlar, Karşılaşılan Zorluklar Ve Öneriler. 5th International Computer & Instructional Technologies Symposium, Fırat University, Elazığ.

MEB (2013) İlköğretim kurumları fen bilimleri dersi öğretim programı. http://ttkb.meb.gov.tr/www/guncellenen-ogretim-programlari/icerik/151. adresinden 30.06.2019 tarihinde alınmıştır.

Smerdon, B., Burkham, D., and Lee, V. (1999). Access to constructivist and didactic teaching: Who gets it? Where is it practiced?. *The Teachers College Record*, *101*(1), 5-34.

Sözer, Y. (2017). Tübitak ortaöğretim öğrencileri araştırma projeleri yarışmasına katılan öğrencilerin edindikleri kazanımların değerlendirilmesi. *Electronic Journal of Education Sciences*, *6*(11), 49-77.

Verma, A.K., Dickerson, D.L., Mckinney, S. (2011). Engaging Students in STEM Careers with Project-Based Learning--MarineTech Project, Technology And Engıneerıng Teacher.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (1999). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri.* Ankara: Seçkin Yayınevi.

Yıldırım, M., Atila, M. E. ve Doğar, Ç. (2016). *6. ve 7. Sınıf öğrencilerinin fen bilimleri etkinliklerine yönelik düşünceleri: küçük bilim adamları keşifte projesi*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,13(1), 194-212.

Yıldız, Z. (2012). *Proje tabanlı öğrenme yaklaşımının orta öğretim öğrencilerinin yaratıcı düşünme problem çözme ve akademik risk alma düzeylerine etkisi*. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

İKİNCİ DİL EDİNİMİ VE DİL ÖĞRENİMİNDE YAPISAL, İŞLEVSEL VE ETKİSEL YETİLERİN ÖNEMİ

SECOND LANGUAGE ACQUISITION AND THE SIGNIFICANCE OF STRUCTURAL, FUNCTIONAL AND AFFECTIVE COMPETENCES IN LANGUAGE LEARNING

Rıdvan Tunçel Ph.D
Anadolu University Faculty of Education Department of Foreign Languages Eskisehir

ÖZ

Bu çalışma sadece söz eylemleri tasvir etmekle kalmayıp aynı zamanda bunların öğretiminin önemini de ön plana çıkartmaktadır. Dilbilim çevrelerinde söz eylem ve konuşma kuralları bakımından çok az ya da hiç bir sistematik diller karşılaştırılması yapılmadığına inanılmaktadır. Bunun sonucu olarak, yabancı dil öğrencilerinin söz eylemleri hedef dilde gerçekleştirmede ana dillerinin sosyokültürel kurallarına bağlı kalmalarından dolayı kültürlerarası yanlış anlaşılmalara yol açmaktadır. Dil öğrencilerinin herhangi bir yabancı dili pratik kullanabilmelerine eriştirebilmek için önce kuramsal sonrasında da uygulamalı söz eylem eğitimi almaları gerekmektedir. Son zamanlarda yabancı dil eğitimi bölümlerinde edimbilim derslerinin verilmesi ağırlık kazanmakla birlikte, bu dersler ya kuramsal olarak dilbilim derslerinin küçük bir parçası olarak diğer dilbilim konularının arasında verilmekte ya da seçimlik ders olarak yürütülmektedir. Dilin yapısal, işlevsel ve yarattığı etki gücü bağlamında doğal dil kullanımını oluşturarak hem yapısal hem işlevsel ve hem de etkisel öğrenci çalışmaları ve sınıf tartışmaları yoluyla öğretim, öğrencilerin etkili iletişimciler olmalarına yardımcı olacaktır. Dilin yapısı ile dilin işlevleri arasında çok açık bir ayrım olduğu için, dil düşünürleri ya da söylem çözümlemesi yapanlar herhangi birisi bir şey söylediğinde "yapısal", "işlevsel" ve "etkisel" eylemler diye adlandırdıkları üç söz eylemi aynı anda gerçekleştirdiğini söylerler. Yapısal söz eylem belli bir anlam ve karşılık ifadesi, bir başka değişle, yapısal yeti denilen kurgulanmış uygun bir ifade demektir. Bir etkisel söz eylem, duyurma, ifade etme, kabullenme, rica, özür, eleştiri, teşekkür, söz verme, pişmanlık ve şikâyet gibi pek çok işlevsel görevi yerine getiren ve her seviyede dil derslerine dâhil edilmesi gereken bir işlevsel yetidir. Etkisel söz eyleme gelince, dinleyende ikna olma, eğlenme, aldanma, cesaretlenme, ikna etme, pişman olma ve şaşırma yoluyla oluşan ya da elde edilen bir başka durum ya da etkidir. Bu çalışmanın sonuçları, genellikle ana dil etkisi diye anılan ve yabancı dil öğrencilerinin sosyopragmatik gelişimlerini ortaya koyan olası sosyopragmatik hata kaynaklarını ortaya koymaktadır. Bu nedenle, yabancı dil öğretimi ve öğrenimi küresel bir mesele olarak görüldüğünden, bu çalışmada ortaya konan tanımlamalar ve uygulamalar, müfredat tasarımına ve gerçek dil öğretimi çevrelerine ışık tutacaktır.
Anahtar Kelimeler: Edimbilim, YapısalYeti, İşlevsel Yeti, Etkisel Yeti, SLA

ABSTRACT

The aim of this study is not only to describe speech acts but to highlight the importance of the teaching of speech acts in second language classrooms. What has been widely believed and shared in linguistic quarters is that there has been very little or no systematic comparison of languages from the point of view of speech acts. As a result, intercultural miscommunication is often caused by foreign language learners' falling back on their native language sociocultural norms in realizing speech acts in a target language. The immediate requirement for language learners is to attain pragmatic use of any foreign language. As there is a clear

distinction between linguistic forms and linguistic functions, language philosophers or discourse analysts state that when somebody says something, it is highly likely that the speaker realizes three acts at a time-"locutionary", "illocutionary" and "perlocutionary" acts. A locutionary act is an utterance with a certain sense and reference, that is, any properly formed meaningful utterance with grammatical acceptance, called structural competence. An illocutionary-act which is functional competence-may do one of a number of functions: announce, assert, admit, warn, request, apologize, criticize, thank, promise, regret, complaint and many others to be included in the core contents of language courses at all levels. As for perlocutionary act, affective competence, it brings about or achieves some other condition or effect on the hearer through convincing, amusing, deceiving, encouraging, persuading, deterring, and surprising and so on. Though pragmatics courses in foreign language teaching departments have recently been getting gravity, often carried out either theoretically in linguistic courses as a small part among other linguistic issues or as a selective course. The teaching of "structural, functional and affective" power of the language in actual use through student projects and classroom discussions of both on the structure, the function and the affect may well help learners to become effective communicators. The results of this study may put forward the possible sources of sociopragmatic failures of learners often considered as a result of interference, or rather, interlanguage and describe the sociopragmatic development of foreign language learners. Therefore, as foreign language teaching and learning is considered a global issue throughout the world, the descriptions and teaching implications of this study may shed light over curriculum design and actual language teaching milieus.

Key Terms: *Pragmatics, Structural Competence, Functional Competence, Affective Competence, SLA*

INTRODUCTION

Dell Hymes first posed one of the cornerstones on the description of the nature of the language and language development of children. What was significantly emphasized by Hymes (1972) is the fact that a normal child acquires knowledge of sentences, not only as grammatical, but also as appropriate. He maintains that he or she acquires competence as to when to speak, when not, and as to what to talk about with whom, when, where, in what manner. Thereafter the adoption of the communicative competence to communicative language teaching, both Audio-lingual and classical classroom procedures were thrown to dustbin and, primary importance have been attached to the achievement of functional abilities in foreign language (FL) learning. As Thomas states, the final purpose of understanding and producing language that is appropriate to communicative situations in accordance with specific sociocultural parameters is of great significance. Failure to do so may cause misunderstandings and sometimes communication breakdowns as well as the stereotyping of the FL learners as insensitive, rude, or inept (Thomas, 1983). In the last three decades, there has been an increasing debate on the teachability of pragmatic competence, if possible, how and why to teach it to language students.

Kasper (1997) states that there is a lack of a clear, widely accepted definition of the term though pragmatic competence has been recognized as one of the vital components of communicative competence. He maintains that, In Bachman's model (1990), language competence is divided into two areas consisting of 'organizational competence' and 'pragmatic competence'. Organizational competence comprises knowledge of linguistic units and the rules of joining them together at the levels of sentence ('grammatical competence') and discourse ('textual competence'). Pragmatic competence consists of illocutionary competence, that is, knowledge of speech acts and speech functions, and sociolinguistic competence. 'Sociolinguistic competence' entails the ability to use language appropriately according to context. It thus includes the ability to select communicative acts and appropriate strategies to implement them depending on the contextual features of the situation. In Bachman's model, pragmatic competence is not subordinated to knowledge of grammar and text organization but is coordinated to formal linguistic and textual knowledge and interacts with 'organizational competence' in complex ways.

An important question is whether learners need to be taught pragmatics. It can be argued that perhaps pragmatic knowledge simply develops alongside lexical and grammatical

knowledge, without requiring any pedagogic intervention. However, research into the pragmatic competence of adult foreign and second language learners has demonstrated convincingly that the pragmatics of learners and native speakers are quite different (Kasper 1997). Blum-Kulka, House, and Kasper (1989) report that; 'Even fairly advanced language learners' communicative acts regularly contain pragmatic errors, or deficits, in that they fail to convey or comprehend the intended illocutionary force or politeness value'. Therefore, there is a need for FL instruction to focus on the pragmatics of the language, and researchers in this area generally point out the positive impact of instruction aimed at raising learners' pragmatic awareness.

Second Language Acquisition

Hymes' CC, thus, gave fuel to Second Language Acquisition (SLA) studies and shed light on novel approaches such as Communicative Language Teaching (CLT). In the following years, many methods such as Desuggestopedia, Silent Way and Total Physical Response have come forth to complement a very small area of the gap attributed to CLT. Today, in language classrooms, we have language teachers, students course books and desk/blackboards as we had 60 years ago. However; SLA has brought about changes on teachers' attitude, students' behavior, and classroom atmosphere radically. In other words, SLA notion have proposed invaluable new directions not only on teacher training, course book writing but a shift from teacher centeredness to student centeredness as well. Meanwhile, the term Second Language Acquisition-SLA has been widely accepted instead of Foreign Language Learning (FL) and used especially after the shift from "learning" to "acquisition" in 1980s.

Human language is the perfect way of expressing ideas and emotions through signs and symbols. These signs and symbols are used to encode and decode the immediate message or information. The first language acquired by a baby is his or her mother tongue. Thus, the language that he or she listens to acquire his or her own from the birth on. Any other language, among thousands in the world, learned or acquired is known as the second language. Therefore, the mother tongue or acquisition of the first language (FLA) at home ensures and enables the process of SLA in schools.

Form-Function Relationship

As there is a clear distinction between linguistic forms and linguistic functions, language philosophers (Austin 1962&Searle 1980) or discourse analysts Thomas, J. (1983) state that when somebody says something, it is highly likely that the speaker realizes three facts together: locutionary, illocutionary and perlocutionary acts. In Tuncel's (2014) terms, a locutionary act is an utterance with a certain sense and reference, that is, any properly formed grammatically meaningful utterance is "structural competence". An illocutionary act, which is "functional competence", may do one of a number of functions: announce, assert, admit, warn, request, apologize, criticize, thank, promise, regret, complaint and many others to be included in the core contents of language courses at all levels. As for perlocutionary act, "affective competence", it brings about or achieves some other condition or effect on the hearer through convincing, amusing, deceiving, encouraging, persuading, deterring, and surprising and so on.

Wardhough (1976) states that linguistic forms refers to the phonological, semantic, and syntactic properties of language: linguistic function refers to the user speakers make of linguistic form in communication. He argues that certain "forms" are often related to certain "functions".

The inclusion of speech acts to the curriculum, namely, structural, functional and affective competences are clearly valued in The Common European Framework of Reference for Languages: learning, teaching, assessment (CEFR). In Turkish Primary and Secondary Education curricula, where the breeze of CEFR is felt, actually mentioned that the curricula have been designed in accordance with the descriptive and pedagogical principals of Functions and Useful Language. As mentioned in 2018 MEb curriculum, in designing the new English language curriculum, the principles and descriptors of the Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment (CEFR) were closely followed. The CEFR particularly stresses the need for students to put their learning into real-life practice in order to support fluency, proficiency and language retention (CoE, 2001); accordingly, the new curricular model emphasizes language use in an authentic communicative environment. As no single language teaching methodology was seen as flexible enough to meet the needs of learners at various stages and to address a wide range of learning styles, an eclectic mix of instructional techniques has been adopted, drawing on an action oriented approach in order to allow learners to experience English as a means of communication, rather than focusing on the language as a topic of study. Therefore, use of English is emphasized in classroom interactions of all types, supporting learners in becoming

language users, rather than students of the language, as they work toward communicative competence (CoE, 2001). Curriculum writers clearly mention that the functions refer to the communicative role(s) of a given form in a context of situation. Additionally, the curriculum is structured in terms of communicative functions and specific useful language units with which functions are associated to offer a linguistic repertoire throughout a continuum of a language proficiency depicted in and for each grade. Thereby, the functions and useful language units are built on one another and constructed in a cyclical way enabling to ensure permanent learning. As for language skills and learning outcomes, the curriculum covers language skills that are presented as specific subskills and/or strategies. Those subskills and strategies are associated with the functions and useful language in terms of theme, context and task requirements. Hence, it is important to accentuate that each objective specified in learning outcomes can be fulfilled merely by addressing the language functions and their linguistic realizations.

As it is put in the CEFR, pragmatic competences are concerned with the user/learner's knowledge of the principles according to which messages are: a) organized, structured and arranged ('discourse competence'); b) used to perform communicative functions ('functional competence'); c) sequenced according to interactional and transactional schemata ('design competence'). Functional competence is concerned with the use of spoken discourse and written texts in communication for particular functional purposes. Conversational competence is not simply a matter of knowing which particular "functions" are expressed by which language forms. Among the wide range of functions are; agreement/disagreement, • knowledge (knowledge/ignorance, remembering, forgetting, probability, certainty) • modality (obligations, necessity, ability, permission) • volition (wants, desires, intentions, preference) • emotions (pleasure/displeasure, likes/dislikes, satisfaction, interest, surprise, hope, disappointment, fear, worry, gratitude) • moral (apologies, approval, regret, sympathy) suasion: • suggestions, requests, warnings, advice, encouragement, asking help, invitations, offers socializing: • attracting attention, addressing, greetings, introductions, toasting, leave-taking an many others.

PRAGMALINGUISTIC AND SOCIOPRAGMATIC FAILURE

Pragmalinguistic failure, according to Thomas (1983:99), occurs when the pragmatic force of a linguistic structure is different from that normally assigned to it by a native speaker. A chief source of this type of error is pragmalinguistic transfer, where speech act strategies are inappropriately transferred from first language to the second. Sociopragmatic failure stems

from cross-culturally different perceptions of what constitutes appropriate linguistic behavior. Leech (in Thomas 1983) defines sociopragmatic failure as ―social conditions placed on language in use‖. According to Takahashi (1996), sociolinguistic failure is a kind of intercultural miscommunication caused by learners' falling back on their L1 sociocultural norms and conventions in realizing speech acts in the target language. For example, the highly conventionalized utterance, ―Would you like to read? is an appropriate polite request in a British or American classroom, with an expected response: "Of course" or "Sure" but not "No, I wouldn't". Rules of appropriate use require the consideration and sensitivity of sociopragmatic norms of and knowledge of linguistic system of the target language. Thus, inappropriate use of L2 sociocultural norms and failure in perceiving different language system would create misunderstandings cross culturally.

THE SIGNIFICANCE OF TEACHING SPEECH ACTS

When the significance of urgent application of current trends in language teaching is considered, the inclusion of "structural", functional" and "affective" competences certainly covers a large area in the curricula offered both in all European and Turkish educational quarters. What has been very often mentioned that the main objective of the teaching of pragmatics is to raise the pragmatic awareness of language learners and to make them conscious on using various structures by attaching functions and to them in differing circumstances. The teaching of speech acts, one of the basic areas in pragmatics, assist learners to progress in finding and using appropriate linguistic structures through which they can communicate effectively. Without ignoring the theoretical basis of speech acts, the practical and hands-on teaching of speech acts help learners apprehend the effective oral or written communication for the situations they would come across. For example, at the university level for students, attending teacher training departments, the teaching how to design and collect data through discourse completion tests or interviews is one of the ways of bringing pragmatic aspects of language use to the classroom which becomes a safe place to present and study their own works with the help of instructors. Furthermore, learners may well become aware of perceiving how language works outside the classroom. Especially, students studying in English Language Teaching (ELT) departments can benefit from learning the speech acts that are inevitably found in almost all situations. That is to say, people apologize, request, complain and so on, in their actual communications, but how people achieve to attach such functions and create influence on the thoughts of others cannot be

easily perceived. Thus, teacher candidates, being aware of the communicative power of speech acts, may benefit from such a pragmatic value of language at every level of language teaching in their future teaching. From primary to high school speech acts can be taught, that is, as reflected in the curricula and the updated course books, through many teaching strategies, the ultimate aim of true communication can be achieved. Teachers can teach variety of structures to language learners; however, the teaching of so-called "invisible meaning" that is attached to forms may remain unknown or secret to learners who are not aware of the "speech acts". In other words, when anyone says something he or she does three things at a time; philosophically they realize "locutionary", "illocutionary" and "perlocutionary" acts; in practical terms, learners consciously or unconsciously put forward their "structural", "functional" and "affective" competences successively.

CONCLUSIONS

The results of this study reveal the fact that the pragmatic competence of L2 learners vary considerably with regard to their verbal behaviors in contexts where cross-cultural differences play a great role. Speech acts which are considered highly patterned necessitate pragmatic and sociopragmatic knowledge. Thus, language learners should be aware of the sociopragmatic norms which were considered by Hymes under the term CC. Knowing when to speak, what to say to whom and in what circumstances is the core of the underlying idea argued by Hymes. Otherwise, what Hymes called communicative interference, defined as relying on one's native culture, is inevitable. Bearing in mind Hymes' view, language specific realizations of speech acts of thanking, apologizing, requesting, greeting, complimenting, complaining, interrupting, rejecting and abundance of others deserve interest in language teaching. It seems logical to us that the L2 sociocultural norms can be learned through a program designed in sensitizing learners to cultural differences in speech act realizations across languages. For example, in designing an L2 syllabus, discussion based "language awareness"-like courses could be beneficial in comparing and contrasting different sociocultural norms of the mother tongue and the target language. Pragmatic competence, which is in the framework of this study, refers to EFL learners' ability to determine the appropriateness of speech acts in variety of contexts. For this reason, communicative competence of learners will have to be increased by sensitizing them in their speech act preferences according to the sociopragmatic norms determined by researchers in the field. Communicative interference, which causes misunderstandings in cross-cultural

communication, is the result of the interlanguage development of language learners. To make language learners attain pragmatic use of any foreign language requires first theoretical and then practical study of “speech acts”. Pragmatics courses in foreign language teaching departments have recently been getting gravity. Most of them, however, carried out either theoretically in linguistic courses as a small part among other linguistic issues or as a selective course. The teaching of “structural, functional and affective” power of the language in actual use through student projects and classroom discussions of both on the structure, the function and the affect may well help learners communicate effectively. Learners should be aware of the fact that the appropriate use of language can only be achieved by selecting true forms called “structural competence”. Nevertheless, the form itself may not adequate to send the desired message, thus, the “functional competence”, in other words the “function” attached to forms are of great significance in different contexts. Additionally, speakers of foreign language learners also have to be conscious of the “affect” that their utterance creates some kind of influence in the cognition of hearers, called “affective competence”.

REFERENCES

Austin, J.L. (1962). How to Do Things with Words. Cambridge, Mass. : Harvard University Press.

Bachman, L. (1990). *Fundamental considerations in Language Testing.* Oxford: Oxford University Press.

Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (Eds.). (1989). *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*. Norwood, NJ: Ablex.

Hymes, D. (1972). ―On Communicative Competence‖. In J.B. Pride and J. Holmes (eds.). Penguin Books Ltd. Middleessex:London.

Hymes, D. (1980). On Communicative Competence. In Pugh, A.K. , V.J. Lee and . Swann (eds). Language and Language Use. Heinaman Educational Books Ltd. London.

Kasper, G. (1989). Interactive procedures in interlanguage discourse. In W. Oleksy (Ed.), *Contrastive pragmatics* (pp. 189-229). Amsterdam: Benjamins.

Searle, J. (1980). What is a Speech Act? In Pugh, A.K., V.J. Lee and J. Swann (eds). Language and Language Use. Heineman Educational Books Ltd. London.

Tuncel, R. (2014). Philosophical and Practical Significance of the Inclusion of Speech Acts in English Language Teaching Curriculum to Eliminate Conflict among Communities. ISEPST Online Publication of Conference Proceedings 2014 – ISEPST-387-221.

Takahashi, S. (1996). ―Pragmatic Transferability‖. Studies in ELT. 18, 2, 189-222.

Thomas, J. (1983). ―Cross Cultural Pragmatic Failure‖. Applied Linguistics 4 : 91-112..

R. Wardhough, (1976). “The context of language,” Mass, N. H. Pub. Inc.,.

E-Müfredat/INGILIZCE%20-LİSE-%2020.012018.pdf

E-Müfredat/--İNGİLİZCE%20-%20İLkÖĞ--.pdf

CEFR_EN.pdf.pdf

FERDİNAND DE SÖSSÜR VƏ FUNKSİONAL QRAMMATİKA

ABDULHÜSEYNLİ NƏRMİN ALLAHVERDİ QIZI
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının doktorantı

Xülasə

Funksional qrammatika yeni sahə olmasa da, Azərbaycan dilçiliyinin əsas tədqiqat obyektinə son dövrlərdə çevrilmişdir. Predmetlərin mahiyyətini dərk etdikcə, onların hansı funksiyada çıxış etdiyi, nəyə xidmət etdiyi daha çox maraq doğurur. Dilçiliyin yeni dövrü, struktur dilçiliyin başlanğıcı Ferdinand de Sössürün "Ümumi dilçilik kursu" adlı əsərinin yazılması ilə bağlanır. Bu baxımdan F. de Sössürün dilin sistem olması, struktur səciyyə daşıması haqqında olan mülahizələri dilçilik tarixi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. O, "Ümumi dilçilik kursu" adlı əsərində öz dörd müddəası ilə həm strukturalizmə yol göstərir, həm də dilçilik üçün əvəzedilməz rol oynayır. Ferdinand de Sössürün sözügedən dörd müddəası aşağıdakı şəkildə təhlil edilə bilər:

1. "Dilçiliyin yeganə və həqiqi obyekti dildir"- dil elə bir məfhumdur ki, daimi mövcudluğunu öz dil daşıyıcılarında qoruyur. Gerçəkliyə əsaslanması və cəmiyyətə söykənərək daima yenilənməsinə baxmayaraq özünü hər zaman qorumağa qadirdir.
2. "Dil öz xüsusi qaydası olan sistemdir"- dilin səciyyəviliyi onun qaydalara əsaslanmasında, eyni zamanda sırf bir qayda tabeçiliyində deyil, istisnaları da özündə cəmləşdirməsindədir.
3. "Dil substansiya deyil, formadır"- dil məfhum olaraq yalnız məzmununu deyil, müəyyən formanı da özündə qoruyur. Məhz bu baxımdan biz məfhum, məzmun, funksiya, forma anlayışları arasındakı münasibətləri yenidən şərh edəcəyik.
4. "Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərə əsaslanır"- dil ictimai hadisədir, cəmiyyət daxilində formalaşır və mövcudluğunu qoruyur. Beləliklə, dil birbaşa münasibətlərə söykənir və həmin münasibətlər əsasında meydana çıxır.

Ferdinand de Sössürün nəzəri müddəalarına nəzər yetirdikdə görürük ki, bu mülahizələr struktur dilçilikdə bünövrə rolu oynamış və eyni zamanda funksional dilçilik terminlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu terminlər "spesifika", "sistem", "forma" və "münasibət"dir. Beləliklə, funksional qrammatikanın əsası Ferdinand de Sössürün müddəalarına istinad edilərək təhlilə cəlb olunması nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: funksional qrammatika, struktur, strukturalizm, substansiya, sistem

Abstract

Although functional grammar is not a new field, it has recently become the main research object of Azerbaijani linguistics. The more they understand the essence of the objects, the more they function and what they serve. The new era of linguistics, the beginning of structural linguistics, is linked to the writing of Ferdinand de Sössur's "General Linguistics Course". From this point of view, F. de Sössür's ideas about the systematic and structural nature of language are crucial to the history of linguistics. In his fourteenth book "General Linguistics", he manages to structure and play an irreplaceable role in linguistics. Four of the words of Ferdinand de Sössür can be summarized as follows:

1. "The linguistic language is a simple and real object" - a language that protects its regular existence in its language. It is worth every effort, based on the fact that it is not based on reality and is always based on society.

2. "Language is a system with its own rules" - The language is politicized not only by its rules but also by its exceptions.

3. "Language is not a substitute, it does not exist" - the language includes not only the contents but also the definite philosophy. It is in this context that we will comment on the relationship between concept, content, function, form definitions.

4. "In every situation of the tongue, every thing is based on a relationship" - the language is the object of the purpose, it is framed within the community and shows its existence. Thus, the language is based on interpersonal relations and is formed on the basis of these relations.

When we look at the theoretical provisions of Ferdinand de Sössür we see that these considerations have played a fundamental role in structural linguistics and at the same time have led to the emergence of functional linguistic concepts. These terms are "celestial", "system", "pharma" and "immunity". Thus, the basis of functional grammar is intended to be analyzed by reference to the provisions of Ferdinand de Sössür.

Keywords: Functional Grammar, Structure, Structuralism, Substance, System

Giriş

Funksional qrammatika yeni sahə olmasa da, Azərbaycan dilçiliyinin əsas tədqiqat obyektinə son dövrlərdə çevrilmişdir. Predmetlərin mahiyyətini dərk etdikcə, onların hansı funksiyada çıxış etdiyi, nəyə xidmət etdiyi daha çox maraq doğurur.

Struktur dilçilik məktəbi gənc qrammatiklərin ideyalarını inkar etmək əsasında yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, gənc qrammatiklər ayrı-ayrı dil faktlarını tədqiq edir, lakin bu fərqliliklərin əsl səbəbinə əhəmiyyət vermirdilər. Dilin sistem səciyyə daşıdığını görməyən gənc qrammatiklər öz atomizmlərini irəli sürürdülər.

Struktur dilçiliyin inkişafında Boduen de Kurtene xüsusi rol oynamışdır.O, 1870-ci ildə Peterburq universitetindəki giriş mühazirəsində iki nəzəriyyəni: 1. dilin sistemliliyi haqqında təlim və 2. Fonem nəzəriyyəsini irəli sürür. Diqqət edilməsi lazım olan digər amil struktur dilçiliyin ilk pilləsinin Praqa funksional dilçilik məktəbində irəli sürülən fonoloji tədqiqatlar əsasında yaranmasıdır.

Gelişme

Dilçiliyin yeni dövrünü, struktur dilçiliyin başlanğıcını F.de Sössürün dilin sistem təşkil etməsi, struktur səciyyə daşıması haqqında fikirləri ilə bağlayırlar. Bu baxımdan struktur dilçilər Sössürü öz sələfləri adlandırırlar. O, gənc qrammatiklərin dilçilik görüşlərini tənqid edərək, dilin quruluşunun mahiyyətinin dərk edilməsi, dil hadisələrinin vəhdətdə öyrənilməsi tərəfdarı idi. Bu səbəbdəndir ki, struktur dilçiliyin formalaşması və inkişafından danışarkən qeyd edilməsi zəruri olan ən əsas yanaşma məhz Ferdinand de Sössürün bu barədə olan fikirləridir. O, əsərlərində özündən əvvəlki dilçilərin adını çəkməsə də, dolayı yolla onların fikirlərinə münasibətini bildirmişdir. Sössürün nəzəri fikirlərinin formalaşmasında O.Kont, E.Dürkheym, Q.Tard və başqalarının böyük təsiri olmuşdur. Onların əsərlərinə nəzər saldıqda Sössürün müddəalarının əsasında onların görüşlərinin dayandığı məlum olur. Həmin əsərlərdə bu müddəaların izlərini asanlıqla görmək olar. Dürkheymin dili sistem adlandırması, Tardın dillə cəmiyyət arasında daimi bağlılıq, əlaqə olması haqqında qənaətləri fikirlərimizin doğruluğunu göstərən faktlardır.

Sössür sintaqmatik və assosiotiv əlaqələr haqqında da fikirlərini bildirmişdir. O, nitqdə yan-yana işlənən sözləri "sintaqm" adlandırırdı. "Sintaqm" yunan sözü olub "birləşmə" deməkdir. Sössür bu termini sintaktik söz birləşmələrindən fərqləndirirdi və yanaşı işlənən iki sözü və ya iki cümləni birləşmə hesab edirdi. Məsələn, onun göstərdiyi "yenidən oxumaq", "ölü adam", "hamısına qarşı" və s. kimi nümunələrin hamısı söz birləşməsi deyil ("hamısına qarşı"), lakin sintaqmdır.

Sössür göstərirdi ki, sintaqmatik əlaqə hər zaman üzdədir, onu təşkil edən komponentlər daima işlədilir, buraxıla bilmir, assosiativ əlaqəni təşkil edən komponentlər isə həmişə iştirak edən ünsürlər deyil.

Ferdinand de Sössür "Ümumi dilçilik kursu" adlı əsərində öz dörd müddəası ilə həm strukturalizmə yol göstərir, həm də dilçilik üçün əvəzedilməz rol oynayır.

Bu baxımdan F. de Sössürün dilin sistem olması, struktur səciyyə daşıması haqqında olan mülahizələri dilçilik tarixi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Ferdinand de Sössürün sözügedən dörd müddəası aşağıdakı şəkildə təhlil edilə bilər:

5. "Dilçiliyin yeganə və həqiqi obyekti dildir"- dil elə bir məfhumdur ki, daimi mövcudluğunu öz dil daşıyıcılarında qoruyur. Gerçəkliyə əsaslanması və cəmiyyətə söykənərək daima yenilənməsinə baxmayaraq özünü hər zaman qorumağa qadirdir.
6. "Dil öz xüsusi qaydası olan sistemdir"- dilin səciyyəviliyi onun qaydalara əsaslanmasında, eyni zamanda sırf bir qayda tabeçiliyində deyil, istisnaları da özündə cəmləşdirməsindədir.
7. "Dil substansiya deyil, formadır"- dil məfhum olaraq yalnız məzmununu deyil, müəyyən formanı da özündə qoruyur. Məhz bu baxımdan biz məfhum, məzmun, funksiya, forma anlayışları arasındakı münasibətləri yenidən şərh edirik. Dildə, yəni dili təşkil edən hər bir vahiddə həm ifadə planı, həm də məzmun planı vardır. Burada ifadə planı deyildikdə forma, məzmun planı deyildikdə isə məna və funksiya nəzərdə tutulur. Forma yalnız vasitədir, məna və funksiya isə mahiyyətdir. Həm ifadə planı, həm də məzmun planı dil vahidlərinin öyrənilməsində, əsas məğzinin araşdırılmasında sistem təşkil edir.
8. "Dilin hər vəziyyətində hər şey münasibətlərə əsaslanır"- dil ictimai hadisədir, cəmiyyət daxilində formalaşır və mövcudluğunu qoruyur. Beləliklə, dil birbaşa münasibətlərə söykənir və həmin münasibətlər əsasında meydana çıxır.

Sössür dil qanunlarını şahmat oyunu ilə müqayisə edir. O qeyd edir ki, şahmatda olduğu kimi dildə də ciddi qaydalara əməl olunan sistem mövcuddur. Ə. Rəcəbli bu fikirlə razılaşmır və göstərir ki, dili cəmiyyətin həyatına xidmət edən heç bir ictimai hadisə ilə eyniləşdirmək olmaz. Sössürün də dilin şahmatla müqayisəsinə fərqli yanaşan Ə. Rəcəbli "Dilçilik tarixi" adlı əsərində qeyd etmişdir ki, bu müqayisədə dəqiq olmayan cəhətlər vardır. İlk öncə şahmat oyununun qaydası bütün xalqlarda eynidir, beynəlmiləldir, halbuki hər xalqın öz dili vardır, özünəməxsus, milli kateqoriyaları vardır. Digər bir fərq isə şahmat oynayan zaman oyunun tarixini bilməyin heç bir əhəmiyyəti olmadığı halda, dilin təşəkkül tarixi dilçilik üçün olduqca əhəmiyyətlidir (3, 477).

Dili sistem kimi qəbul edən Ferdinand de Sössür dil vahidləri arasında iki cür münasibətin olduğunu bildirir. Sintaqmatik münasibət dedikdə dil ünsürlərinin müəyyən qanunauyğunluqla, xətti şəkildə ardıcıl düzülüşünü nəzərdə tutur, yəni hər bir dil vahidi aktual ardıcıllıqla qonşu dil vahidi ilə birləşməyə daxil olur. Sintaqmatik münasibətin qonşuluq assosiasiyasına əsasında mövcudluğunu sübut etməyə çalışan Sössür düzgün qaydalar üzrə tərtib olunmuş bütün sintaqm tiplərini nitqə deyil, dilə aid edirdi.

Dil vahidləri arasında assosiativ münasibət dedikdə Sössür sözlərin ya kökünə, ya da şəkilçilərə görə oxşarlığa malik olmasını nəzərdə tutur. Söz köklərindəki ümumi oxşarlığa görə "öyrən", "öyrəş", "öyün", "öyüd" sözlərini misal göstərmək olar. Dil vahidlərindəki şəkilçi oxşarlığına isə "dadlı", "duzlu", "ağıllı" və s. nümunə ola bilər.

Sössür münasibət nəzəriyyəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bütün bu münasibətlərin dili təşkil etdiyini söyləyən Sössür dil sistemini riyazi sistemlə eyniləşdirirdi. O qeyd edirdi ki, dildəki bütün münasibətləri riyazi düsturlarla göstərmək olar.

Ferdinand de Sössür dili forma adlandırırdı: "Dilə hansı tərəfdən, leksik yaxud qrammatik tərəfdən yanaşsaq, o, hər yerdə və həmişə bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirən ünsürlərin mürəkkəb tarazlığıdır. Başqa cür deyilərsə, dil substansiya deyil, formadır. Bu həqiqətə mümkün qədər dərindən nüfuz etmək lazımdır, çünki bizim termnologiyamızın bütün səhvləri, bizim dil hadisələrini bütün dəqiq olmayan səciyyələndirmələrimiz belə bir

qeyri-iradi fərziyyədən irəli gəlir ki, dil faktında, fenomenində nə isə substansionallıq vardır" (3,501).

Sössürün bu müddəası uzun müddət tənqid olunmuşdur. Bu tənqidlərin səbəbi o dövrdə dilə səthi yanaşılması, dil faktlarının qarşılıqlı münasibətlərinin öyrənilməsinin tərəfdarı olmamaqları idi.

"Ümumi dilçilik kursu" adlı əsərində dilçiliyin spesifikasından bəhs edən Sössür dilçiliyin tədqiqat obyekti kimi nitqi deyil, yalnız dili nəzərdə tuturdu. O, "dil işarələr sistemidir" prinsipi ilə dili semiologiyaya, semiologiyanı da sosioloji psixologiyaya aid edirdi, lakin linqvistika müstəqil bir sahədir və bütün dünya dillərində onun öyrənilməsi fərqli şəkildə təzahür edir.

Sössürün dilçilik görüşlərində sinxroniya və diaxroniya dixotomiyası mühüm yer tutur. O göstərirdi ki, elmin statik aspektinə aid olan hər şey sinxronik, təkamülə aid olan hər şey isə diaxronikdir (3, 503). Dil faktlarının eyni zamanda həm sinxronik, həm də diaxronik aspektdə öyrənilməsinin mümkünsüzlüyünü qeyd edərək bildirirdi ki, sinxron dilçiliklə yanaşı mövcud olan və sistem əmələ gətirən ünsürləri bağlayan məntiqi və psixoloji əlaqələri eyni kollektiv şüur tərəfindən mənimsənildiyi kimi öyrənnəklə, diaxron dilçilik isə dil faktlarının ardıcıllıq qaydası ilə bağlanan əlaqələri eyni kollektiv tərəfindən qavranılmayan, yəni bir-birini əvəz edən, lakin sistem əmələ gətirməyən ünsürlərin münasibətini öyrənməklə məşğuldur. Başqa sözlə desək, diaxron dilçilikdən fərqli olaraq, sinxron dilçilik dili sistem kimi öyrənir, burada dil vahidləri müasir dövrdə olduğu kimi, yəni kontekst daxilində öyrənilir.

Sössürdən fərqli olaraq, funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələri yalnız sinxron dilçiliyin deyil, diaxron dilçiliyin də bərabər şəkildə öyrənilməsi tərəfdarı idilər. Lakin Sössür kimi onlar da sinxron dilçiliyə üstünlük verirdilər.

Nəticə

Ferdinand de Sössürün nəzəri müddəalarına nəzər yetirdikdə görürük ki, bu mülahizələr struktur dilçilikdə bünövrə rolu oynamış və eyni zamanda funksional dilçilik terminlərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu terminlər "spesifika", "sistem", "forma" və "münasibət"dir. Müasir dilçiliyimizdə funksional qrammatika məhz həmin terminlər əsasında öyrənilir. Qrammatikada dil vahidlərinin yalnız mənasına deyil, artıq funksiyasına, mahiyyətinə də diqqət yetirilir və həm məna, həm də funksiya vəhdətdə tədqiqatlara cəlb olunur.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov N., Temiroğlu İ. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2018, 351 s.
2. Мустайоки А. Теория функционального синтаксиса: от семант. Структур к языковым средствам. Москва: Языки славянской культуры, 2006, 509 с.
3. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. I cild. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.
4. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. II cild. Bakı: Nurlan, 2007, 616 s.
5. Rəcəbli Ə. Struktur dilçilik. Bakı: Nurlan, 2005, 531 s.
6. Temiroğlu İ. Ferdinand de Sössür və onun "Ümumi dilçilik kursu". Filologiya məsələləri, AMEA və M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2016, № 8, s. 10-22.
7. Veysəlli F. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 505 s.

MÜƏLLİM PEŞƏKARLIĞI VƏ SƏRİŞTƏLİLİYİN PROBLEMİNİN TƏDQİQİNƏ DAİR

Verdiyeva Mehbanu Əlimurad qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası və
metodikası kafedrasının doktorantı

UOT: 37.01

Xülasə

Burada edilən araşdırmalar və əldə olunan nəticələr öz əksini tapmışdır. Müəllimlik peşəsi xüsusi mütəxəssis bilik və bacarığı tələb edən bir peşə olduğundan, bu peşəni seçən insanlar vəzifələrini tam yerinə yetirə bilmələri üçün bir sıra özəlliklərə sahib olmalıdırlar ki, onlar araşdırma nəticəsində əldə edilmiş və məqalədə qeyd edilmişdir. Digər bir tədqiqatda D.Cüceloğlunun "Öyretmenim bir bakarmısın?" adlı kitabında müəllimin peşə mədəniyyəti ilə bağlı 2 əsas fikir haqqında məlumat verilmişdir. Təhsilin bir komanda işi olduğunu hamı bilir. Bu komandada məktəb direktoru, müəllimlər, təhsil alanlar və onun valideynləri vardır. Hamının (qrup üzvlərinin) məqsədi vardır. Təhsil alanın gələcəyi ən yaxşı formada inkişaf etməlidir. İnkişafyönümlü məqsədini qarşısına qoymuş müəllim bütün gücünü təhsil alanın həyatına, dünyasına və özünü kəşf edərək inkişaf etdirib təkmilləşmək üçün istifadə edir.

Açar sözləri: müəllim, təhlil, araşdırma, şəxsi yanaşma, nəticə
Ключевые слова: учитель, анализ, исследование, личный подход, результат
Key words: teacher, analysis, research, personal approach, resultat

Tədqiqat işində Türkiyədə, Rusiyada və Azərbaycanda aparılan araşdırmalar haqqında məlumat verilir.

Türkiyədə 2013-cü ildə "Türkçe öğretmen adaylarının dijital pedagojik yeterlilikleri" məqaləsi işlənmişdir. Burda əldə edilən nəticələrə əsasən, müəllimlərin hansı zəif tərəflərinin olması və müəllimlərin təhsilində nələrə üstünlük veriləcəyi ortaya çıxarılmışdır (2).

Diqqət çəkən yazılardan biri də " Öğretimde planlama ve değerlendirme dersinin öğretmen adaylarının öğretmen öz-yeterlik algısına etkisinin incelenmesi" araşdırma məqsədli məqalədir. Araşdırmanın məqsədi dərs prosesində planlaşdırma və dəyərləndirmənin müəllim namizədlərinin özünəməxsusluğuna təsirinin izlənilməsidir. Araşdırma cəmi 196 müəllim ilə aparılmışdır. Müəllimlik peşəsi xüsusi mütəxəssis bilik və bacarığı tələb edən bir peşə olduğundan, bu peşəni seçən insanlar vəzifələrini tam yerinə yetirə bilmələri üçün bir sıra özəlliklərə sahib olmalıdırlar:

1. Təhsilalanlara qarşı açıq görüşlü və obyektiv olmaq;
2. Təhsilalanların gözləntilərini diqqət mərkəzində saxlamaq;
3. Təhsillə bağlı problemləri elmi istiqamətlərdə araşdıra bilmək;
4. Təhsilalanların fərdi xüsusiyyətləri diqqət mərkəzində saxlamaq;
5. Öz üzərində işləyib özünü təkmilləşdirə bilmək;
6. Cəmiyyətdəki dəyişikliyi anlayıb fikir bildirə bilmək;
7. Təhsil texnologiyasındakı yenilikləri yaxından izləyə bilmək;
8. Araşdırma qabiliyyətinə sahib olmaq;
9. Yüksək səviyyədə bacarıq gözləntisi (3);

Ramazan Özbek, Mustafa Kahyaoğlu, Nurettin Özgenin yazdıqları məqalədə "Müəllim olmaq istəyən namizədlərin müəllimlik peşəsinə dair fikirlərinin dəyərləndirilməsi" - adlı araşdırmanın məqsədi müəllim olmaq istəyən namizədlərin bu peşəyə olan fikirlərinin öyrənilməsidir. Tədqiqatda namizədlərin baxışları şəxsi, fərdi, ekonomik (iqtisadi) və sosial baxımdan incələnmişdir. Araşdırma 2 bölmədən ibarətdir. Tədqiqatın birinci mərhələsində müəllim namizədlərinin oxuduqları bölmə, kurs, cins, ailə gəliri və atalarının təhsili nəzərdən keçirilmişdir. İkinci mərhələdə isə namizədlərin fərdi xüsusiyyətləri ilə bağlı müəllimlik peşəsinə olan baxışları qarşılıqlı olaraq test edilmişdir. Məlumat toplamaq üçün anket sorğusundan və namizədlərin fikirlərini almaq üçün təhlil- təsvir üsulundan istifadə edilmişdir. Araşdırmaya Pedaqoji fakültədə oxuyan ibtidai sinif müəllimliyi və fənn müəllimliyi tələbələri qatılmışdır.Araşdırmaya birinci kursdan 228 və dördüncü kursdan 242 tələbə qatılmışdır.

Tələbələrə təqdim edilən araşdırma məsələləri bunlar olmuşdur:
- Məcbur olmasam müəllimlik etmərəm;
- Müəllimlik idealımdakı peşədir;
- Müəllimlik sıxıcı bir peşədir;
- Müəllimlik zövq verən peşədir;
- Müəllimlik hörmətli peşədir;
- Müəllimliyi seçdiyim üçün peşmanam;
- Müəllimliyi seçdiyim üçün sevincliyəm;
- Müəllimlik məsuliyyət tələb edən peşədir;
- Müəllimlik etmək istədiyim ən son işdir;
- Müəllimlik fədakarlıq tələb edir;
- Müəllimlik maddiyyat ilə ölçülmür;
- Müəllimlik peşəsi ilə bağlı kitablar oxuyuram;
- Müəllimlik maaşı ilə yaşamaq mümkün deyil;
- Müəllimliyin cəmiyyətin yüksəlişində vacib bir rolu vardır;
- Müəllimliyin cəmiyyətdəki statusu yüksəkdir;

Nəticələrə əsasən deyə bilərik ki, ən yüksək yeri 4,51 % ilə "Müəllimliyin cəmiyyətin yüksəlişində vacib rolu vardır" , " Müəllimlik cavabdehlik tələb edən bir peşədir" 4,48 % ilə və "Müəllimlik fədakarlıq tələb edən bir peşədir" 4,47 % ilə tutsa da, ən aşağı yeri isə "Müəllimlik idealımdakı peşədir" 2,86 % ilə tutmuşdur. "Müəllimliyi məcbur olmasam seçməzdim" cavabı isə 4,03 % olmaqla heç də müsbət olmamışdır (4).

Digər bir tədqiqatda D.Cüceloğlunun "Öyretmenim bir bakarmısın?" adlı kitabında müəllimin peşə mədəniyyəti ilə bağlı 2 əsas fikir diqqəti cəlb edir:
1) Denetim odaklı korku kültürü – (Yoxlanış məzmunlu qorxu mədəniyyəti)
2) Gelişim odaklı deyerler kültürü – (İnkişaf məzmunlu dəyərlər mədəniyyəti)

Kitabda bunlar aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:
1.Yoxlanış məzmunlu qorxu mədəniyyətinə üstünlük verən müəllimlər pedaqoji prosesi qorxu üzərində qurmağa önəm verir. Müəllim hər zaman "Mən bilirəm- deyəcək və təhsil alan da - "Bəli müəllim - ,,Siz bilərsiniz" - deyərək müəllim deyəni təsdiqləyəcək. Müəllim qorxudan və güclü tərəf,təhsil alan isə qorxan,zəif tərəfdir.İllərin təcrübəsini qazanmış müəllimlər çox zaman yeni işə başlayan müəllimlərə bu yanaşmanı məsləhət görürlər. Onlara görə müəllim ilk dəfə sinifə girəndə təhsil alanın gözünü mütləq qorxutmalıdır.
2. İnkişafyönümlü dəyərlər mədəniyyətində isə ünsiyyətdə olan insanlar bir-birini dinləməyi bacarır. Burada işin prinsipi belədir: İşi bilən şəxs görər və işi görənə kömək edər və hörmət

edər. İnkişafyönümlü dəyərlər mədəniyyəti üstünlük təşkil edən məktəblərdə müəllim işinin peşəkarı olan hamı tərəfindən hörmət edilən bir şəxsdir. Onun məqsədi təhsil alanları təsir altına almaq yox, inkişaf etdirməkdir.

Təhsilin bir komanda işi olduğunu hamı bilir. Bu komandada məktəb direktoru, müəllimlər, təhsil alanlar və onun valideynləri vardır. Hamının (qrup üzvlərinin) məqsədi vardır. Təhsil alanın gələcəyi ən yaxşı formada inkişaf etməlidir. İnkişafyönümlü məqsədini qarşısına qoymuş müəllim bütün gücünü təhsil alanın həyatına, dünyasına və özünü kəşf edərək inkişaf etdirib təkmilləşmək üçün istifadə edir. Bu prinsipin əsas təsir gücü sevgidir. Təhsil alan şəxs müəllim yanında olmasa belə, özü doğru qərar verməyi bacarır. İnkişafyönümlü dəyərlər mədəniyyətində müəllim təhsil alanın imtahan verə bilmə bacarığından əvvəl onun pisixi xüsusiyyətinin inkişafına, yüksək keyfiyyətli insan olaraq yetişməsinə, özünə güvənən, cəmiyyətə yararlı yaxşı bir vətəndaş olmasına önəm verir. Hərtərəfli şəxsiyyət yetişdirmək üçün savad verməklə yanaşı, vacib olan peşə bacarığı, ailə bacarığı,həyat bacarığı da formalaşdırılmalıdır. Səriştəli müəllim hər zaman mükəmməl olmağa can atmalı, əlindən gələnin ən yaxşısını etməli və etdiyi işindən zövq almalıdır.

Yoxlanış məzmunlu mədəniyyətdə müəllim bütün gücünü təhsil alanın davranışını dəyərləndirmək və bunu hər zaman yoxlanış altında saxlamağa cəhd edir. Bu yanaşmanın əsas prinsipi qorxudur. Təhsil alan müəllimdən qorxmalı onun istədiyi formada davranmalıdır. Belə münasibətin nəticəsi göstərir ki, müəllim olan yerdə onun istədiyi formada davranan şagirdlər, müəllim olmayan yerdə rəftarlarını bilməz, özünü aparmağı bacarmaz. Bu yanaşma tərzlərinə müəllimlər və müəllim olmaq istəyən namizədlər diqqətlə yanaşmalıdır. Müəllimlərin həyat hekayəsi inkişafyönümlü dəyərlər mədəniyyətində yaranmışdırsa, müəllimlərin gücü bu dəyərlərdən qaynaqlanacaqdır: hörmət, sevgi, düzgünlük, vəziyyəti anlama-empatiya, cavabdehlik, birgə iş, dürüstlük. Müəllim təhsil alanın potensialına bu dəyər məzmununda yanaşacaqdır.

Tədqiqat işində göstərilir ki, müəllimləri yaşanılan situasiyadan asılı olaraq müxtəlif tiplərə ayırmaq olar:
1) ürəkləndirən müəllim;
2) qərar verən müəllim;
3) qəlibə salan müəllim;
4) inkişafetdirən müəllim;
5) təhsil alanın içindəki insanı görən müəllim;
6) təhsil alanın içindəki insanı görməyən müəllim (1).

Müəllim peşəkarlığı və səriştəliliyi problemi bir çox rus tədqiqatçılarının, pedaqoq və psixoloqlarının tədqiqatının əsas istiqamətlərindən olmuşdur.
A.Q.Portna (123), O.V.Pravdin (127), V.İ.Selivyorstov (153) T.B.Filiçyv (206),A.V.Yastrbov (229) və başqaları öz elmi araşdırmalarında pedaqoqa xas olan və onun öz peşəkar fəaliyyətində həyata keçirməli olduğu xüsusiyyətləri öyrənmişlər. İ.A.Qetmanski (58), E.A.Qustov(68), A.K.Markov (122), N.Q.Petelin (194) əsərlərində pedaqoqun effektli peşəkar fəaliyyətini təmin edən, onun şəxsi keyfiyyətləri ilə koqnitiv (bilik) və əməli-texniki(bacarıq,təcrübə) xüsusiyyətləri birləşdirilir. Belə ki, E.İ.Saxarçukun fikrincə pedaqoqun peşəkar şəxsi bacarığı ona təlim-tərbiyə tapşırıqlarını müvəfəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün imkan verən xüsusiyyətləri özündə birləşdirən kompleks omalıdır.

E.İ.Saxarçuk pedaqoqun peşəkar-şəxsi bacarıqlarının dəyişilməz xüsusiyyətlərini belə ayırır:
- özünün peşəkar inkişafını fasiləsiz mükəmməlləşdirir;
- peşəkar pedaqoji vəziyyətlərdə pedaqoji reallığı və hərəkət sistemini görməyi bacarır;
- peşəkar reflekslərə meyilli insani və əxlaqi dəyərlər sisteminə (başqalarının daxili aləmini duymaq, hiss etmək, dözümlülük, cavabdehlik) malik olur;

Tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, pedaqoq və psixoloqların böyük əksəriyyəti hesab edir ki, peşəkar fəaliyyətin özünəməxsusluğu müəllimin şəxsi keyfiyyət və xüsusiyyətlərindən birbaşa aslıdır. Bu anlayışın məntiqi əsasını "Şəxsi peşəkar bacarıqlar" kimi hesab etmək olar.

Tədqiqatçı N.Q.Peterina müəllimin şəxsi peşəkar özünüifadəsini onun özünün fəaliyyətindəki xarakterik xüsusiyyət və peşəsinin inkişafının əsası kimi qiymətləndirir. E.A.Qustanın fikrincə isə "Şəxsi peşəkar bacarıqlar" özündə əsaslı inkişaf xüsusiyyətlərini birləşdirən özünəməxsus dəyərləri və şəxsi keyfiyyətləri bir araya gətirir və peşəkar səviyyədə fəaliyyətin səmərəliliyini təmin edir. Həm də o, sosial əsasları, öz əməyinin nəticəsinə cavabdehliyi və özünü inkişafı təlqin edən məfhumdur (2)

İ.A.Qetmanski "Şəxsi peşəkar bacarıqlar" adı altında aşağıdakıları qeyd edir:
- kreativlik (yaradıcılıq bacarığı);
- refleksiya (fəaliyyətin özünüanalizi);
- empatiya (başqalarını anlayıb qəbul etmək);
- tolerantlıq (başqalarının baxışına, əməlinə dözmək , dözümlülük);

Müəllif qeyd edir ki, bu göstərilən şəxsi keyfiyyətlər peşəkar pedaqoji fəaliyyət zamanı təkmilləşir və işin əsasını təşkil edir (2).

A.K.Marvov "Şəxsi peşəkar bacarıqlar"ın mahiyyətini şəxsin əsaslı peşəkar şəxsi keyfiyyətləri bilik və bacarıqlarının özünüifadə və özünütəkmilləşdirmə sistemi kimi izah edir (2).

Bundan başqa şəxsi peşəkar bacarıqlar pedaqoji ədəbiyyatlarda öz işinə qarşı güclü meyillilik, özünüidarəetmə, özünüifadə, özünütəkmilləşdirmə kimi xarakterizə olunur. Müəllimin humanist dünyagörüşü, peşəkarlığının artırılması şəxsi məna və dəyərlərin, maraqların öz fəaliyyətinə yönəldilməsi onun sənətdə ucalmasını təmin edir (2).

Azərbaycanda 2018-ci ildə Müseyib İlyasov tərəfindən işlənmiş "Müəllim peşəkarlığı və pedaoji səriştəliliyinin müasir problemləri" adlı 5 fəsildən ibarət monoqrafiyasında araşdırılan problemlər müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin çox aktual və zəruri məsələlərini əhatə edir. Monoqrafiya müəllim hazırlığının inkişafı istiqamətində respublikamızda aparılan tədqiqatlar içərisində mühüm yer tutur. İlk fəsillərdə peşəkarlıq və səriştəliliyin mahiyyəti, məzmunu, pedaqoji peşənin və peşəkarlığın təşəkkülü və inkişafı haqqında, müəllim peşəkarlığının gələcək inkişaf istiqamətlərindən bəhs olunur. Əsər 5 fəsildən ibarətdir:
1. Pedaqoji peşəkarlıq və səriştəliliyin təşəkkülü və inkişafı;
2. Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyətinin formalaşması;
3. Müəllimin peşə səriştəliliyi;
4. Pedaqoji peşəkarlıq və səriştəliliyin formalaşması yolları;
5. Müəllim hazırlığında peşəkarlıq və səriştəliliyin nəzərə alınması;

Ədəbiyyat

1. Doğan Cüceloğlu 2019 - Öğretmenim bir bakarmısın?
2. DOI: http://dx.doi.org/10.14527/9786053183563.003
3. https://dergipark.org.tr/download/article-file/55385
4.https://www.researchgate.net/publication/242401858_OGRETMEN_ADAYLARININ_OGRETMENLIK_MESLEGINE_YONELIK_GORUSLERININ_DEGERLENDIRILMESI_Evaluation_of_Candidate_Teachers'_Opinions_on_Teaching_Profession
5. İlyasov. M. İ. Müəllimin peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı, "Elm və Təhsil", 2018.

METLAX PLİTƏSİ – ƏNƏNƏVİ BƏZƏK MATERİALI KİMİ XIX-XX ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIĞININ FORMALAŞMASINDA ROLU

NƏRGİZ AĞAYEVA
Azərbaycan Memarlıq – İnşaat Universiteti (AzMİU), "Dizayn" kafedrasının dosenti, AMİ-nin üzvi, memar

Memar və dizayner fəaliyyətinin növ müxtəlifliyi, hər zaman istehsal texnologiyaları və istifadə olunan materiallardan asılı olan geniş spektrdə konstruktiv həllər təklif edir. Bu təkliflər içərisində özünəməxsus mövqe - bəzək materiallaına xasdır.

İnşaat və təmir fazasını tamamlayan, interyer və binanın yekun görkəmini formalaşdıran, ona individuallıq, bitkinlik və yaraşıq verən materiallar toplusu - **bəzək materialları** adlanır. Bu materiallar toplusu, özündə dekorativ yükü daşımaqla, uzunömürlülük, möhkəmlik və s. parametrlərə də cavabdehdirlər. Bəzək materialları adətən funksional təyinata, materialın xarakterinə və səthin növünə görə bölünür, seçimi isə bilavasitə, məmulatın istismar şəraitindən asılı olur. Bu baxımdan, material seçimi prosesində onun fiziki və kimyəvi xassələri, şəraitdən asılı olaraq dəyişmə imkanları analizə edilir. İnteryer dizaynında isə - məkanın təyinatı material toplusunu diqtə edən amillərdən sayılır.

İnteryerdə istifadə olunan ənənəvi bəzək materialları içərisində keramik plitə və üzlüklər vacib elementlərdəndir. Uzun illər keçməsinə baxmayaraq (arxaik bir material tək), "dillər əzbəri" olaraq öz mövqeyini qoruyan metlax plitəsi - Azərbaycanda məşhurluğunu hələ də saxlamaqdadır. Döşəmə üçün nəzərdə tutulan metlax plitəsi III əsrlik tarixə malik olmağına ramən, onu məhz, Azərbaycanda məşhur edən tarixi faktlarla tanışlıq böyuk maraq doğurar...

Metlax plitəsi - *(Almaniyanın "Mettlach" şəhərinin adından götürülmüşdür) bağlı məsaməli, six, təbii piqmentlərlə rənglənə bilən, monolit keramik plitə növüdür. Səthi isə həm hamar və ya fakturalı ola bilər. Bu plitənin istehsalı üçün əsas material kimi – sıx məsaməli 1100 – 1200 dər. əriyən gil istifadə olunur. Üzərində 3200 - 3550 kq. qədər yük təzyiqinə də davam gətirə bilir. Ölçüləri 10x10, 15x15 və 20x20 sm. qədər hüdudlarda olur. Müsbət*

 ISBN 978-625-7029-51-3

keyfiyyətləri – sadə təmizlik xidmətinin olması, yüksək dekorativlik, istiyə, şaxtaya, turşu və qələvilərəə qarşı istismara dayanıqlığı və uzunömürlüyüdür.

Əsası (1748-ci ildə Almaniyanın Lotaringiya vilayətində) silahtökmə fəaliyyəti ilə məşğul olan **Fransua Box** (Francois Boch) adlı sahibkar (3 oğlu ilə birgə) tərəfindən qoyularaq, əsasən, yüksək keyfiyyətli süfrə keramik avadanlıqları (boşqablar, fincan, çaydan, şorbalıqlar və s.) çeşidlərini istehsal edən kral manufakturası adı ilə məşhur olmuşdur. 1767-ci ildən isə kütləvi istehsala vüsət verilmişdir. 1791-ci ildə daha bir rəqib sahibkar - **Nikolas Villeroy** (NicolasVilleroy) keramik manifaktura açaraq, masa servisi üzrə öz şəxsi xəttini davam etdirmişdir. 1809-cu ildən (Avropa bazarlarını fəth etmək naminə) hər iki ailənin səy və imkanlarınını birləşdirilməsi nəticəsində (Viileroy&Boch) İngiltərə istehsalçılarına rəqib mövqedə olaraq, Mettlax şəhərində ilk mexanikləşdirilmiş istehsal xətti yaradılmışdır. 1852-ci ildən etibarən Mettlax şəhərində, təmamilə yeni bir məmulatın – "**Mettlach Platten**" adlı döşəmə plitəsinin istehsalına başlanmışdır. Bu plitə qısa müddət ərzində böyük məşhurluq əldə edir və tələbatın çoxluğundan, tezliklə ilk Avropa fabrikində istehsalı davam etdirilir. Elə o andan, bu plitə keramik döşəmə üzlük növü kimi - **metlax plitəsi** adı ilə məşhurlaşır və tanıtım hüdudlarını genişləndirir.

Artıq 271 ildir - ənənələrə dərin hörmət bəsləyən və II Dünya Müharibəsisnin dağıdıcı fəlakətlərinə məruz qalan **"Viileroy&Boch"** müştərək şirkətinin istehsal xətti öz isini hələ də davam etdirməkdədir. İllər keçməsinə baxmayaraq, şirkət nəinki masa servisi çeşidləri, həmçinin, sanitar texniki avadanlıqları və ecazkar doşəmə-divar üzlük plitələrinin istehsalını da uğurla həyata keçirməkdədir.

Metlax plitəsinin kəşfi – şirkətin ən qürurverici faktorlarından biridir. XVIII əsrin ortalarında, Almaniyanın Mettlax şəhəri yaxınlığında arxeoloqlar tərəfindən **Qədim Roma** döşəmə mozaika üzlük materialının tapılması əlamətdar bir hadisəyə çevrildi. Bu mozaikanın bərpasından ruhlanan sahibkar Fransua Box, şəxsən öz tərəfdaş - mütəxəssisləri ilə birgə, buna bənzər plitələrin istehsalı üzrə eksperimentlərə başlayır.

Nəticədə, özündə yüksək möhkəmlik keyfiyyətləri və zahiri görünüşü ilə vəhdət təşkil edən yeni plitənin məxsusi istehsal metodu formalaşdırılır. 1852-ci ildən Mettlax şəhərində roma mozaika motivləri əsasında yaradılan ilk döşəmə plitə çeşidi – metlax plitəsinin istehsalı geniş vüsət alır. Metlax plitəsinin digər keramik plitələrdən üstünlük xüsusiyyətləri; universallığı, orijinal dizaynı, tərkibinin təbii və ekoloji təmizliyi, möhkəmliyi, uzunömürlüyü, istismar rahatlığı, kimyəvi təsirlərə dayanıqlığı və s. ibarətdir.

Metlax plitəsinin məxsusi məşhurluq dövrü **Viktorian dövrünə** (1837-1901, Britaniya İmperiyasının kraliçası – Viktoriyanın hakimiyyət dövrü) təsadüf edir. Əbəs deyil ki, həmən dövr bu plitəni - "*viktorian kafeli*" də adlandırırdılar. Plitə əsasən kafedral kilsə, ictimai və özəl malikanələrin döşəmələrinin üzlük tərtibatı üçün istifadə olunurdu. Hətta, bir çox məşhur memarlıq abidələrinin və məşhur **Titanik** gəmisinin döşəmə üzlüyündə də metlax plitəsindən aktiv istifadə olunmuşdur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində isə Çar Rusiyasının İmperator sarayı üçün də keramika təchizatı bu şirkət tərəfindən həyata keçirilirdi. Bəzək materialının aktiv istifadəsi - XX əsrin əvvəllərində **S.Peterburq** şəhərinin saray binalarının interyer bəzəyi üçün də əhəmiyyət daşımışdır. Hətta, bu məqsədlər üçün Neva prospektində alman şirkərinin xüsusiləşmiş mağazası da fəaliyyət göstərirdi.

Bu ərəfədə, Villeroy&Box şirkətinin məmulatları Avropa bazarlarını uğurla fəth edərək hüdudlarını daha da genişləndirmişdi. Onun məmulatları artıq Azərbaycana da gətirilərək, inşaat və interyer tərtibatının əvəzedilməz bir materialına çevrilmişdi. Qeyd edək ki, binanın fasadı yaddaqalan vizual obrazı ilə xatirələrdə silinməz iz buraxır. İnteryer məkanı isə, həmən binanın təyinatını və funksional təchizatını formalaşdırır. Bu baxımdan, bəzək materiallarının rolu əvəzsisdir. Məhz, Avropa ticarət bazarlarından bəzək materiallarının kütləvi axını, Azərbaycan memarlığının formalaşmasında baş verən quruculuq proseslərinin inkişafında öz izahını tapır.

Öncə, Azərbaycanda baş verən sosial-iqtisadi və memarlıq obrazının formalaşması prosesində tarixi məqamları vurğulamaq məqsədəuyğun olar...

Bakı şəhərinin memarlıq siması XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan neft səltənətinin sahibkar-milyonçularının səyi və məşhur Avropa memarlarının əməyi nəticəsində formalaşdırılmışdır. Demək olar ki, paytaxtımızda “klassiklik” zirvəsinə ucalan üslubların böyük əksəriyyətinin nümunələri var. Şəhərimizin memarlıq sənaməsilə qürur duya və öyünə bilərik. Lakin, maarifləndirmə işləri zəif olduğundan, cəmiyyətimiz bu sənamənin vacibliyini bəzən lazımınca dəyərləndirmir. İstənilən yaradıcı ideyanın reallaşdırılması müəyyən zaman kəsiyi, iradə və dözüm tələb edir. Bakının memarlıq xronologiyasına nəzər salsaq, bəşəri memarlıq üslublarından; *qotika, barokko, rokoko, klassisizm, modern, sovet konstruktivizmi, milli romantizm, mudexar, bo-ar, modernizm, postmodernizm* kimi klassik üslub ənənələrinin nümunələrini müşahidə edə bilərik

Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinin binası – giriş-foyedən fraqmentlər, Roma mozaik plitə motivləri əsasında metlax-döşəmə tərtibat həlli (1900-1904)

XIX əsrdə Azərbaycanın memarlıq səlnaməsi (rus memarlıq ənənələri əsasında) - Gəncə, Şamaxı və Bakı şəh.-nin şəhərsalma və baş planlarının tərtibi üzrə inkişaf yolunu keçməsində xarakterizə olunur. Bu proseslərlə bağlı, şəhər tipli yeni yaşayış bina modelləri də formalaşır. Şimali Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə keçməsilə əlaqədar, yeni tip tikililər memarlığın inkişafında vacib əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. XIX əsrin ortalarına doğru isə; yeni tip teatr, məktəb, xəstəxana və yaşayış binalarının inşaası həyata keçirilir. Yeni meydana gələn kapitalist istehsal münasibətlərinin sürətli tərəqqisi də Azərbaycan memarlığının inkişafına əhəmiyyətli təsirini göstərmişdir.

Bakı şəhəri İcra Hakimiyyətinin binası – vestibüldən fraqmentlər, əsrarəngiz gözəlliyini qoruyub saxlayan metlax plitəsindən döşəmə tərtibat həlli (1900-1904)

Artıq XIX-XX əsrin qovşağında (neft sənayesinin fəal inkişaf dövründə), Bakı şəhəri Rusiya İmperiyasının ən iri şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Bu dövrdə Azərbaycan memarlığı artıq 2 istiqamətdə inkişaf edirdi: *planlaşma strukturunda müvafiq binaların kompozisiya həlli* və *avropa memarlıq ənənələri istiqamətində*. XX əsrin 2-ci yarısında isə Azərbaycan milli ənənəvi memarlığı məbəd qurğuları və mədəni-məişət, ticari təyinatlı memarlıq tikililərində öz əksini tapmağa başladı. Avropa memarlıq məktəblərinin məzunları ilə yanaşı, inşaatda yerli memar kadrların (**H.Hacıbabəyov** tərəfindən 1860-cı ildə Səlyan ray.-da xəstəxana inşa olunmuşdur) aktiv fəaliyyəti də vüsət almışdı. Milli memarlıq ənənələrinin geniş dirçəlişi üçün müvafiq şəraitin olmaması və milli kadrların çatışmamazlığı, mülki tikintidə avropa memarlıq ənənələrinin bərqərar olmasını labüd edirdi.

Ənənəvi formaların memarlıqda tətbiqi faktı, milli memarlığın inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin, bu yalnız dini və mədəni-məişət qurğu və binaların inşaasında özünü doğruldurdu. Bu dövrdə yerli (lokal) xarakter daşıyan, ilkin milli ənənələri müəyyən mənada qoruyan memarlıq məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan ərazisində; *Bakı-Abşeron, Quba-Qusar, Gəncə-Qarabağ, Şəki-Zaqatala, Lənkəran* və *Naxçıvan* məktəbləri artıq mövcud idi.

Kapitalizm dövrünə xarakterik olan qurğular içərisində; Bakıda "Bəy məscidi" (1895, mem. **Məhəmməd Həşim əl-Bakuvi** və **Mirəli ən-Nağı ibn Səid Hüseyn**), "Qasımbəy məscidi" (1895, mem. **Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov**), "Təzə-Pir məscidi" (1905-1914), "İttifaq və ya Göy məscid" (1912), Əmircan qəs.- də "M.Muxtarov məscidi" (1909, mem. **Z. Əhmədbəyov**) misal gətirilə bilər.

Səid Rüstəmov küç.-də "Klassisizm" üslubunda inşa olunan binanın girişindən fraqment – metlax plitəsi ilə döşəmənin üzlük tərtibatı

Milli abidələr və sabit memarlıq ənənələri ilə zəngin olan Qarabağ bölgəsində isə, Avropa memarlığı dərin "köklər" sala bilmədi. XIX əsrin ortalarında Qarabağda artıq özünəməxsus memarlıq məktəbi yaranmışdı. Həmin məktəbin nümayəndələri arasında **Kərbəlayı Səfixan Qarabağini** (Bərdə, Ağdam, Şuşa, Füzuli, Horadiz, həmçinin, Odessa və Aşqabadda da məscid layihələri icra olunmuşdur) qeyd etmək yerinə düşərdi.

Bu dövr Azərbaycanda inşa olunan mədəni – ictimai xarakterli binalara; Bakıda Tağıyev adına teatrı (1883), Şamaxıda teatr binasını (1858), Mailov teatrını (indiki, Opera və Balet teatrının köhnə binası -1911) və s. misal göstərmək mümkündür.

"Axundov" ad. bağçanın yaxınlığında yaşayış binasının girişindən fraqment – metlax plitəsi

XX əsrin ortalarından başlayan - fabrik və zavod, anbar yerləşgələri, limanlar, vağzal və digər obyektlərin inşaası Azərbaycan memarlığında yeni sənaye-nəqliyyat qurğuları fəaliyyət dairəsinin və sənaye memarlığının inkişafına gətirib cıxartdı.

İndiyədək, Bakıdakı tarixi binaların foye, vestibül, holl və dəhlizlərində metlax plitələrinin ecazkar gözəlliyini seyr etmək, təəssürat yaradan proses olmaqla yanaşı, həm də qürurverici bir hadisədir.

Müasir dövrdə metlax plitəsinin istehsalı ilə nəinki, Almaniya, həmçinin, Fransa və Portuqaliya dövlətləri də məşğul olur.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Zaman keçdikcə, istehsal texnologiyalarının intensiv inkişafı, metlax plitəsinin "rəqibi" sayılan (1970-ci ildə İtaliyada istehsalı həyata keçirilən) "**keramoqranit**" adlı yeni üzlük materialının meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Materialın əsas üstünlüyü – onun fenomenal möhkəmliyi, rəng və faktura zənginliyidir.

Texnoloji üstünlüklərə baxmayaraq, müasir dövrün memar və dizaynerləri, interyer tərtibatında hələ də metlax plitəsinə müraciət etməklə, ecazkar və qeyri-adi döşəmə görüntüləri əldə edirlər. Bir sözlə, keşmişə hörmət etmədən, gələcəyi formalaşdırmaq qeyri-mümkün...

 ISBN 978-625-7029-51-3

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSR MÜALİCƏ SAĞLAMLIQ TİKİLİLƏRİ

Memarlıq doktoru, prof.
Rayihə Əmənzadə
AMEA, Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

Açar sözlər: xəstəxana, aptek, dərman qarışığı, monumental tikililər, ticarət-sənətkarlıq şəhərləri.

Şərqdə çoxdan bəri məlum olan təbabət qədim tibbi dərslik və təlimatların, məktubların, qeydlərin, qanun toplularının mətnlərinə əsaslanır. Həkimlərin erudisiyası, onların ictimai vəziyyəti, xəstələrə münasibəti barədə bunların əsasında mühakimə yürütmək olar. Aydındır ki, həm praktik, həm də elmi təbabət mövcud idi. Mixi mətnlər tibb alətləri və farmakoneya barədə məlumatları ehtiva edir (1, s.232).

İslamın gəlişi ilə , Misir,Hindistan və İranın ərəblər tərəfindən işğal olunması ilə tərcümə ədəbiyyatı yaranır. O, "əvvəlki sivilizasiyaların irsinin qorunub saxlanılmasında böyük rol oynamışdır. Maraqlıdır ki, qədim əsərlərin bir hissəsi orta əsrlərdə Avropaya yalnız ərəb tərcümələrində gəlib çatmışdır" (2). Ərəb dilinin və islamın yayılması bu, və digər ölkələrdə mədəniyyət və təhsilin inkişafını çox cəhətdən müəyyən etmişdir. Təhsil və elm mərkəzləri feodal müsəlman şəhərləri üçün səciyyəvi olan monumental tikililərin bütöv bir nomenklaturası ilə Qahirə, Bağdad, Dəməşq, Səmərqənd, Buxara, Kordova, Seviliya və digər izdihamlı ticarət-sənətkarlıq şəhərlərinə köçdü.

Yaxın və Orta Şərq ölkələrində təbabətin inkişafı və təşkilinin yüksək səviyyəsi tibbi kadrların və müalicə müassisələrinin sonrakı formalaşmasında əsas rol oynayan xəstəxanaların inşası ilə təsdiq olunur. Xəstəxanalar (dar-üş-şifa, dar-üş-mərəz, bimaristan) təcrübə keçən tibb işçiləri üçün yalnız baza müəssisəsi deyildi, orada elmi təbabət inkişaf edir, tibbi əsərlər yaradılırdı.

miniatür

Əbu-l-Qasım əs-Zaxravi (936-1013), İbn-ən-Nafis (XIII əsr), Əbu Bəkr Zəkəriyyə, ər-Razi (850-983), İbn əl-Xaysam (965-1039), Əbu Əli İbn Sina (980-1037) Şərq təbabətinin inkişafında çox böyük rol oynamışlar. Onların elmi əsərləri tibbi biliklərin ensiklopedik külliyatı idi.

VIII əsrdə Misir və Suriyada məristanlar (xəstəxanalar) həm stasionardan, həm də poliklinika şöbələrindən, bir növ ambulatoriyardan ibarət idi (3, 91). Elə bu dövrdə Tulunoğulları Qahirədə iki "türk" hamamı, apteki, kitabxanası, ruhi xəstələr üçün şöbəsi olan xəstəxananın əsasını qoydular (4, 112). Bağdada dəvət olunmuş ər-Razi burada məktəblə (mədrəsə) xəstəxananın binasını qoydu (5,s.40,51). Bərdəşirdə (1085, İran) çoxfunksiyalı xəstəxana kompleksi bimarıstan, mədrəsə, xanəgah, ribat və hamamdan ibarət id (6, s.168-170).

Yazılı mənbələr Gəncə, Zəncan, Həmədan xəstəxanalarında tibb işinin və elmi təbabətin təşkilinin yüksək səviyyəsini qeyd edirlər (7,69). Bu xəstəxanalların nəzdində apteklər fəaliyyət göstərirdi, orada təcrübəli əczaçılar təbiblərin reseptləri əsasında dərmanlar hazırlayırdılar (8,38).

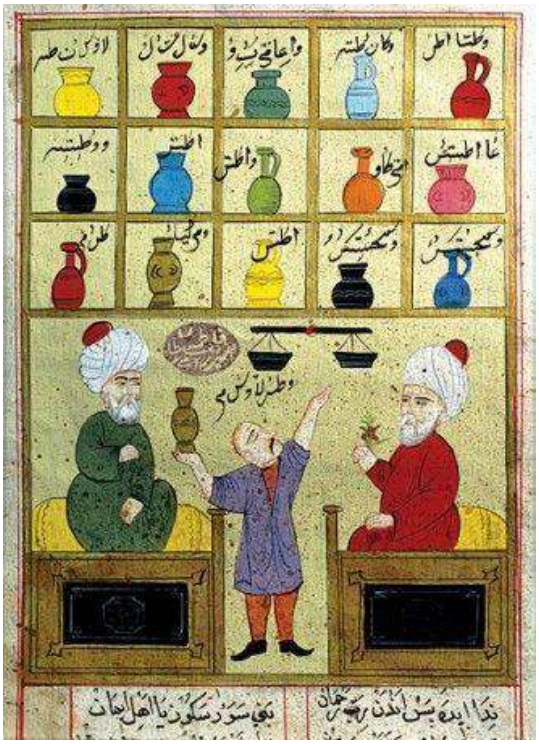
Şərqin ən iri xəstəxanallardan biri (dar-üş-şifa, XV əsr) Təbrizdə, həmçinin dar-üş-şifa Ərdəbildə (XVI əsr) böyük şöhrət qazanmışdı. Onlar irimiqyaslı monumental tikililərlə ansambl təşkil edirdilər.

Yüksək vəzifəli şəxslərin və hökmdarların səlahiyyətinə daxil olan orta əsr xəstəxanallarının tikintisi dövlət proqramında qeyd olunurdu, onlar həm də xeyriyyə məqsədləri üçün nəzərdə tutulurdu, bu isə vəqf sənədlərində göstərilirdi. Rəşid əd-Din yazır: "... xəstələrə himayə - islam hökmdarlarının və hakimiyyət həmaili daşıyanların və dünyanı idarə edənlərin borcudur, mədrəsə, xanəgah və xəstəxanalar kimi xeyriyyə müəssisələrinin

dəbdəbəsi isə mühüm işlərə aiddir, bu işlərdə heç bir vəchlə etinasızlığa və başısoyuqluğa yol vermək olmaz" (9,293) .

Kompozisiyanın belə geniş xarakter almış universal təşkili bina və tikililərin bir çox tiplərində- mədrəsə, karvansaralarda olduğu kimi, xəstəxanalar üçün də qorunub saxlanılır. Müalicə müəssisələri kompleksinin həcm-məkan həlli bir-biri ilə ümumi ideya və əsas müəyyənedici əlamət – seksiya qalereyalı həyət kompozisiyası (iki, dörd eyvanlı kompozisiya) ilə bağlı olan funksional cəhətdən vacib tikililər nomenklaturasından asılıdır. Müxtəlif kiçik və böyük yerləşgələrin genişləndirilmiş tikintisində xəstələr üçün palatalar, ambulatoriyalar, tibb məktəbi, aptek, həmçinin məscid, hamam, iclaslar və xidməti personal üçün kitabxana, təsərrüfat-köməkçi yerləşgələr nəzərdə tutulurdu. Xəstəxanalarda tikililərin artan nomenklaturası kompozisiya məsələlərinin həlli üçün kompleks yanaşma tələb edirdi. Bununla yanaşı, digər, prinsip etibarilə fərqli olan üstü örtülmüş yerləşgə mümkün idi, başqa sözlə desək, həm kiçik, həm də iri xəstəxnalar tikiliridi.

Sonralar nümunəsi üzrə orta əsr iri universitet şəhərciyi Rab-e Rəşidi tikilmiş, Təbrizdəki Şənb Qazan vəqf əmlakında (xeyriyyə tikililəri kompleksi, ərəbcə "əbvab-əl-birr") monumental tikililər nomenklaturasında xəstəxana və hamam da qeyd olunur, xəstələrin müalicəsində istifadə olunan şəfaverici içkilər və yağlar, ətirli maddələr, müxtəlif dava-dərmanlar və müalicəvi qatışıqlar, göz mərhəmləri xatırlanır (9, s.122-124, 293), sınıqçı həkimlərə, baş həkimlərə və başqalarına məvacib təyin olunurdu (10, 237).

miniatür

Vahid plana əsasən Təbrizin ətrafında əbvab-əl-birr Rabe-Rəşidi (xeyriyyə ansamblı) tikilirdi. Burada kompozisiya mərkəzlərindən biri dar-üş-şifa (xəstəxana) idi. Orada "... hər cür qayğı və xüsusi lütflə biz buraya Hindistan, Çin, Misir, Şam və digər vilayətlərdən əlli nəfər məharətli həkim yerləşdirdik... və bu adamlar üçün biz Həkimlər küçəsi adlanan küçə saldıq" (9, s. 344, 345). Bu xəstəxananın vəqfinə, eynilə Sultaniyyə və Həmədandakı xəstəxanalara olduğu kimi, onlarla kənd kitabxanalarına müxtəlif dillərdə çox qiymətli qədim əl yazıları və traktatlar verildi. Xəstəxananın nəzdində lazımi dərmanlar olan aptek var idi. Onların komponentləri dövlətin hər yerindən, həmçinin başqa ölkələrdən gətirilirdi ki, o, (həkim) müalicəvi içkilər, dərmanlar və dərman qatışıqları" düzəltsin (9, 273).

Yazılı mənbələrdə Orta və Kiçik Asiyada, Yaxın və Orta Şərqdə çoxlu sayda hospitalların olduğu qeyd olunurdu, onların arasında Kayseri, Kastamonu, Manis, Mardin və başqa yerlərdə bizim günlərə qədər qorunub saxlanmış bir çox xəstəxana var. Həkimlər arasında bir çox əzəmətli azərbaycanlı təbiblər də var idi. Onların adları Şərqin təbabət tarixində əbədiləşdirilmişdir. Ancaq onlardan yalnız bəziləri bizim günlərə gəlib çatmışdır, baxmayaraq ki,bu adlar həkimlərin yüksək professional səviyyəsini ifadəli şəkildə nümayiş etdirirlər.

Onların arasında Konyada həkimlik praktikası ilə məşğul olan və Mövlananı müalicə edən Əkmələddin Muəyyəd əl- Naxçıvani (XIII əsr); Qəzənfər Təbrizi (XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəli) – həkimliklə məşğul olur, İbn Sinanın işlərinə şərhlər verirdi; Xübeyş ət- Tiflisi - ədəbiyyat, dilçilik, astronomiya, təbabət üzrə 30 traktatın müəllifi idi; Nəcməddin Naxçıvani (XIII) – II Keykavusun vəziri idi, Fəxrəddin ər-Razinin və İbn Sinanın traktatlarına şərhlər yazırdı (8, s. 74, 75, 76).

miniatür

 ISBN 978-625-7029-51-3

Müstəqil aptek binalarının tikilməsi barədə əsasən mənbələrdən məlumdur. Xəstəxana komplekslərində də apteklər vacib idi. Onlar Bağdadda (VIII əsr), Toledo və Kordovada (XI əsr), Təbrizdə və Həmədanda (XIII əsr) mövcud olmuşlar. Adı çəkilən xəstəxanaların apteklərində tərkib hissələri Elxanilər imperiyasının hər yerindən, eləcə də uzaq ölkələrdən gətirilən dərmanlar hazırlanırdı ki, “ o, (həkim) müalicəvi içkilər, dərmanlar, dərman qatışıqları düzəltsin”- həmədanlı həkim böyük Rəşid əd-Din yazır.(9, 293). Birtipli aptekin kompozisiyası məlum deyil, eyni zamanda qədim Paykənddəki apteklə (Buxara yaxınlığında, VIII əsr) müqayisə və bənzətmələr metodu ilə binanın təyinatına uyğun gələn sabit kompozisiyanın tipoloji xəttini müəyyən etmək mümkündür. Bu binada aşağıdakı yerləşgələr ola bilərdi: ambulatoriya, xammal və dərmanları saxlamaq üçün anbar və köməkçi yerləşgələr (11, 110)

Литература

1) Оппенхейм А. Древняя Месопотамия. М., 1990
2) http://studylib.ru/doc/341769/med
3) Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (1X-начало XX вв.). Ташкент, 1980
4) Kahya Esin. The Contribution of Turks to Islamic medicine//History of Medicine Pharmology, Veterinary medicine in Anatolia and Turkic Cultures. 38th International Congress on History of Medicine. Istanbul, 2001
5) Арзуматов Ю.С.,Юлдашев К.Ю. Медицинские взгляды Ибн Сины. Ташкент, 1983
6) Islam ansiklopedisi.Cilt 6. Istanbul, 1992
7) Ali Heydar Bayat. Medical history of the Seljuk era// History of Medicine Pharmacology, Veterinary medicine in Anatolia and Turkic Cultures. 38Th International Congress on History of Medicine. Istanbul, 2001
8) Уралов А.С. Архитектура лечебно-целебных учреждений средневековой Центральной Азии стран зарубежного мусульманского Востока. Самарканд, 2004
9) Рашид ад-Дин. Переписка.М., 1971
10) Рашид ад-Дин.Джами ат-таварих.Т.III,Баку, 1957
11) Райха Амензаде .Композиционные закономерности монументальных сооружений Азербайджана XI-XVII веков. Баку, 2007

CORRECTIONAL EDUCATION FOR INMATES, COMPARATIVE CRITIQUE

Gulshan ALIYEVA

BSU, PhD student

Nelson Mandela began studying for his bachelor of Laws while imprisoned on Robben Island

Introduction

Every citizen has the right to education and it is guaranteed that all citizens have the right to education in Azerbaijan irrespective of differences such as nationality, religion, race, language, sex, age, health and social status, activity area, place of residence and political views – these rights were highlighted in the Article 42 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, but inmates, whose freedom is limited; they are vulnerable group member in education system. European Prison Rules state the education of prisoners shall be integrated with the educational and vocational training system of the country so that after their release they may continue their education without difficulty (European Prison Rules, 2006).

The prisoners right to education was shown in Crime and Penal Enforcement Code of the Azerbaijan Republic (8,10,95,104.5,130th articles). They have right to get secondary and vocational education in correctional settings and it is compulsory for them. Education programs are provided, managed and funded by the Ministry of Education and Penitentiary System. Education process was considered correcting of prisoners, preparation them for freedom, and encourages obedience to the law. Prisoners up to 40 years old involved secondary education in correctional settings, and there are special group that education isn't compulsory for them -inmates over 40 years old, disabled, pregnant and women with infants. Secondary and vocational education in Azerbaijan prisons is free, when some countries require inmates or their family to pay for these courses. 12th March 2004, "Rules educational systems in prisons" between Ministry of Justice and Ministry of Education was accepted, and began to applied at 6 secondary and 17 vocational schools in prison system of Azerbaijan.

The aim of this research is to interview with a teacher and superior of the correctional settings, and assess the educational process, and the in prison.

Literature review

People in prison systems worldwide are less educated in general population. So education in prisons is one of the disputable and debatable areas in modern life. Studies show

that education in prison is an effective way of reducing the rates of future crimes (Erisman, Wendy; Contardo, Jeanne Bayer; 2005). Ex-prisoners often face difficulty obtaining employment after their release, and this is associated with recidivism. So prison education programs are intended to reduce re-offending by increasing prisoners' basic knowledge skills and abilities. If they participate vocational trainings in setting, they will have chance of being employed post-release. Another hand prison education also has therapeutic advantages in psychological health and well-being, such as improving self-esteem, stimulating, and motivation. However opponents argue that prison education is a waste of money and that prisoners do not deserve it. Giving imprisoned people education chance is "rewarding" them for committing crimes, and that is unfair that inmates receive free education when people with low income must pay for it in freedom (Quan-Baffour, Britta E. Zawada; 2012).

Sweden is considered one of the first countries where prison education was applied and Norway opened its first prison where they focused on education in 19th century (Nordic Prison Education; 2005). In Finland, legislation that ensured all prisoners would receive primary education was adopted in 1866. Of course each of them faced practical difficulties.

The Parliamentary Goal Act in England, which called for reading and writing classes in all prisons was adopted in 1823 (Forster, William; Forster, Bill;1996).

It was applied to eradicate illiteracy in the Soviet Union in 1918 and recommended education alongside punishment (Norval M., David J. Rothman; 1998). Prison education policy was realized in Azerbaijan from 1920's, when it became the part of Soviets Union.

Official prison brochure in China highlighted that the cause of committing crime is the lack of moral and intellectual education (Di Tella, 2012). Limited educational opportunities was described as a major factor, and inmates are described less educated than general population in other studies (Angela Koo, 2015). Author believes that education programs in prisons play an important role in future lives of incarcerated individuals and their rehabilitation programs. Rehabilitation can be realized by learning to read, write, compute, and effectively communicate for future upon release (Angela Koo, 2015). Author claims that inmates leaving prison with basic skills and a diploma could be more qualified for employment, and to be far from criminal behavior again. According to Department of Justice's Bureau of Justice Assistance, reporter suggests that receiving correctional education reduces an individual's risk of recidivating after release. In the article Angela K. achieved positive association between prison education and employment, and examples this claim with the Texas, California and RAND study models. To clarify this point author demonstrate the rate of recidivism from prison where was lack of education programs (Angela Koo, 2015).

Lori L. stressed major role of education in the rehabilitation of prisoners (Lori L.H., 2015). According to Steurer et al. (2010), author explained three goals of education: to provide security, safety and rehabilitation. Research described risk factors of recidivism, specifically race, age, gender, marital status, socioeconomic status (SES), educational attainment, and employment status. At the same time authors supported their argument clearly by using results of meta-analysis of 15 studies by Chappell (2004), it was shown that prisoners who graduated a secondary education in prison had lower rates of returning to prison than others. Moreover they analyzed 10 different researches about this issue which published last 15 years, from 1995 to 2010. The results were analogues; educational process in prison is one of the main reasons for reduction of recidivism. After the discussion of correctional education's impact on recidivism, researchers wondered: where we go? Answering this question they made a connection between correctional employment programs and recidivism, and future research on correctional programs, education and employment, and their impact on recidivism (Lori L.H., 2015).

November 2005, Learning to Reduce Recidivism (a 50 state analysis of postsecondary correctional education policy) was published by Wendy Erisman, Jeanne Bayer Contardo. Prison programming was suggested to help inmates successfully re-enter society after release from prison. Substance abuse treatment, life skills training, vocational training, employment in prison industries, and educational programs from basic level to secondary level were included prison programs. These programs have advantages as improving the mental, physical, and social well-being of prisoners, providing them job training and reduce future crime rates. In this document authors explained future benefits of educational program for prisoners, for states, for taxpayers and for society, although stressed limitations as security, overcrowding, transfers as challenges of prison education system. In a conclusion they raised access of inmates to high education as a future issue and research topic.

The importance of prison education program and its future advantages were described in other countries policy papers, too. May 2016, Unlocking potential – A review of education in prison, by Dame Sally Coates was published (Ministry of Justice UK).

In sum, according to the literature, correctional education significantly reduces inmates' likelihood of returning to prison (recidivism). Prison education also has other psychological aspects benefits, such as improving self-esteem, and stimulating creativity.

Method: To investigate prison education system and teacher's role in this system I used interview questions with teacher and colonel of justice - head of the prison. Semi-structured interview questions (open-ended questions, and most of them were prepared before the interview, but during the interview some questions appeared gradually) were considered to examine prison education processes and its different aspect. The following table was developed on the basis of questions and answers.

Results:

Table 1. Main features of prison education system (based on teacher's and head of prison's answers)

	Questions	Teacher's answers	Head of prison's answers
1	How can you describe strengths and weakness of prison education system?	The strength of prison education system is very slight. However weakness is considerable and more than others. For example, prisoners don't want learn and they are unwilling.	We try to educate them although they are reluctant. But we have to do our duty.
2	What are the main challenges of this process?	The first challenge is our students who are isolated from society. These students don't have any interest in learning. The second one is age diversity. We have classes that formed different age groups.	The subjects and program don't match with real life requirements, job market. So our students don't have any interest in active participating. If we can solve this challenge, others problems will be get off.
3	How you can describe your role in this process?	Our first function is to teach them academic subjects, due to pedagogical aspect. The second and important role is to realize correctional conversations with them.	Our first function is to do security proceedings. We have to support our teacher and let them to do their work out of any danger. Another hand, of course correctional conversations, different speech about nurture are part of our daily work.
4	Which methods and tools do you use in your classes? What do you to get your	We prefer more correctional speech, explain them different examples from real lives. We have common education	We don't intervene the teachers' program, but our officers control their participating, and give their

	target?	program from Ministry of Education, and realize our classes on this bases.	advances after the school, too. During the day officers have to do a lot of meeting and speech with inmates to prepare them society, future life.
5	How you can plan your classes?	We prefer traditional and standard approach.	Class planning is a teacher's role and we don't do any addition to this process. Of course if they have any difficulties we will help them to solve problems.
6	What kind of motivation procedure do you apply to your student to have good results?	With our conversations we try to help their self-esteem, and interest in education. Of course we use evaluating, and healthy competition among them. At the end of the 9th and 11th years they get a diploma. We explain them that this diploma is the first step for their future career. They can continue their education after release.	We explain them the importance education, its role in their future career and family relationship. Their families, parents will proud of them. They will be useful for their family members again.
7	Have you ever tried to change this condition? What kind of methods have you used to have good results?	We used standard program of Ministry of Education, but during the lessons we prefer consulting with inmates, but our speech don't influence them.	We don't try to add anything this education system. But another hand we have our approach to inmates in prison, to correct them.
8	What do you advice about this issue?	To develop programs, and add new subjects.	To add new courses: as English, computer courses that they can apply after release to get a job. Moreover courses due to job market for example, accounting, hotel service and etc. In this way, prisoners will be interested in learning.

Conclusion

Comparing and analyzing teacher's answer, firstly teacher expectations were discovered. Negative expectations influence students' achievement and attitudes to education system, and as we know it is cyclical process. It repeats again and again. Teacher stress students' low learning abilities, but didn't explain this argument IQ, general intelligence, multiple intelligence, EQ (emotional intelligence) results. Of course, these groups have exceptionalities for ages, social class, and criminal backgrounds. Stereotyping about inmates influences this education process negatively, and it is proved teacher's speech. For example this kind of stereotype – any inmates can't change, or they are same, can be called overgeneralization in social research.

When discussed planning side of prison teacher's activity, traditional model was used more than other methods. Content planning is realized on the base Ministry of Education standard program. The outcomes of this process are certificates and diplomas in the end of the year.

Teacher prefers correctional speech to motivate students, and use examples to prove their arguments. The process based on behavioral approach, for example grades were used as a positive and negative reinforcement. If teacher used group perspectives and student centered approach, he could motivate them, and would get better results. So students' unwillingness made this process difficult.

Assessment consists of summative, individual, and test (open and close ended questions) methods. Analyzing these results some difficulties were discovered:

- Poor planning;
- Lack of monitoring;
- Using only traditional model;
- Lack of motivation;
- Negative expectations, and stereotyping about inmates;
- Poor association between subjects and real job market;
- Last document was signed in 2004, since that time there isn't any new conception, or using the international research and recommendation;
- Teachers weren't involved any training or seminars about that issue, and most of them are elder than 50 years old.

Although prison education system has more weakness, during head of prison interview I find a few strength sides. He stressed that they want to realize courses deal with real job market; these can be computer course, marketing course or hotel service and etc. Moreover they use family relations and explain future perspectives of education process to motivate them. Another hand it is free in Azerbaijan, while in other countries prisoners or their families have to pay education fee.

Evaluating strength and weaknesses of prison education system, diversity were defined as inmates, and it is one of the challenges of teaching in prison. Another challenge was new conceptions and ideas that weren't observed in prison education system. Although goal of teaching is to help student to be independent and self-regulated learners, prison education system reflected this goal negligibly.

Model of teaching was teacher centered; because of some patterns of presentation teaching model and direct instruction were noted during interview. The main weakness of prison education that discovered was teachers' expectations about inmates, especially negative sustainable expectations.

Teacher's traditional planning model as goals, actions and outcomes find out during the interview.

During the interview with teacher and head of prison, they highlighted that secondary education program is standard for prison and other educational institutes. So it is certain that their textbooks and programs include different kinds of knowledge and cognitive processes as Bloom taxonomy. However teacher's answers didn't covered evaluating, analyzing and creating sides of cognitive process. Only remembering, understanding and future applying were noticed teacher and colonel's speech.

Tests, open ended questions were used as summative assessment and evaluating students' knowledge.

Different patterns of direct instructions, active learning model were noticed during head of the prison, colonel's interview. He stressed importance of practical knowledge, skills and abilities for their future lives. So he advised new courses, which would include creating abilities of inmates.

Considering the results of interview, comparing different literatures, for reflecting future teaching process the following recommendation were nominated:

Recommendation

Ex-prisoners often face employment difficulties after release, and this is strongly associated with re-offending. Prison education and its role as reducing recidivism and increasing chances of being employed has been highlighted in different researches.

- Teachers in prison education system should be involved in different courses, such as communication skills, understanding human behavior, instructional techniques;
- Training and recruitment of new teachers (not only >50 years) should be focused;
- Monitoring prison education system should be strengthen and intensified;
- New subjects and vocational trainings should be applied for inmates; The government should continue to develop and employ prisoners after release;
- This issue should be explored in future researches.

References:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi, 2000.
2. Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi, 2000.
3. "Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumetmə növündə cəzaya məhkum olunmuş şəxslərin ümumi orta təhsilinin həyata keçirilməsi Qaydası" (12 mart 2004)
4. Erisman, Wendy; Contardo, Jeanne Bayer "Learning to Reduce Recidivism: A 50-State Analysis of Postsecondary Correctional Education Policy" (PDF). Institute for Higher Education Policy. OCLC 62288406, 2005.
5. Quan-Baffour, Kofi Poku; Zawada, Britta E. "Education programmes for prison inmates: reward for offences or hope for a better life?" (PDF). Journal of Sociology and Social Anthropology. ISSN 0976-6634, 2012.
6. Nordic Council of Ministers. Nordic Prison Education: A Lifelong Learning Perspective. Business & Economic. ISBN 978-9289311472, 2005.
7. Forster, William; Forster, Bill. "England and Wales: the state of prison education". Journal of Correctional Education. 47 (2): 101–105. ISSN 0022-0159. JSTOR 23295645. OCLC 427183672, 1996.
8. Alzúa, María Laura; Rodriguez, Catherine; Villa, Edgar. "The Quality of Life in Prisons: Do Educational Programs Reduce In-Prison Conflicts". In Di Tella, Rafael; Edwards, Sebastion; Schargrodsky, Ernesto (eds.). The Economics of Crime: Lessons For and From Latin America. University of Chicago Press. ISBN 978-0226791852. 2012.

9. Angela Koo “Correctional Education Can Make a Greater Impact on Recidivism by Supporting Adult Inmates with Learning Disabilities, 2015.

10. Lori L. Hall “Correctional Education and Recidivism: Toward a Tool for Reduction” The Journal of Correctional Education 66(2) ,May 2015.

YAZ FƏSLİNDƏ VARVARA SU ANBARININ İBTİDAİ XƏRÇƏNGKİMİLƏR (ENTOMOSTRACA) FAUNASI

Tapdıqova Könül Aslan qızı
AMEA Zoologiya İnstitutu, Tətbiqi Zoologiya mərkəzi
Böyük elmi işçi, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Annotasiya. Məqalədə yaz fəslində Varvara su anbarının ibtidai xərçəngkimilər faunası haqqında məlumat verilir. 2019-cu ilin may ayında su anbarından götürülən hidrobioloji nümunələrdə ibtidai xərçəngkimilərin 20 növünə təsadüf olunmuşdur ki, bunlardan 12 növ (60%) şaxəbığcıqlı, 8 (40%) növ isə kürəkayaqlı xərçənglərin nümayəndələridir.

Açar sözlər: Varvara su anbarı, zooplankton, ibtidai xərçəngkimilər, şaxəbığcıqlı xərçənglər, kürəkayaqlı xərçənglər, növ tərkibi

Annotation. İn the paper describe information about the fauna of the simplest crustacean of the Varvara reservoir in the spring season. As a result of hydrobiological research which carried out in may 2019 year were found 20 species of simplest crustacean in the zooplankton of the reservoir. 12 species (60%) of them belong to Cladocera, 8 (40%) of them belong to Copepoda.

Key words: Varvara reservoir, zooplankton, simplest crustacean, Cladocera, Copepoda, species composition.

Giriş. Varvara su anbarı Kür silsilə su anbarlarından sonuncusu olub Kür-Araz ovalığının şimal qərbində, Mingəçevir su anbarından 20 km aşağıda, Yevlax rayonunun ərazisində yerləşir. Mingəçevir su anbarından axan suyun yüksək səviyyədə tərəddüdünü nizamlamaq, elektrik enerjisi istehsal etmək, suvarmanı və balıqçılıq təsərrüfatını inkişaf etdirmək məqsədilə 1956-ci ildə istismara verilmişdir. Su anbarında suyun səviyyəsi Mingəçevir su anbarından çıxan suyun miqdarından asılıdır. Su anbarının ümumi sahəsi 21,4 km^2, tam su həcmi 62,7 mln.m^3, uzunluğu 13 m, maksimal eni 3,4 m, maksimal dərinliyi 14 m, sahil xəttinin uzunluğu 31 km-dir. Sol sahili dayaz olduğu üçün (h=0,5) litoral zona yaxşı inkişaf etmişdir. Su anbarında zəngin bitki örtüyü vardır. Burada 44 növ ali su bitkisi qeydə alınmışdır. Növ sayına görə əsas yeri su çiçəyi (8 növ), yayılmasına və miqdarına görə qamış bitkisi tutur [1,3].

Varvara su anbarı qismən balıqçılıq təsərrüfatında istifadə olunur, burada 30 növ balıq, 2 növ hibrid qeydə alınmışdır. Onlardan külmə, çapaq, çəki, naxa, sıf, şəmayi və xramulya vətəgə əhəmiyyətli balıqlardır [1,3]. Məlumdur ki, ibtidai xərçəngkimilər zoofaq və qarışıq qida ilə qidalanan balıqların əsas qida obyekti, zooplanktonun formalaşmasında mühüm rolu olan canlılardır. Bütün bunlara görə Varvara su anbarının ibtidai xərçəngkimilər faunasını öyrənmək marağımıza səbəb oldu

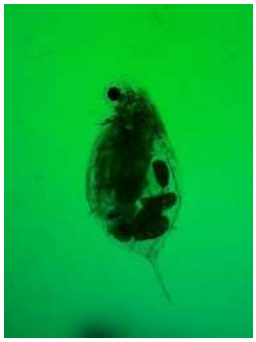
Material və metodlar. Varvara su anbarında ibtidai xərçəngkimilər faunasına aid materiallar 2019-cu ilin may ayında toplanmışdır. Nümunələrinin toplanması hidrobioloji tədqiqatlarda (plankton üzrə) qəbul olunmuş metodlara əsasən aparılmışdır. Materiallar su anbarında əvvəlcədən müəyyən edilmiş bioloji stansiyalardan toplanmışdır. Hər stansiyada 100 litr su filtrlənmişdir. Bu məqsədlə plankton yığan tordan (Apşteyn toru) və su anbarının müxtəlif sahələrdən (daşlıq, qum, qara lil) keyfiyyət nümunələri toplamaq üçün müxtəlif ölçülü tor kəfkirlərdən istifadə olunmuşdur. Toplanmış materiallar 4%-li formalin məhlulunda

fiksə edilərək, etiket ilə təmin edilmiş və sonrakı analizlər üçün hazırlanmışdır [6, 7, 8]. Nümunələri laborator şəraidə analiz etmək üçün binokulyar mikroskoplardan (MBC-1 və OLİMPUS CX 41 RF), növləri təyin etmək üçün təyinat kitablarından [2, 4, 5, 9] istifadə edilmişdir.

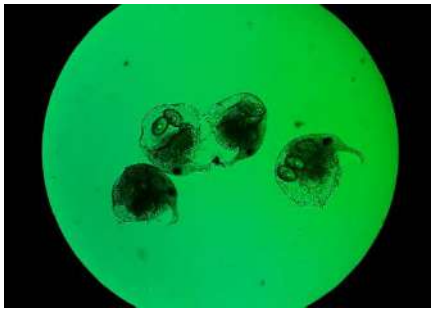
Tədqiqatın nəticələri və onların müzakirəsi. Tədqiqat nəticəsində Varvara su anbarında ibtidai xərçəngkimilərə aid 20 növ qeydə alınmışdır. Bunlardan 12 növ (*Daphnia longispina, Daphnia longispina hyalina, Simocephalus vetulus, Moina brachiata, Ceriodaphnia affinis, Scapholeberis mucronata, Macrothrix hirsutucornis, Graptoleberis testudinaria, Chydorus sphaericus, Pleuroxus aduncus, Alona affinis, Bosmina longirostris*) şaxəbığcıqlı, 8 növ *(Arctodioptomus acutulobatus, Macrocyclops albidus, Eucyclops serrulatus E.macruroides Paracyclops fimbriatus Acanthocyclops gigas, Microcyclops bicolor, Mesocyclops leuscarti*) isə kürəkayaqlı xərçənglərin nümayəndələridir.

Məskunlaşma xarakterinə *D.longispina, D.longispina hyalina, M.brachiata, B.longirostris, Arct.acutulobatus, A.gigas, M.leuckarti* növlərinə su anbarının pelegialında təsadüf olunur. *M.brachiata, B.longirostris, M.leuckarti* açıq-dayaz su sahələrində daha çox sayda qeydə alınır. Su hövzələrinin ripal və dayaz zonalarında yaşayan növlər kimi qanunauyğun olaraq *S.vetulus, C.affinis, S.mucronata, G.testudinaria, Ch.sphaericus, P.aduncus, A.affinis, M.albidus, E.serrulatus, E.macruroides, M.bicolor* növləri digər sahələrlə müqayisədə su anbarının bitkilərlə zəngin sahil sularında, *M.hirsutucornis, A.affinis, P.fimbriatus növləri* isə lil və qum biotopları üzərində daha çox sayda məskunlaşırlar (şəkil).

May ayında qeydə alınanlar arasında *S.vetulus, Ch.sphaericus, B.longirostris, Arct.acutulobatus* kimi növlər dominant, *D.longispina, A.affinis* subdominant növlər kimi su anbarının yaz kompleksinin formalaşmasında mühüm rol oynayırlar. *M.brachiata, C.affinis, M.albidus* isə üçüncü dərəcəli növlər hesab edilir, onlar su anbarından götürülən nümunələrin 50 %-də qeydə alınırlar. Digər növlər isə az sayda qeydə alınan növlərdir.

Daphnia longispina

Bosmina longirostris

E.serrulatus

Şəkil. 2019-cu ilin may ayında Varvara su anbarında ibtidai xərçəngkimilərin qeydə alınan bəzi növlərinə aid şəkillər (növlərin mikroskop altında görünüşü)

ƏDƏBİYYAT

1. Ağamalıyev F.Q., Əliyev A.R., Süleymanova İ.Ə., Məmmədova A.Q. Hidrobiologiya. Bakı: AzTU, 2010, s. 372-377
2. Qasımov Ə. H. Xərçənglər (Crustacea). “Azərbaycan faunası”, Bakı, “Elm”, t.4, c.1, 1976, 250 s.
3. Quliyev Z.M., Əliyev A.R., Seyid-Rzayev M.M. Azərbaycanın daxili su hövzələrinin bioloji ehtiyatları, onların artırılması və səmərəli istifadə olunması yolarına dair Bioloji tövsiyyələr. Bakı: Elm, 2011, s.27-29.
4. Боруцкий Е.Б. Определитель свободноживующих пресноводных веслоногих раков СССР и сопредельных стран по фрагментам в кишечниках рыб. М.: АН СССР, 1960, 218 с.
5. Касымов А.Г. Определитель веслоногих ракообразных Кавказа. Баку: Элм, 1997, 194 с.
6. Киселев И.А. Изучение планктона водоемов. М.-Л.: АН СССР, 1950, 40 с.
7. Киселев И.А. Методы исследования планктона // Жизнь пресных вод СССР, 1956, т. 4, вып. 1, с. 183-265
8. Киселев И.А. Планктон морей и континентальных водоемов. Л.: Наука, 1969, 658 с.
9. Мануйлова Е.Ф. Ветвистоусые рачки фауны СССР. М.-Л.: Наука, 1964, 326 с.

MONOAMİNERGİK FUNKSİONAL FƏALLIGIN DƏYİŞMƏSİNİN ENDOKRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏYƏ TƏSİRİ

Dosent İsmayılov Yusif Bayram oğlu, ATU-nun Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Bakı
Kiçik elmi işçi Cəfərova Qumru Kamil qızı, ATU-nun Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Bakı
Dosent Ismayılova AftabTofik qızı, ATU-nun Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Bakı
Baş laborant Səlimli Təhminə Azər qızı., ATU-nun Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Bakı

Neyrofiziologiyanın və neyroendokrinologiyanın müasir istiqamətləri baxımından hormonlarla mediator lar arasındakı qarşılıqlı əlaqə problemi böyük elmi-praktiki maraq doğurur. Lakin müasir qloballaşan dünyada orqanizmin monoaminergik funksional fəallığı ilə neyroendokrin qarşılıqlı əlaqənin və eləcə də bu əlaqənin əsasını təşkil edən neyrofizioloji mexanizmləri kifayyət qədər öyrənilməmişdir. Digər tərəfdən müasir qloballa şan dünyada bir çox ekstremal amillər mövcuddur ki, bunlar orqanizmin əksər funksiyalarına öz mənfi təsirlərini gös tərir (1, 3,4,5,8,9,11,12,18). Həmçinin son dövrün dərc edilmlş ədəbiyyat məlumatlarında göstərilir ki,emosional gərginliyin artması bir çox həyati funksiyaların pozulmasına gətirib çıxarır.Bu baxım dan stres şəraitində neyroendokrin qarşılıqlı əlaqənin patogenezinin bir çox məsələlərinə hələ də cavab tapılmaması bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Belə şərait endokrin sistemin müxtəlif patologiyalarına səbəb olur. Eləcə də bu təsirlərdən orqanizmin neyrohormonal sistemi arasındakı qarşılıqlı əlaqə mexanizmində müxtəlif dəyişikliklər baş verir(22,23). Emosional gərginliyin artması bir çox həyati funksiyaların pozulmasına gətirib çıxarır (1,7,14,19). Son dövr ədəbiyyat məlumatlarında göstərilir ki, davranış, hormonal, laktasiya və digər fizioloji proseslərlə emosional stresarasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur (1,6,7,17,19). Lakin bu əlaqənin əsasını təşkil edən neyrofizioloji mexanizmlərin kifayət qədər mürəkkəbliyi və bir çox suallara hələ də cavab tapılmaması bu istiqamətdə tədqiqatların aparılmasını zəruri edir (14). Xüsusən də orqanizmdə emosional gərginliyi daha təbii yolla yaratmaq daha məqsədəuyğundur. Digər tərəfdən bir çox peptid və monoamlər davranış prosesində, həm də mərkəzi sinir sistemində oyanma və ləngimə proseslərini tənzimləməklə orqanizmdə bir sıra emosional reaksiyaların əmələ gəlməsində iştirak edirlər (1,2,3,4,14). O cümlədən, endorfinlər də orqanizmdə müsbət emosional hal yaradır (1,7). Təbii olaraq güman etmək olar ki, bu və ya digər şəraitdə və qüvvətli qıcıqlandırıcıların təsiri ilə əmələ gələn emosional gərginliyin və monoaminergik sistemlərin iştirakı müxtəlif ola bilər (15,16). Bu isə öz

növbəsində orqanizmin davranış reaksiyalarını müxtəlif istiqamətə yönəltmiş olar.Qeyd etmək lazımdır ki,emosional gərginliyin mexanizmlərini tədqiq edən eksperimentlərin əksəriyyəti intakt heyvanlara bu və ya digər preparatların yeridilməsilə davranış göstəricilərinin analizi əsasında aparılır(11). Ona görə də tədqiqatları laktasiyalı heyvanlar üzərində aparmağı məqsədə uyğun hesab etdik.

Yuxarı qeyd edilənləri nəzərə alaraq bu işdə əsas məqsəd orqanizmin müxtəlif xarakterli emosional gərginliyi fonunda neyromediator və endokrin sistem arasında hormonal homeostazın qarşılıqlı əlaqəsinin dəyişməsinin xarakterinin öyrənilməsi olmuşdur.Bu məqsədə çatmaq üçün tədqiqalarda müxtəlif növ emosional stresdən istifadə etdik.

TƏDQİQATIN MATERİAL VƏ METODLARI

Təcrübələr 240±10 qr. kütləyə malik olan laktasiyalı siçovullarda 4 qrupda (hər birində20-24 siçovul) aparılmışdır: Bunun üçün nəzarət qrupunda balanı anadanayıraraq 6 saat ərzində uzaq məsafədə saxlanılmış (1-ci qrup); 2-ci qrupda orqanizmə elektrik cərəyanı ilə qıcıq verilmiş və 6 saat ərzində bala anadan uzaq məsafədə saxlanılmışdır; 3-cü qrupda bala anadan 6 saat ərzində bütöv görünməz lövhə ilə ayrılmış; 4-cü qrupda isə bala anadan 6 saat ərzində görünən setkalı lövhə ilə ayrılmışdır. Elektrik cərəyanı vasitəsilə stres yaradılan qrupda siçovulların qıcıqlandırılması (ESL -2 elektrostimulyatoru ilə) hər gün 30 Vt gərginlik cərəyanla,1 dəqiqə fasilə verməklə 30 dəqiqə ərzində aparilmışdir (7).Südün miqdarı ümumi qəbul olunmuş üsulla müəyyən edilmişdir (1, 7).Tədqiqatın gedişində səhər saatlarında dinamik olaraq hər qrupundan bir neçə siçovul müasir tövsiyələr əsasında dekapitasiya edilmişdir.Fon təcrübələri 3 gün ərzində aparılmışdır. Bu zaman onlardan alınan göstəricilərin orta qiyməti başlanğıc kimi götürülmüşdür (100%).MA miqdarı hipotalamusda və dofaminin (DA),serotoninin (5-OT),11-OKS qanda universal flüoremetrik üsulla “Kontron” spektroflüorimetrində müəyyən edilmişdir.Prolaktinin (PRL) və somatotropinin (STH) adenohipofizdə miqdarı elektroforez üsulu ilə müəyyən edilmişdir .Somatostatinin (ST), PRL, STH, β-endorfinin,AKTH qanda,ST hipotalamusda və adenohipofizdə miqdarı qammaspektrometri ilə müəyyən edilmişdir.Tədqiqatın gedişində səhər saatlarında dinamik olaraq hər qrupundan bir neçə siçovul müasir tövsiyələr əsasında dekapitasiya edilmişdir. Bütün göstəricilər,o cümlədən korrelyasion analiz proqramlı hesablayıcı olan”BZ-21 elektronika”aparatı ilə müəyyən edilmişdir .

TƏDQİQATIN NƏTİCƏLƏRİ VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Təcrübələrin nəticələri göstərir ki,elektrik cərəyanı ilə qıcıqlandırılan qrupda nəzarət qrupuna nisbətən noradrenalinin (NA) hipotalamusdakı miqdarı 41-42%,P<0,001 yüksək olmuşdur (cəd.1). Digər qruplarda da NA səviyyəsi yüksək olsa da,bu artma 3-cü qrupda daha da nəzərə çarpandır.Oxşar dəyişiklik DA hipotalamusdakı miqdarinda da (57-62%%,P<0,001) müşahidə edilir (şək.1). Təcrübələrin nəticələri göstərir ki,elektrik cərəyanı ilə qıcıqlandırılan qrupda nəzarət qrupuna nisbətən ST hipotalamusdakı miqdari 88-104%, P<0,001çoxdur. Analoji dəyişiklik 5-OİST hipotalamusdakı miqdarinda da (32-33%,P<0,001) müşahidə edilir (cəd.1).

Katexolaminlərin (KA) və ST əksinə olaraq bütün qruplarda 5-OT miqdarının azaldığı qeyd edilir (34-39%,P<0,001).Hipotalamusda baş verən dəyişikliyə oxşar dəyişikliklər DA,ST və 5-OT qandakı miqdarında da nəzərə çarpır (cəd.1).Deməli, DA,ST və 5-OT miqdarı həm hipotalamusda, həm də qanda eyni istaqamətli olur,yəni bütöv orqanizmdə onlarin metabalizmnin yenidnqurulmaları oxşar formadadır (1,7, 20,21). Bu onu göstərir ki,emosional gərginlik təsirindən DA,ST və 5-OT sintezinin dəyişməsi onların qana sekresiyasına da təsir göstərərək dəyişmiş olur.Bu zaman ST adenohipofizdə də miqdarı elektrik qıcığı almış qrupda kəskin (cəd.1) yüksək olur (P<0,001).

Cədvəl 1.Müxtəlif mənşəli emosional gərginliyin monoaminlərin və somatostatinin hipotalamusdakı
miqdarına təsiri(M±m)

Göstəricilər	H İ P O T A L A M U S, nq/q									
Heyvanın qrupu	**DA**		**NA**		**5-OT**		**OİST**		**ST**	
	T Ə C R Ü B ƏNİN G Ü N L Ə R İ									
	5	10	5	10	5	10	5	10	5	10
I	604±16	589±25	674±20	629±11	1116±3	1201±3	855±16	906±18	37,7±1	32,5±1,9
II	981±22 0,001	950± 3 <0,001	952±11 <0,001	894±12 <0,001	790±1 <0,001	784±8 <0,001	573±13 <0,001	615±7 <0,001	70,9±4, <0,001	66,3±3,1 <0,001
III	800±6 <0,001	810±8 <0,001	830±6 <0,001	813±9 <0,001	720±6 <0,001	690±4 <0,001	490±7 <0,001	460±6 <0,001	54±2 <0,001	56±1 <0,001
IV	760±4 <0,001	762±4 <0,001	780±7 <0,001	791±6 <0,001	680±4 <0,001	600±3 <0,001	440±3 <0,001	420±6 <0,001	46±2 <0,001	48±3 <0,001

Göründüyü kimi DA və ST stresin növündən asılı olmayaraq laktasiya prosesi ərzində sinergik təsirə malikdirlər.Lakin bu zaman 5-OT DA və ST ilə antoqanist fəaliyyət göstəri (1,7, 13,20,21). Qeyd etmək lazımdır ki, DA və 5-OT arasında olan qarşılıqlı funksional əlaqə stresin xarakterindən (emosional gərginlik) asılı olmayaraq saxlanılır (hipoqalaktiya zamanı), bu mütənasiblikdə DA-ergik sistem 5-OT-ergik sistem üzərində üstünlük təşkil edir ki,bu da hormonal disbalans yaradır.Oxşar qanunauyğunluqlar Göründüyü kimi DA və ST stresin növündən asılı olmayaraq laktasiya prosesi ərzində sinergik təsirə malikdirlər.Lakin bu zaman 5-OT DA və ST ilə antoqanist fəaliyyət göstəri (1,7, 13,20,21). Qeyd etmək

lazımdır ki, DA və 5-OT arasında olan qarşılıqlı funksional əlaqə stresin xarakterindən (emosional gərginlik) asılı olmayaraq saxlanılır (hipoqalaktiya zamanı), bu mütənasiblikdə DA-ergik sistem 5-OT-ergik sistem üzərində üstünlük təşkil edir ki,bu da hormonal disbalans yaradır.Oxşar qanunauyğunluqlar ST-ergik və 5-OT-ergik arasında da müşahidə olunur.Anoloji qanunauyğunluğu biz digər tədqiqatlarımizda da müşahidə etmişik (1,6,7).

Göstərilir ki,emosional stresə uyğunlasan orqanizmin hipotalamusunda KA-ergik balansında dəyişiklik baş verir.Məlumdur ki,MA-ergik sistemin komponentinin hər hansı birinin aktivliyinin kəskin dəyişməsi digərinin də aktivliyinin dəyişməsi ilə nəticələnir.Digər tərəfdən, emosional vəziyyətin dəyişməsi 5-OT və NA,DA,ST sistemlərinin resiprok aktivliyi məlumdur (1, 7,15). Biz bu biokimyəvi resiprokluğu müxtəlif xarakterli emosional gərginlikdə də müşahidə etdik.

Hormonal-mediator statusda baş verən belə dəyişkənlik β-endorfinin sintez və sekresiyasında da özünü göstərir. Göründüyü kimi β-endorfinin konsentrasiyasının dinamikası kəskin dəyişir Aparılan araşdırmaların nəticələri göstərir ki, elektrik cərəyanı almış qrupda istər monoaminlərin, istərsə də β-endorfinin miqdarı kəskin dəyişir. Lakin görünən setkalı lövhəli qrupda β-endorfinin ən aşağı səviyyəsi müşahidə edilir. Bu aşağı səviyyə hətta görünməz bütöv lövhə ilə ayrılmış qrupda da nəzərə çarpır. β-endorfinin yüksək səviyyəsi isə elektrik cərəyanı almış qrupda müşahidə edilir (195,2 -243,4; P<0,001). Digər iki qrupda β-endorfinin miqdarının aşağı səviyyədə olması isə onunla izah edilir ki, birinci halda

β-endorfinin yüksək səviyyəsi isə elektrik cərəyanı almış qrupda müşahidə edilir (195,2 -243,4; P<0,001). Digər iki qrupda β-endorfinin miqdarının aşağı səviyyədə olması isə onunla izah edilir ki, birinci halda görünən setkalı lövhədə ana öz balalarını görür və onların səsini eşidir, ancaq onlar öz balalarını müdafiə edə bilmirlər. Bu halda şərtsiz müdafiə reflekslərinin (davranış reaksiyaları) təsirindən emosional gərginlik yaranır. 2-ci halda 6 saat ərzində öz balalarını qidalandıra bilmir. Şərtsiz qidalanma refleksinin baş verməməsindən (qidalanma

davranış reaksiyası) emosional gərginlik yaranır. 3-cü halda isə bu davranış reaksiyalarının (reflekslərinin) yerinə yetirilməməsi nəticəsində narahatçılıq yaranır. İbtidai homeostatik emosiya icra olunmur.

Cədvəl 2.Müxtəlif mənşəli emosional gərginliyin qanda monoaminlərin miqdarına təsiri (M±m)

Göstəricilər	QAN, nq/q					
Heyvanın qrupu	**DA**		**5-OT**		**ST**	
	T Ə C R Ü B ƏNİN G Ü N L Ə R İ					
	5	10	5	10	5	10
I	187±5	267±9	402±12	449±10	41,3±3,0	36,1±1,2
II	478±+6 <0,001	445±13 <0,001	213±6,2 <0,001	285±8 <0,001	74,9±2,6 < 0,001	80,6±3,0 <0,001
III	320±4 <0,001	400+2 <0,001	200±3 <0,001	220±1 <0,001	60±1 <0,001	60±2 <0,001
IV	300±3 <0,001	350±3 <0,001	190±2 <0,001	200±2 <0,001	53±1 <0,001	55±2 <0,001

Beləliklə, aldığımız dinamik bu fərqlər nəzarət qrup səviyyəsi ilə müqayisədə görünən setkalı lövhəli qrupda onun ən aşağı səviyyəsi müşahidə edilir .Bu aşağı səviyyə hətta görünməz bütöv lövhə ilə ayrılmış qrupda da nəzərə çarpır. β -endorfininən yüksək səviyyəsi isə (195,2 -243,4; P<0,001),elektrik cərəyanı almış analarda müşahidə edilir.IV-qrupda β-endorfinin miqdarının aşağı səviyyədə olması onunla izah edilir ki,siçovullar birinci halda gorünən setkalı lövhədə öz balalarını görür və onların səsini eşidir, ancaq onlar öz balalarını müdafiə edə bilmirlər.Bu halda şərtsiz müdafiə reflekslərinin təsirindən emosional gərginlik yaranır.2-ci halda 6 saat ərzində öz balalarını əmizdirə bilmir.Şərtsiz qidalanma refleksinin baş verməmə¬sindən emosional gərginlik yaranır.3-cü halda bu reflekslərin yerinə yetirilməməsi nəticəsində narahatçılıq baş verir.İbtidai homeostatik emosiya icra olunmur.

Bütün bu üç amil emosional sferada halın aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarır.β-endorfinin normal səviyyədən aşağı olması laktasiyalı orqanizmdə müsbət emosional halı yaradan faktorun qarşısını alır (1,4,7,13).β-endorfinin səviyyəsinin normadan kəskin yüksək olması halı (2-qrup),onu göstərir ki,elektrik cərəyanı ilə qıcıq təsirindən ,guman ki,emosional reaktivlik yüksək olur və ağrı qıcığına qarşı orqanızmdə müdafiə reaksiyası formalaşır.Nəticədə stres təsirindən qana çoxlu miqdarda β-endorfin ifraz olunur.Məlumdur ki,opioid sistem ağrı kəsici amil kimi təsir göstərir. Müxtəlif xarakterli emosional dərginlik zamanı hipofiz-böyrəküstü vəzi sistemi fəallaşır. PRL və STH adenohipofizdə sintezi və qana sekresiyası bütün qruplarda normadan aşağı olur . Bu azalma ən çox hər iki lövhə ilə ayrılmiş

qruplarda müşahidə edilir.β -endorfin in aşağı səviyyəsi divarı görünməz lövhə ilə örtülmüş qrup siçovul¬larda da özünü göstərir.Bu qrup siçovulların da davranışında kəskin narahatçılıq və düşkünlük halı müşahidə edi lir.Belə ki, onlar öz balalarını görmür,lakin onların səsini eşidir,onlara yaxın gedə bilmir və qidalandır mır. Deməli, siçovulların emosional halı müsbət faktorlardan kənarda olur.Belə hal orqanizmin emo sional vəziy yətinin xarakter göstəricisidir (1,4,7).Eksperimentlərin nəticələri göstərir ki,opioid sistem orqanizm də,o cümlədən laktasiyalı orqanizmlərdə müsbət emosional hal yaradır.Digər tərəfdən isə bu sistem ağrı qıcığına da emosional reaksiya verə bilir. Əldə edilən bu nəticələrə əsasən demək olar ki,opioidergik strukturların funksional halı hormonal sistemdə müxtəlif xarakterli stresorlara qarşı müxtəlif dərəcəli reaksiyalar göstərir.

Bütün öyrənilən qruplarda hipofiz-böyrəküstü vəzi sistemi fəallaşır, nəticədə AKTH və 11-OKS qandakı səiyyəsi kəskin artır .Belə ki,bu hormonların səviyyəsinin artması elektrik cərəyanı almış qrupda daha çox nəzərə çarpır. Məlumdur ki, bu hormonlar orqanizmdə stres-reaksiyasının inkişafında iştirak edirlər (1, 2,4, 9). PRL və STH adenohipofizdə sintezi və qana sekresiyası bütün qruplarda normadan aşağı olur . Bu azalma ən çox hər iki lövhə ilə ayrılmiş qruplarda müşahidə edilir.

Təcrübələrin nəticəsi göstərir ki,elektirik qıcığı almış qrupda noradrenalinin və dofaminin (DA) hipotalamusdakı miqdarı digər qruplara nisbətən daha kəskin artir . Əksinə serotoninin (5-OT) və 5-OIST miqdarı bütün qrupda azalır.Həmin qrupda somatostatinin (ST) hipotalamusdakı, adenohipofizdəki və qandakı miqdarı kəskin yüksəlir . DA və ST stresin növündən asılı olmayaraq sinergik təsir göstərir.Lakin 5-OT, DA və ST ilə antaqonist fəaliyyətdə olur. Bu funksional əlaqə stresin xarakterindən asılı olmayaraq saxlanılır və DA-ergik və ST-ergik sistemlər 5-OT-ergik üzərində üstünlük təçkil edir.Bu şəraitdə MA-ergik sistem arasında biokimyəvi resiprokluq müşahidə edilir.Hormonların fəallığı arasında müxtəlif xarakterli dəyişikliklər müşahidə edilir.Endorfinin ən aşağı səviyyəsi görunən setkalı və görünməz bütöv lövhə ilə ayrılmış qrupda, ən yüksək səviyyəsi isəelektirik qıcığı almış qrupda aşkar edilir. Bu nəticə göstərir ki, opioidergik strukturun funksional halı hormonal sistemdə müxtəlif xarakterli stresorlara qarşı müxtəlif dərəcəli reaksiyalar göstərir. Emosional gərginliyin növündən asılı olaraq endorfinin fəallığı arta və ya azala bılər.

Öyrənilən göstəricilər arasında aparılan korrelyasiya göstərir ki,β-endorfin DA, ST və 11-OKS ilə mənfi yüksək əks əlaqədə, PRL, AKTH və 5-OT ilə isə müsbət əlaqədədir. STH ilə zəif əlaqədə olur.

Beləliklə, əldə edilən nəticələrə əsaslanaraq aşağıdakı fikirləri söyləmək olar.Opioiderqik sistem ağrı qıcıqlarına cavab verir,digər tərəfdən o laktasiyalı orqanizmdə də

emosional halı müəyyən edir.Bununla yanaşı emosional stresə uyğunlaşan orqanizmin hipotalamusunda MA-ergik, ST-ergik və opioidergik balansın dəyişiklik baş verir.Digər tərəfdən emosional vəziyyətin dəyişməsi zamanı MA-ergik,ST-ergik və opioidergik sistemlərin resiprok aktivliyi məlumdur (1, 7, 15). Biz bu biokimyəvi resiprokluğu müx təlif xarakterli emosional gərginlikdə də müşahidə etdik. Opioid sistem orqanizmdə davranış reaksiya larında müsbət emosional hal yaradır. Bu sistem ağrı qıcıqlarına da emosional reaksiya verə bilir. Deməli, orqanizm müxtəlif xarakterli emosional stresorlara qarşı müxtəlif dərəcədə davranış reaksiyası göstərə bilir.

NƏTİCƏLƏR

1.Müxtəlif xarakterli emosional dərginlik zamanı da KA-ergik,ST-ergik və 5 OT -ergik sistem arasında biokimyəvi resiprok aktivlik saxlanilır.

2.Emosional gərginliyin növündən asılı olaraq orqanizmdə β -endorfinin miqdarı arta və ya azala bilər,ağrı stresindən onun səviyyəsi 4-5 dəfə artır.Emosional halı zəiflədən xarakterli stresin təsirindən isə onun səviyyəsi kəskin azalır. Belə hal davranış reaksiyasında kəskin narahatçılığa və düşkünlüyə səbəb olur.

3. Müxtəlif xarakterli emosional dərginlik zamanı hipofiz-böyrəküstü vəzi sistemi fəallaşır. PRL və STH adenohipofizdə sintezi və qana sekresiyası bütün qruplarda normadan aşağı olur . Bu azalma ən çox hər iki lövhə ilə ayrılmiş qruplarda müşahidə edilir.

4.Orqanizmdə emosional halın dəyişməsi davranış reaksiyalarının formalaşmasında öz təsirini göstərir. neyrohormonal disbalans yaradaraq laktasiya prosesinin intensivliyini zəiflədir.

*Açar sözlər:Monoamin,hormon,stres***.**

ƏDƏBİYYAT

1.Алиев М.Г.,Рагимова Ш.А.,ИсмайыловЮ.Б.Новая веха в изучении физиологии человека и животных. Баку,1990,92 с.

2.Горбунова А.В. Действия иммобилизационногостресса на биогенные амины в мозге: Роль генотипа // Нейрохимия, 2006 , т. 23, №1, с.42-46.

3.Двоеносов В.Г. Физиологическая характеристика адаптивных индивидуально-типологический реакций организма при действии эстремальных факторов. Дис…. док.биол.наук, М.: 2009, 354 с.

4.Добрякова Ю.В.,Танаева К.К.,Дубынин В.А., Каменский А.А. Роль дофаминовой и опиоиднов систем в регуляции материнского поведения// Успехи физиологических наук, 2011,т.42, №1,с.3-17.

5.Зайцева Н.В., Землянова М.А., Лужецкий К.П., Клейн С.В., Обоснование биомаркеров экспозиции эффекта в системе доказательства причинения вреда здоровью при выявлении неприемлемого риска, обусловленного факторами среди обитания // Вестник Пермского Университета, Серия, Биология, 2016,№ 4, с. 374-378.

6.Исмайылов Ю.Б. Соматостатин в гипоталамическом механизме контроля секреции пролактина и молока.Физиол.журнал им. И.М.Сеченова,1994,т.80,№4,с.38045.

7.Исмайылов Ю.Б. ,Дадашева Н.Р., Садыгов Р.В. Опиоидные пептиды и регуляции лактация. Жур. Азерб. Онколо. и Смещенных наук. 2004, т. 11,№.2,с.137-143.

8.Калуева А.В. Проблемы изучения стрессорного поведения. Киев, 1999, 127 с.

9.Котельникова С.В.Нейроэндокринный гомеостаз в условиях токсического стресса при различных режимах освещенности. Дис….докт.биол.наук, Астархань,2015, 300 с.

10.Ли О.Н. Сравнительная эффективность синтетических и природных антиоксидантов при окислительном стрессе. Дис....канд. мед.наук. Благовещенск, 2016, 325. с.

11.Лужецкий К.П. Гигиенические основы системы профилактики у детей эндокринных заболеваний, ассоциированных с воздействием химических факторов окружающей среды селитебных территорий. Дис…. док. мед.наук. Пермь, 2017, 371 с.

12.Сейфетярова Ю.Ю., СапрановаА.Я.,Угрюмов М.В. Эндокринной функция дофаминергических нейронов целестного мозга у крыс в онтогенезе:регуляции секреции пролактина//Доклады Академия Наук, 2012,т.443, №6, с.753-757.

13.Сейдахмедова З.Ж.,Ташенова Г.К. Стресс и лактирующий организм // Известия НАН РК. Серия биологическая и медицинская, 2006 , №1, с.57-62.

14.Судаков К.В.Индивидуальность эмоционального стресса // Журн. неврол. и психиатр, 2005 , №2, с.4-12.

15.Семенова Т.П.Роль взаимодействия серотонин и норадреналинергической систем в регуляции поведения.Журнал ВНД.1997,т.47, вып.2,с.358-361.

16.Симанов П. В. .АвелианиТ.В.,КлюеваН.Н.,Федотова О.Р. и др. Влияние материнского фактора на двигательное поведение и обмена липидов у крыс подвергнутых стрессу,связанность с угрозой жизни// Рос.физиол.жур. им. И.М.Сеченова, 2013 , т.99, №1, с.44-53.

17.Угрюмов М.В. Механизмы нейроэндокринной регуляции. М. 1999, 299 с.

18.Федотов А.И. Стресс его последействия для человека и современные подходы к их устранению //Успехи физиологических наук , 2009 , т.40, №1, с.77-91.

19.Филаретова Л.Н. Стресс в физиологических исследованиях // Рос. физиол.жур. им. И.М.Сеченова. 2010, т. 96, №9, с.924-935.16

20.Ben-JonathonN.Dapomine:a prolactin inhibiting hormone // Endocrinology Rev, 1985, vol.12, №4. p.564-589

21.Enjalbert A., Bertrand Le, Daeniet A., et al. Somatostatin and regulation of prolactin secre tion// Psychoneuroendocrinology . 1986, vol.11, №2, p.42-47.

22. Gonçalves Y.E., N-acetyecyctemine prevents memory deficits, the decrease unacetyecholınesterase

aktivity and oxidative stress in rats exposed to cadmium // Chem. Bid. İnteract, 2010, vol.186, № 1, p. 53-60.

23. Shagirtha K., Muthumani M., Prabu S.M., Melotonin abrogates cadmium induced oxidativl stress related neurotoxicity in rats // Eur. Rev. Med. Pharmacd. Sci., 2011, vol.15, № 9, p. 103 .

TOKSİK STRES ŞƏRAİTİNDƏ BİOGEN AMİNLƏRİN DƏYİŞMƏSİNİN ENDOKRİN FƏALLIĞA TƏSİRİ

Kiçik elmi işçi Cəfərova Qumru Kamil qızı, ATU-nun Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Bak
Dosent İsmayılov Yusif Bayram oğlu, ATU-nun Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Bakı
Dosent Ismayılova AftabTofik qızı, ATU-nun Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Bakı
Baş laborant Səlimli Təhminə Azər qızı., ATU-nun Elmi Tədqiqat Mərkəzi, Bakı

Müasir dövrdə ətraf mühitin intensiv çirklənməsi nəticəsində orqanizmdə bir sıra yeni xəstəliklər yaranır (1,5). Ekzotoksikantların ətraf mühitdə artması toksik stresin inkişafına səbəb olur (1,2,3,4,12). Nəticədə orqanizmdə ciddi funksional pozulmalar inkişaf edir və insanın stres təsirinə məruz qalmasına optimal şərait yaranır. Bu baxımdan toksikantların orqanizmə təsirinin öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən vacib əhəmiyyət daşiyir. Ona görə də bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması vacib hesab olunur.Müasir texnogen sivilizasiya şəraitində insan və təbiət arasındakı münasibətin dəyişməsi, müxtəlif qıcıqlara məruz qalma stres halının yaranmasına və ciddi funksional pozulmaların inkişafına (2,3,5,6,7,8,9) , insanın stres təsirinə məruz qalmasına optimal şərait yaradaraq orqanizmdə ciddi funksional dəyişikliklərin inkişafına səbəb olur (12). Son zamanlar ətraf mühitin kimyəvi çirklənməsi artmaqda davam edir.Ekologiyanı çirkləndirən maddələrdən ağır metalların xüsusi yeri vardır (9,10,11,12,13). Orqanizmə adekvat olmayan miqdarda ağır metalların daxil olması, orqanizmə toksik təsir göstərməklə yanaşı, müxtəlif patologiyaların yaranmasına,o cümlədən də endokrin patologiyaların yaranmasına səbəb olur. Ona görə də son onillikdə ətraf mühiti və insnaları kimyəvi ekoloji təhlükəli amillərlə yüklənmə dərəcəsinin artması cəmiyyəti çox narahat edir. ÜST-nın son hesabatlarında göstərilir ki, indi xəstəliklərin 25%-dən çoxu ekoloji amillərin təsirindən yaranır . Xüsusən də, kimyəvi maddələrin, o cümlədən də ağır metalalrın orqanizmə daxil olması bu xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur . İnsan sağlamlığı üçün ən təhlükəli elementlər kobalt, kadmium, qurğuşun, civə və s. hesab olunur (11,12,13,14,15,16) . Bu elementlər yüksək toksikliyə malik olmaqla yanaşı , orqanizmdə yüksək toplanma qabiliyyətinə malikdirlər və bir mühitdən digərinə keçdikdə kimyəvi vəziyyətini dəyişərək toksik təsir göstərirlər. Artıq inkişaf etmiş ölkələrdə hətta ağır metalalrın zəif dozasının da belə təhlükəli olduğu təsdiqlənmişdir. Bəzi müəlliflər hətta kadmiumun çox aşağı dozasının qaraciyər disfunksiyasına başlanğıc verdiyini göstərirlər . Bu ağır metalın fonunun artmasıhəm heyvanlarda, həm də insanlarda müxtəlif

fizioloji kənarlaşmalara gətirib çıxarır .Ağır metalların intensiv toplanması yaşdan və cinsdən daha çox asılıdır. Bəzi müəlliflər qurğuşunun ən aparıcı ekotoksikonal ağır metal hesab edirlər və politrop təsir göstərməklə yanaşı, onları insan üçün ən təhlükəli kansrogen maddələr sin finə daxil edirlər.Təbiətindən asılı olmayaraq homeostazı pozan bütün stresorlar orqanizimdə patologiyalar yaradır.Lakin bu patologiyaların yaranma mexanizmi barədə müxtəlif fikirlilik mövcud dur.

Beləliklə,qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq bəzi ağır metalların orqanizmdə miqdarının gigenik normadan artıq daxil olması modelində yaranmış toksik stresin qanda və toxumada baş verən neyrohormonal müdaləsindəki dəyişiklikləri araşdırmağı və bu dəyişikliklərin patoloji proseslərin inkişafındakı rolunun öyrənilməsini aktual hesab edirik.Ona görə də bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması vacibdir.

İndiki tədqiqat işinin məqsədi qurğuşun nitrat modeli ilə yaradılmış eksperimental toksik stresin təsirindən biogen aminlərin və bəzi hormonların qatılığının dəyişməsini öyrənmək olmuşdur.

TƏDQİQATIN MATERİAL VƏ METODLARI

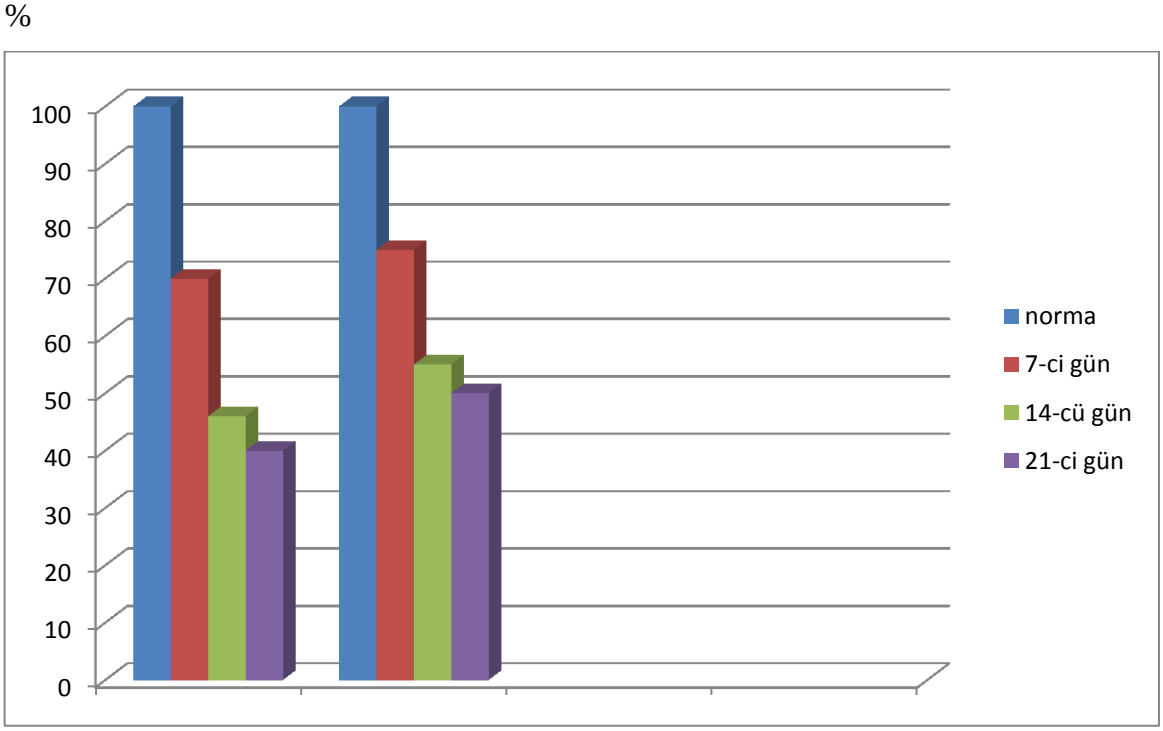
Eksperimentlər 240±10 q. kütləyə malik dişi ağ siçovullarda 3 qrupda aparılmışdır. Siçovulların birinci qrupu intakt vəziyyətində olmuş (kontrol-nəzarət),siçovulların ikinci qrupuna 21 gün ərzində hər gündə 1 ml olmaq şərti ilə 0,4 %-li (100 q. diri çəkiyə) qurğuşun nitrat məhlulu peros yolla verilmiş(12), siçovulların üçünşü qrupuna isə 21 gün ərzində həmin dozada qurğuşun nitrat məhlulu verdikdən sonra 21 gün ərzində sərbəst buraxılmışdır (yəni siçovullar heç bir təsirə məruz qalmamış) . Kontrol qrup siçovullara eyni miqdarda fizioloji məhlul verilmişdir. Qurğuşun nitrat məhlulu vasitəsi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modelinin monoaminlərin (katexolaminlərin və indolaminlərin) və hormonların miqdarının dəyişmə dinamikasına təsirini araşdırmaq üçün modelin gedişinin 7-ci,14-cü və 21-ci günlərindən sonra və eləcə də eksperimental yaradımış modeldən keçən 7,14 və 21 gün sonra öyrəndiyimiz markerlərin dəyişmə dinamikasını izləmək üçün səhər saatlarında hər qrupdanbir neçə siçovul müasir tövsiyələr əsasında dekapitasiya edilmişdir. Toxumada və qanda öyrənilən monoaminlərin və hormonların miqdarını immunoferment metodu ilə təyin edilmişdir. Alınmış rəqəm göstəriciləri statistik olaraq Microsoft EXCEL elektron cədvəlində təhlil edilmişdir. Qruplararası fərqlərin etibarlılıq əmsalı Fişer-Styudent cədvəli üzrə təyin edilmişdir.

ALINMIŞ NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Apardığımız tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli zamanı nəzarət qurupu ilə müqayisədə təcrübə heyvan larının çəkisi bütün təcrübə ərzində kəskin azalır.Bu azalma təcrübənin sonunda daha kəskindir.

Qurğuşun nitrat məhlulu təsirindən hipotalamusda dofaminin və noradrenalinin miqdarının dəyişmə dinamikası şəkil 1-dətəqdim edilmişdir.

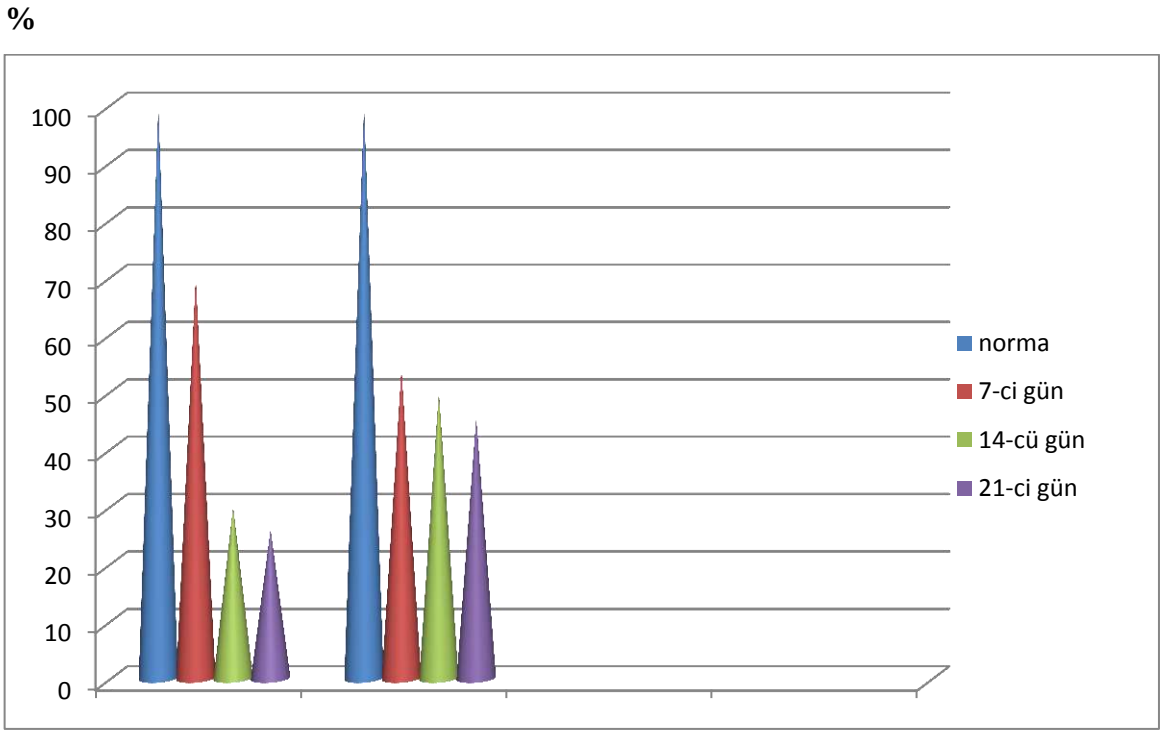
Tədqiqatın nəticələrin göstərir ki, qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli zamanı dofaminin hipotalamusdakı miqdarı nəzarət qurupu ilə müqayisədə modelin 7-ci günü 30%,P<0,001,14-cü gün 54%,P<0,001,21-ci gün isə 60%, P<0,001 azalmışdır (şək.1).Bundan bir qədər fərqli azalma noradrenalinin hipotalamusdakı miqdarında müşahidə edilir (12).Onun bu miq darının azalması nəzarət qurupu ilə müqayisədə modelin 7-ci günü 25%,P<0,001,14-cü gün 45%, P<0,001, 21-ci gün isə 50%, P<0,001 olmuşdur (şək.1).

Qeyd: nəzarət qrupu ilə müqayisədə dürüstlük-P<0,001

Şəkil 1.Qurğuşun nitratın məhlulunun təsirindən hipotalamusda dofaminin və noradrenalinin miqdarının dəyişmə dinamikası (%-lə)

Qurğuşun nitrat təsirindən hipotalamusda serotoninin və 5-oksiindolamin sirkə turşusunun miqdarının dəyişmə dinamikası şəkil 2-də təqdim edilmişdir.

Qeyd: * nəzarət qrupu ilə müqayisədə dürüstlük-P<0,001

Şəkil 2. Qurğuşun nitratın təsirindən hipotalamusda serotoninin və 5-oksiindolamin sirkə turşusunun miqdarının dəyişmə dinamikası

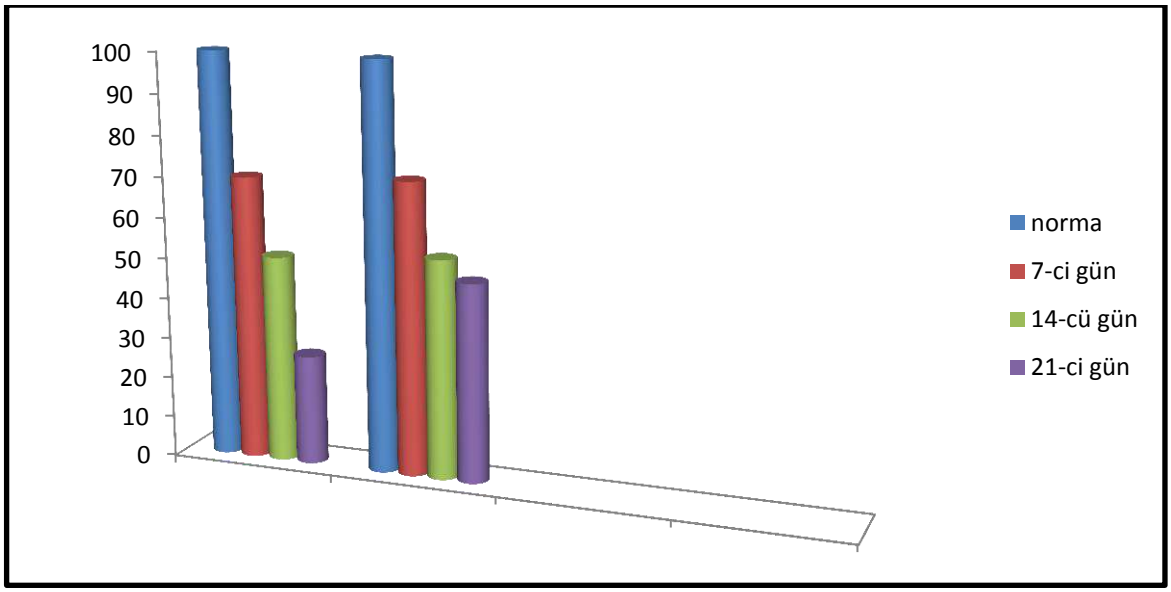
Şəkil 2- dən göründüyü kimi qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli zamanı serotoninin hipotalamusdakı miqdarı nəzarət qurupu ilə müqayisədə modelin 7-ci günü 30%,P<0,001,14-cü gün 70%,P<0,001,21-ci gün isə 74%, P<0,001 azalmışdır (şək.2). 5-OİST hipotalamusdakı miqdarı modelin bütün günləri praktik olaraq ciddi fərqlənməmiş və fərq 44-54% təşkil etmişdir (şək.2).

Qeyd etmək lazımdır kı, qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli zamanı dofaminin qandakı fəallığının azalması daha nəzərəçarpan olmuşdur. Nəzarət qurupu ilə müqayisədə bu azalma günlərə müvafiq olaraq 30%, P<0,001;49% P<0,001;73%, P<0,001 təşkil etmişdir (şək.3).Bir qədər zəif azalma serotoninin qandakı fəallığında müşahidə edilmişdir. Belə ki, qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli zamanı onun hipotalamusdakı miqdarı nəzarət qurupu ilə müqayisədə modelin 7-ci günü 25%,P<0,001,14-cü gün 46%, P<0,001,21-ci gün isə 49%, P<0,001 azalmışdır (şək.3). Deməli,hər iki mühitdə monoaminlərin

miqdarının dəyişməsi eyni istiqamətli olur. Onların metabolizmininyenidən qurmaları da eyni istiqa mətli olur.

Qurğuşun nitrat təsirindən qanda dofaminin və serotoninin miqdarının dəyişmə dinamikası şəkil 3-də təqdim edilmişdir.

%

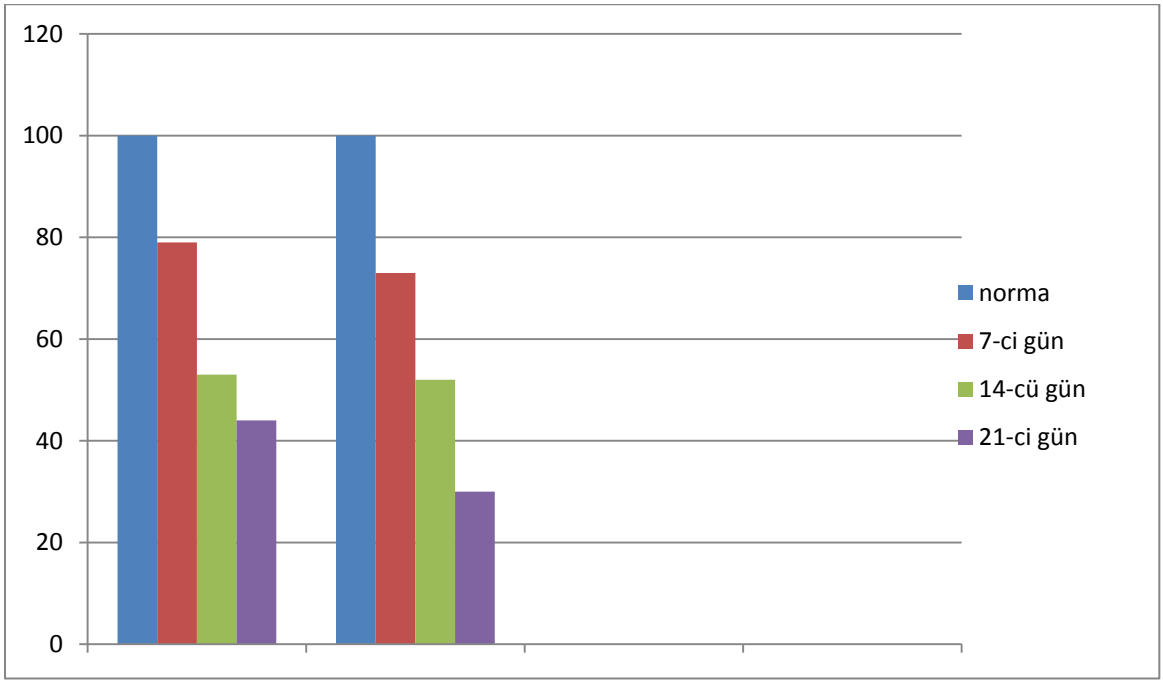
DOFAMİN SEROTONİN

Qeyd: - nəzarət qrupu ilə müqayisədə dürüstlük-P<0,001

Şəkil 3.Qurğuşun nitratın təsirindən qanda dofaminin və serotoninin miqdarının dəyişmə dinamikası (%-lə)

Aparılmış tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli zamanı hipotalamusda və qanda dofaminin və noradrenalinin miqdarı kəskin olaraq azalır. Eləcə də indolaminlərin (serotonin və 5-OİST) miqdarında müxtəlif xarakterli dəyişikliklər baş verir. Hipotalamusda və qanda monoaminlərin miqdarında yaranan müxtəlif belə xarakterli dəyişikliklər modelin sonrakı günləri də müşahidə edilir.

%

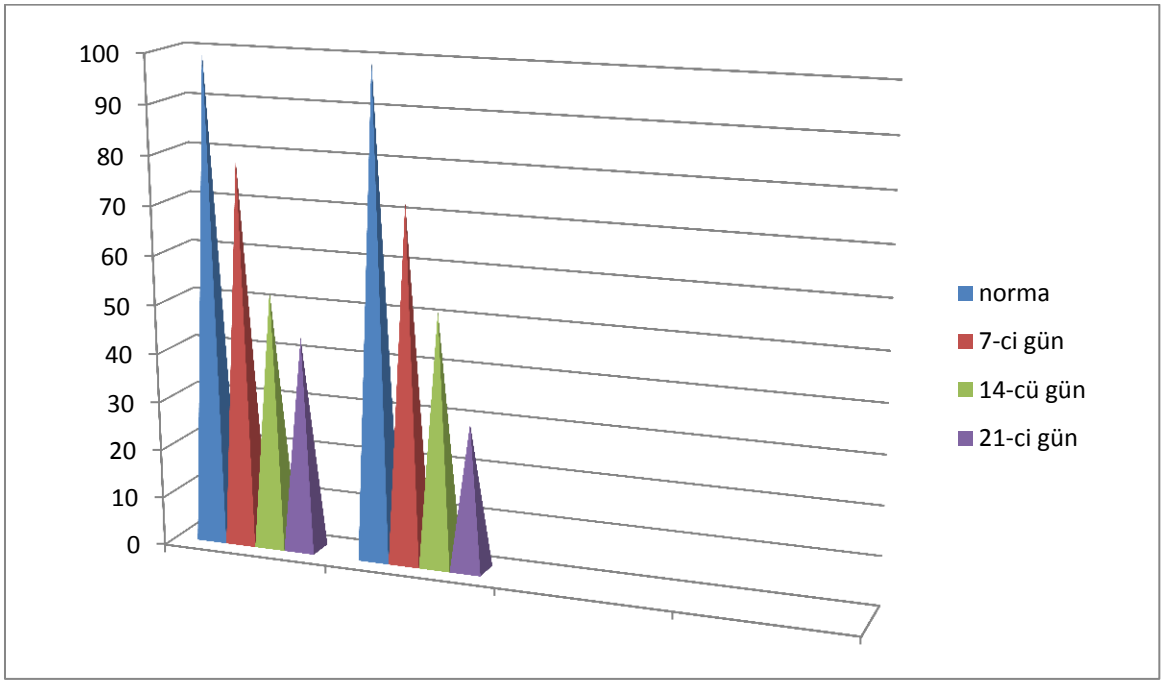

AKTH KORTİZOL

Qeyd: - nəzarət qrupu ilə müqayisədə dürüstlük-P<0,001

Şəkil 4.Qurğuşun nitratın təsirindən qanda AKTH və kortizolun miqdarının dəyişmə dinamikası (%-lə)

Qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli zamanı hipotalamik sistemlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə mexanizmi pozulduğundan həmin dövr ərzində adenohipofiz-böyrəküstü (şək.4) vəzin stresor hormanları AKTH günlərə müvafiq olaraq-21%, 47% və %

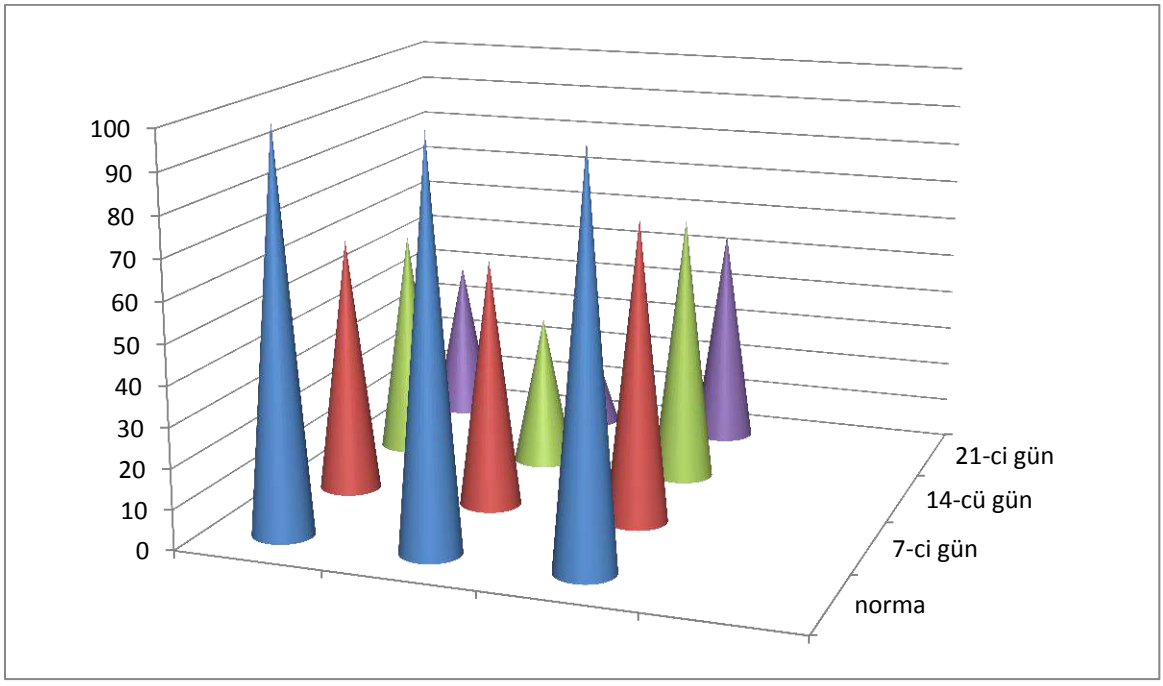
PRL STH

Qeyd: - nəzarət qrupu ilə müqayisədə dürüstlük-P<0,001

Şəkil 5.Qurğuşun nitratın təsirindən qanda PRLvə STH miqdarının dəyişmə dinamikası (%-lə)

56%, kortizol isə müvafiq olaraq- 27%,48%,70% azalır (şək.4). Adenohipofizar PRL və STH də azalır(şək.5). Belə ki, təcrübənin əvvəli PRL cəmi 11% azalsa da sonrakı günlər bu azalma davam etmiş və normadan 30-50% az olmuşdur(şək.5). Lakin STH qandakı səviyyəsi bütün təcrübə günü ərzində kəskin azalmışdır(günlərə müvafiq olaraq normadan-33%, 57% və 92% azdır).Analoji qanunauyğunluqlar adenohipofiz-qalxanvari vəzin tireoid statusunda da müşahidə edilir.Belə ki,TTH-36%,43%,60% , T_4 -38%,62%,77% və T_3 - 25%,33%,45% azalır (şək.6). Adenohipofiz-cinsiyyət vəzi sistemi hormonlarının fəallığı da kəskin olaraq azalır.

%

TTH T_4 T_3

Qeyd: - nəzarət qrupu ilə müqayisədə dürüstlük-P<0,001

Şəkil 6.Qurğuşun nitratın mtəsirindən qanda TTH T_4 və T_3 miqdarının dəyişmə dinamikası (%-lə)

Hipotalamusda və qanda monoaminlərin fəallığında yaranan biokimyəvi resiprokluq pozulur. Belə funksional xarakterə malik dəyişikliklər modelin sonrakı günləri də müşahidə edilir. Bütün bunlarla yanaşı tətbiq edilən modelin təsirindən keçən 20 gün ərzində biogen amillərin fəallıfında baş vermiş biokimyəvi resiprokluqda normallaşma isiqamətli əlamətlər

belə qeyd edilmir (cəd.1) Hipotalamusda və qanda katexolaminlərin və indolaminlərin miqdarındakı baş vermiş kənarlaşmalar nəticəsində orqanizmin hormonal fəallığındakı kənarlaşmalar da normallaşmır.

Aparılmış tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli təsirindən siçovulların hipotalamusunda və qanında katexolaminlərin miqdarı kəskin olaraq azalır. Eləcə də indolaminlərin miqdarında müxtəlif xarakterli dəyişikliklər baş verir. Hipotalamusda və qanda monoaminlərin miqdarında yaranan müxtəlif xarakterli belə dəyişikliklər modelin sonrakı günləri də müşahidə edilir. Qurğuşun nitrat məhlulunun tətbiqi ilə yaradılmış eksperimental toksik stres modeli zamanı hipotalamik sistemlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə mexanizmini pozulduğundan həmin dövr ərzində adenohipofiz-böyrəküstü vəzin stresor

Cədvəl 1.Qurğuşun nitrat məhlulu təsirindən sonra monoaminlərin hipotalamusda və qanda miqdarının dəyişmə dinamikası (M± m)

Göstəricilər / Heyvanın qrupu və təcrübənin günləri		Hipotalamus, nq/q				Qan, nq/ml	
		DA	NA	5-OT	5- OİST	DA	5-OT
7	Nəzarət qrupu	450±5	489±2	470±4	510±6	388±12	260±2
	Qurğuşun nitrat	370±3 *	390±1,2*	356±2*	310±4*	280±6*	200±3*
	Modeldən sonra	390±2**	400±1,9**	400±2,4**	380±1,2**	299±2,0**	199±1,0**
14	Nəzarət qrupu	460±4	550±1,1	510±3	530±7	242±1	258±1
	Qurğuşun nitrat	251±2*	360±1,4*	320±2*	300±8*	140±15*	190±2*
	Modeldən sonra	334±3**	420±1,3**	380±1,0**	390±2,2**	190±1,8**	200±1,2**
21	Nəzarət qrupu	456±1,0	610±1,3	490±3	615±7	318±4	270±2

	Qurğuşun nitrat	200±1*	300±1,6*	265±1,6*	280±5*	110±3*	160±3*
	Modeldən sonra	300±2**	450±1,2**	350±1,9**	390±1,0**	190±1,0**	210±1,2**

Qeyd: *- nəzarət qrupu ilə müqayisədə dürüstlük-P<0,001; **qurğuşun nitrat tətbiqi ilə müqayisədə dürüstlük-P<0,001

hormanları, adenohipofiz-qalxanvari vəzin tireoid statusu və adenohipofiz-cinsiyyət vəzi sistemi hormonlarının fəallığı müxtəlif istiqamətli kəskin dəyişikliklərə uğrayır. Eləcə də tətbiq edilən modelin təsirindən keçən 21 gün ərzində biogen amillərin miqdarında baş vermiş dəyişikliklərdə normallaşma isiqamətli əlamətlər belə qeyd edilmir. Hipotalamusda və qanda katexolaminlərin və indolaminlərin miqdarındakı baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində orqanizmin hormonal fəallığındakı kənarlaşmalar da normallaşmır.

Beləliklə, qurğuşun nitratın tətbiqi şəraitində və ondan sonrakı dövr ərzində orqanizmin hormonal–mediator statusu dərin patologiyalar ilə xarakterizə olunur. Ona görə də bu patologiyanın mərkəzi tənzimi mexanizminin korreksiyaları yolları istiqamətində araşdırmaların aparılması məqsədə uyğundur.

Açar sözlər:Stres,biogen amin,hormon.

ƏDƏBİYYAT

1.Зайцева Н.В., Землянова М.А., Лужецкий К.П., Клейн С.В., Обоснование биомаркеров экспозиции эффекта в системе доказательства причинения вреда здоровью при выявлении неприемлемого риска, обусловленного факторами среди обитания // Вестник Пермского Университета, Серия, Биология, 2016,№ 4, с. 374-378.

2.Котельникова С.В.Нейроэндокринный гомеостаз в условиях токсического стресса при различных режимах освещенности. Дис.…докт.биол.наук, Астархань,2015, 300 с.

3.КривошеевА.В.,ПотеряеваЕ.Л.,КривошеевБ.Н.,КупряноваЛ.Я.,Смирнова Е. Л.Токсическая действия кадмия на организм человека (обзор литературы) // Медицина труда и промышленная экология, 2012, № 6, с. 35-42.

4.Ли О.Н. Сравнительная эффективность синтетических и природных антиоксидантов при окислительном стрессе. Дис....канд. мед.наук. Благовещенск, 2016, 325. с.

5.Лужецкий К.П. Гигиенические основы системы профилактики у детей эндокринных заболеваний, ассоциированных с воздействием химических факторов окружающей среды селитебных территорий. Дис…. док. мед.наук. Пермь, 2017, 371 с.

6.Папуниди К.Х. Техногенное загрязнение окружающей среды как фактор заболеваемости животных // Вет.врач. 2016, № 2 с.56-60.
7.Угрюмов М.В. Механизмы нейроэндокринной регуляции. М.: Наука,1999,299 с.
8.Филаретова Л.П. Стресс в физиологических исследованиях //Рос. физиол. жур. им.И.М.Сеченова.2010, Т.96, № 9, с.924-935.
9.Хамидулина Х.Х. Химическая безопасность и задачи профилактической токсикологии // Биомедицинский журнал, 2015, т. 16, № 2 , с. 344-349.
10. Casals-Casas C., Desvergne O.B. Endocrine disruptors: from endocrine to metobolic disruption // All Rev Physiol, 2011, vol. 73,p. 135-162.
11. Hordigchin H. Fnemia indused bu cadmium intox ication // Nihon Eisligaku Zashi, 2007, vol.62, № 3, p. 888-904.
12.Ismailov Y.B.,IsmailovaA.T., Jafarova Q.K.,Salimli T.A.,Garayeva S.Q.The effect of heavy metal on the hormonal-mediator status//Karadeniz 1.Uluslararası multidisipliner çalışmalar konqresi,Giresun ,2019.s.39-44.
13. Messner B., Ploner C., LAufer G., Berhard D. Cadmium activates a programmed, lysosomal membrane permeabilization- dependent necrosis pathaway // Toxicol. Lett, 2012, № 3, p. 268-275.
14 Shatr A.A., Effects of origanum mayorana L. On cadmium indeced hepatotoxcity and nephotoxicty in albinorats // Saudi medical jornal, 2011, vol.32, № 8, p. 797-805.
15. Shagirtha K., Muthumani M., Prabu S.M., Melotonin abrogates cadmium induced oxidativl stress related neurotoxicity in rats // Eur. Rev. Med. Pharmacd. Sci., 2011, vol.15, № 9, p. 1039-1050.
16.Vicente-Sancher C. Effects of the flavonoid quercenti, on cadmium induced hepatotoxicity // Food and chemical Toxicology, 2013, vol.46, № 6, p. 2279-2289.

STUDY OF THE BOUNDARY PROBLEM FOR THE THIRD DISCRETE MULTIPLICATIVE-ADDITIVE-POVERATIVE DERIVATIVE EQUATION

Aygun MAMMADZADE

PhD student, Lankaran State University

ABSTRACT

Here, two questions will be considered for an equation with a third set of discrete different derivatives. So we first determine the general solution of the equation we are looking at (which is dependent on three arbitrary constants), then the constants that enter into it are determined from the boundary conditions given. It should be noted that such problems have not yet been considered uninterrupted. It is necessary to set a new inverse and straightforward order to give a non-functional derivative and integral.

Keywords: discrete additivo derivative, discrete multiplikativo derivative, additive-multiplikativo, multiplikativo-additive, multiplikativo-additivo-poverativ derivative, border problem

Резюме

Сматривается двум задачам для одного уравнения содержаемся различные дискретные производные до третьего порядка включательно.

Для этого сперва получается общее решение рассматриваемого уравнения (которое содержать три произвольные постоянные), далее эти произвольные постоянные определяются из граничного условия.

Отметам что анологичные задачи для непрерывного случая еше не рассмотривалось. Для определения по вератившого производного и поверативного интеграля нуждается новые обратные и прямые операции.

Ключевые слова: дискретный мультипикативный производный, дискретный аддитивное производный, дискретно аддитивно - мультипикативно - поверативно производный, задача границная.

Xülasə

Burada üçüncü tərtib diskret müxtəlif törəmələri olan bir tənlik üçün iki məsələyə baxılacaqdır. Bunun üçün əvvəlcə baxdığımız tənliyin (üç ixtiyari sabitdən asılı olan) ümumi həlli təyin olunur, sonra isə bu həllə daxil olan sabitlər verilmiş sərhəd şərtlərindən təyin olunurlar.

Qeyd edək ki, kəsilməz halda bu tipli məsələlərə hələ baxılmamlşdır. Kəsilməz halda poverativ törəmə və inteqralı vermək üçün yeni tərs və düz əməl təyin etmək lazımdır.

Açar sözlər: Diskret additiv törəmə, diskret multiplikativ törəmə, additivo-multiplikativ, multiplikativo-additiv, additivo-multiplikativo-poverativ törəmə, sərhəd məsələsi.

Introduction: There are several cases where the mathematical model is brought to the equation with differences. These include the problem of finding the general limit of the numerical series [1] and the construction of the Fibonacci sequence[2]. The Euler's theory for simple, constant coefficients and linear homogeneous differential equations has been made for differential equations.

Since equations with differences mainly appear in discretizing issues for ordinary and special derivative equations, so that certain solutions can be obtained for solution of uninterrupted issues by passing to limit from their solutions [4] – [8]. As can be seen from the developmental stages of the numerical majority, each integral can be represented as the result of two consecutive direct operations[9].

Thus, while additive integrals are derived from the sum of the uninterrupted sums and the uninterrupted additive derivative from the ratio of the differences[10] – [11]], the uninterrupted integral multiplicative integral from sum of the powers and uninterrupted multiplicative derivative were presented as correlation root[12]. In order to give the poverative integral and the poverive derivative as uninterrupted, it is necessary to give a new direct operation (for the integral) together with multiplication by power, one inverse operation (for the derivative) with root extraction operation.

But since it is possible to give with one operation in regard of discrete case, discrete additive integral is given with sum, discrete additive derivative with difference, discrete multiplicative integral with sum, discrete multiplicative derivative with correlation, finally discrete poverative integral with powers, and discrete poverative derivative just with root extraction operation, so we here we will talk about discrete analysis [13] – [16].

At present various issues for the discrete additive-multiplicative and multiplicative-additive derivative equations [17] – [18] and various issues for third computational equations derived from different combinations of the three discrete derivatives [19] – [20] are also considered.

Setting of issue: Discrete additive derivative, as we said above:

$$y_n^{(I)} = y_{n+1} - y_n , \qquad (1)$$

while discrete additives are defined as

$$f_k = \sum_{k=0}^{n-1} f_k , \qquad (2)$$

Discrete multiplicative derivative is given in the form of:

$$y_n^{\{I\}} = \frac{y_{n+1}}{y_n} , \qquad (3)$$

and discrete multiplicative integral is defined as:

$$f_k = \prod_{k=0}^{n-1} f_k , \qquad (4)$$

Finally, discrete poverative derivative is defined as:

$$y_n^{\{I\}} = \sqrt[y_n]{y_{n+1}} , \qquad (5)$$

while, discrete poverative integral as:

$$f_k = \prod_{k}^{0} f_{n-1}^{f_{n-2} f_{n-3} \cdot \cdot \cdot f_2 f_1 f_0} \qquad (6)$$

=n-1

Let's look at the equation as follows:

$$\left(\left(y_n^{[I]}\right)^{(I)}\right)^{\{I\}} = f_n,\ n \geq 0, \qquad (7)$$

here if f_n is $n \geq 0$ is the sequence given, and y_n, $n \geq 0$ is the sequence sought. Using the definitions (1), (3) and (5) above, we can explicitly write equation (7):

$$y_{n+3} = \frac{(y_{n+2})^2}{y_{n+1}} + y_{n+2} \cdot \frac{f_n^{\frac{y_{n+2}}{y_{n+1}}}}{f_n^{\frac{y_{n+1}}{y_n}}},\ \ n \geq 0. \qquad (8)$$

It is not difficult to see how complex the expression (8) is. Here, by giving values to n, if n = 0, we get expression:

$$y_3 = \frac{y_2^{\,2}}{y_1} + y_2 \cdot \frac{f_0^{\frac{y_2}{y_1}}}{f_0^{\frac{y_1}{y_0}}}, \qquad (9)$$

If we return to (8) and take n = 1:

$$y_4 = \frac{y_3^{\,2}}{y_2} + y_3 \cdot \frac{f_1^{\frac{y_3}{y_2}}}{f_1^{\frac{y_2}{y_1}}},$$

while considering (9) here

$$y_4 = \left[\frac{y_2^{\,2}}{y_1} + y_2 \cdot \frac{f_0^{\frac{y_3}{y_2}}}{f_0^{\frac{y_2}{y_1}}}\right]^2 + \left[\frac{y_2^{\,2}}{y_1} + y_2 \cdot \frac{f_0^{\frac{y_2}{y_1}}}{f_0^{\frac{y_1}{y_0}}}\right] \cdot \frac{\frac{y_2^{\,2}}{y_1} + y_2 \cdot \frac{f_0^{\frac{y_2}{y_1}}}{f_0^{\frac{y_1}{y_0}}}}{f_1^{\frac{y_2}{y_1}}},$$

We get the expression as above. This is the second expression from (8). If we continue this process, we will get expressions for each y_n, $n \geq 3$ as y_0, y_1, y_2 and f_s. However, it is impossible to see how these expressions will occur.

Thus, it is impossible to see the regularity to get the analytical expression for a general solution by means of mathematical induction.

Note 1. From the two expressions we can see that only if the Cauchy problem is considered, namely if y_0, y_1 and y_2 are given, then when $n \geq 3$ we can define y_n we can define for any $n \in N$ from (8). So, you can reach this y_n not directly, but by going step by step,

first define y_3, then y_4, then y_5 and so on we can reach y_n. Note again that this y_n can be assigned directly (i.e. after all previous ones are defined).

Now we return to equation (7), using the definition of discrete poverative derivative (5) there we get:

$$\sqrt[(y_n^{[I]})^{(I)}]{(y_{n+1}^{[I]})^{(I)}} = f_n,\ n \geq 0.$$

or

$$(y_{n+1}^{[I]})^{(I)} = f_n^{(y_n^{[I]})^{(I)}},\ n \geq 0. \qquad (10)$$

Here we have to give the values. Thus, if n = 0, we get the expression:

$$(y_1^{[I]})^{(I)} = f_0^{(y_0^{[I]})^{(I)}}, \qquad (11)$$

If we return to (10) again and accept n = 1, expression like

$$(y_2^{[I]})^{(I)} = f_1^{(y_1^{[I]})^{(I)}},$$

and if (11) is taken into account, we get

$$(y_2^{[I]})^{(I)} = f_1^{f_0^{(y_0^{[I]})^{(I)}}}, \qquad (12)$$

Return to (10) again, and assuming that n = 2 in the third step, for y_3 we get expression of

$$(y_2^{[I]})^{I} = f_1^{f_0^{(y_0^{[I]})^{(I)}}},$$

and taken into account (12) here we get the expression:

$$(y_3^{[I]})^{(I)} = f_2^{f_1 f_0^{(y_0^{[I]})^{(I)}}}, \qquad (13)$$

Again, if we continue this process by returning (10) and evaluating *n*, we will get:

$$(y_n^{[I]})^{(I)} = f_{n-1}^{f_{n-2}^{\cdot^{\cdot^{\cdot}} f_2 f_1 f_0^{(y_0^{[I]})^{(I)}}}},\ n \geq 1, \qquad (14)$$

Here $(y_0^{[I]})^{(I)} = \frac{y_2}{y_1} - \frac{y_1}{y_0}$ is arbitrary constant.

Let's take a note as follows:

$$g_n = g_n\left(y_0^{[I]}, f_s\right)^{(I)} \equiv \quad f_{n-1}^{f_{n-2}^{\cdot^{\cdot^{\cdot^{f_2 f_1 f_0 \left(y_0^{[I]}\right)^{(I)}}}}}}, \quad n \geq 1, \tag{15}$$

then (14) comes to the shape as follows:

$$\left(y_n^{[I]}\right)^{(I)} = g_n, \quad n \geq 1. \tag{16}$$

Thus using the definition of (5) we bring the third-order discrete derivative (7) equation to the second-order discrete derivative (16) equation. That is, we are free from one of the three derivatives. Now, using the definition (1) given for discrete additive derivatives, we derive from (16):

$$y_{n+1}^{[I]} - y_n^{[I]} = g_n, \quad n \geq 1. \tag{17}$$

giving values to *n* here, we get the expressions:

$$y_2^{[I]} - y_1^{[I]} = g_1,$$

$$y_3^{[I]} - y_2^{[I]} = g_2,$$

$$y_4^{[I]} - y_3^{[I]} = g_3,$$

.....

$$y_n^{[I]} - y_{n-1}^{[I]} = g_n.$$

By adding these expressions side by side, the following expression is derived:

$$y_n^{[I]} - y_1^{[I]} = \sum_{s=1}^{n-1} g_s, \; n \geq 2.$$

or

$$y_n^{[I]} = y_1^{[I]} + \sum_{s=1}^{n-1} g_s, \tag{18}$$

We get the first-order discrete multiplicative derivative equation.

Again, using the definitions of the discrete additive derivative (1), the third order discrete (18) equation is obtained

Finally here,

$$h_n = h_n\left(\left(y_0^{[I]}\right)^{(I)}, y_1^{[I]}\right) \equiv \quad y_1^{[I]} + \sum g_s\left(\left(y_0^{[I]}\right)^{(I)}\right), \; n \geq 2. \tag{19}$$

if we accept equation, then an equation (18) get the following shape:

 ISBN 978-625-7029-51-3

$$y_n^{[I]} = h_n,\ n \geq 2. \qquad (20)$$

Here we also use the definition of discrete multiplicative derivative (3) and we get:

$$\frac{y_{n+1}}{y_n} = h_n,\ n \geq 2.$$

By evaluating n in this expression (starting from (2)), we get:

$$\frac{y_3}{y_2} = h_2,$$

$$\frac{y_4}{y_3} = h_3,$$

$$\frac{y_5}{y_4} = h_4,$$

.....

$$\frac{y_n}{y_{n-1}} = h_{n-1}.$$

Multiplying these expressions side by side, we get:

$$\frac{y_3}{y_2} \cdot \frac{y_4}{y_3} \cdot \frac{y_5}{y_4} \cdots \frac{y_n}{y_{n-1}} = \prod_{s=2}^{n-1} h_s\ ,$$

or

$$\frac{y_n}{y_2} = \prod_{s=2}^{n-1} h_s\ ,$$

or

$$y_n = y_2 \cdot \prod_{s=2}^{n-1} h_s\ ,\ n \geq 3. \qquad (21)$$

Thus, when all $y_n > 0$, $n > 3$ hey would be expressed as (21). Thus, the numbers $\left(\left(y_0^{[I]}\right)^{(I)}, y_1^{[I]}\right)$participating in right side of (21), or their derivatives y_0, $y_1$and y_2 are arbitrary constants. Three arbitrary constants participate in solving the equation of the third derivative (7).

Hereby, we get the following decision:

Theorem 1. If $f_n \rangle 0$, $n \geq 0$, f are positive sequence given, then general solution of the third order discrete derivative (7) equation is as (21), such that h_s is given as (19) and g_s as (15).

Boundary problem: Now, looking at equation (7) for (n=$\overline{0, N-3}$), add the following boundary conditions to this equation:

$$\left(y_0^{[I]}\right)^{(I)} = \beta_0,\ y_1^{[I]} = \beta_1,\ y_N = \beta_2, \qquad (22)$$

.

where β_0, β_1 and β_2 are positive numbers given.

Then the general solution of equation (7), (21) transforms into following form:

$$y_n = y_2 \cdot \prod_{s=2}^{n-1} h_s(\beta_0, \beta_1),\ n \geq 3. \qquad (23)$$

Here unknown y_2 remains constant. However, h_n are defined by (19) as follows:

$$h_n(\beta_0, \beta_1) = \beta_1 + \sum_{s=1}^{n-1} g_s(\beta_0),\ n \geq 2, \qquad (24)$$

there is no longer any arbitrariness discretion, and g_n according to (15)

$$g_n(\beta_0) = f_{n-1}^{f_{n-2}^{\cdot^{\cdot^{\cdot^{f_2^{f_1^{f_0^{\beta_0}}}}}}}},\ n \geq 1, \qquad (25)$$

Finally, in order to determine the arbitrary y_2 constant, which is included in (23), take this expression (i.e. - (23)) at the end of (22) boundary conditions.

$$y_2 \cdot \prod_{s=2}^{N-1} h_s(\beta_0, \beta_1) = \beta_2,$$

y_2 is defined from following equation as:

$$y_2 = \frac{\beta_2}{\prod_{s=2}^{N-1} h_s(\beta_0, \beta_1)}. \qquad (26)$$

By writing this expression in (23) we will get following for solving (7), (22) boundary problem:

$$y_n = \frac{\beta_2}{\prod_{s=2}^{N-1} h_s(\beta_0, \beta_1)} \cdot \prod_{s=2}^{n-1} h_s(\beta_0, \beta_1) = \frac{\beta_2}{\prod_{s=n}^{N-1} h_s},\ n \geq 3. \qquad (27)$$

 ISBN 978-625-7029-51-3

Thus the following solution is made.

Theorem 3. Under the terms of Theorem 1, if β_0, β_1 and β_2 are positive numbers, then there is only solution to the boundary problem (7), (22) (where $n = \overline{0, N-3}$ is considered for values of equation 7) and this solution is given by (27), since h_n are defined as (24) and g_n by (26).

- **Literature**

- Makarachev J.H., Mindyuk H.G., Monakhov V.M., Mudrovich K.S., Suvorova S.B., "Algebra", textbook for the 8th grade of secondary school, "Maarif" Baku, 1980.
- Воробьев Н.Н., «Числа Фибоначчи», Популярные лекции по математике, выпуск 6, «Наука», Москва 1984, 144 стр
- Гелъфонд А.О., Исчисление конечных разностей «Наука», Москва, 1967, 376 стр. Волков Е.А., Численные методы, Москва, «Наука», 1982, 256 стр.
- Дулан Э., Миллер Дж., Щилдерс У., Равномерные численные методы решения задач с пограничным слоем, Москва, “Мир”, 1983, 200стр.
- Mammadov Y.C. Methods of computational calculation, "Maarif", Baku 1986, p 264.
- Петровский И.Г., Лекции об уравнениях с частными производными, ГИФМЛ, Москва, 1961, 400 стр.
- Марчук Г.И., Методы вычислительной математики, Москва, «Наука», 1989, 608 стр.
- Aliyev N.A., About history of numbers, The library of schoolchild, mathematics Book №40, 2010, pg. 48.
- Фихтенгольц Г.М., Курс дифференциального и интегралного исчисления, Том I, «Наука», Москва, 1969, 608 стр.2
- Ильин В.А., В.А.Садовничый, Б.Х. Сендов, Математический анализ, Москва, «Наука», 1979, 720 стр.
- Гантмахер Ф.Р., Теория матриц, Москва, «Наука» 1967, 576 стр.
- Aliev N., Bagirov G., İzadi F.A., Discrete additive analysis, Book, Tarbiat Moallem University publishers, Tabriz, İran, 1993, pg.144.
- İzadi F.A., Aliyev N., Bagirov G., Discrete Calculus By Analogy, Book, December 3, 2009, pg.154.

- Aliyev N.A., Mamieva TS, Second-order boundary problem for the discrete multiplicative derivative equation, News of BU, Physics and Mathematics Series, No.1, 2017, pp.15-19.
- Mammadzade Aygun, Properties of Discrete New derivatives/ Proceedings of the Republican Scientific Conference of Young Researchers on "Modernizing Azerbaijan: The new stage of the Rise", Lankaran 2017, p. 29-30.
- Hassani O.H.,Aliev N., Analytic Approach to solve Specific linear and nonlinear differential equations, Int. Math. Forum Journal for Theory and Applications, 33-36 (2008), vol. 3, pg. 1623 – 1631.
- N.A. Aliyev, Mamieva T.S., Republic of "Functional Analysis and Applications", devoted to the 100th anniversary of the birth of the Honored Scientist, Professor Amir Shamil oglu Habibzade, Problems for the equation Proceedings of the scientific conference, Baku-2016, pp.17-18.
- Nihan Aliyev, Aygun Mammadzade, Solving Problems for the Second Discrete Poverative Derivative Equation, Lankaran, Scientific News, Natural Sciences №1, 2018, pp. 55-58.
- A.M. Mammadzada, N.A. Aliyev, N.S. Ibrahimov, Solution of Cauchy problem for third discrete derivative additive-multiplicative-poverative derivative equation//XXXII International Conference Problems Of Decision Making Under Uncertainties (Pdmu-2018) Abstracts, P. 84 -85.
- N.A.Aliyev, N.S.İbrahimov, A.M.Məmmədzadə, Solution of Cauchy and boundary problems for the third compilation discrete additive-multiplicative-powerative derivative equation, ВІСНИК Київського Національного Університетуімені Тараса Шевченка, 2018, №1, pp.50-54.

ИЗМЕНЕНИЕ ПОСЛЕ ЭЛЕКТРОТЕРМООБРАБОТКИ СВОЙСТВ ПОЛИМЕРНОГО НАНОКОМПОЗИТА ПП+3%ZrO_2

CHANGE AFTER ELECTRIC THERMAL PROCESSING OF PROPERTIES OF POLYMERIC NANOCOMPOSITE PP + 3% ZrO_2

Ибрагимова Х.С
Институт Физики НАНА

Анатация:

Были исследованы нанокомпозиции на основе PP+ZrO_2 подвергнутые на предварительной электрообработке. Показано, что после ЭТП меняется прочностные свойства нанокомпозиции. Наблюдалось корреляция между электрической прочностью ε и tgδ .А также приведены кривые ТСД, снятые для нанокомпозиций PP+3%ZrO_2 , предварительно подвергнутой электрообработке при различных напряженностях поля.

ABSTRACT:

We studied nanocompositions based on PP + ZrO_2 subjected to preliminary electric processing. It is shown that after ETF, the strength properties of the nanocomposite change. A correlation was observed between the electric strength ε and tanδ. The TSD curves taken for PP + 3% ZrO_2 nanocompositions previously subjected to electric treatment at various field intensities are also shown.

Keywords:

Ведение. В последние годы в связи с развитием информационных технологий, биотехнологий, медицины и т.д. резко возрос интерес к нано размерным системам и, соответственно, нанокомпозитам, так как эти объекты обладают рядом специфических свойств, по сравнению с обычными объемными материалами. Нано структурированные металл полимерные материалы представляют интересную область современной науки и нано технологии, поскольку внедрение металлов, их оксидов или комплексов позволяет придавать уникальные свойства полимерным материалам каталитические, оптические, магнитные, и тд Исследование объектов нано- и микромира является приоритетным направлением развития современной науки и техники. В последние годы все больший интерес вызывают исследования, посвященные различным методам получения металлических наноматериалов и изучению их структуры и свойств, что является в настоящее время одной из актуальнейших проблем металловедения. Однако, полученные нанокомпозиты часто подвергаются под действию внешних факторов, в частности электрического поля. Главной особенностью воздействия электрического поля на полимерные нанокомпозиты являются структурные изменения, а также изменения зарядового состояния , которые обуславливают проявление различных диэлектрических эффектов.

Под действием электрических полей в нанокомпозитах могут наблюдаться ионная и миграционная высоковольтная поляризация, изменение диэлектрических потерь и на границах с электродами инжекционные явления.

В данной работе представлены результаты исследований влияние предварительной электрообработки на зарядовое состояния и прочностные свойства нанокомпозиции на основе неполярного изотактического ПП и циркония оксида стабилизированного 3%оксидом иттрия (Y_2O_3). Получение нанокомпозитов на основе PP+ZrO_2 было осуществлено путем введения наночастиц ZrO_2 в полимерный раствор [1]. .Размер наночастиц в нанокомпозита составило 20-30 нм.

Экспериментальная часть. Композиции были получены методом горячего прессования при температуре плавления полимерной матрицы под давлением 15 МПа в течение 10 мин. с последующим быстрым охлаждением (БО) со скоростью 2000 град/мин. Полимерные композиции обрабатывались под действием электрического поля ниже пробивного напряжения в переменном электрическом поле при различных напряженностях в течение 1 ч. Композиции подвергались электротермополяризации при температуре Тп = 353 К в течение tп = 1 ч под действием электрического поля [2]

Прочностные характеристики исследуемых нанокомпозиции определялись при комнатной температуре 293К (3) Диэлектрическая проницаемость и тангенс угла диэлектрических потерь измерялись с помощью автоматического моста Е8-4. Зарядовое состояние были изучены методом термостимулированной деполяризации (ТСД) .

Результаты и их обсуждения. На рис 1 приведены зависимости электрической прочности, $E_{пр.}$ диэлектрической проницаемости ε, тангенса угла потерь tgδ для композиции PP+3%ZrO_2 от напряжённости электрического поля , под действием которого осуществлялась обработка. Из рисунка видно, что наблюдается корреляция между электрической прочностью ε и tgδ. Для неполярных полимеров значение ε определяется электронной поляризацией. Диэлектрические потери у неполярных полимеров вызваны двумя причинами дипольной поляризацией и электрической проводимостью.

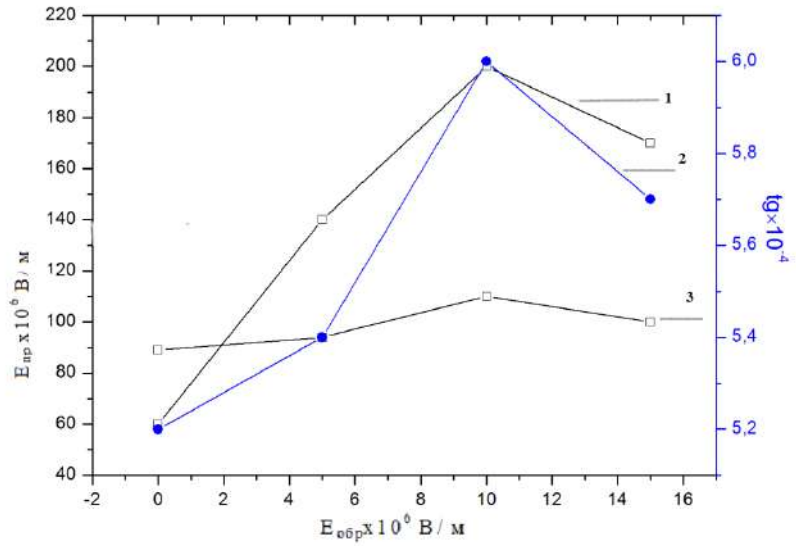

Рис.1 зависимости электрической прочности 1-,$E_{пр}$., 2-тангенса угла потерь tgδ, 3-ε диэлектрической проницаемости, для композиции PP+3%ZrO_2 от напряжённости электрического поля

А также изменения надмолекулярной структуры влияет на эти параметры. Следует отметить, что главной причиной до потери прочности нанокомпозита по нашему мнению является возрастание проводимости. Наблюдаемое падение прочности связано с образованием множественных структурных дефектов, что подтверждается результатами ТСД. Для исследования особенностей стабилизации электретных зарядов рассматривается процесс деполяризации нанокомпозитных пленок.

На рис 2 приведены кривые ТСД, снятые для нанокомпозиций PP+3%ZrO_2 , предварительно подвергнутой электрообработке при различных напряженностях поля. Видно, что в зависимости от $E_{обр.}$ площадь кривых ТСД композиций из которых вычисляется количества зарядов изменяется причем до $E_{обр}$ =10·10^6 В/м количества зарядов увеличивается, а затем уменьшается. Характерным для этих данных является : во первых, сложенность кривых ТСД и во-вторых , инверсия знака тока. Пики в этих кривых могут быть обусловлены с освобождением зарядов с ловушек.

После обработки в различных ЭТП происходит инверсия знака при низких температурах .При высоких значениях где $E_{обр}$ =10·10^6 В/м значения ЭТП образуется глубокие ловушки, которые приводят к смешению пиков в сторону высоких температур. Таким образом ,обработка композиции в электрическом поле приводит к возрастанию стабильности электретных зарядов. Инверсия тока ТСД свидетельствует об образовании новых центров стабилизации зарядов с противоположным знаком В таблице приведены значения плотности зарядов, энергии активации , толщина межфазного слоя , толщина полимерной прослойки и количества накопленного заряда в зависимости от напряженности поля электрообработки

	$E=5\cdot10^6$ В/м	$E=10\cdot10^6$ В/м	$E=15\cdot10^6$ В/м
δ(мкм)	$7{,}211\cdot10^{-12}$	$11{,}4\cdot10^{--12}$	$11{,}1\cdot10^{-12}$
q (Кл/м^2)	$95{,}3\cdot10^{-7}$	$150{,}53\cdot10^{-7}$	$148\cdot10^{-7}$
Q(Кл)	$4{,}672\cdot10^{-9}$	$7{,}37\cdot10^{-9}$	$7{,}24\cdot10^{-9}$
E(Н/Кл)	$0{,}43\cdot10^5$	$0{,}681\cdot10^5$	$0{,}668\cdot10^5$
E(эВ)	0,44	0,72	0,38

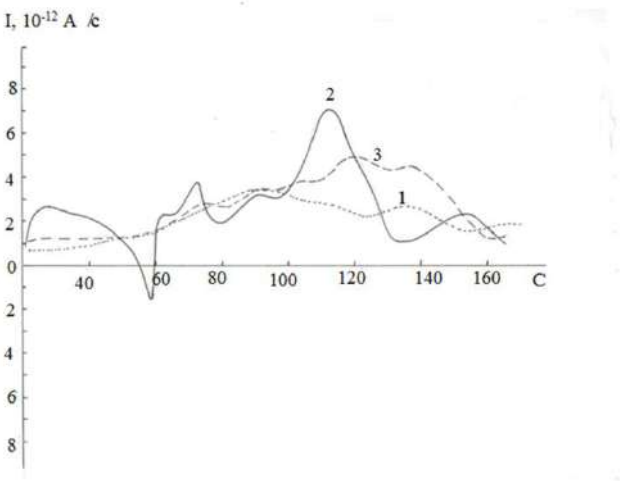

Рис.2 .Кривые ТСД нанокомпозиции PP+3%ZrO_2 предварительно подвергнутой электрообработке при различных напряженностях поля 1- $E=5\cdot10^6$В/м, 2 $E=10\cdot10^6$В/м, 3 - $E=15\cdot10^6$В/м

Заключение: Таким образом, анализ экспериментальных результатов свидетельствует о том , что предварительное ЭТП влияет на зарядовое состояния нанокомпозиций, и это приводит к изменению проч-ностных и диэлектрических свойств нанокомпозиций.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Литература

1М. А. Рамазанов, Х.С Ибрагимова , Ф. В. Гаджиева Влияния условий электротермополяризации на прочностные и электретные свойства полимерных нанокомпозиций PP+ZrO_2 Известия высших учебных заведений №1 , 2019

2М. А. Рамазанов, Х.С.Ибрагимова, С.А. Абасов,. А.М. Гасанов

Влияние предврительной электрообработки на зарядовое состояние и прочностные свойства композиций на основе полиэтилена и пъезокерамик Электронная обработка материалов, 2005, №4

3Aysar S. Keiteb, Elias Saion, Azmi Zakaria, and Nayereh Soltani Structural and Optical Properties of Zirconia Nanoparticles by Thermal Treatment Synthesis Journal of

İNSAN RESURSLARININ QIYMƏTLƏNDIRILMƏSINDƏ INKIŞAF ETMIŞ ÖLKƏLƏRIN TƏCRÜBƏSI VƏ AZƏRBAYCAN

PHD. dos. Fərhad G.Mikayilov
elmi rəhbər, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Samira R.Agayeva
magistr, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,

Açar sözlər: kadr qiymətləndirilməsi, xarici ölkə, qiymətləndirmə, təcrübə, insan resursları
Ключевые слова: оценка человеческих ресурсов, зарубежная страна, оценка, опыт, человеческие ресурсы
Keywords: human resources evaluation, foreign country, evaluation, experience, human resources

İqtisadi ədəbiyyatlarda "İnsan resursları" termini, müəssisənin məhsul və xidmət istehsalında qarşıya qoyulan məqsədə çatması üçün istifadə etməli olduğu resurslardan biri kimi insanı əhatə edir. İnsan istehsal və xidmət proseslərinin ayrılmaz bir hissəsidir. İnsan resursları termini təşkilatın daxilindən və ya xaricindən potensial cəlb oluna biləcək bütün işçi heyətini, bir sözlə yuxarı pillədəki rəhbərdən aşağı mövqeni tutan işçilərədək hamını əhatə edir.

İnsan resurslarının idarə olunmasının ***metodoloji prinsipləri*** aşağıdakılardır:

- İnsan resurslarının idarə edilməsi fəaliyyətə yönəldilmişdir, yəni ilk növbədə praktik hərəkətlərə yönəldilmişdir;
- İnsan resurslarının idarə edilməsi fərdi istiqamətdədir - hər bir işçi bir şəxs kimi qəbul edilir, işçilərin ehtiyacları, motivləri, maraqları nəzərə alınır;
- İnsan resurslarının idarə edilməsi gələcəyə yönəldilmişdir - uzunmüddətli təşkilat strategiyalarında insan resurslarının idarə edilməsi vəzifələri nəzərə alınır.

İnsan resurslarının səmərəli idarə olunması üçün aşağıdakılar lazımdır:

- İşçilərin fərdi xüsusiyyətlərini və imkanlarını bilmək;
- Motivasiya münasibətlərini başa düşmək;
- Təşkilatın məqsədlərinə uyğun olaraq işçilərin tərkibini formalaşdıra bilmək.

Biznesdə insan resurslarının qiymətləndirilməsi işçi-işəgötürən arasındakı sosial-iqtisadi münasibətləri, təşkilati-texniki, psixo-fizioloji, sosial hadisələri sistemli, kompleks şəkildə öyrənmək üçün digər elmlərin nailiyyətlərinə istinad edir. Həmin hadisələr bu və ya digər formada əmək situasiyasına və ondan asılı olaraq əmək davranışlarına təsir göstərir (M.Ə.Əliyev,H.İ.Həmidov 2013).

Biznesdə insan resurslarının qiymətləndirilməsi - iş yerində insanlarla əlaqəli bütün işləri və prosesləri əhatə edir. Müəssisə daxilində insan resurslarının planlaşdırılması, bunun üçün lazımi iş analizlərinin və öhdəliklərin müəyyənləşdirilməsi, insan resurslarının seçilməsi üçün iş elanlarının verilməsi, iş üçün müraciət edənlərin qəbul edilməsi, görüşlərin aparılması, işə uyğunlaşma, təhsil və karyera işləri, uğur və iş qabiliyyətinin ölçülməsi, vəzifədə yüksəlmə, iş dəyişdirmə, işdənçıxarılma, işi qiymətləndirmə, əməkhaqqı, nizam-intizam, sosial-mədəni fəaliyyətlər, tibbi xidmət və başqa oxşar işləri koordinasiya edir.

İnsan resurslarının qiymətləndirilməsi probleminin aktuallığı onun böyük praktik əhəmiyyəti və eyni zamanda insan resurslarının qiymətləndirmə sisteminin nəzəri inkişafının olmaması ilə əlaqədardır (A.Ş.Bəkirli 2016).

İnsan resurslarının qiymətləndirmə sistemi əsas insan resursunun dəyərini ölçmək üçün metodlar sistemidir. İqtisadi cəhətdən, resursun səmərəliliyini obyektiv funksiya (optimallıq meyarı) baxımından səciyyələndirir. İstifadəsi sayəsində mövcud mənbələrdən ən yaxşı şəkildə istifadə edilməsinə nail olunur (əmək, istehsal, təbii və s.).

Qiymətləndirmə - inkişaf dərəcəsi, işçinin istənilən keyfiyyətlərinin praktik ciddiliyi, əmək fəaliyyətinin nəticələri barədə rəy (qərar) bildirir.

Müəssisənin kadr potensialı işəgötürənə öz bilik, bacarıq və qabiliyyətlərindən maksimum faydalılığı çıxarmağa imkan verən təşkilatın iqtisadi cəhətdən fəal, əmək qabiliyyətli işçiləridir (R.Məcidbəyli 2013).

İnsan resurslarının qiymətləndirmə sistemi aşağıdakı qiymətləndirmə növlərini əhatə edir:

- Bir işçinin sertifikasiyası - gələcəkdə planlaşdırılan hədəflərə çatma ehtimalının təhlili ilə birlikdə işçinin fəaliyyətinin nəticələrinin yekunlaşdırılmasına yönəldilən dəyərin müəyyənləşdirilməsi qaydası.

- İşçinin qiymətləndirilməsi – işçilərin düzgün seçilməsini və idarəetmə təsir metodlarının tətbiq olunmasını təmin etmək üçün işçinin fəaliyyətinin monitorinqinə yönəlmiş nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

Azərbaycanda insan resurslarının qiymətləndirmə metodları aşağıdakılardır:

1. Anket metodu-Ən çox yayılmış qiymətləndirmə metodlarından biridir. Qiymətləndirmə anketi müəyyən suallar və təsvirlər toplusundan ibarətdir. Qiymətləndirici müvafiq seçimini qeyd edərək qiymətləndiricidə bu əlamətlərin olub-olmamasını təhlil edir.

2. Müsahibə.

3. Test -İşçini qiymətləndirmək üçün tətbiq edilə bilər. Test qiymətləndirməsinin müsbət tərəfi odur ki, əksər qiymətləndirmə meyarları üçün kəmiyyət xarakteristikası əldə etməyə imkan verir və nəticələrin kompüterdə işlənməsi mümkündür. Təəssüf ki, işçinin potensial imkanlarını qiymətləndirərək, testlər bu qabiliyyətlərin praktikada necə özünü göstərdiyini nəzərə almır.

4. Reytinq və ya müqayisə metodu - bu metod qiymətləndirilən şəxsin fərdi keyfiyyətlərinin miqyasıdır və qiymətləndirilmiş işçinin hazırkı vəziyyətə uyğunluğunu müəyyən edilmiş qiymətləndirmələrə standartla uyğunlaşdırmaqla və ya eyni mövqedəki işçilərdən alınan nəticələri müqayisə etməklə müəyyən etməyə imkan verir.

6. Təsnifat metodu - bu metod müəyyən bir meyar üzrə ən yaxşıdan pisinə qədər qiymətləndirilənlərin, onlara müəyyən bir seriya nömrəsi verilməsi ilə sıralanmasına əsaslanır.

7. Cütlükdə müqayisə metodu - bu metod eyni vəziyyətdə olan bir qrup işçinin qiymətləndirməsinə əsaslanır. Qrupda, bu qrupun qiymətləndiriciləri arasında müqayisəli bir qiymətləndirmə aparılır, bundan sonra qiymətləndiricinin cütlüyünün ən yaxşı olduğu vaxtların sayı hesablanır. Alınan nəticələrə əsasən qrup üçün ümumi reytinq qurulur.

8. Qərara əsaslanan qiymətləndirmə metodu - Bu metoddan istifadə etmək üçün qiymətləndiricilər işçinin iş keyfiyyətlərini qiymətləndirmək üçün tipik vəziyyətlərdə işçilərin "düzgün" və "səhv" davranışlarının təsvirlərinin siyahısını hazırlayır. Tipik olaraq, bu metod menecer tərəfindən edilən qiymətləndirmələrdə istifadə olunur.

9. "ABC - kadr təhlili" metodu- Fərdi keyfiyyətləri təsvir edən 20-dək meyar, habelə peşə tələblərini təyin edən 20-ə qədər meyar daxil olmaqla, anket tipli bir testdir.

10. "360 dərəcə qiymətləndirmə" metodu - Bu metod işçinin rəhbərləri, həmkarları, tabeliyindəki şəxslər tərəfindən "dairəvi qiymətləndirmə"dir. Əsas üstünlük, işçinin şəxsi və peşə keyfiyyətləri, bilik və bacarıqları, habelə qiymətləndirmədə yüksək obyektivlik haqqında tam bir şəkil əldə etməkdir.

11. İş oyunları metodu - Kadrların qiymətləndirilməsi xüsusi hazırlanmış simulyasiya və inkişaf etdirilən iş oyunları çərçivəsində aparılır. İş oyunlarını qiymətləndirərkən, əksər hallarda nəticə üçün oyunlar keçirirlər ki, bu da heyətin hazırkı və gələcək problemlərin həllinə hazırlığını, habelə oyunda hər bir iştirakçının fərdi töhfəsini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu qiymətləndirmə metodu komanda işini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilə bilər.

12."Qiymətləndirmə Mərkəzi" metodu - Qiymətləndirmə Mərkəzi çərçivəsində bir qrup işçi üçün xüsusi qiymətləndirmə sessiyası keçirilir. Çox vaxt bu seansın müddəti bir-iki gündür. Proqrama müxtəlif təlimlər, testlər, iş oyunları, müzakirələr və s. fəaliyyət vəziyyətləri, o cümlədən qrup halları modelləşdirilmişdir. Hər bir iştirakçı izlənilir (video avadanlıqlardan istifadə edilə bilər). Hərəkətlərin nəticələri qeyd olunur. Qiymətləndirmə Mərkəzinin materiallarının təhlili və təfsiri əsasında hər bir iştirakçı üçün iş və şəxsi keyfiyyətlərin qiymətləndirilməsi, işçinin istifadəsi və peşə inkişafı üçün tövsiyələri olan yazılı rəy tərtib edilir.

13. Yetkinlik modellərinə əsaslanan qiymətləndirmə metodu - səriştəlik modelləri, işçinin intellektual və işgüzar keyfiyyətlərini, təşkilatın mövcud korporativ mədəniyyəti çərçivəsində uğurlu peşə fəaliyyəti üçün zəruri olan şəxsiyyətarası ünsiyyət bacarıqlarını təsvir edir. Lazımi və mövcud bacarıq səviyyəsi arasındakı boşluq peşəkar inkişaf üçün fərdi planların hazırlanması üçün əsas olur. Peşəkar fəaliyyətin konkret nəticələrində ifadə olunan bu planların icrası qiymətləndirmə və özünü qiymətləndirmə ilə yanaşı müstəqil müqayisədən keçirilməlidir.

Azərbaycanda insan resurslarının qiymətləndirmə üstünlükləri:

- Aydın idarəetmə və nəzarət quruluşu.
- Fərdi qərar qəbuletmə prosesi.
- Rəhbər ciddi şəkildə şəxsə yönəldilməsi.
- Heyət (ən çox yayılmış modellərdən biri).
- Tabeliyində olanlarla rəsmi münasibətlər.
- Fərdi nəticələrə əsaslanan promosyonlar və ballar.
- İşçilər üçün aşağı zəmanətlər.

Azərbaycanda insan resurslarının qiymətləndirmə zəifliklər:

- Yeni idarəetmə metodlarını tətbiq etməkdə çətinliklər.
- Qəti şəkildə yerinə yetirilməli olan çox böyük həcmli təlimat.
- Dar mütəxəssislər üçün üstünlük.

- İstiqamət, sabit gəlir əldə etməkdən daha qısa müddətli qazanc əldə etmək ehtimalı daha yüksəkdir.
- Azaldılmış investisiya.
- İstehlakçı xərclərində artım.

Bir ölkənin əldə edə biləcəyi və ya artıra biləcəyi təcili nadir rəqabət üstünlükləri, insan resursları, yəni insanlar, məqsədlərinə çatmaq istəyi, bilik və dəyər sistemi, yaradıcı və innovativ qabiliyyətlərdir. Məhz bu amillər ölkənin iqtisadi artımını və rifahını təmin edir (Ə.A.İsmayılzadə 2012).

Qərbi Avropa ölkələrində, ABŞ və Yaponiyadakı firmalarda personal idarəetmə sistemləri xüsusi maraq doğurur. Avropa, Amerika və Yaponiya şirkətlərinin təcrübəsi, insan resurslarının prinsipləri və metodlarında son dəyişiklikləri və yenilikləri izləməyə kömək edir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, insan resurslarının idarə edilməsinin Qərbi Avropa modeli əsasən Amerika modelinə bənzəyir. Yeganə fərq odur ki, Qərbi Avropa ölkələrində işə qəbul, işdən çıxarma, sosial təminat, əməyin təhlükəsizliyi, iş vaxtı, həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti və s. məsələlərdə daha sərt dövlət tənzimlənməsi mövcuddur.

Hazırda Avropa ölkələri getdikcə Avropa İttifaqında iştirak edən bütün ölkələrdə mövcud məşğulluq təcrübələrini uyğunlaşdırmağa səy göstərir və əksər ölkələrdə ortaq qərar qəbuletmə konsepsiyası artıq qurulmuşdur.

Yenə də kadr və insan resurslarının qiymətləndirilməsi (məsələn, iş sağlamlığı və təhlükəsizlik standartları, qadınların bərabər məşğulluq imkanları, habelə tələb olunan minimum məşğulluq zəmanətləri) ilə bağlı çox sayda qanunların qəbul edilməsinə baxmayaraq qanunvericilik və iş təcrübəsi ölkədən ölkəyə dəyişir. Ən əhəmiyyətli fərqlər iş şəraiti, müvəqqəti işlə təmin olunma qaydaları, analıq məzuniyyətinin alınması imkanları, ailə səbəbləri, təlim üçün, habelə işçilərin qəbulu və işdən çıxarılması qaydalarında müşahidə olunur.

Məsələn, Fransa və Belçikada bir şirkət üçün gizli reklam məqsədi ilə mətbuatda iş elanlarından istifadə təklif olunur. Bundan əlavə, Fransada reklamlarda namizədin maksimum yaşının göstərilməsi qadağandır. Bu qanuni tələbə əməl etməyənlərə kiçik bir cərimə tətbiq edilə bilər. Əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq Fransaya iş üçün müraciət ərizəsində ərizəçinin həmkarlar ittifaqlarına üzvlüyü, dini, siyasi görüşləri və ya ailə vəziyyəti barədə suallar olmamalıdır.

İnsan resurslarının qiymətləndirilməsi üzrə Amerika təcrübəsi işçinin təşəbbüsü və məsuliyyətinə, işçinin mahiyyətinə əsasən kadrların seçilməsinə və təbliğinə, işçinin onu işə götürdüyü təşkilata sadiq qalmaq istədiyini və istədiyi ehtimalını, habelə işlərinin müəyyən

olunmuş səviyyəyə uyğun gəlməyən işçiləri işdən azad etmək istəyini xüsusi əhəmiyyət verir. İşçilərin motivasiyası çox vaxt əmək haqqı və cəzalardan asılıdır. Digər ölkələrlə müqayisədə ABŞ şirkətləri açıq şaquli və üfüqi rabitə, həmçinin işçi-işçi qarşılıqlılığının nisbətən qeyri-rəsmi xarakterini nümayiş etdirir (T.Q.Əliyev,Ş.T.Əliyev,R.T.Əliyev 2012).

Yaponiyada əməyin insan resurslarının qiymətləndirmə sistemi Amerika sisteminə bənzəyir. Yaponiya korporasiyaları işçilərini elə idarə edirlər ki, sonuncular maksimum səmərəliliyi ilə işləsinlər. Bu məqsədə çatmaq üçün Yaponiya şirkətləri Amerika təcrübəsindən və personal idarəetmə metodlarından, o cümlədən səmərəli əmək haqqı sistemlərindən, işçilərin işinin təşkili və təhlilindən, həmçinin işlərin personalın sertifikatlaşdırma sistemlərindən istifadə edirlər.

Lakin Amerika və Yapon insan resurslarının qiymətləndirilməsi üslubları arasında böyük fərq var. Yaponiya korporasiyaları işçilərin şirkətlərinə sədaqətlərindən daha çox istifadə edirlər. İşçilərin korporasiya ilə güclü eyniləşdirilməsi güclü bir əxlaq yaradır və əmək prosesinin yüksək səmərəliliyinə səbəb olur (А.Л.Никишина 2013).

Xarici təcrübə, insan resurslarının qiymətləndirilməsinin keyfiyyətinin artırılmasının məqsədəuyğunluğunu göstərir. Xüsusilə, Yaponiya təcrübəsinə görə, gələcəkdə korporasiyanın insan resurslarının təşkil edəcək uzunmüddətli kadr strategiyalarının və işçilərinin potensialının inkişafına investisiya qoyuluşlarına kömək edir.

Xarici təcrübənin göstərdiyi kimi, insan resurslarının qiymətləndirilməsi həddən artıq bürokratizasiyasına, çoxsaylı təsdiqlənmə ehtiyacı səbəbindən innovasiya prosesinin qarşısını almasına səbəb olan orta səviyyəli idarəetmə işçilərinin əsassız sayına yönəlmiş tarixi bir beynəlxalq tendensiya mövcuddur.

Hazırda, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə istər istehsalat, istərsə də həyatın digər sahələrində insan resurslarının qiymətləndirilməsi məsələsi ön plandadır. Təbii ki, Azərbaycan da beynəlxalq aləmin tərkib hissəsi kimi buna xüsusi önəm verir. Artıq regional çərçivədən çıxan beynəlxalq şirkətlər də öz fəaliyyətlərində insan resurslarının qiymətləndirilməsinə diqqəti daha da artırır. Bu səbəbdən də, günümüzdə kadrların seçilməsi, işə qəbul olunması, səmərəli yerləşdirilməsi və yerdəyişməsi, karyera yüksəlişinin planlaşdırılması, peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması və insan resurslarının qiymətləndirilməsi üzrə digər işlərin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bu sahənin yaradılmasına və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac durmadan artmaqdadır.

İnsan resurslarının qiymətləndirilməsi Azərbaycanda müəssisələrin səmərəliliyi təkcə insan resurslarının miqdarında deyil, həm də vəzifələrində çalışanların keyfiyyət və

bacarıqlarına uyğun gəlir. Daha səmərəli iş üçün heyət aşağıdakı göstəricilərə uyğun olaraq formalaşdırılmalıdır:

1. İşçilərin həqiqi sayı, daimi və müvəqqəti işçilər daxildir;
2. Həyata keçirilən fəaliyyət növlərinin xarakterinə görə işçilərin tərkibi, yəni əsas, köməkçi, inzibati;
3. İşçilərin sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərinə görə tərkibi: cinsi, yaşı, dini mənsubiyyəti, milliyyəti və digər göstəricilər;
4. İnsan resurslarının ixtisas səviyyəsi.

İnsan resurslarından istifadənin səmərəliliyini aşağıdakı göstəricilərlə qiymətləndirmək olar:

1. Bir işçiyə istehsal həcmi;
2. Həm vahid, həm də dəyər baxımından vaxt vahidinə əmək məhsuldarlığı;
3. İstehsal bölməsinə sərf olunan vaxt;
4. Arzuolunmaz kadr dəyişikliyi;
5. İtirilmiş iş vaxtı işçilərinin müəyyən müddətdəki iş saatlarının ümumi sayına nisbəti;
6. İtirilmiş məhsuldarlıq (iş yerlərində görünməyən işçilərin itirdiyi saatlar sayına saatda əlavə dəyər məhsulu);
7. Əmək xərclərinin ümumi xərclərdə payı;
8. Bir işçiyə düşən xərclər, yəni əmək məsrəflərinin müəyyən müddətə müəssisədəki işçilərin sayına olan nisbəti;
9. Bir məhsuldar saat üçün əmək xərcləri, yəni ümumi əmək xərclərinin ümumi iş saatının sayına nisbəti.

İnsan resurslarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün, xüsusən də iri müəssisələrdə işçilər üçün yaranan ehtiyacların birbaşa inkişafı, onların işə qəbulu və seçilməsi ilə məşğul olan xüsusi kadr şöbəsi yaradılır.

İnsan resurslarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində ən çox yayılmış metod xərc analizidir. Bu yanaşma ilə ilkin və bərpa xərcləri anlayışlarından istifadə olunur.

İlkin xərclərə yeni kadr tapmaq, cəlb etmək və uyğunlaşdırma xərcləri daxildir. Bərpa xərcləri işçilərin ixtisası, səriştəsi, motivasiyası və bəzi işçiləri digərləri ilə əvəz etmək üçün cari xərclərdir. Periyodik kadr hazırlığı müəssisənin uğurunun ayrılmaz amildir. İnsan resurslarından istifadənin səmərəliliyi yüksək keyfiyyətli məlumat bazasının olması, işçilərin səriştəsi və müəssisə rəhbərliyi tərəfindən bu məsələnin vacibliyi barədə məlumatlandırılması ilə müəyyən edilir. İşçilərin bilik və bacarıqlarını daim inkişaf etdirmək lazımdır.

İnsan resursları menecmentinin peşəkarlığını qiymətləndirən amillər: 1) işçilərin peşə hazırlığı; 2) peşəkar fəaliyyətin səriştəsi və motivasiyası; 3) peşəkarlığın həyata keçirilməsi üçün təşkilati mühit.

Azərbaycanda insan resurslarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində ən çox yayılmış metod xərc analizidir. Bu yanaşma ilə ilkin və əvəz xərcləri anlayışından istifadə etmək mümkündür (T.Ə.Quliyev 2013).

İlkin xərclərə yeni kadr tapmaq, cəlb etmək və uyğunlaşdırma xərcləri daxildir. Bərpa xərcləri işçilərin ixtisaslarını, səriştəsini, motivasiyasını artırmaq və bəzi işçiləri digərləri ilə əvəz etmək üçün xərclərdir.

Periyodik kadr hazırlığı müəssisənin uğurunun ayrılmaz amilidir.

İnsan resurslarından istifadənin ən böyük səmərəliliyi daha yaxşı bir məlumat bazasının məzmunu, işçilərin xas səriştəsi və müəssisə rəhbərliyi tərəfindən bu məsələnin vacibliyini bilməklə müəyyən edilir.

Beləliklə, bu nəticəyə gələ bilərik ki, insan resurslarının qiymətləndirilməsi ən vacib fəaliyyət növüdür. Qiymətləndirmənin meyarları ya ümumi qəbul edilə bilər, ya da xüsusi təşkilatda istifadə edilə bilər. İnsan resurslarının qiymətləndirilməsi də vacibdir, çünki bu onların xərclərini optimallaşdırmağa kömək edir. Bu baxımdan insan resurslarının qiymətləndirilməsi müəssisənin ilk planlarından birinə keçir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Quliyev T. Ə. (2013) İnsan resurslarının idarə edilməsi, Bakı, Nağıl evi, 827 s.
2. Bəkirli A. Ş. (2016) İnsan resurslarının idarə edilməsi: nəzəriyyədən praktikaya, Bakı, Elm və təhsil, 302 s.
3. Məcidbəyli R.(2013) İnsan resurslarının idarə edilməsi: (İnsan resurslarının idarə edilməsinin meydana gəlməsi anlayışı və tarixi inkişaf prosesi), Bakı, Bilik, 111 s.
4. İsmayılzadə Ə. A. (2012) İnsan resurslarının idarə edilməsi və sosial inkişafı [monoqrafiya], Bakı, Gənclik, 471 s.
5. Əliyev T. Q., Əliyeva Ş. T., Əliyev R. T. (2012) İnsan resurslarının idarə edilməsi, Bakı, ADNA, 303 s.
6. Əliyev M. Ə., Həmidov H.İ. (2013) Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi, Bakı, İqtisad Universiteti, 531 s.
7. Никишина А.Л. (2013) Человеческий ресурс как основной фактор повышения конкурентного преимущества предприятия, серия «Экономика», с. 70-78.

8. Никишина А.Л. (2014) Развитие человеческих ресурсов как одна из составляющих внутренней социальной ответственности бизнеса //«Социальная ответственность бизнеса» Международная научно-практическая конференция Сборник научных трудов Тольятти Издательство ТГУ, с.119-127
9. Никишина А.Л. (2014) Повышение конкурентоспособности предприятия на основе развития интеллектуального потенциала персонала /А.Л. Никишина. – Тольятти: Издательство ТГУ, с.80-89.

Xülasə

Bu məqalədə insan resurslarının qiymətləndirilməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi nəzərdən keçirilir. “İnsan resurslarının qiymətləndirilməsi” anlayışının təhlili verilir, müxtəlif müəlliflərin fikirləri əsasında nəticələr çıxarılır. İnsan resurslarının qiymətləndirilməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınır.

Məqalənin məqsədi insan resurslarının qiymətləndirilməsi metodları sahəsində tədqiqatların sistemləşdirilməsi idi. İnsan resurslarının şirkətin aktivi kimi tanınması ilə bağlı nəşrlərə sistematik bir baxış keçirilmişdir. Məqalədə analiz, müqayisə, ümumiləşdirmə və sistematik bir yanaşma kimi elmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat insan resurslarının qiymətləndirilməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini sistemləşdirir, idarəetmədə insan resurslarının açıqlanmasının məqsədəuyğun olduğu qənaətinə gəlir. İnsan resurslarının qiymətləndirilməsinə mövcud yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Müxtəlif qiymətləndirmə metodları insan resurslarını qiymətləndirmək üçün hazırlanmışdır.

Məqalədə insan resurslarının qiymətləndirməsinin mövcud modellərini sistemləşdirilmiş, modellərin hər birinin üstünlüklərini, çatışmazlıqlarını və əhatə dairəsini təhlil edilmişdir.

Резюме

В данной статье рассматривается опыт развитых стран в оценке людских ресурсов. Дается анализ концепции «Оценка человеческих ресурсов» и делаются выводы на основе мнений разных авторов. Оценка людских ресурсов учитывает опыт развитых стран.

Целью статьи является систематизация исследований в области методов оценки человеческих ресурсов. Систематический обзор публикаций о признании человеческих

ресурсов в качестве активов компании. В статье используются методы научного исследования, такие как анализ, сравнение, обобщение и системный подход.

В исследовании систематизирован опыт развитых стран в оценке людских ресурсов и сделан вывод о целесообразности раскрытия информации о людских ресурсах в области управления. Существующие подходы к оценке человеческих ресурсов находятся на рассмотрении. Для оценки человеческих ресурсов были разработаны различные методы оценки.

В статье систематизируются существующие модели оценки человеческих ресурсов, анализируются преимущества, недостатки и охват каждой из моделей.

Experience of developed countries in human resources assessment and Azerbaijan

PhD on Econ. Farhad G.Mikayilov
Scientific leader, Azerbaijan State University of Economics
Samira R.Agayeva
master, Azerbaijan State University of Economics

Summary

This article reviews the experience of developed countries in human resource assessment. There is given an analysis of the concept of "Human Resource Assessment" and draws conclusions based on the opinions of different authors. The human resources assessment takes into account the experience of developed countries.

The purpose of the article is to systematize research in the field of human resource assessment methods. A systematic review of publications on the recognition of human resources as assets of the company. The article uses the methods of scientific research such as analysis, comparison, generalization and systematic approach.

The study systematizes the experience of developed countries in the evaluation of human resources and concludes that it is expedient to disclose human resources in management. Existing approaches to the evaluation of human resources are under consideration. Different assessment methods have been developed to assess human resources.

The article systematizes existing models of human resource evaluation, analyzes the advantages, disadvantages and coverage of each of the models.

İnsan kaynakları değerlendirmesinde ve Azerbaycan'da gelişmiş ülkelerin deneyimi

Econ Doktora,doç. Farhad G.Mikayilov
Bilimsel lider, Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi

Samira R.Agayeva

master, Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi

özet

Bu makale, gelişmiş ülkelerin insan kaynakları değerlendirmesindeki deneyimlerini gözden geçirmektedir. "İnsan Kaynakları Değerlendirmesi" kavramının bir analizi yapılıyor ve farklı yazarların görüşlerine dayanarak sonuçlar çıkarıyor. İnsan kaynakları değerlendirmesi, gelişmiş ülkelerin deneyimlerini dikkate almaktadır.

Makalenin amacı, insan kaynakları değerlendirme yöntemleri alanındaki araştırmaları sistematik hale getirmektir. İnsan kaynaklarının şirketin varlıkları olarak tanınmasına ilişkin yayınların sistematik bir incelemesi. Makale analiz, karşılaştırma, genelleme ve sistematik yaklaşım gibi bilimsel araştırma yöntemlerini kullanır. Çalışma, gelişmiş ülkelerin insan kaynaklarının değerlendirmesindeki deneyimlerini sistematik hale getirmekte ve insan kaynağını yönetimde ifşa etmenin uygun olduğu sonucuna varmaktadır. İnsan kaynaklarının değerlendirilmesinde mevcut yaklaşımlar değerlendirilmektedir. İnsan kaynaklarını değerlendirmek için farklı değerlendirme yöntemleri geliştirilmiştir.

Makale, mevcut insan kaynakları değerlendirme modellerini sistematik hale getirmekte, modellerin her birinin avantajlarını, dezavantajlarını ve kapsamını analiz etmektedir.

CHALLENGES OF ECONOMIC INTEGRATION OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES (SMES) IN MANUFACTURING SECTOR IN ETHIOPIA: THE CASE OF TIGRAY REGIONAL STATE, MEKELLE CITY

Abrehet Mehari
Azerbaijan State University of Economics

Author: Abrehet Mehari, Lecturer in Ethiopia Civil Service University, Ethiopia, Addis Ababa ;Phd Student in Azerbaijan State University of Economics:
Supervisor: ProfessorRovshanGuliev

Abstract

The purpose of this study is to assess the economic integration of small and medium enterprises in Ethiopia, in the case of Tigray Regional State Mekelle. Eradication of poverty requires a multi-pronged strategy and actions involving both macro and micro policy initiatives on different fronts. Thus, the development of Small and Medium Enterprises (SMEs) in the manufacturing sector has been highly agenda on the Tigray Regional State to generate employment and reduce poverty. The goal of the economic integration of SMEs is to have a common market that has free movement of factors of productions (capital, labor finance, and service) between SMEs and partners and becomes a more efficient allocation of resources. This study was employed a qualitative research method conducted in Mekelle city, focusing on the challenges of SMEs. Collected data by interview 15 key informants (10 SMEDA leaders and stakeholders, five selected SMEs owners) and eight focus group discussions with the SMEs council and experts, including non-participatory observation of the researcher. The result also revealed that small and medium enterprises are operated in a problematic situation suffering from financial constraints and work premises are found out as a general challenge to all SMEs. Also, the commitment, capacity, and attitude of leaders at a different level to support and coordination for SMEs is feeble. The critical problem of peace and security among the Ethiopian Regional Governments and neighboring countries hinders the market linkage among them.

On the other hand, the dependency and rent seekingmentality of the SMEs to prepare a business plan and promote their products. The commitment, attitude, and capacity of the leaders at a different level to support and coordinate SMEs' activities is feeble. The researcher recommends

that the regional government should establish specialized financial institutions and market supporting unit to help SMEs to compete with the local and international market and facilitate their operation by allocated some portion of the government fund from the banks. Alongside the asset of the operators should be considered as collateral to solve the liquidity problem of the enterprises. Capacity building to operators and SMESDA leaders are very critical to internalize the experience gain from others to support SMEs efficiently.

Key Words: Small and Medium Enterprise, Economic Integration of Small Enterprises, work premises

1.1. Background of the Study

The Government of Ethiopia has set several national development goals to be achieved by 2025. This includes attaining lower-middle-income status; diversifying and doubling the country's export capacity; lifting the contribution of the manufacturing sector from its current level of 5% to 17%, which turns Ethiopia into a leading manufacturing hub in Africa. Also, it creates decent jobs and a dynamic private sector that contributes to the growth and structural transformation (Report,2018). A country like Ethiopia, where capital and foreign exchange are scarce and labor are relatively abundant, the most realistic and viable approach to kick-start industrialization and structural transformation is to initiate investment consideringmanufacturing sub-sectors. Especially those that rely on labor-intensive production technology (Alemzewud, 2018, p.2).

It provides new technology for other sectors. But this sector hugely affected by various factors such as bad management practice, financial constraints and working promising which influences the productivity of the firm. Thus, the development of SMEs in the manufacturing sector has been a big agenda on the Ethiopian Government as a means of generating employment and reduce poverty. A full fledge MSME Development Strategy was formulated in 1997 E, C(2004)to addressing the difficulties and promoting the growth and expansion of MSMEsand then revised in 2011(MoTI,1997;FDRE,2012).

Proponents of policies support small firms are more labor-intensive, efficient, equitable in distributing the income that they generate, and widely dispersed geographically (Nichter et al., 2005; Daniel et al., 2010) cited by Biru,2014. In line with the Government established Federal Micro and Small Enterprise Development Agency in 1998 E.C(2005/6)(Proclamation 33/98)

(Belay 2000: CSA 2003; Mesfin,2015). In 2001 E.C(2008), the Regional governments also established ReMSEDAs to provide extension services to the sector at the regional level (Adil 2007; Mulatu 2005).

The regional Government of Tigray has embarked upon the implementation of the plan focusing mainly on the development of light manufacturing industries and preparing SMEs' strategy plans.Since, 2004 SMEs have shown tremendous development to be noted as the primary driving engines of the incredible economic growth, which have been registered over the last two decades nowwhich highly crucial for playing a critical role in Tigray, Ethiopia, in general. However, the Government does not include Medium enterprise in the category which is too much recommendable to see the progress, and transitions of enterprises from Micro to Small and then to Medium (Amare, 2017).

Small and Medium Enterprises (SMEs) development strategy in Ethiopia has been designed in 2015 to maintain the momentum of the rapid economic growth being registered in all sectors,targetingSMEs an engine of economic growth(Charles,2008;Tsegay,2015;Amentie et al,2016) jobs creation and poverty alleviation (World Bank,2007; MoUDH,2012;Cibela,2016;Dawit 2017;Yared,2018) seed and backbone of the private sector (Biru,Vugaretal,2017), and a manifest of a thriving and dynamic economy which lay a fundamental foundation for the industrialized economy (MoUDH, 2012;Yared,2018).

Eshetu and Mammo (2009) argue that “Ethiopia has failed to benefit from the phenomenal growth in the SMEs sector”. This emerges from the fact that the sector lacks appropriate policy, to integrate into development strategy and support services agencies restrain the development and expansion of SMEs.Industry remained just 5percent of GDP for most of the past decade. The country has not made significant progress in pulling labor out of agriculture into more productive and industrial jobs (report, 2015).The share of employment in the manufacturing sector has changed only slightly unchanged since 2006, at below 5 percent of total employment that the performance records in the region have been somewhat disappointed.(Lee etal,2019) which is required economic integration among SMEs.

Economic Integration is the process whereby the economic barriers between two or more economies are removed to mutual exchange of goods, services, capital and people(SESRIC,2012).It has been increased recognition by regional governments of the potential for a

substantial increase in the participation of SMEs in the generation of regional income, employment, exports, investment and expanded economic growthand the entry of new foreign investors, and the strengthening local SME markets (OECD, 2004). And support to poverty reduction, social development, and preservation of regional security (Dawit, 2017).

Christoph (2010) suggested that economic integration can facilitate access to a larger consumer base, a greater share of qualified workers, additional sources of financing, and new technologies. Economic integration can create an environment for existing firms to grow, become more productive, or exit the market, and for new firms to emerge and succeed/replace.However, this requires strong support and commitment from the government to help in searching the new market, demand forecast and get market information to become competitive since the strategy has not been able to accelerate structural transformation. If additional measures are not taken by integrating and networking all stakeholders and Government through buyer-supplier relation, organizational interconnection, and social interaction (GSTS,2019).This implies that SMEs operate in a difficult business environment due to the government failure in addressing to the above overall problem.

This calls for urgent and systematic research on economic integration among SMEs' policies and strategies and practices in the area. Therefore, this research study focused on challenges of economic integration of SMEs in manufacturing sector in Tigray Regional State.

1.2 Problem Statement:

Ethiopia is characterized as an undeveloped country, chronic poverty23.5%, with a high population(109 million) second to Africa, lack of investment capital, and have infant entrepreneurship and migration are all persistent problem of the country (Elias,2015). Given this situation, we may not expect there is economic integration of SMEs as required and derived by SME members and actors at large. Economic development could be realized on the integrated effort of the regional government, private enterprises, capacity building, and financial institutions.

The development of SMEs in the manufacturing sector has been highly agenda on the Tigray Regional State to generate employment and reduce poverty. The goal of the economic integration of SMEs is to have a common market between SMEs and partners and becomes a more efficient allocation of resources and it has an impact to bring regional cohesiveness; peace and stability, and have power in the international market (Eduard,2016).

However, the underdeveloped nature of productive capacity and low volume of growth of employment generated (GSTS,2019)makes it difficult to strengthen the economic integration of SMEs, which calls institutional set-up and effective support packagein manufacturing sector(Arega et al.,2016).Research has been done in the area of micro and small enterprise. However, as per the knowledge of the researcher, studies in the field of the economic integration of SMEs in the manufacturing sector in Tigray Regional State have not been done before. Therefore, the main objective of this study is to identify the challenges of economic integration of Small and Medium Scale Enterprises in Tigray Regional State, Mekelle City. The study set the basic research question that "What are the major challenges of the economic integration of SMEs in the manufacturing sector?".

This study was employed a qualitative research method conducted in Ethiopia: Tigray Regional State Mekelle city, focusing on the challenges of Economic Integration of SMEs. Collected data by interview 15 key informants (10 SMEDA leaders and stakeholders, five selected SMEs owners) and eight focus group discussions with the SMEs council and expertsby asking semi structure questions about challenges faced during the SMEs support and operation.These key informantshave a specialized knowledge and the positions they occupy in their respective fields are crucial and they would have direct hand information concerning the issue, It also used non-participatory observation of the researcher.Data collected from interview, FGD, and non-participatory observation were transferred and organize into text. Then follow by coding, give meaning, editing, categorizing and interpretation follows. The secondary data gathered were presented, analyzed, described and interpreted through conceptualization, explanation and interpreted qualitatively.

The research review the concept and definition of economic integration in the literature, such as the policy and strategies of small and medium enterprises,enabling environment, networking and subcontracting,value chain and the factors that determine economic integration of SMEs such as general factors(Institutional regulatory and legal firework),market, trade and competitiveness of SMEs .

Definition and Concepts of Small and Medium Enterprises

“SMEs are defined based on place(differ from place to place, i.e., country to country), time-specific, their turnover capital may increase or decrease because of inflation/devaluation and the situation of SMEs depend on the dynamic change of the country's economy through SMEs".

Since the limits can vary in different countries, A 50-employee firm in the USA would be considered as smaller than a 50-employee in Bolivia due to the relative size of their economy. Due to this, different countries use different criteria such as the number of employees, capital, sales turnover, or a combination of the above factors to determine the size of the enterprises (Adil, 2007).

In Ethiopia, according to the new Development Strategy published 2011, the working definition of SMEs is based on capital and Labor that divided SMEs in terms of product and service defined in the following ways. Small enterprises are those with 6-30 workers and total capital, not exceeding1.5 million Birr for manufacturing enterprise, while Medium enterprises have 31-100 workers with a total capital of less than 20 million Birr. SMED Council Resolution No. 1 Series 2003, of Philippine SMEs are defined as Small: 10-99 employees Medium: 100-199 employees with Small: P3-15 million Medium : P15-100 million of total assets Philippines(VO Tri,2010)) and Kenya also defined SMEs based on employment and their assets (Aldaba et al., 2008 and KMSEA, 2014). In this study, the essential criteria to defined SMEs are employment size, capital investment, and turnover.

SME Strategy and Development in Ethiopia

SMEs Development strategy formulated in enlightens a systematic approach to alleviate the problems and promote the growth of enterprises (PASDEP, 2005/10). In this regard, the primary objective of this national SME development strategy has been to create an enabling environment

for SMEs to operate with specific objectives of: facilitate economic growth and bring equitable development, create long term jobs, strengthen cooperation between SMEs, provide the basis for medium and large scale enterprises, promote exports, and balance preferential between SMEs and bigger enterprises(FeMSEDA, 2011).

According to FeMSEDA strategy document (2011), describe to provide the necessary support for SMEs classified the development stages start up, growth and maturity stage. SMEs could support capital,legalization, entrepreneurial leadership, business bookkeeping and training;financed, skill and technology support, expansion of the market center, and legalizationand creating competent enterprise, identifying production materials production lease system specified in the Growth and Transformation Plan II 2015/16.

Economic integration theory

Balassa 1995, defined integration is increased economic growth, technological transfer, market structure and increased competition, risk and uncertainty, foreign direct investment flow, and improved productivity for the firms.Hosny,2013mentioned economic integration addresses the relevant issues on political, economic context and explains the possible benefits of analysis in the case of manufacturing industries.Economic Integration is the process whereby the economic barriers between two or more economies are removed to mutual exchange of goods, services, capital and people(SESRIC,2012).Economic integration has been increased recognition by regional governments of the potential for a substantial increase in the participation of small and medium enterprise in the generation of regional income, employment, exports, investment and expanded economic growth; Marinov, 1999 also added economic integration of SMEs is a key underpinning for productivity enhancement and inclusive growth. SMEs that grow, in terms of employees, turnover or capital market linkage, can have a considerable impact on employment creation, innovation, productivity growth and the competitiveness of national and regional economies, and income levels of the people (OECD,2018).

Many researchers claim that economic integration focused on better resource allocation while other deals with the benefits from faster economic growth in the long term .Thus, integration efforts here are aimed to focused on the implementation of common issues in poverty reduction, support social development and achievement of the stated objectives in the strategies. In most cases, theories of economic integration and its benefits are not fully applicable to integration

because of different factors determine the economic integration. Theses could be influencing the motivation of participants expected gains and feared to enter in the situation. Some of the factors are general economy, market, trade and competition. In addition to this institutional, legal and regulatory framework also determine the success of SMEs (ILO,2003, OECD,2000,2004,2015;Desoto,2017).

Key Findings:

The responded said that policy and strategies are applicable to the region's SMEs and gets out of poverty if it works out properly but, the strategy was not fully responding to the need of SMEs. it lacks proper implementation due to lack of skilled experts, commitment of the leaders especially at low level position. SMEs are the missing element in the strategies, especially with related to finance, no support rather the existing strategies focus on micro, large-scale enterprisesand FDI. The linkage of SMEs strategy with other development sector is weak even though the interest of government very high due to the lack of act by government officials and the less effort of SMEs. The problem of the strategy is started from the establishment of SMEs. No proper study is conducted before SMEs are established such as the criteria to be established, who support them? do the supporting unit have a capacity in knowledge, skill and administrative system better than the SMEs.

Concerning the results obtained from the interviews, all the interviewees admitted that there are limited knowledge, skills, and attitude among the concerned leaders. Especially at low levels and the key implementers within the key supportive institutions and councils regarding the SMEs issues stated in the national industrial strategy, packages, guidelinesand Kaizen philosophy. They lacked the necessary skills which enable them to organize stakeholders, catalyze initiatives, and devise mechanisms and to go through the path of ensuring and promoting the development of SMEs. leaders of the city did not work at an expected level to enable the SMEs to play significant role in the development activities. Commitment is a critically important factor that matters effective performance in the achievement of organizational goals. Economic integration is determined by the leaders will and commitment.key informant interview leaders and FGD participants presented a consistent idea that leaders in the city lack commitment to support SMEs in fully. Weak follow-up and evaluate the performance of their activities and wide gaps in demand and provision of actual service, Poor coordination among stakeholders.

All the interviewed leaders said SMEs facing difficulties to get internal and external credit /loan since the cash inflow and savings of the SMEs sector is significantly lowdue to lack of teamwork among SMEs manufacturing agency and financial institutes, lack of detail understanding of the finance package on saving and loan services, and the guarantee fund proclamation.Tigray MFI regulation of loan provision requires 20% of the total loan and 15% for finance leasing is to be held as advance saving from operators which creates a shortage of working capital and insufficient cash balance to acquire fixed assets. loan process takes a longer time and bureaucracy in the provision of foreign currency.

The availability of land has been cited as one of the top constraints for SMEs development and expansion. lack of access to working premises. The operators said that the lease rent of land rises from 0.75 to 300 birr per meter squared, which is unaffordable by them, SMEs are established before land is prepared. On the other hand, SMEs have a problem with a rent-seeking mentality by the SMEs operators to sell the land without value added. Lack of coordination and communication among Federal Regional and Mekelle city Municipality. The existing land was remaining idea due to infrastructure problem

SMEs have limited experience in creating a partnership and networking with similar SMEs to solve common problems,to introduce a new way of thinking and creativity, all the leaders indicated challenges that they are facing in support instrument providing with, failure in giving training based on need and result-oriented, and identifying the gap, problem of pre and on the job training with different training, such as entrepreneurship, business management, skill training, Kaizen principles and attitudinal change.The interviewed leaders and FGD stated that the support service is not well known by the users, absence of readiness to accept and use new technology. The interview result shows that most of the SMEs manufacturing enterprises are domestic market-oriented and less internationalized. Besides, detail understanding of strategy and package (absence of the required skill, attitude, and knowledge on the formulating procurement guidelines in 2011).Lack of effective communication, and the problem of having workable strategic planning. Additionally, they use weak marketing strategy and SMEs operators have developed a dependency on the government to link with partners and promote their products.

Shortage of raw materials in the domestic market firms is increasingly dependent on imports, respondents critically suggested that political instability among regional governments and

neighboring countries is one of the main problems for SMSs market linkage, shortage of foreign currency, domestic and are highly competitive with each other's.

The researcher concluded that Small and Medium Enterprise Development Agency directors said, according to the "Universal Declaration, first human beings should get food, shelter, and security then get a job. Second the creation of the private sector. For a private sector, there should be demand/willingness, skill, and competencies". Economic integration of SMEs in manufacturing sector requires intervention and support of governmentsince SMEs have different challenges:

1.Technical know-how(about design and plan because of their education back ground ,entering the firm through practice); 2. basic knowledge of skill of software and mathematical knowledge and human ware (to plan); 3.organizer ware (to understand and know how much human aspect is needed and input of the production and service);4.technology hardware (know-how of the machine they operated)it depends of the technology simple or complex; 5.market linkage within and outside the region; 6.financial problem because medium enterprise were missing element in the strategy financially) and 7.place ,most of SMEs are worked at home and others suffered by high rent as observed by the researcher.So,they must be supported by governments and stakeholders through scientific knowledge to create productive enterprises to produce quality products and become competent in the local and international market who create job opportunities for future generation and sustainable development of the country.

Industrial transformation is not merely about increasing the number of manufacturing enterprises or earning hard currency from manufacturing exports.Supporting SMEs must be selected based on the criteria and leave them to competition's among SMEsmakes them competitive in the market. The value addition is more in input, process, and transformation.1% change to manufacturing has multiple effects on the economic transformation of the country. The resources of Tigray Regional State are land, human power, air, and water, but have not technology. The region started a business from what it has the existing resource, which is getting input from agriculture. So back and forward linkage between agriculture and the manufacturing industry is essential. Thus, the outcome becomes equity, fairness in income distribution to become an inclusive economy, and poverty reduction in general. Since all SMEs are not competent, the

resources should not give to all. It must be selective, live to competition through a research study, follow-up and control also necessary otherwise, it leads to rent-seeking, some of the operators are sold the given land to others without added value.

Strategy published in 2004(1997 EC) said that supporting institutions should provide solid services to the MSE operators using adequately skilled and trained staff; that the private sector will be involved in the supply of commercial BDS to MSE operators; and that cooperative ventures should be facilitatedWolday etal,2001).However, the knowledge and capacity of the implementers as the interviewed said were below the SMEs operators. This was discouraged and made unhappy to the operators. SMESDA should be capacitate the leaders and experts those engaged in SMEs operations to provide adequate support.

Enhancing the competitiveness of Small and Medium-Sized Manufacturing Enterprises in economic integration have indispensable roles in the development. Levels of Economic Integration and the Importance of Economic Integration for small and medium manufacturing industries are crucial. This can be implemented when leaders perform their roles properly in a systematic way to help SMEs in searching market and fulfill the production factor that moves towards attaining of their objective.Most of the SMEs operator does not have a business plan which is an essential requirement for the success of their project. Implementation of the policy should speed up to achieve its objective with coordination and collaboration of stakeholders, timely information, and promotion related SMEs through all concerned bodies. Another critical factor is established production and market location for SMEs, create strong vertical and horizontal linkage with suppliers, consumers, and related SMEs.

The other problem is the political instability arising among regions and the unstable open and closed of Etho-Eretria border since Tigray found within this border. After 17 years conflict between Ethiopia and Eritria, in September 2018 the border was opened, and SMEs got access to market and create link with other enterprise and sole proprietors. After few months the border again closed and to that extent the ordered material produced were not delivered, beside this, conflict among regional governments within the country also hinder the free movement of goods and services. SMEs obliged to keep their production in store which is incurred caring cost and tied up their capital. This may lead outdate and obsolesce. These all hinder the economic integration of SMEs. This requires urgent action is taken to have economic and political stable

environment with local and outside the country and create partnership to get access to market and finance, experience sharing, information and technological transferandinvite FDI in the region. Here the commitment of government officials at different level is important.

Rent seeking should be eradicate from both the SMEDA officials, SMEs operators and supporting unities. And the commitment of the citizen also required. The people should trust the public officials that clear from corruption and the officials also should approve this.

Recommendations

Based on the findings and the knowledge acquired from the literature, recommendations are proposed to be carried out to resolve the challenges which are identified.

Re-orient the implementation strategy of GTP II towards improving the SMEs in manufacturingsector;Leaders should be committed and persistent in implementing and coordinating different activities related to economic integration among SMEs in the manufacturing sector.

Leaders should encourage and promote active involvement of SME council and proper coordination of stakeholders, private sectors, andemphasize on capacity building and skill development of support providers and SMEsandalsoclose support, follow up and evaluation to check SMEs track and to reduce their challenges.

SMEDA should aware SMEs that the benefit of integrating each otherand organized in developmental circle in the city can help them to support common resources, experience sharing among them, knowledge and technology transfer, purchased input in bulk to reduce costs, have got one stop service and subcontracting from large scale enterprises through training and workshops to bring sustainable economic integration

The government should prepare the land for SMEs operator and feasibility study on workpromise, access to finance and infrastructure beforeestablishing the operators, and the lease price of land should consider SMEoperators' financial capacity.

The machine they had and the shade they used should be considered as collateral to get loan.The Regional government should establish separate financial institution to facilitate SMEs productivity and market competition.

SMEs should work together, building team sprit to integrate complementary asset or investment to promote jointly with common resources.

SMEs should create linkage with the region'slarge-scale enterprises through forward and backward (subcontracting and outsourcing). Leaders should give emphasis to capacity building and skill development of support providers and SMEs. The training program should aim to enable potential SMEs particularly youth to develop sustainable business idea and SMEs start up.

The business operators should be ready for change and accept new technologies. The operators should create an ability of independence rather than waiting for another to offer them (be visionary, hard work and persistence) There should be a strong relationship and networking with inputs suppliers.

Reference

Aldaba, R. M. (2008), 'SMEs in the Philippine Manufacturing Industry and Globalization: Meeting the Development Challenges', in Lim, H. (ed.), SME in Asia and Globalization, ERIA Research Project Report 2007-5, pp.217-266. Available at: http://www.eria.org/

Adil Yassin. 2007. Challenges and constraints of micro and small-scale enterprises in Tigray: The case of two Sub-cities' Industrial Zones. MA Dissertation. Mekelle University

AlemzewudMelesew (2018): The determinant of Technical Efficiency of Manufacturing Firms in Amhara National Regional State, Ethiopia, Ethiopia Economics Association, 2018 ISBN 978-99944-54-66-2

AmareAbawa(2017):Micro, Small and Medium Enterprises(MSMEs)Development Strategies in Ethiopia: Retrospective and Prospective Analysis ;Mangalore University Department of Commerce Mangalore, India ,IRACST International Journal of Commerce, Business and Management (IJCBM), ISSN: 2319–2828 Vol. 6, No.1 Jan-Feb 2017

Amentie C, Negash E, Kumera L (2016) Barriers to Growth of Medium and Small Enterprises in Developing Country: Case Study Ethiopia. J Entrepreneurship Organize Manag

BiruAshenafi(2014):The Impact of Subsidy on the Growth of Small and Medium Enterprises (SMEs) Department of Cooperative Studies, College of Business and Economics Mekelle University, Ethiopia. Journal of Economics and Sustainable www.iiste.org ISSN 2222-1700 (Paper) ISSN 2222-2855 (Online) Vol.5, No.3, 2014

Christoph Ungerer (2019): Economist for the Macroeconomics, Trade and Investment Global Practice in the Europe and Central Asia region ,World Bank 7/12/2019 https/www.brooking.edu.

CibelaNeagu(2016): The importance and role of small and medium-sized businesses; Theoretical and Applied Economics Volume 23 (2016), No. 3(608), Autumn, pp. 331-338

Dawit Ayalew (2017): Economic Integration in East Africa: The Case of Ethiopia and Kenya Syracuse University June 2017 SURFACE Development

Eduard Marinov(2016): Economic Integration Theories and the Developing Countries Conference Paper· : Infusing Research and Knowledge in South- East Europe, At Thessaloniki, Volume September 2014,ISBN 978-960-9416-07-8

Elias Berhanu (2015): Local Economic Development In Africa, Enterprise, communities and Local Government, Netherlands ISBN 90-423-0280-1

FeMSEDA, 2011.Micro and Small Enterprises Development Strategy. Addis Ababa: Micro and Small Enterprises Development Strategy of Ethiopia.

FDRE,2012 a Ministry of Urban Development and housing Micro and Small Enterprise Development Policy & Strategy Second Edition March 2012,

Federal Democratic Republic of Ethiopia (FDRE), Ministry of Finance and Economic Development (MoFED). (2013). Growth and Transformation Plan report.

Gebrehiwot and Wolday: Micro and Small Enterprises (MSE) Development in Ethiopia: Strategy, Regulatory Changes and Remaining Constraints, Ethiopian Journal of Economics, Vol X No 2, October 2001

Government of the Federal Democratic Republic of Ethiopia Micro and Small Enterprise Development Strategy: Provision framework and methods of Implementation. (2011). Addis Ababa.

Habtamu Tefera, AregawiGebremichael and NigusAbera(2013): Growth Determinants of Micro and Small Enterprises: Evidence from Northern Ethiopia, Department of Cooperative Studies, Department of Accounting and Finance, College of Business and Economics, Mekelle University ISSN 2222-1700 (Paper) ISSN 2222-2855 (Online) Vol.4, No.9, 2013

Harvie,C.(2008):Regional Integration in Asia and the Contribution of SMEs :A Review of the Key Issues and Policy Imperatives.in M.Pahlavani&K.Tayebi(Eds.),the7th APEF International Conference on East and West Asian Trade and Economic Relation: Opportunities, Challenges and Outcome(p.33).Iran: University of Isfahan

Hosny, A.S. (2013) Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political . International Journal of Economy, Management and Social Sciences Vol.2 No 5

Marinov, V. (1999) Regional Economic Integration. PH Stopanstvo, Sofia. (in Bulgarian)

MoUDH(2012):Government of the Federal Democratic Republic of Ethiopia Ministry of Urban Development and Housing SMEs Development and Strategies.

OECD,2000: Policy Brief, Small and Medium-sized Enterprises: Local Strength, Global Reach June 2000

OECD, 2004: Conference of Ministers Responsible for Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs): Promoting Entrepreneurship and Innovation SMEs in a Global Economy: Towards More Responsive and Inclusive Globalization Istanbul, Turkey 3-5 June 2004

SESRIC (2012): Economic Integration and Export Behavior of SMEs:The Case of EURO Workshop on Enhancing the Competitiveness of Small and Medium Sized Enterprises in the OIC Member States12-14 June 2012, Ankara, Turkey

Vo Tri Thanh, Dionisius Narjoko,SotheaOum(2010):Integrating Small and Medium Enterprises Into More Integrated East Asia ,ERIA Research Project Report 2009,No 8

Reports

OECD (2018): Discussion Paper Small and Medium-Sized Enterprises Ministers Conference 22-23 February ,2018 Mexico City Enabling SMEs to scale up Plenary session 1

Tsegay Hagos(2018) Ethiopian Herald report on SMEs Driving Force for Realizatio Renaissance, 22 April 2018 Ethiopia

Tigray (2018): Transforming Industry and Investment Tigray; Challenges, Prospective, Policy Options and Actions Final Report June 2018

POTENTIAL OF THE AIR TRANSPORTATION SECTOR IN TURKEY: ON A COMPARATİVE ANALYSIS BETWEEN EUROPE AND TURKEY

[1]SERAP DAS, [2] HAKKI BAGAN

[1] Accountable Manager of Approved Training Organization Istanbul Rumeli University Turkey [2]Civil Aviation Management Istanbul Rumeli University Turkey

Abstract: Transport systems have both economic and social benefits. In this context, all transport systems need to be developed in harmony and transformed into a project under a Master Plan. In this study, it is aimed to determine the potential of the Turkish air transport sector by making a comparative analysis between the European Union and Turkish aviation sectors. The liberalization processes of the European Union and Turkish aviation sectors are discussed in detail. The air service agreements signed by the mentioned states have been tried to determine how the dynamics of the aviation sector are affected. Furthermore, The European Union Transport Policy within the framework of Turkey's Transportation Master Plan (the Air Side) has been made about an overall assessment. The scope of the study will include examples of selected EU countries and evaluations of the European Caucasus Asia Transport Corridor (TRACECA). In this sense, the methodologies and tools will be developed to focus on the evaluation of policy measures in terms of the main objectives of Turkey transport policy related to the economy and competitiveness, as well as on the economic development of transport master plan: 1) Increasing efficiency of the whole transport system: techno-economic analysis of emerging technologies, analysis of impacts on transport demand, costs, emissions, congestion, accessibility and economic development of transport master plan.

Keywords: Transportation, Aviation Management, Master Plan, Economic Development.

1. INTRODUCTION

According to preliminary data published by the International Civil Aviation Organization (ICAO), a total of 4.1 billion passengers with passenger cars increased by 7.1% compared to 2016 (T.C. DGCA Annual Report, 2017). In 2017, air passenger transport in the EU increased by 7.3 % compared with 2016. There is no doubt that the European aviation market has seen dramatic change over the past 20 years. Twenty years ago, European airports still operated in an environment where, with few exceptions, national and state-owned airlines were strictly regulated and had limited freedom to compete across borders. Much has changed since then. The liberalization and extension of the European aviation market stands out as one of the clearest success stories of the single European market (Thelle and Sonne, 2018: 233).

On the other hand, Turkey, increasing population, growing economy, with geopolitical structure that connects two continents and surrounded on three sides by the sea, at the intersection of trade, has a strategic location that can use all of the transportation system. There is also socio-cultural benefit as much as transportation systems are economic and technological. In short, the positive externalities to be created in the transport economy contribute to economic development. In this respect, as in all developing countries for the transport sector, Turkey has an important place in the economy. For these reasons, it is necessary to make these advantages sustainable by

using transportation systems effectively and efficiently and making necessary plans.

Transportation sector plays an important role in today's economy and society and has a large impact on growth and employment. The transport industry directly employs around 10 million people and accounts for about 5% of gross domestic product (GDP). Effective transport systems are fundamental for the Turkey companies' ability to compete in the world economy. Logistics, such as transport and storage, account for 10–15% of the cost of a finished product for worlds companies. Therefore, it is recommended that all transport systems be carried out under a master plan.

In this study, the capacity to contain the strategic objectives for the development of Turkey's transport sector is examined in a comparative manner with examples of developed countries. In addition, it is aimed to identify existing problems for the related sector and to develop solution suggestions. The scope of the study will include examples of selected EU countries and evaluations of the European Caucasus Asia Transport Corridor (TRACECA). In this sense, the methodologies and tools will be developed to focus on the evaluation of policy measures in terms of the main objectives of Turkey transport policy related to the economy and competitiveness, as well as on the economic development of transport master plan: 1) Increasing efficiency of the whole transport system:
techno-economic analysis of emerging technologies, analysis of impacts on transport demand, costs, emissions, congestion, accessibility and economic impacts. 2) Strengthening the competitiveness of Turkey's industry: Analysis of the contribution of transport to economic competitiveness, both as a main element of economic activity (transport of people and goods) and as an industrial sector itself. 3) Pioneering the transport of the future (long term perspective): technology watch and foresight activities, techno-economic characterization, innovation in transport. 4) Decarbonizing and "greening" the transport system: Analysis of technologies and measures to reduce transport GHG emissions and other externalities, development of methodologies for the estimation of external costs. The above-mentioned important issues will be discussed within the framework of the master plan and a solution proposal will be proposed by using quantitative and qualitative research methods.

2. ECONOMIC DEVELOPMENTS AND STATISTICS OF THE E.U. AVIATION INDUSTRY

2.1 European Union Air Transportation Policy

It is well known that since the Paris Convention (1919) and then the Chicago Convention (1944), every State has exercised complete sovereignty over its own airspace. International air service was regulated by thousands of bilateral agreements signed between various States in order to define what was permitted and under what conditions (airports served, routes, stopovers, air freedoms, frequencies, capacities, etc.). Several liberalizations put an end to this way of operating. In the case of the European Union (EU), the liberalization of air transport was brought about in three ''packages'' implemented between 1987 and 1997. It was the third package, implemented between 1993 and 1997, which almost without restriction liberalized the EU market for the Community's (Dobruszkes, 2009:30)

When the EU was established, air transport was not yet explicitly mentioned as a purpose of harmonization aimed at its Member States (Servantie, 2015: 1). In this period, the air transport policies in the European Union states were still a highly regulated sector by the member States. The emergence of a well-established aviation policy in the EU has been realized as a result of a process of approximately 30 years.

The European Community started developing and implementing regional policies in the 1960s with African countries.

In the 1970s and 1980s, the EU expanded these policies to include the Middle East, Mediterranean and Eastern European countries (Adacay and Bagan, 2016:3). Following the year 1985, the European Commission launched significant initiatives in order to remove the barriers to free transport. The Maastricht Agreement (1993) strengthened the political, institutional and budgetary foundations of transport policy. The Agreement also includes the concept of Trans-European networks. Within this framework, it has become possible to create transportation infrastructure plans at European level by using Community resources (Kocabıyık, 2014).

EU aviation market; three separate packages covering the prices are gradually liberalized: 1) air carrier license, 2) market access 3) prices. In this context, the factors that have prevented the development of air transport markets across Europe and cross-border investments have been effectively eliminated (Servantie, 2015: 2).

2.2. EU Air Transportation Statistics

In 2017, international intra-EU transport represented around 47 % of all passengers carried at EU-28 level, followed by extra-EU transport (around 36 %) and national transport (around 17 %), mentioned in **Fig.1.**

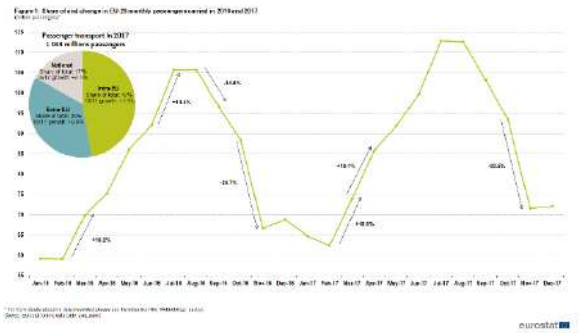

Fig.1. Share of and change in EU-28 monthly passengers carried in 2016 and 2017 (million passengers).[1] Source: Eurostat

Figure 2 shows that all the months of 2016 displayed an increase on the previous year (ranging from +3.2 % in April to +11.4 % in December). All months of 2017 showed rises compared with the same period in 2016, the largest rise taking place in April (+14.0 % compared with the corresponding month of 2016).

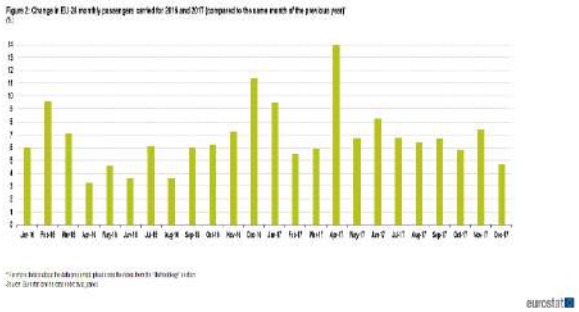

Figure.2. Change in EU-28 monthly passengers carried for 2016 and 2017 (compared to the same month of the previous year) (%). Source: Eurostat

Analyzing passenger transport at EU country level (**Fig.3.)** generally confirms the upward trend observed in 2016 and 2017 at EU-28 level, although transport development varies significantly depending on the country considered. For 2017, all Member States and all extra-EU reporting countries showed an increase in passenger volumes compared with the same period in 2016. Particularly remarkable is the growth observed for Slovenia (+20 %), Luxembourg (+19 %) and Estonia (+19 %) among the EU Member States. At the other end of the scale, minor increases were observed in passenger transport for Denmark (+1 %), for Austria (+4 %) and Ireland (+5 %) (Eurostat, 2017).

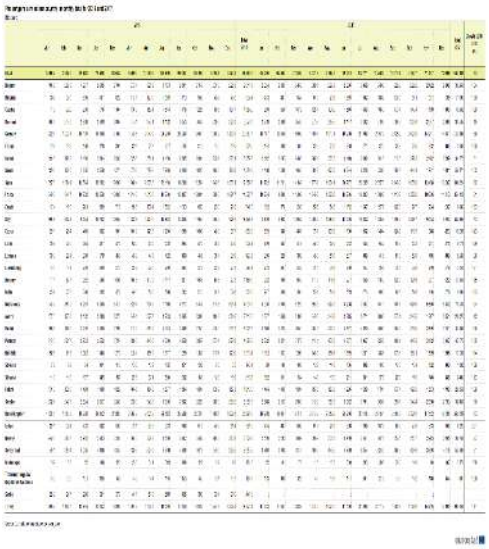

Fig.3. Passengers carried per country monthly data for 2016 and 2017 (thousand) Source: Eurostat

3. THE MAIN DYNAMIC OF AIR SERVICES BETWEEN EU AND TURKEY

3.1. EU Aviation Market Liberalization (Open Skies / Horizantal Agreements)

The liberalization of air transport represents one of the best ways to contribute to the setup of a new service policy", its anticipated result being "boosting competition, attracting new operators, and in so doing creating conditions conducive to a rapid growth in the sector which would support tourism, by gradually suppressing restrictions on offer and prices (Dobruszkes and Mondou, 2013: 22). More and more countries are liberalizing their domestic lines, state-owned airlines are privatized, and bilateral agreements between countries become more liberal. In this context, the Open Skies Agreement was entered into force on 30 March 2008 between the United States and the member states of the European Union. The restrictions on the flights between the European Union and the United States have been eliminated.

The liberalization of the EU-Third Part Countries has indisputably affected air links over the Neighborhood countries air traffic. Proportion of air services between the EU and the Neighborhood countries was already increasing before liberalization, but the growth rate has strongly increased in the after signing open skies agreement.

The Open Skies agreements are in the center of the European Union's external aviation policy. They form the basis of liberalization of aviation between the EU and the rest of the world, opening up markets and promoting fair competition. The progress made since the original road map in 2005 depended both on the priorities of the European side and the individual strategy of each external partner (Christidis, 2016:105).

EU started negotiations on air transport with the Moroccan government in the early 2000s. This led to a multilateral, liberal agreement signed the 12 December 2006 which means that: a) Any EU or Moroccan airline can operate any route between any EU airport and any Moroccan airport. b) The Moroccan airlines are authorized to carry traffic between any EU airports if these services originate or terminate in Morocco (fifth air freedom). For example, Royal Air Morocco could operate a flight from Casablanca to Madrid then Paris and carry traffic between Madrid and Paris. c) Frequencies, capacities and fares are freely set by the airlines. d) Public subsidies to airlines are recognized as distorting (or threatening to distort) competition but the agreement does not ban them. It allows public authorities to subsidy air services that would not have survived the new free-market regime, provided they help to achieve a "legitimate objective" and are proportionate to the objective, transparent and designed to minimize, to the extent feasible, their adverse impact on the air carriers of the other Contracting Party. (Dobruszkes and Mondou, 2013: 23). On the other hand, the EU signed a Horizontal Air Transport Agreement in 2008 to improve cooperation with Israel in the field of air services. The European Union is willing to sign horizontal agreements with The Republic of Turkey. Turkey has just initialed the agreement document, has not yet fully signed. Countries affected by the Open Skies

Agreement are shown in **Fig.4.** The second phase between 1994 and 2000 is characterized by a rapid growth in the number of flights relative to the increase in the number of routes, resulting in an increasing average weekly frequency per route are shown in **Fig.5.** Moreover, at the route level, effective competition increased, as demonstrated after weighting for the individual market shares of competitors per route are shown in **Fig.6.** (Burghouwt and Wit, 2015: 108).

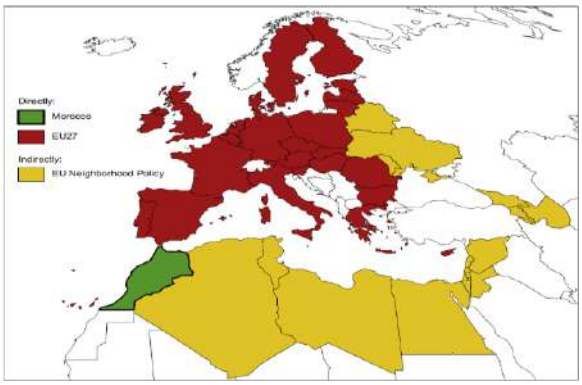

Fig. 4. Countries affected by the EU-Morocco open sky agreement.

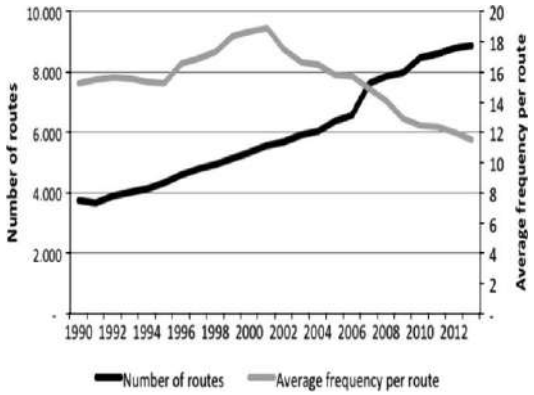

Fig.5. Number of routes and average frequency per route within EU15+2, 1990-2013. Source: (Burghouwt and Wit, 2015: 108).

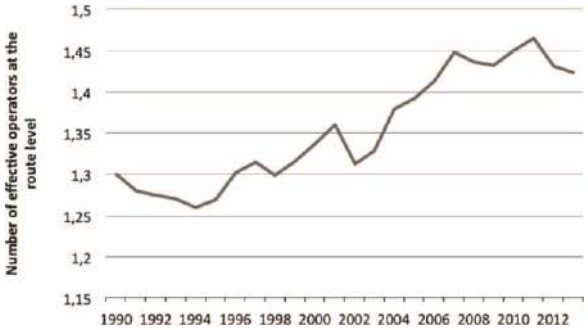

Fig. 6. Weighted number of effective carriers at the route level for intra-EU15+2 flights, 1990–2013. Source: (Burghouwt and Wit, 2015: 109)

The EU's foreign policy in the field of aviation has three elements (Turkey EU Ministry, 2014: 43; Servantie, 2015: 3): a) Ensuring freedom of establishment in commercial airlines operating in the EU within the framework of EU treaties to ensure equal opportunities. b) Compliance of existing bilateral agreements with Union law (horizontal agreement and Community Allocation) c) Establishment of a common aviation area with neighboring countries (neighboring countries in the south, southeast and east of the EU), harmonization of legislation and extension of the EU aviation domestic market to these countries. d)Making global agreements with partner countries (e.g. EU-US Open Skies Agreement).

3.2 Turkey Aviation Market Liberalization, Development and Statistics

For a longtime showing compliance efforts and contributions to the European Union norms in Turkey, the Turkish Civil Aviation has actually provided the highest level of integration since the early 90s. Commercial aviation activities in Turkey has continued to increase in the first year of the establishment of the republic. Today's name is Turkish Airlines; "Airlines State Business Administration" was established and engaged in mail transportation activities. Gerede (2011) states that Turkish air transportation has not shown an upward trend in the period until the mid-1980s. In this period, with a few exceptions, air transport activities have been carried out in

 ISBN 978-625-7029-51-3

the monopoly of THY and the government has implemented restrictive policies on civil aviation activities. The first liberalization in the air transport sector started with the Airline Deregulation Act (1978) in the US. Then there were similar practices in Canada, South America and Europe (Battal et al., 2006). Turkey has started to embrace the free market economy after 1980. When it comes to 1983, fundamental changes taking place in Turkey in economic policy has affected the Turkish civil aviation sector.

In 2003, liberalization was started in the air transport sector and private airline companies started to operate in domestic lines. Since then, the air transport sector has gained a more competitive market structure, the prices have become lower and the quality of the services provided has increased.

The competitive period that comes with liberalization in the period after and after the economic arrangements in which we can accept that it started with the establishment of THY will be considered together with its effects in the following headings (Gerede and Orhan, 2015: 165).

As of today, the size of Turkish civil aviation sector reached 160 air transport companies, 150 maintenance and training organization, 55 airports, 42 ground operations and 1403 aircrafts (DGCA Annual Report, 2017; Bakır et al., 2017:156)[2]. The number of passengers, which was 174 million in 2016, increased to 193.3 million by the end of 2017 and increased by 11 percent. The Turkish civil aviation sector has not only continued to grow, but also increased the number of passengers by 20 million a year, breaking the record of 18 million passengers in 2013 (DGCA annual report, 2017)3. Significant progress has been made in aircraft traffic and cargo transportation, along with new lines at domestic and abroad. Nowadays, in 2018, a total of 119 countries and 296 destinations were carried out and the number of countries that reached air transport agreements increased to 169. According to ICAO 2017 Annual Report, Turkey; a) 10 in the RPK (paid passenger-mileage) list, b) 11 in the RTK (Paid Ton-Kilometers) ranking, c)14th place in FTK (Freight Ton-Kilometers) ranking is located at.

	Havayolu			Hava Aracı Sayıları				
	Uçak Sayısı	Koltuk Kapasitesi	Kargo Kapasitesi (KG)	Hava Taksi	Genel Havacılık	Balon	Zirai Mücadele	Toplam
2003	162	27.599	302.737	151	162	34	137	626
2004	202	34.403	471.734	129	173	36	130	670
2005	240	39.903	649.562	157	181	36	123	737
2006	259	42.335	873.539	192	189	43	127	810
2007	250	40.185	962.539	243	192	44	78	807
2008	270	43.524	1.095.096	245	196	57	63	831
2009	297	47.972	1.121.108	251	213	67	60	888
2010	349	56.638	1.118.933	253	226	97	59	984
2011	346	55.662	1.136.866	259	241	108	69	1.023
2012	370	65.208	1.264.515	267	243	167	60	1.107
2013	385	66.639	1.639.150	214	283	203	58	1.143
2014	422	74.297	1.349.875	212	322	213	62	1.231
2015	489	90.259	1.759.600	219	336	241	62	1.347
2016	540	100.365	1.821.600	253	347	257	62	1.417
2017	517	97.500	1.866.450	208	377	259	62	1.403

Fig.7. Statistics for Turkish Aviation Industry

3.3. Istanbul Grand Airport (IGA) Development

A significant increase in regional air traffic in Turkey in the past decade occurred. The rapid increase in aircraft and passenger movements showed that; Although Ataturk Airport operates at full capacity, its facilities and capacity are not sufficient. And Sabiha Gökçen Airport, the second Istanbul Airport, may not need such problems for the time being, but may need new facilities and additional tracks in the future (Ataş et al., 2015)[4]. In order not to face the current capacity and other problems, the Turkish government has initiated the construction of the third airport in Istanbul. The sixth runway (in addition to 6 additional) is planned to be developed. The third airport is surrounded by many hopes and high expectations on the way to becoming the sixth largest and busiest airport in the world

According to the International Airport Council (ACI) Airport Hub

4

Connection Report; Atatürk Airport ranks 7th among the 20 Most Developed Airports in the World, increasing by 591%.

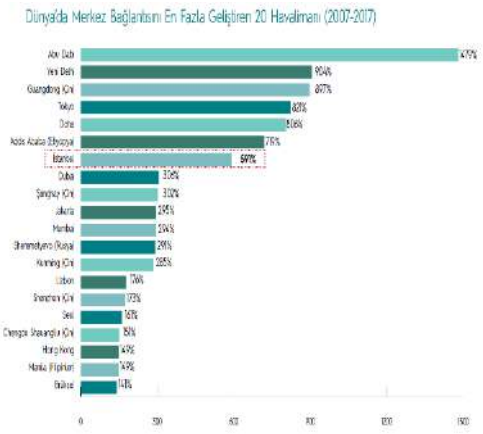

Fig.8. The 20 Most Developing Airports in the World (2007-2017)

CONCLUSIONS

The European Union and Republic of Turkey has quite a big potential for air transportation. When the comparative analysis of the aviation sector is analyzed, it is clear that the EU has a competitive advantage. On the other hand, Turkey should be considered as having strategic advantages such as the current geopolitical situation and cheap labor and lower costs. Considering all this, it should eliminate externalities that would have a negative impact on development. The Turkish Aviation sector should be developed in a master plan.

Within the scope of the Transportation Master Plan, it is necessary to determine the perceptions, expectations and potential problems of the companies that carry out commercial air transport. Policy concerns in transport should pay attention these subjects; wide and cover safety, efficiency, economic development, local and global environmental impacts, energy, land-use, equity and access. Development of Turkish Air Transport Sector; it should be examined and investigated within the framework of the master plan:

- Air transportation side:

- Organization structures and ownership structures of the organization
- Fleet structures
- In line with the strategic targets of the transportation master plan, the airline companies should establish their strategic targets.
- Detection of problems related to airport slot usage
- licensing and tax policies

- Airport side:

- To guide short, medium and long term, policies and decisions in airport development
- Havaalanının potansiyel problemlerini ve bunun yanında fırsatlarını doğru bir biçimde tanımlamak,
- Ensuring more efficient use of airport resources and better service delivery
- Leading the development of airports in an environmentally sustainable manner in the long term
- To make designs that are sensitive to the development of the airport in terms of architecture with a wide vision,
- Designing a wide visionary architecture that is sensitive to the development of the airport
- Establishing an airport infrastructure equipped to serve the changing aircraft technology

It is advised that Turkey should analyses EU and other countries air service agreements (such as: Israel, USA, Russia and Morocco) successfully and then should sign the agreement with EU.

REFERENCES

1. Christidis, P. (2016). Four shades of Open Skies: European Union and four main external partners. Journal of Transport Geography 50 (2016) 105–114.
2. T.C. DGCA Annual Report, 2017

3. Thelle, M. H. and Sonne, M. L.C. (2018). Airport competition in Europe. Journal of Air Transport Management 67 (1) 232-240.
4. Dobruszkes, F., 2009. Does liberalization of air transport imply increasing competition? Lessons from the European case. Transport Policy 16 (1), 29-39.
5. Dobruszkes, F. and Mondou V. (2013). Aviation Liberalization as a means to promote international tourism: The EU-Morroco Case. Journal of Air Transport Management, 29, 23-24
6. Servantie, D. (2015). AB ve Türk Havacılık Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi. http://www.ikv.org.tr/ (Erişim Tarihi: 30.03.2016).
7. Adacay F.R. and Bagan H. (2016). The Possible Effects of "EU-Turkey Open Sky Agreements" at Turkey's Aviation Sector. The 3. International Aviation Management Conference, Ankara 2016.
8. Kocabıyık (2014). Avrupa Birliği Ulaştırma Müktesabatı Raporu.
9. Eurostat Annual Report, 2017.
10. ICAO Annual Report,2017.
11. Burghouwt, G. and de Wit, J.G., 2015. In the wake of liberalisation: long-term developments in the EU air transport market. Transport Policy, 43, pp.104-113.
12. Turkey EU MinistryReport, 2014.
13. Gerede, E. (2011). Türkiye'deki Havayolu Taşımacılığına İlişkin Ekonomik Düzenlemelerin Havayolu İşletmelerine Etkisinin Değerlendirilmesi, CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, cilt 9, no. 2, pp. 505-537.
14. Battal Ü., H. Yılmaz ve S. S. Ateş, (2006). Türkiye'de İç hatlarda Serbestleşme ve Geleceği» içinde Kayseri VI. Havacılık Sempozyumu, Nevşehir, Turkey.
15. Gerede, E., & Orhan, G. (2015). Türk Havayolu Taşımacılığındaki Ekonomik Düzenlemelerin Gelişim Süreci. E. Gerede içinde, Havayolu taşımacılığı ve ekonomik düzenlemeler teori ve Türkiye uygulaması (s.163-208). Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları.
16. BAKIR, M., BAL, H. T. and AKAN Ş. (2017). Türk Sivil Havacılık Sektörünün Değerlendirilmesinde Bütünleşik SWOT-AHS Yaklaşımı. Journal of Aviation, 1 (2) 154-169.
17. Source:https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Air_passenger_transport_-_monthly_statistics (Access Date: 11.11.2018)

ASSESSMENT OF THE CHALLENGES OF POST CLEARANCE AUDIT IN ETHIOPIAN REVENUE AND CUSTOMS AUTHORITY MEKELLE BRANCH

Samuel Atsibha Gebreyesus

PhD Student in Azerbaijan State University of Economics

Abstract

The increase in volume of international trade and the need for trade facilitation has necessitated the adoption of risk management and audit-based controls. Post Clearance Audit is one of the most important means/tools used by many countries in the customs reform and modernization. Ethiopia has introduced Post Clearance Audit in 2009, in its reform to improve trade facilitation and control at the Headquarters and Branch Offices. The Mekelle Branch Office also started the PCA in the same year. The main objective of this study is to assess the challenges of the Post Clearance Audit at the Mekelle Branch Office and tried to assess the proficiency and competency, of the PCA auditors, legal framework to implement PCA, the level of risk management, the contribution of PCA in the trade facilitation and revenue collection and tried to identify the major challenges in the implementation of PCA. To achieve these objectives, both quantitative and qualitative research approaches were used and data were collected from primary and secondary sources. The primary data were collected, using survey method, from the PCA staff, taxpayers or agents and non-PCA staff. About 128 structured questionnaires were distributed to the respondents and the response rate is 81.3%. The analysis provided that the PCA auditors have good education background but they are constrained by lack of training and development; the legal framework of ERCA (Customs Proclamation 859/2014, Article 21/ 4 has a problem concerning the long audit coverage period; risk management is not applied in the PCA to select cases for audit; the existing audit *program doesn't contribute to the desired level; and PCA does not cover all the customs regimes. The study concluded that if PCA were conducted by competent auditors, it could have resulted in effective customs administration. Finally, the researcher recommends that the Tax Authority /ERCA/ should improve the capabilities of the PCA auditors; risk management should be adopted in the case selection; and the tax laws should be reviewed regularly, so that loopholes of the law can be addressed .*

Key words: *post clearance audit, trade facilitation, risk management*

1. Introduction

The growth in international trade, coupled with declining resources for Customs administrations worldwide relative to the increase in volume of international trade and the need for trade facilitation, has necessitated the adoption of risk management and audit-based controls (EAC, 2012).These permit Customs authorities to release the vast majority of shipments and retain only consignments matching the risk profiles. Non-selected cargo will be released immediately but

may be subjected to Post Clearance Audit later. Post Clearance Audit (PCA) means audit-based Customs control performed subsequent to the release of the cargo from Customs' custody. The purpose of such audits is to verify the accuracy and authenticity of declarations and covers the control of traders' commercial data, business systems, records and books. Such an audit can take place at the premises of the trader, and may take into account individual transactions, so-called "transaction-based" audit, or cover imports and/or exports undertaken over a certain period of time, so-called "company-based" audit (UNCTAD, 2011). A Customs audit examines the records of clients after the import or export transaction has been finalized.

2. Statement of the Problem

According to Puengpradit (2010), in the contemporary international trade environment, trade facilitation and customs regulatory control are two significant requirements for both government and the business community. These requirements, however, are difficult to put into practice and have become a major challenge for customs administrations. Customs administrations are required to facilitate international trade while at the same time ensuring effective control in compliance with both national and international obligations, particularly in the light of current concerns about public health and safety and security issues.

According to WCO (2012), by application of a post-clearance, risk-based approach, Customs are able to target their resources more effectively and work in partnership with the business community to improve compliance levels and facilitate trade.

The introduction of Post Clearance Audit signifies that ERCA's commitment to provide fast service to its customers by reducing the release time. The researcher was interested to investigate those challenges that hindered the Authority in general and the Mekelle Branch Office in particular from achieving the objectives of the PCA.

3. Literature Review

Definitions of post clearance audit

Post-clearance audit means audit-based Customs control performed subsequent to the release of the cargo from Customs' custody. The purpose of such audits is to verify the accuracy and authenticity of declarations and covers the control of traders' commercial data, business systems, records and books. Such an audit can take place at the premises of the trader, and may take into

account individual transactions, so-called “transaction-based” audit, or cover imports and/or exports undertaken over a certain period of time, so-called “company based” audit.

Post-clearance audits can be conducted on a case-by-case basis, focusing on targeted operators, selected on the grounds of risk analysis of the commodity and the trader, or in a planned, regular way, set out in an annual audit program. Furthermore, the audit could also be used as criteria to offer special treatment to certain economic operators.

Post clearance audit is the process of verifying the compliance of a business with customs legislation, through an examination of accounts and other records of that business (East AFRITAC, 2008).

The Risk Management Process and PCA

According to Wulf and Sokol (2005) explanation, in an effort to achieve an appropriate balance between trade facilitation and regulatory control, customs administrations are generally abandoning their traditional, routine “gateway” checks and are now applying the principles of risk management with varying degrees of sophistication and success.

Legal Framework and Essential Powers of Post Clearance Audit

According to WCO (2012), to facilitate PCA, it is necessary to implement legislation which provides Customs with the legal basis to conduct an audit and also sets out the rights and obligations of the auditees. Each Customs administration will develop laws and regulations based on national requirements or, in cases where a Customs union exists, at a regional level.

Constraint/Challenges of PCA Implementation

According to EAC (2010), Apart from an inadequate resource envelope, amongst the key constraints to PCA implementations in the developing countries are: The absence of a legislative framework and bilateral/multilateral agreements fostering the sharing of customs information and intelligence in strengthening risk management and PCA. Relatively low percentages of compliant traders thus requiring a high investment in enabling and supporting the non-compliant traders attain minimum standards in order to be compliant inadequate baseline information about businesses; the voluntary nature of PCAs currently makes it difficult for Customs Administrations to enforce compliance using PCA approaches.

4. Objectives of the study

General Objective

The main objective of this study was to identify the challenges of Post Clearance Audit implementation in Customs administrations, focusing on the case of ERCA'S Mekelle branch.

Research Questions

i. Do PCA auditors' have the required proficiency and competence?
ii. Are the legal frameworks of ERCA creates enabling environment?
iii. How the risk management is implemented in the branch office?
iv. What is the contribution of PCA in the trade facilitation and revenue collection at the Mekelle Branch Office?
v. What are the major challenges of PCA, ERCA in general and that of the Mekelle Branch Office in particular?

5. Methodology

The researcher has used a mixed research approach. The reason to use this approach was to address problems of the study from different perspectives. The researcher used primary and secondary data sources. Questionnaires and interviews were used as the main instruments for data gathering from PCA auditors and taxpayers' communities/importer and exporter/, The target population or universe was 40 staffs and 120 taxpayers' The sample size of the study was 36 employees and 92 taxpayers and in this study, the researcher used both probability specifically simple random sampling techniques and non probability sampling for the 36 PCA audit staffs as a whole.

6. Results and Discussions

6.1 pilot study

Pilot test was performed to determine the appropriateness and relevance of the questions in the instrument. Test of content validity was performed which was measuring to the extent of the instrument provides adequate coverage, representativeness of the universe, specificity and clarity of the topic under study. The instrument was provided to three academicians and four practitioners who assessed each item thoroughly. The draft was also distributed and piloted on 20 large taxpayers of Large Taxpayers'.

6.2 Reliability Test

The researcher used reliability test analysis for the assessment the challenges of post clearance audit in customs administrations: the case of Mekelle branch office of the Ethiopian revenues and customs authority using cronbach's alpha (α). cronbach's alpha is the most common and widely used measure of internal consistency (reliability). The cronbach's alpha (α) of the scale used in the research is 0.87 which is far greater than 70%.the scales with the coefficient alpha above 0.70 is good and acceptable this shows that there is high internal consistency and reliability in the questionnaire. Therefore, the level of alpha was considered to be reliable enough to proceed with the data analysis.

7. Response Rate Analysis

The field survey result indicates that from 92 questionnaires distributed to taxpayers/agents 76 were returned representing 82.6 percent and 15 questionnaires were distributed to the Post Clearance Audit and all are returned and 18 questionnaires were distributed to non-Post Clearance Audit staff, 13 questionnaires were returned and represent 72.2 percent.

7.1 Demographic information of respondents

In the following tables and charts, information related to the PCA respondents', age, educational background, work experience and current occupation of staff and gender, age, education background and business sector of sample taxpayers are presented and analyzed. To get this information, the respondents were provided with structured questions.

out of the 15 respondents 33.3 % are less than 25 years old and 60% respondents' ages range from 25-35 years old and the remaining 6.7% respondents' ages range from35-45 years. In summary the majority of the Post Clearance Audit staffs' ages lie between 25 and 35years which is a working age.

The qualifications of the PCA sample respondents. Accordingly, out of the 15 respondents, 93.33% of them have B.A Degree, 6.7% of the respondent has MA or MSC degree in different fields of study. Customs Post Clearance Audit officers should be trained and equipped with necessary skills and tools in order to perform their duties effectively and efficiently (EAC, 2012).

Therefore, the audit staffs have good educational backgrounds which enable them to perform their duties effectively and efficiently.

The PCA staffs' work experience in ERCA shows that 20% have less than one year, 40% of the respondents have 1-3 years, 33.3.% have 4-7 years, and 6.7% has 8-10 years work experience in ERCA. The majority 93.3% have less than 7 years work experience.

The PCA staff's work experience in the PCA department is 26.7% of the respondents have work in the department for less than a year, 53.33% of them have work from 1-3 years and the remaining 26.7% have works 4-6 year work experience

Regarding PCA staff respondents' current positions About 46.7% of the respondents are junior auditors, 20% of the respondents are auditors, 20% of the respondents are senior auditors, 6.7% of the respondent is team coordinator and 6.7% of the respondent is process owner, who is responsible for both the tax audit and Post Clearance Audit. From this, we can understand that almost half 47% of the respondents are junior auditors and from the interview held with the team leader the researcher realized that there is only one auditor and one senior auditor who are working in the PCA department while the rest are rotated to other departments. Therefore, the department is not organized with well experienced auditors and this may result in weak performance both in the trade facilitation as well as in the revenue collection.

The Proficiency and Competence of the Post Clearance Auditors

Regarding the educational background of PCA auditors 93.33% are degree holders and 6.7% is master holder. From this, we can understand that Post Clearance Auditors have good educational background which enables them to understand the complex tax laws and make different analysis. Regarding their work experience in the PCA unit, 26.7% have less than one year, 46.7% have 1-3 years and the remaining 26.7% have 4-6 years experience. As it can be understood from this, the majority of the PCA respondents 73.4% have less than three years experience in the department.

ERCA's Legal Frameworks in the Implementation of PCA

Regarding the legal framework of ERCA, Articles 4 of the Ethiopian Customs Proclamation Number 859/2014 articulate that customs control or audit may be carried out in a defined period or only within 5 years from the date that customs declaration has been accepted (ERCA, 2014). It gives Post Clearance Audit full power to conduct audit by applying different kinds of audits such as desk audit,

limited spot audit and field audit to ensure whether or not tax laws are respected and the government revenues are collected properly.

Application of Risk Management in Audit

Regarding the application of risk management strategy at the Branch Office. The majority of the respondents 80% responded that the PCA has not yet developed risk management strategy, and 46.7% of the respondents replied that the Branch Office has already identified potential risk indicators, and 33.4% of the respondents responded that the branch office has not yet identify the risk indicators. In addition, 86.8% of the respondents agreed that the PCA records history of traders. The majority (80%) of the respondents replied that the risk profile and risk indicators were not constantly developed and updated regularly. Significant (66.7%) of the number of PCA respondents believed that risk identification occurs as a result of consideration of the findings from audits and evaluations, 80% of the respondents replied that the PCA allows customs to change the approach from a purely transaction based control to a more comprehensive, company oriented control. Regarding the application of ASYCUDA^{++} module for risk based audit case selection, 80% of the respondents disagreed; further, out of the total respondents about 66.7% of the respondents also disagreed with the idea that PCA uses third party information. About 66.7% of the respondents also disagreed with the idea that PCA uses third party information.

Contribution of PCA in Trade Facilitation and Revenue

The responses on the contribution PCA in trade facilitation and revenue contribution questions were forwarded to the PCA staff whether audit program is sufficiently contributing towards the desired outcome of audit work in collection of the government revenue. About 33.3% of the respondents strongly agreed, 53.3% agreed and 13.3% of the respondents are neutral. About 86.6 % of the respondents responded that PCA contributes for the trade facilitation in accordance with the Revised Kyoto Convention. With regard to the collection of the government revenue, about 6.7% of the respondents strongly agreed, 20% of the respondents are neutral, 46.7% disagreed and the remaining 26.7% strongly disagreed. an interview was held with the PCA team leader, whether the PCA is contributing to the desired level of trade facilitation and revenue collection. The interview result shows that currently the unit is not well organized both in material and manpower. As a result, it is not contributing to the desired level. The revenue collected for the

last four years has been increasing but had the unit was well organized; more revenue could have been collected

Descriptive Statistics of PCA Contribution of the Mekelle Branch Office

Number of Declarations and Amount of Tax Due	Mean	Std. Deviation
Number of Declarations Audited	812.40	1047.775
Amount Tax Due	5.7710E6	3.94202E6

Source: Compiled from the Report of Mekelle PCA (2017/8).

The above table shows that the average number of declaration audited and the average amount tax due i.e. 812±1024 and Birr 5,771,000 ± 3,942,020 respectively by the PAC Mekelle Branch Office for the five fiscal periods 2008/09-2012/13.

Pearson Correlation Coefficient A correlation test is conducted to determine the relationship between the Amount Tax Due as the dependent variable and the number of declarations audited independent variable in this study.

The Correlations Between Number of Declarations Audited and Amount of Tax Due

		NDA	ATD
NDA	Pearson Correlation	1	.670
	Sig. (2-tailed)		.216
	N	5	5
ATD	Pearson Correlation	.670	1
	Sig. (2-tailed)	.216	
	N	5	5

Correlation is Significant at the 0.05 level (2-tailed)

Note that: NDA (Number of Declarations Audited), ATD (Amount of Tax Due)

Source: Compiled from the Report of Mekelle PCA and Own Computation (2014).

The above table shows the relationship between the numbers of declarations audited and the amount of tax due. The two variables have positive relationship with a coefficient of +0.670, i.e. when the number of declarations audited increases the amount of tax due also increases. Therefore, the Mekelle Branch Office should increase the number of auditors and the audit coverage so that the revenue can be increased significantly.

The Correlations Between Number of Declarations Audited and Declarations with Audit Finding

		NDA	DWF
NDA	Pearson Correlation	1	.740
	Sig. (2-tailed)		.152
	N	5	5
DWF	Pearson Correlation	.740	1
	Sig. (2-tailed)	.152	
	N	5	5

Correlation is Significant at the 0.05 level (2-tailed)
Note that: NDA (Number of Declarations Audited), DWF (Declarations with audit Finding)

The Major Challenges of PCA in the Mekelle Customs Branch Office of ERCA

Well organized PCA unit enables a tax authority to achieve its ultimate objectives. Regarding the organization of PCA at the Mekelle Customs Branch of ERCA, questions were forwarded to the PCA respondents. Accordingly, Table 4.16 shows the respondents' responses to the question whether the PCA department is organized in all resources. Accordingly, 6.7% respondent agreed, 6.7% is neutral, 73.3% disagreed, and the remaining 13.3% strongly disagreed. The majority (86.6%) of the respondents replied that PCA is not well organized in all material resources and facilities like computers; customs rules regulations and manuals; the other question related to the organization of the unit was forwarded whether or not auditors are well organized. Accordingly 6.7% agreed, 20% neutral, 53.3% disagreed, and 13.3% strongly disagreed. In addition to these whether the department is supported by automation or not question was forwarded to respondents. About 20% of the respondents are neutral, 33.3% disagreed and the remaining 46.7% of the respondents strongly disagreed. Therefore, form the above response it can be concluded that the department is not well organized and automated.

The Problematic Areas of the Mekelle Customs Branch Office

The responses of the non-PCA respondents indicates that 53.8%, of the respondents replied that customs valuation is the most Problematic and 30.8% of the respondents responded that classification is the most problematic and the remaining 15.4% replied that identification of Origins of goods is the most problematic one. From this it can be concluded that customs valuation, classification and identification of origin are the most problematic areas of Mekelle Customs Branch Office.

8. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

8.1. Conclusions

According to the analyses and the findings obtained from the study:

The majority of the PCA respondents, and sample non PCA staff have good educational background and it is an opportunity for the Branch Office to implement modern way of customs administration. However, both the PCA staff and non PCA staff are less experienced and this may result in inefficiency for the Branch Office. Regarding their age, the PCA staffs as well as the non PCA staff are young and it is an opportunity because young staffs are ready to change.

The PCA auditors haven't got any kind of training, which was important to undertake their day to day duties. However, the tax and post clearance audit policy and strategy states that an auditor should be provided with the necessary training and skills at least 40 hours per year.

The other finding indicated that the provision of the Ethiopian Customs Proclamation No.859/2014 article 4, which states that the time length of the audit coverage to be 5 years, is much longer and need to be adjusted to the maximum of 3 years. In addition to this, the tax laws are simple and understandable; there is a simple filing and payment procedures, but there inappropriate penalty and also inefficient and ineffective appeal system.

Cases for audit are selected by simple random sampling technique and manually without applying risk management, existing audit program is not at the desired level and PCA does not cover all the customs regimes.

The survey result also revealed that PCA Unit is not well organized, auditors are not well equipped and it is not well automated.

8.2. Recommendations

Therefore, the researcher has tried to provide briefly the following recommendations:

- There should be appropriate need assessment and based on the gap identified, the Tax Authority should provide continuous training and development programs to the PCA auditors in the areas of investigation, computerized auditing and tax laws so that their skills are kept up-to-date and relevant to undertake their duty in a better way and to achieve the audit program to the desired level.

- The Tax Authority should continuously review the tax laws and make amendments on those laws which can create loopholes for tax avoidance so that better results can be achieved.
- The Tax Authority should amend the provision of the Customs Proclamation No.859/2014, Article 21/4, to reduce the audit coverage period from 5 years to the maximum of 3 years.
- The appeal system should be reviewed, to address taxpayers complain in an effective and efficient manner so that compliance costs could also be reduced.
- The Tax Authority should improve the public awareness of the importance of tax payment and the effect of non-tax payment, using Medias, workshops and seminars so that the level of compliance can be improved and non-compliance will be minimized. In addition to this, intensive trainings and awareness creation programs should be prepared.
- Finally the Tax Authority should apply risk management and ASYCUDA^{++} modules to select cases for audit rather than simple random selection and manual based, so that resources can be allocated efficiently. In addition to these, new technologies should be adopted to deliver fast service to the taxpayers.

References

- ADB. (1994). *China Post Clearance Audit.* Investigation Bureau of General Customs Administration. [on line].Available from: http://www.google.Com.et/url?S=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=10&ved=0CFoQFjAJ&url=http%3A%2F%2Fwww.Carecprogramorg%2Fploads%2Fevents%2F2005%2FRisk-Management Seminar%2F009103210Day2-Post-Clearance-Audit-PRC-Paper.pdf&ei=MlHG

UqqhGvOA7Qap9oGoDQ&usg=AFQjCNE2u4kRYIJX1XKNfi3gw3fljQ q1eA&bvm=bv.58187178 ,d. ZGU [Accessed 3 January 2017].

- De Wulf, L. & Sokol, B. eds. (2005). *Customs Modernization Handbook.* Washington DC: World Bank.
- EAC. (2010). *Regional Policy on Post Clearance Audit (PCA) for the East Africa Customs Union.* [on line]. Available from:http://www.eastafritac.org/images/ uploads/documentsstorage/ClearanceProfileandAgenda.pdf[Accessed 5 December 2017].
- EAC. (2012). *Customs Post Clearance Audit Manual.* Arusha, Tanzanian
- East *AFRITAC.* (2008). *Regional Workshop on Post-clearance audit strategy and techniques.* [on line].Available from http://www.eastafritac.Org/images/ uploads/ documentstorage/ClearanceProfileandAgenda.pdf [Accessed 5 December 2017]
- ERCA. (2010).*Tax Audit Directorate Tax and post clearance audit policy and strategy.*
- Federal Democratic Republic of Ethiopia. (2008). *Ethiopian Revenues and Customs Authority Establishment Proclamation No.587/2008.* House of Peoples Representatives, Addis Ababa: Berhanena Selam Printing Enterprise.
- Federal Democratic Republic of Ethiopia. (2014). *Customs Proclamation No. 859/2014.* House of Peoples Representatives, Addis Ababa: Berhanena Selam Printing Enterprise.
- Islamabad. (2012). *Latest update on Post Clearance Audit Pakistan.* [On line]. Available from:http://www.google.com.et/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=7&ved=0 CEkQFjAG&url=http%3A%2F%2Fdownload1.fbr.gov.pk%2FDocs%2F2012661563954 710Latest%2520Updates.pdf&ei=MlHGUqqhGvOA7Qap9oGo DQ&usg=AFQjCNHC9AZC20uFQoYPMCOqbGjcI-QYcw&bvm=bv.58187178 ,d. ZGU[Accessed 3 January 2017].
- OECD. (2006). *Strengthening Tax Audit Capabilities*. General Principles and Approaches Information note, October 2006, Tax Administration Compliance Sub-group. [on line]. Available from: http://www.oecd.org/dataoecd/46/18/37589900.pdf [Accessed 20 December 2017].

- Puengpradit, W. (2010). *Trade Facilitation and Customs Regulatory Control*. A Study of Express Consignment Operations in Thailand. Thesis (PHD). University of Canberra, Australia.
- Teweldeberhan, W. (2011). *Challenges of Customs on Trade Facilitation in Ethiopia*: The Case of Customs Clearance in ERCA. Thesis (MA). Addis Ababa University, Ethiopia. un published
- UNCTAD. (2008). *Trust Fund for Trade Facilitation Negotiations1 Technical Note 5 Post-clearance audits.* [on line]. Available from: http://r0.unctad.org/ttl/technical-notes/TN05 Post ClearancAudit.pdf [Accessed 3 December 2017].
- UNCTAD. (2011). *Trust Fund for Trade Facilitation Negotiations1 Technical Note 5 Post-clearance audits.* [on line]. Available from: http://unctad.org /en/docs/TN05Post ClearanceAudit .pdf [Accessed 3 December 2017].
- USAID. (2011). *Customs Modernization Handbook Post Clearance Audit Programs, a Businesslike Approach to Customs.* [on line].Available from: http://tcboostproject. Com/resources/resource/PostclearanceAudit%20Handbook%20reduced.pdf [Accessed 5 December 2017].
- WCO. (2012). *Guidelines for Post Clearance Audit (PCA).* [on line]. Available from: http://www.Wcoomd.org/en/topics/enforcement-and-compliance/instruments-andtools/~/media/WCO/PublicGlobal/PDF/Topics/Enforcement%20and%20 Compliancem/Tools%20and%20Instruments/PCA%20Guidelines%20Volume% 201.ashx[Accessed 5 December 2017].
- WTO. (2005). *Post-Clearance Audit in Korea Negotiating group on trade facilitation.* [online].Available from: http://www.google.com.et/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCoQFjAB&url=http%3A%2F%2Fdocsonline.wto.org%2Fimrd%2Fdirectdoc.Asp%3FDDFDocuments%2Ft%2Ftn%2FTF%2FW55.doc&ei=mdzPUr-SOuiJ7AattYHwAw&usg=AFQjCNG0FxQ8MevTXgCJOMsuArZXZFHOqA [Accessed 10 January 2017].

İDO BANDIRMA-YENİKAPI HATTI İLE İLGİLİ MÜŞTERİ ŞİKÂYETLERİNİN İNCELENMESİ

AN INVESTIGATION OF CUSTOMER COMPLAINTS ABOUT IDO BANDIRMA-YENIKAPI LINE

Doç. Dr. Harun YILDIZ[1]

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

ÖZET

İşletmelerin ürün ve hizmetleri hakkında müşterilerinden bilgi almalarının yollarından biri de şikâyetlerdir. Şikâyetlerin doğru yönetilmesi son derece önemlidir, çünkü doğru yönetilmeyen şikâyetler özellikle de dijital ortamlarda yapıldığında, kartopu etkisi yaratarak hızlı bir şekilde yayılabilmektedir. Bu kapsamda yapılan araştırmanın amacı, İstanbul Deniz Otobüsleri (İDO) firmasının Bandırma-Yenikapı hattına yönelik dijital platformlarda yapılan müşteri şikâyetlerinin incelenmesidir. Araştırmada 2013-2018 yılları arasındaki bu hatla ilgili şikâyetler dijital bir şikâyet toplama ajansından elde edilmiştir. Toplanan veri, içerik analizi ile incelenmiştir. Araştırma sonucunda, işletmenin dijital platformlarda işletme hakkındaki şikâyetleri etkin bir şekilde yönetemediği sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte, şikâyetlerin özellikle kadın müşteriler tarafından yapıldığı belirlenmiştir. Araştırmanın teorik ve uygulamaya dönük uygulamaları ise ayrıca tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müşteri şikâyet yönetimi, müşteri memnuniyeti, denizyolu yolcu taşımacılığı, içerik analizi.

ABSTRACT

One of the ways in which companies obtain information from their customers about their products and services is the complaints. The effective management of customer complaints is of utmost importance because ineffective complaint handling can spread quickly by creating a snowball effect, especially in digital environments. The purpose of this study is to examine the customer complaints of the İstanbul Fast Ferries (IDO) Company on the digital platforms for the Bandırma-Yenikapı line. In this study, the complaints about this line between 2013 and 2018 were obtained from a digital complaint site. Data were analyzed by content analysis. As a result of the study, it is concluded that the company cannot effectively manage the complaints about itself on digital platforms. Besides, it was determined that the complaints were made especially by female customers. Theoretical and practical implications of the study are also provided.

Keywords: Customer complaint management, customer satisfaction, maritime passenger transport, content analysis.

[1] Bu çalışma Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: BAP-19-1009-128. (This work was supported by Scientific Research Projects Coordination Unit of Bandırma Onyedi Eylül University. Project Number: BAP-19-1009-128.)

GİRİŞ

Şikâyetler işletmeler için eşsiz bir fırsat sunmaktadır. Normal koşullar altında işletmelerin mevcut müşteri hizmetleri müşteriler ile mümkün olduğunca yakın bir etkileşimi yaratmaya çalışmaktadırlar. Bu amaçla birçok ortamda ya da ürün alındıktan sora ürünler ya da hizmetler hakkında müşterilerden bilgi alınmaya çalışılmaktadır. Ancak bu durum her zaman mümkün olmamaktadır. Bu nedenle işletmelerin mevcut biçimsel örgüt yapısı içerisinde yer alan müşteri hizmetlerinin dışındaki iletişim ağından bilgi edinilmesi de son derece önemlidir. Özellikle işletmelerin bu biçimsel kanallarını kullanmayan ya da kullanan ancak istenilen düzeyde memnuniyete ulaşmayan müşterilerinden gelebilecek dönütleri elde edebilmesi önemlidir. Bu anlamda elde edilecek bu geri dönütler işletmeler için bulunmaz fırsatlar sunmaktadır. Daha spesifik olarak düşünüldüğünde ise aldığı ürün ya da hizmetten memnun olmayan bir müşterinin şikayetlerinin ise daha hassas bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Şikâyetler ve yakınmaların memnuniyete kıyasla daha fazla paylaşılması, şikâyetleri daha da önemli hale getirmektedir.

Bu kapsam da yapılan araştırmanın amacı hızlı feribot taşımacılığına yönelik yapılan şikayetlerin içerik analizi ile incelenmesidir. Bu amaçla yürütülen araştırmanın temel sorusu, hızlı feribot ile taşımacılık hizmeti veren bir işletmeye yönelik şikayetler etkin bir şekilde yönetilmekte midir olarak belirlenmiştir. Üç bölümden oluşan araştırmanın birinci bölümünde, şikayet yönetimi ile ilgili yazın taramasına yer verilmiştir. İkinci bölümünde yöntem bilgisine, son bölümde ise tartışma ve sonuç bölümüne yer verilmiştir.

ŞİKÂYET YÖNETİMİ

İşletmelerin başarılarını sürdürülebilir hale getirmelerinin başat faktörlerinden birisi de şikayetlerdir. Şikayetler işletmelerin göremediklerini dış bir göz gibi görme özelliğine sahiptir. Bu yönüyle şikayetler aslında bir fırsattır. Bu fırsat doğru bir şekilde kullanıldığında müşteri memnuniyetine dönüşmektedir. Şikayet yönetim süreci esasında genel kalite yönetim sürecinin bir parçasıdır (ISO 1002:2018). Hâlihazırdaki ISO 10002 Müşteri Şikayeti Yönetimi sistemi de bu sürecin etkin yönetimini belgeleyen bir göstergedir. Bu belgeye hak kazanan işletmelerin uluslararası düzeyde müşteri şikayetlerini yönettiği düşünülür. Ancak kalitenin bitmeyen ve sürekli geliştirilen özelliğinden dolayı bu standartların üzerinde bir süreç yönetiminin yapılması (Koçel, 2011: 374), müşteri nezdinde işletmenin hizmet kalitesinin de yüksek olarak algılanmasını sağlayacaktır (ISO 1002:2018). Porter'in değer zinciri analizindeki temel faaliyetler içerisinde yer alan servis faaliyetleri/satış sonrası hizmetler işletmenin değerine değer katan faaliyetler biridir (Ülgen ve Mirze, 2013: 123; Ülgen ve Altuntaş, 2010). Bu nedenle üzerinde önemle durulması gereken ve kesinlikle göz ardı edilmemesi gereken bir hususdur. Değer zincirinde yaratılacak bu anlamlı değer müşteri nezdinde işletmeye yönelik önemli bir bağlılık ve sadakat oluşturacaktır. Dolayısıyla tüm çalışanların bu kalite algısını oluşturabilmek için sorumlu bir davranış göstermesi gerekir. Sadece işletmenin değil, çalışanların da bu şikayetlerin bir daha oluşmamasına yönelik proaktif davranması kritik bir unsurdur (Koçel, 2011: 374).

YÖNTEM

Bu kısımda veri toplama süreci, örneklem, yöntem ve içerik analizi bulgularına yer verilecektir.

Araştırmanın Tasarımı

Araştırmada nicel (betimleyici) ve nitel (örnek olay yaklaşımı) bir araştırma tasarımı birlikte kullanılmıştır. Kesitsel olarak yürütülen araştırmada içerik analizi ile şikayetler analiz edilmiştir.

Veri Toplama Süreci ve Örneklem

Bandırma denizyolu ulaşımının önemli aktörlerinden biri olan İDO işletmesine ait şikâyetler sikayetvar.com (dijital bir şikâyet toplama ajansı) web sitesinden elde edilmiştir. İlgili web sitesindeki arama kısmından "İDO" kelimesi ve "Bandırma" kelimesi birlikte geçen şikâyetler aratılmıştır. Arama sonucunda sadece Bandırma'dan Yenikapı istikametine gidiş-dönüş deniz otobüsü/feribot bulunduğundan arama sonucunda "İDO bandırmayenikapı" ile ilgili şikayetler elde edilebilmiştir. İnceleme sonucunda toplamda 2013-2018 yılları arasında değişen 35 şikayet elde edilmiştir (Şikayetvar, 2019).

Betimleyici İstatistikler

Araştırmada 2013-2018 yılları arasındaki İDO Bandırma-Yenikapı hattı ile ilgili 35 şikâyet yorum yapanların cinsiyeti, şikayet yılı ve şikayetin diğer kişiler tarafından görülme sayısı gibi betimleyici yönleri açısından analiz edilmiştir.

Dijital şikayet toplama platformundaki şikayetlerin genel olarak kadın müşteriler tarafından yapıldığı belirlenmiştir. Bununla birlikte şikayet sayıları yıllara göre incelendiğinde, 2013 yılında 7, 2014 yılında 7, 2015 yılında 2, 2016 yılında 3, 2017 yılında 4 ve 2018 yılında ise 12 şikayetin yapıldığı belirlenmiştir. Görüldüğü üzere şikâyetlerin en çok yapıldığı yıl 2018 olarak belirlenmiştir.

Şikayetlerin Şubat, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında diğer aylara göre yüksek olduğu, Temmuz ayında ise en üst düzeye çıktığı belirlenmiştir. Şubat ayında okulların ve üniversitelerin ara tatil dönemine girmesi ve Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül ve Ekim aylarının da tatil ya da okulların/üniversitelerin açılış tarihine denk gelmesi nedeniyle yolculuk sayıları artabilmekte ve dolayısıyla da bu dönemlerde şikayet sayılarında artış olabilmektedir.

Şikayet paylaşımlarının görülme sıklığının 2013 yılında (7 şikayet için) 2.125, 2014 yılında (7 şikayet için) 16.946, 2015 yılında (2 şikayet için) 2.252, 2016 yılında (3 şikayet için) 2.046, 2017 yılında (4 şikayet için) 8.387 ve 2018 yılında ise (12 şikayet için) 19.792 olduğu belirlenmiştir. Toplam şikâyet görülme sıklığı 51.048 olarak belirlenmiştir. Şikayetlerin diğer bireyler tarafından en yüksek düzeyde 2018 yılında görüldüğü ve bunu 2014 yılının takip ettiği görülmektedir. İnternet ve akıllı telefon gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin yıllar içerisinde yaygınlaşması ile şikayet paylaşımının ve görülme sıklığının zamanda daha da artacağı düşünülmektedir.

İçerik Analizi Bulguları

2013-2018 yılları arasındaki İDO Bandırma-Yenikapı hattı ile ilgili 35 şikâyet içerik analizi ile elde edilmiştir. İDO ile ilgili 35 şikayet incelendiğinde, bunların ikisi müşteriler tarafından işletmenin şikayetlerini çözmesiyle yayından kaldırılmıştır. İşletmenin 2016-2018 yılları arasında yer alan şikayetlere geri dönüş sağlamadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte diğer 33 şikayet ise halen web sitesinde yer almaktadır. Bu şikayet konuları bir bütün olarak değerlendirildiğinde; genel olarak basılı biletin iadesinin yapılmaması, bilet kaybında bilet bilgileri olsa dahi yolculuğun gerçekleştirilememesi, bilet satış noktalarının ulaşımı kolay olmayan yerlerde olması, promosyon biletlerin iadesinin yapılmaması, çağrı merkezini aramanın ücretli olması, çağrı merkezine ulaşılamaması, bilet değişikliği durumlarında iadenin yapılamaması ya da kesintinin yüksek olması, bilet fiyatlarının yüksekliği, sefer saatlerinin elverişli saatlerde olmaması, rötarlı kalkış ve varış, özelleştirme sonra genel olarak sefer süresinin yarım saate yakın uzatılması, sürekli sefer iptalleri, sefer sayılarının yetersizliği, şirketin kış aylarında feribot yerine deniz otobüsü tercih etmesi ve bunun da beraberinde iptalleri artırması, kurumsal web sitesinde online işlemler sırasında oluşan bağlantı problemleri ve diğer altyapı sorunları, üyelik puanlarını daha sonra ekleyememe, ödeme sistemindeki aksaklıklar, güvenli olmayan hava koşulunda sefer yapılması, bagaj güvenlik kontrollerinin yetersizliği, yolcuya hatalı alınan biletlerin iadesinin tam olarak iadesinin yapılmaması, feribot içi internet kesintileri, feribot içinde yer alan büfedeki ürünlerin kalitesizliği, öğrenci ücret sınıfının yaşa göre oluşturulması, feribot kapasitesinin üzerinde araç alınması ve bunun yolcu iniş alanını daraltması ve bilet bittiği halde ayrımcılık yapılarak bilet kesilmesidir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu kapsamda yapılan araştırma sonucunda da işletme ile ilgili altı tema belirlenmiştir. Bunlar; biletleme, çağrı merkezi (müşteri hizmetleri), kalkış ve varış saatleri, seferler, kurumsal web sitesi ve feribot (ya da deniz otobüsü) içindeki hizmet kalitesi ile ilgili şikayetledir. Bu temalardan yola çıkılarak ise satış sonrası hizmet kalitesi ile ilgili aksaklıklar adı altında bir kategori oluşturulmuştur. Sonuç olarak işletmenin dijital platformlarda işletme hakkındaki şikâyetleri etkin bir şekilde yönetmediği sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle 2016-2018 yılları arasında dijital platformlardaki şikayetlere geri dönüş sağlanmadığı belirlenmiştir. İşletmenin kurumsal web sitesindeki *müşteri şikâyet yönetimi* bölümünde süreç adımları ve bu adımlarda aşama aşama nelerin takip edildiği açıkça anlatılmıştır (İDO, 2019a). İşletme aynı zamanda ISO 10002 Müşteri Memnuniyeti Yönetim Sistemi belgesine de sahiptir (İDO, 2019b). Bu konuda ciddi bir çalışmaların yapıldığı ve gerekli sertifikasyonların da alındığı belirlenmiştir. Ancak dijital şikayet platformlarında süreci aktif olarak yürütmemektedir. Bu platformlarda da müşteri beklentilerine cevap verebilmeli ve müşterilerle etkileşimi sürekli hale getirmelidir. Akalan ve Göktaş (2019), Karadeniz, Pektaş ve Gürce (2019) ve Ülgen ve Altuntaş'ın (2010) denizyolu taşımacılığı ile ilgili yaptıkları araştırmalarda da hizmet kalitesindeki aksaklıkların ve memnuniyetsizliğin çözülmesinin memnuniyete ve zamanla müşteri sadakatine dönüşmesinin önemi vurgulanmaktadır.

Betimletici veriler açısından ise şikayetlerin özellikle ara ve yılsonu tatil dönemlerinde (ya da yaz aylarında) arttığı gözlenmiştir. Kış aylarından Şubat ve yaz aylarından ise Temmuz ayı

şikayetlerin en yüksek olduğu aylar olarak belirlenmiştir. Bu aylarda özellikle müşteri şikayetlerinin hızlı ve etkin bir şekilde çözüme kavuşturulması önemlidir. İşletmeye yönelik şikâyetlerin en çok yapıldığı ve en yüksek görülme sıklığına ulaşılan yıl 2018 olarak belirlenmiştir. Bu durumun nedeninin genel olarak 2018 yılında İDO'nun bazı seferlerinde değişikliğe gitmesi ya da kaldırması, web sitesinde güncellemeye gitmesi ve sık yaşanan sefer iptallerinin olduğu düşünülmektedir. Aynı zamanda müşterilerin bilinçli bir tüketici konumuna gelmeleri ve sosyal medya platformlarının diğer resmi şikayet süreçlerine göre daha fazla tercih edilmesi de bu durumu etkileyen nedenler arasında gösterilebilir (Yıldız, 2018). Bununla birlikte, şikâyetlerin özellikle kadın müşteriler tarafından yapıldığı belirlenmiştir. Kadınların analiz yeteneklerinin yüksek olması ve ayrıntılara daha fazla dikkat etmeleri, kadınların erkeklere göre daha fazla şikâyette bulunmalarına yol açmış olabilir (Robbins ve Judge, 2013). Erkeklerin bazı problemleri ertelemeleri ya da göz ardı etmelerine rağmen, kadınların bu biyolojik farklılıkları onların rahatsız oldukları konuları daha fazla şikâyette bulunmalarına neden olmuş olabilir.

KAYNAKÇA

Akalan, G. ve Göktaş, B. (2019). Denizyolu taşımacılığında müşteri memnuniyetini sağlamak amacıyla gerçekleştirilen bir süreç yönetimi uygulaması. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 2*(1), 43-62.

ISO 10002:2018, Quality management — customer satisfaction — guidelines for complaints handling in organizations. https://www.iso.org/standard/71580.html, Erişim Tarihi: 02.12.2019.

İDO (2019a). *Müşteri şikayet yönetim süreci*. https://www.ido.com.tr/contact/information#musteri-sikayet-yonetim-sureci, Erişim Tarihi: 20.01.2019.

İDO (2019b). *Müşteri şikayet yönetim süreci*. https://www.ido.com.tr/corporate#kalite-yolculugumuz, Erişim Tarihi: 28.01.2019.

Karadeniz, M., Pektaş, E. Ö. G. ve Gürce, Y. M. (2019). Hızlı feribot taşımacılığında algılanan hizmet kalitesinin müşteri memnuniyetine etkisi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi, 11*(1), 83-105.

Koçel, T. (2011). *İşletme yöneticiliği*, 13. Baskı. İstanbul: Beta Yayınevi.

Robbins, S. P. ve Judge, T. A. (2013). *Organizational behavior* (15th ed.). New Jersey: Prentice Hall.

Şikayetvar (2019). *İdo Bandırmayenikapı Şikayetleri*. https://www.sikayetvar.com/ido/bandirmayenikapi, Erişim Tarihi: 20.01.2019.

Ülgen, H. ve Altuntaş, G. (2010). İstanbul Deniz Otobüsleri (İDO) A.Ş. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü Yönetim Dergisi, 21*(66), 119-148.

Ülgen, H. ve Mirze, K. (2013). *İşletmelerde stratejik yönetim*, 7. Baskı. İstanbul: Beta Yayınevi.

Yıldız, H. (2018). *Sosyal medyanın iş yaşamındaki yeri*. İstanbul: Beta Yayınevi.

İSTİSMARCI YÖNETİM ALGISININ KİŞİ-ÖRGÜT UYUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

THE IMPACT OF ABUSIVE SUPERVISION ON PERSON-ORGANIZATION FIT

Doç. Dr. Harun YILDIZ[1]

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

ÖZET

Çalışanların işyerindeki verimlilikleri temelde kendilerine bağlı olmakla birlikte işyerinde yaşadığı olaylara ya da yöneticisinin sergilediği davranışlara da bağlıdır. Dolayısıyla liderliğin karanlık yönü olarak değerlendirilebilecek olan istismarcı yönetim algısının kişinin örgütüne karşı olan tutum ve davranışlarını olumsuz etkilemesi muhtemeldir. Bu kapsamda yapılan araştırmanın amacı, istismarcı yönetim algısının kişi-örgüt uyumu üzerindeki etkisinin belirlenmesidir. Araştırma verileri İstanbul ilinde tam zamanlı çalışan katılımcılardan çevrimiçi anket yoluyla elde edilmiştir. Elde edilen veri, korelasyon ve basit doğrusal regresyon analizi ile analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, istismarcı yönetim algısının kişi-örgüt uyumunu olumsuz olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. İstismarcı yönetim algılandığında çalışanların değerleri ile örgütleri arasındaki uyum bozulmaktadır. Araştırmanın teorik ve uygulamaya dönük uygulamaları ise ayrıca tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstismarcı yönetim, istismarcı liderlik, karanlık liderlik, kişi-örgüt uyumu.

ABSTRACT

Although the productivity of the employees in the workplace is mainly dependent on them, it also depends on the events experienced in the workplace or the behaviors of the manager. Therefore, the perception of abusive supervision, which can be considered as the dark side of leadership, is likely to harm one's attitude and behavior towards his/her organization. This study aims to determine the effect of perception of abusive supervision on person-organization fit. The data were collected from the online survey of full-time participants in Istanbul, Turkey. The obtained data were analyzed by correlation and simple linear regression analysis. As a result of the study, it was concluded that the perception of abusive supervision negatively impacts the person-organization fit. When employees perceive abusive supervision, the fit between their values and their organization deteriorates. Theoretical and practical applications of the research are also discussed.

Keywords: Abusive supervision, abusive leadership, dark leadership, person-organization fit.

[1] Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Ö. S. Uygulamalı Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Bandırma-Balıkesir, TÜRKİYE 10200, harunyildiz@bandirma.edu.tr

GİRİŞ

Çalışanların işyerindeki verimlilikleri temelde kendilerine bağlı olmakla birlikte işyerinde yaşadığı olaylara ya da yöneticisinin sergilediği davranışlara da bağlıdır. Liderin davranışları olumlu olduğunda ve örgüt üyeleri ile kaliteli bir iletişim kurulduğunda, bu davranışları çalışanların performanslarını artırmaktadır (Yıldız ve Okan, 2019). Yazında olumlu liderlik olarak karizmatik liderlik (Koçel, 2011), etik liderlik (Yıldız ve Yıldız, 2016), hizmetkar liderlik (Yıldız ve Yıldız, 2015) ve babacan liderlik (Kağıtçıbaşı ve Cemalcılar, 2017) gibi liderlik tarzlarının izleyicilerin davranışları üzerindeki olumlu etkileri birçok araştırmanın temel odak noktasını oluşturmaktadır.

Ancak işletmelerde liderliğin her daim olumlu şekilde sergilenmediği ve bu nedenle de çalışanların bu davranışlardan olumlu olarak etkilenmediği durumlar da vardır. Yazında karanlık liderlik tarzları olarak ifade edilen bu liderlik türleri genel olarak tacizkar liderlik, caydırıcı liderlik, zorba liderlik, kötü liderlik, yıkıcı liderlik, zayıf liderlik, narsist liderlik, zehirli-toksik liderlik ve istismarcı yönetim olarak isimlendirilmiştir (Güldü ve Aksu, 2016). Bu liderlik türlerinin yarattığı etkilerden dolayı çalışanların algı, tutum ve davranışlarının olumsuz olarak etkilediği birçok araştırma ile ortaya konulmuştur (Başar vd., 2016).

Dolayısıyla liderliğin karanlık yönü olarak değerlendirilebilecek olan istismarcı yönetim algısının kişinin örgütüne karşı olan tutum ve davranışlarını olumsuz etkilemesi muhtemeldir. Bununla birlikte yazında liderliğin karanlık yönü ile ilgili çalışmalar da oldukça sınırlıdır. Bu kapsamda yapılan araştırmanın temel amacı, istismarcı yönetim algısının kişi-örgüt uyumu üzerindeki etkisinin belirlenmesidir.

İSTİSMARCI YÖNETİM VE KİŞİ-ÖRGÜT UYUMU ARASINDAKİ İLİŞKİ

İstismarcı yönetim algısı ve kişi-örgüt uyumu arasındaki ilişkiye duygusal olaylar teorisi *(affective events theory)* açısından bakıldığında (Weiss ve Cropanzano, 1996), istismarcı bir lider ile çalışan bireylerin yaşadıkları günlük olaylar ve mücadeleler bu bireylerin olumsuz duygusal tepkiler göstermelerine ve bu durum da onların iş tutumlarını ve performanslarını olumsuz olarak etkilemektedir. Liderin işletmede temsil rolü (Şimşek ve Çelik, 2016) dikkate alındığında, çalışan bu yaşadıkları olumsuz duyguları örgüte de yayarak aynı zamanda örgütü hakkında da olumsuz bir algıya kapılabilmektedir (Robbins ve Judge, 2013; AlSuwaidi, 2014). Sonuç olarak bu durum kişinin örgütle olan uyumu zedeleyerek işten ayrılmaya kadar gidebilmektedir (Cable ve Judge, 1996).

Bu teorik gerekçeler ışığında aşağıdaki hipotez ileri sürülmüştür:

H1= İstismarcı yönetim algısı kişi-örgüt uyumunu olumsuz olarak etkiler.

YÖNTEM

Araştırmanın Tasarımı

Araştırma felsefe açısından uygulamalı, yöntem açısından ise nicel (tarama) bir araştırma olarak tasarlanmıştır. Amacı bakımından açıklayıcı ve süre açısından ise kesitsel bir araştırmadır.

Ölçekler

Araştırma sürecinde istismarcı yönetim algısı için Tepper (2000) tarafından geliştirilen ve Ülbeği, Özgen ve Özgen (2014) tarafından uyarlanan *istismarcı yönetim* algısı ölçeği kullanılmıştır. Kişi-örgüt uyumu için ise Cable ve Judge (1996) tarafından geliştirilen ve Karakurum (2005) tarafından uyarlanan *kişi-örgüt uyumu* ölçeği kullanılmıştır. Yansıtıcı (reflective) yapıdaki bu ölçeklerden, istismarcı yönetim algısı 15 ifadeden ve kişi-örgüt uyumu ise 3 ifadeden oluşmaktadır. Ölçek ifadeleri 5'li Likert ölçeği ile puanlandırılmıştır (1 = Hiç katılmıyorum, 5 = Tamamen katılıyorum).

Veri Toplama Süreci ve Örneklem

Araştırma verileri kolayda örnekleme yöntemi ile toplanmıştır. Anketler katılımcılara yüz yüze olarak uygulanmıştır. Verilerin toplanmasında gönüllü katılım esas alınmıştır. Araştırmanın örneklemi İstanbul ilinde çeşitli sektörlerden tam zamanlı olarak çalışan 100 katılımcıdır.

Ön Veri Analizi

Mahalanobis uzaklığına göre uç veri analizi yapılmıştır (Mahalanobis, 1936). Analiz sonucunda 2 anket (gözlem) analiz dışı bırakılmıştır. Bu nedenle araştırma verileri 98 örneklem üzerinden yürütülmüştür. Veri dağılım açısından da incelenmiştir. Verilerin çarpıklık-basıklık değerlerinin ±3 eşik değerinin altında olması, verilerin normal dağılım gösterdiği sonucuna göstermektedir (Kline, 2011). Bu nedenle araştırmada parametrik analizler kullanılmıştır (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Keşfedici Faktör Analizi

Ölçeklerin yapı geçerliliğini incelemek üzere keşfedici faktör analizi uygulanmıştır. Keşfedici faktör analizi bulguları tatmin edici sonuçlar vermiştir. Analiz sonuçları örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli olduğunu (KMO > .60) göstermektedir. Aynı zamanda Barlett küresellik testlerinin anlamlı olması ($p < .05$) ise maddeler arasındaki korelasyonların faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2010). Bununla birlikte döndürülmüş bileşenler matrisinde herhangi bir yüksek düzeyde çapraz yüklenme sorunun olmaması da birleşim ve ayrışımın gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Güvenilirlik, Geçerlilik ve İlişki Analizi Sonuçları

Değişkenler arasındaki birlikte değişim ilişkilerinin belirlenmesi amacıyla, Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda istismarcı yönetim ve kişi-örgüt uyumu arasında ($r = -.293$, $p < .01$) negatif ve anlamlı bir ilişki olduğu gözlenmiştir.

Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Basit doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre modelin standardize edilmemiş katsayıları incelendiğinde, istismarcı yönetimin kişi-örgüt uyumu üzerindeki toplam etkisi negatif ve anlamlıdır (B = -.316, SH = .105, t = -3.007, p < .01, 95% CI [-.516, -.143]). Bununla birlikte istismarcı yönetiminin kişi-örgüt uyumundaki varyansın %8.6'sını açıkladığı görülmektedir (R^2 = .086, $F_{1, 96}$ = 9.043, p < .01). Bu açıklayıcılık anlamlı olmakla birlikte, düşük düzeyde bir açıklayıcılığı ifade etmektedir (Hair vd., 2017).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Liderlik algısı genel olarak olumlu özellikleri çağrıştırsa da bir de onun tam zıddı olan ve karanlık liderlik olarak metaforlaştırılan bir yönü vardır. Genelde liderlik denildiğinde bu karanlık yön daha örtük bir şekilde konuşulmaktadır. Aksine olumlu liderlerin sıklığı kadar bu liderler de örgütlerde bir hayli yaygındır (Reyhanoğlu ve Akın, 2016). Ayrıca yazında olumlu liderlikle ilgili birçok araştırma yapılırken, olumsuz liderlik türleriyle ise nispeten daha az sayıda araştırma yapılmıştır. Bu araştırmalara rağmen yine de karanlık liderlik türleri ile araştırmaların diğer liderlik türlerine göre oldukça kısıtlı olduğu söylenebilir (Sezici ve Yıldız, 2017). Bu kapsamda yapılan araştırmada, yıkıcı ya da karanlık liderlik türleri arasında yer alan istismarcı liderlik algısı (Güldü ve Aksu, 2016) ile kişi örgüt uyumu arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma sonucunda, istismarcı yönetim algısının kişi-örgüt uyumunu olumsuz olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Yöneticinin kaba ve güvensiz davranışları sadece lider ile ilişkilendirilmeyip liderin örgütteki temsil kabiliyetinden dolayı örgüte de yayılabilmektedir. Bu nedenle liderliğin karanlık yönü olarak ifade edilen istismarcı yönetim algılandığında çalışanların örgütleri ile aralarındaki uyum bozulmaktadır. Bu tür liderlerin iş yerinde olması iş ortamını bozduğu gibi (Yıldız, 2016) kişinin kendi değerleri ile örgütü arasındaki uyumluluk algısına da zarar vermektedir.

Bu sonuçlardan hareketle gelecekte yapılacak araştırmalarda, istismarcı yönetiminin farklılık düzeyi yüksek gruplardaki azınlıklara yönelik olarak mı gerçekleştiği konusu ayrı bir araştırma olarak ele alınabilir (Tani ve Yıldız, 2019).

KAYNAKÇA

AlSuwaidi, M. (2014). *The spillover effect of employees' participation in corporate social responsibility programs from work to their personal lives* (Unpublished doctoral dissertation). Rutgers-The State University of New Jersey, USA.

Başar, U., Sığrı, Ü. ve Basım, N. (2016). İş yerinde karanlık liderlik. *İş ve İnsan Dergisi, 3*(2), 65-76.

Cable, D. M. ve Judge, T. A. (1996) Person-organization fit, job choice decisions, and organizational entry. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 67*(3), 294-311.

Güldü, Ö. ve Aksu, N. E. (2016). Yıkıcı liderlik algısı ve mesleki tükenmişlik arasındaki ilişkide olumsuz duygu-durumun aracı rolü. *Çalışma İlişkileri Dergisi, 7*(2), 91-113.

Hair Jr, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7th edition). New Jersey: Prentice Hall.

Hair Jr, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. ve Sarstedt, M. (2017). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)* (2nd edition). Los Angeles: Sage Publications.

Kağıtçıbaşı, Ç. ve Cemalcılar, Z. (2017). *Dünden bugüne insan ve insanlar: Sosyal psikolojiye giriş*, 20. Baskı. İstanbul: Evrim Yayınevi.

Karakurum, M. (2005). *The effects of person-organization fit on employee job satisfaction, performance and organizational commitment in a Turkish public organization* (Unpublished master's thesis). Middle East Technical University, Turkey.

Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modelling* (3rd edition). New York: The Guilford Press.

Koçel, T. (2011). *İşletme yöneticiliği*, 13. Baskı. İstanbul: Beta Yayınevi.

Mahalanobis, P. C. (1936). On the generalized distance in statistics. *Proceedings of the National Institute of Sciences (Calcutta), 2*, 49-55.

Reyhanoğlu, M. ve Akın, Ö. (2016). Toksik liderlik örgütsel sağlığı olumsuz yönde tetikler mi*? İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5*(3), 442-459.

Robbins, S. P. ve Judge, T. A. (2013). *Organizational behavior* (15th ed.). New Jersey: Prentice Hall.

Sezici E. ve Yıldız B. (2017). Nevrotik Kişilik Özelliği ile Kişisel Başarı Hissinde Azalma İlişkisinde İstismarcı Yönetimin Aracılık Etkisi. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10*(2), 50-76.

Şimşek, Ş. ve Çelik, A. (2016). *Yönetim ve organizasyon*, 18. Baskı. Konya: Eğitim Kitabevi.

Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.) Boston: Pearson.

Tani, E. ve Yıldız, H. Sosyal medyada farklılıkların yönetimi: Bir vaka incelemesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *8*(1), 1098-1113.

Tepper, B. J. (2000). Consequences of abusive supervision. *Academy of Management Journal, 43*(2), 178-190.

Ülbeği, İ. D., Özgen, H. D. ve Özgen, H. (2014). Türkiye'de istismarci yönetim ölçeğinin uyarlamasi: Güvenilirlik ve geçerlilik analizi. *Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23*(1), 1-12.

Weiss, H. M. ve Cropanzano, R. (1996). Affective Events Theory: A theoretical discussion of the structure, causes and consequences of affective experiences at work. In B. M. Staw & L. L. Cummings (Eds.), *Research in organizational behavior: An annual series of analytical essays and critical* reviews, *Vol. 18* (p. 1-74). Elsevier Science/JAI Press.

Yıldız ve Okan (2019). *Örgütlerde güç ve politika*. İstanbul: Beta Yayınevi.

Yıldız, B. ve Yıldız, H. (2015). The effect of servant leadership on psychological ownership: The moderator role of perceived organizational support. *Journal of Global Strategic Management*, *9*(2), 65-77.

Yıldız, H. (2016). Kabus yöneticiler potansiyel yaratıcılığı ve girişimcilik ruhunu nasıl etkiliyor? *4. Örgütsel Davranış Kongresi Bildiriler Kitabı* (ss. 300-305). Çukurova Üniversitesi, Adana.

Yıldız, H. ve Yıldız, B. (2016). The effects of ethical leadership, servant leadership and leader-member exchange on compulsory citizenship behaviors. *International Business Research, 9*(2), 19-33.

TÜRKİYE'DE YOKSULLUK – AİLE – EĞİTİM ÜÇGENİNDE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ

Öğr. Gör. Murat KURT

Öğr. Gör. Süleyman Hılmi SEVİNDİK

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, İşletme Yönetimi Bölümü, Kütahya

ÖZET

Türkiye'de her geçen gün artış gösteren işsizlik faktörü beraberinde toplumsal kargaşa, aile içi şiddet ve psikolojik olarak negatif etkilenen yeni nesili de beraberinde getirmektedir. İşsizliğin en büyük sebebi ise ulusal ekonomik daralma ve gerilemedir. Türkiye'de; kişi başına düşen gayri safi milli hasılanın düşük olması, gelir dağılımında adaletsizlikler, yüksek seviyelerdeki işsizlik oranları, eğitim imkanlarındaki sıkıntılar, göç ve çarpık kentleşme, işverenlerin çocuk işçileri ucuz işgücü olarak görmeleri, mevzuat eksiklikleri ve denetim eksikliği ile ailelerin bakış açısı sebeplerinden ötürü 6-17 yaş grubunda yaklaşık bir milyon çocuğun çalışmasına neden olmaktadır.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çocuk işçiler çalışma hayatının kanayan yarası olmuş durumdadır. Çalışan çocukların büyük bir bölümü düşük ücretlerle, ihmaller içeren güç koşullarda ve uygun olmayan işlerde çalışmaktadırlar. Devlet organları ve sivil toplum kuruluşları her ne kadar çocuk işçiliğini önlemeye yönelik adımlar atsa da yetersiz kalmaktadır. Birçok çocuk okula gitmekten, fiziksel ve ruhsal gelişimlerini destekleyecek şekilde oyun oynamaktan uzak kalıyor. Çocukluğunda oyundan ve çocuksu hayatından uzaklaşan çocuklar yetişen nesil olarak ülkenin gelişmişliğini de geriye götürmektedir.

Esnek yasal düzenlemeler özelikle 'ekonomisi ve eğitim olanakları yeterince gelişmemiş ülkeler söz konusu olduğunda güçlü olan sermaye örgütlerinin talepleriyle ucuz ve korunmasız emek olarak çocuk işçiliğinin önü açılmaktadır. En kısa vadede, çocukların çalışmalarına neden olan bütün toplumsal – ekonomik ortam yeniden sosyal devlet anlayışı temelinde kamusal olarak yapılandırılmalı, yeni yasal düzenlemelerle çocuk işçiliğine son verilmeli, başta eğitim olmak üzere ailelere ekonomik ve sosyal destek sağlanmalı, gerçek anlamda denetimler yapılmalı ve bu denetimler sıkılaştırılmalıdır. Aksi halde konumuz olan yoksulluk bitmez, aile ilişkileri kötüleşir, eğitim geriler ve sonuç olarak çocuk işçiliği artış gösterir.

Kamu, çocuk işçiliğini ortaya çıkaran sebepleri üniversiteler ve sivil toplum örgütleri ile birlikte araştırması gerekir. Bu sebeple üniversitelere araştırma merkezleri kurulabilir.

Üniversitelere ek olarak çocuk alanında çalışma yapan derneklerin önerilerini dikkate alınmalı. İşyerlerinin denetimi için birlikte bağımsız denetleme mekanizmaları kurulmalı. Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelere uymalı, sözleşmelerin uygulanması için gerekli düzenlemeleri yapmalıdır.

İşsizliğin, şiddetin, kargaşanın, hükmetme bozukluğunun temeline inerek buna sebep olan yoksulluğun ve gelir adaletsizliğinin çocuk istihdamına yansımadan çözüme kavuşması için daha fazla çalışmaya yer verilmesi gerekmektedir. Buradan yola çıkılarak çalışmamızın

amacı; çocukları çalışmaya zorlayan sebepler ile işverenlerin çocuk işçileri tercih etme sebeplerine açıklık getirmek, Türkiye'de çocuk işçiliğinin boyutunu ele alarak bununla ilgili mücadele politikalarını ve çözüm önerilerini sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk İşçiliği, Yoksulluk, Çocuk Gelişimi, Aile

BÖLÜM 1

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVEDE YOKSULLUK, AİLE, EĞİTİM İLİŞKİSİ

Yoksulluk insanlık tarihinin ilk, çağdaş toplumların ise en önemli toplumsal sorunları arasında yer almaktadır. Zaman geçtikçe yoksulluk aile yapılarının oluşmasını ve bu ailelerin kültürel değişimlerini de ortaya çıkarmıştır. Buna göre yoksulluk kültürü, yoksulluğun hem sebebi hem de sonucu olmuştur. Aile içi iletişimin, kültürel gelişimin, çocukların yetişmesinin, toplumsal gelişimin, eğitim düzeyinin ve refah toplum seviyesinin temel kaynağıdır. Tüm faktörden etkilenen çağdaş yoksulluk ise geçmişte ki sessiz sorun olmaktan çıkıp günümüzde küresel bir sorun haline gelmiştir.

Aile yoksulluk kavramının ortaya koyduğu politikaların odak noktasıdır. Çünkü insanlığın geçmişte olduğu günümüzde tamamına yakını aile birimlerinde yaşamaktadır. Dolayısıyla ailenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı, bu yapının gücü ya da güçsüzlüğü son derece önemlidir. Ailedeki olumlu ya da olumsuz gelişmeler aile bireylerini ve onlar aracılığıyla ·da toplumu etkiler.

Yoksulluk ayrıca, aile parçalanmaları, boşanmalar ve kavgalar gibi problemleri doğurmaktadır. Yoksulluğun yol açtığı sorunlar dünya genelinde benzer olmakla birlikte, mahiyetçe ülkeden ülkeye önemli farklılıklar göstermektedir. Dolayısıyla, yoksullukla ilgili araştırmalar yaparken ve yoksullukla mücadele programları hazırlarken ülkelerin özel durumlarını ve yoksulların değişken profilini dikkate almak gerekmektedir.

Yoksulluk küresel düzeyde görülen bir olgu olmasına rağmen, yoksulluğun şiddetini ve yoğunluğunu ancak yerel düzeyde gözlemlemek mümkündür. Yoksulluğun farklı boyutları, ancak yerel düzeydeki gözlemler ve araştırmalarla anlaşılabilir. Dolayısıyla, yoksulluğu bir bütün olarak açıklamaya çalışırken hem çocuk yoksulluğu gibi yoksulluğun farklı boyutlarını ele almak, hem de yerel düzeydeki görünümünü dikkate almak lazımdır. Aksi taktirde, yoksullukla ilgili yapılan analizler ve açıklamalar eksik ve yetersiz kalacaktır.

Tarihsel bir olgu ve toplumsal bir sorun olarak yoksulluk, genellikle çeşitli tanımlar çerçevesinde ele alınmakta ve nedenleri, farklı boyutları ve sonuçları göz önünde bulundurularak değerlendirilmektedir.

1.1. Yoksulluk

Genel anlamıyla yoksulluk, asgari yaşam düzeyini yakalayabilmek için gerekli olan ihtiyaçları karşılayamama durumu olarak ifade edilebilir. Gıda, giyim, barınma, eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamayan bireyler veya gruplar yoksul olarak kabul edilmektedir. Ancak, yoksulluğu sadece temel ihtiyaçları karşılayamama durumu olarak tarif etmek, eksik ve dar bir tanımdır. (Aktan, 2002)

Sözlük anlamıyla yoksul, yeterli düzeyde parası olmayan veya konforlu bir şekilde yaşamak için gerekli olan araçlara sahip olmayan kişidir. Yoksulluk kelimesi ise yaşamın gerektirdiği olanaklardan yoksun olma durumunu ifade etmektedir.

Yoksulluk kavramı, beşeri ihtiyaçlar kavramına dayanır. İnsan toplumsal bir varlıktır ve bu nedenle fiziki varlığını sürdürmesi için gerekli olan beslenme ihtiyacının yanı sıra giyim, barınma, eğitim, sağlık, kültür, ortak yaşama, dinlenme, estetik ve buna benzer sosyo-kültürel ihtiyaçları olan bir varlıktır. İnsanlar doğal olayları kendi ihtiyaçları doğrultusunda değiştirebilme yeteneğine sahip olduklarından yaratıcı yeteneklerinin gelişimi yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasına ve mevcut ihtiyaçların değişime uğramasına yol açmaktadır. Bu nedenle beşeri ihtiyaçlar ve insanların yaratıcı yetenekleri toplumsal ve tarihi koşullar tarafından belirlenir. Beşeri ihtiyaçlar, temelde ekonomik koşullara bağlı olarak karşılanabilen ihtiyaçlar (maddi nitelikte ve yapısal 4 koşullara bağlı olan ihtiyaçlar) ve ekonomik koşullara bağlı olmayan ihtiyaçlar (manevi nitelikte ve kişilere özgü ihtiyaçlar) olarak iki ana grup altında toplanabilirler. (Özbudun, 2002)

1.2.Çocuk Yoksulluğu

Yoksulluk içinde büyümek, çocuk gelişimini olumsuz etkilemektedir. Yoksulluğun etkileri gelir düzeyi düştükçe ve süre olarak uzadıkça çok daha güçlü bir şekilde hissedilmektedir (ILO, 2006). Yoksul ebeveynlerin sosyal dışlanmışlığı çocukların bilişsel gelişimleri ve eğitim başarıları üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır (ILO, 2006). Yoksulluğun aileler ve çocukları üzerinde etkileri şu şekilde sıralanmaktadır (Gönen, Hablemitoğlu ve Özmete, 2002) :

1. Yoksul insan için kendi işgücü en önemli kaynaktır. Gerçek geliri düşük olan yoksul hane halklarında kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere her bireyin işgücüne ihtiyaç duyulmaktadır.

2. Yoksul hane halklarının genellikle eğitimsiz ya da eğitim düzeylerinin düşük olması, niteliksiz işgücü olarak görülmeleri yoksulluklarını pekiştirmektedir.

3. Şiddetli yoksulluk koşulları sonucunda hane halkları barınma da dahil pek çok hizmetten yararlanamamaktadır.

4. Yoksulluk yaşlılar, özürlüler, kadınlar ve çocuklar gibi toplumun özel gruplarının hane sorunlarını daha da derinleştirmektedir.

5. Yoksullar arasında ölüm oranı yüksektir. Özellikle çocuk ölümü oranları, yetersiz beslenme, sürekli sağlık bozukluğu ve eşit biçimde eğitimden yararlanamama yaşanan sorunların başında gelmektedir.

Çocuğun sağlıklı ve dengeli yetişmesinde ailenin tartışılmaz önemi vardır. Buna ek olarak ailelerin gelir durumu ile çocukların fiziksel ve psikolojik olarak sağlıklı yetişmesi arasında ilişki olduğu belirtilmektedir.

Aileler çocuklarına hem genetik özelliklerini hem de yaşadıkları kültürel ortamın özelliklerini aktarırlar. Aileler çocuklarının kapasitesini geliştirmek için maddi imkanlarını kullanarak çeşitli imkanlar sağlar. Aynı zamanda çocuğu ile iyi iletişim kurarak zaman geçirmekte anne babanın yapması gereken davranışlardandır. Yatırım teorisine göre sağlıklı iletişim kurarak verimli zaman geçirmekte çocuğa yapılan bir yatırımdır. Ailelerin çocuklarına sunduğu eğitim, sağlık, iyi bir ev gibi imkanların çoğu ailenin ekonomik durumuna göre değişen imkanlardır. Çocuğun hayatta başarılı olma ihtimali tüm bu imkanlara sahip olmasına göre değerlendirilmekte ve bu imkanlara sahip olan çocukların daha başarılı olacağı düşünülmektedir. Zengin aileler çocuklarına maddi açıdan daha fazla yatırım yapmaktadır. Yoksul ailelerde ise maddi imkansızlıklar aile ortamının daha stresli olmasına neden olmaktadır. Stresli aile ortamı çocukların gelişimini olumsuz etkilemektedir.(Kurnaz, 2009)

1.3.Aile ve Çocuklara Yönelik Risk Faktörleri

'Çocuk refahı alanı', korunması gereken çocuklar sorununa çözüm bulabilmek amacıyla, hızlı gelişmelerin etkisiyle tarihsel süreçte güçlenmiş olan sosyal hizmet disiplininin en temel alanlarından biridir. Çocuk refahı hizmetleri; kamusal çocuk koruma kurumlarınca ihmal, istismar ve kötü muameleye uğradığı rapor edilen çocukların, sorunlarına çözüm bulmayı hedefleyen hizmetleri içermektedir. Sosyal hizmet disiplininin bu alanı, çocuk koruma sistemi (ÇKS) aracılığıyla çocukların gereksinimlerinin aile ve diğer sosyal kurumlar tarafından karşılanması, sağlıklı yetişmeleri önündeki engellerin kaldırılması konularında mesleki müdahaleleri içermektedir. Türkiye'deki toplumsal yapı açısından bakıldığında, binlerce yıllık tarıma dayalı ekonomik üretim tarzından, endüstriyel toplum olabilme hedefine doğru hızlı bir değişim süreç yaşanmaya başlanmıştır. 1970'li yıllarda başlayan sanayi yolunda ilerleme ve sanayi toplumu haline gelme hedefiyle, 1980 sonrası uygulamaya konulan liberal politikalar, aslında yapısal değişim açısından piyasa ekonomisine geçiş dönemi olarak kendini göstermektedir. Gelişmekte olan ülke statüsündeki Türkiye'de, yetersiz sosyal politikalar var olan olumsuzlukların ve yoksulluğu daha da derinleştirdiği, gelir dağılımının da bozuk olması yoksulluğun yaygınlaşması sorununu da beraberinde getirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. (Aktaş, 1997)

Sosyal hizmet disiplininin temel fonksiyonu olan "önleyici" mesleki uygulama çalışmaları, son yıllarda "risk temelli" stratejiler kullanılması yoluyla çocukların problemlerini önlemede ön plana alınmaya başlamıştır. Risk, koruma ve direnç kavramları çocukların sorunları için politikalar geliştirmede anahtar kavramlardır. Türkiye'de, çocuklar ve ailelerinin neden psikososyal ve ruhsal açılardan problemler yaşadığı, düşük gelirli ailelerin dezavantajlı yaşamlarının, özellikle çocukların sağlıklı gelişimlerine nasıl olumsuz etkiler yaptığı yanıtlanması gereken sorular olarak toplum gündeminde yerini almaktadır. Ülkemizde, düşük gelir grubu, alt sosyoekonomik düzeye mensup ailelerin dezavantajlı yaşamlarının, özellikle çocukların yaşamlarına nasıl olumsuz etkiler yaptığı, çocuklar ve ailelerinin psikososyal, ruhsal açılardan ne tür problemler yaşadığı ana hatlarıyla bilinmektedir.

Aşağıda, ekolojik sistem yaklaşımı açısından, çocuğun ihmal ve istismara uğraması açısından ailelere ilişkin "risk faktörlerine ilişkin bir sınıflandırmaya yer verilmiştir.

• Ebeveynlerin dışsal denetim odağına sahip olması (kendini yönetebilme becerisi zayıflığı),
• Ebeveynlerde dürtü kontrolü zayıflığı,
• Depresyon/kaygı,
• Engellenmeye karşı düşük tolerans,
• Mekânsal olarak kendini güvensiz hissetme,
• Kendine güvende zayıflık,
• Kendi ebeveynlerine güvensiz bağlanma,
• Çocuklukta istismar geçmişi,
• Aile içi şiddeti de içeren ebeveynler arasında yüksek seviyede ihtilaf,
• Aile yapısı (zayıf destekli tek ebeveyn, evde çocuk sayısının fazlalığı),
• Sosyal destek zayıflığı ve sosyal izolasyon,
• Ebeveynlerde psikopatoloji,
• Madde bağımlılığı,
• İhtilaflı boşanma,
• Ailede genel stres düzeyinin yüksek olması,
• Ebeveyn-çocuk etkileşiminin yetersizliği (ebeveynlerin, çocukların davranışları hakkında negatif tutum),
• Çocuk gelişimiyle ilgili yanlış beklentiler,
• Ruh sağlığı problemleri (annelik depresyonu vb.),
• Kültürel açıdan uyumsuzluk,
• Düşük sosyoekonomik statü ve yetersiz komşuluk ilişkileri,
• Stres yaratıcı yaşam olayları,
• Sağlık, bakım ve sosyal hizmet olanaklarına yeterince ulaşamama,
• Ebeveynlerin işsizliği, evsizliği,
• Ayrımcılık.

1.4.Yoksulluğun Aile Sistemi Üzerindeki Etkileri

Ekonomik güçlükle ilgili aile stres modelinin temelleri, 1930'lu yıllarda kapitalizmin büyük bunalımının toplumlarda yol açtığı sonuçlarla ilişkili toplanan verilere kadar uzanmaktadır. Kapitalizmin büyük bunalımının yarattığı sonuçları inceleyen araştırmalar, toplumdaki yoğun ekonomik güçlüklerin ailelerin yaşamlarını olumsuz biçimde etkilediğini, ailelerin işlevini bozduğunu ve ailelerdeki sosyalleştirme süreçlerine zarar verdiğini ortaya çıkarmıştır. Aile stres teorisine göre ekonomik güçlükler ailelerde ekonomik baskıya yol açmaktadır. Düşük gelir ya da yoksulluk, maddi kaynakların azalması ekonomik isteklerin artması ve bu istekleri karşılayamama, servetin varlığına ve gelire göre daha yüksek düzeyde borçlar, çalışma ve iş yaşamındaki istikrarsızlık gibi öğeler, ailelerdeki ekonomik güçlüğün göstergeleri olarak nitelendirilmektedir. Yoksul aileler, yeterli ve düzenli beslenme, giyinme, barınma, sağlık hizmeti alma gibi temel ve zorunlu gereksinimleri karşılayamama, yaşamak için gerekli olan elektrik, su, doğal gaz tüketiminden kaynaklanan faturaları ödeyememe, ekonomik harcama gerektiren belirli amaçlarına ulaşamama gibi risklerle karşılaşmaktadır.

Ekonomik güçlükler, ailelerde baskı yaratmakta ve ailelerin işlerliğini, işlevlerini bozmakta ve ailelerdeki sosyalleştirme süreçlerini olumsuz biçimde etkilemektedir. Aile stres teorisine göre ailelerde ekonomik güçlük ve baskı yüksek olduğunda annelerin-babaların moralleri bozulmakta, onlar üzülmekte, endişe, kızgınlık, öfke duymakta, yabancılaşma ve uzaklaşma eğilimi göstermektedir. Bu koşullar, ailelerde madde kullanımı ve anti-sosyal davranış risklerini arttırmaktadır. Yoksulluğun yol açığı bu tür duygusal ve davranışsal problemler ailelerdeki çatışmayı artırmakta sıcaklığı, sevgiyi ve desteği azaltmakta ve böyle

bir ortam, annelerin-babaların çocuklarının eğitimiyle ve sosyalleştirilmesiyle meşgul olma kapasitesini zayıflatmaktadır. Yoksulluk ve ekonomik güçlükler nedeniyle moralleri bozulan, üzülen, endişe, kızgınlık, öfke duyan anneler-babalar, çocuklarına sıcaklığı ve sevgiyi daha az gösterebilmekte, çocuklarının günlük etkinlikleriyle daha az meşgul olabilmekte ve disiplinle ilgili uygulamalarda çocuklarına daha çabuk kızan, sinirli, sert ve tutarsız biçimlerde davranabilmektedir. Annelerin-babaların bu tür tutumları ve davranışları, çocuklarının eğitimlerini ve sosyalleştirilmelerini aksatabilmektedir. Annelerin-babaların eğitimi ve ilgisi, çocukların fiziksel, bilişsel, duygusal, davranışsal gelişiminde ve onların iyi olmasında önemli bir rol oynamaktadır. Aileler üzerinde yarattığı olumsuz etkilerle yoksulluk ve ekonomik güçlükler, annelerin-babaların çocuklarını eğitme ve sosyalleştirme süreçlerini tehdit ettiğinde çocukların olumlu ve başarılı gelişimi riske, tehlikeye girmektedir.

Ekonomik güçlüğü yaşayan yoksul ailelerdeki çocuklarda daha düşük bilişsel ve sosyal yeteneklere ve daha düşük okul başarısına sahip olma riski daha büyük görünmekte ve bu çocukların annelerine-babalarına daha az sevgi ve daha az bağlılık gösterme eğilimi ile çocuklarda moral bozukluğu ve endişe biçiminde içselleşen problemlerin ve saldırganlık ve anti-sosyal davranış biçimin de dışa yansıyan problemlerin artma riski büyük bir olasılık olarak durmaktadır.

1.5.Eğitim Getirileri ve Yoksulluk

Eğitimin bireysel ve toplumsal getirileri ile ilgili birçok araştırma yapılmakta ve bu çalışmaların büyük kısmında eğitimin hem bireysel hem de toplumsal gelişmeye katkıları tespit edilmekte; eğitimin maliyetlerinin üzerinde bir getirisi olduğu vurgulanarak beşeri sermaye yatırımlarının teşvik edilmesi önerilmektedir. Gelir dağılımı dengesinin sağlanması ve yoksullukla mücadelede eğitimin önemi ön sıralarda gelmektedir. Eğitim bireysel anlamda gelir artmasına katkıda bulunurken ulusal düzeyde de ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Eğitimin bireye daha fazla gelir sağlaması, kısa ve uzun vadeli toplumsal çevresel değişimlere daha kolay uyum sağlayabilmesi, siyasal ve toplumsal katılımı artırması, risklere karşı korunmayı artırması gibi fonksiyonlarının olduğu genel kabul görmektedir.

Eğitim günümüze kadar kuramsal tartışmalarda bireyi sosyalleştirici ve sınıfsal farklılıkları, eşitsizlikleri azaltıcı bir mekanizma olarak görüldü. Hiç şüphesiz yoksulluk araştırmalarında yoksullukta eğitimsizliğin en temel faktörlerden biri olduğu ifade edilmektedir.

Türkiye'de yoksulluk son yıllarda hem hükümetler hem de sivil toplum düzeyinde daha sıklıkla gündeme gelen bir konu olmaktadır. Çeşitli kuruluşların yoksulluk sınırı ile ilgili araştırmaları yayınlanmaktadır. Bu ölçümlere göre nüfusun büyük kısmı yoksulluk sınırının altında kalmaktadır. Türkiye'de yoksulluk ve eğitim ilişkisini Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TUİK) eğitim durumuma göre yoksulluk verilerinin yanı sıra mikro düzeyde eğitim durumuna işgücünün durumu, hane halklarının eğitim harcamaları üzerinden takip edebiliriz. Makro düzeyde ise eğitim harcamalarının finansmanı ve eğitim yatırımları yol gösterici olabilir.

1.6.Yoksulluk ile Mücadelede Eğitim Politikaları

Eğitim, yoksulluğu etkileyen diğer bir faktördür. Toplumun eğitim durumu, yoksulluk araştırmalarında yoksullukla yakından ilişkili bir unsurdur. Toplumda bireyin küresel anlamda bilgi, beceri ve niteliklilik ile donanımlı olup olmadığı gelir dağılımını etkileyen önemli unsurlardan biridir (DPT, 2001). Eğitim seviyesi yükseldikçe gelir seviyesinin yükselmesi

yoksulluk ve eğitim arasındaki ters yönlü ilişkiyi de göstermektedir. Eğitim seviyesi yükseldiğinde hem işsiz kalma riski azalmakta ve hem de bireyin işsizlik durumunda tekrar iş bulma süresi kısalmaktadır (Çalışkan, 2007).

Türkiye'de eğitim düzeyi ile yoksulluk arasında negatif yönlü bir ilişki söz konusudur. Eğitimli kişilerin istihdam edilebilirliği çok daha mümkün iken, bu durum eğitim seviyesinin düşmesiyle giderek azalmaktadır. Bunun doğal bir sonucu olarak da, eğitim seviyesi düşük olan kişilerin istihdam olanakları azalmakta ve yoksulluk riskleri artmaktadır.

Hali hazırda Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü tarafından uygulanmakta olan Şartlı Eğitim Yardımı gibi programlar, okullardaki devamsızlık oranlarını düşürmekte ve eğitime olumlu katkı sağlamaktadır. Ancak, Türkiye'deki okullaşma oranının gelişmiş ülkelerle mukayese edildiğinde oldukça düşük seviyelerde olması, söz konusu yardım programlarının dışında eğitim sisteminin de gözde geçirilmesini gerekli kılmaktadır.

2. ÇOCUK İŞÇİLİĞİNİN TANIMI VE KAPSAMI

ILO'ya göre çocuk işçiliği, çocukları çocukluklarını yaşamaktan alıkoyan, potansiyellerini ve saygınlıklarını eksilten, fiziksel ve zihinsel gelişimlerine zarar verici işlerde istihdam edilmesi olarak ifade edilmektedir.

Bununla beraber, BM Uluslararası Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), çocuk işçiliğini "çocuğun yaşına ve işin türüne bağlı olarak, minimum çalışma saatini aşan ve çocuğa zararlı olan iş" olarak tanımlamıştır.

Mevzuatımızda ise çocuk işçiliğinin tanımı, 4857 sayılı İş Kanununun 71. maddesine dayanılarak çıkarılan Çocuk ve Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 4. maddesinde yapılmıştır. Bu maddeye göre; çocuk işçi, 14 yaşını bitirmiş, 15 yaşını doldurmamış ve ilköğretimini tamamlamış kişi, genç işçi de 15 yaşını tamamlamış, ancak 18 yaşını tamamlamamış kişi olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, aynı maddede hafif işin tanımı yapılmış olup çocuk ve genç işçilerin, okula devam edenlerin okula devamları ile okuldaki başarılarına engel olmayacak, meslek seçimi için yapılacak hazırlıklara ya da yetkili makamlar tarafından yeterliliği kabul edilen mesleki eğitime katılmasına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabileceği hükme bağlanmıştır.

2015 yılında İş Kanununun 71. maddesinde yapılan değişiklikle 14 yaşını doldurmamış çocukların bedensel, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde yazılı sözleşme yapmak ve her bir faaliyet için ayrı izin almak şartıyla çalıştırılabilecekleri hüküm altına alınmıştır.

2.1.İşverenlerin Çocuk İşgücü Talebi

Kayıt dışı çalışan küçük işyerleri tarafından çocuk işgücüne yönelik talep de çocuk işçiliğinin bir başka nedenidir. Özellikle küreselleşen dünyada çocuk işgücü en az maliyetle en yüksek karı elde etmek isteyen küçük işletmeler için önemli bir bileşen olmaktadır.

Konjonktürel gelişmeler sebebiyle işyerlerinin yaşadığı ekonomik sıkıntılar, küçük işyerlerinin ekonomik ve teknik imkânlarının yetersiz oluşu, bazı ailelerin çocuklarının meslek sahibi olabilmesi için işyerlerinden talepleri gibi faktörler küçük işyerleri tarafından çocukların ucuz ve kayıtsız işgücü olarak görülmesine ve kullanılmasına sebep olmaktadır.

2.2.Dünya'da Çocuk İşçiliğinde Mevcut Durum

Dünyada çalışan çocukların sayısı yıllar içinde azalma göstermekle birlikte, 2012 yılı itibariyle 168 milyon çocuk işçi bulunmaktadır. Çocuk işçiler, toplam çocuk nüfusunun yaklaşık % 11'ine tekabül etmektedir. Bu çocukların yarıdan fazlası, yaklaşık 85 milyonu tehlikeli işlerde çalışmakta ve dünya çocuk nüfusunun % 5,4'ünü oluşturmaktadır.

	Çocuk İşçiliği (Bin)	Çocuk İşliği (%)	En Kötü Biçimlerde Çocuk İşçiliği(Bin)	En Kötü Biçimlerde Çocuk İşçiliği (%)
2000	245.500	16,0	177.500	11,1
2004	222.294	14,2	128.381	8,2
2008	215.209	13,6	115.314	7,3
2012	167.956	10,6	85.344	5,4

Kaynak: Küresel Tahminler ve Eğilimler 2000-2012 (ILO-IPEC, 2013)

2.3.Türkiye'de Çocuk İşçiliğinde Mevcut Durum

2012 yılı Çocuk İşgücü Anketi sonuçlarına göre 6-17 yaş grubunda yer alan çocukların % 5,9'u çalışmaktadır. Çalışmakta olan 893 bin çocuğun, 292 bin'i 6-14 yaş grubunda, 601 bin'i ise 15-17 yaş grubunda yer almaktadır. Çalışan çocukların % 68,8'ini (614 bin kişi) erkek ve % 31,2'sini (279 bin kişi) ise kız çocukları oluşturmaktadır.

TÜİK 2012 yılı Çocuk İşgücü Anketi verilerine göre Türkiye'de ekonomik olarak faaliyet gösteren 6-17 yaş grubundaki çocukların sektörlere göre dağılımı incelendinde çocukların % 44,7'sinin (399 bin kişi) tarım, % 24,3'ünün (217 bin kişi) sanayi ve % 31'inin (277 bin kişi) hizmet sektöründe çalıştığı görülmektedir. Sektör bazındaki sonuçlar, 2006 yılı sonuçları ile karşılaştırıldığında tarım sektörünün istihdam edilenler içindeki payı 8,1 puan artarken, sanayi sektörünün payı 6,6 puan ve hizmet sektörünün payı ise 1,5 puan azalmıştır.

Yaş Grubu	Sayı (Bin)	İstihdam Edilen (%)
0-5	7.481	-
6-17	15.247	5,9
6-14	11.386	2,6
15-17	3.861	15,6

Kaynak: TÜİK, 2012

2.4.4857 Saylı İş Kanunu

İş Kanununda çocukların asgari çalışma yaşı, çalıştırma yasağı, temel eğitimini tamamlamış ve okula gitmeyen çocukların çalışma süreleri, okula devam eden çocukların eğitim dönemindeki çalışma süreleri, çalışma yaşamında korunması ve bu hükümlerin etkili bir şekilde uygulanması için cezai yaptırımlar bulunmaktadır.

İş Kanununun 71. maddesine göre, 15 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaktır. Ancak 14 yaşını doldurmuş ve zorunlu ilköğretim çağını tamamlamış olan çocuklar ise bedensel, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabilir. 14 yaşını doldurmamış çocuklar ise bedensel, zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenler okullarına devamına engel olmayacak sanat, kültür ve reklam faaliyetlerinde yazılı sözleşme yapmak ve her bir faaliyet için ayrı izin almak şartıyla çalıştırılabilir.

İş Kanununun 71. maddesine dayanılarak hazırlanan "Çocuk Genç İşçilerin Çalıştırılma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik" 6 Nisan 2004 tarihli ve 25425 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Çocuk ve genç işçilerin sağlık ve güvenliklerini, fiziksel, zihinsel, ahlaki ve sosyal gelişmelerini veya öğrenimlerini tehlikeye atmadan çalışma şekillerinin esaslarını belirlemek ve ekonomik istismarlarını önlemek amacıyla çıkarılan Yönetmelik, İş Kanununun 71. maddesi gereğince, 18 yaşını doldurmamış çocuk ve genç işçiler bakımından yasak olan işler ile 15 yaşını tamamlamış, ancak 18 yaşını tamamlamamış genç işçilerin çalışmasına izin verilecek işleri, 14 yaşını bitirmiş ve ilköğretimini tamamlamış çocukların çalıştırılabilecekleri hafif işleri ve çalışma koşullarına ilişkin usul ve esasları kapsamaktadır. (Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı 2017-2023)

3. ULUSAL POLİTİKA VE HEDEFLER

Ülkemiz, çocuk işçiliğinin ülkenin geleceği olan çocukların fiziksel, zihinsel, ruhsal ve sosyal gelişmesinin önünde bir engel teşkil ettiğine inanarak çocuk işçiliğini önlenmesi gereken bir sosyal problem olarak kabul etmiş ve ülkedeki ekonomik ve sosyal şartlar ile çalışan çocuklar ile ailelerinin içinde bulunduğu ekonomik kısıtlılıkları dikkate alarak, çocuk işçiliğini önlemeye yönelik faaliyetlerin çocukları olumsuz etkilemesini de önlemek üzere önceliği en kötü şartlardaki çocuk işçiliğine vererek bu faaliyetleri belirli bir süreç içerisinde yürütmeyi amaçlamıştır.

Bu kapsamda, ülkemizde hazırlanan temel politika belgeleri ile pek çok stratejide çocuk işçiliği ile mücadele hususuna yer verilmiştir. Öncelikli olarak, 2014-2018 yılları kapsamında uygulanacak olan Onuncu Kalkınma Planında sokakta, ağır ve tehlikeli işlerde, aile işleri dışında ücret karşılığı gezici ve geçici tarım işlerinde çalışma gibi çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinin önlenmesi temel hedefler arasında yer almıştır.

Ayrıca, ÇSGB koordinasyonundaki 2014-2023 yıllarını kapsayan Ulusal İstihdam Stratejisi kapsamında çocuk işçiliğinin, öncelikle en kötü biçimleri (sokakta, sanayide ağır ve tehlikeli işlerde, aile işleri dışında mevsimlik gezici geçici tarım işleri) olmak üzere sonlandırılması hedeflenmiştir.

Strateji kapsamında, 2023 yılında özellikle sanayide ağır ve tehlikeli işlerde, sokakta ve mevsimlik gezici geçici tarımda gerçekleşen çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri tamamen ortadan kaldırılacak, diğer alanlarda çocuk işçiliği ise % 2'nin altına düşürülecektir. Bir diğer önemli belge 2013-2017 yılları kapsamında uygulanacak olan Ulusal Çocuk Hakları Strateji Belgesi ve Eylem Planı'dır. Söz konusu Strateji kapsamında, çocuk işçiliğinin önlenmesi ve çalışan çocukların haklarının korunması temel hedef olarak belirlenmiştir. (Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı 2017-2023)

4. SONUÇ

Ülkemiz, pek çok uluslararası kuruluşa üye olup bu kuruluşlarca çocuk haklarına ve çocuk istihdamına yönelik olarak alınan uluslararası kararlara hızla uyum göstermiş ve bu uluslararası kararlar ile ülke gerçekleri ve gereksinimleri doğrultusunda kendi yasalarını ve mevzuatını oluşturmuştur. Çocuk işçiliğinin önlenmesine ilişkin mevzuatın gözden geçirilerek gerekliliği halinde yeni mevzuat düzenlemelerinin yapılması ile mevcut mevzuatın uygulanması ve uygulamanın denetlenmesi hususları çocuk işçiliği ile mücadelenin sağlam bir yasal zemine oturtulması açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

AKALIN Nejat, "Çocuğun Suça İtilmesinde Toplumsallaşma Öğelerinin Etkisi", Evrensel Kültür, Sayı:157, Ocak, 2005

AKTAN, Coşkun Can(2002), Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Hak-İş Yayınları, Ankara

AKTAŞ Aliye Mavili, Aile İçi Şiddet ve Önleme Yolları, Somgür Yay., Ankara, 1997.

ALADA Adalet B, "Küreselleşme, Yoksulluk ve Şiddet Bağlamında Sokak Çocukları", Yoksulluk Şiddet ve İnsan Hakları, TODAİ Yay., Ankara, Mayıs, 2002.

BİLEN, Mahmut(2000) ve YUMUŞAK, İ. Güran, "Gelir Dağılımı-Beşeri Sermaye İlişkisi ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi Yayınları,

ÇANAKÇI, Derviş ve Tutar, Filiz, (2004); "Eğitimin Ekonomik Büyümeye Katkısı", http://www.bilgiyonetimi.org/

Çocuk İşçiliği ile Mücadele Ulusal Programı, ÇSGB, Ankara, 2017.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2005). Türkiye'de Çocuk İşçiliği. Sorun Bizim. Bilgilendirme Materyali. Kitap 1. Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma Genel Müdürlüğü Çalışan Çocuklar Bölümü, Ankara.

COŞKUN, M. Nejat(2005), "Türkiye'de Yoksulluk: Bölgesel Farklılıklar ve Yoksulluğun Profili", Bölgesel Gelişme Stratejileri ve Akdeniz Ekonomisi, Türkiye Ekonomi Kurumu, İmaj Yayınevi, Ankara

DAĞDEMİR, Özcan(2002), "Türkiye Ekonomisinde Yoksulluk Sorunu ve Yoksulluğun Analizi: 1987-1994", Yoksulluk Mücadele Stratejileri, Hak-İş Yayınları, Ankara

DOĞAN İsmail, "Çocuk Hakları Açısından Türkiye'de Çocuk Olgusu", http://yayim.meb.gov.tr/yayimlar/151/dogan.htm, 31.01.2005.

ERBAY Ercüment, "Çocuk İşçi Olmanın Anlamı", , (ET: 02.03.2018).

https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/1322/cocukisciligimucadele_2017_2023_tr.pdf

https://www.goc.gov.tr

http://www.cocukhaklariizleme.org/bir-tarihce-cocuklarin-haklari-ve-birlesmis-milletler-cocuk-haklarina-dair-sozlesme

http://www.ilo.org/ankara/areas-of-work/child-labour/lang--tr/index.htm,

KURNAZ Avşar, "Türkiye'de Çocuk Yoksulluğu", TC Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, Ankara 2009

Modern kölelik ve çocuk işçiliği, ILO, Cenevre 2017b.

ÖZBUDUN Sibel, "Küresel Bir "Yoksulluk Kültürü" mü?", Yoksulluk Şiddet ve İnsan Hakları, TODAİ Yay., Ankara, Mayıs ,2002.

TUNÇCAN Nilgün, “Çocuk İşçiliği: Nedenleri, Boyutları ve Küreselleşen Dünyadaki Konumu”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 2012.

TÜİK, (2006). Modüler Çocuk İşgücü Anketinin Hanehalkı İşgücü Anketi ile Birlikte Uygulanması, Ankara.

Türkiye’de Çocuk İşçi Olmak, DİSK (02.03.2018).

YÖRÜKOĞLU Atalay, Değişen Toplumda Aile ve Çocuk, Özgür Yay., İstanbul, Ekim, 2002.

ÇOCUK İŞÇİLİĞİ İLE MÜCADELE ULUSAL PROGRAMI (2017-2023)

TÜRKİYE VE AB ÜYE DEVLETLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİNDE CİNSİYET EŞİTLİĞİ VE KADIN HAKLARI SORUNLARI

GENDERS EQUALITY AND WOMEN'S RIGHTS ISSUES ON COMPARATIVE ANALYSIS OF TURKEY AND THE EU MEMBER STATES

Prof.Dr. Funda Râna ADAÇAY[1]

ÖZET

Kadınların, cinsiyete dayalı ayrımcılık yapılmaksızın tüm sosyal yaşam alanlarında erkeklerle eşit olarak yer alması demokrasinin en önemli ilkeleri arasındadır. Bu bağlamda, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadın ve erkeklerin kamusal ve özel yaşamın her alanında eşit olmalarını, güçlendirilmelerini ve temsil edilmelerini öngörmektedir. AB, uluslararası anlaşmalara ek olarak, AB Antlaşması'nın, AB'nin İşleyişine İlişkin Antlaşma'nın ve AB'nin Kadın Hakları Haklarına İlişkin Şartlarının ve toplumsal cinsiyet eşitliği kurucu değerlerinin bir politika görüşü kapsamında dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, Birlik için büyüme, istihdam ve sosyal uyum hedeflerine ulaşmanın yanı sıra, temel bir hak ve ortak değer olarak, kadınların hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği esastır. Toplumsal cinsiyet eşitliği uluslararası alanda toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik bir strateji olarak benimsenmiştir. Türkiye'de cinsiyet eşitliği ve kadın hakları sorunlarını, bir aday üye devlet olarak diğer üye devletlerle resmi veriler ışığında karşılaştırmalı bir bakış açısıyla analiz etmek, genel kapsamı anlamak açısından önemlidir.

Bu çalışmada, AB'nin temel hedeflerinden biri haline gelen cinsiyet eşitsizliğini azaltmada Türkiye'nin nasıl başarılı olabileceği araştırılmıştır. Aynı zamanda, AB'nin ana hedeflerinden biri haline gelen cinsiyetler arasındaki eşitsizliği azaltmada kendi içinde ne kadar başarılı olduğu da sorgulanmıştır. Bu amaçla, istihdam ve eğitim gibi sosyal ve ekonomik veriler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Cinsiyetlerarası Eşitsizlik, Kadın hakları, Kalkınma, AB Kadının Güçlendirilmesi Politikaları*

ABSTRACT

It is among the most important principles of democracy that women take equal place in all spheres of social life without discrimination based on gender. In this context, gender equality envisages equality, empowerment and representation of women and men in all areas of public and private life. The EU advocates that, in addition to international agreements, the EU Treaty, the Treaty on the Functioning of the EU and the EU's Charter on the Rights of the Rights of Women and the gender equality founder values should be considered within the scope of a political vision. In this context, women's rights and gender equality are essential for the Union to achieve the goals of growth, employment and social cohesion, as well as being a fundamental right and common value for the Union. Gender mainstreaming has been embraced internationally as a strategy towards realising gender equality. Analyzing gender equality and women's rights issues in Turkey as a candidate member state with other member states from a comparative perspective in the light of official data, is important to understand the overall scope.

[1] Anadolu Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,2640 Eskişehir/TÜRKİYE,

In this study it is investigated how Turkey can be successful to reduce gender inequality, which has become one of the EU's main objectives. At the same time, it has been questioned how successful the EU itself is in reducing gender inequality as well. For this purpose, social and economic data such as employment and education were examined.

Keys: *Gender Inequality, Women's Rights, Development, EU-Women's Empowerment Policies*

GİRİŞ

Toplumsal cinsiyet eşitliği uluslararası alanda toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik bir strateji olarak benimsenmiştir. Avrupa Birliği için büyüme, istihdam ve sosyal uyum hedeflerine ulaşmanın yanı sıra, temel bir hak ve ortak değer olarak, kadınların hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği esastır. AB, uluslararası anlaşmalara ek olarak, AB Antlaşması'nın, AB'nin İşleyişine İlişkin Antlaşma'nın ve AB'nin Kadın Hakları Haklarına İlişkin Şartlarının ve toplumsal cinsiyet eşitliği kurucu değerlerinin bir politika görüşü kapsamında dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır.

Kadın hakları, AB mevzuatında önemli bir yere sahiptir ve bu konunun temelini insan hakları bağlamında toplumsal cinsiyet eşitliği oluşturmaktadır. Toplumsal cinsiyet, Oakley'e göre (1972), "dişil ve eril olmayı belirleyen kavramdan farklı olarak toplumsal dönüşüm içinde öğrenilen kadınsılık ve erkeksilik biçimdeki davranışlardır. Başka bir deyişle, "toplumsal olarak dayatılmış cinsiyetlerdir" (Rubin, 1992)**.** Başka bir ifadeyle, doğuştan olmayan ancak doğallaştırılan toplumun bireye sosyalleşme sürecinde yüklediği kadın ver erkeklik rollerine bağlı şekilde tanımlanmış cinsiyetidir. Oysa, Türkiye'nin toplumsal cinsiyet eşitliği karnesi çok iyi bir durumda değildir. Türkiye, WEF 2020 Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi'nde 153 ülke arasında 130. sırada yer almıştır. Endekste Türkiye; kadınların ekonomiye katılımı ve fırsat eşitliği kategorisinde 136., işgücüne katılımda 135., aynı işe eşit ücrette 106., eğitim olanaklarına erişimde 13., sağlıkta 64. ve siyasi yaşamda temsilde 109. sırada yer almıştır. Endeks; kadınların ekonomiye katılımı, fırsat eşitliği, eğitim olanakları, sağlık ve kadınların siyasal açıdan güçlendirilmesi gibi kriterlere göre hazırlanıyor. Bölgesel sıralamada ise Türkiye; Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki 19 ülke arasında İsrail, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt ve Tunus'un ardından 5. sırada yer alıyor. İzlanda cinsiyet eşitsizliğinin en az görüldüğü ülke olarak bu yıl da birinci sırada iken en alt sırada Yemen bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) 2018 yılı İnsani Gelişme Raporu (Human Development Report) Kadın ve erkek kazanımları arasındaki eşitsizliklerin insani gelişmede yarattığı kaybı ortaya koyan Toplumsal Cinsiyet Endeksi (TCEE)'ne göre, 160 ülke arasında 0,317 endeks puanıyla 69. sırada yer almıştır.

AMAÇ, YÖNTEM

Çalışmada Türkiye'nin, AB üye ülkelere göre toplumsal cinsiyet eşitliği kıstası yönünden hangi seviyede olduğu belirlenmeye çalışılmaktadır. Kopenhang kriterleri bağlamında AB temel hedeflerine uyumu beklenen ülkemiz için bu uyumun ne derece sağlanabildiği veya sağlanabileceği anlaşılmaya çabalanmıştır. Ancak, çalışmada bu amaçla değerlendirme yapılırken, AB üye ülkelerinde ortalama seviye olarak değil ülke bazında da cinsiyetlerarası eşitlikte ve kadın hakları temelinde ne derece başarıya ulaşıldığı sorgulanmıştır. Böylece daha

gerçekçi bir değerlendirme ile AB tarafından Türkiye'ye yönelik değerlendirmelerde bir çifte standardın olup olmadığı irdelenmek istenmiştir. Bu çalışmada ilgili literatür dışında AB Genel Mevzuatı, Komisyon Raporları, Türkiye Ulusal Mevzuatı, AB'nin Türkiye İlerleme Raporları incelenmiştir. AB ve Türkiye'ye ilişkin gerek hukuki düzenlemeler gerekse her iki cinsiyet için "istihdam, gelir/ücret eşitliği, karar alma mekanizmalarında temsil" değerleri ve ülkelerdeki "kadına yönelik şiddet" istatistiki verileriyle karşılaştırılmıştır.

LİTERATÜR

Türkiye'de kadın hakları konusunda hem Osmanlı döneminde –kadınların da kadı önünde evlenme hakkı elde etmesi (1841) ya da köle ya da cariye olarak satın alınmalarının yasaklanması (1845) vs. şekillerde (Tekeli, 2017; Kolay, 2015) hem de Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren hem ulusal hem de uluslararası alanda bazı önemli adımlar atılmıştır. Örneğin ilk Birleşmiş Milletler (BM) Kadın konferansı -12.BM konferansı olarak- Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün daveti ve liderliğinde İstanbul'da Beylerbeyi Sarayı'nda düzenlenmiştir (Adaçay, 2018). Ancak, bugün gelinen noktada "Giriş" kısmında ifade edildiği gibi, Türkiye'nin çabaları yetersiz kalmış ve AB uyum kriterleri olarak hedef gösterilen- ki bu konuda da net rakamlar mevcut değildir- noktaya ulaşılamamıştır.

AB'nin anaakımlaşan toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının genel niteliğini ekonomik sınırların el verdiği bir değişim ve küreselleşen ekonomik sistemin izin verdiği ölçüde kadının ücretli işe katılımı oluşturmaktadır (Koray, 2011). Temel olarak, AB mevzuatında kadın hakları temelinde toplumsal cinsiyet eşitliğine dair 4 antlaşma maddesi ve ikincil kaynaklara baktığımızda ise toplamda 15 Direktif bulunmaktadır. (Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, 2014). Bu antlaşmalar aşağıda sıralanmaktadır (T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2001).:

1957 – Roma Antlaşması eşit işe eşit ücret ilkesi (119. madde) «cinsiyet ayrımcılığını yasaklamış ve ücret eşitliğinin tüm üye ülkeler tarafından sağlanması gerekir»

1993 - Maastricht Antlaşması / Sosyal Politika Sözleşmesi ile etki alanı genişletilmiş ve ona ekli Sosyal Politika Sözleşmesiyle «eşitlik politikaları» genişletilmiştir.

1997 -Amsterdam Antlaşması, kadın-erkek eşitliğini Birlik temel görevlerinden biri haline getirmiştir. Böylece toplumsal cinsiyet eşitliği Birlik içi tüm politika alanlarına yayılmıştır; Sonuç itibariyle 1990'larda başlayan toplumsal cinsiyetin anaakımlaşması süreci AB'de de kabul görmüştür.

2007 - Lizbon revizyonu sonrası, AB Antlaşması'nın 2. Maddesinde yer verilen Birliğin temel değerleri arasında kadın-erkek eşitliği yer almaktadır. Antlaşmanın 3. Maddesinin 2. Bendinde, ilk bentte sayılan "Birlik politikalarının hepsinin hayata geçirilmesinde kadın-erkek arasındaki eşitliğin gözetileceği" ifade edilmiştir.

AB mevzuatının ikincil kaynakları temelinde yukarıda bahsi geçen direktifler (Council of Europe, 2017; T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 2016) ise özellikle "sosyal politika alanında, üye ülkeler arasında kadın-erkek eşitliğine dayalı bir uyumlaştırılmış yapının oluşturulmasını amaçlamaktadır" (Göçmener, 2008). İstihdam ve meslek konularında kadın ve erkeğe eşit muamele ve fırsat eşitliği ilkesinin uygulanmasına dair direktif (2006/54/EC) sözkonusu amaca yönelik bir örnektir. Direktiflerin genel olarak kapsamının istihdam alanı olduğu net şekilde göze çarpmaktadır. (Council of Europe Treaty Office, 2017) Bu da AB genelinde kadın hakları konusunda uyumlaştırılan alanın büyük ölçüde istihdam alanı olduğunun bir göstergesidir. Diğer alanlar her ne kadar 90'larla birlikte Birlik yetkileri içinde yer almaya

başlamışsa da kadın hakları konusunda yapılacak yasal uygulamaların çoğu üye devletlerin inisiyatifine bırakılmıştır.

Türkiye'nin Birlik ana değerleri, politikaları ve mevzuat içeriği ile uyumu üyelik sürecinin temelini oluşturmaktadır. Bu uyumun ihtiva ettiği alanlardan biri de toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde kadın hakları olarak karşımıza çıkmaktadır (Özkurt, 2014). "1980 sonrası kadın hareketinin baskısı ve uluslar arası sözleşmelere uyum gereksinmesiyle, Medeni Kanun'da eşitlik ve ayrımcılığın kaldırılması yönünde değişiklik yapılması gündeme gelmiş ve bu konuda çeşitli tasarılar hazırlanmıştır. 1993'ten itibaren TBMM'nin gündemine gelmeyi bekleyen tasarı nihayet 2001 yılı sonunda yasalaşmıştır. Özellikle, mal ayrılığı rejiminin yasanın yürürlük tarihinden önceki evliliklere uygulanmaması kadınlar için önemli bir mağduriyet yaratsa da, yapılan düzenlemeler kadınların eşit yurttaş konumuna erişmeleri açısından önemlidir ve kadın hareketinin hukuk alanında kazandığı dikkate değer bir başarı" olmuştur. (Berktay, 2004) Türkiye 2001 yılında yayımlanan ilk Ulusal Program'ında, "Siyasi Kriterler" ve "Müktesebata Uyum Kriteri" ana başlığı altında "Sosyal Politika ve İstihdam" faslı bağlamında, cinsiyetçi uygulamaların kaldırılması hususunda üstlendiği yükümlülükleri ilk kez ortaya koymuştur, 2003 ve 2008 belgelerinde de bu tutum devam etmiştir (T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı, 2009). Türkiye tarafından bu bağlamda, 2001'den itibaren kadın hakları konusunda bir dizi önemli reform gerçekleştirilmiştir (Türkiye-AB Karma İstişare Komitesi, 2010). Bunlardan en önemlisi 1998 yılında çıkarılan ve sonraki değişikliklerle düzenlenen "Ailenin Korunması Ve Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Kanunu" (2012) olmuştur Türkiye-AB Karma İstişare Komitesi. (2010) Türkiye-AB Karma İstişare Komitesi. (2010) Türkiye-AB Karma İstişare Komitesi. (2010). Benzer şekilde pek kurum ve kuruluş bu amaçla yaratılmıştır. Örneğin: TBMM'de Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu (KEFEK) (2019) kurulmuştur. Yukarıdaki ulusal düzenlemeler yanında Türkiye, konuyla ilgili uluslararası düzenlemelere de taraftır. Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi CEDAW, Türkiye tarafından 1985 yılında onaylanarak 1986'da yürürlüğe girmiştir. Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Avrupa Konseyi Sözleşmesi (İstanbul Sözleşmesi) ise Türkiye tarafından 2011 yılında onaylanmıştır (Bakırcı,2015). Bu antlaşmayı 2014'te onaylayan ilk onaylayan ülke Türkiye olmasına rağmen, bu konuya ilişkin mevzuatını henüz kabul etmemiştir fakat Kadına Yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planını (2016-2020) onaylayarak bu konuda farkındalık yaratmaya başlamıştır (AB Türkiye İlerleme Raporu, 2018). Ancak, İstanbul Sözleşmesi'ni, AB ülkeleri arasında Slovakya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Çekya, Bulgaristan ve İngiltere de halihazırda onaylamamıştır.

Türkiye'nin özellikle 2000'lerin başında üyelik perspektifinin gücüyle de bağlantılı olarak büyük ölçüde konuyla ilgili düzenlemeleri iç hukukuna geçirdiği ve ilerleyen yıllarda da bu tavrını devam ettirdiği görülmektedir. (T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2001; T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 2005)). Ancak, Türkiye'nin hâlâ 2005- Lahey Sözleşmesi olmak üzere, uluslararası sözleşmelere katılım sağlaması gerekmektedir. Örneğin, Türkiye, Şiddet Suçları Mağdurlarının Zararlarının Tazmin Edilmesine ilişkin Avrupa Sözleşmesi'ni hâlâ onaylamamıştır. (AB Türkiye İlerleme Raporu, 2019) Nitekim AB'nin Türkiye ile ilgili bu güne dek yayımlanan ilerleme raporlarında da Türkiye'ye konu hakkında getirilen eleştirilerin mevzuat uyumundan çok uygulamada ortaya çıkan sıkıntılarla bağlantılı olduğu görülmektedir Örneğin 2019 yılı AB Türkiye İlerleme Raporu; "Toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik güçlü bir siyasi taahhüt bulunmamaktadır; Ders kitaplarında ve medyada yer alanlar da dâhil olmak üzere, toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin basmakalıp düşünceler, Türk toplumunda yayılmaya ve kadınların hâlihazırda düşük olan sosyal statüsünü ve kadına

yönelik şiddeti teşvik etmeye devam etmektedir…" denilmektedir. Raporda, eşitsizliğin ve cinsiyet ayrımının başlıca kaynağı, Türk kadınlarının iş gücüne katılımının düşüklüğü olarak belirtilmektedir. "Kadınlar ile erkeklerin istihdam oranları, iş gücüne katılım oranları ve işsizlik oranları arasında büyük bir fark mevcut olup, tüm eğitim düzeylerindeki kadınlar ile erkekler arasında ücret farklılıkları gözlemlenmektedir. Bakım yükümlülüklerinin kadın tarafından yerine getirilmesi gerektiğine ilişkin bakış açısı nedeniyle çocukların, yaşlı ve hasta kişilerin bakımına yönelik kurum ve hizmetlerin yetersiz kalmış olması, kadın istihdamını engellemeye devam etmektedir. İstihdam ve sosyal politika alanında kadın-erkek eşitliği konusunda, kamuda çalışan ebeveynlerin kısmi süreli çalışmasına ilişkin bir mevzuat geliştirilmemiştir. Kadın istihdamını teşvik eden tüm ulusal politikaların temel unsuru olarak, aile yaşamı ile iş yaşamı arasında denge kurmak amacıyla ihtiyaç duyulan yasal ve kurumsal mekanizmalar hâlâ oluşturulmamıştır." denilmektedir.

Küresel kapitalizm bağlamında eşitlik politikalarını ve Türkiye'de eşitlik politikaları uygulamalarını, kadın istihdamı üzerinden değerlendirilen İçli (2017) çalışmasında, piyasa temelindeki dönüşümle birlikte düzenleyici politikaların kadın emeğine olan talebi arttırdığını ancak Türkiye'de kadın istihdamının arttırılmasının sadece yasal değişikliklerle mümkün görünmediğini savunmaktadır. "Kadınların çalışabileceği sektörlerdeki sınırlı kapasitelerin genişletilememesi, kurumsal ve özel alanlardaki ataerkil yapının kırılamaması, kadınların eşlik annelik rollerinin aynı yapı tarafından katı bir biçimde devam ettirilmesi, Molyneux'un analizinde yer alan pratik cinsiyet ihtiyaçlarının karşılanamaması, özellikle bakım emeğinin çözümlenmesinde yetersiz ve ilgisiz kalınması gibi durumlar kadın istihdamındaki zayıflığın sürdürülmesine yol açmaktadır" demektedir. (s.141) Kadın istihdamının arttırılması yanında kadınların toplumsal konumunun iyileştirilmesine yönelik sosyal politikaların da birlikte uygulanmasının ancak cinsiyet eşitliğini destekleyici olacağını ifade edilmektedir. Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM) analizlerinin (2014) de gösterdiği gibi, kadın istihdamının önündeki en büyük engel toplumsal cinsiyet eşitsizlikleridir.

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV) Değerlendirme Notu (2019), Türkiye ile AB üye ülkelerinin cinsiyetlerarası eşitsizliklerin karşılaştırmasında kullanılan benzer verilerle yapılmış değerlendirmeler çalışmamıza paralel sonuçlar elde etmiştir: "AB'de kadın istihdam oranı %65 seviyesinde seyretmekte olup, erkekler ile kadınlar arasındaki istihdam farkı yaklaşık %11'dir. Türkiye'de kadınlar ile erkeklerin aldığı ücretlerde görülen farklılıklara AB'de de rastlanmaktadır. Benzer şekilde Avrupalıların neredeyse yarısı ailevi sorumluluklar, çocuk bakımı ve ev işleri gibi konuları kadının sorumluluk alanında değerlendirmektedir. AB'de yükseköğretimde okullaşma oranı Türkiye'ye benzer şekilde kadınlarda erkeklerden daha yüksek olmasına rağmen karar alıcı pozisyondaki kadın oranı erkeklerden daha düşüktür."

Göçmener'in çalışmasında (2008), Avrupa Birliği üyesi ülkelerde de kanun önünde herkes tartışmasız olarak eşit kabul edilmekteyse de, uygulamada tüm dünyada olduğu gibi sorunların devam ettiği ve Avrupa Birliği karşısında kadın erkek eşitliği alanında özellikle Türkiye'nin uygulamadaki eksikliklerinin, Birlik yolunda bir engel olarak karşısına çıktığı sonucuna varılmıştır.

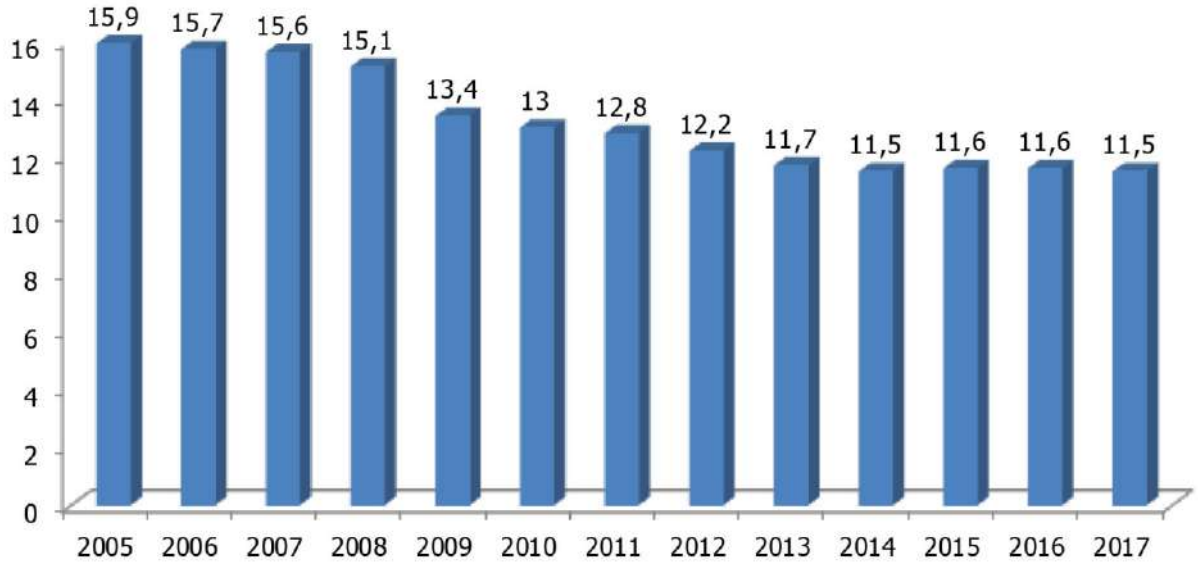
BULGULAR

Sözkonusu ilerleme raporlarında sıklıkla dile getirilen eleştiriler değerlendirildiğinde, Türkiye'de sorun olarak görülen "kadın istihdamının çok düşük oluşu, cinsiyetlerarası ücret farklılığı, kadına yönelik şiddet, karar alma mekanizmalarında -örneğin siyasette- kadın temsilinin düşük oluşu" şeklindeki sorunların, pek çok AB üyesi ülkesi için de geçerli olduğu

görülmektedir. TÜİK Kazanç Yapısı Araştırması, 2016) Örneğin; AB içinde toplumsal cinsiyete dayalı ücret farkları üye ülkeler arasında %5'ten %25'e uzanan bir skalada değişiklik göstermektedir. 2016 yılı AB ortalama cinsiyetlerarası ücret farkı %16,2'dir. Bu fark, bir üye devletten diğerine büyük değişiklikler göstermektedir; bu ise cinsiyete dayalı ücret farkları ile kadınların istihdam oranlarındaki yükselmeleri arasında son zamanlarda yaşanan dengelemeye de işaret etmektedir.

AB'de, üye ülkeler bazında baktığımızda, istihdam konusunda tüm ülkelerin ulaştığı seviyelerin eşitliğinden söz etmek mümkün değildir. İstihdam alanı, Birlik içerisinde en çok uyumlaştırılmış alanlardan biri olmakla birlikte bu alanda hala üye ülkeler arası ciddi farkların bulunması Birlik içinde de konunun bir problem olmaya devam ettiğinin göstergesidir. Şekil-1'den görülebileceği üzere, Birlik içinde erkekler ile kadınlar arasındaki istihdam oranı farkının son yıllarda %11 civarında seyrettiği ve üye ülkeler arasında bu farkta kayda değer bir yakınsama olmadığı görülmektedir (AB Komisyon Raporu, 2018).

Şekil-1: AB'de 20-64 Yaş Aralığındaki Erkekler ile Kadınlar Arasındaki İstihdam Oranı Farkı (istihdamda cinsiyet uçurumu, %)

Kaynak: İKV Değerlendirme Notu (2019), s.33

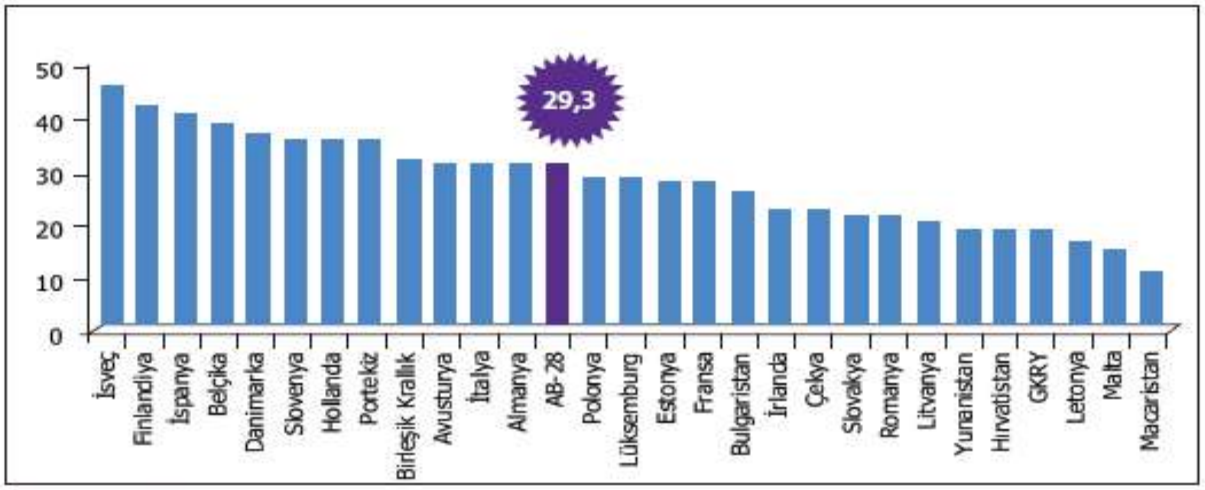
AB Raporlarında Türkiye'de kadınların istihdama katılımının önündeki en büyük engel olarak görülen "aile-iş çatışması"nın AB genelinde de yaşandığı anlaşılmaktadır. Örneğin: Ev ile aile bakımından Avrupalıların ortalama %44'ünün kadınları sorumlu tutmaktadır. 10 yıl öncesine kıyasla 12 ülkede bakım, ev işi ve sosyal aktivitede cinsiyet eşitliği konusunda gerileme yaşanmıştır. Erkeklerin sadece üçte biri günlük olarak yemek ve ev işleriyle ilgilenirken, bu oran kadınlarda %79'dur. (European Institute for Gender Equality, 2019)

Birlik genelinde 30-34 yaş aralığındaki kadınların %44'ünün, erkeklerin ise %34'ünün yükseköğretim mezunu olmasına, yani aslında kadınların erkeklerden daha eğitimli olmasına rağmen birçok karar alma mekanizmasında daha az temsil edildikleri belirtilmektedir. Bu noktada kadınların hâlâ cam tavanlarını tam olarak kıramadığı en önemli yerlerden biri siyaset sahnesidir. (Bkz.Yiğit, 2011; Yıldız, 2013) Örneğin: Avrupa Parlamentosu (AP) üyelerinin sadece %36,1'i kadındır. Yalnız 9 AB ülkesi (Estonya, İrlanda, İspanya, Fransa, Avusturya, Hırvatistan, Letonya, Malta ve İsveç) AP'de her iki cinsiyetten de en az %40 üye

bulundurmaktadır. Üye devletlerin ulusal parlamentolarında da durum farklı değildir (Avrupa Parlamentosu, 2015). Ekim 2004'te %22,1 olan ulusal parlamentolardaki kadın üye oranı ortalaması, Kasım 2017'de %29,3'e ulaşmış olsa da bu artışın az olduğu ifade edilmektedir (EİGE, 2017). Üye devletler özelinde baktığımızda, kimi devletlerin Türkiye'nin sahip olduğu değerlerin dahi oldukça altında değerlere sahip olduğu görülmektedir. İsveç, Finlandiya ve İspanya parlamentolarında kadın üye oranı %40'ın üzerindeyken, Yunanistan, Hırvatistan, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Letonya, Malta ve Macaristan'da %20'nin altındadır. (Bkz. Şekil-2) Aynı şekilde, Fransa, Almanya, Slovenya ve İsveç'teki hükümetlerde cinsiyet dengesi bulunuyorken, Macaristan hükümetinde hiçbir kadın bulunmamaktadır (AB Bilgi Merkezi, 2018). Türkiye'de 2015 seçimi sonrası %14,7 olan kadın milletvekili ornı 2018 seçimleri sonrası %17'ye çıktı. Ancak, bu değer hala temsil gücünün olabilmesi için kabul edilen %30'luk kritik eşiğin altında. 33 kentin bir kadın milletvekili yok. (TBMM, 2019).

Yerel seçim sonuçlarına göre, kadın temsili açısından AB ile Türkiye arasında Türkiye aleyhinde bir uçurum olduğu göze çarpmaktadır. Avrupa'da 30 ülkenin ortalaması bazında 2013 yılı verilerine göre kadın temsili %23'lerde (Yıldız, 2013) iken bu oranların 2015 yılında aynı bazda %24'e yükseldiği görülmektedir (Belli, 2015). 2013 yılında Türkiye'de ise yerel yönetimlerde bu oran oldukça düşük bir değerde totalde %3 civarında seyretmektedir (KONDA, 2011).

Şekil-2: Üye Devletlerin Ulusal Parlamentolarında Kadın Temsil Oranı (%, 2017)

Kaynak: *Eurostat*

Henüz AB'de kadın istihdamının istenilen seviyeye ulaşamamış olması, kadınlar ile erkekler arasındaki istihdam makasının kapanmıyor oluşu, kadınların karar alma mekanizmalarındaki düşük temsili ve erkeklere kıyasla evlerini ve ailelerini ilgilendiren konularda daha cok sorumluluk sahibi olarak değerlendirilmesi; Birliği iş-yaşam dengesi alanında adımlar atmaya itmiştir. Oysa, 2000 yılında Lizbon Zirvesinde 2010 yılına kadar Avrupa'da istihdam oranını %70'in ve kadın istihdam oranını %60'ın üzerine çıkarmak temel hedefler olarak ortaya koyulmuş sonrasında Avrupa -2020 stratejisi kapsamında 20-64 yaş arası kadın ve erkek istihdam oranlarının %75'e çıkarılması hedeflenmişti (Olgun, 2015). Son olarak bu kapsamda, 2017'de hayata geçirilen Çalışan Ebeveynler ve Bakımdan Sorumlu Kişiler için İş-Yaşam Dengesi Direktifi (The Directive on Work-Life Balance for Working Parents and Carers), aile ile ilgili izinlere ve esnek çalışma şartlarına ilişkin AB mevzuatının güncellenmesini amaçlamaktadır.

Türkiye'nin kadın hakları konusunda sıklıkla eleştirildiği "kadın cinayetleri" konusunda da AB ülkelerinin karnesi çok iyi bir durumda değildir. 2014 yılında AB'de her 3 kadından biri (Bell, 2014), 2015 yılında Türkiye'de her 4 kadından biri şiddete maruz kalmıştır (TÜİK, 2015).

Avrupa İstatistik Ofisinin (Eurostat) 2017 rakamlarına göre, kadın cinayetlerinde en ön sırada yer alan Fransa'da her üç günde bir eş ya da eski eş tarafından kadın cinayeti işlendiğine işaret ederken aile içi şiddetin her yıl 220 bin Fransız kadını etkilediğini göstermektedir. Fransa'da 2017'de 601 kadın cinayete kurban giderken, Fransa'yı Almanya (380), İngiltere (227), İtalya (130) ve İspanya (113) takip etmiştir (www.aa.com.tr, 2019). EIGE 'Cinsiyet Eşitliği İndeksi 2017'ye göre: Kadına yönelik şiddet Ölçüm Birimi', 1'den 100'e kadar olan ölçekte, 1 şiddetin olmadığı durumları göstermektedir 100 ise kadına yönelik şiddetin çok yaygın ve sert olduğunu ve bunların paylaşılmadığını göstermektedir. AB'nin puanı 100 üzerinden 27.5'tir. Bu puan, ülkeler arasında değişiklik göstermektedir; Polonya'da 22.1 iken Bulgaristan'da 44.2'dir (www.aabilgi.eu, 2018). Kadına yönelik şiddet konusunda Türkiye'nin resmi verileri -İçişleri Bakanının açıklamasıyla-: "2016'da 304; 2017'de 353; 2018'de 280 kadının cinayete kurban gittiğini belirtererek en son güncel veriye göre 2019 yılı kadın cinayeti sayısı 299 olarak verilmiştir (www.dw.com, 15 Kasım 2019). Tartışmalı resmi verilere ve Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2017 Veri Raporu'ndaki sayıya (409) karşın Fransa'daki kadın cinayetlerinin Türkiye'den fazla olduğu görülmektedir.

Bahsi geçen bu oranlar hem Türkiye'de hem de AB'de kadına yönelik şiddetin, güncel, önemli ve acil çözüm gerektiren bir alan olduğunu gözler önüne sermektedir. AB tarafından kadına yönelik şiddet, temel hak istismarı olarak görülmekle birlikte, kadına yönelik şiddet oranlarının AB üye ülkelerinde bu denli yüksek oluşu uygulamalardaki eksiklikleri de gözler önüne sermektedir (Moroğlu, 2012). Bu durumun oluşmasının bir sebebi de alanın AB içinde uyumlaştırılmamış bir alan olmasıdır. Nitekim önceki bölümlerde bahsedildiği üzere AB içinde kadın hakları konusunda uyumlaştırılan alanlar bilhassa istihdam alanında buluşmaktadır. Bu bağlamda, Akdeniz ülkesi olmaları bakımından Türkiye ile benzerlik gösteren ve hâlihazırda AB üyesi olan iki ülke İspanya ve İtalya'nın Türkiye ile karşılaştırmalı olarak kadına yönelik şiddet konusundaki yaptırımlarına baktığımızda, Türkiye'nin konu özelinde İspanya ile yaptırımlar bazında olumlu şekilde benzerlik gösterdiği görülmekte; İtalya'da ise aksi bir şekilde bazı şiddet eylemlerinin suç kabul edilmediği görülmektedir. Bu örnek AB üye ülkelerinde yaptırımların farklı olmasından hareketle alanda uyumun yakalanamadığını da açıkça gözler önüne sermektedir (Palmén, ve diğerleri, 2016).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye'nin kadın hakları konusunda AB'nin ilgili mevzuatına uyumunu büyük ölçüde gerçekleştirdiği görülmektedir; Kadın hakları ile ilgili AB mevzuatını, büyük ölçüde iç hukukuna geçirmiştir. Taraflar arasında konu ile ilgili asıl farklılıklar ise, uygulamalar bazında ortaya çıkmaktadır.

Kadın hakları düzleminde uyum konusunda, "istihdam, gelir, siyasete katılım ve kadına yönelik şiddet" olmak üzere dört temel değişkenden hareketle, uygulamalar bazında yapılan karşılaştırmalarda, Türkiye'nin ve AB'nin konu ile ilgili uygulamada mevcut eksikliklerini ortaya koymuştur. Türkiye'nin istihdam ve siyasete katılım başlıklarında, Birlik ortalamalarının oldukça gerisinde olduğu görülmektedir. Bunun yanında, AB genelinde ve üye ülkeler özelinde her iki değişken ile ilgili mevcut eksikler dikkat çekicidir. AB genelinde, değişkenler bağlamında, ortaya çıkan bir ölçüde pozitif tablo, istenilen hedeflerin

(Parlamentoda, %30 kritik eşiğine yaklaşan temsilin, beklenen %50'den çok geri oluşu gibi.) gerçekleştirilememiş olması bakımından yanıltıcı olabilmektedir. Türkiye ölçeğindeki kadar olmasa da Birlik üyesi ülkelerde de kadın-erkek gelir / ücret farklılıkları mevcuttur. Kadın cinayetleri konusunda da örneğin merkez ülkelerden Fransa dahi Türkiye'den daha kötü bir karneye sahiptir.

AB'de kadın hakları alanında üye ülkeler arasında yapılan uyumlaştırmanın büyük ölçüde istihdam konusunda olduğu, diğer sorunların ise ihmal edildiği görülmektedir. Bu çerçevede, toplumsal cinsiyet eşitliğinin, AB anaakım politikalarından biri olmakla birlikte, uygulamada karşılığını yeterli ölçüde bulamadığı gözlemlenmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmanın ortaya koyduğu verilerle, kadın hakları konusunda hem Türkiye hem de AB arzulanan hedeflere dolayısıyla tam anlamıyla başarıya ulaşamamıştır.Kadın hakları konusu, taraflar arasında mevcut diğer problemlerin yanında geri planda kalmakta ve bilhassa üyelik meselesi çerçevesinde mevcut problemler arasında önemi, ciddiyeti, diğerlerine oranla oldukça düşük görünmektedir. Tüm bu bilgiler, kadın hakları konusunda Türkiye'nin AB'ye gerekli uyumu sağlayamamasının, Türkiye'nin AB üyeliğinde, aşılmayacak derecede önemli bir engel teşkil etmediğini ortaya koymaktadır. Ancak, AB sorunlara ilişkin eylem planlarını ve politikalarını hayata geçirirken, Türkiye'nin de bu konuda mevzuattan ibaret olmayan biçimlerde gerekli uygulamaları gerek yönetim gerekse denetimlerle hayata geçirmesi gerekmektedir.Çünkü AB durumunun farkında bir şekilde yeni eylem planları ve politikaları hayata geçirirken, Türkiye seyirci kalarak ya da sadece mevzuatı takip eden pozisyonda kalmamalıdır. Sürekli önüne konulan ve konulacak olan kadın-erkek eşitsizliği sorunu kökten çözecek nitelikte, Birlik ile arasındaki var olan açıkları kapatacak şekilde sosyal, kültürel ve ekonomik çapta radikal önlemler alarak, içinde bulunduğu kısır döngüden kurtulmalıdır. Özellikle anaeksen politika haline gelmiş olan toplumsal cinsiyet eşitliği hedefi, AB'ne başvuruda bulunan ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce karşılaması gereken 1993-Kopenhang kriterlerine eklemlenmiştir. Türkiye'nin İlerleme raporlarında sıklıkla şikayet edilen cinsiyetler-arası eşitsizlik durumu, şimdi olduğu gibi gelecekte de tam üyelik sürecinde aşması gereken engellerden biri olacaktır. Ancak, bunun yanında AB'nin de Türkiye'den bu beklentilerine rağmen kendi içinde cinslerarası eşitliği sağlamada tam anlamıyla başarılı olduğu ve üyeleri arasında bir standart sağladığı söylenemez. Başka bir deyişle, AB, üye ülkelerinde başaramadıklarını, Türkiye'nin başarmasını beklerken, bunu Türkiye'nin tam üyeliği önünde bir engel olarak görmektedir, Gelecekte de durumun değişmesi zor görünmektedir. Çünkü Türkiye'de durum yıllardır benzerdir ve bir ilerleme kaydedildiği söylenemez. WEF (2020) rapora göre, şu anki gelişme hızıyla devam edilirse, cinsiyet eşitliğindeki uçurumun kapanması -başka bir deyişle, küresel cinsiyet eşitsizliğini tamamen gidermek- için ise 200 yıl gerekmektedir.

Hem AB tarafından hem de Türkiye tarafından, Türkiye'de cinsiyetlerarası eşitsizlik sorunlarının temelinde tarihsel süregelen ataerkil yapı ve bunu besleyen öğeler sözkonusudur. Bunun için samimi hedeflerle uygulamaya konulan toplumsal bir dönüşüm gereklidir. Toplumda varolan cinsiyete dayalı ayrımcılığı yok etmek veya en aza indirgeyebilmek için ilk önce toplumsal cinsiyetçi bakış açısını bütün ana plan ve programlara yerleştirerek cinsiyet eşitliliğinin gerekliliği konusunda bütün toplumu bilinçlendirmek ve eğitmek gerekmektedir. Buna ek olarak, bu konuda yasalaşan yasaların uygulanmasını sağlamak ve çalışma hayatını düzenli olarak izlemek için gerekli ve caydırıcı önlemlerin uygulanması da gereklidir.

KAYNAKÇA

AB Bilgi Merkezi (2018), Kadın hakları ve cinsiyet eşitliği konusunda AB ne yapıyor?, *Avrupa Komisyonu – Bilgilendirme Formu,* https://www.abbilgi.eu/tr/kadin-haklari-ve-cinsiyet-esitligi-konusunda-ab-ne-yapiyor.html, (08.03.2018)

AB Türkiye Delegasyonu. (2017). *İlerleme Raporl*arı, Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu Resmi Web Sitesi: http://www.avrupa.info.tr/tr/ilerleme-raporlari-744

Avrupa Komisyonu. (2016). *İstatistikler,* Eurostat: http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/ (09.11.2018)

Avrupa Komisyonu. (2017, Ocak 5). *İlerleme Raporları*, T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı Resmi Web Sitesi: http://www.ab.gov.tr/46224.html

Avrupa Parlamentosu. (2015). *Women in Parliaments*, Brüksel: Avrupa Parlamentosu, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2015/545717/EPRS_ATA(2015)545717_REV1_EN.pdf (12.9.2018)

Bakırcı, K. (2015, Nisan 7). *İstanbul Sözleşmesi*, Ankara Barosu Web Sitesi: http://www.ankarabarosu.org.tr/siteler/ankarabarosu/tekmakale/2015-4/7.pdf

Bell, B. (2014, Mart 5). AB'de 'kadınların üçte biri şiddet mağduru'. *BBC* Türkçe Web Sitesi: http://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/03/140305_ab_kadin_siddet

Belli, A. (2015). Yerel Yönetimlerde Kadın Temsili ve Yerel Demokrasi, *Yasama Dergisi* (31), 65-88. Mayıs 10, 2017 tarihinde http://www.yasader.org/wp/?page_id=110

Berktay, F. (2004). Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye*, Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları* (s. 1-30). İstanbul: Bilgi Üniversitesi.

Council of Europe Treaty Office. (2017, Mayıs 12*). Chart of signatures and ratifications of Treaty 210,* Council of Europe: http://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210/signatures (12.03.2018)

Council of Europe. (2017, Mayıs 11). *Newsroom.* Council of Europe: http://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/newsroom/-/asset_publisher/s9opg9chjvJQ/content/eu-to-join-istanbul-convention?inheritRedirect=false&redirect=http%3A%2F%2Fwww.coe.int%2Fen%2Fweb%2Fistanbul-convention%2Fnewsroom%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_s9opg9 (?.10.2018)

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) (2019). *The Global Competitiveness Report 2019,* http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf (22.05.2018)

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) (2020). *The Europe 2020 Competitiveness, Report Building a More Competitive Europe*, http://reports.weforum.org/the-europe-2020-competitiveness-report/ (18.12.2019)

European Institute for Gender Equality (EIGE). (2017, Şubat 21). *Gender Statistics Database*, European Institute of Gender Equality: http://eige.europa.eu/gender-statistics/dgs/indicator/ta_pwr_pol_parl__wmid_natparl

European Institute for Gender Equality (EIGE), (2019). *Gender mainstreaming*, Ajanda, https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming

Göçmener, S. (2008). Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Türkiye'de Kadın Erkek Eşitliği, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV), (2019), *AB Katilim Sürecindeki Türkiye'nin Kadın İstihdamı Karnesi*, Editör: H. Vatansever, İstanbul: Dünya Süper Veb

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV). (2016, Aralık 5). *Sosyal Politika ve İstihdam*, İktisadi Kalkınma Vakfı Resmi Web Sitesi: http://www.ikv.org.tr/ikv.asp?ust_id=31&id...(07.02.2018)

İnci, G. (2017). Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları Ve Küreselleşme, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ss.134-143.

Ka-Der. (2015). *2015 Kadın İstatistikleri*, Kadın Adayları Destekleme Derneği Web Sitesi: http://ka-der.org.tr/kadin-istatistikleri/ (02.01.2018)

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu (2017), *Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu 2017 Veri Raporu*, http://kadincinayetlerinidurduracagiz.net/veriler/2845/kadin-cinayetlerini-durduracagiz-platformu-2017-veri-raporu (04.010.2018)

Kadına Yönelik Şiddette Türkiye istatistikleri 2017- kadıncinayetleri.org http://kadincinayetlerinidurduracagiz.net/veriler/2818/mayis-2017-veriler (09.04.2018)

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM). (2014). Avrupa Birliği. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı: http://kadininstatusu.aile.gov.tr/kaynak/ulusarasi-belgelerkuruluslar/uluslararasi-kuruluslar/avrupa-birligi (11.03.2019)

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (KSGM). (2017). *Türkiye'de Kadın*, Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.

Kartal, F. (2016). Kadınların Yurttaşlığı ve Feminist Kuram, *Amme İdaresi Dergisi*, 49(3), 59-87.

Kolay, H. (2015). Kadın Hareketinin Talepleri, Süreçleri ve Kazanımları, *EMO Kadın Bülteni* (3), 5-11.

KONDA. (2011). *Siyasette Kadın Temsili Araştırması*, Kadın Adayları Destekleme Derneği. İstanbul: KONDA Araştırma ve Danışmanlık.

Koray, M. (2011). Avrupa Birliği ve Türkiye'de "Cinsiyet" Eşitliği Politikaları: Sol-Feminist Bir Eleştiri. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2, 13-53.

Moroğlu, N. (2012). Kadına Yönelik Şiddetin Önlenmesi 6284 Sayılı Yasa ve İstanbul Sözleşmesi, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Mart-Nisan 2012(99), 357-380.

Özen, O. Ş. (2015). Türkiye'nin İstihdam Politikaları ve Avrupa İstihdam Stratejisine Uyumu, *ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*, 78-108.

Özkurt, Z. (2014, Mayıs). *Türkiye'nin Kadın Hakları Konusunda AB'ye Uyum Süreci*, http://www.ikv.org.tr/images/files/Turkiyenin%20kadin%20haklari%20konusunda%20ABye%20uyum%20suresi.pdf (22.08.2017)

Palmén, R., Francoli, N., Genova, A., Göksel, A., Sales, L., Sansonetti, S., . . . Öztürk, A. (2016). *WAVE: Kadına Yönelik Şiddet Karşılaştırmalı Raporu: İtalya, İspanya ve Türkiye*, http://notus-asr.org/wp-content/uploads/2016/05/WAVE_CR_TR_FINAL_7March2016-2-2.pdf (20.09.2018)

Sancar, S. (2013). *Türkiye'de Kadın Hareketinin Politiği: Tarihsel Bağlam, Politik Gündem ve Özgünlükler*, KASAUM: http://kasaum.ankara.edu.tr/?page_id=182 (06.05.2017)

T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı. (2016, Haziran 30). *Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi*, T.C. Avrupa Birliği Bakanlığı Web Sitesi: http://www.ab.gov.tr/index.php?p=111&l=1 (17.07.2017)

T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği. (2001). *Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliğinin İşleyişi Hakkında Antlaşma*, Ankara: T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği.

T.C. Dış İşleri Bakanlığı. (2005). *Türkiye'de Kadın Hakları Alanında Kaydedilen Gelişmeler*, T.C. Dış İşleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi: http://www.mfa.gov.tr/turkiye_de-kadin-haklari-alaninda-kaydedilen-gelismeler.tr.mfa (08..7.2018)

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *AB Başkanlığı, Avrupa Komisyonu Tarafından Hazırlanan Türkiye Raporları*, https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html (02.09.2018)

TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu. (2016, Aralık 5). *Kopenhag Kriterleri*, T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu: www.ombudsman.gov.tr/contents/files/752d1--Kopenhag-Kriterleri.pdf (06.06.2017)

TBMM. (2015). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Milletvekilleri Dağılımı*, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim (02.10.2018)

Tekeli, Ş. (2004, Eylül 18). *On Maddede Türkiye'de Kadın Hareketi*, Bianet: http://bianet.org/bianet/kadin/43145-on-maddede-turkiyede-kadin-hareketi (?,11.2017)

TÜIK. (2015). *İstatistiklerle Kadın*, Türkiye İstatistik Kurumu Resmi Web Sitesi: http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=21519 (12.09.2017)

TÜİK , (2016). *TÜİK Kazanç Yapısı Araştırması*, resmi web sitesi, www.tuık.gov.tr

Türkiye-AB Karma İstişare Komitesi. (2010). *AB ve Türkiye'de Kadınların Hakları ve Rolü*, Brüksel: Avrupa Birliği.

Yıldız, H. (2013). Yerel Yönetimlerde Kadının Siyasi Temsil Yetersizliği, *Akademik Perspektif*, http://akademikperspektif.com/2013/03/08/kadinin-siyasi-temsil-yetersizligi/ (07.05.2018)

Yiğit, D.. (2011). *AB'ye Katılım Öncesi ve Sonrası Uyum Süreçleri*, Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü.

SURİYELİLERİN TÜRKİYE'DE YAŞADIKLARI SOSYO-EKONOMİK PROBLEMLERİN İNCELENMESİ: BİR META DEĞERLENDİRME ARAŞTIRMASI

EXAMINING THE SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS EXPERIENCED BY SYRIANS IN TURKEY: A META-ANALYSIS STUDY

Zeynep ACA[1]
ORCID ID: 0000-0002-3399-5310

Özet

Çalışmanın amacı, Türkiye'de 2011-2019 yılları arasında Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen yüksek lisans ve doktora tezlerininin değerlendirmedir. Araştırma kapsamımda, Yüksek Öğretim Kurulu'nun (YÖK) tez tarama merkezinde Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri ele alan 25 teze ulaşılmıştır. En az bir nitel veya bir nicel araştırma yöntemi kullanılan tezlerin sadece bir tanesi doktora tezi, 24 tanesi ise yüksek lisans tezidir. Nitel bir araştırma ve genel tarama modelinde olan çalışma, veri kaynağı olarak 2011-2019 tarihleri arasında yazılmış tezlerin doküman analizine dayanan bir meta değerlendirmesidir. Tezler, yazılış yılı, türü, yazıldığı üniversite, enstitü ve anabilim dalı, araştırma türü ve modeli, evren ve örneklemin sınırlandırıldığı alan, örneklem türü, veri kaynakları, veri toplama araçları, veri analiz yöntemleri ve Suriyelilerin sosyo-ekonomik problem göstergelerine ilişkin olarak incelenmiştir. Veriler incelendiğinde tezlerin en çok 2018 yılında yazıldığı, bunu 2019 yılının takip ettiği, diğer yıllarda sadece 2016 ve 2017 yılında tez yazıldığı, diğer yıllarda ise hiç tezin üretilmediği tespit edilmiştir. Nicel araştırma türünün ve tarama modelinin en çok tercih edildiği tezlerin, yoğunluklu olarak Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalında üretildiği, bunu Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalının takip ettiği saptanmıştır. Tezlerde evren olarak Gaziantep'te yaşayan Suriyeliler en fazla tercih edilmiştir. Gaziantep Üniversitesinin başı çektiği, basit rastgele örnekleme yönteminin sıklıkla tercih edildiği ve çoğunlukla kadın ve erkeğin birlikte veri kaynağı olarak kullanıldığı tezlerde, Suriyelilere ilişkin ele alına sosyo-ekonomik probem göstergelerinin temelde gelir-iş, sağlık, barınma, beslenme, kamu hizmetlerine erişim, sosyo-kültürel yaşama katılamama, geleceğe ilişkin beklentiler/korkular ve genel ekonomik problemler şeklinde sınıflandırmanın mümkün olduğu anlaşılmıştır. Bu anlamda tezlerde, gelir- iş göstergesinde; düşük ücret, sağlık göstergesinde; sağlık harcamalarını karşılayamama, beslenme göstergesinde; düzenli olarak beslenememe, barınma göstergesinde; konutun sağlıksız olması ve konutun kişi sayısına göre küçük olması, kamu hizmetlerine erişim göstergesinde; dil, dışlanma ve dışlanma korkusu ile sağlık hizmetlerine erişememe ve dil bariyeri ve çeşitli farklı faktörlerden kaynaklı olarak

* Bu çalışma Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından "Bilimsel Projeleri Destekleme" kapsamında desteklenmiştir. Proje No: BAP-19-1009-137

[1] Dr. Öğretim Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü

çocukların eğitim hizmetlerine yeterince erişememesi, sosyo kültürel yaşama katılamama göstergesinde; sosyal ve kültürel etmenlerden dolayı dışlanma/kabul görmeme, geleceğe ilişkin beklentilerde korkuları göstergesinde; kendi ülkelerine geri gönderilme korkusu ve kendi durumlarına ilişkin belirsizliğin devam etmesi/gelecek belirsizliği, genel ekonomik problemlere ilişkin göstergede ise; hayat koşullarının çok pahalı olması ve geçimlik bir gelire sahip olamama en çok kullanılan alt göstergelerdir.

Anahtar Kelimler: Suriyeliler, sosyo-ekonomik problem göstergeleri, lisansüstü tezler, tez inceleme, meta-değerlendirme.

Abstract

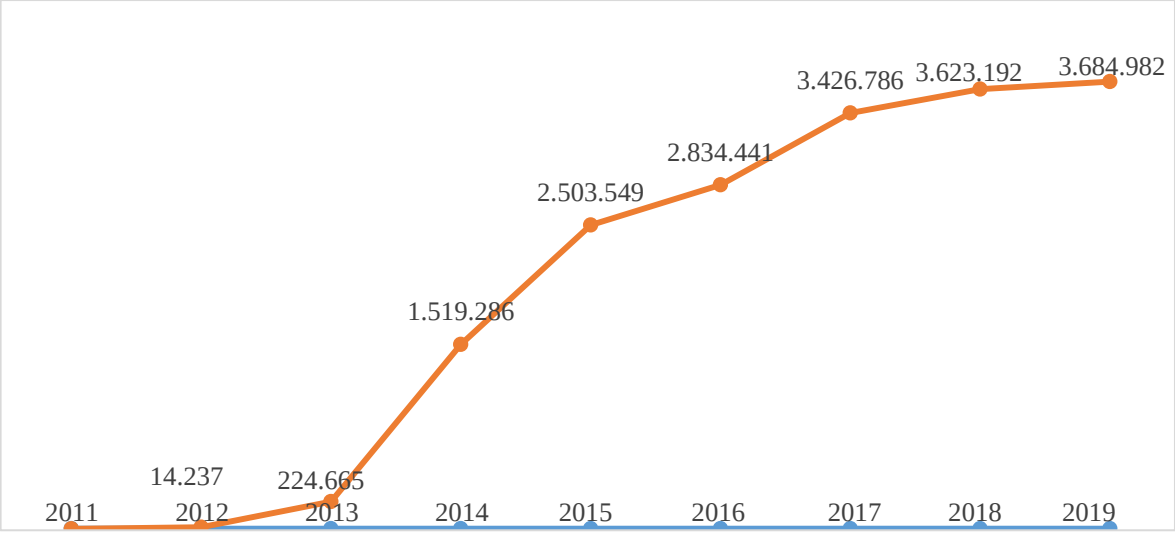
The purpose of the study is to review of postgraduate theses about socio-economic problems experienced by Syrians in Turkey between 2011 and 2019. In the scope of this study, 25 theses, which were done on socio-economic problems experienced by Syrians in Turkey, were obtained on the ‘thesis screening’ webpage of The Council of Higher Education (YÖK) which were made in. The studies where at least a quantitative or qualitative research method was used include only one doctoral dissertation and 24 master's theses.. The current study, which was conducted based on the qualitative research methods and general survey model, is a meta-analysis study using document review technique for the theses written between 2011-2019. The criteria by which the theses were examined are completion year, type of the study, university, institute and department within which the theses were done, research methods and model, the place to which universe and sample were restricted, sample type, data sources, data collection tools, data analysis methods and indicators of socio-economic problems experienced by Syrians. Obtained data revealed that theses were written most in 2018 which was followed by 2019. Besides, there are some theses written only in 2016 and 2017 and no thesis was written in other years. It was determined that the theses in which quantitative research methods and survey model were most preferred were done mainly in the Department of Sociology, School of Social Sciences which was followed by the Department of Political Science and International Relations. In the theses, the Syrians living in Gaziantep were the most preferred universe. In the theses which were led by Gaziantep University and where simple random sampling method was frequently used and females and males were mostly used together as data sources, it was understood that indicators of socio-economic problems experienced by Syrians could mainly be classified as the problems based on income-work, health, housing, nutrition, access to public services, inability to participate in socio-cultural life, future expectations/fears and general economic problems. In this sense, it was found out that the most frequently used sub-indicators were low wage in the income-work indicator ; inability to cover health expenditures in the health indicator; inadequate nutrition in the nutrition indicator; presence of unhealthy conditions in housing and small size of housing by the number of inhabitants in shelter indicator; language, exclusion and fear of exclusion, lack of access to health services and children's lack of access to educational services due to language barrier and various different factors in the indicator of access to public services;

exclusion / rejection due to social and cultural factors in the indicator of inability to participate in socio-cultural life; the fear of repatriation and continuing uncertainty of their own situation/uncertainty of the future in the future expectations indicator; and expensive living conditions and lack of a regular income in the indicator of general economic problems.

Keywords: Syrians, socio-economic problem indicators, postgraduate theses, meta-analysis

1. GİRİŞ

2010 yılında Ortadoğu'da başlayan isyan Suriye'ye de sıçramış ve demokratik taleplerle başlayan hak talepleri ülke içi çatışmaya dönüşerek binlerce Suriyeli ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Türkiye coğrafi yakınlığı, zorda kalana el uzatma ve çeşitli sebeplerle açık kapı politikası uygulayarak ülkesinden kaçan Suriyelileri kabul etmiştir. İlk Suriyeli grup Nisan 2011'de Türkiye'ye giriş yapmıştır. Giriş yapan bu grup öncelikle sınıra yakın yerlerde kurulan çadır kentlere yerleştirilmiştir (Palacıoğlu, 2018: 19; Taş, Özcan, 2018: 44). Acil bir önlem aracı olarak Türkiye'ye sığınan, geçici ve gerekli önlemler alınarak yiyecek, barınma, hijyen gibi temel ihtiyaçları sağlanan Suriyelilere uluslararası hukukta karşılığı olmayan "misafir statüsü" verilmiş ve 2012 tarihinde yayınlanan bir genelge ile Suriyelilerin "geçici koruma" altına alınmışlardır (Kaya, Eren, 2015: 28; Kaygısız, 2017: 5; Koç, Görücü, Akbıyık, 2015: 79). Suriyelilerin misafir olarak görülmesi ve geçici koruma altına alınması temelde iki saikle açıklamak mümkündür. İlki; Türkiye'nin taraf olduğu 1951 tarihli Mültecilerin Hukukî Durumuna Dair Cenevre Sözleşmesi'ni "coğrafi sınırlama" çekincesi koyarak imzalamış olmasıdır. İkincisi ve belki de ikincisinden daha önemlisi Türkiye'nin Suriyelilerin kısa bir süre içinde ülkelerine kısa bir süre içinde geri döneceklerini düşünmeleridir. Bu anlamda hayata geçirilen birçok uygulama bu anlayış ekseninde şekillenmiştir. Nitekim ülkemize Suriyelilerin ilk giriş yaptığı tarih 2011 olmasına rağmen Geçici Koruma Yönetmeliği Ekim 2014'te kabul edilmiş ve "geçici koruma"nın uygulama kapsamı belirlenmiştir. Buna göre "geçici koruma"; "ülkesinden ayrılmaya zorlanmış, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak amacıyla kitlesel veya bu kitlesel akın döneminde bireysel olarak sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen yabancılardan haklarında bireysel olarak uluslararası koruma statüsü belirleme işlemi yapılamayan yabancılar"ı ifade eder, denilmiştir. Suriyelilerin "misafir" olduğunun bir başka yansıması ise Ocak 2016 'a kadar yasal çalışma izinlerinin olmamasıdır. Ancak gelinen nokta bunun tam tersini söylemektedir. Aşağıda yıllar itibari geçime koruma kapsamına alınan Suriyelilere ilişkin veriler paylaşılmıştır.

Grafik 1: Yıllara Göre Türkiye'de Geçici Koruma Kapsamına Alınan Suriyeliler

Kaynak: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, www. goc.gov.tr (2019) (20.11.2019); UNHCR (2019), https://data2.unhcr.org/en/situations/syria/location/113, (20.11.2019) .

Suriye'den kaçanların yarısından fazlasına ev sahipliği yapan Türkiye'de 21 Kasım 2019 itibariyle kayıtlı Suriyeli sayısı 3.687.244'dir. Yaklaşık % 45,8'ini kadınların, % 54,2'i erkeklerin oluşturduğu Suriyeliler Türkiye'nin hemen hemen her iline dağılmış durumdadır (UNHCR, 2019). Ayrıca bu rakamlar sadece kayıt altına alınmış Suriyelilere ilişkin verileri yansıtmaktadır. Dolayısıyla gelinen nokta ilk başta Türkiye'nin misafirleri olarak görülen Suriyelilerin kalıcı olduklarını, kalıcı statülerine ilişkin olarak politika seçimlerinin yapılarak gerekli önlemlerin alınması gerekliliğini düşündürmektedir. Temel hizmet alanlarını kapsayıcı ve bütüncül bir stratejiyi gerekli kılan (Ertaş, Kıraç, 2017: 100) politika seçiminin yapılabilmesi için öncelikle teşhisin yapılması gerekir. "Teşhis, politika seçiminden önce gelir" (Sen, 1992: 107). Bu teşhiste politika yapıcılara yol gösterici rehberden biri de akademik çalışmalardır. Toplumsal sorunların tespitinde önemli yol hartası niteliğinde olan akademik çalışmalardan hareketle mevcut probleme ilişkin temel sorunlar, sorunlarla karşılaşma sıklığı ortaya konabilir. İşte bu noktada hareketle bu çalışma ile temelde amaçlanan Türkiye'de 2011-2019 yılları arasında Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen yüksek lisans ve doktora tezlerininin meta değerlendirmesi yaparak, çalışmalardan elde edilen bilgilerin bir araya getirmeyi hedeflemektedir.

Çalışmada YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında yer alan tezlerden özet ve başlıklarında "Suriye" anahtar sözcüğü kullanılarak tarama yapılmış ve toplamda 834'e teze ulaşılmıştır. Suriye'ye ilişkin çeşitli alanlarda yazılmış tezlere ilişkin bazı sınıflandırmalar şu şekildedir: Suriyelilerin Türkiye'ye pokitik-ekonomik etkileri (34 tez), Türk toplumunun Suriyelilere karşı algı, tutum, söylem ve bakış açıları (51 tez), Suriye ve Türkiye vatandaşlarının birlikte yaşama deneyimleri (15 tez), Suriyeli girişimcilerin işgücü deneyimleri (9 tez), Suriyelilerin göç deneyimleri (21 tez) Suriyelilerin toplumsal uyumu, yardım ve sivil toplum (10 tez), okul

yöneticisi, öğretmen, veli ve sivil toplum gözünden Suriyeli çocukların eğitimde karşılaştıkları problemler (19 tez), Türkiye-Suriye ilişkileri (19 tez), Suriyelilerin entegrasyonunda devlet aktörlerinin rolü (14 tez), Türkiye'nin Suriyelilerin göç politikalarında başarısızlıkları (6 tez), Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemler (28 tez).

En az bir nitel veya bir nicel araştırma yöntemi kullanan tezlerin seçildiği ve dolayısıyla 25 tezin dahil edildiği çalışmada tezler, yazılış yılı, türü, yazıldığı üniversite, enstitü ve anabilim dalı, araştırma türü ve modeli, evren ve örneklemin sınırlandırıldığı alan, örneklem türü, veri kaynakları, veri toplama araçları, veri analiz yöntemleri ve Suriyelilerin sosyo-ekonomik problem göstergelerine ilişkin olarak incelenmiştir. Belirtelim ki; doküman inceleme ve meta değerlendirme yapılan çalışmada Suriyelilerin sosyo-ekonomik problem göstergelerinin incelemesi yapılırken tezler dışındaki alan yazında incelenmiş ve böylece Suriyelilerin yaşadıkları sosyo-ekonomik problemlerin ele alınma sıklığı yanında problemlerin temelinde var olan etmenlerde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca belirtilmesi gereken bir husus çalışmaya dahil edilen tezlerde kullanılan araştırma türlerinde nicel ve nitel araştırma türleri birbirine yakın sayıdadır. Nitel araştırmalar, görüşme yapılan konuna ilişkin görüşme yapılan katılımcıların düşüncelerini, bakış açılarını ve perspektiflerini derinlemesine keşfetmeyi sağlar (Baş ve Akturan, 2013, s. 111). Bu anlamda Suriyelilerin yüzleştikleri sosyo-ekonomik problemlere ilişkin ele alınan göstergelerin sıklığı esasında Suriyeli vatandaşların yaşadıkları problemlerin sıklığını da göstermektir. Nitekim tezler dışında incelenen akademik yazında da elde edilen verilerde bunu destekler nitelikte olduğu saptanmıştır. Sonuç olarak, çalışmada sadece Suriyelilere ilikin sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerle sınırlı kalmayarak, Suriyelilerin sosyo-ekonomik problemleri kapsamlı olarak ortaya koymaya çalışılmıştır.

2. YÖNTEM

Genel tarama modelinde tasarlanan araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi kullanılmıştır. Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen ve YÖK Ulusal Tez Merkezinde tam erişime açık tezlerin incelendiği çalışmada tezlerin yıllar itibarı ile sınırlandırılmasında Suriyelilerin Türkiye'ye ilk giriş yaptıkları 2011 yılı esas alınmıştır. Meta değerlendirmesi yapılan çalışmada, 2011-2019 yılları arasında yazılmış tezler; yazılış yılı, türü, yazıldığı üniversite, enstitü ve anabilim dalı, araştırma türü ve modeli, evren ve örneklemin sınırlandırıldığı alan, örneklem türü, veri kaynakları, veri toplama araçları, veri analiz yöntemleri ve Suriyelilerin sosyo-ekonomik problem göstergelerine ilişkin olarak incelenmiştir.

Meta değerlendirme çalışmaları "değerlendirmenin uygulanabilirlik, yararlık, teknik ve etik yeterliğine ilişkin yargısal ve betimsel bilgileri toplama ve kullanma süreci" olarak kavramlaştırılabilir (Stufflebeam 1978, 18). Farklı kullanımlara sahip meta değerlendirme, mevcut çalışmalardan elde edilen bilgilerin bir araya getirme veya bireysel nitelikteki

değerlendirmeleri bir nevi kontrol etmek amacıyla kullanılabilmektedir (aktaran Kılıç, Arslan, 2016: 869).

2.1.Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Türkiye'de 2011-2019 yılları arasında Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkların sosyo-ekonomik problemleri konu edinen yüksek lisans ve doktora tezlerine ilişkin bir meta değerlendirme yapmaktır. Meta değerlendirmesi ile şu soruların yanıtlanması hedeflenmektedir.

1. Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezler yıllara göre dağılımı ve türü ne şekildedir?
2. Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerin hangi üniversite, enstitü ve anabilim dalında yapılmıştır?
3. Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde hangi araştırma türü ve modeli kullanılmıştır?
4. Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde araştırma evreni olarak en fazla tercih edilen iller, örneklemin sınırlandırıldığı alan ve kullanılan örneklem türleri hangileridir?
5. Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde kullanılan veri kaynakları nelerdir?
6. Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde kullanılan veri toplama araçları ve analiz yöntemleri hangileridir?

2.2. Çalışma Evreni

Araştırmanın evrenini, YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanında yer alan tezlerden özet ve başlıklarında "Suriye" anahtar sözcüğü kullanılarak tarama yapılarak ulaşılan 834 tezden, Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen, 2011-2019 yılları arasında yazılan ve araştırma tekniği olarak nitel, nicel ya da karma yöntem kullanan tam erişime açık 25 lisansüstü tez oluşturmaktadır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın veri kaynağını Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen ve ilgili yıllar arasında yazılan lisansüstü tezleri oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama yöntemi olarak doküman incelemesi kullanılmıştır. Belirtelim ki, genellikle nitel desenli araştırmalardan olan meta değerlendirmesi araştırmalarında doküman incelemesi yöntemi başlıca kullanılan yöntemlerdendir (Hedler ve Gibram, 2009: 210). Bu kapsamda araştırmaya konu olan tezlerden elde edilen veriler bu yöntemle araştırmanın amacı ve alt amaçlarına uygun bir şekilde incelenmiştir.

3. BULGULAR

Bu kısımda Türkiye'de 2011-2019 yılları arasında Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemlere ilişkin yazılmış tezlerin değerlendirmesi için oluşturulan alt amaçlara ilişkin bulgulara yer verilecektir.

Birinci Alt Amaç İçin Bulgular

Tablo 1'de çalışmada incelenen tezlerin yılı ve türüne ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 1. Tez Türleri ve Yılı

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	T
Yüksek Lisans						1	2	12	9	24
Doktora									1	1
Toplam						1	2	12	10	25

Tablo 1 incelendiğinde çalışma kapsamında Türkiye'de Suriyelilerin sosyo ekonomik problemleri konu edinen toplam 25 teze ulaşılmıştır. Tezlerin 24'ü yüksek lisans tezi iken sadece bir tanesi doktora tezidir. Suriyeli vatandaşlar 2011'den itibaren açık kapı politikası ile Türkiye'ye göç etmelerine ve özellikle 2014'ten itibaren göçler yoğunluk kazanmasına rağmen 2016 yılına kadar Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerin yazılmadığı görülmektedir. Diğer yandan her ne kadar son yıllarda konuya ilişkin tezlerin sayısında artış olsa da doktora tezi olarak konunun hiç ele alınmadığı görülmektedir.

İkinci Alt Amaç İçin Bulgular

Tablo 2'de çalışmada incelenen tezlerin hangi üniversitede yazıldığına ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 2. Tezlerin Yapıldığı Üniversite

Üniversite	f	Üniversite	f
Süleyman Demirel Üniversitesi	2	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	1
Yalova Üniversitesi	1	Selçuk Üniversitesi	1
Harran Üniversitesi	1	Adıyaman Üniversitesi	1
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	1	Mersin Üniversitesi	1
İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi	4	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	1
Gaziantep Üniversitesi	5	Hacettepe Üniversitesi	1
Üsküdar Üniversitesi	2		

Erciyes Üniversitesi	1
Hasan Kalyoncu Üniversitesi	1
Fırat Üniversitesi	1

Tablo 2'den Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezler 16 farklı üniversitede yazılmıştır. Bu üniversitelerin üçü vakıf, 14'ü ise devlet üniversitesidir. Vakıf üniversitelerinde toplamda yedi, devlet üniversitelerinde ise 18 tez üretilmiştir. Diğer taraftan bir devlet üniversitesi olan Gaziantep üniversitesi beş tez ile ilk sırada yer alırken, üç tez ile vakıf üniversitelerinden İstanbul Yeniyüzyıl Üniversitesi ikinci sırayı almaktadır.

Tablo 3'te ise tezlerin yapıldığı enstitüler yer almaktadır.

Tablo 3. Tezlerin Yapıldığı Enstitü

Enstitü	**f**	**%**
Sosyal Bilinler Enstitüsü	19	76
Sağlık Bilimleri Enstitüsü	4	16
Fen Bilimleri Enstitüsü	1	4
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	1	4

Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezler dört farklı enstitüde yapılmış olup, 19 tezle ilk sırayı Sosyal Bilimler Enstitüsü almaktadır. Sağlık Bilimleri Enstitüsü dört tezle ikinci sırada yer alırken, Fen Bilimleri ve Lisansüstü Eğitim Enstitülerinde sadece birer tez yapıldığı görülmektedir.

Tablo 4'te ise çalışma kapsamında incelenen tezlerin hangi anabilim dalına ait olduğuna ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 4. Tezlerin Yapıldığı Anabilim Dalları

Anabilim Dalı	**f**	**Anabilim Dalı**	**f**
Sosyoloji Anabilim Dalı	6	İletişim Ve Toplumsal Dönüşüm Anabilim Dalı	1
Sosyal Hizmet Anabilim Dalı	3	Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı	1
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı	3	Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı	1
Sosyal Politika Anabilim Dalı	1	Amme İdaresi Anabilim Dalı	1
Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı	4	Afetlerde Sağlık Yönetimi Programı Anabilim Dalı	1
İktisat Anabilim Dalı	2		
Halk Sağlığı Anabilim Dalı	1		

Tablo 4'ten 12 farklı anabilim dalında Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tez yazıldığı görülmektedir. Bu alanlardan Sosyoloji Anabilim Dalı 6

tezle ilk sırayı alırken, Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı ikinci sırada yer almaktadır.

Üçüncü Alt Amaç İçin Bulgular

Tablo 5'te çalışma kapsamında incelenen tezlerin araştırma türü ve modeline ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 5. Tezlerin Araştırma Türü ve Modeli

Araştırma Türü	**f**	**%**	**Araştırma Modeli**	**f**	**%**
Nicel Araştırma	13	52	Tarama Modeli	13	52
Nitel Araştırma	10	40	Betimsel Model	10	40
Karma Araştırmalar	2	8	Tarama-Betimsel	2	8

Tablo 5'ten, araştırmacıların çalışmalarında ya nicel (f= 13, % 52) ya da nitel (f=10, % 40) araştırma türlerini genelde tercih ettikleri görülmektedir. Yalnızca iki araştırmacı karma araştırma türünü (f=2 % 8) çalışmasında kullanmıştır. Araştırma modelleri incelendiğinde ise nicel araştırmalarda tarama modelinin (f= 13, % 52), nitel araştırmalarda betimsel modelin (f= 10, % 40), karma araştırmalarda ise tarama-betimselin (f= 2, % 8) kullanıldığı görülmektedir.

Dördüncü Alt Amaç İçin Bulgular

Tablo 6'da Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde araştırma evrenine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 6. Tezlerin Araştırma Evreni

Tezlerin Araştırma Evreni	**f**	**%**
Isparta İli	1	4
İstanbul İli	5	20
Gaziantep	5	20
Ankara	3	12
İzmir	1	4
Kilis	1	4
Batman	1	4
Kayseri	1	4
Adıyaman	1	4
Elazığ	1	4
Sivas	1	4
Konya	1	4
Şanlıurfa	2	8
Mersin	1	4

Tablo 6 incelendiğinde Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde Gaziantep (f= 5, % 20) ve İstanbul (f= 5, % 20) illeri araştırma evreninde en fazla tercih edilen illerdir. Bu illeri sırasıyla Ankara (f= 3, % 12) ve Şanlıurfa (f= 2, % 8) takip etmektedir.

Tablo 7'de ise çalışmaya dahil edilen tezlerde örneklemin sınırlandırıldığı alanlara ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 7. Tezlerin Örneklemi

Tezlerde Örneklemin Sınırlandırıldığı Alan	**f**	**%**
İstanbul Fatih	1	4
Belirtilememiş	9	36
Ankara –Altındağ	2	8
İzmir-Basmane	1	4
Kilis-Merkez	1	4
Batman Merkez	1	4
İstanbul-Ümraniye	1	4
Gaziantep-Nizip	1	4
Adıyaman-Merkez	1	4
İstanbul Sultangazi	1	4
İstanbul-Eyyüpsultan	1	4
Elazığ Rızaiye, İzzetpaşa, İcadiye, Çarşı, Mustafa Paşa, Sanayi ve Sarayatik Mahalleleri	1	4
Gaziantep-Karşıyaka, 8 Şubat, Değirmiçem, Kalyon ve Düztepe	1	4
Şanlıurfa Merkez	1	4
Gaziantep-Onat Kutlar, Yazıcık, Akdere ve Yeditepe Mahalleleri	1	4
Şanlıurfa-Viranşehir	1	4

Tablo 7'den araştırmacıların çoğu tezlerinde örneklemin sınırlandırdığı alanı (f=9, % 36) belirtmemiştir. Örneklemin sınırlandırıldığı alanı belirten araştırmacılardan ikisi Ankara-Altındağ ilçesinde (f= 2, % 8) yaşayan Suriyeliler 'den örneklem seçmiştir. Diğer taraftan en çok araştırma evreninin seçildiği illerden İstanbul'da dört farklı ilçede[2] yaşayan Suriyeliler örneklem olarak seçilmiştir. Beş tezde araştırma evreni olarak seçilen Gaziantep'te ise bir araştırmacı örneklemini Gaziantep'in bir ilçesi ile sınırlandırdığını (Nizip ilçesi), iki araştırmacı ise örneklemini Gaziantep'in farklı mahalleleri ile sınırlandırdığını belirtmişlerdir[3].

[2] İstanbul ili beş kez araştırma evreni için seçilmiştir. Ancak araştırmaların birinde örneklemin sınırlandırıldığı alan belirtilmemiştir.
[3] İki araştırmacı ise Gaziantep'te örneklemi sınırladıkları alanı belirtmemişlerdir.

Ayrıca yukarıdaki araştırma evren ve örnekleme sahip tezlerde kullanılan örneklem türleri Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Tezlerde Kullanılan Örneklem Türleri

Tezlerde Kullanılan Örneklem Türleri	**f**	**%**
Rastgele-tesadüfi örneklem seçme	8	32
Uygun Örnekleme	2	8
Kartopu	4	16
Belirtilmemiş	9	36
Tüm evrene ulaşma	1	4
Tabakalı örnekleme	1	4

Tablo 8'e göre araştırmalarda çoğunlukla kullanılan örneklem türleri (f= 9, % 36) belirtilmemiştir. Örneklem türü belirtilen araştırmalarda ise yoğunluklu olarak kullanılan örneklem türü rastgele-tesadüfi örneklem seçmedir (f= 8, % 32), bunu kartopu örneklem seçme (f= 4, % 16) takip etmektedir. Uygun örneklem (f= 2, % 8) ve tabakalı örnekleme (f=1, % 4) araştırmalarda tercih edilen diğer örnekleme yöntemleridir. Bir araştırmada ise örnekleme almadan evrenin tamamına ulaşma (f=1, % 4) hedeflenmiştir.

Beşinci Alt Amaç İçin Bulgular

Tablo 9'da Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde kullanılan veri kaynaklarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 9. Tezlerde Kullanılan Veri Kaynakları

Veri Kaynakları	**f**	**%**
Kadın Yetişkin	4	16
Erkek Yetişkin		
Kadın/Erkek yetişkin birlikte	18	72
Kadın/ Erkek yetişkin ve eğitime devam eden çocuk	1	4
Okula giden çocuk	1	4
Okula gitmeyen 18 yaş altı çocuk	1	4

Tablo 9'a göre Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen çalışmalarda yetişkin kadın ve erkek birlikte (f=18, % 72) en fazla veri kaynağını oluşturmaktadır. Sadece kadın yetişkinler (f= 4, % 16) ikinci sırada yer almaktadır. Sadece erkek yetişkinin veri kaynağı olarak kullanılmadığı çalışmalarda birer kez kadın/erkek yetişkin ve eğitime devam eden çocuk (f=1, % 4), okula giden çocuk (f=1, % 4) ve okula gitmeyen 18 yaş altı çocuk (f=1, % 4) veri kaynağı olarak kullanılmıştır.

Altıncı Alt Amaç İçin Bulgular

Tablo 10'da Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde kullanılan veri toplama araçlarına ilişkin veriler yer almaktadır.

Tablo 10. Tezlerde Kullanılan Veri Toplama Araçları

Veri Toplama Araçları	**f**
Anketler	13
Kişisel bilgi formları	7
Ölçekler	3
Yarı yapılandırılmış görüşme formları	12

Araştırmalarda en çok tercih edilen veri toplama araçlarında ilk sırayı anketler (f= 15) almaktadır. Bunu yarı yapılandırılmış görüşme formları (f= 12) takip etmektedir. Ayrıca araştırmalarda kişisel bilgi formları (f= 7) kullanılmıştır. Az sayıda da olsa bazı araştırmacılar çalışmalarında kendilerinin oluşturduğu ölçekleri (f=3) kullanmışlardır.

Tablo 11'de ise araştırmacıların tezlerinde tercih ettikleri analiz yöntemine ilişkin veriler paylaşılmıştır.

Tablo 11. Tezlerde Kullanılan Veri Analizi Yöntemleri

Veri Analiz Yöntemleri	**f**
İstatistiksel Yöntemler	15
Betimsel Analiz	12

Tablo 11'den araştırmacıların veri analiz yöntemi olarak en çok istatistiksel yöntemi (f= 15, tercih ettikleri görülmektedir. Bunlar içerisinde sıklıkla frekans dağılımları, yüzde hesaplamaları en sık kullanılan istatistiksel yöntemlerdir. Bunun yanında Standard sapma, aritmetik ortalama, Cronbach Alpha Güvenilirlik testi, Kaiser Meyer Olkin testi ve Barlett testi, Ki-kare testi ve T testi kullanılan diğer istatistik yöntemleridir. Betimsel analizlerde ise araştırmacılar içerik analizini sıklıkla tercih etmişlerdir.

Yedinci Alt Amaç İçin Bulgular

Tablo 12'de Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde ele alınan problemlere ilişkin göstergeler yer almaktadır.

Tablo 12. Tezlerde Ele Alınan Sosyo Ekonomik Problem Göstergeleri

Sosyo-Ekonomik Problemler	**f**
Gelir-İş	
a). Bir işe sahip olamama	10
b). Eğitim Düzeyi	2
c). Çalışan olarak kabul edilmeme	3
ç) Kişinin yeteneklerine uygun iş bulamaması/iş kuramama	13
d). İşgücü piyasasına girişte/istihdama erişimde Suriyeli olma, dil bilmeme nedeni ile karşılaşılan problemler	6
e). Düşük ücret	16

 ISBN 978-625-7029-51-3

f) Uzun çalışma süreleri	11
g). Çalışma izninin olmayışı	6
ğ). Ücret alamama/Düzenli maaş alamama	9
h) İşyerinde dışlanmaya maruz kalma/ayrımcılığa maruz kalma (Dil bilmeme, Suriyeli olma ve vb. etmenler)	10
ı) Zor işlere koşulma	8
i). Sosyal güvenceye sahip olmama	9
j) Ticaret hayatında atılanların ürünlerini satamaması	2
k) iş yeri açmak için gerekli ruhsat ve işyeri açma iznini alamama/İş kuramama	3

Sağlık	
a). Genel olarak sağlıklı olmama (engellilik durumunun veya kronik bir rahatsızlığın olması)	5
b). Yetersiz beslenmeye dayalı sağlık sorunları	1
c). İstenmeyen gebelik-riskli gebelik	1

Beslenme	
a). Düzenli olarak beslenememe/ temel besin ihtiyaçlarını karşılayamama	8
b). Sıcak yemek bulamama	3
c) Taze sebze ve meyve bulamama	2
ç). Kap-kacak bulamama	1
d). Bebeklere süt/mama yedirememe	2
e). Temiz içme suyuna erişim	1

Barınma	
a).Suriyeli olduğu için ev bulamama	8
b). Konutun kişi sayısına göre küçük olması/kalabalık aileler olgusu	12
c). Konutun sağlıksız olması	12
ç). Kira ödeyememe veya kiraların yüksek oluşu	10
d). Akrabaların yanında yaşamak zorunda kalmak	3
e). Kalacak yer bulamama/kampta yaşamak zorunda kalma	6
f). Isınma problemi	5
g). Garaj/bodrum katı ve sokakta belli bir süre veya sürekli yaşamak zorunda kalmak	4
ğ). Güvenli olmayan çevrede ev tutmak/yaşamak zorunda kalmak	3
h). Konutun koşullarının sağlıksız olmasından dolayı sağlık sorunlarının yaşanması	2
ı). Suriyeli olduğu için ev sahibinin zorbalık yapması (Ayrımcılık, kirayı sürekli artırma isteği, aşağılama,	1

Kamu Hizmetlerine Erişim	1
a) Sağlık hizmetlerine erişimde yaşanılan problemler	
a). Sağlık kuruluşlarına erişimde yaşanılan problemler (Dışlanma/ dışlanma korkusu)	9
b).Sağlık hizmetlerinin yeterliliği konusunda yaşanılan problemler	8
c). Dil engeli yüzünden karşılaşılan problemler (derdini anlatamama,)	8
ç). Sağlık hizmetlerinden nasıl yararlanacağını bilmeme	3
d). Sağlık hizmetlerinden yararlanamama (kayıtlı olmamadan, kimlik belgesinin olmamasından kaynaklı olarak)	2
e). Sağlık kuruluşlarının uzaklığından ve ulaşımdan kaynaklı yaşanılan problemler	1
f). Sağlık harcamalarını karşılayamama/ilaç alamama	6
g). Sosyal güvencenin olmaması	4

 ISBN 978-625-7029-51-3

b). Kendi yasal statülerine ilişkin yönlendirme ve bilgiye erişim	
a). Bilgiye erişim(Dilden kaynaklı)	8
b). Yasal haklarını bilmeme	3
c). Yönlendirme (Dilden kaynaklı)	5
ç). Kimlik çıkarma sürecinde yaşanılan problemler (süre uzunluğu) veya kimliğe sahip olmama	3
d) İkamet izninin olmayışı nedeniyle problem yaşama	2
e).İkamet harçlarının yüksek olması	1
c). Eğitim hizmetlerine erişimde karşılaşılan problemler	
c1). Yetişkinlerin Dil öğrenmede karşılaştıkları problemler	
a). Devletin bu konuda gereği kadar hizmet vermemesi	3
b). Çalışmak zorunda olma ve dil öğrenmemeye zaman ayırmama	2
c). Kendi imkânlarının dil öğrenmeye yeterli olmaması	1
d) Dil bariyeri yüzünden yarım kalan eğitime devam edememe	1
c2). Çocukların eğitime erişimde karşılaştıkları problemler	
a).Genel olarak karşılaşılan problemler (Çocuğun sağlık sorunun olması, ikamet edilen yere yakın okulun olmaması, karma eğitimden kaynaklı, sınıflar kalabalık olduğu için, derslerin zorluğu ve vb.	9
b). Dil bariyerinden dolayı karşılaşılan problemler	9
c). Ailenin ekonomik düzeyinden kaynaklı problem yaşama	8
ç). Kültürel farklılıktan dolayı problem yaşama (arkadaşları, veli, öğretmen veya idareci tarafından dışlanma-şiddete maruz kalma))	6
d). Geçici eğitim merkezlerinin yetersizliğinden dolayı problem yaşama	1
e). Çocuğun kimliği ve vb. gerekli belgeleri olmadığı için eğitime erişememe	2
f). Sürekli ikamet adresinin değişiminden kaynaklı çocuğun eğitime erişimde problem yaşaması	1
g). Okula ilişkin iş ve işlemlere ilişkin yeterli bilgi sahibi olunmadığı için çocuğun eğitime erişimde sorun yaşaması	2
ğ). Yaşanılan bölge güvenli olmadığı için çocuğun eğitime erişimde sorun yaşaması	1
h). Çocuğun nişanlı ya da evli olmasından dolayı eğitime erişimde problem yaşaması	1
ı). Ekonomik veya ev içi desteğine duyulan ihtiyaçtan kaynaklı çocuğun eğitime erişimde problem yaşaması	6
i) Okula kayıt yaptıramama/kabul edilmeme	3
k). Ders çalışmak için yeterince zaman bulamama	1
l). Eğitim sistemine adapte olamama	1
d). Kendilerini ilgilendiren kararlara katılım	
Kendi durumlarına ilişkin konularda yerel yöneticilerle iletişime geçememe	1
a)Sosyal yardımlara ilişkin problemler	
b) Sosyal yardımların yetersizliği	3
c). Sosyal yardımların düzenli olmaması	2
d). Yapılan yardımların ihtiyaçlar karşısında uygunsuzluğu	1
e). Sosyal yardımlara erişememe	3

f). Sosyal yardım kuruluşlarında Suriyeli olmalarından dolayı vatandaşlar tarafından (diğer yardım alanlar) aşağılanma, sözlü saldırıya maruz kalma	1
Sosyo kültürel yaşama katılamama	
a). Sosyal ve kültürel etmenlerden dolayı dışlanma/kabul görmeme	15
b). Dil bariyeri yüzünden dışlanma/iletişim kuramama	11
c). Güvenlik gerekçesiyle kabul görmeme/suçlu muamelesi görme	4
ç). Yeni bir ülkeye alışamama	2
d). Gettolara sıkışıp kalma	2
e). Uzun çalışma saatlerinden dolayı akraba, eş dosta vakit ayıramama	2
f). Çalışmak zorunda kalan çocuğun oyun oynayamaması	1
g). Ekonomik farklılıklar	1
ğ). Ahlaki farklılıklar	1
h). Yaşanılan topluma aidiyet duymama	5
Geleceğe ilişkin beklentilerde korkuları	
a). Kendi ülkelerine geri gönderilme korkusu	2
b). Kendi durumlarına ilişkin belirsizliğin devam etmesi/gelecek belirsizliği	3
c). Vatandaşlığa geçememe korkusu	1
d). Çalışma izni belgesi alamama korkusu	1
Genel Ekonomik Problemler	
a). Hayat koşullarının çok pahalı olması	2
b). Geçimlik bir gelire sahip olamama	2

Tablo 12'den takip edilebileceği üzere Suriyeli vatandaşların yaşadıkları sosyo-ekonomik problem göstergelerini; gelir-iş, sağlık, beslenme, barınma, kamu hizmetlerine erişim, sosyo-kültürel yaşama katılamama, geleceğe ilişkin beklentiler/korkular ve genel ekonomik problemler şeklinde sınıflandırmak mümkün olabilmiştir. Bu bağlamda tablo incelendiğinde, gelir-iş göstergesinde çalışmacıların en fazla düşük ücret (f= 16), kişinin yeteneklerine uygun iş bulamaması/iş kuramama (f=13), uzun çalışma süreleri (f= 11) ve bir işe sahip olma/olmama (f= 10), işyerinde dil bilmeme, Suriyeli olma ve benzeri etmenlerde dolayı dışlanmaya maruz kalma/ayrımcılığa maruz kalma (f= 10) alt göstergelerine yer verdikleri görülmektedir. Yine bu göstergede, bir sosyal güvenceye sahip olamama (f= 9), ücret alamama/düzenli maaş alamama (f= 9), zor işlere koşulma (f= 8), çalışma izninin olmayışı (f= 6) ve işgücü piyasasına girişte/istihdama erişimde Suriyeli olma, dil bilmeme nedeni ile karşılaşılan problemler de (f= 6) sıklıkla kullanılan alt göstergeler arasındadır.

Araştırmacıların sağlık göstergesinde, sağlık harcamalarını karşılayamama/ilaç alamama (f= 6), engellilik, kronik hastalık ve benzeri nedenlerden dolayı genel olarak sağlıklı olmama (f= 5) ve bir sosyal güvenceye sahip olamama (f=4) alt göstergelerini çalışmalarında kullandıkları görülmektedir. Ayrıca yetersiz beslenmeye dayalı sağlık sorunları (f=1) ve istenmeyen gebelik-riskli gebelik (f=1) sağlık sorunları alt göstergeleri de birer kez araştırmalarda kullandığı görülmektedir.

Araştırmacıların, beslenme göstergesinde; düzenli olarak beslenememe/temel besin ihtiyaçlarını karşılayamama (f=8) en sık kullandıkları alt göstergedir. Sıcak yemek bulamama (f= 3), taze sebze ve meyve bulamama (f= 2), bebeklere süt/ mama yedirememe (f=2), kap-kacak bulamama (f=1) ve temiz içme suyuna erişim (f= 1) araştırmalarda kullanılan diğer beslenme alt göstergeleridir.

Araştırmacıların, barınma göstergesinde; konutun kişi sayısına göre küçük olması/kalabalık aileler olgusu (f=12), konutun sağlıksız olması (f=12), kira ödeyememe veya kiraların yüksek oluşu (f= 10), Suriyeli olduğu için ev bulamama (f= 8) ve kalacak yer bulamama/kampta yaşamak zorunda kalma (f= 6) alt göstergelerini çalışmalarında sıklıkla kullandıkları görülmektedir. Isınma problemi (f= 5), garaj/bodrum katı ve sokakta belli bir süre veya sürekli yaşamak zorunda kalma (f= 4), güvenli olmayan çevrede ev tutmak/yaşamak zorunda kalmak (f= 3), akrabaların yanında yaşamak zorunda kalmak (f= 3), konutun koşullarının sağlıksız olmasından dolayı sağlık sorunlarının yaşanması (f= 2), Suriyeli olduğu için ev sahibinin zorbalık yapması (f= 1) araştırmalarda barınma göstergesinde kullanılan diğer alt göstergelerdir.

Araştırmacıların araştırmalarında kullandıkları kamu hizmetlerine erişim göstergesi incelendiğinde, öncelikle bu göstergenin kendi içinde beş boyutta sınıflandırmanın mümkün olduğu saptanmıştı. Gösterge; sağlık hizmetlerine erişimde yaşanılan problemler, kendi yasal statülerine ilişkin yönlendirme ve bilgiye erişim, eğitim hizmetlerine erişimde karşılaşılan problemler, kendilerini ilgilendiren kararlara katılım ve sosyal yardımlara ilişkin problemler şeklinde sınıflandırılmıştır.

Araştırmacıların, sağlık hizmetlerine erişim göstergesinde; dışlanma veya dışlanma korkusundan dolayı sağlık kuruluşlarına erişimde yaşanılan problemler (f= 9), sağlık hizmetlerinin yeterliliği konusunda yaşanılan problemler (f= 8) ve dil engeli yüzünden karşılaşılan problemler (f= 8) göstergelerini kullandıkları görülmektedir. Sağlık hizmetlerinden nasıl yararlanacağını bilmem (f= 3), kayıtlı olmamaktan / kimlik belgesinin olmamasından kaynaklı olarak sağlık hizmetlerinden yararlanamama (f= 2) ve sağlık kuruluşlarının uzaklığından ve ulaşımdan kaynaklı yaşanılan problemler (f= 1) kullanılan diğer göstergelerdir.

Araştırmacıların, Suriyelilerin yasal statülerine ilişkin yönlendirme ve bilgiye erişim göstergesinde; dilden kaynaklı bilgiye erişim (f= 8) ve dilden kaynaklı yönlendirme (f= 5), yasal haklarını bilmeme (f= 3), kimlik çıkarma sürecinde yaşanılan problemler (süre uzunluğu) veya kimliğe sahip olmama (f= 3), ikamet izninin olmayışı nedeniyle problem yaşama (f= 2) ve ikamet harçlarının yüksek olması (f= 1) alt göstergelerini kullandıkları görülmektedir.

Araştırmacıların, eğitim hizmetlerine erişimde karşılaşılan problemlere ilişkin kullandıkları göstergeleri yetişkinlerin dil öğrenme hususunda karşılaştıkları problemler ve çocukların eğitime erişimde karşılaştıkları problem şeklinde iki alt boyutta incelemek mümkündür. Bu

anlamda yetişkinlerin dil öğrenme hususunda karşılaştıkları problemlere ilişkin göstergede, devletin dil öğrenme hususunda gerektiği kadar hizmet vermemesi (f= 3), çalışmak zorunda olma ve dil öğrenmemeye zaman ayırmama (f= 2), kendi imkânlarının dil öğrenmeye yeterli olmaması (f= 1) ve dil bariyeri yüzünden yarım kalan eğitime devam edememe (f= 1) alt göstergeleri kullanılmıştır. Araştırmacıların çocukların eğitime erişimde yaşadıkları problemlere ilişkin göstergede ise; dil bariyerinden dolayı karşılaşılan problemler (f= 9), çocuğun sağlık sorunun olması, ikamet edilen yere yakın okulun olmaması, karma eğitim, kalabalık sınıflar, derslerin zorluğu ve benzeri nedenlerle genel olarak karşılaşılan problemler (f= 9), ailenin ekonomik düzeyinden kaynaklı yaşanılan problemler (f= 8), kültürel farklılıktan dolayı çeşitli kesimden insanın dışlanmasına maruz kalma (f=6) ve ekonomik veya ev içi desteğine duyulan ihtiyaçtan kaynaklı çocuğun eğitime erişimde problem yaşaması (f= 6) alt göstergelerini sıklıkla kullandıkları görülmektedir.

Suriyelilerin kendilerini ilgilendiren kararlara katılımına ilişkin karşılaşılan problemlere sadece bir çalışmada yer verilmiş ve bunun için kendi durumlarına ilişkin konularda yerel yöneticilerle iletişime geçememe (f= 1) alt göstergesi kullanılmıştır.

Araştırmacıların sosyal yardımlara ilişkin problemler göstergesinde, sosyal yardımların yetersizliği (f= 3), sosyal yardımlara erişememe (f= 3), sosyal yardımların düzenli olmaması (f= 2), yapılan yardımların ihtiyaçlar karşısında uygunsuzluğu (f= 1) ve sosyal yardım kuruluşlarında Suriyeli olmalarından dolayı vatandaşlar tarafından (diğer yardım alanlar tarafından) aşağılanma, sözlü saldırıya maruz kalma (f= 1) alt göstergelerini kullandıkları görülmektedir.

Araştırmacıların Suriyelilerin sosyo-kültürel yaşama katılamama göstergesinde; sosyal ve kültürel etmenlerden dolayı dışlanma/kabul görmeme (f= 15), dil bariyeri yüzünden dışlanma/iletişim kuramama (f= 11) alt göstergelerini araştırmalarında en fazla kullandıkları görülmektedir. Suriyelilerin yaşadıkları topluma aidiyet duymaması (f= 5) ve güvenlik gerekçesiyle kabul görmeme/suçlu muamelesi görme (f= 4) araştırmalarda kullanılan diğer alt göstergelerden bazılarıdır.

Araştırmacıların, Suriyelilerin geleceğe ilişkin beklentilerde korkuları göstergesinde; kendi durumlarına ilişkin belirsizliğin devam etmesi/gelecek belirsizliği (f= 3), kendi ülkelerine geri gönderilme korkusu (f= 2), vatandaşlığa geçememe korkusu (f= 1) ve çalışma izni belgesi alamama korkusu (f= 1) alt göstergelerini kullandıkları görülmektedir.

Araştırmacılar Suriyelilerin genel ekonomik problemleri göstergesinde ise; hayat koşullarının çok pahalı olması (f= 2) ve geçimlik bir gelire sahip olamama (f= 2) alt göstergelerini kullanmışlardır.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Suriyelilerin Türkiye'ye ilk geliş tarihi 2011 olmasına rağmen onlara ilişkin ilk düzenlemeler 2014 ve sonrasında yapılmaya başlamıştır. Politika yapıcılar gelen Suriyelileri misafir olarak görmüş ve geri gidecek misafirler için uzun vadedeli önlemler ve bu önlemlere ilişkin gerekli düzenlemeler konusunda ağırdan almıştır. Ancak geçen süreçte gerek Suriyelilerin düşünülenden daha fazla süre kalacaklarının anlaşılması gerekse çalışma hayatından, sosyal kültürel uyuma, eğitimden sağlığa ve barınmaya kadar birçok alanda çözüme kavuşması gereken sorunların olması gerekli önlemlerin alınmasını zorunlu kılmıştır (International Crisis Group, 2016: 4).

Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları problemler çok katmanlıdır. Bu katman içinde bazıları çok daha önceli olmakla birlikte temelde yaşanılan sorunların gerçek anlamda çözüme kavuşturulması için bütüncül stratejilere ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç toplumsal uyum ve barış için zaruri olup, ileride Türk halkının ve Suriyelilerin bir arada sorunsuz bir şekilde bir arada yaşayabilmesinin temel koşuludur. Bu temel koşulun yerine getirilebilmesi için de Suriyelilerin yaşadıkları problemlerin teşhisine ihtiyaç vardır. Bu anlamda yapılan akademik çalışmalar bu teşhislerde başvurulabilecek öncelikli kaynaklardan biridir. Temelde ülkemizde 2011 ve sonrasında Suriyelilerin sosyo-ekonomik problemlerini konu edinen tezlerin esas alındığı bu çalışmada Suriyelilerin yaşadıkları problemlerin tartışıldığı bu bölüm için çalışmaya konu olan tezler dışındaki akademik yazında incelenerek, Suriyelilerin yaşadıkları sosyo-ekonomik problemlere ilişkin bütüncül bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Araştırma kapsamında 25 tez incelenmiştir. Bu tezlerin bir tanesi doktora, 24 tanesi ise yüksek lisans tezidir. 2011-2019 yılları arasında 2016 yılı öncesinde Suriyelilerin sosyo-ekonomik problemleri konu edinen herhangi bir tez yazılmazken ve 2016 yılında sadece bir tez bu alanda yazılırken, en fazla tez 2018 yılı içinde yazılmıştır. Suriyelilerin Türkiye giriş yaptıkları ilk tarih 2011 yılının Nisan ayı olmakla birlikte 2014 yılından itibaren Türkiye'ye sığınan Suriyeli sayısı ivme kazanmıştır. Her ne kadar 2014 ve sonrasında Suriyelilerin sayısında ciddi bir artış görülsede, Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemlerine ilginin son dönemlerde arttığı görülmektedir. Ancak doktora düzeyindeki araştırmacılar bu konuda çalışmaya istekli değillerdir. Bunun Suriyelilere ilişkin yapılacak çalışmalarda araştırmacıların karşılaşacakları olası dil probleminden kaynaklı olduğunu düşünülmektedir. Akademik kariyerin en önemli aşamasını oluşturan ve kişinin bütün akademik kariyerine yön veren doktorada yapılacak tezin yazım aşamasında başarısızlığa uğrama ihtimali araştırmacıların bu alana yönelmemesinde en büyük etken olabilir. Diğer yandan doktora sürecinin yüksek lisans eğitimine göre süreç uzunluğu ve özellikle Suriyelilerin 2014 yılından itibaren Türkiye'ye gelişlerinde artış olduğu göz önünde bulundurulduğunda ilerleyen yıllarda bu alanda yazılan doktora tez sayısında artış olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ülkemizde 207 üniversite bulunmaktadır (Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, 2019). Ancak sadece 16 üniversitede Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen yazılmıştır. Bu üniversiteler içinden 5 tezle Gaziantep üniversitesi

başı çekerken, İstanbul Yeniyüzyıl Üniversitesi 4, Süleyman Demirel Üniversitesi ve Üsküdar Üniversitesi 2 tezle bu üniversiteyi takip etmektedir. Diğer 13 üniversite yazılan tez sayısı 1'dir. 16 üniversite içinde en fazla yüksek lisans tezine sahip olan üniversite 13,833 tezle Hacettepe Üniversitesidir. Hacettepe Üniversitesini, 11,423 tezle Selçuk üniversitesi ve 6525 tezle Erciyes Üniversitesi takip etmektedir. Gaziantep Üniversitesi 3486 tezle 6. sırada yer almaktadır. Ancak en fazla tezin yazıldığı üniversitenin Gaziantep olması, burada yüksek lisans tezi yazan öğrencilerin dil engelini bir ölçüde aştıkları yani burada eğitim alan öğrencilerin Suriyeli vatandaşlarla ortak dili konuştukları izlenimini uyandırmaktadır. Diğer yandan ikinci sırada Suriyelilere ilişkin en fazla tezin yazıldığı İstanbul Yeniyüzyıl Üniversitesi 96 tezle 15. sırada yer almaktadır. Bu anlamda İstanbul Yeniyüzyıl üniversitesinde Suriyelilerin sosyo-ekonomik koşullarına ilişkin çalışmalara özel bir ilginin var olduğu düşünülebilir.

Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerde Sosyal Bilimler Enstitüsü 19 tezle ilk sırada yer almaktadır. Belirtelim ki, Suriyelilerin sosyo-ekonomik problemlerinin daha çok sosyal bilimleri ilgilendiren bir alan olması bunu anlaşılır kılmaktadır.

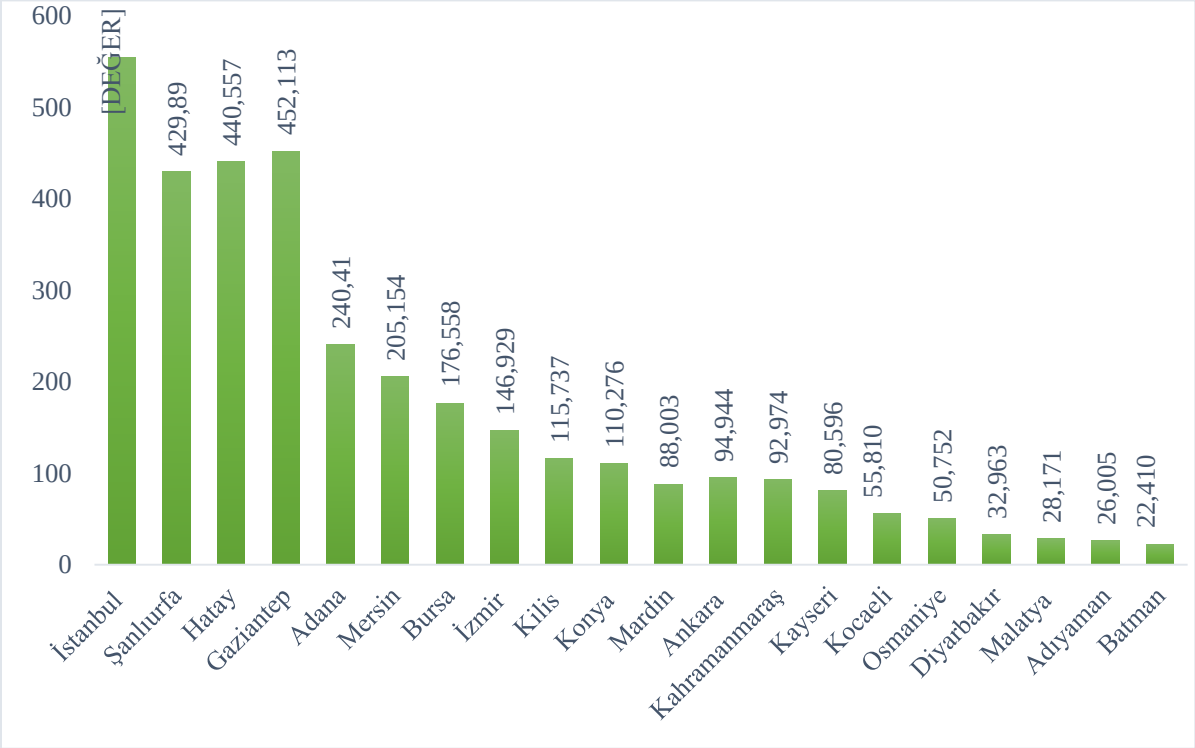
Tezlerin anabilim dalları bakımından dağılımları incelendiğinde ise Sosyoloji Anabilim Dalının başı çektiği görülmektedir. "Toplumu ve toplumsal olayları" konu edinen ve "belli zaman ve mekândaki toplumu ve toplumsal gerçekleri vasıflayan, karşılaştıran ve yorumlayan bir bilim" dalı olan Sosyoloji Anabilim Dalının (Taplamacıoğlu, 1969: 9-10) bu anlamda ilk sırada yer alması anlaşılır bir durumdur.

Genel olarak "devletler ile diğer uluslararası ve uluslarüstü aktörlerin davranışlarının tanımlanması, açıklanması ve tahmin edilmesi ile uğraşan" (Aydın, 1996, 71), milliyetçilik, insan hakları, göç, göç ve uluslararası politika ve benzeri çok çeşitli alanlarda çalışan Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen çalışmalarda ikinci sırada yer almaktadır. Diğer yandan "tüm vatandaşlara eşit ve asgari refahı sağlamak amacıyla devlet tarafından uygulanan politikalar bütünü" ifade eden (Öçal, Korkmaz, 2018: 1959) ve ülkemizde Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalının temelini oluşturan Sosyal Politika disiplini açısından bu konunun çalışılmadığı görülmektedir. Benzer şekilde ülkemizde örneğin, Mustafa Kemal Üniversitesi (Hatay) Göç Araştırmaları Yüksek Lisans ve Doktora Programları, İstanbul Üniversitesi Göç Araştırmaları Yüksek Lisans Programı ve İstanbul Üniversitesi Göç ve Göçmen Politikaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, Celal Bayar Üniversitesi Nüfus ve Göç Uygulama ve Araştırma Merkezi ve birçok üniversite bünyesinde Suriyelilerin sosyo-ekonomik problemlerini çalışmaya uygun yüksek lisans programları olmasına rağmen buralarda Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemleri konu edinen tezlerin yazılmadığı saptanmıştır.

Çalışma içinde incelen tezlerde nicel veya nitel araştırma türünü seçme sayısının birbirine oldukça yakın olduğu saptanmıştır. Karma yöntem sadece bir araştırmada kullanılırken, nicel

araştırmalarda tarama modeli, nitel araştırmalarda ise betimsel model ve karma araştırmada ise tarama-betimsel birlikte kullanılmıştır.

Tezlerin araştırma evreni olarak seçilen iller sıralamasında Gaziantep ve İstanbul ilk sırada yer aldığı ve bu illeri Ankara ve Şanlıurfa takip ettiği saptanmıştır. Aşağıdaki grafikte Türkiye'de en çok Suriyeli nüfusa sahip illerin dağılımına yer verilmiştir.

Grafik 2: En Fazla Suriyeli Nüfusa Sahip 20 İl

Kaynak: Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, Geçici Koruma (2019), https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638) (18.11.2019).

Grafikten takip edileceği üzere en fazla Suriyeli nüfusu barındıran il İstanbul'dur. Grafiğe göre Gaziantep dördüncü sırada yer almaktadır. Bu anlamda tezlerde araştırma evreni olarak kullanım bakımından Gaziantep, Şanlıurfa ve Hatay'ın önüne geçmiş durumdadır. Diğer taraftan tezlerde araştırma evreni olarak seçilen illerden Isparta (6,761 kişi), Elazığ (14,211 kişi) ve Sivas (4,024 kişi) en çok Suriyeli nüfusa sahip iller arasında yer almamaktadır. Ayrıca en çok Suriyeli nüfusa sahip 20 ilden Hatay, Adana, Bursa, Mardin, Kahramanmaraş, Kocaeli, Osmaniye, Diyarbakır, Malatya, Bursa illerinin araştırma evreni olarak seçilmediği, dolayısıyla bu illerde bu yönde bir çalışma yapılmadığı görülmektedir.

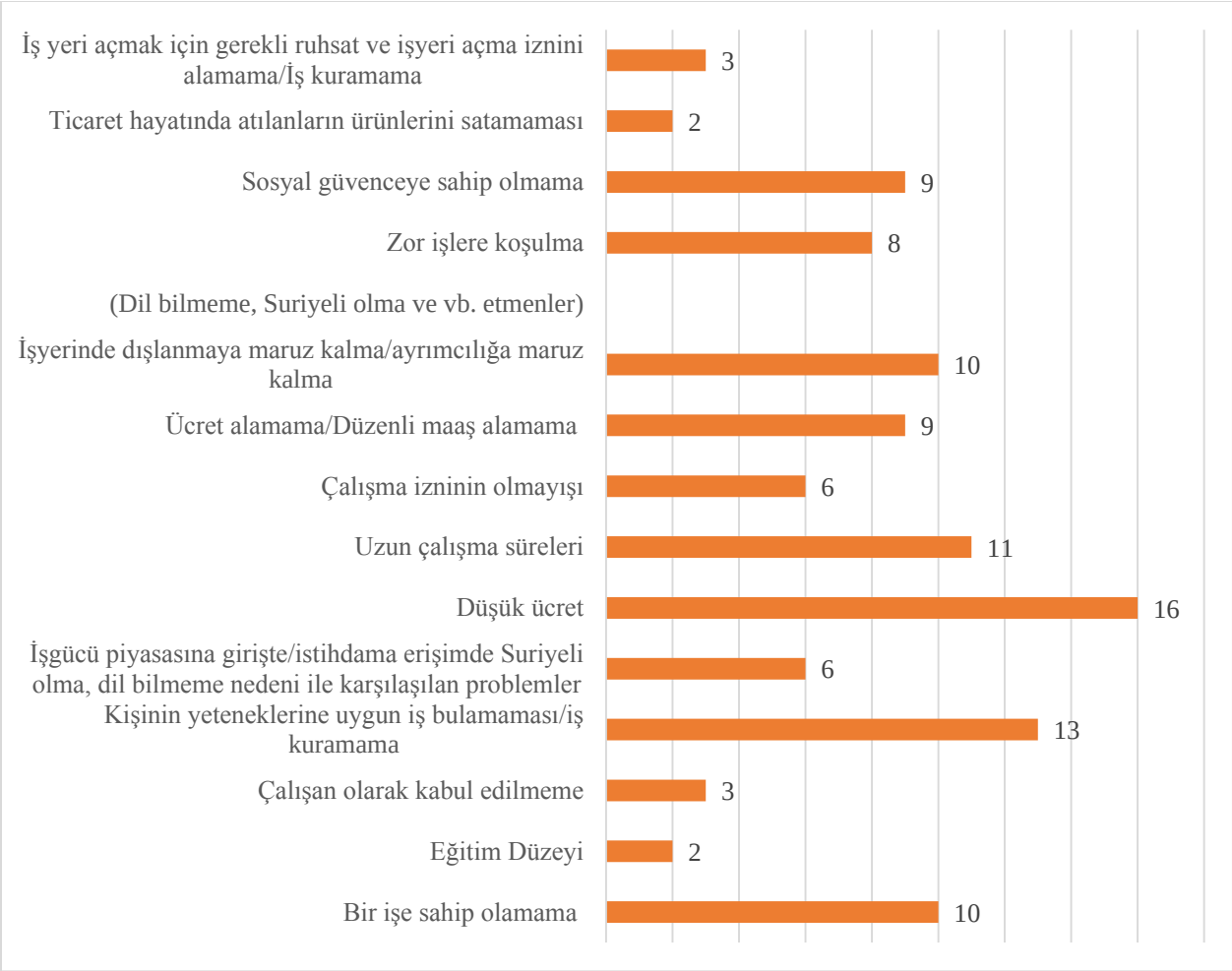
Araştırmacılar araştırmalarında genellikle evreni sınırladıkları alanı (örneklemi) belirtmemişlerdir. En fazla evren seçiminde kullanılan İstanbul ve Gaziantep'in çeşitli yerleşim birimlerinde yaşayan Suriyelilerin örneklem olarak seçildiği anlaşılmaktadır. Benzer durum örneklem için de geçerlidir. Örneklemin türünü belirten araştırmacıların en sık başvurdukları örneklem türü rastgele-tesadüfi örneklemedir. Araştırmacılar sıklıkla kadın ve erkeğin birlikte yer aldıkları veri kaynağını kullanmayı tercih ederken, çalışan veya okula

giden çocuğun veri kaynağı olarak pek kullanılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla çocukların gözünden konuya yaklaşıma araştırmacıların pek ilgi göstermediği söylenebilir.

Araştırmacılar veri toplama aracı olarak niceliksel yöntemde anketi, betimselde ise yarı yapılandırılmış görüşme formlarını çoğunlukla tercih etmişlerdir. İstatistiksel yöntem kullanan araştırmacılar sıklıkla frekans dağılımlarını ve yüzdeleri kullanırken, betimselde içerik analizi en çok tercih edilmiştir.

Çalışmaya konu olan tezler dışındaki akademik yazın incelendiğinde Suriyelilerin Türkiye'de gelir-iş, sağlık, beslenme, barınma, dil sorunu, eğitim, kamu hizmetlerine erişememe sosyal dışlanma ve benzeri bir çok sorunla yüzleşmektedirler (International Crisis Group, 2016; İNGEV, 2017; AFAD, 2017; Erdoğan at all., 2017; Mixed Migration Platform, 2017; MAZLUMDER, 2013; Palacıoğlu, 2018; TÜRKSAM, 2018; Mavi Kalem, 2019; Eren, 2019; Erdoğan, 2017). Bu çalışmada incelenen tezlerde de benzer bulgular elde edilmiştir.

Gelir iş: Suriyelilere ilk kez 15.01.2016 tarihli 2016/8375 sayılı Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelikle çalışma izni verilmiştir. Yönetmeliğin 5 maddesi uyarınca 6 aydan daha fazla uzun süreli Türkiye'de geçici bir kimliğe sahip olan ve ikamet ettikleri illerde çalışan kişiler için işveren çalışma iznine başvuru yapar. Ancak her bir işveren çalıştırdığı Türk işçinin yüzde onunu geçmeyecek şekilde geçici koruma sağlanan yabancı çalıştırabilir (m. 8). UNCHR (2019) verilerine göre Türkiye'ye sığınan Suriyelilerin ortalama % 58,6'sı (2.160.512 kişi) 15-64 yaş aralığındaki çalışma çağındaki kişilerden oluşmakta ve ortalama 900.000 Suriyelinin işgücü piyasasında yer aldığı tahmin edilmektedir (ILO, 2019). Türkiye'de çalışma izni verilen Suriyeli sayısı ise 26 Şubat 2019 itibariyle 31.185 kişidir (Mülteciler Derneği, 2019). Bu problemlere Suriyelilerin eğitim seviyelerinin düşüklüğü (AFAD verilerine göre 6 yaş üstü Suriyelilerin ortalama % 26'sı ilkokul mezunu, ortalama % 23'ü ise okuryazar değildir (AFAD, 2017: 50), dil bilmemeleri, bir diplomaya sahip olanların diploma denkliğini alamamaları, ekonomik olarak hemen bir iş bulup çalışmaları gereksinimi, yoksulluk, yüksek eğitimlilere hitap eden işlerin sınırlılığı, resmi olarak çalışma sistemine girmeleri ile mevcut işlerini kaybetme ihtimalleri ve işverenlerin asgari ücret ödeme zorunluluğu (Özpinar, Çilingir ve Düşündere, 2016: 2, International Crisis Group, 2016: 7-8, İNGEV, 2017: 2-3; ILO, 2016: 5) Suriyelilerin kayıt dışı çalışmalarına neden olmaktadır. Kayıt dışılığa ilişkin net rakamlar vermek mümkün olmamakla birlikte bu durum onların gelir-iş göstergesine ilişkin önemli ipuçları vermektedir (Çoban, 2018: 202). Suriyeliler düşük ücretlerle ve kötü çalışma koşullarında ve çoğunlukla vasıf gerektirmeyen işlerde, iş sağlığı ve güvenliği önlemlerine çoğunlukla tabi olmadan (International Crisis Group, 2016: 8, 13; Koç, Görücü, Akbıyık, 2015: 87; Kaygısız, 2017:9, 18) sigortasız ve uzun sürelerde veya ücret alamamadan (Kaygısız, 2017: 17) çalışmak durumunda kalmaktadırlar. Ayrıca az sayıda da olsa vasılı olan Suriyeliler kendi vasıf ve mesleklerine uygun iş bulamamaktadırlar (Kaygısız, 2017: 17-18). Bunların yanında birazdan detaylandırılacağı üzere Suriyeli olma, dil bilmeme gibi nedenlerle Suriyeliler iş gücü piyasasında çeşitli şekillerde ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar.

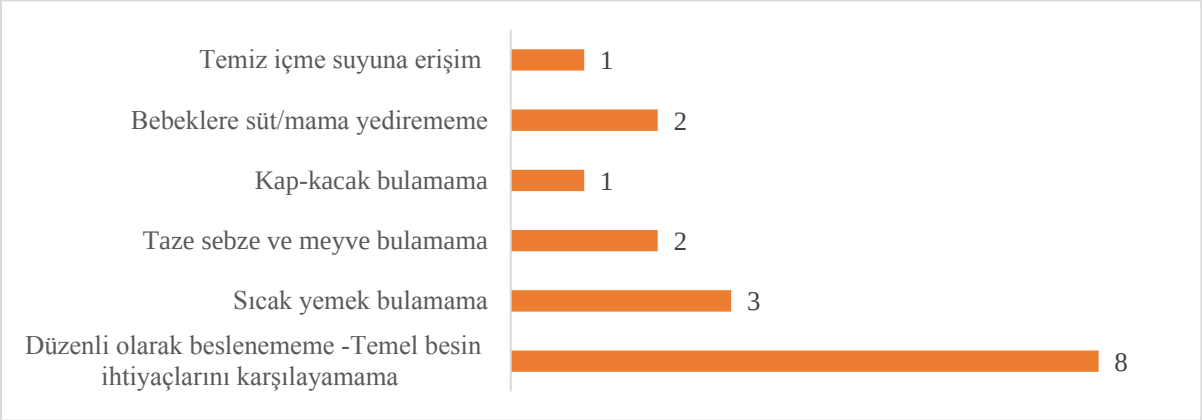
Grafik 3: Suriyelilerin gelir-işe ilişkin karşılaştıkları problemler

Çalışma içinde incelen tezlerde de Suriyelilerin gelir-iş göstergesine ilişkin yaşadıkları problemlerin sıklığı esasında çalışma iznine ilişkin sınırlılık, eğitim ve vasıf düzeyi, bir başka ülkede olmanın yarattığı dezavantajlı konum, yoksulluk ve yukarıda sıralanan diğer unsurlarla birlikte ve özellikle kayıt dışı çalışmanın yaratacağı olumsuzluklarla ortaya çıkabilecek olumsuzlukların sıklığı ile paralel bir seyir izlediği söylenebilir

Sağlık: Çalışma içinde gerek genel olarak sağlıklı olma gerek kamu hizmetlerinin bir alt başlığı olarak sağlık şeklinde iki kategoride ele aldığımız sağlık göstergesinin ilkinde az sayıda çalışmada da olsa Suriyelilerin sağlıklı olup olmadığına ilişkin göstergenin kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamda çalışmalarda Suriyelilerin genel olarak bir sağlık sorunu yaşadığına ilişkin olarak engellilik durumu veya kronik bir rahatsızlıktan dolayı sağlık sorunu yaşadıkları (f= 5) saptanmıştır. Sadece bir çalışmada ise yetersiz beslenme ve istenmeyen gebelik riskine ilişkin araştırma yapılmıştır.

Beslenme: Suriyelilerin yüzleştiği bir diğer problem beslenme sorunudur. Suriyeliler beslenme konusunda problem yaşadıklarında talebi daha az olan yiyeceklere yönelme, ödünç gıda temini yoluna gitme, öğün sayısını azaltma, yetişkin gıda tüketimini azaltarak çocuklara öncelik verme, tüm gün aç kalma, öğünde porsiyonları azaltma gibi patiklere

yönelmektedirler (AFAD, 2017: 96-99). Bu çalışmanın konusu oluşturan tezlerde de Suriyelilerin beslenmelerine ilişkin göstergeye yer verilmiş ve Suriyelilerin beslenmede yüzleştikleri problemlerle sıklıkla yüzleştikleri saptanmıştır.

Grafik 4: Suriyelilerin beslenmeye ilişkin karşılaştıkları problemler

Grafikten de takip edilebileceği üzere Suriyeliler beslenme konusunda düzenli beslenememe (temel besin ihtiyaçlarını karşılayamama) başta olmak üzere beslenmeye ilişkin çeşitli problemler yaşamaktadırlar. AFAD tarafından 2017 yılında gerçekleştirilen araştırmada, araştırmaya dahil edilen 2.461 katılımcının ortalama % 45,20'sinin iki öğün yemek yedikleri saptanmıştır. Raporda yer alan bir diğer bulgu kamp dışında yaşayan Suriyeliler beslenme konusunda daha fazla problem yaşadığı ve katılımcıların ortalama % 43'ünün bir haftalık yiyecek temini için gerekli paraya sahip olmadıklarıdır. Temiz içme suyuna erişimde ise % 4.9 katılımcı bu sorunu yaşadığını dile getirmiştir (AFAD, 2017: 96, 98, 100).

Barınma: Suriyeliler Türkiye ilk giriş yaptıklarında sınır illerdeki kamplara yerleştirilmiştir. Ancak gerek Türkiye'ye giriş yapan Suriyeli sayısındaki artış gerekse kamp koşullarından memnun kalmayan Suriyeliler Türkiye'nin her iline değişen sayılarda dağılmışlardır. Hâlihazırda 21.11.2019 itibariyle 3.624.909 Suriyeli geçici kamp merkezleri dışında yaşamını sürdürürken 5 ilde 7 kamp merkezinde; Adana (1), Kilis (1), Kahramanmaraş (1), Hatay (3), Osmaniye (1) 62.335 Suriyeli barınmaktadır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2019).

Suriyeliler barınmaya ilişkin çeşitli sorunlar yaşamakta ve yapılan araştırmalarla bunlar somutlaştırılmaktadır. Akademik yazında Suriyelilerin barınmaya ilişkin olarak bodrum katı gibi sağlıksız konuklarda yaşama, penceresiz, havalandırma bakımından konutların yetersiz olması, rutubet ve lağım problemlerinin yaşanması ve sağlıksız konutlarda yaşama ve bundan dolayı hastalanma vakalarının yaşanması, konutların kişi sayısına göre küçük kalması, kiraların yüksekliği ve bundan kaynaklı ev bulamama veya kiraları ödeyememe, dükkan ve benzeri yerleri konuta dönüştürme gibi barınmaya ilişkin problemler yaşadıkları saptanmıştır (MAZLUMDER, 2013: 12-13; TBMM, 2018: 105).

Belirtelim ki, çalışma içinde incelenen tezlerde de barınmaya ilişkin problemler benzerdir.

Grafik 5: Suriyelilerin barınmaya ilişkin yaşadıkları problemler

Yukarıdaki grafikten Suriyelilerin konutun sağlıksız, küçük olmasından dolayı sıklıkla sorun yaşadıkları, genelde kiraların yüksekliğinden şikayetçi oldukları, kalacak yer bulmakta zaman zaman zorlandıkları, konutlarda ısınmaya ilişkin problemin yanısıra barınmaya ilişkin başka başka problemlerle yüzleştikleri görülmektedir.

Kamu Hizmetlerine Erişim: Kamu hizmetlerine erişimde Suriyelilerin yaşadıkları sosyo-ekonomik problemler sağlık, kendi yasal statülerine ilişkin yönlendirme ve bilgiye erişim, eğitim, kendilerini ilgilendiren kararlara katılım ve sosyal yardımlara ilişkin problemler şeklinde 5 temel gösterge altında sınıflandırılmıştır. Bu anlamda kamu hizmetlerine erişimde Suriyelilerin yaşadıkları sorunlar çok katmanlı olmakla birlikte, dil bilmemelerinden dolayı kendilerini ilgilendiren her alanda büyük engellerle karşılaşmakta ve kamu hizmetlerine erişimde de dilden kaynaklı sıklıkla sorun yaşamaktadırlar. Dolayısıyla kamu hizmetlerine erişime ilişkin problem göstergelerine ilişkin tartışmaya girmeden önce dil probleminde kısaca değinmekte yarar vardır.

Anadilleri Arapça olan Suriyelilerin çoğu Türkçe bilmemektedir. Bu durum Suriyeliler açısından ciddi sorunlardan biri olarak görülmektedir (MAZLUMDER, 2013: 11). Suriyelilerin Türkçe konuşabilmeleri gerek uyumları gerekse niteliklerinin artması açısından önemlidir. Türkçeyi konuşamayan Suriyeliler, sosyal hayatın her aşamasında üçüncü kişilerin aracılığına ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla bu durum onların bağımsız hareket edebilmelerinde ve kendileri için gerekli olan bilgi ve yönlendirmelerde engellerle karşılaşmalarına sebep olmaktadır (TBMM, 2018: 255). Nitekim INGEV (2016) raporuna göre Suriyelilerin %70'i Türkçeyi konuşamamakta ve Türkçe okuyup yazamamaktadır. Her ne kadar Suriyelilere Halk Eğitim Merkezleri aracılığıyla dil konusunda desteklenselerde dile

ilişkin problemlerin aşılmasında bu merkezlerin yeterince etkin olmadıklarını söylemek mümkündür.

Sağlık: Geçici koruma yönetmeliğinin 27. maddesi uyarınca Suriyeliler birinci, ikinci ve üçüncü basamak sağlık hizmetlerinden yararlanabilmektedirler. Yönetmeliğin ilgili maddesi uyarınca Suriyelilerden temel ve acil sağlık hizmetleri ve bu kapsamdaki tedavi ve ilaçlardan katılım payı alınmaz. Ancak ikinci ve üçüncü basamak sağlık hizmetlerinde ise % 20 ilaç katılım payının ödenmesi gerekmektedir. Diğer taraftan geçici koruma kapsamında olmayan Suriyeliler (geçici kimlik numarası olmayanlar) ise bulaşıcı hastalık ve acil sağlık hizmetlerinden yararlanabilmektedirler.

Her ne kadar sağlık hizmetlerine erişimde belli ölçüde düzenlememeler hayata geçirilmişse de, Suriyeliler sağlık hizmetlerine erişimde dil bariyeri, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, ilaca erişimde karşılaşılan problemler, sağlık masraflarını karşılayamama, nereye gideceğini bilmeme, kayıtlı olmamaktan kaynaklı yararlanma hakkının olmaması, sağlık personeli sayısının sayıca azlığı ve benzeri sebeplerden dolayı problemler yaşamaktadırlar (İPM, 2019: 13; AFAD, 2013: 38; AFAD, 2017: 71, 103-104; Köyüstü, Tutuk, 2018: 395).

Çalışma içinde incelene tezlerde de Suriyelilerin sağlık konusunda benzer sorunlarla karşılaştıkları görülmektedir.

Grafik 6: Suriyelilerin Sağlık hizmetlerine erişimde karşılaştıkları problemler

Suriyeliler sağlık hizmetlerine erişimde sıklıkla ya dışlanmakta ya da dışlanma korkusu yaşamaktadırlar. Dil engeli, sağlık hizmetlerinin yetersizliği, sağlık harcamalarını karşılayamama, kayıtlı olarak çalışamadıkları için sosyal güvenceden yoksunluk ve benzeri nedenlerle Suriyeliler sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanamamaktadırlar.

Kendi yasal statülerine ilişkin yönlendirme ve bilgiye erişim: Çalışma içinde vurgulandığı üzere Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları problemlerin temelinde yatan sebeplerden biri geldikleri ülkenin dilini konuşamamalarıdır. Bu durum kendilerini ilgilendiren konularda

bilgi, belge ve dokümanları anlayamama, yasal hakları tam olarak bilmeme/anlayamama gibi kamu hizmetlerine erişimde çeşitli sorunlarla yüzleşmelerine yol açmaktadır. Belirtelim ki; Suriyelilerin bilgi ihtiyaçlarında artış ve çeşitlilikle, özellikle kamp dışında yaşayanların ihtiyaç duydukları bilgiyi nereden alacaklarını bilmemeleri, kendilerine sunulan hizmetlerin ve kayıt prosedürlerine erişimin zaman ve yere göre farklılık göstermesi, başvuru yapacakları yerel makamların yerini bilmemeleri, AFAD tarafından kendilerini ilgilendiren eğitim, sağlık hizmetlerine erişim, kayıt işlemleri ve ülke içinde seyahate ilişkin düzenlemelere yönelik bilgilendirme amaçlı Arapça mesajların tüm Suriyelilere iletilememesi konusundaki başarısızlıklar ve yetkililer tarafından dağıtılan broşürlerin yeterince yol gösterici olmaması gibi nedenlerle bu sorun giderek derinleşmektedir (TBMM, 2018: 251; International Crisis Group, 2016: 4-5).

Esasında geçici koruma yönetmeliğinde Suriyelilere sağlanacak hizmetlerden birinin "tercümanlık" hizmeti olacağı belirtilmiş ve bunun bir uzantısı olarak Yabancılar İletişim Merkezi (YİMER – ALO 157) Göç idaresi bünyesinde oluşturulmuştur. Ayrıca Suriyelilerin yoğun olduğu ve özellikle çokça başvuru yaptıkları yerlerde (örneğin sosyal yardıma başvuruda Suriyelilerin yoğun olduğu SYDV'lerde) tercümanlık hizmeti verilerek bu sorun aşılmaya çalışılmaktadır. Benzer şekilde farklı kurum, sivil toplum örgütleri ve uluslararası kuruluşlar Suriyelilere ilişkin yönlendirme, bilgilendirme ve tercümanlık hizmeti vererek destek olmaya çalışmaktadır. Ancak Suriyelilere hizmet verecek Arapça bilen idari, eğitimci ve benzeri kişilerin sayısı, kalıcı ve standart uygulamaların eksikliği ve Suriyelilerin Türkçe iletişimi konusunda gerekli adımların yeterli ve gerektiği kadar olmaması bu konuya ilişkin gerekli çözümlerde yetersiz kalındığını göstermektedir.

Çalışma içinde incelenen tezlerde Suriyelilerin kamu hizmetlerine erişimde benzeri sorunlar yaşadıkları görülmektedir.

Grafik 7: Kendi yasal statülerine ilişkin yönlendirme ve bilgiye erişim

Eğitim hizmetlerine erişimde karşılaşılan problemler

Yetişkinlerin Dil öğrenmede karşılaştıkları problemler: Suriyelilerin sosyo-ekonomik problemlerini konu alan bu çalışma içinde incelen akademik yazında elde edilen en temel bulgulardan biri Suriyelilerin hayatının her aşamasını ilgilendiren ve tüm hayatlarını etkileyen dil eğitiminin öncelikle çözüme kavuşturulması gereken ihtiyaçlardan biri olduğudur (İNGEV, 2017: 5). Suriyelilerin dil bilmemesi ciddi bir sorundur ve dil bariyeri yüzünden Suriyeliler çalışma, toplumla iletişim, eğitime erişememe yani gündelik hayatı her kademesinde ciddi sorunlarla yüzleşmektedirler.

Belirtelim ki, Türkiye eğitime ilişkin çalışmalarını genelde Suriyeli çocuklara yoğunlaştırmış durumdadır ve bu çalışma içinde ele alınan tezlerde de genellikle çocukların eğitimine ilişkin problemlere yönelindiği görülmektedir. Ancak yetişkin eğitimi de çocuk eğitimi kadar önemli olup yetişkinler için de bu konuda adımların atılması zaruridir.

Grafik 8: Yetişkinlerin Dil öğrenmede karşılaştıkları problemler

Çocukların eğitime erişimde karşılaştıkları problemler: Suriyelilerin eğitim esaslarına dair çerçeve Geçici Koruma Yönetmeliği ile çizilmiştir. Yönetmeliğin 28. maddesi ile barınma merkezlerinde ve dışında eğitim faaliyetlerinin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütüleceğini kayıt altına almıştır. Türkiye'de Suriyeli çocukların eğitimleri barınma merkezlerinde geçici eğitim merkezlerinde, barınma merkezlerinin dışında geçici eğitim merkezleri ile kamu ve özel sektör statüsündeki okullarda yürütülmektedir (MEB, 2017: 63). 2015 yılında açılan, genelde eğitim dili Arapça olmakla birlikte kısmen Türkçe eğitim verilen GEM'lerin kademeli olarak kapatılmasına karar verilmiştir (Tanrıkulu, 2017: 132; (International Crisis Group, 2016: 5). 2019-2020 yılı eğitim-öğretim yılında GEM'lerin tamamen kapatılması ve GEM'lerdeki öğrencilerin MEB bünyesindeki okullara kaydırılması planlanmaktadır.

Türkiye'de 5-17 yaş arasında 1.065.613 (kayıtlı Suriyeli nüfusun % 28,9'una karşılık gelmekte bu rakam) kayıtlı okul çağında Suriyeli çocuk yaşamaktadır (UNCHR, 2019). UNICEF kayıtlı olmayanlarla birlikte bu rakamın 1.74 milyona ulaştığını belirtmektedir. 2019 Ocak itibariyle okula kayıtlı 645 çocuğa karşın ortalama 400 bin çocuk eğitim sistemi dışındadır (UNICEF, 2019). Suriyeli çocukların eğitiminde, kayıt altında olanların tümünün okullaştırılamaması, kayıt altına alınamayanların eğitim sisteminin dışına itilmesi ve 19 Eylül 2019 itibariyle Türkiye'de doğan 450 bin Suriyeli bebeğin (Mülteciler Derneği, 2019) eğitim

sistemine dahil edilmesi gerekliliği hususlarında sorunlar yaşanmaktadır. Burada sayılanların dışında akademik yazında çocukların eğitimine ilişkin sıralanan sorunlar şunlardır: Suriyeli çocukların dil engelini aşamaması, çocuğun emeğine ihtiyaç duyma, kayıt işlemlerinin karışıklığı, erken evlilik sebebiyle okulu bırakma, hanenin ekonomik durumu, okula ilişkin iş ve işlemlerde yönlendirme ve bilgi eksikliği, kültürel etmenlerden dolayı dışlanma, çocukların okula uyum sağlayamaması, ailelerin sık sık yer değiştirmek zorunda kalması, öğretim materyali ve müfredat eksikliği, fiziki alt yapı yetersizlikleri, öğretmenlerin yabancı öğrenciye nasıl yaklaşmaları gerektiğini bilmemeleridir (International Crisis Group, 2016; Mavi Kalem, 2019; Eren, 2019; Kaygısız, 2017; Erdoğan, 2014; Emin, 2019; Özer, Komşuoğlu, Ateşok, 2016; UNICEF, 2019; Uzun ve Bütün, 2016).

Çalışma kapsamında incelenen tezlerde de çocukların eğitimi konusunda benzer göstergelere yer verildiği görülmektedir.

Grafik 9: Çocukların eğitime erişimde karşılaştıkları problemler

Grafikten de takip edilebileceği üzere yoğunluğu ve sıklığı değişmekle birlikte Suriyeli çocukların eğitimde karşılaştığı problemler çok çeşitlidir. Bu sorunlar için gerekli adımlar atılmadığı taktirde çocuk işçi, kayıp nesil, yaşanılan ülkeye uyum sağlayamama sorunlarının katlanarak artması kaçınılmazdır.

Kendilerini İlgilendiren Kararlara Katılım: Birçok Suriyeli Göç İdaresi başta olmak üzere kendilerini ilgilendiren konulara ilişkin yerel makamların yerini bilmemekte(International

Crisis Group, 2016: 4) ve kendilerini ilgilendiren konularda gerekli çözümleri üretmeleri için yerel yönetim yöneticileriyle iletişime geçememektedirler. Ancak akademik yazında buna ilişkin doğrudan yapılmış çalışmalara rastlanmamıştır. Benzer durum burada incelene tezler içinde geçerli olup, çalışma içinde konu edinilen tezlerden sadece birinde Suriyelilerin kendilerini ilgilendiren kararlara katılım göstergesine ilişkin olarak; kendi durumlarına ilişkin konularda yerel yöneticilerle iletişime geçememe problemine yer verilmiştir.

Sosyal Yardımlara İlişkin Problemler: Türkiye'de Aile ve Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı başta olmak üzere belediyeler, Kızılay ve sivil toplum kuruluşları Suriyelilere yönelik sosyal yardımlar vermektedirler. Sosyal yardımlar alanında en yetkili kuruluş olan Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığıdır. Bakanlık Yabancılara Yönelik Sosyal Uyum Yardımı Programı kapsamında Geçici barınma merkezlerinde yaşamayan, hanede sosyal güvencesi olmayan Suriyelilere bu yardımı vermektedir. Ayrıca Bakanlık Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Türk Kızılayı, MEB ve ile ortaklaşa Yabancılara Yönelik Şartlı Eğitim Yardımı Programını yürütmektedir. Geçici barınma merkezleri dışında yaşayan Suriyelilerin bu yardımdan yararlanabilmesi için hanede sosyal güvencenin olmaması ve okula giden çocuğun 1 ayda 4 günden fazla devamsızlık yapmaması gerekmektedir (AÇSHB, 2018: 150-151).

Akademik yazında sıklıkla Suriyelilerin bir yardım kuruluşundan yardım alıp almadıklarına ilişkin veriler paylaşılmakta ancak sosyal yardımlara erişimde yaşanılan problemlere akademik yazın pek ilgi göstermemektedir. Belirtelim ki benzer eğilim burada incelen tezler için de geçerli olduğu saptanmıştır.

Grafik 10: **Sosyal yardımlara ilişkin problemler**

Sosyal yardımlara ilişkin problemlerin konun edinildiği çalışmalarda Suriyelilerin sosyal yardıma erişim ve sosyal yardımların yetersizliği, sosyal yardımların düzensizliği, yapılan yardımların uygunsuzluğu ve diğer yardım alanlar tarafından aşağılanma problemleriyle yüzleştikleri görülmektedir.

Sosyal Kültürel Yaşama Katılamama: Misafir olarak kabul edilen ve kısa süre içinde ülkelerine dönecekleri düşünülen Suriyelilerin misafirlik sürelerinin uzamasıyla birlikte Suriyelilerin Türk toplumu için külfet olduğu fikri yaygınlaşmaya başlamıştır. Buna sosyal kültürel farklılıklarda eklenince Suriyelilerin Türk toplumundan dışlanması kaçınılmaz

olmuştur. Akademik yazında yapılan çeşitli çalışmalarda Türk toplumunun ortalama % 60 ile % 70'nin Suriyelilere bu şekilde yaklaştıklarını göstermektedir (International Crisis Group, 2016: 12). Örneğin Erdoğan (2017) tarafından gerçekleştirilen araştırmada Türk halkının Suriyelileri "bize yük olan insanlar", "bize ileride çok sorun açacak tehlikeli insanlar", "bizden oldukça farklı ve bize yabancı insanlar" şeklinde tanımladıkları ve onları "tembel", "kötü", "kaba", "pasaklı/pis", "güvenilmez" gibi yakıştırmalarda bulundukları saptanmıştır. Suriyeliler Türk toplumu tarafından öteki olarak kabul edilmekte ve genelde suça bulaşma eğilimleri yüksek olduğu düşünülmektedir. "Suriyelilerin karıştıkları olayların Türkiye'deki toplam asayiş olaylarına oranı 2014-2017 arasında yıllık ortalama %1,32'dir." ve bu olayların büyük bir kısmı kendi aralarındaki anlaşmazlıklarından kaynaklıdır (TBMM, 2018: 266). Suç artışı yaratacakları, kültürel topluma zarar verecekleri (Erdoğan, 2017: 23) düşünülen Suriyeliler bu anlamda sosyal kültürel yaşama katılamamaktadır. Bunlara dil bariyerinin eklemlenmesiyle sorunlar katlanarak artmaktadır.

Bu çalışma içinde ele alınan tezlerde de Türk halkının Suriyelilere yönelik algılarının Suriyeliler tarafından hissedildiği anlaşılmaktadır.

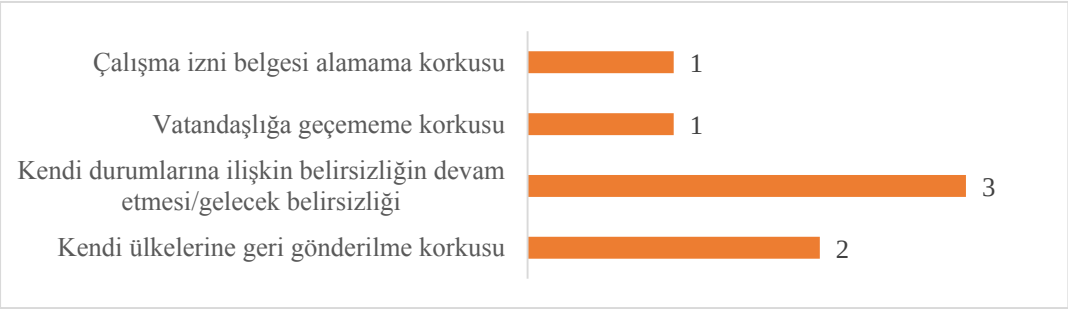
Grafik 11: Suriyelilerin Sosyo kültürel yaşama katılımda karşılaştıkları problemler

Grafikten de takip edilebileceği üzere özellikle dil ve kültürel etmenlerden dolayı Suriyeliler sosyal-kültürel yaşama katılımda sorunlar yaşamaktadırlar.

Geleceğe ilişkin beklentilerde korkuları: Geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler, geçici koruma kimlik belgesiyle Türkiye'de kalış hakkına sahiptirler. Ancak mevcut belge ikamet izni veya ikamet iznine eşdeğer bir belge niteliğinde olmadığı gibi uzun vadede Suriyelilere

Türk vatandaşlığına geçiş veya başvuru hakkı tanımamaktadır (Bostan, 2018: 64-65). Türkiye'de hâlihazırda istisnai durumlarda Suriyelilere vatandaşlık verilmektedir ve vatandaşlık verilen Suriyeli sayısı 1 Ağustos 2019 tarihi itibarıyla 47 bin yetişkin, 45 bin 280'bini çocuk olmak üzere 92 bin 280'dir (Mülteciler Derneği, 2019). Her ne kadar Geçici koruma yönetmeliği ile zorla geri gönderilmeye yönelik Suriyelilere bir koruma getirilmiş olsa da Suriyelilerin vatandaşlığa geçirilmelerine ilişkin belirsizlik devam etmektedir. Bu ise Suriyelilerde geleceğe ilişkin beklentilerde korkulara yol açmaktadır. Diğer yandan yapılan araştırmalarda zaman içinde Suriyelilerin Türkiye'de kalıcı olma yönünde fikirlerinin evrildiği belirtilmektedir (Bostan, 2018: 56; Erdoğan, 2017: 42). Örneğin AFAD'ın 2014 ve 2017 yılında gerçekleştirdiği çalışmalarda, zaman geçtikçe kalıcı oldukları yönünde fikir beyan eden Suriyelilerin sayıca arttığı görülmektedir.

Her ne kadar çalışma içinde incelenen tezlerde "Suriyelilerin geleceğe ilişkin beklentilerde korkuları" çok fazla çalışmanın konusu olmasa da, Suriyelilerin kendilerine ilişkin belirsizliğin devam etmesi, kendi ülkelerine gönderilme korkusu, vatandaşlığa geçememe ve çalışma izni alama hususlarında gelecek korkuları yaşadıkları saptanmıştır.

Grafik 12: Geleceğe ilişkin beklentilerde korkuları

Genel Ekonomik Problemler: Son olarak çalışma içinde genel ekonomik problemler şeklinde sınıflandırdığımız ve çalışma içinde ele alınan tezlerden sadece ikisinde yer alan göstergeye ilişkin olarak Suriyelilerin "hayat koşullarının çok pahalı olması" ve geçimlik bir gelire sahip olamama" konusunda problem yaşadıkları saptanmıştır.

Sonuç olarak çalışmada Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları sosyo-ekonomik problemlere ilişkin yazılan tezlere ilişkin meta değerlendirilmesi yapılmış ve tezlerde yer alan sosyo-konmik problem göstergeleri akademik yazınla birleştirilerek değerlendirilmiştir. Bu anlamda bu çalışma ile Suriyelilerin Türkiye'de yaşadıkları soyo-ekonomik problemlere ilişkin akademik yazının genel bir perspektifi sunulmuştur. Dolayısıyla çalışma ile bir anlamda hem Suriyelilerin hangi problemlerle en sık yüzleştikleri, hangilerinde sorun katmanlarının daha fazla olduğu hem de Suriyelilerin acil çözüme kavuşturulması gereken ihtiyaçlarının neler olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

AÇSHB, *2018 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, 2019.

AFAD, *Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacılar, 2013 Saha Araştırması Sonuçları*, Ankara, 2013.

AFAD, *Türkiye'deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması*, Ankara, 2017.

AFAD, *Türkiye'deki Suriyelilerin Demografik Görünümü, Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentilerine Yönelik Saha Araştırması*, Ankara, 2017.

AYDIN Mustafa, "Uluslararası İlişkilerde Yaklaşım, Teori, Analiz", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 51, No.1, 1996, ss. 71-114.

BAŞ Türker, AKTURAN Ulun, *Nitel Araştırma Yöntemleri: Nvivo İle Nitel Veri Analizi, Örnekleme, Analiz, Yorum*, (2. Baskı), Seçkin, Ankara, 2013.

BOSTAN Hakan, "Geçici Koruma Statüsündeki Suriyelilerin Uyum, Vatandaşlık ve İskân Sorunu", *Göç Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2018, ss. 28-88.

COŞKUN İpek at all, *Engelleri Aşmak Türkiye'de Suriyeli Çocukları Okullaştırmak*, SETA, İstanbul, 2017.

ÇOBAN Bige, "Türkiye'de İşsizlik Profili Bağlamında Suriyeli Gençlerin İstanbul İşgücü Piyasasına Katılım Sorunları", *Çalışma Ve Toplum Dergisi*, C. 1, S. 56, ss. 193-216.

EMİN Müberrra Nur, *Türkiye'deki Suriyeli Çocukların Eğitimi*, SETA, İstanbul, 2019.

ERDOĞAN Murat at all; *Elite Dialogue: Türkiye'deki Suriyeli Mülteci Akademisyen ve Üniversite Öğrencilerinin Durumu, Sorunları ve Beklentileri Araştırması-2017*, http://fs.hacettepe.edu.tr/hugo/ELITE-DIALOGUE-07082017-TR.pdf (28.11.2019).

ERDOĞAN Murat, "Suriyeliler Barometresi-2017: Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi*"*,https://mmuraterdogan.files.wordpress.com/2014/12/hugo-rapor-tc3bcrkiyedeki-suriyeliler-toplumsal-kabul-ve-uyum-kasc4b1m-2014-04122014-tr1.pdf (28.11.2019).

EREN Zeynep, Yönetici Ve Öğretmen Görüşlerine Göre Göçmen Çocukların Eğitim Sorunları Ve Çözüm Önerileri, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 1, 2019, ss. 213-234.

ERTAŞ Handan, KIRAÇ Fatma, "Türkiye'de Suriyeli Göçmenlere Yönelik Yapılan Eğitim Çalışmaları", *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, S. 13, 2017, pp. 99-110.

GÖÇ İDARESİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, "Geçici Koruma-2019", https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638 (20.11.2019).

HEDLER C. Helga, GIBRAM Namara, "The Contribution Of Metaevaluation To Program Evaluation: Proposition of A Model", *Journal of MultiDisciplinary Evaluation*, V. 6, N. 12, 2009, pp. 210-223.

ILO, "Mülteci Krizi Karşısında ILO'nun Çalışmaları", https://www.ilo.org/ankara/projects/WCMS_380370/lang--tr/index.htm (28.11.2019).

ILO, *Suriyeli İşçi, İşveren Ve Girişimcilerin İşgücü Piyasasında Karşılaştıkları Sorunlar Ve Çözüm Önerileri Çalıştayı Genel Değerlendirme,* https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---ilo-ankara/documents/meetingdocument/wcms_533055.pdf (28.11.2019).

INTERNATIONAL CRISIS GROUP, *Türkiye'nin Mülteci Sorunu: Kalıcılığın Siyaseti: Avrupa Raporu,* 2016.

İNGEV, "Suriyeli Mülteci Hayatlar Monitörü-2017", http://ingev.org/wp-content/uploads/2017/07/Multeci-Hayatlar-Monitor%C3%BC.pdf (28.11.2019).

İPM, İstanbul'da Suriyeli Mültecilerin Sağlık Hizmetlerine Erişimi: Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Bir Bakış Açısı Çalıştay Raporu, İstanbul, 2019.

KAYA İbrahim, EREN Esra Y., *Türkiye'deki Suriyelilerin Hukuku Durumu*, SETA, İstanbul, 2015.

KAYGISIZ İrfan, *Suriyeli Mültecilerin Türkiye İşgücü Piyasasına Etkileri*, Friedrich Eberto Stiftung Yayınları, 2017, ss. 1-20.

KILIÇ Çiğdem, ARSLAN Sibel, "Türkiye'de Yayınlanan Yetişkin Eğitimine İlişkin Makalelerin Meta Değerlendirmesi", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2, 2016, ss. 865-899.

KOÇ Muzaffer, GÖRÜCÜ İbrahim, AKBIYIK Nihat, "Suriyeli Sığınmacılar ve İstihdam Problemleri", *Birey Ve Toplum*, C. 5, S. 9, ss. 63-93.

KÖYÜSTÜ Sevda, TUTUK Pınar Mehel, "Suriyeli Mültecilerin Karşılaştıkları Sorunlar Ve Bunun Türkiye'ye Yansımaları**"**, *Atlas Internatıonal Referred Journal On Socıal Scıences,* V. 4. I. 9, 2018, pp. 388-402.

MAVİ Kalem, *Suriyeli Çocukların Eğitimi Araştırma Raporu*, İstanbul, 2019.

MAZLUMDER, Türkiye'de Suriyeli Mülteciler - İstanbul Örneği – Tespitler, İhtiyaçlar Ve Öneriler, http://istanbul.mazlumder.org/webimage/suriyeli_multeciler_raporu_2013.pdf (28.11.2019).

MEB, Geçici Koruma Statüsündeki Bireylere Yönelik Rehberlik Hizmetleri Kılavuz Kitabı, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 2017.

MIXED MİGRATION PLATFORM, *Refugee, Asylum-Seeker And Mıgrant Perceptıons In Istanbul, Turkey*, http://groundtruthsolutions.org/wp-content/uploads/2017/06/MMP_Turkey_R1_Istanbul.pdf

MÜLTECİLER DERNEĞİ, "Türkiyedeki Suriyeli Sayısı Kasım 2019", https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/ (28.11.2019).

ÖÇAL Mehmet, KORKMAZ Adem, "Türkiye'de Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümlerinin Mevcut Durumu ve Bölümlerin Karşı Karşıya Olduğu Sorunlara Bir Bakış", Çalışma Ve Toplum Dergisi, C. 4, S. 59, ss. 1949-1986.

ÖZER Yeşim Y., KOMŞUOĞLU Ayşe, ATEŞEOK Zeynep Ö., Türkiye'de Suriyeli Çocukların Eğitimi: Sorunlar Ve Çözüm Önerileri, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 4, S. 37, 2016, ss. 76-110.

ÖZPINAR Esra, Yasemin Satır ÇİLİNGİR, DÜŞÜNDERE Ayşegül T., Türkiye'deki *Suriyeliler: İşsizlik Ve Sosyal Uyum*, TEPAV, 2016.

PALACIOĞLU Tezer, Suriyeliler, *AB ve Türkiye Özelinde Mülteciler*, Yayın No: 2018-5, İstanbul, İTO/İDA, 2018.

SEN Amartya, *Inequality Reexamined*, Oxford, Clarendon Press, 1992.

SEYDİ Ali Rıza, "Türkiye'nin Suriyeli Sığınmacıların Eğitim Sorununun Çözümüne Yönelik İzlediği Politikalar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 31, 2014, ss. 267-305.

STUFFLEBEAM Daniel L., "Meta Evaluation : An Overview", Evaluation and Health Profession, V. 1, No. 1, 1978, pp. 17-43.

TANRIKULU Faruk, "Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Çocukların Eğitim Sorunu ve Çözüm Önerileri", *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 22, S. 86, Bahar 2017, ss. 127-144.

TAPLAMACIĞOPLU Mehmet, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, 2. b., Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1969.

TAŞ Yunus, ÖZCAN Selami, "Suriyeli Göçmen Sorunlarının, Sosyal Politikalar Bağlamında Analizi", *Emek Ve Toplum*, C. 7, Y. 7, S. 17, 2018, ss. 36-54.

TBMM, *Göç Ve Uyum Raporu*, Ankara, 2018.

UNHCR (2019), https://data2.unhcr.org/en/situations/syria/location/113, (20.11.2019) .

UNICEF, "Türkiye'deki Suriyeli Çocuklar", https://www.unicefturk.org/yazi/acil-durum-turkiyedeki-suriyeli-cocuklar (28.11.2019).

UZUN Elif M., Eda BÜTÜN, "Okul Öncesi Eğitim Kurumlarındaki Suriyeli Sığınmacı Çocukların Karşılaştıkları Sorunlar Hakkında Öğretmen Görüşleri", *Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergis*i, C. 1, S. 1, 2016, ss. 72-83.

EKLER (Çalışmada Değerlendirilen Tezler)

ABOHALAKA *Reshed, Determination Of Perceived Language Barriers In Accessing Healthcare Services According To Syrian Refugees Visiting Two Training And Research Hospitals In Ankara*, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2018.

AĞDEMİR Fatma Emir, *Suriyeli Mültecilerin Hayatta Kalma Stratejileri: Viranşehir Örneği*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2019.

ALABBAS Mahmut, *Suriyeli Göçmenlerin İş Gücü Piyasasına Yönelik Algılarının Analizi: Gaziantep Örneği*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2018.SEN Amartya, *Inequality Reexamined*, Oxford, Clarendon Press, 1992.

ALHABAL Mouaz, *Tarım Ve Tarım Dışında Çalışan Suriyeli Mültecilerin Sosyo-Ekonomik Yapısı Ve Sorunları: Konya İli Örneği*, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2019.

ARSLAN Haydar, *Suriyeli İş Bulma Aşamasında Karşılaştıkları Sorunlar (Adıyaman Örneği)*, Hasankalyoncu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2018.

ATAŞÇI Önder, *Geçici Koruma Altındaki Suriyelilerin Toplumsal Uyum Süreci Üzerine Bir Alan Araştırması: Sultangazi İlçesi Örneği*, İstanbul Yeniyüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul, 2019.

AYDEMİR Yunus, *Mülteci Kadınların Karşılaştıkları Güçlükler: Batman Örneği*, Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018.

BAŞARICI Merve, *2011-2017 Tarihleri Arasında Suriyeli Sığınmacıların Kente Uyum Sürecinde Yaşadıkları Ekonomik ve Sosyal Sorunlar: Gaziantep Örneği*, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa, 2019.

BULUT Osman, *Suriyeli Göçmenlerin Hayata Katılım Süreçlerinde Etno Kültürel Direnç Noktaları: "Göçmen Kimliğinin Değişken Rolü*", Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2019.

BÜYÜKHAN Mithat, *Zorunlu Eğitim Çağındaki Suriyeli Çocukların Eğitime Erişimi Önündeki Engeller: Ankara İli Örneği*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2019.

DAĞDEVİREN Gamze, *Suriyeli Sığınmacıların Entegrasyon Süreci ve Sorunları: Elazığ Örneği*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2018.

DOKUYUCU Erkan, *Zorunlu Göçe Maruz Kalan Suriyelilerin Türkiye'de Yaşadıkları Barınma Sorunları: Kilis Örneği*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2018.

DÖNMEZ Ülya, *Suriyeli Sığınmacıların Kamusal Hizmetlere Erişim Durumları (Isparta İli Örneği)*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2018.

DURSUN Hikmet, *Geçici Koruma Altındaki Suriyelilerin Dil İhtiyaçlarının Belirlenmesi: Şanlıurfa İli Örneği*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman, 2017.

DUYKUN Gamze, *Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Mültecilerin Durumlarının Sosyal Dışlanma Açısından Değerlendirilmesi; "Ümraniye Örneği*", Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.

EKİM Gizem, *Geçici Koruma Statüsünde Bulunan Suriyelilerin Mevcut Durumları Ve Sorunları Üzerine Bir Alan Araştırması: İzmir Basmane Örneği*, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018.

GÖKSENİN Korkmaz Alper, *İstanbul İlinde Yaşayan Geçici Koruma Altındaki Suriyeliler, Sosyal Profil, Uyum, Beklenti Ve Sorunlar Üzerine Bir Alan Araştırması: Eyüpsultan Örneği*, İstanbul Yeniyüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul, 2018.

GÜZEL Saadettin, *Türkiye'de Öğrenim Gören Geçici Koruma Altındaki Suriyeli Öğrencilerin Uyum Problemlerinin İncelenmesi*, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisanüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2019.

KAYA Ahmet Semih, *Türkiye'de Sığınmacıların Sorunları: Nizip Örneği*, İstanbul Yeniyüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul, 2016.

KAYA Merve, *Suriyeli Sığınmacıların Temel İnsan Haklarına Erişimi: İstanbul Fatih Örneği*, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova, 2018.

SEVLÜ Hilal, *Suriyeli Göçmen Kadınların Gündelik Hayat Deneyimleri Ve Kentte Var Olma Mücadeleleri: Gaziantep Örneği*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep, 2017.

SEYİDÖMER Muhammed, *Sivas'ta Mülteci Sığınmacıların Sağlık Hizmetlerine Ulaşımı Ve Yaşadıkları Sorunlar*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2019.

ŞATIROĞLU GÜLDALI Pelin, *Kayseri'de Yaşayan Eğitim Düzeyi Yüksek Suriyelilerin Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Sorunları: Toplumsal Kabul Ve Uyum Açısından Bir Değerlendirme*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 2018.

TOPRAK Metin, *Neoliberalizm Emek İlişkisi Bağlamında Kayıt Dışı Emeğin İstismarı: Mersin'deki Suriyeliler Örneği*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin, 2019.

TÜRKMEN Emine, *Türkiye'de Mülteci Çocuk Emeği: Şanlıurfa'da Çalışan Suriyeli Mülteci Çocuklar*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2018.

İŞ YERİNDE PRESENTEEİSMİN NEDENLERİ VE ÖNLENMESİ İÇİN ALINMASI GEREKEN TEDBİRLER

CAUSES AND PREVENTION OF PRESENTEEISM IN THE WORKPLACE

Mecbure ASLAN
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Pazarcık Meslek Yüksekokulu, Kahramanmaraş
İsmet BOZ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Samsun

ÖZET

Presenteeism çalışanların sağlık koşulları yerinde olmadan bile çalışmaya devam etmesi olarak tanımlanmaktadır. Böyle bir durum çalışanın tam bir performans göstererek işine devam etmesini engellemekte ve iş verimliliğini düşürmektedir. Örgütlerde presenteeisme konu olan çalışan sayısı arttıkça verimlilik düşmekte ve maddi kayıplar da aynı oranda azalmaktadır. Bu çalışmada iş dünyasında önemi gittikçe artmakta olan presenteeismin ortaya çıkış nedenleri, işletmelerde ve çalışanlarda yol açtığı sorunlar ve önlenmesi için alınması gereken önlemler incelenmiştir. Presenteeismin önlenmesi için geliştirilecek politikalar ve uygulanacak stratejilerin neler olabileceği ve bu önlemlerin nasıl uygulanacağı yönünde öneriler geliştirilmiştir. İkincil verilere dayalı olarak yürütülecek derleme çalışmada, çeşitli istatistikler, resmi raporlar, makaleler, kitaplar ve bildirilerden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Presenteeism, absenteeism, işe yabancılaşma, güçsüzlük

ABSTRACT

Presenteeism is defined as the fact that employees continue to work even in unhealthy conditions. Such a situation prevents the employee from continuing his / her job by showing full performance and decreasing the productivity of the job. As the number of employees subject to presenteeism in organizations increases, productivity decreases and monetary losses decrease at the same rate. In this study, the reasons of the presenteeism, which is becoming more and more important in the business world, the problems caused by the enterprises and the employees and the precautions to be taken to prevent them are examined. The policies and strategies to be developed for the prevention of presenteeism and suggestions about how these measures can be implemented have been developed. In the compilation study based on secondary data, various statistics, official reports, articles, books and papers were used.

Keywords: Presenteeism, absenteeism, alienation, weakness

GİRİŞ

İş yerinde presenteeism genellikle çalışanların işe düzenli olarak gelmesi ancak sağlık nedenlerinden dolayı yeterince verimli olamaması durumudur. Her ne kadar çalışanların hastalık dolayısı ile işe gelmemeleri durumunda (absenteeism) iş yerindeki verimlilik düşüklüğünü ölçmek kolay olsa da, hasta iken işe devam etme durumunda (presenteeism) oluşan verim kayıplarını ölçmek o kadar kolay değildir. Bu durum birçok işyerinde göz ardı edilse de verimi ve üretim değerini önemli düzeyde düşürmektedir. Son yıllarda özellikle özel sektör çalışanları gerek ücret kaybına uğramamak gerekse işini kaybetme riski ile karşı karşıya kalmamak için presenteeism oranlarını artırmaktadır. Bundan dolayı presenteeism örgütler için daha yaygın bir sorun haline gelmektedir. Londra'da bulunan Chartered Institute of Personnel Development (CIPD) – (Yeminli Personel Geliştirme Kurumu)'nun 2018 de yayınladığı araştırma raporunda presenteeism 2010'dan bu yana 3 kat artmıştır. Örgütlerin %86'sında presenteeism sorunu gözlemlenmiş olmasına rağmen, sadece %25'inin bu sorun için önlem almaya çalıştığı ilgili raporda belirtilmiştir (CIPD, 2018).

Çalışanlar presenteeismin yoğun olarak görüldüğü örgütlerde hem kendileri hem de örgütleri için çeşitli sorunlara yol açabilir. Her şeyden önce çalışanın işyerinde huzursuz olması ve isteksiz bir şekilde çalışmaya devam etmesi iş performansını düşürmektedir. Bu konuda günümüze değin yapılan çalışmaların çoğu fiziksel rahatsızlıklara odaklanmış olsa da çeşitli psikolojik faktörler de çalışanların presenteeism göstermelerine neden olmaktadır. Örneğin, örgüt içindeki uygulamaların adil olmadığını algılayan çalışanlar çeşitli olumsuz duygu ve düşüncelere sahip olma eğilimi gösterebilir. Bu olumsuz duygular ve düşünceler çalışanların zamanla presenteeism sergilemelerine neden olabileceği gibi kendilerinde gerginlik, sinirlilik, endişe ve stres gibi birçok psikolojik rahatsızlıklara da yol açabilmektedir. Presenteeismin sebep olduğu verimsiz çalışma ortamı örgütün sürdürülebilirliği ve rekabet koşullarına ayak uydurabilmesi açısından son derece önemlidir (İşcan ve Moç, 2018).

Devamsızlığın küçük işletmeler için büyük bir gider olduğu bilinen bir gerçektir. Amerika Birleşik Devletleri Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezlerine (The Centers for Disease Control and Prevention) göre, devamsızlığa bağlı verimlilik kayıpları yıllık 225,8 milyar dolar veya çalışan başına 1,685 dolardır. Ancak, presenteeism nedeniyle yaşanan kayıpların bu rakamlardan daha yüksek olduğu düşünülmektedir (Schaefer, 2018).

Danimarka'da 12.935 çalışanı kapsayan bir çalışmada çekirdek iş gücünün %70'inden fazlasının 12 aylık bir süre içerisinde en az bir kez hasta iken işe devam ettiğini göstermektedir. Bu sonuç çalışanların hasta iken işe devam etme durumunun hasta iken işe gelmeme durumu kadar yaygın olduğunu göstermiştir. Çalışmada zaman baskısı, yöneticilerin rolü, haftada 45 saati aşan çalışma saatleri ve iş arkadaşları ile yaşanan olumsuz ilişkiler hastalık nedeni ile presenteeism olasılığını artırmıştır. Bununla birlikte, kişinin içinde bulunduğu durumlar ve kişisel tutumlar da hastalık halinde işe devam etmeye yol açan etmenler olmuştur. Diğer taraftan, riskli durumlarda işe devam etmeye meyilli bir tutum sergileyen çalışanlarda hastalanma ihtimalinin oldukça yüksek olduğu belirtilmiştir.

Çalışmanın genel bir sonucu ise, işle ilgili faktörlerin, insanların hasta iken işe devam edip etmeme kararlarını belirlemede kişisel koşullardan veya tutumlardan biraz daha önemli olduğunu göstermiştir (Hansen ve ark., 2008).

Türkiye'de günümüze değin yapılan çalışmalarda presenteeism çeşitli yönleri ile ele alınmıştır. Yeşiltaş ve Ayaz (2019) presenteeism ve alt boyutları ile iş stresi ve rol belirsizliği değişkenleri arasında pozitif yönlü anlamlı ilişki olduğunu göstermektedir. Çiçekçioğlu ve Taşlıyan (2018) örgütlerde psikolojik sözleşme ve alt bileşenleri ile presenteeism ve alt bileşenleri arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit etmiştir. Ayrıca işletmelerde psikolojik sözleşme düzeylerinde oluşabilecek bir artışın, presenteeism eğilimi algısında da bir yükselişe sebebiyet verebileceğini belirlemiştir. Baysal ve ark., (2017) üniversite çalışanları üzerine yapmış oldukları araştırmada akademik personelin presenteeism sorunu yaşamaları ile örgütsel bağlılık düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulamamıştır. Ayrıca, örgütsel bağlılığın yaş ve görev süresi değişkenine göre farklılık gösterdiği; unvan, akademik birim ve cinsiyete göre anlamlı bir ilişki bulunmadığı tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra presenteeismin katılımcıların demografik değişkenlerine göre farklılık göstermediği belirlenmiştir. Çoban ve Harman (2012) yapmış oldukları çalışmada, presenteeism kavramını ayrıntılı bir şekilde inceleyerek iş gören verimliliği ve absenteeism ile olan ilişkilerini açıklamıştır. Çalışmada geniş bir literatür taraması yapılarak presenteeismin nedenleri ve yarattığı sorunlar irdelenmiştir.

Bu çalışmanın temel amaçları; prenenteeism kavramını açıklamak, iş yerinde presenteeisme neden olan faktörleri belirlemek ve presenteeismin örgütlerde yol açtığı sorunları ortaya koymaktır. Ayrıca örgütlerde presenteeismin ortadan kaldırılması veya azaltılması için uygulanması gereken stratejiler ve alınması gereken önlemlerin belirlenmesi de araştırmanın amaçları arasındadır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Bir derleme çalışması olarak planlanan araştırmanın ana materyalini ikincil veriler ve literatürden sağlanan bilgiler oluşturmaktadır. Bu bağlamda çeşitli istatistiki veriler, makaleler, kitaplar ve resmi raporlardan yararlanılmıştır. Çalışma ana bölümler olarak, giriş bölümü, materyal ve yöntem bölümü, araştırma bulguları, sonuç ve öneriler olarak dizayn edilmiştir. Giriş bölümünde iş yerinde presenteeismin önemi ve bu konu ile ilgili yapılmış çeşitli araştırmalardan elde edilen bazı bulgular tartışılmıştır. Materyal ve yöntem bölümünde çalışmada kullanılan ana materyaller ve izlenen yöntemler belirtilmiştir. Çalışmanın araştırma bulguları kısmında presenteeism kavramının kapsamı ve günümüze değin yapılmış çeşitli tanımları sıralanmıştır. Daha sonra işyerinde presenteeisme sebep olan faktörler irdelenmiştir. Sonuç ve öneriler kısmında presenteeismin işletmelerde ve çalışanlarda yol açtığı sonuçlar ve azaltılması için alınabilecek önlemler üzerinde durulmuştur.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Presenteeism Kavramı

Presenteeism çeşitli bilim insanları tarafından tanımlanmıştır. Bu tanımların bazılarında presenteeism, devamsızlık "absenteeism" kavramının karşıtı olarak vurgulanmışken, bazılarında ise çalışanların gönüllü olarak iş yerinde gerekenden daha çok zaman geçirmeleri olarak yorumlanmıştır. Son yıllarda presenteeism çalışmalarında üzerinde en çok durulan unsur ise çalışanların çeşitli sağlık problemleri olmasına rağmen işten ayrılmayarak çalışmaya devam etmeleridir (Samalopanan, 2018). Tablo 1'de presenteeism kavramının farklı bilim insanları tarafından yapılmış tanımları verilmiştir.

Tablo 1. Farklı Bilim İnsanları Tarafından Yapılan Presenteeism Tanımları

Yazar Adı	Presenteeism Tanımı
Canfield ve Soash, 1955; Stolz, 1993	İşe mükemmel bir katılım sergilemek.
Cooper (1998)	Ekonomik durgunluk ve küçülme nedeniyle daha az sayıda çalışanın daha çok iş görmeye başlaması ve bu yüzden iş güvenliği endişesi ile devam etme isteğinin olması.
Sheridan, 2004	Tam zamanlı çalışabilme olanağı varken kısmi zamanlı çalışma konusunda gönülsüz olmak.
Turpin ve ark., (2004)	Sağlık problemleri nedeniyle çalışanların verimliliklerinin azalmasıdır.
Kivimaki ve ark. (2005)	Sağlıksız olmak, ancak yine de işe devamsızlık yapmamak.
Whitehouse, (2005)	Fiziksel olarak işte olan ancak tamamen üretken olmayan çalışanları tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Yazara göre presenteeism gerçek sağlık sorunları ve dikkat dağıtıcı nedenlerle kaybedilen üretken bir zamandır.
Sanderson, (2007) Hansen ve ark., (2008) Johns (2010)e	Çalışanların sağlık yönünden sorunlarının bulunmasına rağmen işe gelmeleri ve çalışmaya devam etmeleridir.
İşcan ve Moç (2018)	Çalışanın psikolojik veya fiziksel olarak hasta olmasına rağmen, genellikle işini kaybetme korkusu veya daha az kazanma konusunda endişe gibi nedenlerle çalışmaya devam etmesi.
Cambridge Sözlük, (2019)	Çalışanın çok çalıştığını ve işvereni için önemli olduğunu göstermek için her zamankinden daha uzun süre işyerinde kalma eylemidir.

İşyerinde Presenteeismin Nedenleri

Örgütler ve çalışanlar için önemli kayıplara yol açan presenteeismin farklı bilim insanları tarafından ileri sürülen birçok sebebi bulunmaktadır. Bunların bazıları örgütün yapısından ve yöneticilerin tutumlarından kaynaklanırken bazıları da çalışanların kişisel özellikleri ve tutumlarından kaynaklanmaktadır (Schaefer, 2018). Çiçekçioğlu ve Taşlıyan (2018) yaptıkları çalışmada iş yerinde presenteeisme neden olabilecek faktörleri dört ana başlık altında incelemiş olup bunlar; (1) işin gereğinden kaynaklanan faktörler; (2) iş ortamından kaynaklanan etkiler; (3) kişisel kaynaklı etkiler ve (4) çevresel faktörlerdir. Konu

ile ilgili literatür incelendiğinde iş yerinde presenteeisme sebep olan faktörlerden belli başlıları aşağıdaki gibi açıklanabilir.

İşkolik özellikler: Örgütlerde kendi çalışmalarından ve çalışma ortamından gerçekten hoşlanan ve zamanının büyük çoğunluğunu iş yerinde geçirmek isteyen bazı çalışanlar vardır. Buna karşın bazı çalışanlar da sadece kendilerine verilen görev ve sorumlulukları yerine getirirler. Zamanının çoğunluğunu işyerinde geçirmek zorunda hisseden ve aşırı iş takıntısı olan kişiler "işkolik" olarak adlandırılmaktadır. İşkoliklik, insanların kişiliklerini, değerlerini ve ruhlarını yok eden bir bağımlılıktır. Çalışanların aile güvenliğini tehdit ederek çoğunlukla aile bölünmesine yol açan bir sorundur. Trajik bir şekilde, işkolikler sonunda kişisel ve mesleki bütünlük kaybına uğrarlar (Killinger, 2011). İçinde yaşadığımız dünyanın işkolizmin gelişimini önemli ölçüde desteklediği söylenebilir. Kendilerini işlerine adayan insanlar iş çevresi tarafından değerli kişiler olarak görülmekte, daha fazla servet biriktirmekte, takdir edilmekte ve övülmektedir. Hatta işkolikliğin ilk bakışta olumsuz sonuçlar içermeyen birkaç bağımlılıktan biri olduğu söylenebilir. Ancak bu düşüncenin doğru olmadığı, işkolik kişilerin zamanla yardıma muhtaç ve sağlıklarının düzelmesi için yüksek ücretler ödeyen kişilere dönüştüğü görülmüştür.

Çifte kazanç sağlayan haneler: Amerikan İşçi İstatistikleri Bürosu'na göre, çifte kazancı olan aileler tüm evli çiftlerin %48'ini oluşturmaktadır. Çalışan kadınların çoğu hasta iken bile işe devam etmekte olup izin haklarını çocukları hasta oldukları zamanlarda kullanmaktadır. Diğer taraftan, birçok çalışan kadın da yaşlı ebeveynlere bakmaktadır. Bütün bu görevlerin içerisinde hasta iken de işe devam etme durumu söz konusu olup presenteeism oranı artmaktadır (Schaefer, 2018). Çalışan ailelerin son otuz yıldaki baskın tipolojisi, çalışan çiftler ve kariyer sahibi olan çiftler arasındaki ayrım olmuştur. Birçok ülkede gittikçe yaygınlaşan bu durum iş, aile ve cinsiyet arasındaki ilişkiyi daha karmaşık hale getirmektedir. Toplum geleneksel olarak erkeklere cinsiyete bağlı olarak bazı roller vermiştir. Bu roller ışığında erkek hep başkalarını aşmalı, haklı gördükleri şey için savaşmalıdır, aileyi kontrol altına almalı ve güven vermelidir (Doyle, 1985). Allan ve Crow (2001)'a göre toplumsal değişime rağmen, geleneksel görüşün devam ettiğini, kocaların kazançlarının genellikle aileye olan büyük taahhüdü temsil ettiğini, eşlerinin istihdamının ise hane halkının refahını artıran ikincil bir faktör olduğunu belirtmektedir. Duxbury ve ark., (2007) ise modern toplumda çift gelirli aile grubunu şekillendiren faktörlerin cinsiyet ile erkek ve kadın partnerin mesleki durumlarının olduğunu belirtmiştir. Bu faktörlere göre dört ana çift gelirli aile grubu oluşturmuştur. Bunlar; (a) her iki çiftin de kariyer sahibi olduğu aile; (b) her iki çiftin de kariyerden ziyade "işleri olan" aile grubu; (c) kadın partnerin yönetimsel veya profesyonel bir işte çalıştığı, erkeğin ise sadece işinin olduğu aile grubu; ve (d) erkek partnerin yönetimsel veya profesyonel bir işte çalıştığı ve kadın partnerin sadece işinin olduğu aile grubudur. Aile yapılarındaki böyle bir değişim iş yerinde presenteeismi de etkilemektedir. Ancak hangi aile grubunda presenteeismin daha çok olabileceği, kadın ve erkeğin ailedeki geleneksel rollerinin

ne düzeyde devam ettiğine, kadının yönetimsel veya profesyonel bir işte çalışmasının ailedeki geleneksel rolünden ne ölçüde vaz geçeceğine bağlı olarak değişebilmektedir.

İşveren beklentileri: Günümüzde birçok çalışan çalışma koşullarını büyük ölçüde işverenlerin belirlediği ve çalışanlara göre esnek olmayan şartlarda çalışmaktadır. Bu tür örgütlerde işçiler hasta olduklarında bile çalışmaya devam ederler. Bunun en önemli nedenleri ise işlerine daha az bağlı olarak gözükmekten, disiplin cezası almaktan veya işlerini kaybetmekten korkmalarıdır.

Çalışanlar bir örgütün en değerli varlıklarıdır. Her ne kadar ileri teknolojinin işyerine getirdiği birçok değişiklik olsa da işverenlerin çalışanlardan bazı beklentileri değişmemiştir. Bir işveren, yüksek performans için çeşitli becerilere ek olarak, örgütün sorunsuz ve başarılı bir şekilde çalışmasına yardımcı olabilecek maddi olmayan nitelikleri de aramaktadır. Bunlar arasında işyerine bağlılık, saygı, dürüstlük, profesyonellik, uyumluluk, ekip çalışmasına yatkın olma gibi faktörler ön planda gelmektedir (Bosworth, 2019). Çalışanlar ise işverenin bu beklentilerini karşılayabilmek için zaman zaman sağlık koşullarının iyi olmamasına rağmen kendilerini işe gitmeye zorlayabilmekte ve presenteeism kaçınılmaz olmaktadır.

Hastalık halinde ücretli izin olanaklarının yetersiz olması: ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu'nun 2017 yılı raporuna göre, özel sektör çalışanlarının ortalama % 68'i ücretli hastalık iznine sahiptir. Ancak ücretli hastalık izni alabilen çalışanların en yüksek olduğu meslekler yönetim ve finansmanla ilgili mesleklerdir. Hizmet ve inşaat işlerinde hastalık izni alan işçilerin ortalama yüzdesi sırasıyla % 46 ve % 47'dir. Bu sektörlerde birçok işçi, ücret kaybını önlemek için hasta olduklarında da çalışmak zorunda kalmaktadır (Schaefer, 2018). Türkiye'de kamu sektöründe çalışan memur ve işçiler için sağlık sigortası olanakları ve hastalık halinde ücretli izine ayrılma olanakları bulunmaktadır. Ancak özel sektör çalışanlarının tamamen bu olanaklardan faydalandıkları söylenemez. Bu bağlamda özel sektördeki çalışma koşullarının çalışanları daha çok presenteeisme zorladığı söylenebilir. Diğer taraftan tarım sektöründe, özellikle mevsimlik işçi olarak çalışılan işlerin herhangi bir sosyal güvencesi olmadığı gibi iş performansı tamamen fiziksel güce dayanmaktadır. Böyle durumlarda presenteeismin görülüp görülmediği, bunun işveren ve çalışan üzerindeki etkilerinin ne olacağı konuları da araştırılmalıdır.

Sadakat ve özsaygı: Günümüzde bir çok örgüt faaliyeti çalışanların ekip veya takım halinde performans göstermelerini gerektirmektedir. Ekip veya takım çalışması ise her bireysel çalışandan belirli yetenekler ve görevleri üstlenmesini zorunlu kılar. Bu yüzden kişi sağlık koşullarının elverişli olmadığı durumlarda bile kendi ekip veya takım çalışanlarını hayal kırıklığına uğratmamak için çalışmaya devam eder. Kendisine mutlaka ihtiyaç duyulan bir ortamda hem iş arkadaşlarını yalnız bırakmamak, hem de işverenin beklentilerini karşılamak için çalışmak zorunda hissetmektedir.

Presenteeismin Azaltılması İçin Önlemler

Her ne kadar presenteeismin işverenlere maliyetini tam olarak ölçebilecek metotlar üzerinde tam bir uzlaşmaya varılamamış olsa da bu konunun özellikle işverenler açısından önemli bir sorun teşkil ettiği kabul edilmektedir. Zira çalışanlar kendilerini iyi hissetmedikleri zaman yeterli performans gösterememektedir. Bu yüzden presenteeism mutlaka önlenmesi ya da azaltılması gereken bir sorun olarak görülmektedir. İş yerinde presenteeismin azaltılması için atılması gereken adımlar aşağıdaki gibidir (Hemp, 2004):

Sorunun farkına varmak: Örgütlerde çalışanların hasta iken işe gelmediklerini fark etmek kolaydır. Ancak hasta iken işe geldiklerinde nasıl bir performans gösterdiklerini belirlemek o kadar kolay değildir. Bu yüzden örgütte presenteeism sorununun olup olmadığını saptamak için yöneticilerin kendi örgütlerini ve çalışanlarını iyi tanıması ve takip etmesi gerekir.

Ekonomik olarak aktif insanlar zamanlarının ortalama üçte birini işyerinde geçirmektedir. İstihdam ve çalışma koşullarının sağlık üzerinde güçlü etkileri bulunmaktadır. İyi çalışma koşulları kişiye sosyal koruma ve statü, kişisel gelişim fırsatları, fiziksel ve psikososyal tehlikelerden korunma olanaklarını sağlayabilir. Ayrıca sosyal ilişkileri ve çalışanların benlik saygısını geliştirebilir ve sağlık üzerinde olumlu etkilere yol açabilir (WHO, 2017). Bu yüzden örgütler öncelikle bu koşulları yerine getirip getirmediklerini belirlemelidir. Bu koşulların mevcut olmadığı örgütlerde presenteeism sorununun bulunma olasılığı son derece yüksek olup öncelikle bu sorunun teşhis edilmesi gerekmektedir.

Çalışanların karşılaştığı özel sağlık sorunlarını belirlemek: Örgütte çalışanların karşılaştığı özel sorunları belirlemek ayrıntılı bir çalışmayı gerektirir. Çalışanların sağlığına önem veren örgütler iş sağlığı uzmanları istihdam ederek işyerindeki çalışma koşullarını ve riskleri değerlendirirler. Meslek ve işle ilgili hastalıkların neler olabileceği ve bunların önlenmesi için atılması gereken adımların neler olduğunu belirlerler. Özellikle risk altındaki işçilerin herhangi bir sağlık sorununu erken bir aşamada saptamak için düzenli tıbbi kontrollere ihtiyaçları vardır. Çalışanların karşılaştıkları sağlık sorunlarını önceden belirlemek sorunların büyümesini ve kalıcı hasarlar oluşturmasını önleyebilecektir. Bu önlemler kuşkusuz örgütte presenteeismin görülme sıklığını azaltarak hem işverenin hem de çalışanın zarar görmesini engelleyebilecektir.

Çalışanları eğitmek: Çalışanların daha sağlıklı bir çalışma hayatına sahip olmak için almaları gereken tedbirler konusunda sürekli olarak eğitilmeleri gerekir. Önemli olan sadece hastalık halinde önlem almak değil, hasta olmamak için gerekli önlemleri alabilmektir. Bu yüzden çalışanların düzenli olarak yeterli ve dengeli beslenme, kötü alışkanlıklardan korunma, sağlıklı yaşam için spor, iş ve aile yaşantısı arasında uyumlu bir denge kurma konularında eğitilmeleri gerekmektedir.

ABD'de çoğu zaman sağlık kuruluşları işyerine ziyaretler yaparak, mesleki ve işle ilgili hastalıkların teşhisi için periyodik tıbbi muayeneler yapar. Sağlık kuruluşları meslek hastalıklarının önlenmesi, sağlık için önlemlerin uygulanması ve daha güvenli çalışma yöntemlerinin uygulanması konularında tavsiyelerde bulunmak üzere sağlık gönüllüleri ve işyeri güvenliği temsilcileri ile iş birliği halinde çeşitli eğitimler vermektedir. Bu hizmetlerin maliyeti işçi başına 18 ABD Doları ile 60 ABD Doları arasında değişmektedir. Sağlık eğitimi hizmetlerinin başlamasından sonra ilk ziyaretten sonra bile işyerinde iyileştirmeler görülmüş, işle ilgili sağlık sorunlarının erken aşamada tespit edilmesi ve yönetilmesi mümkün olmuş ve çalışma topluluklarının sağlıklarının korunma eğitimlerine dahil edilmiştir (WHO, 2019).

Çalışanlara hastalıklarını nasıl daha iyi yöneteceklerini öğretmek: Hastalığa yakalanmadan önce hem örgütlerin hem de çalışanların bireysel olarak çeşitli önlemler alması son derece önemlidir. Ancak bazı durumlarda bütün önlemlerin alınmış olmasına rağmen hastalık kaçınılmaz olmaktadır. Bu bağlamda işyerlerinde eğitim programları uygulayarak çalışanlara tedavi seçeneklerini ve doktor ziyaretlerini daha üretken hale getirme konusunda tavsiyeler verilebilir. Özellikle hastalık halinde beslenme ve tıbbi tedavi konusunda alınabilecek önlemler üzerinde durularak hasta çalışanların çabuk iyileşmesi ve işe dönmesi sağlanabilir. Örgütlerin bu konularda alacağı önlemler kuşkusuz çalışanların daha sağlıklı olmasına ve presenteeismin önlenmesine yardımcı olabilecektir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada son yıllarda dünyada ve Türkiye'de gittikçe önem kazanan, hem örgütlerde hem de çalışanlarda çok önemli kayıplara yol açan presenteeism kavramı ele alınmıştır. Öncelikle çeşitli bilim insanları tarafından yapılan presenteeism tanımlarına yer verilmiş olup daha sonra örgütlerde presenteeisme yol açan etmenler ve presenteeismin önlenmesi için alınması gereken tedbirler üzerinde durulmuştur.

Presenteeism kavramı geçmişten günümüze absenteeismin karşıtı, çalışanların iş yerine olan bağlılıkları nedeniyle işyerinde daha çok zaman geçirme davranışı ve hastalık halinde işi kaybetmeme ya da olumsuz bir durumla karşılaşmamak amacı ile işe devam etme davranışı olarak tanımlanmaktadır.

Örgütlerde presenteeismin ortaya çıkış nedenleri olarak genellikle kişisel faktörler ve örgütsel faktörler ön plana çıkmaktadır. Presenteeismin örgütlerde sebep olduğu en önemli kayıp verimlilik azalışı iken çalışanlarda çeşitli sağlık sorunlarına yol açmaktadır. Yapılan çeşitli araştırmalarda presenteeism yoluyla işletmelerde oluşan kayıpların absenteeisme göre oluşan kayıplardan daha çok olduğunu göstermiştir. Ayrıca absenteeism nedeniyle çalışan ya hastanede ya da evinde dinlenerek iyileşme olanağı bulurken, presenteeism ile mevcut hastalığı diğer çalışanlara bulaştırarak hem diğer çalışanlara hem de örgüte daha büyük zararlara yol açabilmektedir. Bunun ötesinde hasta olduğu için veya örgütsel kaygılarla işe gelen iş görenler işini doğru yapamayacağı gibi ortak hareket ettiği diğer iş görenlerin de

işlerini aksatabilir. Psikolojik olarak onları olumsuz etkileyip stres yaratabileceği gibi iş-arkadaş ilişkilerini de olumsuz yönde etkileyebilir. Genel olarak birimde ve örgütte sağlıklı olmama mutsuzluk gibi sonuçlar doğurmaktadır.

Türkiye'de presenteeism nedeniyle ortaya çıkan verimlilik kayıpları, sektörler itibariyle billimsel çalışmalar yapılarak ortaya konulmalıdır. Daha sonra presenteeismin önlenmesi için kamu ve özel sektör tarafından alınabilecek önlemler belirlenmelidir. Burada altı çizilmesi gereken husus hem işyerinde verimliliği düşürmemek hem de çalışanların iş güvenliği ve sağlık koşullarının gözetilmesidir. Bu konuda eğitimler düzenlemek, iş görenlere periyodik seminerler sunmak, esnek çalışma saatleri oluşturmak, ücret ve sigorta garantisi sunmak, örgütlerde sağlık hizmetleri sunmak, psikolog bulundurmak gibi unsurlar presenteeismi ve ona bağlı olarak ortaya çıkacak olumsuzlukları giderecektir.

Araştırma derleme çalışması olup başka nicel ve nitel çalışmalarla desteklenmelidir. Özellikle presenteeismin farklı değişkenlerle (mutlululuk, psikolojik dayanıklılık, kültür) olan ilişkileri farklı mesleklerde ve örneklemlerde irdelenmelidir.

KAYNAKLAR

Allan, G., Crow, G. (2001). Families and households in society. New York: Palgrave

Baysal, İA., Baysal, G., Aksu, G. Aksu, N. (2014). Presenteeism (İşte varolmama sorunu) ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Adnan Menderes Üniversitesi Akademik Personeli Üzerinde Bir Uygulama. Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges), 4(3), 134-152.

Bosworth, K. (2019). What do bosses want from employees? 2019 Cloud Data Management Report. Chron. https://work.chron.com/bosses-want-employees-7119.html

Brouard,C.(2019). Presenteeism in te workplace: how can you adress it?. myhrtoolkit.com/blog/ presenteeism-in-the-workplace, 17.12.2019

Cambridge Dictionary. (2019).
https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/presenteeism

Canfield, G. W., & Soash, D. G. (1955). Presenteeism—A constructive view. Personnel Journal, 34, 94–97.

CIPD Health and Well-Being at Work, Survey Report, May 2018

Cooper, C. L. (1998). The Changing Nature of Work. Community Work and Family, 1(3), 313-317.

Çiçekçioğlu, H., Taşlıyan, M. (2018). Psikolojik sözleşme ve presenteeism ilişkisi: Bir alan araştırması. International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences. 4(9): 474-484.

Çoban, Ö., Harman, S. (2012). Presenteeism: Nedenleri, yarattığı örgütsel sorunlar ve çözüm önerileri üzerine bir alanyazın taraması. Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 12(23), 157-178.

Doyle, J. (1985). Sex and gender: The human experience. Dubuque, IA: Brown.

WHO (2017). Protecting workers'health. Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/protecting-workers'-health

Duxbury, L., Lyons, S., Higgins, C. (2007). Dual-income families in the new millennium: Reconceptualizing family type. Advances in Developing Human Resources, 9(4), 472-486.

Hansen, CD. Alderson, JH. (2008). Going ill to work- What personal circumstances, attitudes and work-related factors are associated with sickness presenteeism, Social Science and Medicine, 67(6), 956-964.

İşcan, ÖF., Moç, T. (2018). Influence the impact of employee presenteeism behavior on work alienation: An Example of a public institution. İşletme Araştırmaları Dergisi (Journal of Business Research). 10(3), 379-402

Killinger, B. (2011). Understanding the dynamics of workaholism. Psychology Today. https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-workaholics/201112/understanding-the-dynamics-workaholism.

Kivimaki, M., Head, J., Ferrie, J. E., Hemingway, H., Shipley,M. J., Vahtera, J., et al. (2005).Working while ill as a risk factor for serious coronary events: The Whitehall II study. American Journal of Public Health, 95, 98–102.

Samalopanan, A. (2018). Presentism in workplace: Systematic review and development of an ıntegrated model. International Journal of Arts, Humanities and Management Studies. 4(1), 12-20.

Schaefer, P. (2018). The hidden costs of presenteeism: Causes and solutions. Business know how https://www.businessknowhow.com/manage/presenteeism.htm

Sheridan, A. (2004). Chronic presenteeism: The multiple dimensions to men's absence from part-time work. Gender, Work and Organization, 11, 207–225.

Turpin, RS., Ozminkowski, RJ., Sharda, CE., Collins, JJ., Berger, ML., Billotti, GM., Baase, CM., Olson, MJ., Nicholson, S. (2004). Reliability and validity of the Stanford Presenteeism Scale. Journal of Occupational and Environmental Medicine, 46, 1123–1133.

Whitehouse, D. (2005).Workplace presenteeism: How behavioral professionals can make a difference. Behavioral Healthcare Tomorrow, 14, 32.

Yeşiltaş, M. D., Ayaz, E. (2019) İş stresi ve rol belirsizliğinin presenteeism (işte var olamama) üzerindeki etkisinin belirlenmesi. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 12, 741-771.

THE RELATIONSHIP OF LEADER'S POLITICAL SKILL, LEADER-MEMBER EXCHANGE AND ETHICAL LEADERSHIP*

Zişan Duygu ALİOĞULLARI**
Canan Nur KARABEY***

Abstract

The aim of this study is to investigate the relationships among political skill, leader-member exchange and ethical leadership. In the empirical part of this study, firstly the research model based on the relationships among the variables addressed was established and hypotheses were formulated. Then data were gathered through question forms from a total of 211 employees of a private sector firm in İstanbul. Structural equation modelling was used. According to the results of the analyses, it was found that ethical leadership has a full mediation effect in the relationship between political skill and leader-member exchange.

***Keywords**: Leader's political skill, Leader-member exchange and Ethical leadership.*
***JEL Codes**: M54.*

1. Introduction

In today's management perspective there is now human oriented understanding instead of organization oriented approach. Being human oriented carried along the needs for adoption of ethical principles of organizations and for leaders to create better relations with their employees (Sağnak, 2010). Businesses both continuing their existence and receiving high efficiency from their employees are dependent on the interaction they establish with them. In having the leader-member interaction at high quality, leader having political skills has a great role. The leader with political skills is a person that closely attends to the problems of the employees, gives effort in resolving these problems. The employee, against the affinity and support received from the leader, will desire to respond to the leader via showing a higher performance within the business. Besides, it is known that the quality of interaction that is formed by the leaders showing ethical behaviour in the business will be high levels. Ethical leaders help the formation of ethical environment and medium of trust within the business. The ethical leaders, pioneering the employees to act in the same way with the ethical behaviours they display in the business, will not provide opportunity for the formation of any negative conditions. In this study, the role of the ethical leadership variance with the positive effect on the leader-member interaction on the relationship between the political skills and the leader-member interaction is tried to be determined.

*This paper was created from doctoral thesis of the first author.

** Arş. Gör. Dr., Erzurum Tecnical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum/Turkey, zisan.aliogullari@erzurum.edu.tr.
*** Doç. Dr., Ataturk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Erzurum/Turkey, ckarabey@atauni.edu.tr.

2. Literature Review and Theoretical Framework

2.1. Leader's Political Skill

Political skill provides the ability to understand the other persons at the workplace and to use this information to influence people. The individuals with this skill are the individuals that can better understand the conditions, terms, people, can establish better relations with, and can fulfil their duties most efficiently. These individuals, while performing all these, are perceived as sincere, realist and reliable by the people around (Treadway et al., 2014). The dimensions of the political skill are defined by Ferris et al. (1999; 2005) for the first time. These dimensions are social astuteness, interpersonal influence, network skills and sincerity.

Social astuteness: Ferris et al. defined the people with social astuteness as people with high degree self-awareness, that can interpret accurately the behaviors of the others (Ferris et al., 2012, 492) and that can easily adopt to different social conditions (Ferris et al., 2007, 296).

Interpersonal influence: The people with this skill are the individuals that can establish effective communication no matter what the conditions are and adopt their behaviors to these conditions (Ferris et al., 2007, 292).

Network ability: Pfeffer (1992) stated that people politically skillful are experts in forming relationships, they can easily establish strong friendship connection, agreements and coalitions.

Sincerity: This dimension of the political skill is the most important dimension in determination of whether the endeavors of influencing of the person will be successful, and on leaving a positive effect on others (Ferris et al., 2010, 31).

2.2. Leader-Member Exchange

Leader-member exchange is based on the theory that the leader does not establish relation with every employee at the same level and forms relationships at a higher quality with some employees. In organizations reaching their determined goals and being successful the interaction they formed with their employees carries a great importance. In literature, in the theory of leader-member exchange based on the social exchange theory, leader will include his/her followers whom he/she embrace personal features of, he/she trusts more, and who show extra performance to his/her inner circle. Thus, leader becomes more close to his/her employees within his/her inner circle; they trust and respect more to each other. In this relationship based on mutual trust, respect and support, the employees embrace their organization more and the performance and success of the employee increases (Blau, 1694; Martin et al., 2010; Maslyn and Uhl-Bien, 2001; Chan and Mak, 2012).

2.3.Ethical Leadership

Enderle (1987, 658) have defined ethical leadership as leaders taking responsibility in complex situations and giving right decisions. Ethical leaders include their employees into the management process and thus contribute openly to their moral ideals and high goals, thus

ensure that the perception of organizational justice is formed in them (Brown, 2005; Neubert et al., 2009). In the literature research conducted, it is emphasized that the ethical behaviors of a leader increases the motivation, performance, and efficiency of the employees, develops more sense of responsibility in the behaviors of the employees, and as a result the employees prefer a more open and honest communication in easier resolution of the problems and efficient use of resources and can gain upper hand in competition (Filizöz, 2011).

3. Research Method

In this research, it is stipulated that the political skill of the leader will affect the level of interaction he/she will form with his/her employees and the ethical perception of the employees of their leaders will play a mediation role in this relation.

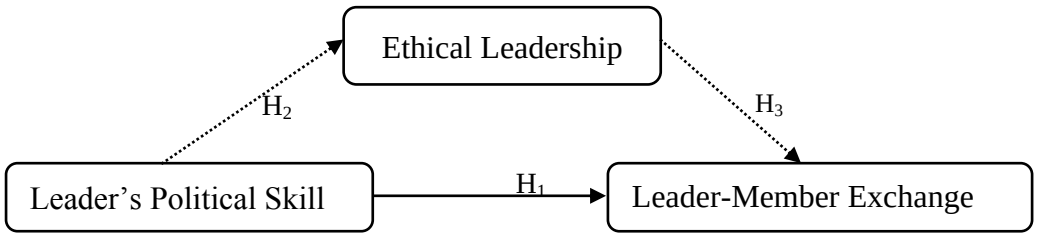

Figure 1: Research Model

The hypotheses formulated are as follows:

H_1: Leader's political skill has a positive effect on member's leader-member exchange perception.

H_2: Ethical leadership perception of the member mediates leader's political skill and leader-member exchange.

3.1. Research Sample and Measures

The survey was carried out on a sample consisted of employees of a firm in one of the provinces of Turkey. Simple random sampling technique was applied. 211 employing of firm participated in the survey. Thus, the sample size is big enough to represent the population of the study.

Question form was used to collect data from the respondents in the sample and data were obtained by the researchers through face to face interviews. The question form consisted of measures used in past studies by many researchers and these measures were proven to have high reliability and validity. Member's leader-member exchange was measured with one-dimensional 7-item scale developed by Scandura and Graen (1984). Member's ethical leadership perception is measured with Brown, Trevino and Harrison's (2005) 10-item scale. Political skill was measured with 18 items by Ferris et al. (2005). All scales are 5-point Likert type scales (1-certainly do not agree……5- certainly do agree).

4. Analyses and Findings

After data collection, a two-step structural equation modelling (SEM) procedure proposed was employed with SPSS and AMOS package programs. The first step of the procedure examines scale validity from the measurement model using confirmatory factor

analysis (CFA), while the second step focuses on hypotheses testing using the structural model. The convergent and discriminant validities of the whole measurement model were also analysed. The results of confirmatory factor analyses for the structural modal are summarized in Table 1.

In the literature, the political skill scale has four sub dimensions however as the result of the Confirmatory Factor Analyses performed the scale is combined in a single dimension. After the second degree factor analysis made regarding the political skill scale, items are removed from the scale and it is seen that the results of the conformity index of the scale with 15 items in total are within the acceptable ranges (X^2/sd: 4.623; CFI: .872; GFI: .848; SRMR: .037; RMSEA: .079). As the result of the confirmatory factor analysis made on the ethical leadership scale the scale is combined in a single dimension. It is seen that the results of the conformity index of the scale with 5 items in total are within the acceptable ranges (X^2/sd: .814; CFI:1.000; GFI: .995; SRMR: .006; RMSEA: .00). As the result of the confirmatory factor analysis made on the leader-member interaction scale the scale is combined in a single dimension. It is seen that the results of the conformity index of the scale with 7 items in total are within the acceptable ranges (X^2/sd: 1.814; CFI: .991; GFI: .972; SRMR: .022; RMSEA: .062).

As the result of the confirmatory factor analysis, the conformity values of the model in the structural equality analysis performed with AMOS 21 program are given on the Table 1, and the regression coefficient between the variables related to the structural model of the research is shown on Figure 1.

Table 1: Acceptable and Good Fit Values

Indexes	**Reference Value**	**Measurement Model**
X^2**/sd**	3< x^2/sd<5 (<3 good conformity)	**2,870**
RMSEA	0,08 >	**,094**
CFI	0,90 <	**,888**
GFI	0,90 <	**,836**
SRMR	0.08 >	**,0522**

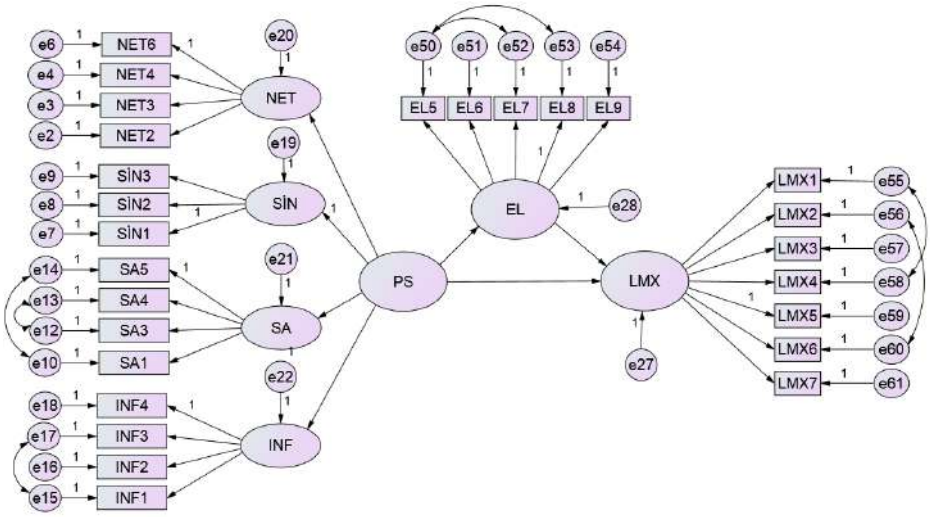

Figure 1. Structural Equation Modelling

(*PS: Political Skill, NET: Network Ability, SİN: Sincerity, SA: Social Astuteness, INF: Interpersonal İnfluence; EL: Ethical Leadership, LMX: Leader-Member Exchange).*

Looking at the information above it is seen that the political skill of the leader affects the leader-member exchange over ethical leadership. In models where full mediation effect is present, as there will be insignificant parameters, the model not being within the acceptance range is an expected situation. If the values of the ways are statistically significant it can be said that the research model is at acceptable level.

Table 2: Correlation, Reliability and Convergent Validity Indicators

No	Scale	Mean	S.D.	1	2	3
1	**PS**	3,929	,7211	**(0.849)**		
2	**EL**	3,887	1,0305	.792**	**(0.883)**	
3	**LMX**	3,815	,9622	.713**	.867**	**(0.821)**
Cronbach Alfa				***0.950***	***0.939***	***0.931***
Composite Reliability (CR)				***0.922***	***0.947***	***0.935***
Average Variance Extracted (AVE)				***0.722***	***0.780***	***0.675***

*p<0,05; **p<0,01; Values shown in parentheses are the square root values of AVE the calculated for the scale.

In the research the convergence and divergence validities of the scales analysed within the scope of the confirmatory factor analysis are also analysed and assessed. As seen in Table 2, the composite factor reliability (CR) values, which assess the internal consistency of a measure, exceeded the .60 threshold. In addition, the average variance extracted (AVE) estimates exceeded the .50 threshold, in support of convergent validity (Bagozzi and Yi,1988). So, H1 and H2 were supported.

5. Conclusion and Discussions

Establishing strong connections with the employees in business is beneficial for the business in long term. People with political skill are individuals that can assess situations and conditions well, can understand the events around well. Also the leaders with political skill can easily start a communication with other people due to their skills and create strong connections. While doing all these, they are seen sincere and reliable individuals by their environment. Thus, a leader with political skill creates stronger bonds with the employees. There are many studies indicating that the political skill affects the leader-member exchange in a positive way (Epitropaki et al., 2016; Harris, 2017; Brouer, 2007). Today many studies indicate that without the ethical leadership the businesses lose their efficiency in the long term (Sağnak, 2010). Ethical leaders can realize high quality interaction with their employees with the environment of trust they created within the business. In heavy competition conditions, the leaders presenting ethical behaviours carries great importance for prevention of creating many negative situations like increase of individual crime rates, unfair competition applications, discrimination and favouritism among the employees. It is known that the leader who supports his/her employees and establishes good relations with them can realize high quality exchanges with the employees. Also, in the literature research performed, it is seen that the ethical leadership has a positive effect on the leader-member exchange (Walumbwa et al., 2011).

As the result of the research it is seen that the leader having political skill affects significantly the relation he/she will establish with the members. In this relationship ethical leadership plays a full mediator role. In this case, if the ethical values are integrated to the organization with success and an ethical environment is created, it is seen that the leader has no need for an extra skill. The formation of the ethical management understanding in the businesses will remove the need for the leaders to have political skills.

References

Bagozzi, R.P. and Yi, Y. (1988). “On the Evaluation of Structural Equation Model”. *Journal of Academy of Marketing Science*, 16(1), pp. 74-94.

Brouer, R. L. (2007). *The Role of Political Skill in The Leadership Process-Work Outcomes Relationships (Published Doctora Thesis).* Florida: The Florida State University College of Business.

Brown, M. E., Treviño, L. K. and Harrison, D. A. (2005). “Ethical Leadership: A social Learning Perspective for Construct Development and Testing”. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97(2), pp. 117-134.

Epitropaki, O and Martin, R. (2015). “*LMX and Work Attitudes: Is There Anything Left Unsaid or Unexamined?*”, Talya N. Bauer and Berrin Erdoğan (Edit.), İn: The Oxford Handbook of Leader-Member Exchange, (pp.139-156), USA: Oxford University Press.

Enderle, G. (1987). “Some Perspectives of Managerial Ethical Leadership”. *Journal of Business Ethics*, 6(8), pp.657-663.

Ferris, G. R., Berkson, H. M., Kaplan, D. M., Gilmore, D. C., Buckley, M. R., Hochwarter, W. A. and Witt, L. A. (1999). "Development and İnitial Validation of The Political Skill İnventory". *Academy of Management*, 59th Annual National Meeting, pp.1288-1356.

Ferris, G. R., Treadway, D. C., Kolodinsky, R. W., Hochwarter, W. A., Kacmar, C. J., Douglas, C. and Frink, D. D. (2005). "Development and Validation of The Political Skill İnventory". *Journal of Management*, 31(1), pp.126-152.

Ferris, G. R., Treadway, D. C., Perrewé, P. L., Brouer, R. L., Douglas, C. and Lux, S. (2007). "Political Skill in Organizations". *Journal of Management*, 33(3), pp. 290-320.

Ferris, G. R., Treadway, D. C., Brouer, R. L. and Munyon, T. P. (2012). "*Political Skill in The Organizational Sciences*". Gerald R. Ferris and Darren C. Treadway (Edit.), İn:Politics in Organizations: Theory and Research Considerations (pp. 487-528), UK: Routledge Publisher.

Ferris, G. R., Davidson, S. L., Perrewe, P. L. and Atay, S. (2010). *Political Skill in Business: Impact on Work Efficiency (2.ed*). İstanbul: Namar Published.

Filizöz, B. (2011). "*Etik ve Etiğe İlişkin Temel Kavramlar*". Zeyyat Sabuncuoğlu (Edit.) İçinde: İşletme Etiği (pp.1-38), İstanbul: Beta Yayınları.

Harris, J. N. (2017). *Leader Political Skill and Work Relatıonship Favorability: An Examination of Mediating Characteristics and Follower Outcomes (Published Doctora Thesis)*. Florıda: Florida State University.

Neubert, M. J., Carlson, D. S., Kacmar, K. M., Roberts, J. A. and Chonko, L. B. (2009). "The Virtuous İnfluence of Ethical Leadership Behavior: Evidence From The Field". *Journal of Business Ethics*, 90(2), pp.157-170.

Pfeffer, J. (1992). *Managing with Powers: Understanding Power in Organizations*. Boston: Harward Business School Press.

Scandura, T. A. and Graen, G. B. (1984). "Moderating Effects of İnitial Leader-Member Exchange Status on The Effects of a Leadership İntervention". *Journal of Applied Psychology*, 69(3), pp.428-436.

Treadway, D. C., Bentley, J. R., Williams, L. R. and Wallace, A. S. (2014). "*The Skill to Lead: The Role of Political Skill in Leadership Dynamics*". David V. Day (Edit.), İn: The Oxford Handbook of Leadership and Organizations (pp. 505-544), England: Oxford University Press.

Walumbwa, F. O., Mayer, D. M., Wang, P., Wang, H., Workman, K. and Christensen, A. L. (2011). "Linking Ethical Leadership to Employee Performance: The Roles of Leader–Member Exchange, Self-Efficacy and Organizational İdentification". *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 115(2), pp. 204-213.

İNTERNET DOMAİN NAME SPEKÜLASYONU: TURİZM KAVRAMLARININ ARAŞTIRMASI

INTERNET DOMAIN NAME SPECULATION: INVESTIGATION OF TOURISM CONCEPTS

Ass. Prof. Rıdvan KOZAK
Anadolu University
Tourism Faculty / Eskişehir-Turkey

Özet

Soyut hizmetler üreten turizm işletmeleri için pazarlama faaliyetleri daha karmaşıktır. Turist satın alım öncesi detaylı ve doğru bilgilenmeyi istemektedir. Kapsamlı bir içerik sunarak turistik tüketicinin beklentileri ile deneyimi arasındaki farkı azaltmak ve kötü sürprizleri ortadan kaldırmak gerekir. İnternet kullanıcıları için kısa, içerikle uyumlu, amacı iyi yansıtan ve akılda kalıcı internet isimleri iyi adreslerdir. Bu tür adresler bilinirlik ve itibar acısından önemlidir ve kullanıcıya güven vermektedir. Domainler birer dijital varlık ve sahiplerinin internetteki markaları haline gelmiştir.

Günümüzdeki popüler dijital turizm platformları, geniş bir kullanıcı grubuna bir dizi ortak teknik, teknoloji ve arayüz sunmaktadır. En göze çarpan özelliği jenerik domain adresleri üzerine kurulu olmalarıdır.

Bu çalışma dunya üzerinde konuşulan farklı dillerde seyahat kelime/kavramına karşılık gelen com uzantılı domain adreslerinin sahiplik ve aktif olup olmama durumunu ile domain spekülasyon pazarına dikkat çekerek, bu pazarın yapısı ve büyüklüğünü ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Internet, Turizm, Alanadı (Domain name)

Abstract

Marketing activities for tourism enterprises producing abstract services are more complex. The tourist wants to be informed in detail and accurately before the purchase. By providing a comprehensive content, tourist needs to reduce the difference between consumer expectations and experience and eliminate bad surprises. For Internet users, short, content-compatible, well-reflective and catchy internet names are good addresses. Such addresses are important for recognition and reputation and give the user confidence. Domains have become digital brands and trademarks of their owners on the Internet.

Popular digital tourism platforms today offer a range of common techniques, technologies and interfaces to a wide range of users. The most prominent feature is that they are based on generic domain addresses.

This study aims to reveal the structure and size of this market by attracting attention to the domain speculation market with the presence and active status of com domain address corresponding to the words of travel in different languages spoken in the world.
Keywords: Internet, Tourism, Domain name

Giriş

İnternete bağlı olarak gelişen teknolojiler seyahat endüstrisinin yapısını değiştirmiştir. Ortaya çıkan online platformlar, WEB ve WAP uygulamaları ile gezginlerin doğrudan bilgiye anlık erişimi, etkileşimli iletişimi ve seçenekleri kolay ve hızlı bir şekilde karşılaştırarak en uygun tekliften ürün/hizmet satın alabilme fırsatı sunmaktadır. İnternet, geleneksel aracı kurumun (seyahat acenteleri) önemini azaltmıştır. Çeşitli OTA (Online Seyahat Acentaları) dünyanın her yerinden müşterilere hizmet vermektedir.

Bir gezi satın alacağı zaman bir turist, uçuş, konaklama olanakları, seyahat sigortaları, varış yeri hakkında bilgi ve transfer bulmada farklı yerlerle iletişim kurarak planlamaya başlayabilir. Online seyahat aracıları, küresel erişilebilirliği ve 24x7 hizmet süreleri nedeniyle en iyi performansa sahiptirler. Onlar sadece geleneksel seyahat acentaları için değil kendi aralarında da bir rekabet halindeler. Bilgi önerme yetenekleri internetin varlığı ile güçlendirilirse ancak seyahat acentasının rolü güvende kalacaktır. Konaklama işletmeleri ve havayolu şirketleri gibi pek çok kuruluş komisyon ücretlerini önlemek için ürünlerini kendi web siteleri ve ofisleri üzerinden satmayı tercih etseler de tüketiciler çoğunlukla fiyat kıyaslama olanağı sunan ve akılda kalıcı web adreslerine sahip aracı portalar üzerinden erişimi tercih etmektedir.

Bu çalışma da, mevcut aracı portal sitelerin domain name özelliklerine işaret edilerek potansiyel hayata geçirilebilir isimlerin durumunu ortaya koymadan önce, domain name piyasası yapısı hakkında ve daha sonra internet ticaretinin geldiği boyut turizm ile ilişkisi verilecektir.

Global Domain Name Piyasası

Afnic (2019) “The Global Domain Name Market in 2018” isimli çalışmasından elde edilen verilere göre, domain name (Alan adı) piyasası dünya genelinde 2017’den% 4.0 artarak Aralık 2018’de 330 milyona ulaştı.

Tablo 1: Dünyada Domainlerin Pazar Payı Dağılımları

DOMAINLER	2018 (Milyon)	Pazar Payı %
.COM uzantılı domainler	142	% 43
Diğer Domainler (Legacy TLDs) (örnek; .NET, .BIZ)	34	% 10
Yeni Çıkan Domainler (nTLDs) (örnek; .PARIS, .LAWYER)	27	% 8
Toplam Jenerik Domainler (gTLDs) (Örnek, COM,.NET,.ORG)	204	% 62
Ülke Kodlu Domainler (ccTLDs) (Örnek; .COM.TR, .US)	126	% 38
TOPLAM	330	

Tablodan görüleceği gibi, %43 payla. COM Pazar lideridir. Diğer yndan Afrika bölgesine bakıldığında %55 payla ilk sırayı Ülke Kodlu Domainler (ccTLDs) almakta, .COM %36 ile ikinci sırada bulunmaktadır. Latin Amerika daki dağılıma bakıldığında, Ülke Kodlu Domainlerin payı (ccTLDs) %59, .COM'un ise payı %23 olarak görülmektedir. Asya Pasifikte .COM'un payı %26 ülke kodlu domainlerin payı ise %57 dir. Avrupa da ise ülke kodlu domainlerin payı %64, .COM un payı ise %27 olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak aşağıdaki bölgelere göre dağılımları gösteren tablo 2 den görüleceği gibi, Kuzey Amerika ya baktığımızda ise .COM un payı %76 ülke kodlu domainlerin payı ise %5 olarak durmaktadır.

Tablo 2: Domainlerin Dünya Üzerindeki Bölgelere Göre Dağılımı

Bölgeler	**ccTLDs**	**.COM**	**Legacy TLDs**	**nTLDs**	**Toplam**
Afrika	%55	%36	%7	%2	%100
Latin Amerika ve Karayipler	%59	%27	%6	%12	%100
Asya-Pasifik	%57	%27	%6	%10	%100
Avrupa	%64	%27	%8	%2	%100
Kuzey Amerika	%5	%76	%16	%3	%100
TOPLAM	%42	%43	%10	%5	

Domainlere ilişkin olarak her bir bölgenin ağırlığına bakıldığında ise aşağıdaki tablo ile karşılaşılır.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Tablo 3: Bölgelerin Domain Tercihleri

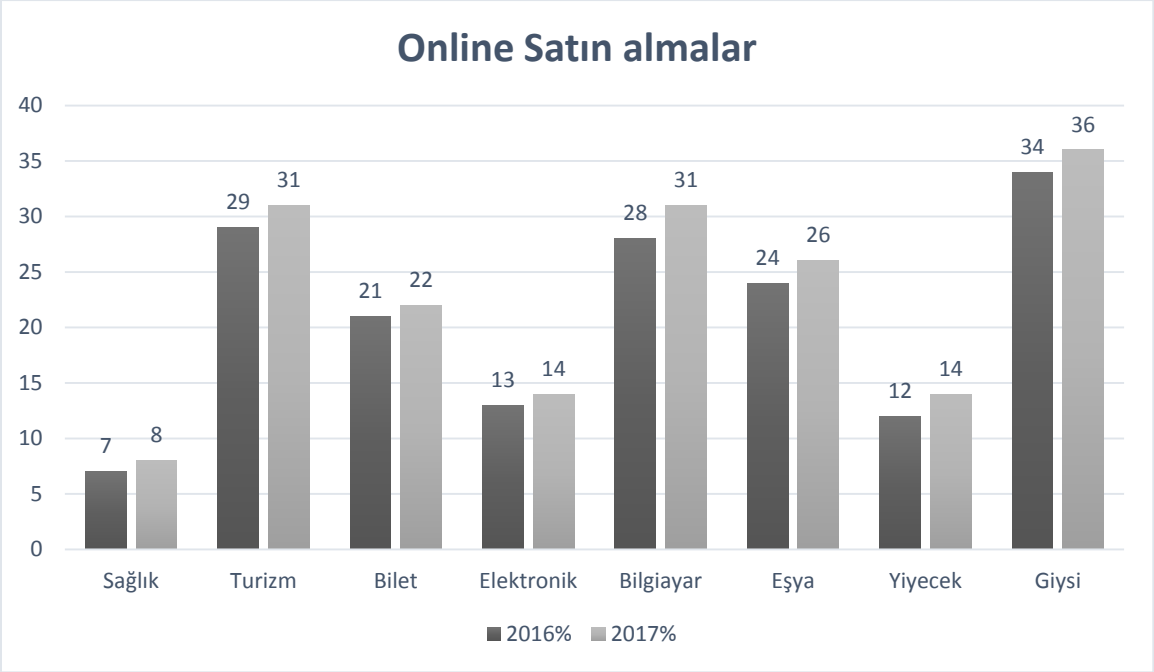
Bölgeler	ccTLDs	.COM	Legacy TLDs	nTLDs	Toplam
Afrika	%1	%1	%1	%1	%1
Latin Amerika ve Karayipler	%7	%3	%3	%12	%5
Asya-Pasifik	%34	%16	%16	%52	%25
Avrupa	%54	%22	%27	%12	%36
Kuzey Amerika	%4	%59	%53	%23	%33
TOPLAM	%100	%100	%100	%100	

İnternet Ticaretindeki Gelişmeler

İnternete dayalı ticarete yönelik küresel ekonomik göstergeler ve gelişmelere baktığımızda dikkat çekici rakamlarla karşılaşılmaktadır. 2018 yılında, dünya çapında 1,8 milyar insan çevrimiçi mal satın almış, aynı yıl, küresel e-perakende satışları 2,8 trilyon ABD dolarına ulaşmıştır. Tahminler 2021 yılına kadar 4,8 trilyon ABD dolarına kadar bir büyüme göstereceğine işaret etmektedir (statistica, 2019). B2C e-ticaret pazarında, en büyük üç ülkenin pazar büyüklüğünün toplamı, küresel e-ticaret pazarının büyük bölümünü oluşturur. Küresel olarak 2019 yılına kadar yaklaşık 3,5 trilyon ABD dolarına ulaşması beklenen pazardaki ilk beş oyuncu Çin (634 milyar), Amerika (504 milyar), Japonya (123 milyar), Birleşik Krallık (103 milyar) ve Almanya (70 milyar) (DD-TUSIAD, 2019).

İnternet ekonomisine ilişkin veriler, internetin hayatımızın her alanında var olduğunu ve iş yapma yolumuzu derinden etkilediğini ortaya koymaktadır. Hayatı kolaylaştırıyor ve girişimcilere paha biçilemez fırsatlar sunuyor. Aşağıda Avrupa'daki görüntüyü yansıtan grafikten anlaşılacağı gibi seyahat çevrimiçi olarak en çok satılan ürünler arasında yer alıyor.

Grafik 1: Avrupa Online En Çok Ürün/Hizmet Satışları

Yeni ekonominin özelliklerine ilişkin yapılmış pek çok çalışmada, geleneksel ekonomiye kıyasla üstün özellikleri bulunan yeni ekonomi bir yandan hayatı kolaylaştırırken bir yandan da girişimciler için paha biçilemez fırsatlar sunduğu vurgulanmakta, yeni ekonomiyi üstün kılan özellikler arasında otomatik olarak küresel olması gösterilmektedir (Arslan, 2007).

Dünya Turizm Örgütü'nün 2023 tahminlerine bakıldığında, rezervasyon süreçlerinde elektronik teknolojilerinin öneminin gittikçe artacağı anlaşılmaktadır (Emir, 2016). Güncel yaşamdan gözlemlediğimiz gibi, internet ticaret katmanı olarak, mal ve hizmetlerin işletmeden işletmeye (B2B) işletmeden tüketiciye (B2C) ve tüketiciden tüketiciye (C2C) faaliyetleri hızla hayatımıza girmiş bulunmaktadır. Internet arabulucu katmanı kapsamında ise arabulucuların alıcı ve satıcıları karşı karşıya getirerek bu piyasanın etkinliğini arttırdığı belirtmek gerekir. Oteller, havayolları, araç ve diğer hizmetler için kullanıcılara seyahatle ilgili çevrimiçi rezervasyon olanakları sağlayan Online seyahat Acentaları (OTA'lar), çevrimiçi otel odaları rezervasyonlarının büyük bir bölümüne hâkimdir (Morales, 2017: 10). Bağımsız oteller özellikle OTA'lara bağımlıdır. Ortalama olarak, bağımsız otel rezervasyonlarının % 76'sı OTA'lar dan yapılmaktadır (Luebke, 2017). Seyahat pazarında tüketicilere tek kanalda birden fazla seyahatle ilgili hizmet sağlayan OTA'lar, tahmini satış rakamlarında yıllık %12 büyüme ile seyahat endüstrisindeki en güçlü oyunculardan biri haline gelmişlerdir. (Forbes, 2015). Bu nedenle, platformların endüstrideki önemini ve yerini

anlamak, piyasaya girecek yeni oyuncular için stratejiktir. Ayrıca, potansiyel rakiplerin, mevcut OTA'ların domain name, teknik, teknolojik tasarım özellikleri ile hizmet fonksiyonlarını göz önünde tutması gerekir.

Mevcut OTA'lara Alternatif Premium Domainler

Piyasadaki en büyük OTA, 88 milyar dolarlık piyasa değeri ile Avrupa Birliği'nin %62'sini kontrol eden Priceline (priceline.com) grubudur. Booking.com ise otel rezervasyonun da Avrupa'nın liderleridir(Morales, 2017). Dünyada önde gelen çevrimiçi rezervasyon sitelinden Hotels.com da çektiği ziyaretçi bakımından ilk 10 içinde yer almaktadır (Kozak, 2016). Normal arama motorlarına benzemekle birlikte, arama motorları veya veri tabanlarını tarayarak ziyaretçilerine kıyaslama hizmeti sağlayan meta-arama motorlarından en iyi bilinenlerden biri ise trivago.com dur.

Diğer yandan dünya üzerinde en başarılı 500 şirket listesinin ilk 10 içinde yer alan ve marka değeri en yüksek şirketlerden üçünün (Amazon.com, Facebook.com, Alibaba.com) internet adresleri olduğu görülmektedir. Bu görüntü internet adreslerinin önemini ortaya koymaktadır. Bu gün için her hangi tek kelimelik bir adresi tescil etmek, bu tür bir domaine sahip olmak neredeyse mümkün değildir. Böyle domainlere sahip olmak, ancak ikinci elden ve üzerine iş kurmamak üzere değil spekülatif kar amacıyla alınmışsa mümkün olabilir.

Aşağıdaki tablo 4 'da "seyahat" kelimesinin farklı dillerdeki .COM uzantılı domain name sahipliğine ilişkin bilgiler sunulmuştur.

Tablo 4: Farklı Dillerde .COM Uzantılı "Seyahat" Kelimesinin Durumu

Sayı	Diller	"Seyahat" (Latin Harflerle)	Tescil Tarihi	Tescil Eden Ülkeler
1.	İngilizce	Travel.com	1992	US
2.	Almanca	Reise.com	1996	**DE**
3.	Arapça	Safar.com	1997	US
4.	Fransızca	Voyage.com	1994	US
5.	İspanyolca	Viajes.com	1996	**ES**
6.	Rusca	Puteshestviye.com	2012	US
7.	Türkçe	Seyahat.com	1996	US
8.	Bulgarca	Patuvane.com	2004	**BG**
9.	Portekizce	Viagem.com	1996	US
10.	Fince	Matkustaminen.com	2019	**TR**

 ISBN 978-625-7029-51-3

Yukarıdaki tablodan görüleceği gibi 10 dilde "seyahat" kesilmesinin 6 tanesini Amerika (US) yerleşikleri tarafından satın alınmış/tescil ettirilmiştir. Kendi dilini konuşan ülke tarafından tescil edilen satısı sadece 2 dir.

Sonuç ve Öneriler

İnternet kullanıcıları için kısa, içerikle uyumlu, amacı iyi yansıtan ve akılda kalıcı internet isimleri iyi adreslerdir. Bu tür adresler bilinirlik ve itibar acısından önemlidir ve kullanıcıya güven vermektedir. Domainler birer dijital varlık ve sahiplerinin internetteki markaları haline gelmiştir. Günümüzdeki popüler dijital turizm platformlarının en göze çarpan özelliği jenerik domain adresleri üzerine kurulu olmalarıdır. Ancak bu çalışmada ortaya konulduğu gibi "seyahat" kelimesinin farklı dillerdeki internet adresleri spekülatif amaçlarla alınmış ve elde tutulmaktadır. Oysa bu tür jenerik adreslerin amacına uygun olarak hayata geçirilmeleri yeni başarılı platfomlar olarak ürün/hizmet sunanlar gibi tüketiciler içinde alternatif adresler olacaktır. Bu tür gelişmelr rekabeti kızıştıracak ve aracılık komisyonları üzerinde olumlu etki doğuracaktır.
Sonuç olarak, ülke otoritelerin turizm politikaları ve planlamaları içinde teknolojiye dayalı yatırımlar içinde başta domainler (internet adresleri) olmak üzere online platformlar önemsenmeli ve çoğaltılmalıdır.

Kaynakca

Afnic (2019). *The Global Domain Name Market in 2018*. Afnic Studies. April 2019

Arslan (2007) Yeni Ekonomi Özellikleri ve Endüstrileri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 2007

DD-TUSIAD (2019) E-Ticaretin Gelişimi, Sınırların Aşılması ve Yeni Normlar. https://www.eticaretraporu.org/wp-content/uploads/2019/05/DD-TUSIAD-ETicaret-Raporu-2019.pdf

Kozak, R. (2016) *Seyahat Acentacılığı ve Tur Operatörlüğü.* Anadolu Üniversitesi Yayını. No: 3255.

Satistica. (2019). E-commerce worldwide - Statistics & Facts. https://www.statista.com/topics/871/online-shopping/

AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNƏ İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ KLASTERLƏRİN TƏYİN OLUNMA İMKANLARI

Vəfa Piri qızı Cəfərova
İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu
böyük elmi işçi

Giriş Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra əsas hədəf biri tərəfdən iqtisadi inkişafdakı qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması, digər tərəfdən isə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsidir. Dünya təcrübələrindən də aydın olur ki, bu 2 fundamental iqtisadi problemin həllinə məhz klaster yanaşması tətbiq edildikdə uğurlu nəticələr qazanmaq olur. Son illər ölkəmizdə klasterlərin inkişafı müxtəlif proqramlar, fərman və sərəncamlarda öz əksini tapmışdır. Həyata keçirilən tədbirlər öz töhvəsini vermişdir və hazırda ölkəmizdə innovasiya yönümlü klasterlərin inkişafı nəzərə çarpacaq dərəcədədir.

Sənayenin innovativ inkişafı Müasir dövrdə sənayenin inkişafı üçün əsas əmək məhsuldarlığı, innovasiyalar, təhsil-elm-istehsalat əlaqələri, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafıdır.

2017-ci ildə ölkə üzrə ölkə üzrə iqtisadi fəal əhalinin sayı 5073.8 min nəfər olmuşdur. Iqtisadiyyatda muzdla çalışanların sayı 1525 min nəfər, orta aylıq əməkhaqqısı isə 528.5 manat olmuşdur. [8]

Ölkəmizdə potensiallı kifayət qədər əmək ehtiyatları mövcuddur. Xüsusilə də regionlarımızda olan əmək ehtiyatları burada iqtisadiyyatın istənilən sahəsin inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

İnsan kapitalından səmərəli istifadəyə nail olmaq üçün ölkə iqtisadiyyatının innovasiyalı inkişafı, şaxələndirilməsi və sənayenin emal sahələrinin, xüsusi ilə əmək tutumlu maşınqayırma və yüngül, metallurgiya, kimya, neft-kimya və tikinti materialları sənaye sektorlarının inkişafının, və onun məhsullarını emal edən sahələrin prioritet inkişafı yaxın gələcəyin hədəflərindəndir. Texno və sənaye parklarının, sənaye məhəllələrinin yaradılması da bu istiqamətdə atılan vacib addımlardandır

Iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərindən biri innovasiyalı sənayenin inkişafıdır. 2017-ci ildə sənayedə Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və ya yeni tətbiq olmuş innovasiya məhsulunun həcmi 14676.7 min manat, təkmilləşdirilmiş innovasiya məhsulunun həcmi isə 383.8 min manat təşkil etmişdir. 2017-ci ildə innovasiyalara çəkilən xərclər 16135.7 min manat olmuşdur ki, 2007-ci ildə müqaisədə 33% artmışdır.[8] Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillərə - texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsini, maliyyə təminatının kifayət qədər təmin edilməməsini, müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olmasını, müəssisələr tərəfindən innovasiyalara maraq göstərilməməsini, innovasiya məhsullarına tələbatın azlığını, xərclərin ödənilmə müddətinin çox olmasını, yeni texnologiyalar haqqında informasiya qıtlığını, normativ hüquqi sənədlərin qəbul edilməməsini, yeniliklərin dəyərinin yüksək olmasını, ixtisaslı işçilərin çatışmamasını və s. göstərmək mümkündür.

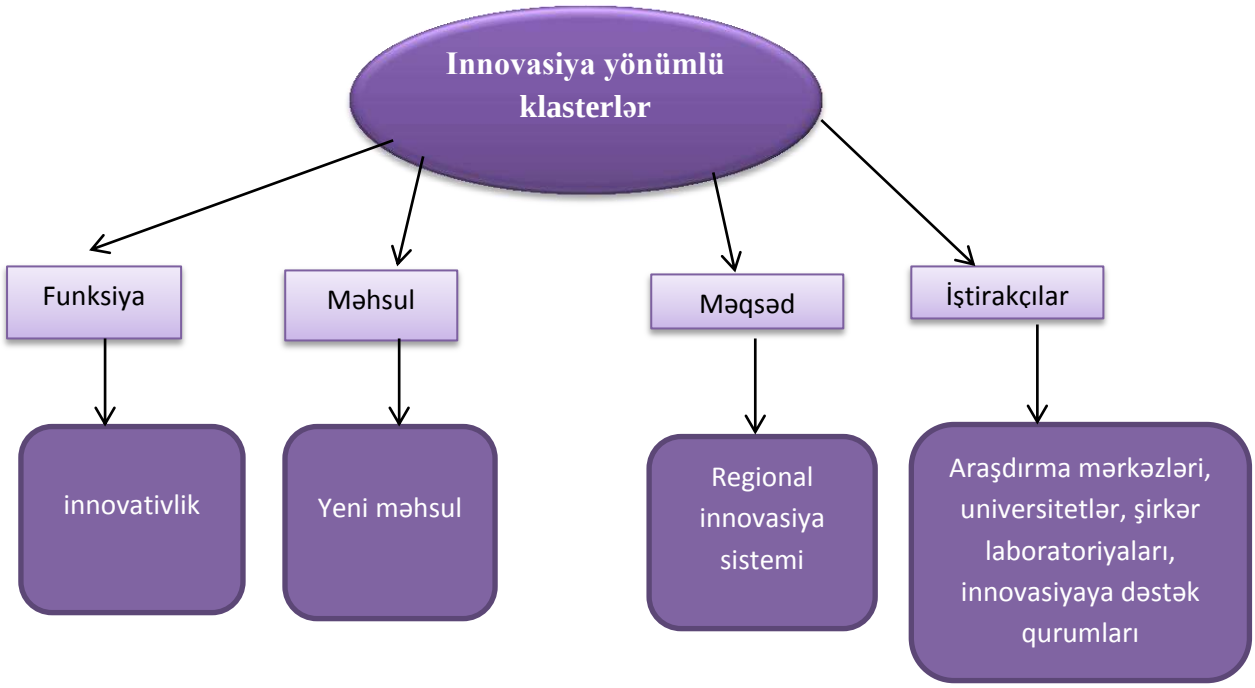
Ölkə Prezidenti tərəfindən qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda və “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəzərdə tutulan tədbirlər sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafına şərait yaradacaqdır. Həmçinin sənaye istehsalının iqtisadi

səmərəliyinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsində, sənayenin diversifikasiyasında və innovasiyalı inkişaf mühitinin yaradılmasında mühüm mərhələ olacaq. Strateji Yol Xəritəsində innovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun təşviq edilməsi, innovasiya yönümlü regional klasterlərin yaradılması, sənaye müəssisələrinin modernizasiyası və inkişafı üçün realizasiya edilən investisiya layihələrinə çəkilən xərclərin müəyyən hissəsinin subsidiyalaşdırılması, sənaye klasterlərinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkilini tənzimləyən normativ hüquqi aktların hazırlanması, sənaye parklarının, texnoparkların və aqroparkların tərkibində elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması və sairə çox mühüm tədbirlər yer almışdır.
İnnovasiyalı inkişafın təmin edilməsində mühüm amil elm-təhsil-iqtisadi fəaliyyət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsidir. 2017-ci ildə elmə çəkilən xərclər 109.7 mln manat olmuşdur. O cümlədən elmi-tədqiqat işlərini yerinə yetirən təşkilatların sayı 133-dür. Bu təşkilatlarda çalışanların sayı 20179 nəfərdir ki, onların da 1415 nəfəri elmlər doktoru, 6137 nəfəri fəlsəfə doktorudur.[8] Ölkəmizdə yaradılan AMEA Yüksək Texnologiyalar parkı, Bakı Mühəndislik universitetinin, Xəzər Universitetinin, Qərbi Kaspi Universitetinin texnoparkları elm-təhsil-iqtisadi fəaliyyət zəncirinin tərkib hissələridir. 2016-cı ildə yaradılan AMEA-nın Yüksək Texnologiyalar Parkı Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı Ali Neft Məktəbi və Bakı Mühəndislik Universiteti ilə əməkdaşlıq əsasında bakalavriat və magistrantlardan ibarət qrupları parkın perspektiv layihələrinə cəlb edir. Həmçinin AMEA Bakı Mühəndislik Universiteti ilə birlikdə Biznes İnkubasiya Mərkəzinin yaradılmasını nəzərdə tutmuşdur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, təkcə dövlət dəstəyi təhsil-elmi tədqiqat işləmələrinin inkişafına nail olmaq çətindir. Ölkənin iri şirkətləri bu sektorlara investisiya qoymalıdırlar ki, beynəlxalq tələblərə cavab verən məhsul istehsal olunsun. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın uğurlu inkişafı istehsal olunan məhsullara və xidmətlərə daxili və xarici bazarlarda tələbin olmasını zəruri edir.
İnnovasiya yönümlü iqtisadiyyatın əsas halqalarından biri də kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafıdır. 2017- ci ildə Azərbaycanda KOS müəssisələrin 290 nəfər işçi çalışır 6269.6 mln manatlıq məhsul istehsal olunub. KOS tərəfundən əsas kapitala yönəldilən investisiyalar isə 3298.6 mln manat təşkil etmişdir. [8]Göründüyü kimi ölkəmizdə KOS inkişaf edir və təkmilləşir. Buna görə də ölkədə elə kooperasiya siyasəti yeridilməlidir ki, KOS fəaliyyəti müasir texnologiyalar əsasında qurulsun və innovasiyalı məhsullar istehsal etmək üçün belə müəssisələr ərazi üzrə klasterləşə bilsin.
İnnovasiya yönümlü klasterlərin tətbiqi İnnovasiya yönümlü klasterlər qarşılıqlı əlaqəli müəssisələrin toplamıdır. Onun tərkibində istehsal müəssisələri ilə yanaşı, ixtisaslaşmış malgöndərən təşkilatlar, maliyyə və konsaltinq müəssisələri, elmi-tədqiqat və təhsil təşkilatları birgə fəaliyyət göstərir. Onlar həm regional, həm də sahələr üzrə formalaşdırılır. Klasterin tərkibində həmçinin dövlətə məxsus olan istehsal, təhsil və maliyyə müəssisələri, texnoparklar fəaliyyət göstərirlər. İnnovasiya yönümlü klasterlərin formalaşdırılması ölkədə sənaye sahəsində yeni iş yerlərinin açılması, qeyri-neft sektorunda sənaye istehsalının genişləndirilməsi, sənaye ilə əlaqəli xidmətlərin inkişaf etdirilməsi, sənaye sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, sənayenin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması və regionların sosial-iqtisadi inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir. Innnovasiya yönümlü klasterlərin məqsədi regional innovasiya inkişafı, funksiyası innovativlik, əsas məhsulu isə yeni innovativ məhsul istehsalıdır. Innovasiya

yönümlü klasterlərin əsas iştirakçılar isə araşdırma mərkəzləri, universitetlər, şirkər laboratoriyaları, innovasiyaya dəstək qurumlarıdır. (Qrafik 1)

Ölkəmizin sənaye potensialı nəzərə alınaraq, klasterlərin qurulması, diversifikasiya yaradılması, yeni məhsul və xidmətlərin daxili və xarici bazarlarda ən yaxşı şəkildə təqdim edilməsi, bununla da qeyri neft sektorunda istehsalın və ixracın artırılması qarşıda duran əsas məqsədlərdəndir. Lakin Azərbaycanda klasterlərin qurulmasında bir çox problemlər mövcuddur. Kiçik və orta sahibkarların qısa zaman ərzində nəticə əldə etmə istəyi klasterləşməyə mane ola bilən amillərdəndir. Çünki bu proses uzunmüddətli strateji yanaşma tələb edir. Klasterləşmə prosesinin təşviq olunması üçün isə klaster agentləri müəyyən olunması və klaster sisteminin iştirakçılarının onun perspektivinə inandırılması vacib əhəmiyyət daşıyır.

Əsas manelərdən biri də ölkədə innovasiyaların zəif inkişafıdır. Xüsusilə də biznes sektorunun innovasiyalara marağı zəif olduqda, klasterlərin inkişafı çətinləşir. Regional inkişafda klaster mexanizminə mane olan amillərin aradan qaldırılması üçün əsas vasitələrdən biri klaster inkişafına dair strategiyasının işlənməsi ola bilər. Klaster siyasətinin hədəfləri, hökumətin bu siyasətdən gözləntiləri, dəstək mexanizmləri, klasterlərin formalaşdırılması meyarları və klaster xəritələşməsinin prinsipləri, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının çərçivələri bu strategiyada əks etdirilməlidir.

Qrafik 1. İnnovasiya yönümlü klasterlərin funksiya, məhsulu, məqsəd və iştirakçıları.
Mənbə: Andersson et. Al., 2004, səh 30.

Innovasiya yönümlü klasterlərin yaradılması ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən şaxələndirmə və sənayeləşmə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla, sənaye sahələrinin inkişafı və səmərəliliyinin artırılmasına, ərazilərdən və digər resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə,

kiçik və orta sahibkarların dəstəklənməsinə, sənaye sahəsində əhalinin məşğulluğunun artırılmasına, eləcə də klasterləşmənin dəstəklənməsi və inkişafına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir. Innovasiya yönümlü klastelərin formalaşmasında əsasən aşağıdakılar yer alır:

- kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri
- xidmək tədarükçüləri dövlət və özəl
- təhsil və araşdırma mərkəzləri
- sahibkarlıq qrupları (assosisiyaları)
- böyük sahibkarlıq subyektləri
- maliyyə qrumları və banklar
- qeyri-hökümət təşkilatları (QHT-lər)
- dövlət strukturları
- innovativ sahibkarlıq subyektləri
- Elmi-tədqiqat mərkəzləri
- İKT mərkəzləri

Ölkəmizdə yaradılan klasterlər yüksək texnologiyalı yeni məhsul istehsalını təmin etməklə yanaşı, "xammal-yarımfabrikat-son məhsul" və yaxud "istehsal tullantıları – xammal-yarımfabrikat-son məhsul" sxemlərin tətbiq etməyə imkan verir. Belə ki, tullantılardan və kənar məhsullardan kompleks istifadə və onların emalı üzrə yeni istehsal gücləri yaradılır və köhnə istehsal prosesləri yeniləşir. Klasterə daxil olan bütün müəssisələr işlənilən yeni konsepsiya, metodiki yanaşma, beynəlxalq standartlardan istifadə etməklə yüksək keyfiyyətli sənaye məhsulunun istehsalına təminat yaranır. Qeyd edilənlərlə yanaşı klaster vasitəsi ilə gələcək bazarları inkişaf etdirmək mümkündür.

Azərbaycanda şaquli sənaye klasteri modelinə bənzər sahələr hələ sovetlər dövründə mövcud olmuşdur. Onlara elmi-istehsalat biliklərini; regional-istehsal (xidmət) biliklərini, assosiasiyaları aqrar-sənaye kompleksi konsernləri və s. aid etmək olar. Azərbaycan öz suverenliyini bərqərar etdikdən sonra klaster modelinə bənzər strukturlar yaradılmış və bu gün də fəaliyyət göstərir. Onlara Sumqayıt texnologiyalar parkı, Sumqayıt kimya sənayesi Parkı, Mingəçevir yüksək texnologiyalar Parkı, Pirallahı, Balaxanı, Qaradağ və Mingəçevir sənaye parkların misal göstərmək olar.[2] Innovasiya yönümlü klasterlərin tətbiqi ölkəmizdə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına zəmin yaradacaqdır.

Ölkəmizdə klasterlərin yaradılması, fəaliyyətinin genişləndirilməsi və ümumilikdə milli innovasiya sisteminin gücləndirilməsi, həmçinin innovasiya yönümlü klasterlərin tətbiqi məqsədilə dövlət tərəfindən bir çox qanunlar, strategiyalar və dövlət proqramları qəbul edilmiş və hal-hazırda da rellaşdırılmaqdadır. (Cədvəl 1.)Bu dövlət proqramlarında iqtisadi inkişafı genişləndirmək, biliklər iqtisadiyyatını formalaşdırmaq, elmtutumlu məhsulların istehsalını artırmaq əsas prioritet sahələrdən hesab olunur. Qoyulan hədəfə çatmaq üçün elm sahəsinin texniki bazası gücləndiriləcək, elm istiqamətində infrastruktur genişləndiriləcəkdir.

Respublikamızda innovasiya fəallığının arıtırlması və innovativ sahibkarlığın gücləndirilməsi məqsədilə zəruri mexanizmlərin formalaşdırılması və əlverişli mühitin yaradılması əsas məsələlərdən biridir. Eyni zamanda tədqiqat və araşdırma fəaliyyətində inkişafın əldə edilməsi və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması aspektində tədbirlərin həyata keçirilməsi tədqiqatların keyfiyyətinin artırılması, araşdırmaların nəticələrinin istehsal

sektorunda tətbiqinə səbəb olacaqdır. Bunun nəticəsində elmin inkişafı stimullaşdırılacaq və özəl müəssisələrin tədqiqat işlərinə investisiya yatırmağa maraq göstərmələri təşviq ediləcəkdir.

Qeyd edilən proqramların tətbiqi nəticəsində ölkəmizdə innovativ fəaliyyətin inkişafı və insan kapitalının gücləndirilməsi ,"təhsil-tədqiqat-innovasiya" formatında inkişafın elm və texnologiya sahəsində böyük irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Tarix	Adı	Məqsəd
15 may 2014-cü il tarixli	"Texnologiya parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə"	dövlət tərəfindən texnologiya parklarının yaradılması, idarə edilməsi və onlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi
13 may 2015-cı il	"Sənaye məhəllələri haqqında Nümunəvi Əsasnamə".	sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura malik olan, kiçik və orta sahibkarlar tərəfindən məhsul istehsalı və xidmət göstərilməsi üçün istifadə edilən ərazidə sənaye məhəllələrinin dövlət tərəfindən yaradılması, idarə edilməsi və onlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi
27 sentyabr 2016-cı il	"Birgə texnologiyalar parkının fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması Qaydası"	özəl və xarici investisiyaları innovasiya və yüksək texnologiyalar sahəsinə cəlb etməklə, texnoparkın qurulmasına nail olmaq üçün dövlət, bələdiyyə və ya xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlarda investorla birgə texnopark yaradılması üçün hüquqi imkanları və mexanizmləri
29 dekabr 2012-ci il	"Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında	iqtisadiyyatın klasterlər əsasında inkişafı çərçivəsində neft, qaz emalı və neft-kimya zavodlarından ibarət kompleksin inşası təmin edilməsi, ölkənin bölgələrində iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə ərazi-istehsal klasterləri yaradılması, iqtisadi inkişafı genişləndirməsi, biliklər iqtisadiyyatını formalaşdırması, elmtutumlu məhsulların istehsalını artırılması
26 dekabr 2014-cü il	"Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı"	yeni regional inkişaf mərkəzlərinin, xüsusi iqtisadi zonaların, prioritet sahələr üzrə ərazi-istehsal klasterlərinin və yerli xammala əsaslanan yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması, sənaye və texnologiyalar parklarının və sənaye məhəllələrinin yaradılması;
06 dekabr 2016-cı il	Strateji Yol Xəritəsi	Innovativ fəaliyyətin inkişafı və insan kapitalının gücləndirilməsi məqsədilə təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin artırılması nəzərdə tutuluşdur. Respublikamızda ali təhsil çərçivəsində "təhsil-tədqiqat-innovasiya" formatında inkişafın stimullaşdırılması

Cədvəl 1. Azərbaycanda sənayenin inkişafı məqsədilə qəbul edilən Proqramlarda klasterlərin yaradılması ilə bağlı məqsədlər

Azərbaycanda regionlarda işçi qüvvəsinin Bakı şəhərinə nisbətən əhəmiyyətli səviyyədə ucuz olması bölgələrdə əməktutumlu klaster inkişafı üçün böyük potensial formalaşdırır. Bu baxımdan regionlarda təhsil-təlim prosesi və ixtisaslı kadr hazırlığı, klaster yaratma təşəbbüslərinin dəstəklənməsi əsas prioritetlər sırasına daxil edilib. Universitet klasterlərinin "təhsil–tədqiqat–innovasiya" zəncirinin effektivliyini artıra biləcəyi nəzərə alınaraq bəzi ixtisaslaşmış universitetlərdə klasterlərin yaradılmasının təşviqi, bu klasterlərdə əldə olunan elmi nəticələrin istehsala tətbiqinin stimullaşdırılmalıdır.

Sənayedə innovasiya yönümlü klasterlərin tətbiq olunması ölkəmizdə

- Yüksək rəqabətqabiliyyətli və innovativ sənaye istehsalının inkişafı
- Xidmət sahələrinin inkişafı və bu sahədə sahibkarlığın rolunun artması
- İqtisadiyyatın, əsasən də qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı
- Yerli və xarici investisiyaların ölkəyə axının artması
- əmək qabiliyyətli əhalinin istehsal sahələrində məşğulluğunun təmin edilməsi.

Nəticə Azərbaycan üçün innovasiya yönümlü klaserlərin inkişaf mexanizmlərinin hazırlanması son dərəcə mühümdür. Son dövrlər hökumətin təsdiqlədiyi iqtisadi inkişafla strateji yol xəritələrində klasterlərin formalaşmasının vacibliyinə xüsusi diqqət yetirilir. Lakin təcrübələrin öyrənilməsi göstərir ki, ərazi klasterlərinin iqtisadi inkişafda rolu və onların formalaşması üçün zəruri şərtlərin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Dəyərləndirmə göstərir ki, klaster inkişafı üçün zəruri hüquqi-normativ bazanın formalaşdırılması, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün etibarlı mexanizmlərinin yaradılması və klaster inkişafı üzrə ölkə modelinin hazırlanması çox önəmlidir. Bu baxımdan ərazi klasterlərinin inkişafına mane olan faktorlar qiymətləndirilməklə yanaşı, milli səviyyədə klaster yanaşmasının tətbiqi, bölgələrin klasterlər üçün uyğunluğunun qiymətləndirilməsi istiqamətində bir sıra işlər görülməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin 2014-2016-cı illər üçün Strateji Planı. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. Bakı-2014
2. Əliyev T. N. Klasterlər: beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf Monoqrafiya. Bakı, "Elm və Bilik", 2019, 536 s.
3. www.iqtisadiislahat.org İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
4. Hüseynova A. D. Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili Bakı: Elm və Təhsil., 2013, 385 s.
5. https://www.economy.gov.az/
6. https://president.az/articles/7022
7. http://www.preslib.az/
8. www.stat.gov.az Dövlət Statistika Komitəsi
9. http://senaye.gov.az/az/senaye_zonalari/mehelleler

İNTERYER VƏ İNSAN PSİXOLOGİYASI

Hüseynova Aysel Ramiz qızı
AMEA- "Memarlıq və İncəsənət Universiteti" – doktorant
"A&M studio" – memarlıq və dizayn şirkətinin direktoru

Açar sözlər: İnteryer, üslub, psixologiya

Geyimdə olduğu kimi, interyerdə də zövqlər fərqlidir. İnteryerdə hər bir şəxsin seçdiyi üslub və rənglərə görə, o insanın ruh halını, xarakterini müəyyən etmək olar. İnteryer – ev yiyəsinin daxili aləminin güzgüsüdür. Bu fikir mübahisəlidir. Belə ki psixoloqların fikrincə interyer vacib nüanslardan biri tək "bu mənəm" deyil, eyni zamanda "mən belə olmaq istəyirəm" kimi aldadıcı faktorları var.

Evimizdəki hər şey – həm eksteryer, həm də interyerdə olan əşyalar insanın gerçək və ya arzuladığı həyatı əks etdirir. İnteryerdə üslublar, rəng seçimi həyatımızda olan hadisələrə görə formalaşaraq dəyişir. Buna misal uşaqlıq xatirələriniz, ailə qurmaq, övlad sahibi olamaq, yaşlanmaqdır. Sifarişçinin istəklərini nəzərə alaraq interyer həll edilsədə, dizaynerin özünə xas olan stilistikası o interyerdə tətbiq edilir. Ona görə də sifarişçi dizayner seçərkən, reallaşdırdığı işlərə önəm verməlidir ki, arzuladığı interyeri əldə etsin.

İNTERYER = *Sifarişçinin psixotipi + dizaynerin portreti*

Dizaynerlər öz sənətində güclü mütəxəssis olmaqla yanaşı, güclü psixoloq da olmalıdırlar.

Memarlar və interyer dizaynerlərini də iki qrupa bölmək olar:

a) Yalnız bir üslubu seçib, bütün sifarişçilərə də öz üslubu gedən memar və dizaynerlər – Bu qrup mütəxəsislərin konkret ətrafı olur. Yalnız onun seçdiyi üslubu bəyənən, konkret sifarişçilər olur. Belə dizaynerlər səbrsiz, çox nadir hallarda sifarişçinin fikirlərini nəzərə alırlar.

b) Sifarişçi hər zaman düzdür prinsipi ilə işləyərək, onların istəkərinə düzgün yöntəm verib interyeri həll edən dizaynerlər – Bu qrup mütəxəsislər daha səbrli və qızıl orta ilə çalışırlar.

İnteryerdə şəxsiyyətin əlamətləri çox olduğundan, məşhur Myers-Briggs tipologiyasına diqqət yetirək. Belə ki dörd mərhələyə bölüb:

1. Şüurun yönəldilməsi (ekstraversiyadan introversiyaya);
2. Bir vəziyyətə yönəlmə yolu (ümumi mənadan intuisiyaya);
3. Qərar qəbuletmə metodu (rasional düşüncədən duyğulara əsaslanan qərarladək);
4. Qərarların hazırlanması üsulu (əvvəlcədən planlaşdırmadan "şərtlərə görə" impulsiv qərarlara qədər).

Müvafiq olaraq, müşahidə etdiyimiz interyerlərdə bu tip şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin əlamətləri aşkar edilib.

Ekstrovert – hər şeyə açıq insanlardır. Onların interyerləri xas olan əlamətlər:

- böyük pəncərələr və pəncərələrdə pərdələr olmaması
- zonalar arasında divarların olmaması, məsələn, mətbəx və qonaq otağı arası (olsa belə sinvolik)
- qonaq otağı ilə yataq otağı arasında və ya yataq otağı ilə vanna otağı arasında heç bir qapının olmaması (Olsa belə şüşədən)
- Ekstrovertlər təmiz və boş sahələri sevirlər. Buna görədə, müxtəlif saxlama sistemləri, qutularından istifadə edirlər.

İntervert – interyerlərdə isə əksinə, qarışıq zonalar görə bilməzsiniz. Özü sizə göstərməsə, heç zaman onun yataq otağına girə bilməzsiniz.

- İntervert mənzildə olan pəncərələr, çox güman ki, müxtəlif sıxlıqdakı çox qatlı pərdələrdən ibarətdir.
- Bir intervert üçün öz ofisinin olması, heç olmasa öz kiçik iş zonasının olması olması vacibdir.

Orta yaşlı və yaşlı insanların əksəriyyəti klassikanı üstün tuturlar. Çünki illər keçdikcə insan öz ətraf mühitinə öyrəşərək, dəyişiklikdən qaçırlar.

İnsanın əhvalı üslubu diqtə edir - Lakın həmişə yaş insanın həyat tərzini müəyyənləşdirmir. Hay-tek və texno üslublar gənc nəslin diqqəti daha çox cəlb etsədə, yaşlı nəsildədə cəsarətli qərarlar alanalar olur. Necə ki bəzi gənc nəsil nümayəndələri özlərini qədimlik abu-havası hiss olunan interyerlərdə özlərini daha rahat hiss edirlər.

Xolerik insanlar bir yerdə durmağı sevməyən, hər zaman yeni nəsə öyrənməyə can ataraq, həyatda öz sözlərini deməyə çalışırlar. Bu onların interyerlərində də hiss olunur. Belə ki, onlar öz interyerlərində hər zaman mebel və əşyaların yerlərini dəyişdirməyi, təcrübələr etməyi sevər, sadəlik, solğun tonlu pərdə, aksesuarladan tez bezəndirlər.

Melanxolik insanlar - xoleriklərin tam əksi olaraq, uzun illər qurulmuş həyat tərzini pozan hər hansı bir dəyişikliklərdən qaçaraq, alışdıqları bir mühiti seçirlər.

Flegmatik insanlar - gözlənilməz davranırlar. Onların seçimi əhval-ruhiyyə, şərait və mühitə görə dəyişir. Bu tip insanlar ilə işləmək çox çətin olur. Çünki hər an fikrini 360 dərəcə dəyişə bilirlər.

Keçmiş + Gələcək = Bu gün

Dizaynerlər müasi dövrdə klassika və hay-teki sintez edərək ziddiyyət interyerlər qurmağa daha maraqlıdırlar. Belə ki klassikada konkret standartlar varkən, hay-tekdə olan yeniliklər sayəsində hər zaman inkişaf edir.

Hay-tek - etimologiyası "yüksək texnologiyalar" deməkdir. Bu üslub elmin və texnikanın ən qabaqcıl nailiyyətlərini özündə cəmləşdirərək, funksionallıq və minimalizmi özündə əks etdiri. Dekorasiya üçün şüşə, metal, güzgülər istifadə olunur.

Hay-tek interyerdə bir çox hallarda klassik elementlər yanaşı, köhnə kərpic işləri, təbii daş və hətta parça və ağacdan hazırlanan detallar və bəzək elementləri ilə tamamlanır. Əgər bu işi siravi insan edərsə qarışıq, təcrübəli dizayner edərsə uyumlu və zövqlü interyer əldə edilmiş olur.

Bu üslubda rənglərin uyumluluğu və qamması çox önəmlidir. Boz, ağ və bej rənglər qırmızı, yaşıl, göy və sari rənglərlə tamamlanaraq, interyerdə qədimlik və müasirliyi sintez edərək sakit bir abu-hava yaradır.

Minimalizm – *nizamlı və planlı həyat sürənlər*

Bu üslub hal-hazırda çox papulyar olsada, hər kəs özünü belə bir interyerdə rahat hiss etmir. Çünki belə bir mənzildə yaşayan insanlar xarakter olaraq nizamlı, planlaşdırılmış həyat sürərək, hər şeyi yüz ölçüb, bir biçirlər.

Bu üslub XX əsrin ən parlaq və ən mübahisəli üslubudur. Bu üslub üçün əsas olan düzgün şəkildə yerləşdirmə aparmaq, daha vacib və funksional olan əşyaları yerləşdirməkdir. Geniş, hündür pəncərələr, maksimum işiq bu üslubun əsas elementləridir. Rəng seçimində açıq rənglərdən istifadə olunur. Şar, düzbucaqlı, kub formalarından istifadə edilir. Ağ, qara, boz rənglərə geniş müraciət edilir. Az əşya, maksimum boş məkan əldə etməyə nail olunur.

Barokko – *nəciblik və qətiyyət*

Klassik interyer hər zaman eleqant və təntəlidir. Bu üslubu sevən insanlar, siyasət, mədəniyyət və sənətə eyni dərəcədə maraq göstərərək, neytral xarakterə malik olan insanlardır.

İtaliyada XVI-XVII əsrlərdə meydana gəlmişdir. Bu stil renesans və antik elementləri özündə birləşdirir. Lakin əsas fərqli cəhəti daha dinamik formalara malik olmasıdır. Barokko üslubunda olan binalarda girişdə mütləq mərmərdən istifadə olunmalıdır. Rənglərin ahəngi, möhtəşəm mebellər, iri ölçülü yaraşıqlı çılçıraqlar və s əsas elementləridir.

Vintaj – *xırdaçıllıq*

Hər kəs qədim və köhnəlmiş əşyalarla bol olan bir mənzildə yaşaya bilməz. Bu üslubu sevənlər heyata başqa bucaqdan baxan, xırdaçıl insanlar olur. Xırdaçıl olmaqlarında dizaynın bu istiqamətində qədim aksesuarlar əsas rol oynayır. Belə insanlar həyatdan nə istədiklərini bilərək, öz məqsədlərinə çatmaq bacarığına malik olurlar.

Bu üslub Fransadan gələrək tez bir zamanda tək dizaynda yox, bir çox sahədə geniş yayılmışdır. Özündə eleqantlığı, zərifliyi, təsviredilməz bir şarmı əks etdirir. Hər dizayner bu üslubda başarılı ola bilmir. Bu üslub yüksək peşəkarlıq tələb edir.Materiallarda da hər şeyin ən gözəli və təbii olanı istifadə edilir.Məsələn; döşəmələrdə təbii taxtadan,divarlarda ya bir rəngli, ya da naxışlı divar kağızlarından istifadə edilməlidir. Əgər siz divarlarda ağ rəngə üstünlük vermisinizsə, onda seçilən mebelə və aksesuarlara diqqət etməlisiniz. Bu üslubun ən gözəl tərəfi odur ki, bütün evi bu üslubda bəzəməyə ehtiyac yoxdur. Evin 1 otaqı, və ya hansısa bir əşya belə Vintaj abu-havasını yaratmaqa qadirdir.

Loft - *müstəqillik, azadlıq və yaradıcılıq*

Müstəqilliyini heç kimə qurban verməyən, şəxsi azadlığını hər şeydən üstün tutan insanların üslubudur. Belə insanlar ekspermentlərdən qorxmayaq, yenilinçi, dəblə yaşayan olurlar. Mebel və ev aksesuarlarını son dərəcədə diqqətlə seçirlər. Bu üslubu daha çox incəsənət adamları – heykəltaraşlar, rəssamlar, memarlar seçirlər.

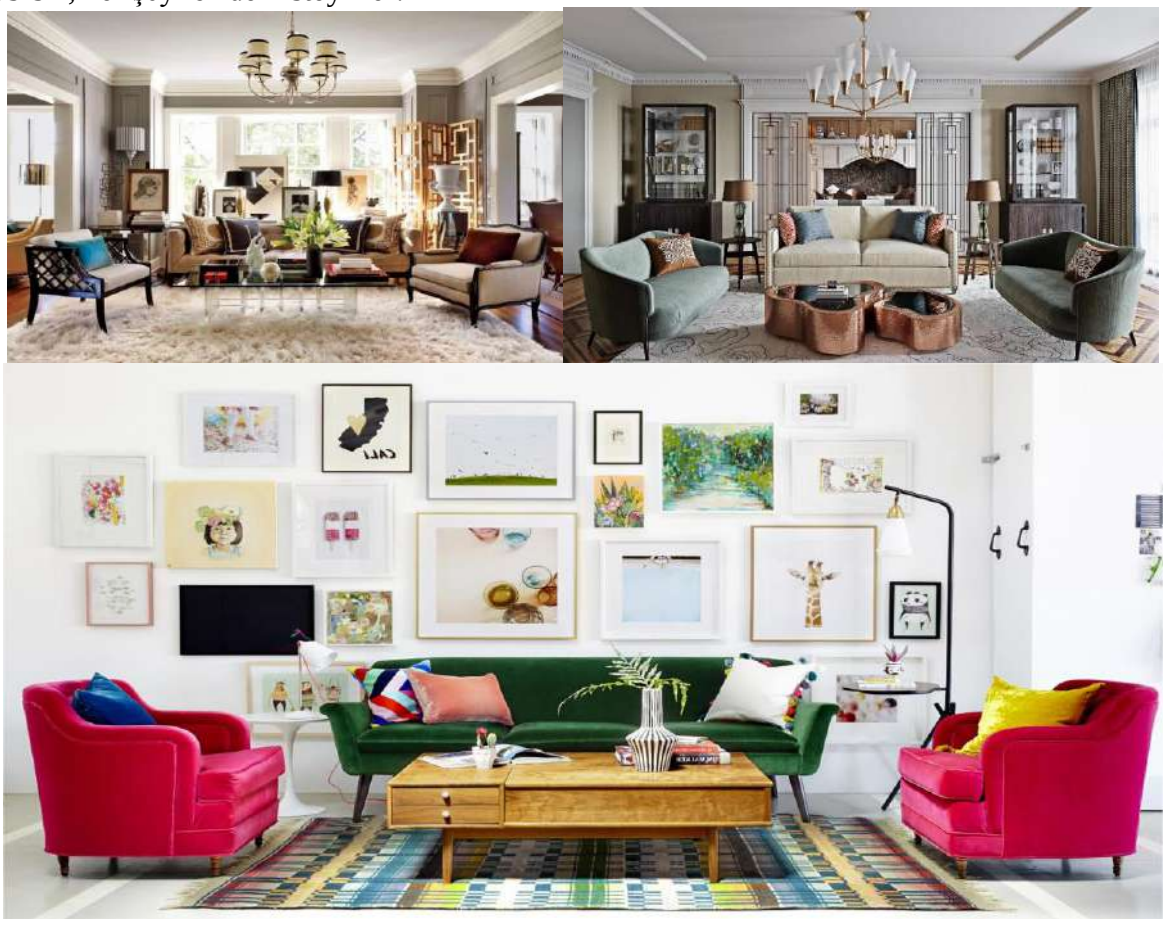
Atılmış zavod və ya fabrik, sex təəsüratı bağışlayan bir stildir. LOFT- çardaq demekdir. Mənbəyi Amerikaya aiddir və fabrik, sex və ya anbar tikililərinə oxşardır. Manhettendə atılmış fabrik və sexlərdən ilk əvvəl yaradıcı insanlar istifadə etməyə başlamışlar. Çünki orada hündür tavanlar, geniş pəncərələr vardır. Daha sonralar məhşur rəssam və heykəltəraşlar belə məkanlarda öz sərgilərini təşkil etmişlər. İncəsənət aləminə məxsus olan insanlar sayəsində bu stil getdikcə adi insanların da evlərində özünə yer tutmuşdur. LOFT- indi dünyada ən geniş yayılmış, ən gözəl interyer üslubu hesab olunur.bu stildə dirəklər, taxta şalbanlar, dəmir borular, ventilyasiya boruları, beton və kərpic əsas hesab olunur və gizlədilmək əvəzinə göz önündə saxlanılır. Maksimum dərəcədə geniş məkan əldə

etmək üçün mətbəxlə qonaq otaqı, hətta yataq otağı belə birləşdirilir. Geniş və hündür tavanlar, adətən pərdəsiz olan geniş pəncərələr, təbbiliyini özündə saxlayan divar rəngləri səciyyəvi xüsusiyyətləridir. Burada yenilik və qədimlik birləşir. Müəyyən elementlərlə loft abu-havası yaratmaq mümkündür.

Elektra - *Uyğunsuzluqda uyum*

Parlaq və sakit rəng çalarları, ultramodern və klassik mebel parçaları, müxtəlif növ dekorları ilə seçilir. Bu üslubu aktiv, söhbətcil, yaradıcı insanların seçimidir. Belə insanlar səbrsiz, hər şeyi birdən istəyirlər.

Şebbi-şık – *alturist*

Üslub parça və aksesuarların bolluğu ilə seçilir. Bu üslubu sevənlər pozitiv, mehriban və xeyirxahlığı ilə seçilirlər. Özlərini, maraqlarını unudaraq, hər zaman qohum və dostlarını düşünən, problemlərini həll etməyi ən vacib iş bilirlər.

Müstəmləkə - *möhkəmlik*

İnteryerdə aksesuar və detallarının uyumsuzluğu ilə seçilir. Bu üslubu seyyahlar və macəraçılarla yanaşı, möhkəm xarakterə malik olan, hər zaman şəxsi mövqelərini qoruyan, çox nadir hallarda güzəştə gedən insanlar tərəfindən seçilir.

Skandinaviya dizaynı – *ünsiyyət və rahatlıq*

Minimalizm üslubunda olduğu kimi az miqdarda mebel və aksesuarlar olur. Onlar əşyanın dizaynına deyil, evə gətirdiyi rahatlığına önəm verirlər. Ona görə də bu üslubu rahat və mehriban atmosferdə dostları ilə görüşməyi, ailəsi ilə televizor arşısında toplaşmağı sevən insanlar üstünlük verir. Bu da onların daha ünsiyyətcil, mehriban və dostcanlı olmasını göstərir.

Yapon dizaynı – *həyatını çətinləşdirməyi sevməyən*

Bu üslubu avropalıların qavraması çox çətindir. Çünki bu üslub ölkənin qeyri-adi mədəniyyəti ilə bağlıdır. Belə insanlar çox düşünən, hər nə olursa olsun dərinliyinə kimi araşdıran, eyni zamanda sadəliyi sevən, hər xırda şeyə görə həyatını çətinləşdirməməyi üstün tuturlar.

Hindistan dizaynı - *optimist yaşayan*

Parlar rəng və aksesuarların bolluğu ilə seçilən üslubun insanlarıda daxilən şən, əylənməyi, hər gün bayramdır fikiri ilə yaşayanlardır. Həyata nikbin baxaraq, təbii parçalar, rahat mebellərə üstünlük verirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. https://roomble.com/ideas/soveti-i-idei/vdohnovenie/kakoj-harakter-takoj-i-interer/
2. http://housesdesign.ru/articles/uznaem_harakter_cheloveka_po_interjeru_ego_doma-3281.html
3. “Həyatımızda Dizayn” – Hüseynova.A.R Bakı 2018

Huseynova Aysel. R

İNTERİOR AND HUMAN PSYCHOLOGY

Keywords: İnterior, style, psychology

Tastes differ in interior as in clothing. In interior, it is possible to determine a person's mental state and character according to his style and colour choice.

Interior is the mirror of the inner world of the host. This idea is controversial. Thus, psychologists think that interior has not only "this is me" but also delusive factors as "I would like to be like this".

Everything in our house - things both in exterior and interior reflect one's real or wished life. Styles and colour choice in interior changes according to the events happening in our life. Childhood memories, getting married, starting a family, getting old are examples of this. Although the client's demands are being taken into account in interior solutions, a designer's specific stylistics is being applied in that interior. That's why the client should pay attention to the works of the designer to be able to get his dream interior while choosing a designer.

INTERIOR= the psycho type of the client + the portrait of the designer

Being a strong specialist in his sphere, a designer should also be a good psychologist.

 ISBN 978-625-7029-51-3

LAND ART WITHIN THE CONTEXT OF LANDSCAPE AND ART

Canan CENGİZ[1], Pelin KEÇECİOĞLU DAĞLI[2*]

[1]Assoc. Prof., Bartın University, Faculty of Engineering Architecture and Design, Department of Landscape Architecture, Bartın, Turkey
[2]Res. Asst., Bartın University, Faculty of Engineering, Architecture and Design, Department of Landscape Architecture, Bartın, Turkey

Abstract
Land art is a movement that emerged during the 1960's in America which spread out to European countries during the 1970's but the examples of which were observed during the 2000's in Turkey. There are various forms of application in this art such as digging ditches, burying in soil, the use of soil, rock or manmade peripheral objects in gallery carried out by using many different natural materials such as stone, soil, tree branches, sea shells etc. Land art that is based on the shaping of the wide areas of nature with human intervention is based the understanding of art for everyone and aims to improve sensitivity towards nature. This movement that started the tendency towards environment is closely related with landscape architecture through the use of natural materials. Landscape changes meaning and form throughout history within the context of its relationship with nature. Land Art artists have carried out works of different scales at various lands and are continuing to do so. They have questioned the concepts of space and time, representation etc. thus defining the objective existence of space beyond the three dimensions that comprise it with the use of senses. Land Art movement helps in developing the relationship between humans and nature while enabling landscape, art, nature and architecture to coalesce. Works of land art at different scales develop an identity for the city due to the fact that they are important reference points. The works that become symbols of the city find a place for themselves in urban memory as cultural landscape studies. In this scope, the present study puts forth the design concept related with land art by way of examples. Land art was taken into consideration within the context of the problems related with space and time, solution suggestions for these problems as well as their contributions in the local, regional and country scale at the national and international contexts. As a result, assessments have been made regarding the contributions of land art to urban/rural identity through landscape studies.

Keywords: *Landscape architecture, Land art, Art, Landscape design, Identity*

1. INTRODUCTION

Minimal artists strive to establish communication without the need to refer to expressive or historical themes by presenting objects as simple objects. This critical art movement that started during the 1960s diverged into different forms such as land art, performance art, and conceptual art and is still a major influence today (Jana and Tribe, 2009). Land art as one of these movements emerged during the 1960s in America spreading out over to Europe during the 1970s but the first examples of which were observed during the 2000s in Turkey (Aydın, 2012; Sindelar, 2017; Tandoğan and Erdi Es, 2018). It was the product of an approach for raising awareness related with nature against the hazardous dimensions of the industrial and technologic advancement the adverse impacts of which started to be felt more and more especially during the second half of the 20th century (Güner and Ataman, 2016). Land Art

utilizes both the minimalist and conceptual art as an artistic movement that emerged as an antidote to over-commercialized forms of art production (Sindelar, 2017; Jana and Tribe, 2009).

Land Art has an unlimited range of material and an understanding of unlimited space and time (Aydın, 2012; Güner and Ataman, 2016). Land art based on the understanding of art for all as well as the shaping of wide areas of nature with human intervention has surpassed the boundaries of studios and museums shaping such wide areas of nature with an objective of re-establishing the contact between humans and nature as well as increasing environmental awareness (Güner and Ataman, 2016; Tandoğan and Erdi Es, 2018). Land Art is closely affiliated with locality, soil, territory, and the land (Sindelar, 2017). In this scope, there are various forms of application in this art such as digging ditches, burying in soil, the use of soil, rock or manmade peripheral objects in gallery carried out by using many different natural materials such as stone, soil, tree branches, sea shells etc. in addition to certain non-natural materials such as concrete, metal, asphalt, mineral pigments, glue in some projects (Aydın, 2012; Güner and Ataman, 2016; Traverso, n.d.). The emerging artwork can be products made using these materials as well as products that are based only on the shaping of the land. While some artists produce works with a focus on their own bodies as an individual establishing contact with nature, others do not approach nature and open areas as physical phenomena but as metaphors (Pekşen, 2005; Aydın, 2012; Tandoğan and Erdi Es, 2018). While the examples in America are more monumental and require greater financial support, those in England have been made with a more romantic, elegant and indistinct approach. In this regard, land art artists have carried out and are continuing to carry out works at different scales in different areas of land (Tandoğan and Erdi Es, 2018).

Works are carried out on the land with new possibilities by redefining the relationship with nature and surpassing traditional materials and methods. Land Art replacing ‘viewed art’ with ‘experienced art’ differs from other art movements with regard to the fact that it enables people to meet with nature which comprises their essence (Kınam Dokuzlar, 2018). The landscape becomes the mean of the creation of sculptures rather than the works of art being placed in the landscape itself. Such artworks are frequently located in the open well away from any form of civilization, left to change and erode under natural conditions (Traverso, n.d.). There are always two landscapes: one which we physically perceive and one which we mentally construct. It may be stated that a presence at both levels is put forth by successful earth works (Houge, 2004). As put forth by Solberg (2016) “*The landscapes in which we live our everyday lives are potential fields of artistic creativity. The rooms in which we perform our daily movements are possible playgrounds. Our surroundings may seem static, but are subject to the dynamic movements of the bodies that inhabit them, the wounds of time, and the newness following decay*.” Works depicting the perfect harmony between material, space, place and time enable the emerging of visually strong works within the landscape that belong to no one and that belong to the whole humanity (Güner and Ataman, 2016). In this regard, the movement that started the shift towards environment is closely related with landscape architecture through the use of natural materials and the land itself.

Landscape changes meaning and form throughout history within the context of its relationship with nature. The concepts of space, time, representation etc had questioned. thus defining the objective existence of space beyond the three dimensions that comprise it with the use of senses. Land Art movement helps in developing the relationship between humans and nature while enabling landscape, art, nature and architecture to coalesce (Beyoğlu, 2017). Works of land art at different scales develop an identity for the city due to the fact that they are

important reference points. The works that become symbols of the city find a place for themselves in urban memory as cultural landscape studies.

In this scope, the study puts forth the design concept related with land art by way of examples. As a result, assessments have been made regarding the contributions of land art to urban/rural identity through landscape studies.

2. MATERIAL AND METHOD

All visual and printed national and international literature related with the subject and the selected examples have been used as material.

During the first stage of the study method, the design concept related with Land Art has been presented by way of examples in accordance with the data acquired from various studies in literature. While the second stage focuses on issues related with space and time in Land Art applications within the context of the selected examples, solution suggestions along with their local, regional and national contributions have been taken into consideration at the national and international contexts.

3. FINDINGS

Artists such as Robert Smithson, Hamish Fulton, Richard Long, Michael Heizer, Walter De Maria, Nancy Holt, Alice Aycock, Mary Miss, Dennis Oppenheim, Jan Dibbets, Andy Goldsworthy, Carl Andre, Stephen Antonakos, Jo Baer, Larry Bell, Ronald Bladen, Dan Flavin, Robert Grosvenor, Eva Hesse, Donald Judd, Gary Kuehn, Sol LeWitt, Robert Mangold, John McCracken, Robert Morris, Robert Ryman, Fred Sandback, Richard Serra, Tony Smith, Frank Stella, Anne Truitt are considered among the most important implementers of Land Art movement in the world (Jana and Tribe 2009; Aydın, 2012; Beyoğlu, 2017; Mergin, 2018).

While Mehmet Ali Uysal, Yücel Dönmez, Ayşe Erkmen, Mehmet Kavukcu, Cengiz Tekin, Mustafa Duyuluer, Varol Topaç, Elçin Ekici can be indicated among Turkish Land Art artists (Aydın, 2014; Tandoğan and Erdi Es, 2018; URL-1).

Michael Heizer, Richard Long, Robert Smithson, Walter De Maria and Andy Goldsworthy have been taken into consideration in the study as pioneering examples of Land Art implementers in the world. While works by Turkish artists Mehmet Ali Uysal, Varol Topaç and Mehmet Kavukcu have also been examined.

3.1 Land Art Examples in the World

Michael Heizer: Heizer, known as one of the artists who best represent Land Art has completed some assertive, large scale and thus costly works. It can be observed when projects by Heizer are examined that they are works produced and displayed in nature and that nature is not only a part of the work with its image but that it also takes part directly in the work itself (Aydın, 2012). Heizer's approach to land art is as follows: "*The work is not put in a place, it is that place*" (Houge, 2004). Heizer's works take place in the desert and they put forth the dilemma between temporality-permanence. The works that are positioned horizontally on the surface of the desert can be perceived from a bird's eye view due also the impact of their dimensions and they continuously change when viewed from different angles

(Tandoğan ve Erdi Es, 2018). There is a formally and conceptually blurred relationship between the landscape projects and their site (Houge, 2004). Heizer questions the possibilities of plastic language in his works (Aydın, 2012).

"Dissipate" is one of the works by the artist in which Heizer (Figure 1) has built a work known as negative statue by placing pieces of wood on the surface of a dried up lake in Nevada. This work actualized by not adding something to nature but only by removing things has been completed by placing five sets of 3,5m long trenches in a random pattern. While the work entitled as "Rift" is comprised of non-linear zigzags formed by displacing 1,5 tons of soil from the surface of Lake Massacre, a dried up lake near Nevada. These two works deteriorated and disappeared over time due to the impacts of climate. "Complex One" has been built as a huge shelter with a height of 23,5 feet and length of 240 feet referring to the Nevada Desert where nuclear bomb trials have been made. With its structural characteristics referring to ancient civilizations, its formal affinities with the Egyptian mastabas, its tendency to the Chichen Itza in Mexico (The Great Ball Court), Heizer states in many references that he cares for forms and pasts, nourishes the past and is not radical in this sense (Mergin, 2018).

Figure 1. Examples of Heizer's works in USA (Mergin, 2018): i) "Dissipate, 8 of Nine Nevada Depressions", ii) "Rift, 1 of Nine Nevada Depressions", iii) "Complex One"

Richard Long: Put forth impermanent works based on the conditions of nature that are documented by tools such as photographs and maps. Contrary to Heizer, Long's works are simpler and more modest. His works are made and photographed in nature or they are made in nature and exhibited in galleries. Long considers the act of walking as the symbol of human action. In this sense, he defines art as a voyage and the artwork as a part of the act of walking. His works in mountains, deserts, lakes or riversides are made up of natural materials such as water, stone, branches he came across during his walks in many different countries. He forms a web of connotations, layers of meanings that bring together actual time with the present and past, and all geographies he has walked over. Long attracts our attention to the moving, action packed world of nature (Mergin, 2018; Tandoğan and Erdi Es, 2018) (Figure 2).

Figure 2. Examples of Long's works: i) "A Line Made by Walking", England (Tandoğan and Erdi Es, 2018), ii) "Six Stone Circles", England (Tandoğan and Erdi Es, 2018), iii) "Circle in Alaska", Alaska (Mergin, 2018)

Long's walks are associated with the sculpture due to the physical and three dimensional experiences that these walks represent. Richard Long states that,“ *a walk is just one more layer, a mark, laid upon the thousands of other layers of human and geographic history to the surface of the land*.” A site is something of a repository of its own history parts of which can be found to be physically embedded within the site where much else resides more ephemerally in the human history of it. It is a repository that is forever in the process of change (Houge, 2004). His works are shaped as instantaneous records of his intense sensations and experiences covering a period of two-three weeks. What is represented in the artwork is recreated with the participation of the imagination in the memory of the viewer. Long has put forth texts, maps and photographs in galleries and exhibition halls for the representation of his works in open areas and fields (Mergin, 2018).

Robert Smithson: There is a sense of time beyond recent occupations and narratives that precedes and will most likely exceed human occupation within the geological timeline of the site which has significant impact on Smithson's work. A sense of immediacy, indeterminacy, and insignificance is provided to with this perspective with regard to the sense that his works are always works in process (Houge, 2004). Just like Heizer, he completed his monumental works on wide areas of land. Considering the earth as the surface of a painting, he developed works of art that can be grasped when viewed from above. Smithson as an artist interested in derelict industrial areas defended the opinion that Land Art is one of the means of recovering areas that are damaged due to mining or other industrial activities (Weilacher, 1996; Lehenbauer, 2012). While geological regions, layers of rock represent natural processes of wear, decomposition, disintegration that is the law of entropy, Smithson creates a continuously layering, dynamic and changing world by adding elements representing the destruction of living things such as rotting, time, culture, geological layers, history etc.. According to Smithson, the transformation of nature by humans is taken into consideration as a natural process and he has treated in his works the urban framework shaped by industry, industrial regions, their traces as well as the concepts of collapse and disintegration (Mergin, 2018).

The Spiral Jetty (1970) comprised of rock, earth and algae arranged by Smithson forming a long (1500 ft) spiral-shape jetty protruding into Great Salt Lake in northern Utah is his best known piece and probably the most famous piece of all Land Art (Traverso, n.d.). “Spiral Jetty” makes a reference to manmade monuments and draw attention to man's relationship with nature, it has been built in an industrial region where used for oil drilling (Tandoğan and Erdi Es, 2018) (Figure 3).

Figure 3. “Spiral Jetty”, USA (URL-2)

Built on the basis of connecting the lake to the sea via submerged channels and the formation of a large vortex down deep, “Spiral Jetty” references complex and implicit expressions such as ancient seas, underwater tunnels, prehistory etc. Charmed by the presence of red salt lakes in the area, Smithson, used a mixture of black basalt, limestone and soil for building his artwork. “Spiral Jetty” is a rock area that resembles a rough jetty the borders of which cannot be identified clearly due to the movement of the water which revolves around itself only to end in a dead-end. Spiral can be experienced only by walking and throughout the walk at each step the visitors find themselves both at the end of the jetty and the center of the artwork. The appearance of “Spiral Jetty” changes based on the amount of water, weeds and bacteria in the lake and hence the water changes color becoming blood-red and the rocks in the spiral become white as if covered with a layer of salt subject to the amount of salt in the lake. This relationship established between the artwork and its environment results in the change in its appearance as well as the change in the experience of the viewer.

Andy Goldsworthy: Circle and spiral is the form that is most frequently encountered in the works of the artist. Land Art artists generally use the circle in their works as a primitive form with references to infinity, loop, time, rebirth, organic form, transformation, seasons, stars, astronomy, roots, starting in addition to feminity and goddess in certain religions. Andy Goldsworthy has also put forth many works of art based on the form of the circle (Figure 4). Majority of his works have been documented with photographs and videos thus passed down over to the viewer and posterity. Some of his works have also been adapted to galleries and moved over to interior settings (Kozlu, n.d.).

The screen has its origins as a performative piece much like many works by of Andy Goldsworthy. The sculptural works of Goldsworthy can be as ephemeral as a sliver of ice, or as enduring as a wall of stones. The “throws," of sand, bracken, sticks, water, snow, or other materials are noticeable among his ephemeral works in which Goldsworthy hurls a mass of material into the air photographing the peak moment of the event as a performative corollary of the making of the sculpture. The physical presence of Goldsworthy is more remote in some of his other ephemeral works such as a trail of leaves fastened together with thorns placed in a river to flow away and disperse (Anonymous, 2011).

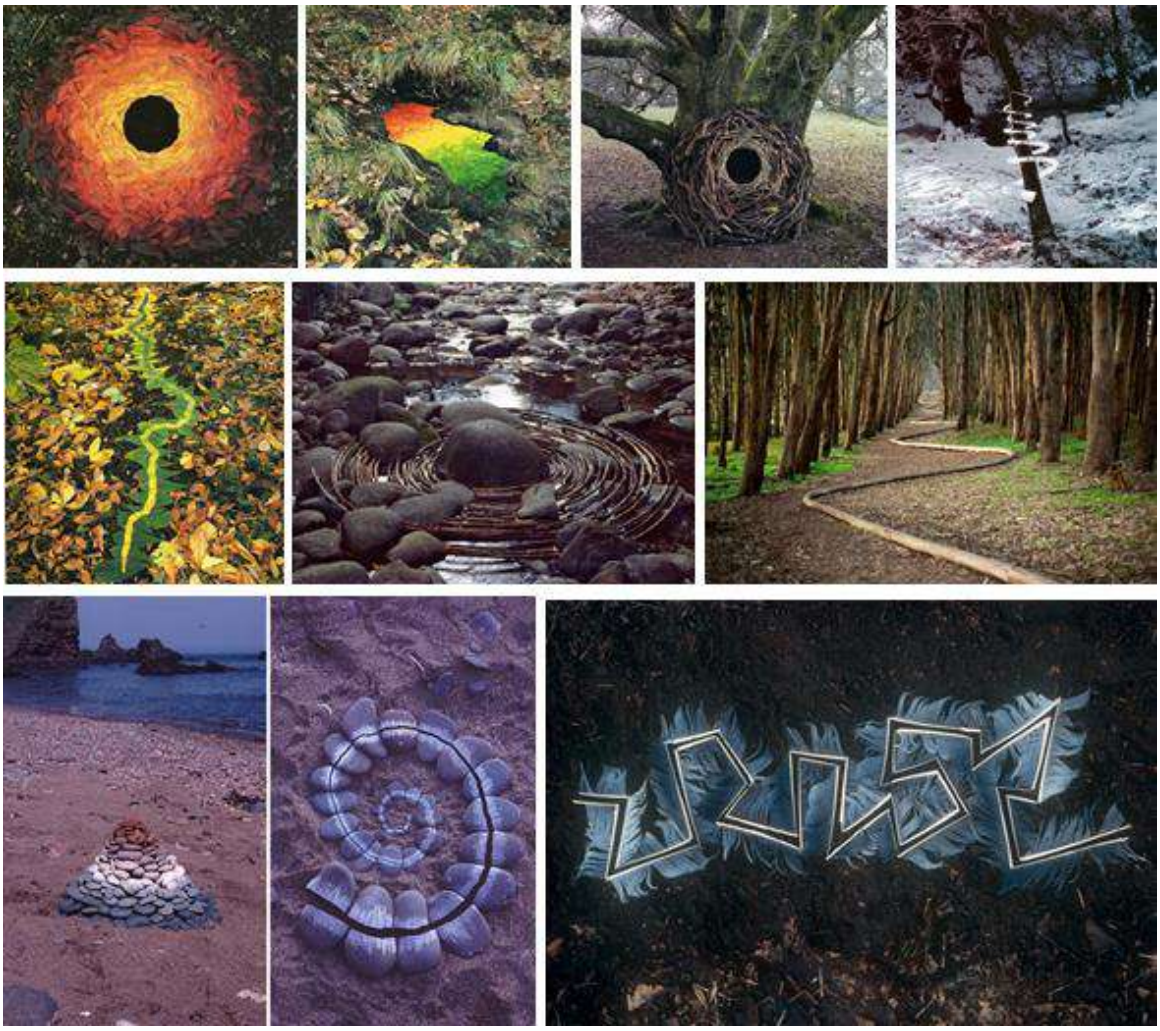

Figure 4. Examples from Andy Goldsworthy's Works (URL-3)

Walter De Maria: De Maria is renowned for massive and large-scale installations delving into issues of time and space on an imposing scale. He is one of the most eminent contributors to land art. The art of Walter De Maria art along with his use of the earth as a medium from utilizing lighting rods in New Mexico to highlighting chalk lines in the Mojave Desert have inspired a multitude of artists spanning different generations. The Lightning Field created in 1977 is his most famous and renowned piece despite the fact that he worked on several notable installations over the years (URL-4).

De Maria and the Dia Foundation shifted their attention to Quemado during the mid-seventies as a result of the coincidence of a relatively high number of lightning days per year with the availability of purchasable, flat, semi-arid, sparsely populated range land. The ideas of De Maria related with the Lightning Field were already tested during a pilot project near Flagstaff, Arizona, in 1974. The foundation acquired five or more sections (a section is a square mile, or 640 acres) northeast of Quemado in his name. A grid of 400 stainless steel poles with pointed tips was erected here by De Maria. The grid extends out a mile from east to west and slightly over a kilometer from north to south; there are twenty-five and sixteen rows containing poles from the east-west and the north-south directions respectively. They are spaced 220 feet apart with 331 feet on the diagonal. They are installed in such a way so as to form a continuous plane at an average height of twenty feet with their tips seven and one-half inches above ground despite fluctuations of ground level. In the meantime, Dia bought and renovated a building for the local administrative office of the Lightning Field in the town of

Quemado. There is also a mini-museum of De Maria's work with a selection of the Silver Meters and the circle and square Equivalents on view. There is a low chance of seeing dramatic lightning strikes since lightning storms pass over the field approximately three days a month during the lightning season, from late May through early September (Beardsley, 1981) (Figure 5).

Figure 5. "The Lightning Field", USA (URL-4)

It is indeed a finished installation of the materials on a site, however one that is fully completed only when lightning strikes. Even then its completeness lasts only for an instant. The shiny metal finish and the positioning of the poles provide a site in anticipation of the lightning on days when no storms are in sight. It seems as if the poles disappear and reappear based on the changes of light across the site. Lightning Field is an "unfinished" work that is completed over and over again by its engagement with the forces and patterns for which it was designed (Houge, 2004).

3.2 Land Art Examples by Turks

Mehmet Ali Uysal: Uysal's sculptural interventions conceptualize presence and absence, with an awareness of the history of installation and site-specificity. Uysal generally forms his works at the specific area where the work is to be displayed. Hence, effective plastic characters have always stood out in Uysal's works emphasizing their statuesque structures. Uysal plays with volume and dimension in exterior settings and his interior works often engage with the architecture of the gallery. The installations of the artist in the past have questioned the relationship between "skin", "space" and "body" by way of various metaphorical references (Aydın, 2014; URL-5)

Skin 2 (Ten) that can be considered within the scope of Land Art is one of the best known works by the artist. The first was built at Meuse, France while the second was built for a festival at Chaudfontaine Park in the city of Liege in Belgium. The artist generally plays with the perceptions of the viewer aiming to establish a connection between the earth and human skin. He depicts the similarity of the soil with the skin by flexing the surface of the soil in this work (Aydın, 2014; Tandoğan and Erdi Es, 2018; URL-5). The work is ranked number 3 in the "Top Ten Public Art" list published by The Independent (Aydın, 2012; URL-6) (Figure 6).

Figure 6. Examples of Uysal's works: i) "Skin 2", Belgium (Aydın, 2014), ii) "Mirror" (Aydın, 2014), iii)"Paper Plane" (Tandoğan and Erdi Es, 2018)

Varol Topaç: The artist who included the space itself into his works, designing works for spaces makes references to nature, life and humane values in his works. Moreover, he is also attentive to make daily productions in nature which are documented by way of photographs. Topaç also puts forth works such as kinetically breathing person for emphasizing the rhythm, dynamism and action in life (Aydın, 2014; Tandoğan and Erdi Es, 2018). As one of the most important names representing our country in the fields of kinetic sculpture and Land Art, Topaç, used a sensor moving the artwork with the help of an electrical motor when the viewer approaches it. In this way, the viewer also plays a part in the artwork by making it move upon approaching (URL-7).

"Zipper Grass (Fermuar Çimen)", one of the works by the artist refers to the state of alienation from nature. Whereas the work entitled "The Door Of Perception (Algı Kapısı)" aims to combine nature and culture by forming a road and gateway. The artist symbolizes trees that wish to leave the forest in his artwork entitled "Tumbling Trees (Yuvarlanan Ağaçlar)" actualized in the city of Gongju, Korea. Trees in circles built on the pathway have been used as symbols creating an effect that resembles the feeling of tumbling (Tandoğan and Erdi Es, 2018) (Figure 7).

Figure 7. Examples of Topaç's works: i) "Tumbling Trees", South Korea (Aydın, 2014), ii) "The Door Of Perception", Finland (Aydın, 2014), iii)" Acrobat", Croatia (Tandoğan and Erdi Es, 2018), iv) "Zipper Grass", Turkey (Tandoğan and Erdi Es, 2018)

Mehmet Kavukçu: Kavukçu frequently made use of geometric forms in his works thus intervening in public spaces where there is no art; focuses on conceptual means of expression on space, area, light, sky, scenery, historical process and proofs thus putting forth aesthetic products within this system. The artist carrying out his works in Erzurum in a plain and simple manner strives to transform the disadvantageous climate conditions into an opportunity for his field of artistic production. He questions relations with nature and with humans that are a part of nature, enabling the viewers to take part in this process of questioning carried over to various areas of performance by way of the language of art. Mysterious impacts are generated subject to the position, distance and movements of the viewer when objects that are sometimes distinct or sometimes semi-visible in constructions some of which are covered with thin or thick steel wires are combined with crystallization due to icing. The process of melting during the daytime when the weather is warmer and the process of re-freezing at nights when the weather is colder provide a very dynamic and variable texture to the surfaces of products in which climate conditions and especially ice is one of the defining aspects (Figure 8). Thus, interactive, lively and variable products can be attained in his studies by way of this cycle (Aydın, 2014; Tandoğan and Erdi Es, 2018).

Figure 8. Examples from works of art by Kavukçu in Erzurum (Turkey): i) "Crystallizing Work of Art (Kristalleşen Sanat Nesnesi)" (Aydın, 2014), ii) "Storm (Fırtına)" (Tandoğan and Erdi Es, 2018), iii) "Pair of Minarets-Ice and Fire (Çifte Minare Buz ve Ateş)" (URL-8)

The artistic discipline of Kavukçu focuses on outer lines and inner gaps that put forth the characteristic features of structures. Spaces acquire new meanings after being transformed into objects of art as a result of interventions. Kavukcu strives to establish a new totality of meaning stemming from the knowledge of space in addition to visual changes in the setups of spaces (Aydın, 2014; Tandoğan and Erdi Es, 2018).

3.3 Space and Time Related Problems in Land Art Applications and Solution Suggestions

While Land Art aims to have the viewer question the spatial ownership of the work, it also tries to instill feelings of awe and sensitivity towards the environment. For this purpose, temporary-permanent works of art are produced at different scales (Güner and Ataman, 2016). However, artists have become dependent on wealthy individuals and foundations in order to finance their high-cost projects since monumental projects require significant financial support. They have overcome this problem later on by shifting towards smaller scale works (Tandoğan and Erdi Es, 2018).

Works by Land Art artists in open areas are mostly works that are not permanent and that can degrade due to the harsh conditions of nature. Works comprised using natural materials are prone to various issues regarding the presentation of the artwork and its permanence. The fact that works of art displayed in open areas will be lost after a certain period of time and/or the fact that they can be experienced by a very small number of people resulted in many artists to develop different approaches and strategies. Some take photos or record videos thus documenting the work of art while others construct a copy of the work in galleries. In each case, the artists carry over their artworks to a more permanent state thus uniting them with viewers (Mergin, 2018; Tandoğan and Erdi Es, 2018).

"Time/period" presentation has also been a problem in Land Art works that have been ongoing and developing since ancient times. All required information should be provided in order for the characteristics of its time period to be perceived accurately. It is ensured that the viewers perceive the artwork fully by way of incorporating via documents such as photographs, videos and texts the various factors related with the artwork such as the conditions for its preparation, material and intention. Imagination and the participation of imagination play a central role in the perception of these works of art. Even though the artworks actualized in open areas in nature with the use of three dimensional materials carry the attributes of statues, alternative insights are provided to traditions of generating art by shifting the object from the center of aesthetic awareness and centralizing their interactions

with their position, environment and the participation of the viewer. This is the primary duty of the documentary photographs/videos of many Land Art pieces (Mergin, 2018).

CONCLUSION

Works of Land Art that opened doors to a whole new world of possibilities by stepping beyond the traditional materials and methods attract attention with their harmony with nature while leaving a trace on the world (Güner and Ataman, 2016). Land Art differs from other movements of art with regard to the facing of humans with nature that actually comprises their essence (Kınam Dokuzlar, 2018). Space is defined by senses beyond the three dimensions that make up its objective presence. Moreover, works that display the perfect harmony between material, space, location and time enable the emergence of visually strong works in the landscape that belong to no one as well as to all of humanity (Güner and Ataman, 2016). In this regard, this movement that started the shift towards the environment is closely related with landscape architecture through the use of land itself as well as natural materials.

Land art should be considered as an artistic protest against the artificiality, or in other words, the plastic aesthetics and ruthless commercialization of art at the end of the 1960s in America. Exponents of Land Art rejected museums or galleris as the setting of artistic activity and developed monumental landscape projects which were beyond the commercial art market (Traverso, n.d.).

Land art works with which we can establish sensory contact enable landscape, art, nature and architecture to come together while generating new perceptions by suggesting means to establish direct contact with landscape and art subject to the conditions of the time period. This is how landscape changes throughout history.

The concepts of art, landscape, urban and public open spaces can be defined differently, however these concepts also carry meanings that are interrelated. Hence, the design of spaces where art is exhibited and where art meets the public have significant importance as one of the study areas of landscape architects with regard to establishing the relationship between art and people. Land Art which makes use of rural and urban areas as artistic material is one of the leading artistic approaches of our day. Applications with high interaction that are shaped by an aesthetic understanding will emerge with the integration during the design process of users as well as all spatial components that make up the landscape. This in turn will make significant aesthetic, physical, social and economic contributions to the area. The most distinctive characteristics of Land Art pieces as landscape design with variable and more than one meaning are; having natural and cultural characteristics that are unique to the area, being comprised of materials that are specific to the area, being accessible by everyone, participative, raising awareness, addressing cultures in different time periods while interacting with different disciplines. Landscape designs with these characteristics also have spatial and socio-cultural effects on the city (Düzenli et al., 2007).

Designs under the conditions of our day should be made in Land Art works by taking into consideration the results of small actions. Design for a sustainable life has impacts on the society that raise awareness and organize actions for change (Kınam Dokuzlar, 2018). Land art works should enable this transition by raising awareness on issues related with the environment and society while symbolizing the actions suggested as solution for global

environmental issues. Important works carried out by landscape architects for the environment should be integrated with art in order to raise awareness. Because symbols play an inevitable role in the arrangement of habits and the learning of sustainable actions.

It is observed that foreign artists generally apply their works in rural areas and hence recycle their works of art back to nature. They document their works with photographs and videos to ensure that they hold a permanent location in the social memory and build a miniature of their works in indoor settings such as galleries even though they are generally opposed to the idea. This movement of art that emerged in America during the 1960s with many implementations was adapted by Turkish artists after the 2000s. However, it is observed that majority of the Turkish artists implement their works not in their own country but mostly in urban public areas in foreign countries. Since the works carried out in urban public spaces are considered as a plastic object, they have become landmarks at their locations of implementation due to their permanent characteristics. Land art works at different national and international levels make up an identity for the city they are located in as significant reference points before disintegrating in nature therefor becoming important symbols of the city. In this scope, applications characterized as cultural landscape studies take their places in urban memory as important symbols for both the residents and visitors alike.

Land art is an important form of approach for making a point in the urban and rural landscapes and to raise awareness for nature in our cities where nature is continuously receding due to the emphasis on fast and uncontrolled urbanization. It is important to adopt and popularize the implementations related with this approach; and to produce and encourage the production of projects based on the perspective of land art philosophy.

REFERENCES

Anonymous (2011). Andy Goldsworthy. Pori Art Museum Publications 110.

Aydın, S. (2012). In The Art, Rejection of Modernist Ideology And Comparison of Two Artists in the Context of Land Art, Which Is An Ecological Approach; Richard Long and Michael Heizer. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 51-63.

Aydın, A. (2014). Türkiye'de Yeryüzü Sanatı. Yüksek Lisans Tezi (yayımlanmamış). Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara, 87s.

Beardsley, J. (1981). Art and Authoitarianism: Walter De Maria's Lightning Field. *October, Art World Follies, The MIT Press,* 16, 35-38.

Beyoğlu, A. (2017). Sanat Eğitiminde Mekan Kavramının Teknolojik Gelişmelerle Sanatçıların Yapıtlarındaki Başkalaşımı. *PAU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 41, 47-59.

Düzenli, T., Alpak, E.M., Tarakçı Eren, E. (2007). The Significance Of Public Space Art in Landscape Architecture. *Yıldız Journal Of Art And Design*, 4(2), 143-158.

Güner, E., Ataman, G. (2016). Bir Ritüel Olarak Sanat: Richard Long. *Akdeniz Sanat Dergisi,* 9(19), 62-73.

Houge, M. (2004). The Site as Project. Lessons from Land Art and Conceptual Art. *Journal of Architectural Education,* 57(3), 54-61.

Jana, R., Tribe, M. (2009). New Media Art. Taschen America, LLC

Kınam Dokuzlar, B. (2018). Çevresel Bir Yaklaşım Doğrultusunda Sanat ve Tasarım Çalışmaları. *Medeniyet Sanat - MÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 4(1), 33-52.

Kozlu, D. (n.d.). Touching The Nature Wıth Andy Goldsworthy. *The Journal of International Social Research,* 25 (6), 356-363.

Lehenbauer, M. (2012). Blending Nature : Land Art as Expression of Culture, Aesthetics and Sustainability in the Regeneration of Postindustrial Landscapes. MacLeod Tailings Reclamation Project as Example. Master Thesis, Department of Landscape Architecture, University of Natural Resources and Life Sciences, Vienna, Austria 140p.
Mergin, A. (2018). Land Art ve Mekan Bağlamında Süre, Süreç, Temsiliyet Problematiğinin Dil ve Mekan İlişkisi: Sanatçının Varoluşsal Uzamı. Yüksek Lisans Tezi (yayımlanmamış). Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 234s.
Pekşen, A. (2005). Nevada Çölü'nde Taştan Bir Kent Heykeli. Retrieved from http://www.izinsizgosteri.net/new/?page=1&content=95.
Sindelar, J.M. (2017). Land Art as a Means to Negotiate Natural and Cultural Heritage in the United Arab Emirates. *Český lid ,* 104(2), 213-230.
Solberg, I. (2016). Land Art in Preschools. An Art Practice. *International Journal of Education & the Arts*, 17(21). Retrieved from http://www.ijea.org/v17n21/.
Tandoğan, O., Erdi Es, B. (2018). Dünya'da ve Türkiye'de Arazi Sanatı (Land Art). *idil*, 7(51), 1359-1368.
Traverso, A. (n.d.). Participationand Immersion into The Cultural Event: Land Art's Educational Perpective. *Education Sciences and Society*, 159-169.
URL-1 http://www.idealonline.com.tr/IdealOnline/lookAtPublications/paperDetail.xhtml?uId=86257 & (Access date: 02.12.2019)
URL-2 https://news.artnet.com/art-world/spiral-jetty-utah-state-artwork-889433 (Access date: 02.12.2019)
URL-3 https://www.boredpanda.com/land-art-andy-goldsworthy/?utm_source=google&utm_medium=organic&utm_campaign=organic (Access date: 02.12.2019)
URL-4 https://publicdelivery.org/walter-de-maria-lightning-field/ (Access date: 02.12.2019)
URL-5 https://www.artsy.net/artist/mehmet-ali-uysal (Access date: 02.12.2019)
URL-6 https://www.haberturk.com/kultur-sanat/haber/1012090-dunyanin-tenini-sikistirmak-istedim (Access date: 02.12.2019)
URL-7 http://pieceofart.news/varol-topac-roportaji/ (Access date: 02.12.2019)
URL-8 http://mehmetkavukcu.com/
Weilacher, U. (1996). Between Landscape Architecture and Land Art. Basel: Birkhäuser.

SPATIAL DEVELOPMENT STRATEGIES WITHIN THE SCOPE OF URBAN DEVELOPMENT SCENARIOS

Pelin KEÇECİOĞLU DAĞLI[1*], Canan CENGİZ[2]

[1]Res. Asst., Bartın University, Faculty of Engineering, Architecture and Design, Department of Landscape Architecture, Bartın, Turkey
[2]Assoc. Prof., Bartın University, Faculty of Engineering, Architecture and Design, Department of Landscape Architecture, Bartın, Turkey

Abstract
Strategic spatial planning takes into consideration urban development not only within the scope of physical development, but also within the scope of strategies related with social, cultural and economic development in the city. In other words, economic, social and environmental policies that play a strong part in transforming/changing the space but that are not directly related with the physical space are also among the topics of strategic spatial planning in addition to the strategies and policies related with the physical development of the space and are related directly with urban development. Urban Development Strategy Framework as the main product of the spatial strategy and action plan that includes the social, economic and spatial development goals of the city along with the action areas is a tool for developing a new scenario for the city. Road maps, strategic plans and vision plans hold an important place in the process of restructuring the future of cities in the light of scenarios. As such, the road maps prepared with a strategic spatial planning approach are important for imagining the future of cities. Whereas Urban Road Maps suggest the visualization of urban dynamics with a new vision and strategies within the framework of 'Developing Cities', 'Shared Cities' and 'Culture Cities' approach. 'Spatial Development Strategy Schemes or Frameworks' is the product of Spatial Road Maps. Spatial Development Framework is the strategic framework to formulate the connection between proper land use guide system and land use management system. In this scope, the present study puts forth the structural framework related with spatial development strategies through examples of approach and content. Studies on the implementation of development strategies together with road maps that define new strategies and action areas for actualizing spatial, social and economic goals have been taken into consideration at the national and international contexts. As a result, assessments have been made within the framework of developing applicable approaches and models within the scope of spatial development strategies in order to ensure the success of urban development scenarios.

Keywords: *Strategic spatial planning, Urban development, Road Maps, Spatial development, Urban Development Scenarios*

1.INTRODUCTION

Strategic spatial planning considers urban development ont only within the scope of physical development but also within the scope of urban strategies related with social, cultural and economic development (Anonymous, 2009). Strategic spatial planning that is directly related with urban development has a significant impact on urban transformations (Hersperger et.al, 2019). The purpose of strategic spatial planning that is gaining growing popularity in the world with regard to the goal of developing a coordinated vision for directing the medium and long term development of urban regions (Hersperger et.al., 2019) is to develop images,

contents and decision frameworks in order to make an impact on and manage spatial change (Albrechts and Balducci, 2013). Urban development strategies are developed for cities within this scope.

Urban Development Strategy (UN-Habitat, 2009) as a city-centered strategic planning approach implemented in over 200 cities worldwide is a participatory process focusing on determining the already existing urban opportunities, making use of them and benefiting from a competitive advantage (Rasoolimanesh et.al., 2015). The following themes are critical for Urban Development Strategies: i) Livelihood such as job creation, business development and sources of household Income ii) Environmental sustainability and energy efficiency of the city and the quality of its service delivery, iii) Spatial form and its infrastructure iv) Financial resources v) Governance (Anonymous, 2006). Whereas the Urban Development Strategy Framework as the main product of the spatial strategy and action plan- encompassing the social, economic and spatial development targets and action areas of the city- is a tool for developing a new scenario for the city (Anonymous, 2016a). The strategies in this framework have been designed for making maximum impact for reaching the goal directly related with the vision at the lowest possible cost. Fundamental strategies should not exceed five since no city may focus on more than one intervention at a single time. Each strategy includes actions in themselves (Anonymous, 2006).

Road maps, strategis plans and vision plans hold an important place within the process of rebuilding the future of cities in the light of scenarios. In this regard, road maps prepared in accordance with the strategic spatial planning approach play an effective role in the building of the cities of future. Whereas ‘Urban Road Maps’ suggest the development of urban dynamics with new visions and strategies within the framework of ‘Developing Cities’, ‘Sharing Cities’ and ‘Culture Cities’ approaches. ‘Spatial Development Strategy Schemes or Frameworks’ are the products of ‘Urban Road Maps’ (Anonymous, 2016a). Spatial Development Strategy Framework is necessary especially for developing strategic spatial planning methods adapted to the conditions of countries with weak planning systems facing rapid urbanization. These methods act as meaningful guides to the assessment of the regional characteristics of the city system as well as the implementation of national urban policies and strategies. Spatial Development Strategy Framework helps in developing an understanding on the roles of various urban settlements in the region and their connections in addition to framing the regional structure within the context of habits and uncertainties specific to countries that are subject to uncontrolled urbanization (Spaliviero, et al., 2019).

In this scope, the structural framework, approach and content related with spatial development strategies was put forth in the study with examples. As a result, assessments were made within the framework of developing an applicable approach and models within the scope of spatial development strategies in order to ensure the success of urban development scenarios.

2. MATERIAL AND METHOD

The national and international visual/written literature on the subject and selected examples comprise the material of the study.

Approaches related with spatial development strategies were put forth during the first stage of the study method with examples obtained from studies in literature. While in the second stage, studies on the implementation of road maps and development strategies defining new strategies and action areas for reaching the spatial, social and economic targets were taken

into consideration within the national and international context in accordance with the selected examples.

3. FINDINGS

Cities of Düzce, Bursa and Çayırova (Kocaeli) from among those that developed a spatial development strategy framework at the national level and cities of London (England) and Karlsruhe (Germany) from among those that developed a spatial development framework at the international level were examined in the study.

3.1 Examples of Spatial Development Strategies at the National Level

Düzce Spatial Development Strategy Framework (Anonymous, 2012): "Innovative Corridor; 5 Corridors / 5 Themes", "Thematic Nodes", "Green Network" and "Strong Texture" comprise the fundamental strategies adapted within the scope of the spatial development strategy framework of Düzce (Table 1).

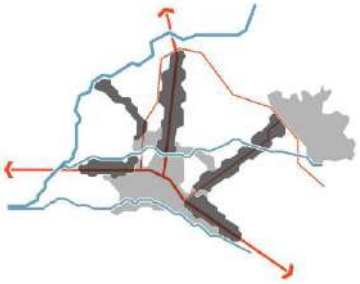
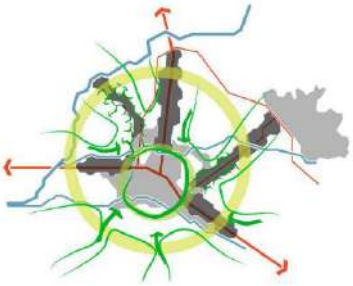
There are already existing urban development corridors as well as new corridor developments that form the new urban backbone/axis of Düzce. Already existing urban development corridors are comprised of the eastern corridor characterized by irregular industrial zones; western corridor characterized by commercial, industrial and urban service use; and northern corridor characterized by residential and urban service areas. In addition to the already existing corridor developments, a new corridor development in the north and south direction integrating with the new center will constitute a "new urban backbone/axis" characteristic. Creating "green corridors" between the differentiating five urban development corridors will also be important in the city.

The development of new nodes in the city based on various themes such as culture and art, service and entertainment, mixed use (residential-commerce), public spaces (health, education etc.), informatics and technology takes urban sprawl under control while supporting innoviative corridor development.

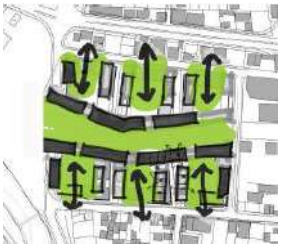
The green belt with large open spaces connecting the outlier nodes on the corridors defines the strategic/development aspect of the city. Whereas the green corridors connecting the nodes close to the city and the rivers located to the north and south of the city comprise the recreation areas for the city.

Public spaces with equal access opportunities for everyone, access to water, architectural aesthetic, new urban green network and structure typologies should be discussed for improving the quality of life with the new design of the city within the scope of developing a strong texture, and the most suitable and best options should be determined.

Table 1. Fundamental Strategies and Decisions as Part of Düzce Spatial Development Strategy (Anonymous, 2012)

Fundamental Strategies	Decisions	Diagram
Innovative Corridor	The strategic direction of the city should be defined. Attractive spaces should be developed for transferring the rights of structured areas. Service areas should be developed at the regional and urban scale. Liberated green corridors should be created between the existing corridors.	
Thematic Nodes	Elevation and density strategies should be determined at nodes where the structuring is intensive. The elevation and density strategies at the nodes and corridors should decrease towards the edges. The diversity of the transportation systems inside the city and their integration with the nodes should be completed in order to ensure that the nodes are integrated with the city and themselves and to develop living nodes in the city. Thematic nodes should be designed as centers for mixed use and the balance between living and working areas should be established. Innovative uses such as education, innovation, technology should be supported at the nodes, and new economies should be developed. Each node should be varied with public space usage.	
Green Network	The development direction of the city should be defined. The differentiating centers on the corridors that should be connected to each other. Nodes should be defined for strengthening the relationship between urban and rural areas. Plain settlement and agricultural areas should be determined for taking the development of agricultural areas under control. Activity areas that bring together urbanites and the nature should be developed.	

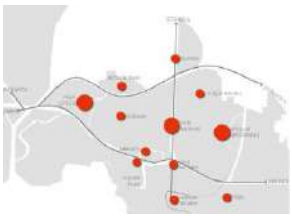
 ISBN 978-625-7029-51-3

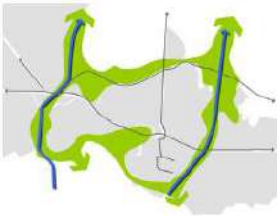
Strong Texture	It is necessary to restructure the already existing city in order to improve the physical strength of structures. The carrying capacity of the city, integration/structuring capacity at the city block/lot level, density strategy, floor-precedent strategy, transformation areas (vitalization nodes) should be determined.	

Bursa Spatial Development Strategy Framework (Anonymous, 2010a): Strategies have been developed for the city of Bursa in accordance with objectives suıch as attaining the integrity of the green belt, protecting green corridors, designing open area systems connecting the green areas, development of new nodes with mixed use encouraging urban development, development of corridors between nodes, completing urban texture transformation, development of pedestrian connections and social areas. “Node”, “Corridor”, “Green Belt”, “Edge” and “New Urban Texture” comprise the fundamental strategies adapted within the spatial development strategy framework of Bursa (Table 2).

Two focus typologies have been determined as “New Nodes” and “Social Nodes” in the City of Bursa for mixed-use nodes at the intersection of the connecting roads of the city with high accessibility. While the new nodes are areas without the attributes of a node in the current state, social nodes are areas that have a node attribute in the current state but require improvements in areas such as infrastructure, activity areas, spatial quality and economic return in their relationships with the environment. These areas are comprised of areas at the historical center of the city and green areas distributed across the city. Areas of opportunity, mixed use, accessibility, connections, node hierarchy are important in node strategies.

Table 2. Fundamental Strategies and Decisions as Part of Bursa Spatial Development Strategy (Anonymous, 2010a)

Fundamental Strategies	Decisions	Diagram
Node	The node strategy related with the city includes providing development incentives for nodes with development potential or for new nodes and encouraging miexed use. The nodes are areas where the urban economy replenishes itself and activity areas that enliven their surroundings as well as the corridors between the nodes. A total of 12 nodes with different attributes and hierarchies have been determined within the scope of Spatial Development Framework.	

Corridor	Strategic connections should be designed between the nodes encouraging the development of corridors. The corridors are strategic connections that increase the accessibility of the nodes. Open areas and walkway systems for pedestrians, social-cultural areas and economic activity areas for improving urban economy should be present in these life corridors between the nodes.	
Green Belt	Green belts are ecological systems surrounding the city which bring together natural assets such as plains, riverbeds, valleys and forest areas. The purpose of green belts is to take urban development under control. Hence, structuring at green belts is at a minimum level and areas for public use along with recreation areas should be supported.	
Edge	The settlement areas, roadsides and natural areas that will be affected from the change in the city, the strategies for handling them should be defined. In this scope, strategies should be determined with regard to how natural areas will be protected, how settlement areas will be affected from the changes and the kinds of developments that will take place at the roadsides.	
New Urban Texture	New strategies should be determined for minimizing the structure quality risk, improving the quality of life and developing new living-working areas. It is aimed to trigger the transformation of urban texture as a result of the development of a new center and hence attaining a legal urban texture that is resistant against earthquakes.	

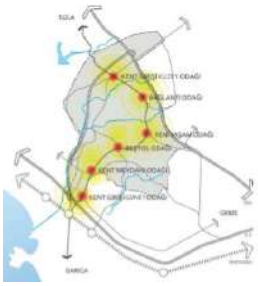
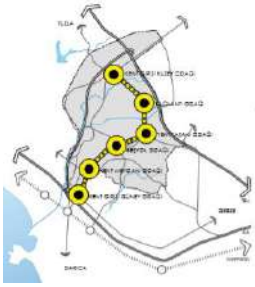
Various forms of use such as squares, green spaces, sitting areas, activity areas etc. which are located in corridors with intensive structuring, and mixed use supported with public transportation connecting the main roads between the nodes which provide spatial diversity in the city. Two types of corridors have been determined for the city of Bursra as “Ecological Development” and “Life”. Characteristics such as connections, mixed use, new economies, pedestrian systems, urban texture, design quality and the design criteria for the road connecting Bursa and Yalova are important for corridor strategies. Green areas within the scope of green area strategies should be planned in order to plan the regions of transition from the urban to rural areas that is the edges of the city in a sensitive manner for preventing uncontrolled urban sprawl and ensuring sustainable development. Green area strategies are important to provide areas near the city for sports and open air activities, to protect the natural areas inside the city, to make it easier for the urban population to have access to green areas and to support urban transformation by putting to use the abandoned and disrupted areas of the city. It is important to define the edges for protecting the natural areas and agricultural areas surrounding the city and to determine the boundaries for city growth. Urban edges are determined based on boundaries such as borders, roads, natural area borders, rivers or topography. Special plans should be prepared for these edges in order to define the required strategies. These strategies may define the boundaries for urban development or may include

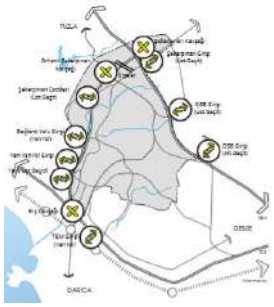
special applications for the defined boundaries. Roadsides with different characteristics in the city of Bursa have been determined as natural area edge and settlement edge. The urban texture strategies that should include the structuring capacity for the already existing city blocks, design criteria related with new typologies and design examples for new city block designs will provide healthy urban development.

Çayırova (Kocaeli) Spatial Development Strategy Framework (Anonymous, 2010b): Facilities, spatial problems, 5 fundamental strategies, integration strategies comprise the primary strategies adapted within the spatial development strategy framework for Çayırova. The 5 fundamental strategies determined for directing spatial development are "Triangle", "Node", "Axe", "Edge and Entrance" and "Green Area" (Table 3).

Triangle strategies that contain triangle areas are strategies evaluating the dynamics of regional or urban areas with which economic, ecological and social values are protected and developed by way of cooperations for mutual benefit. Çayırova is comprised of triangle strategies defined as metropol, regional and sub-region. The nodes that are activity areas in which the urban economy renews itself and where there is an active social and cultural life are defined as centers that will direct the development of the district. Mixed use, accessibility, development incentives, different activities, design quality and characteristics of node hierarchy are important for node strategies. Three nodes with different characteristics and hierarchies have been developed as "Regional Development Node", "Urban Node" and "Life Node" within the scope of spatial development framework. The connections between the nodes for transforming the nodes into livelier centers that support each other are defined as axes. These connections are roads with different characteristics and the interaction areas of these roads. Axes that consist of roads with different characteristics and the interaction areas of these roads are roads with intensive structuring, high accessibility and mixed use. The axes strengthened by public transportation, private vehicle, bicycle and walking alternatives have facilities such as business areas, public services, enternainment and activity areas. Three different types of axes have been determined within the scope of Çayırova's development strategy as "Regional Development", "Urban Backbone/Axe", "New Life Axes". The green areas at the regional and urban scale should be protected for protecting the social, environmental and economic benefits of natural areas. An approach that increases usable green areas, designs green area systematic, brings together urban forest areas, takes into consideration the topography and protects the valley floors was developed when determining the green area strategies for Çayırova. Two types of green areas related with the area and its surroundings were determined within the scope of spatial construct: "Regional Green Area System" and "Urban Green Area System".

Table 3. Fundamental Strategies and Decisions as Part of Çayırova (Kocaeli) Spatial Development Strategy (Anonymous, 2010b)

Fundamental Strategies	Decisions	Diagram
Triangle	Metropol Triangles; are areas of cooperation formed by producing cities at the supra-regional level for improving economic added growth. Regional Triangles; are areas of economic and cultural cooperation at the regional scale. Social, economic and spatial cooperations should take place at the Sub-Region Triangle for improving the quality of life and space, it is important to strengthen the 'Urban Identity' construct with common goals.	
Node	Mixed use should be encouraged in nodes with development potential or newly developed nodes by providing development incentives. Nodes with high urban texture and population should be supported with public transportation systems. Nodes with a local scale, social quality that are rich in terms of social and cultural reinforcement areas have been suggested for regions where development is not encouraged. It has been stipulated to follow a quartering strategy in all residential areas and a small scale node has been defined within walking distance.	
Axis	Development incentives should be given to investors along the axes, social cultural areas and economic activity areas should be developed that will enliven the urban economy in addition to open areas and walkway systems for pedestrian use and public transportation oriented development investments should be increased.	

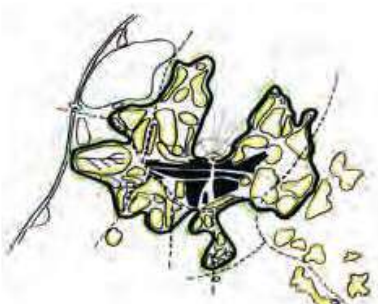
Edge and Entrance	It is necessary to include different uses that support the concept of "hub city" in potential areas that have not yet been structured in addition to the establishment of green areas for employees integrating these areas by way of walkways and designs that take into consideration the topography. The important subject that will define the identity of Çayırova at the regional scale is the design of high quality, accessible and powerful entrances. Strategies for road edges, city entrances and natural area edges should be defined for ensuring the integration with the surroundings at the regional scale and for taking urban development under control. It is necessary to make the entry and exit points of cities more perceivable, reassessment of highway transportation projects for this purpose as well as improving the perceptibility of the district via signs and signboards.	
Green Area	Strategies should be implemented for increasing the use of green areas in river and valley bases and creating green corridors where walkway and bicycle road transportation is present with sports areas and parks. Mixed function parks, sports areas and recreational areas should be developed for this purpose, it should be ensured that everyone living in the city has easy access to green areas via public transportation systems.	

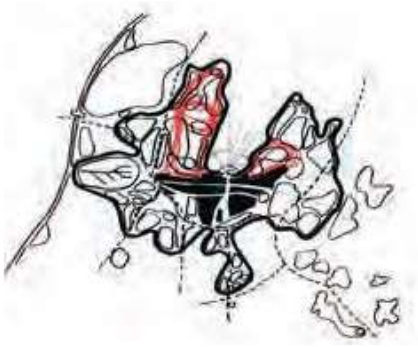
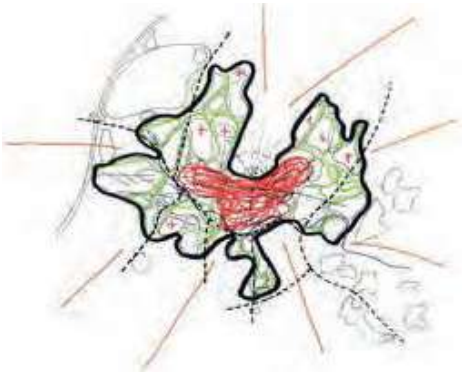
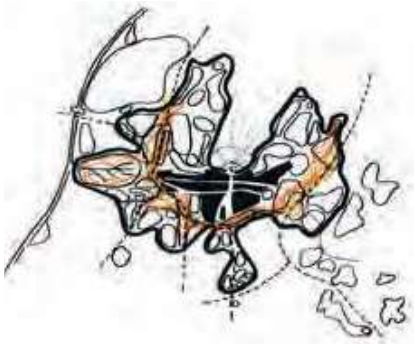
3.2 International Spatial Development Strategy Examples

Karlsruhe (Germany) Spatial Development Strategy Framework (Anonymous, 2016b):
New strategies have been developed for Karlsruhe for the renewal of the current residential texture, removal of spatial barriers, creating of new common spaces, intensifying of industrial and residential areas, transformation and improving of existing trading estates enhanced in order to ensure future-proof employment, enhancing and improving open spaces, well-connected transport systems for ensuring access to all its central facilities within five minutes, making the city's internal and external contours more apparent and to create new development areas within the already existing texture. "Synthesis", "Change", "Transformation", "Intensification", "Area Management" are the fundamental strategies adapted within the spatial development strategy framework of Karlsruhe.

The overall thrust of the city's future development is summed up strikingly by the seven drivers. The key issues at stake for Karlsruhe's future are put forth by the drivers clear objectives that play to the city's strengths are set out. Issues such as housing, employment, climate and transport in addition to reinforcing identity and adopting an unequivocal stance with regard to the city's design culture and future development are among these key issues (Table 4).

Table 4. Fundamental Strategies and Decisions as Part of Karlsruhe (Germany) Spatial Development Strategy (Anonymous, 2016b)

Fundamental Strategies	Decisions	Diagram
Distinct Outlines	Building and landscape elements are created to define the distinct spatial outlines thus marking the urban-rural threshhold. Karlsruhe's growth is restrained to areas within the outline. Points of transition between urban districts are functionally and aesthetically enhanced A unique appearance is provided to key entrances to the city and approach corridors.	
Green Adresses	City and forest coexist, Karlsruhe meets the Rhine: Rheinpark continues to develop, providing new recreational and experiential space. New routes are established for access from the city to the Rhine, especially via the Rhine docks. Further recreational areas and linkages between urban neighbourhoods are configured in the Hardt and Oberwald forests. The landscape sets the scene for improved links between social, economic and environmental concerns.	
Core Strength	The concept of the inner city as the dense, diverse and representative heart of Karlsruhe is pursued: An inner urban corridor will be extended to the south which crosses over the Kriegsstraße. "Tomorrow's boulevards" will be reinforced as representative elements for metropolitan development and uses. The station quarter will be developed as an urban gateway and as an address for trade and service industries. The inner city shall be strengthened as a location of identity and integration, a public attraction, and a location for retail, business, culture and housing.	

More Housing	Neighbourhoods with vibrant adjacencies that provide innovative solutions for population growth will be created: Existing neighbourhoods will be adapted to modern requirements for housing and open space. Gentle further development shall be fostered in existing neighbourhoods, especially with regard to climate adaptation. Capitalise on quality of place for open space, infratructure and mobility. New and existing areas will be developed around the airfield and in Neureut along with urban open space. The "Oststadt plus" neighbourhood and laboratory concept will be pursued providing a vibrant mix of research, technology and residential space.	
Cool Quarters	Tailor-made approaches are required for adaptation to climate change: Cooling and shade will be provided in the public realm and in open spaces, taking into consideration the climate adaptation in new areas and extensions to existing neighbourhoods while implementing complementary measures in open space. Cold air channels will be safeguarded connecting open spaces for reinforcingthe inner Green Network. Innovative means of climate adaptation shall be included in new development. New means of energy supply will be taken into consideration for a post-fossil-fuel age.	
Dynamic Cordon	Existing sites and reserves will be developed actively while creating development potential with regard to climate adaptation. Growth potential at urban gateways and transport nodes will be developed. Light rail network will be explored as a driver for the future, including multi-modal nodes and links to the tram network. Niches in buildings and spaces will be identified and equipped for supporting thefostering of small businesses and start-ups. Work actively with the region to put forth addresses and focus points for research, production and logistics.	

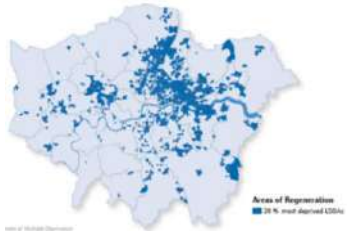
Urban Proximity	Accessibility is considered as the key measure of the development of transport systems and the city as a whole: Daily needs are met by way of developing footpaths and cycle lane networks. Light rail and trams stops are linked to footpath and cycle lane networks and other forms of mobility such as car sharing. The design of transport nodes fosters exchange and meeting. The connection between central connectivity nodes and local amenities and social infrastructure in local neighbourhoods is established for creating new meeting points in the quarter. Nighbourhood development is attained by way of utilizing the stimuli emanating from connectivity nodes.	

London (England) Spatial Development Strategy Framework (Anonymous, 2016c):
Within the scope of Spatial Development Strategy Framework, there are two main themes that support upper-scale plans: "A city that meets the challenges of economic and population growth", "A city that becomes a world leader in improving the environment". In line with these themes, spatial strategies for the city of London were determined (Table 5).

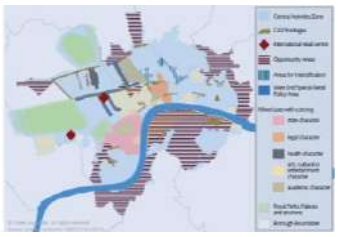
Table 5. Strategies and Decisions as Part of London (England) Spatial Development Strategy (Anonymous, 2016c)

Strategies	Decisions
London in its Global, European and United Kingdom Context	It should be ensured by the Mayor and the GLA Group together with all other strategic agencies that: London retains and extends its global role as a sustainable centre for business, innovation, creativity, health, education and research, culture and art and as a place to live, visit and enjoy; and the spatial, economic, environmental and social development of Europe and the United Kingdom is supported by the development of London, ensuring that the city plays a significant and supportive role in the UK's network of cities. The Mayor will strive to appropriate resources and investment from the Government and elsewhere in order to ensure that London excels among World cities as the major gateway to Europe and the UK.

London and The Wider Metropolitan Area	The securing of sustainable development and management of growth in the wider metropolitan area and the greater south east of England should be ensured with the cooperation of all relevant agencies (particularly boroughs and sub-regional partnerships) along with the Mayor and the GLA Group as well as the regional, and sub-regional partnerships, local authorities and agencies in the East and South East of England while co-ordinating approaches to other strategic issues of common concern. The Mayor strives to cooperate with the planning authorities in the southeastern and eastern regions of England via suitable arrangements established with local authorities and other relevant partners. The Mayor should cooperate with partners in neighbouring regions and appropriate parts of London in order to align approaches broadly (and, where appropriate, planning policy frameworks) and to lobby for timely and sufficient investment to realise the potential of, and address.
Growth Areas and Co-Ordination Corridors	The Mayor should, together with other partners including relevant London boroughs and sub-regions engage with relevant agencies beyond London to identify and develop: linkages across, and capacity of, nationally recognised growth areas including different parts of London (the Thames Gateway and London-Stansted-Cambridge-Peterborough). timescales and mechanisms for co-ordinating planning and investment in corridors of city region importance which connect London with the wider city region, including the Western Wedge, Wandle Valley and London-Luton-Bedford corridors.
Town Centres 	The Mayor will work together with the boroughs and other stakeholders for coordinating the development of London's network of town centres so as to provide: the main foci beyond the Central Activities Zone for commercial development and intensification, including residential development. the structure for sustaining and improving a competitive choice of goods and services conveniently accessible to all Londoners, particularly by public transport, cycling and walking. together with local neighbourhoods, the main foci for most Londoners' sense of place and local identity within the capital. Strategical coordination with relevant planning authorities including those outside London is required for the changes to the network such as the designation of new centres or the extension of existing ones where appropriate. The centres may be promoted to function at a higher level in the hierarchy or new centres can be designated where necessary thus giving particular priority to areas with particular needs for regeneration and better access to services, facilities and employment for identifying the deficiencies in the network of town centres. A lower level classification may be necessary for centers with persistent problems of decline.

Opportunity Areas and Intensification Areas 	The Mayor will; provide proactive encouragement, support and leadership for partnerships preparing and implementing opportunity area planning frameworks to realise these areas' growth potential, recognising that there are different models for carrying these forward; or build on frameworks already developed ; and ensure that his agencies (including Transport for London) work collaboratively and with others to identify those opportunity and intensification areas that require public investment and intervention to achieve their growth potential, encourage boroughs to progress and implement planning frameworks to realise the potential of intensification areas, and will provide strategic support where necessary.
Areas for Regeneration 	The Mayor will work with strategic and local partners to co-ordinate their sustained renewal by prioritising them for neighbourhood-based action and investment.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Sub-Regions 	The Mayor together with the boroughs and other stakeholders should, develop the most effective cross boundary working arrangements and groupings to address specific issues. The London Plan, and other strategies should be implemented on the basis of sub-regional structure under the inspection of the Mayor where appropriate. The regions have been classified as Outer London, Inner London, Central Activity Zone in order to ensure that the planning shareholders may develop more active and successful plans. For Outer London, The Mayor will, and boroughs and other stakeholders should, work to realise the potential of outer London, recognising and building upon its great diversity and varied strengths by providing locally sensitive approaches through LDFs and other development frameworks to enhance and promote its distinct existing and emerging strategic and local economic opportunities, and transport requirements. enhance the quality of life in outer London for present and future residents as one of its key contributions to London as a whole. The significant differences in the nature and quality of outer London's neighbourhoods must be recognised and improvement initiatives should address these sensitively in light of local circumstances, drawing on strategic support where necessary. For Inner London, The Mayor together with the boroughs and other stakeholders should, strive to realise the potential of inner London in ways that sustain and enhance its recent economic and demographic growth while improving its distinct environment, neighbourhoods and public realm, supporting and sustaining existing and new communities, addressing its unique concentrations of deprivation, ensuring the availability of appropriate workspaces for the area's changing economy and improving quality of life and health for those living, working, studying or visiting there.

4.CONCLUSION

It may be necessary to apply strategic spatial planning that takes into consideration the regional development stages in cases where traditional planning vehicles are insufficient and not suited for managing urban transformation processes. In this scope, it is important to strive for defining the strategies that may help in shaping planning processes as well as the actions of these strategies.

The spatial development framework of the city as an important tool affecting the long term development and transformation of the city and used by investors for monitoring and managing the investments is comprised of the spatial decisions given in accordance with the common vision, commen theme, common direction and common target of the city. Cities are reshaped, transformed and spread out over wide areas in time. Spatial development strategy frameworks should be defined in order to take urban development and sprawl under control. That is why, it is important that the developed programs and projects are tangible and applicable. It is aimed in accordance with the current regional dynamics to maximize the use of existing assets, infrastructure, resources and their capacities.

Some of the cities which have developed a spatial strategy framework at the national and international level have been examined in the study. It is observed in international examples that the implementation has commenced after defining the strategies and actions including the size of the population, function of urban and urbanization areas, participation to the plans according to the sector or sectors, plans determining the future in addition to the required infrastructure for completing the suggested growth model.

Whereas at the national scale; Turkey Spatial Strategy Plan activities started in 2012. The "Projcet for Determining the Method and Principles for Spatial Strategy Planning Preparation, Implementation and Monitoring Process" was carried out in 2012 with groups of academics within the scope of a participatory process. Essential documents related with the preparation of the Spatial Strategy Plan were prepared as a result of the project and the project outcome was defined in the Spatial Plans Regulation as the methods and principles for the preparation of these plans (URL-1). The goals of Turkey Spatial Strategy Plan have been put forth as defined in the official website of the Ministry of Environment and Urban Planning (URL-2) as; the development of human focused, sustainable, strong, smart cities with advanced socio-economic levels; ensuring the balanced distribution of infrastructure and services encompassing the urban and rural areas for the attainment of economic and social growth in accordance with the development policies; supporting the required spatial arrangements and infrastructure for the attainment of settlements with the ability to compete; and the integration of sectoral priorities, spatial development and environment policies taking into consideration the adaptation to climate change for the attainment of a sustainable environment. Accordingly, spatial strategy plans are prepared in our country. It is observed that the cities for which spatial strategy plans have been developed put forth a controlled development in Turkey.
Productivity and efficiency is increased when each country makes planning selections based on their unique states and dynamics. The strategic spatial planning processes that will be obtained as a result of the road maps and spatial development strategy frameworks put forth as a result of strategic planning works in accordance with the unique values and dynamics of our country will carry significant importance for meeting the spatial, social and economic goals.

ACKNOWLEDGEMENTS
The present study has been made within the scope of the Bartın University Scientific Research Project (BAP) coded 2019-FEN-CD-001 which is entitled "Determination and Evaluation of Land Use within the Context of Strategic Spatial Planning: Riva (Istanbul) Example". We hereby acknowledge our university for the support provided.

REFERENCES

Albrechts, L., Balducci, A. (2013). Practicing Strategic Planning: In Search of Critical Features to Explain the Strategic Character of Plans, *disP - The Planning Review*, 49(3), 16-27,

Anonymous (2006). City Development Strategy Guidelines: Driving Urban Performance. Cities Alliance Washington, D.C. http://www.araburban.com/files/file/cds-gudelines-final-march06.pdf

Anonymous (2009). Mekansal Planlama Sistemi ve Kurumsal Yapılanma Komisyon Raporu. Kentleşme Şurası 2009. https://webdosya.csb.gov.tr/db/kentges/editordosya/kitap1(1).pdf

Anonymous (2010a). Bursa Ovası Mekansal Gelişim Çerçevesi Raporu. Kentsel Strateji Danışmanlık Proje Geliştirme Ltd. Şti. https://kentselstrateji.com/wp-content/uploads/BURSA_mekansal-gelisim-cercevesi.pdf

Anonymous (2010b). Çayırova'nın Geleceği; Sınırlar Ötesi Bölgesel Güç Strateji ve Eylem Planı Raporu. Kentsel Strateji Danışmanlık Proje Geliştirme Ltd. Şti. https://www.kentselstrateji.com/wp-content/uploads/T-21_CayirovaMekansalGelisimStratejisi.pdf

Anonymous (2012). Düzce'nin Geleceği: Kültürel ve Doğal Mozaikten, 'Kalkınma Mozaiği'ne Doğru; 'Yeni Bir Stratejik Yön' Raporu. Marka Doğu Marmara Kalkınma Ajansı. https://www.kentselstrateji.com/wp-content/uploads/T-10_Duzce.pdf

Anonymous (2016a). Kentlerin Geleceği Yol Haritası Vizyon Planı Rehberi. Kentsel Strateji Danışmanlık Proje Geliştirme Ltd. Şti. https://kentselstrateji.com/wp-content/uploads/Yol-Haritas%C4%B1-Rehberi.pdf

Anonymous (2016b). Spatial Agenda Karlsruhe, Summary Report. Urban Planning Department, City of Karlsruhe. https://www.karlsruhe.de/b3/bauen/publikationen/leitbild/HF_sections/content/ZZnP1xobDqKxo8/ZZnP1BMZzUGx9i/RL%20Kurzfassung%20englisch%20RZ%20Teil%201_Blatt1-16.pdf

Anonymous (2016c). The London Plan, The Spatial Development Strategy for London Consolidated with Alterations Since 2011. Greater London Authority. https://www.london.gov.uk/sites/default/files/the_london_plan_malp_final_for_web_0606_0.pdf

Hersperger, A.M., Gradinaru, S., Oliveira, E., Pagliarin, S., Palka, G. (2019). Understanding Strategic Spatial Planning To Effectively Guide Development Of Urban Regions, *Cities*, 94, 96-105.

Rasoolimanesh, S.M., Jaafar, M., Badarulzaman, N., Ramayah, T. (2015). Investigating A Framework To Facilitate The Implementation Of City Development Strategy Using Balanced Scorecard. *Habitat International*, 46, 156-165.

Spaliviero, M., Boerboo, L., Gibert, M., Spaliviero, G., Bajaj, M. (2019). The Spatial Development Framework To Facilitate Urban Management in Countries With Weak Planning Systems. *International Planning Studies*, 24, Nos. 3–4, 235–254.

UN-Habitat. (2009). Global Report On Human Settlements 2009: Planning Sustainable Cities. London, UK, Earthscan.

URL-1 https://mekansalstrateji.csb.gov.tr/yapilan-calismalar-i-89083 (Access date:14.03.2016)

URL-2 https://mekansalstrateji.csb.gov.tr/hedefleri-i-89086 (Access date:14.03.2016)

"KÜÇÜK KARA BALIK" VE "KÜÇÜK BALIK" HİKÂYELERİNDE AŞAMA ARKETİPİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

THE COMPARISON OF STAGE ARCHETYPE IN "LITTLE BLACK FISH" AND "LITTLE FISH" STORIES

Gamze Gizem AVCIOĞLU

Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü

Ülfet DAĞ

Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü

ÖZET

Şaha karşı tutumları ile bilinen İran'ın çocuk edebiyatı yazarlarından Samed-i Behrengî (ö.1968)'nin küçük bir balığın ırmağın sonunu keşfetme isteğini ve bu yolda başına gelenleri anlattığı "Küçük Kara Balık" (Mâhi-yi Siyâh-i Kûçûlû) eseri dünyanın değişik dillerine ve Türkçeye birçok kez çevrilmiştir. Çağdaş çocuk edebiyatı yazarlarından olan ve yazdığı hikâyelerle on beşin üzerinde ödül alan Hamdullah Köseoğlu'nun (1945-) "Küçük Balık" eseri ise yardımlaşma ve arkadaşlık değerlerinin dile getirildiği kendini arayış hikâyesi olması açısından önem arz etmektedir.

Çalışmada Şah rejimini dolaylı yoldan eleştirmesi ve dönemin siyasî- sosyal olaylarını yansıtması açısından Samed-i Behrengî'nin diğer eserlerinden ayrılan "Küçük Kara Balık" ile küçük bir balığın özgürlük duygusuyla yeni yerler keşfetme arzusunun işlendiği Hamdullah Köseoğlu'nun "Küçük Balık" adlı eserleri aşama arketipi ışığında karşılaştırmalı olarak ele alınacak ve iki eserdeki başkahramanın balık olması ve özgürlük ruhuyla verdikleri mücadelenin benzerliği bu yöntemle analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Küçük Kara Balık, Küçük Balık, Aşama Arketipi, Benlik Arayışı.

ABSTRACT

"Little Black Fish" (Mâhi-yi Siyâh-i Kûçûlû) by Samed-i Behrengî (d.1968), writer of children's literature in Iran and known for his attitudes towards the Shah, describes the desire of a small fish to discover the end of the river and what happened in this way. The work has been translated into different languages of the world and Turkish many times. "Little Fish" by Hamdullah Köseoğlu's (1945-), writer of contemporary children's literature and has received over fifteen prizes for his stories, is important in terms of being a propriate striving story in which cooperation and friendship values are expressed.

In the study, Little Black Fish, which differs from the other works of Samed-i Behrengî since it criticizes Shah regime indirectly and represents political and social events of the time, and Little Fish, written by Hamdullah Köseoğlu which is about the desire of a small fish to discover newplaces with the feeling of freedom, will be discussed comparatively in consideration of stage archetype; and the fact that the heros in two works are fish and the similarity of their struggle with the spirit of freedom will be analysed with this method.

Key Words: Little Black Fish, Little Fish, Stage Archetype, Propriate Striving.

Introduction

In ancient Greek, the archetype means beginning, source, cause, departure point, basic principle (Gürol, 1993: 97). The archetypal criticism theory developed by James Frazer and Carl Gustav Jung in the twentieth century is important for investigating and analyzing the existence of archetypes in literary works. Archetypes are the images that lie in the collective subconscious of all humanity and they are usually found in myths. According to Jung, archetypes are universal elements and exist in collective subconscious (Jung, 2007: 67). The archetypes in the subconscious appear as countless symbols in the level of consciousness. Among the main archetypes are creative, regulating, healing wise, explorer, pure, warrior, magician, ordinary man, jester and lover (Parsa and Akmeşe, 2012: 6). One of the most important archetypes is the stage archetype. Joseph Campbell's monomyth or stage archetype formulated by examining all the heroic myths consists of three stages as departure, initiation and return. These stages are a cycle process, and this cycle process is the hero's return to the departure point with the successes he has gained by leaving his position and overcoming some difficulties. This archetypal journey is an essential mythos for the construction of meaning in literature, and at the same time it is an example for legends, novels and films.

The individualization process of the heroes in children's stories selected in this study will be examined in the context of the stage archetype. The selected works are Samed-i Behrengî's "Little Black Fish" and Hamdullah Köseoğlu's "Little Fish". The story of Little Black Fish is based on the fact that the anti-shah people wanted a fish to go to the seas. This was also the departure point of the story (Ertan, 2011: 43). In the Little Fish story; friendship, cooperation, sharing, self-confidence, the importance of family, working, joy of life, love and tolerance values are presented to the reader (Kuru, 2018: 213.) The most important feature in the handling of these two works is the use of a fish as a symbolic element.

Campbell divided the stages of departure, initiation and return into sub-phases. Departure consists of the phases of call to adventure, the refusal of the call, supernatural aid, crossing the first threshold and belly of the whale (2013: 65-109). The departure is the transition of the hero to an unknown area with a call by leaving his environment. This stage which will be seen as psychological awakening is the development of sense of ego (Sarıçiçek, 2013: 33). There must be first an internal or external call for the hero to have such an experience. Campbell emphasizes that the call to adventure is important for the hero to carry out this action because the call is the awakening of the ego mystically (2013: 65). From this point of view, we can say that the departure is the first precursor of the most sensitive time and the change. The call that the hero's got and his positive response to the call indicate that he is not indifferent to the change.

The second stage of the hero's journey is initiation and the phases of initiation are the way of exams, the meeting with the goddess, a seductive woman, atonement with the father, apotheosis and the final reward (Campbell, 2013: 113-221). Initiation is the stage in which the hero passes a series of exams by overcoming the difficulties and also individualization takes place there. According to Indick, the hero realizes his own power by passing these exams (2007: 132). We can also evaluate the initiation stage as a whole of exams because the hero also learns to have his sexual integrity and beat his ego here. These are also a kind of exam. The hero is fighting both physically and spiritually here. As Kanter points out, this stage is a process of maturation in which the hero has completed himself spiritually (2005: 136). The hero who reaches his spiritual integrity wins a definite victory by passing various exams thanks to his friends.

Return stage is the final and complementary cycle of the stage archetype. The return stage consists of the refusal of the return, the magic flight, rescue from without, the crossing of the return threshold, the master of the two worlds, and the freedom to live (Campbell, 2013: 222-267). It can be seen that the phases in the return stage are similar to the departure stage. There is a threshold that the hero has to cross in both stages. The hero gets the support of his assistants while overcoming these difficulties. In a sense, the turn stage can be seen as the hero's transmitting his experiences from his journey to the world where he came from. Özdemir evaluates the return like this: The return of the hero is the expression of his soul reaching a great maturity (2015: 244). The hero who passes exams and becomes mature has to return to the world he came from. This stage has in common with departure stage. The journey of the hero is completed with the return stage. Here, we need to draw attention to this point. When examining the works according to monomyth, not all stages can be seen one by one. According to Yücel, although this formula determined by Campbell is a basic structure, it can be adapted to different societies. Some stages may not be seen or the same stage may be repeated (2014: 28). These changes can be caused by social, cultural and religious diversity; however, we can say that this formula contributes to both the study of the works and the writing process of the authors.

Although these stages are seen as an external journey, it is also a journey inside the hero. The hero recognizes his own ego in this journey, sees his deficiencies, and manages to be psychologically whole by combining them. The fish which are the heroes of Little Black Fish and Little Fish are the models for the children to be a hero; because they also have an instructive characteristic in terms of reaching a psychological integrity and fulfilling their wishes. The works contain stage archetype fictionally. In this way, it is aimed to reveal the stage archetypes in Little Black Fish and Little Fish considering the stage archetype should be used in children's stories as a basic narrative material /pattern with its instructional aspect.

1.The Summary of "Little Black Fish" and "Little Fish" Stories

Little Black Fish was published by Samed-i Behrengî in 1347/1968. This story which indirectly criticizes the events of the Shah period begins when Little Black Fish wonders about the end of the river and wants to explore it. Despite all the opposition of his mother, Little Black Fish sets off with the desire to learn new things. During this departure, he meets many new creatures. Frogs and crabs are some of them. The lizard warns Little Black Fish against the dangers and gives him a dagger to protect himself. Although Little Black Fish defeats his enemies with this dagger, he can't escape from the cormorant and becomes a bait for him.

Little Fish by Hamdullah Köseoğlu, which we discuss as another story in our study, is about the struggle of a fish as in the story of Little Black Fish. This story begins with the arrival of a small fish into a pit close to the land being dragged by migration waves. Despite all the opposition of his mother, the biggest dream of the Little Fish is to cross the sea and see the land and the people. He sets off for this but he is dragged into a pit close to the land. He tries to survive with small amount of water in this pit. As the seasons change, the reduction of water leads Little Fish to trouble. In this difficult situation, he receives help from a little child and he is also helpful enough to offer his water to the pigeons so that they would not be thirsty. After a while he reunites with a group of birds, refuses their offer to take him to the sea and makes an effort to fly and to reach the sea. This story ends when the child who comes to the shore to see the Little Fish again sees a leaping fish and he considers it should be the Little Fish.

2. The Comparison of Stage Archetype in the Stories of "Little Black Fish" and "Little Fish"

The heroes of the works are also the fish that give their names to the works. The heroes desire to expand their horizons seeing different places on their journeys. In this way, they find themselves in many adventures. At the end of these adventures of Little Black Fish and Little Fish, the heroes have psychological transformation with their inner and outer struggles. The works are divided into three parts: the set off of the fish to see and explore new places, the adventures they experience and their desire to return. These three parts also conform to the pattern of departure, initiation and return.

2. 1. Departure Stage

The departure which constitutes the first step of the stage archetype represents both the place where the actions begin and the process. The most important step to start this process is 'call to adventure'. Campbell describes this process like this:

> "A mistake – seeming to be a chance only- brings out an unexpected world, and the individual is dragged into a relationship with the forces that are not well understood. As Freud shows, accidents cannot be explained by chance only. They are the results of suppressed desires and conflicts. On the surface of life, they are the fluctuations created by unexpected water resources. And they can be very deep, as deep as the soul itself. An accident can cause a fate to grow" (Campbell, 2013: 65).

The main factors that invite Little Black Fish and Little Fish to adventure on their way out are their limitless inner curiosity and themselves. Little Black Fish is bored with routine and common works with his mother and he has been in deep thoughts recently. Finally, one day he wants to talk to his mother before the sun rises and tells his mother that he is tired of fooling around and will walk away from where he is now:

> "Mummy; I don't want to wander about doing nothing from now on. My only target is now to reach the end of the stream we are living in! […] Please, do not misunderstand me, mummy. Nobody has taught me this. I am only telling you what has been in my mind for days. I have observed the other fish for a long time. I have watched the old fish saying 'I have finished my life in just a handful of water'. I want to know and learn: is this stream a handful of water?" Is the world really that much? is this a real life?" (Behrengî, 14-15).

As you can see, by an inner voice, Little Black Fish is bored with monotony in his life and wants to move away from where he is living. It is his inner voice that calls him to adventure. Especially, taking into account the time when he talks to his mother, the fact that the sun has not risen yet and the darkness of the environment can be seen as a reflection of its inner world. This can be interpreted as the desire to take his spirit out of the darkness into light. The curiosity has influence in setting off of Little Fish as well; however he is not curious about reaching bigger waters as Little Black Fish is. He wants to see the land and the people. The desire of Little Fish to see the land can be expressed as a learning motive for the unknown. His never-ending curiosity leads him to this adventure, but he is dragged into a small pit with the rising waves.

> "I've had enough and I've travelled enough as a naughty fish. I have gone so far away and come back. I have witnessed so many different events. I have known all the secrets, beauties and ugliness of the sea. I want to see the land as well. And the sky, the stars and the planets. […] As far as I see, the life in the land is so surprising and interesting. It is so complicated. One has to stay there for a long

> time to learn and understand better. But I don't know what I must do. I'm sorry I couldn't think of it before, and I didn't take the necessary precautions. I am angry" (Köseoğlu, 7-9).

The curiosity and the desire to see different places are similar in two heroes. While Little Black Fish longs for the sea, Little Fish desires the land. In this way, their curiosity leads them to adventure. The assistants of the heroes also play a major role to go on an adventure. This is called 'supernatural aid' in stage archetype. The heroes receive help in different ways during their adventures. When Little Black Fish decides to go on an adventure, some try to discourage him; however, he receives support from many helpers. Especially the information and the objects obtained from his helpers during the stage of 'crossing the threshold' support him a lot. Also, 'crossing the first threshold' is the place where the hero takes a step for an unknown area. The threshold here is the obstacle the hero encounters and is protected by the threshold guards. Threshold guards represent the hero's transformation fears and his resistance. Frog and crab appear in the first threshold in Little Black Fish story. Small frogs humiliate Little Black Fish saying he is ugly and he is not noble. Here, the answer of the Little Black Fish reflects his wisdom. Little Black Fish waits for them to finish their words and says: "I see that you're all included in this arrogance. Yet, I forgive you all; because you are both uncouth and ignorant" (Behrengî, 27). Apart from small frogs, the mother of the frogs does not exhibit pleasant attitudes towards Little Black Fish, either and maintain negative judgments:

> "Do you think my children will believe your empty and silly words? If you think so, you are fooled! It's neither the time nor the place to say such things. I have lived so many years and now I say to you: the world is this pond; the world is just here, this spot! Understand this! You, smart alec! Get out of here and don't make me angry any more! […] Even if the days of your life come close to a hundred years, you are an old but ignorant frog with these thoughts and you are a poor idiot!" (ibid., 31).

The second threshold guard of Little Black Fish is the crab. He is afraid of crab's walking especially. Although the approach of the crab to him seems to be positive, Little Black Fish says that the attitude towards him does not reflect the truth: "Never think that I am going to come near you with such tricks and sweet words. I know very well what is in your mind!" (ibid., 33). In defeating these two threshold guards, Little Black Fish does not receive any help from outside and defeats them in his own wise words. After he escapes from the crab, he meets the lizard that gives him the knowledge and knife that he can benefit from during his journey. Accordingly, it is the lizard that helps him the most. He says there are no cormorants and sawfish around; however, he advises that the pelican is dangerous and he should not fall into his pouch. He says that he should use the knife to get out of the pouch if he falls into it (ibid., 36-37).

Little Fish also faces a number of challenges in his adventure as Little Black Fish does. His biggest challenge is to continue his life with a small amount of water in a pit after the storm. He expresses how he understands the importance of water in his words:

> "Previously, I mean when I was just a drop in a huge sea, I did not know that a drop of water was so important. I wouldn't dream it would reduce and become a problem. I would not believe it even if I saw in my dream. It would be ridiculous to think about the water when in the water. Even a small wave was enough for a hundred years. I did not care about a problem like this at all" (Köseoğlu, 10).

When Little Fish expresses his wishes like his semi- namesake Little Black Fish, he hears some words that would turn him away and he is even humiliated: "No one believed and cared what I said. They turned their back and went away. Or they made fun of and laughed. 'How will you go?' they said. You brag too much! Acrobat must be on the rope and the fish at the bottom. You are a fish. Think and act according to this fact." (ibid., 12). After these words, Little Fish has a wise attitude like Little Black Fish. He says that neither the old fish nor his friends understand him. He complains that what they have experienced is enough for them and they can't imagine the rest and that they are unaware of what is beyond sight. He says that this journey started out of his control but if he knew he would go on a journey like this before, he would try to become more conscious and stronger. In his troubled situation, the words from the others become a lesson for him and also lead and help him:

> "My grandma used to say 'every cloud has a silver lining'. She always thought positively and optimistically. I also think in this way. I am also hopeful and optimist […] An old poet says: 'the faith is such a mad brook that it greens the whole desert. I can't green the whole desert but I am going to deepen this pit. I am going to dig until I reach the water. I have not tried yet but I can do it. I am confident" (ibid., 17-18).

The credits that Little Fish have taken for himself after taking all these advices as a guide are put into words like this: "No matter what happens, I am not afraid. I am a madcap fish. I have a huge heart. I come from great waters. I have got rid of the teeth of very big fish. I have twisted their arms. I have taken hard exams. I am not defeated so easily. I am not drowned out of lack of water" (ibid., 20). As it is seen, Little Fish expresses the difficulties in his way and his courage against these difficulties in this manner.

It is seen that the two heroes have courage in the stage of 'crossing the first threshold', they don't give up despite the difficulties and they pursue their goals. At this point, when the contribution of the helpers are compared, it is seen that Little Black Fish gets more than Little Fish. The reason for this is the fact that the other fish are stranded because of the storm in the waters in which Little Fish lives. In terms of environment, Little Fish is struggling with difficulties more than Little Black Fish and he is listening to himself more. Little Fish is more connected to his inner world and it is understood from his words that his subconscious is more effective. It can be said that both of them have crossed the threshold and so, they have entered the phase of rebirth. The rebirth or the place where the hero has a transformation is symbolically expressed as the belly of the whale. The belly of the whale represents the womb symbolically (Campbell, 2013: 65). The place where two heroes have a transformation is the pouch of the pelican and the pit. In Little Black Fish story, the pouch of the pelican is equivalent to the belly of the whale and he unexpectedly finds himself here with the small fish around him:

> "However, when they were about to leave, a darkness fell on the water of the river and a very big lid closed onto them. All of the fish there including Little Black Fish found themselves in the pouch of the pelican. The hearts of the fish in the pouch were all full of fears. The pouch of the pelican was very dark, and there was not even a small hole to escape" (Behrengî, 48).

In the story of Little Fish, the area we may call as 'the belly of the whale' is the pit where Little Fish tries to survive with small amount of water from the beginning. The dream he has had in this pit is the precursor of his rebirth. In his dream, he swims in a wavy sea with small fish behind him. As they touch each other their resistance increases and they grow more. Little Fish enters places where no one can enter; but suddenly the big sea is divided into two

and he remains in the middle, he can not go anywhere. It gets stuck in the sand and algae on the bottom. He can't breathe and his heart skips a beat (Köseoğlu, 36-38). After this dream, Little Fish starts to make important inferences about his life and he decides to continue his life struggle. His greatest inference is the desire to return to the place where he lives. At this stage, two heroes actually die symbolically and they are reborn with the awareness they have acquired. Another stage, initiation, waits for them after this rebirth.

2.2. Initiation Stage

The main factor of initiation, which is the second stage of the hero's journey, is the exams that the hero has to pass. Little Black Fish and Little Fish go through some exams in this stage to achieve their objectives. Especially the pouch of the pelican in which Little Black Fish has a transformation represents the exam he encounters in initiation stage. There are two types of exams in the pouch of the pelican: First, his desire to get rid of it, and the second is to persuade the small fish to help him.

Little Black Fish can't convince them although he says that pelican wants to make them fall out with each other, his main purpose is to eat them all and they can get rid of this treacherous plan by joining forces only. And he ends up in the pouch of the pelican in the first attempt (Behrengî, 52-54).

The test that Little Fish encounters during his initiation stage is actually the pit where he has to continue his life from the beginning of his adventure. The fact that the pit is full of water after he wakes up from his dream refers to the existence of a helper in his hard times. The little child he meets when he wakes up is the one who does this favor to him: "so, the child has brought this water. I am really surprised. I am deeply touched. My eyes are full of tears. I would hug him if I had arms. It is the first time I have been sad not to have arms and wings" (Köseoğlu, 44). Little Fish, who starts to talk to the child with these feelings, says that he will surely pay his debt if they meet at sea. The child also says that he will visit him frequently and fill the pit with water (ibid., 45-48). Little Fish survives in the first exam of his struggle for survival with the help of a child.

Although Little Black Fish fails in the first exam in the pelican's pouch, the situations are reversed when the other fish are deceived by the pelican. Pelican promises the fish that if they kill Little Black Fish they will release them. The fish pretend to do what pelican wants. They say they killed the little Black Fish, but the pelican does not keep his promise and does not release them. Thereupon, Little Black Fish tears off the pelican's pouch with the dagger given by the lizard and they all get rid of it (Behrengî, 54-56). Thus, the mistake of small fish have led to a positive result for Little Black Fish. What is remarkable here is that the dagger given by his friend lets him out. Little Black Fish receives the help of his helpers here as well.

Little Fish struggles with birds in the second exam. The bird, which he insisted on offering his water for help before but which was indifferent and did not drink, comes again with his friends and wants to drink the water of Little Fish. Little Fish knows the result, but they do not oppose these requests and let them drink their water. The fact that the bird drinking the water asks Little Fish what he is going to do when the water finishes is a sign for return. Little Fish says that he will go back to the huge sea he has come from. The Little Fish who wants to go back to the sea becomes mature with his efforts and this is put into his words like this: "I am trying to get to know and understand myself. I am self sufficient now." (Köseoğlu, 62). As it is seen, Little Fish is giving a battle of ego here. He aims to complete his spiritual integrity by discovering the positive and negative aspects of his personality. These words from him are in conformity with the situation symbolized as 'atonement with the father' and

describe how the hero gets rid of his ego: “If I could manage to get out of the pit, the rest was easy. I could find a way and go back. I did not care if they looked” (ibid., 64). Little Fish, who beats his ego, tries to fly to reach the land.

We face initiation stage in the form of difficulties in terms of two heroes. What our heroes have in common in initiation stage is not this only. We don’t meet ‘the meeting with the goddess’ and ‘a seductive woman’ which are the stages of initiation and which refer to gender integration. After initiation, Return Stage comes as the last cycle of stage archetype.

2.3. Return Stage

The most important point to be addressed at this stage is that the heroes are willing to return; but at the end of the works, it is left open-ended whether this action takes place or not. Although there is no certainty at this point, it is possible to come across the phases of the return stage in the works. In particular, ‘being the master of the two worlds’ and ‘the freedom to live’ are the most visible stages in the works.

Return stage has in common with departure. At this stage there are some challenges waiting for the hero. Little Black Fish reaches the sea at this stage; but it falls into the trap of the cormorant. The name of this challenge in return stage is ‘magic flight’. There are some factors helping the heroes in magic flight, too. The little Black Fish encounters the cormorant and the cormorant wants to take Little Black Fish to feed his children. Feeling this, Little Black Fish uses his brilliant mind to overcome this difficulty and tries to cheat him by saying that if he doesn't swallow him, he will be poisoned when he dies. The cormorant doesn’t believe this and he hesitates for a while. He thinks Little Black Fish is dead because he stands still and when he opens his mouth, Little Black Fish throws himself into the sea. However, he can catch him again and swallow him this time. Little Black Fish encounters a small fish in the stomach of the cormorant, and they start to make plans together. Going left and right, he tries to make him laugh and make the little fish go out. He himself also gets rid of him by means of the dagger he took from the lizard and used to escape from the pouch of the pelican. As it is seen, after obtaining his goal, he overcomes this difficulty by means of his intelligence, his helper small fish and his dagger (Behrengî, 60-65). Little Black Fish resolves this difficulty here as he did in ‘departure’.

The biggest challenge that Little Fish encounters here is the death risk; because there is no water left after he allows the birds to drink his water. Little Fish spends his remaining power to get rid of the pit and tries to reach land. He has to fly to be able to do this. He can't reach the shore after a few attempts. He finally manages to leap to the top of the pit (Köseoğlu, 64-66). Little Fish tries to overcome this difficulty with its determination. He does not accept the help of the birds while doing this. The little boy Barış who had earlier helped him and wanted him to stay alive remembers him when he is playing with his friends. When he runs towards the Little Fish, he has the following questions in his mind: “I wonder what Little Fish is doing at the moment. Is he there or has he already left? How has he left if he has? Has he flown or leapt? Where has he gone? To the stream, to the lake or to the sea? Most importantly, is he alive?” (ibid., 70). Barış can’t find him where he goes. There is no information about the fate of Little Fish. Considering the questions of Barış, we can actually say that Little Fish has freedom to live; because he struggled to survive in the pit where he was trapped pushing all his limits to survive and to achieve his goal. From now on, it doesn't matter to him to die or to survive. During his stay in the pit his thoughts and ambitions kept him alive and he reached transcendence. Little Fish tastes the feeling of immortality and he has been ‘the master of the

worlds' physically and spiritually between life and death in every enviroment he has struggled in.

In his journey, Little Black Fish manages to communicate with the creatures in the sea which he aimed to arrive in. His wisdom and his point of view about the events in life way have been his greatest achievement from this journey. When his life is considered as the water he lives in and the water he wants to live in, it can be said that he masters in both. When the two worlds are evaluated from a spiritual point of view, Little Black Fish managed to survive and reached his ideal when he went to the unknown waters from his safe environment. Such a mastery brought the freedom to live, which is reflected in the words of the Little Black Fish: "Death doesn't scare me as it used to be! thought Little Black Fish. I know that death will find me one day as it has found the others. The important thing is the effects of my life and death on the others." (Behrengî, 58). As it is seen, Little Black Fish has struggled between death and life many times like Little Fish. He has progressed gradually to reach this transcendence.

Conclusion

Samed-i Behrengî's "Little Black Fish" and Hamdullah Köseoğlu's "Little Fish" stories are among the best examples of the stage archetype in terms of the use of fish as a symbolic element in two works and the events that the fish experience in return stage. Thus, these two works were examined in three stages as departure, initiation and return.

Although the fish in the two stories are small, their desire to see new things is the most important factor in their journeys, and the assistance they get in the way they struggle is one of the constant parts of this process. These two fish have challenged without fear and have struggled until they reach their goals. In initiation stage, the fact that they reach personal maturity in this way they continue alone; and their desire to come to a conclusion with a sense of self-confidence are revealed; because the fish who know that they are alone in this way are in the idea of reaching the target in a stable manner and then this is followed by the return process.

The stages of departure, initiation and return are detected in these two works; however, it is seen that some phases are not included in the works while they are evaluated in terms of challenge. In general, the struggle for self-discovery appeared. The difficulties encountered in self-discovery, the help they received during challenges against the external forces became the driving force in the progress of the heroes. As a result, this challenging process of both fish ended with uncertainty. The two authors made the final up to the readers.

As it is understood from all these, the subject of the stories of two writers who grow up in different geographies and cultures is self discovery and struggle against difficulties. The fact that the two fish who are the heroes of the works have almost the same process in stage archetype shows similar features in two works and adds a different dimension in modern children's literature. Based on the works we examined, it was observed that the stage archetypes could be used in the analysis of children's stories and could serve as an example for the subject and the theme for these works.

References

Behrengî, Samed (2009). *Küçük Kara Balık*, İstanbul: Demos Yay.

Campbell, Joseph (2013). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Ertan, Gamze Gizem (2011). Samed-i Behrengî'nin Hikâyeciliği ve İran Çocuk Edebiyatındaki Yeri, Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gürol, Ender (1993). "Arketip", *Türk Dili*, C: 2, S: 500, ss.197-201.

Indick, William (2007). *Senaryo Yazarlığı İçin Psikoloji*, (Çev. Yeliz Taştan ve Ertan Yılmaz), +1 Yayınları, İstanbul.

Jung, Carl Gustav (2007). *Bilinçdışına Giriş*, (Çev. Ali Nihat Babaoğlu), Okyanus Yayınları, İstanbul.

Kanter, Muhammed Fatih (2005). "Dede Korkut Hikâyelerinin Arketipsel Sembolizm Yöntemiyle Çözümlenmesi", *Arayışlar Dergisi*, S: 14, ss. 131-138.

Köseoğlu, Hamdullah (2014). *Küçük Balık*, İstanbul: Doğan Egmont Yay.

Kuru, Halil (2018). Hamdullah Köseoğlu'nun "Küçük Balık" Adlı Çocuk Kitabında Değerler ve Dil Zenginliği", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.13, ss.211-221.

Özdemir, Serdar Deniz (2015). "Kahramanın Sembolik Yolculuğu Bağlamında Ferhat ile Şirin Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme", *International Journal of Eurasia Social Sciences*, S: 6, No: 20, ss. 242-253.

Parsa, Alev Fatoş ve Akmeşe Zuhal (2012). "Nuri Bilge Ceylan Sinemasında Anlatı Kodları ve Arketipler Bir Zamanlar Anadolu'da", *Türk VIII. Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler Konferansı: Sinema ve Bellek*, Kadir Has Üniversitesi İletişim Fakültesi Uluslararası Konferans, İstanbul.

Sarıçiçek, Mümtaz (2013). *Modern Kahramanın Mitolojik Yolculuğu,* Kardeşler Ofset, Kayseri.

Yücel, Volkan (2014). *Kahramanın Yolculuğu: Mitik Erkeklik ve Suç Draması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

ƏSKİ TÜRKLƏRİN BAŞ GEYİMLƏRİ – BÖRK VƏ BÜRÜNCÜK

HEADDRESS OF ANCIENT TURKISH – BORK AND BURUNCUK

Tahir Subeybat Ələməddin qızı
Bakı Mühəndislik Universiteti
Türk dilləri

Xülasə

İnsanlığın tarixi qədər qədim olan geyim mövzusu hər bir xalqın adət-ənənəsi, inancı, yaşayış şəkli, məişət və təsərrüfatı haqqında kifayət qədər geniş təsəvvür yaradır. Geyim eyni zamanda, insanın peşəsini, statusunu, maddi vəziyyətini və cinsiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. İlk əvvəllər insanlar geyimi yanlız isti, soyuq, qar və yağışdan qorunmaq üçün istifadə etmişdilərsə, zaman keçdikcə iqlim, coğrafiya, dini inanc, milli-mədəni dəyərlər geyim-kecimə öz təsirini göstərmişdir. Habelə, yüzillər boyu zəngin bir geyim mədəniyyətinə sahib olan türk xalqlarının geyim tarixinə nəzər saldığımız zaman əski dövrlərdən bu günə qədər geyim formalarının bir çox mərhələlərdən keçdiyinin şahidi oluruq. Qurulduğu ilk yüzillərdən bəri əsasən köçəri həyat tərzinə malik olan türklər başlıca fəaliyyətlərində atdan istifadə etməklə bir süvari yaşamı sürmüşlər. Bu səbəbdən onların geyimləri də at minməyə, ov etməyə uyğun şəkildə tikilib hazırlanırdı. Geyim-kecim əşyalarının əsas materialını dəvə, qoyun, quzu kimi heyvanların yunu təşkil edirdi. Zaman keçdikcə bunlar öz yerini qumaş və müxtəlif parçalara vermişdir. Get-gedə geyimlər cinsi fərqlərə, şəraitə görə fərqlənməyə başladı. Bundan əlavə, əvvəllər baş geyimi də digər geyimlərdən daha üstün olmuşdur. Əski türk xalqlarında başlıq olaraq müxtəlif börklərdən istifadə olunurdu. Türkcə "**börümək**" (örtmək, bağlamaq) kəlməsindən törəmiş (börük=börk) bir isimdir. Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında börklərin bir neçə növünün olduğu qeyd olunur. Ən çox geyilən börk "**kuturma börk**", "**sukarlaç börk**" və "**kadhığlığ börk"** idi. Xüsusilə, "**sukarlaç börklər**"ə, demək olar ki, bütün türk topluluqlarının geyim mədəniyyətində rast gəlinirdi. Bildiyimiz kimi, türk kişi və qadınlarının geyimi bir-birindən çox fərqlənmirdi. Demək olar ki, kişilər nə geyinirdilərsə qadınlar da eynisini geyinirdilər. Fərq ondan ibarət idi ki, qadınların paltarının ətəyi daha uzun olurdu. Bundan başqa, əski türk qadınları börklə yanaşı **"bürüncük"** adlanan bir baş örtüsündən də istifadə edirdilər. Bürüncük *"**Bürünmək**"* (örtünmək) feilinin kökünə "**-cük**" kiçiltmə şəkilçisinin artırılmasıyla (bürün-cük) düzəlmiş bir isimdir.

Açar sözlər: Əski türklər, geyim, börk, bürüncük

Abstract

The theme of clothing which is as old as mankind forms a well rounded opinion about tradition beliefs lifestyle, welfare, and household of each people. Clothing at the same time enables to identify one's occupation status, financial situation and gender. At the very beginning people wore clothes to protect themselves from warm, cold, snow, and rain, later on climate, geography, religious, beliefs, national and moral values had influence on people's dressing style. Also, if we have a look at clothing history of turkic people who had a rich clothing culture for hundred of years, we will witness that clothes forms passed through several stages. Turks who mainly had nomadic lifestyle since the first centuries of existence lived cavalry by using horses for major

activities. For this reason their clothes were sewed and prepared in a way that they could ride a horse and hunt. Clothes primarily were mode of animal wool such as came, sheep, and goat. As time passed by these were replaced with drape and various fabric. Gradually, clothes varied with gender and condition. In addition, previously headscarf was superior to other clothing ancient turkic people exploited different kinds of bork as a headgear. In turkish language "borumek" (close, cover) is a noun which is derived from boruk=bork. A few types of bork were mentioned in Divan by Mahmud Kashghari. The most worn borks were "kuturma bork", "sukarlach bork", and " kadhiglig bork". Particularly, sukarlach bork was noticed in clothing culture of all Turkish communities. As we know turkish male and female clothes did not differ much from each other. Almost women wore what men wore. The only difference was that women's dresses were longer than men's. Furtermore, apart from bork, ancient turkishwomen wore head coverings called buruncuk. Buruncuk derived from the verb burunmek by adding diminutive suffix "cuk" to its root.

Key words: ancient turks, clothing, bork, buruncuk

Giriş

İnsanlığın tarixi qədər qədim olan geyim mövzusu hər bir xalqın adət-ənənəsi, inancı, yaşayış şəkli, məişət və təsərrüfatı haqqında kifayət qədər geniş təsəvvür yaradır. Geyim eyni zamanda, insanın peşəsini, statusunu, maddi vəziyyətini və cinsiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. İlk əvvəllər insanlar geyimi yanlız isti, soyuq, qar və yağışdan qorunmaq üçün istifadə etmişdilərsə, zaman keçdikcə iqlim, coğrafiya, dini inanc, milli-mədəni dəyərlər geyim-kecimə öz təsirini göstərmişdir. Habelə, yüzillər boyu zəngin bir geyim mədəniyyətinə sahib olan türk xalqlarının geyim tarixinə nəzər saldığımız zaman əski dövrlərdən bu günə qədər geyim formalarının bir çox mərhələlərdən keçdiyinin şahidi oluruq. Qurulduğu ilk yüzillərdən bəri əsasən köçəri həyat tərzinə malik olan türklər başlıca fəaliyyətlərində atdan istifadə etməklə bir süvari yaşamı sürmüşlər. Bu səbəbdən onların geyimləri də at minməyə, ov etməyə uyğun şəkildə tikilib hazırlanırdı. Atdan istifadə edərkən qalın şalvar və çəkmə geyinmək mütləq idi. Azuqə və silahlarını asa bilmək üçün də qalın dəri kəmərlərə ehtiyacları vardı. Habelə, daim açıq havada gəzmələri soyuğa və küləyə qarşı qalın palto, kürk, qulaqlı və boyunlu papaqdan istifadə etmək zərurətini ortaya qoyurdu. Bu geyimlər, demək olar ki, əsrlər boyu dəyişməmişdir. Bildiyimiz kimi, türk kişi və qadınlarının geyimi bir-birindən çox fərqlənmirdi. Demək olar ki, kişilər nə geyinirdilərsə qadınlar da eynisini geyinirdilər. Fərq ondan ibarət idi ki, qadınların paltarının ətəyi daha uzun olurdu. Bundan əlavə, əvvəllər baş geyimi də digər geyimlərdən daha üstün olmuşdur. Yüksək məqam sahibləri başlıqlarının daha uzun və göstərişli olmasından tanınırdılar.

Baş geyimlərinin tarixi-etnoqrafik xüsusiyyətləri

Müxtəlif zamanlarda kedük, kalpak, börk, büründcük kimi baş geyimlərindən istifadə edən türk xalqlarının həyat və məişətində ən qədim və geniş yayılmış başlığın börk olduğunu söyləyə bilərik. Börk – türkcə "*börümək*" (örtmək, bağlamaq) kəlməsindən törəmiş (börük=börk) bir isimdir. İlk türk ensiklopediyası hesab olunan Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında börklərin bir neçə növünün olduğu qeyd olunur: *Kuturma börk* "öndə və arxada iki qanadı olan börk", *sukarlaç börk* "uzun börk, şiş papaq", *kıdhığlığ börk* "qıyılı börk, kənarlı küllah, günəşliyi olan

börk. Hətta börkün burtalanması "qızılı parçalarla bəzədilməsi" ndən də bəhs olunur. "Dədə-Qorqud" dastanında da börk qavramına rast gəlirik:
Başındakı turulğanı nə öyərsən, mərə kafir,
Başımdakı (keçə) börkümcə gəlməz mana.
Börk kiçik fonetik dəyişikliklərlə, demək olar ki, bütün türk dillərində istifadə olunmuşdur. Klausonun lüğətində də bu başlığın qırğızcada *börük*, xakascada *börk*, çağataycada *börk* "papaq", qıpçaqcada *börk* "təkkə" mənasında işləndiyi qeyd olunub. (2.362)
Bundan əlavə, Kaşğarinin "Divan" da "papaqçı dükanı" mənasına gələn *börkçigə* peşə termininin istifadə olunduğu atalar sözünə də də rast gəlinir: *Taz kəligi börkçigə = "*keçəlin dazın gələcəyi yer papaqçı dükanıdır". (2, 75) Börklə bağlı digər atalar sözü: *tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas* = əcəmsiz türk, başsız börk olmaz. (5, 357) Həmçinin türk yazılı abidələrindən olan "Kutadqu-bilik"də *neçe baş beḏüse beḏük börk keḏür* =" başı böyük olan böyük papaq taxar"; "Ətabətül-həqayiq" əsərində *burun başka börkni keḏer baş kerek* = " baş sağ olsun papaq tapılar" kimi atalar sözlərinə rast gəlinir. Papağın atalar sözlərində belə geniş istifadə olunması, türk millətlərində bu geyim əşyasının nə qədər önəmli yerə sahib olduğununun göstəricisidir. Bir necə nümunə daha qeyd edək:
Baş sağ olsun, börk çox bulunar.
Baş yarılar börk içində, qol qırılar kürk içində
Kürk ilə, börk ilə adam olunmur.
Mehmet Kökrek börkün sadəcə sıradan bir başlıq olaraq türkün həyatında yer etmədiyini, mədəni bir zənginlik ünsürü olarak geniş yayıldığını nümunələr əsasında qeyd edir. O, börkün Səlcuqlu hökmdarı Məlikşahın oğlu Berkyarukun adının böyük ehtimalla yırtıq börklü mənasına gələn "börkü yaruk" dan yarandığı fikrini irəli sürür. Şəxs, soyad və ləqəblərdə də rast gəldiyimiz börk qavramının ilk nümunəsi Manas dastanında qarşımıza çıxır. Tarixi sənədlərdə Qayıb xanın qızının adı Qarabörk olaraq keçir. Türk yazılı abidələrinin içərisində özünənməxsus yeri olan "Ətabətül-həqayiq" də börk qavramından istifadə diqqəti cəlb edən məqamlardandır:
Bir edin bir erke tevafüt telim
Velikin körerke tözü börklüg ol.
Adamdan adama fərq çoxdur,
Lakin görünüşdə hamının börkü vardır. (4, 13)
Əsas materialı keçə və kürkdən hazırlanmış börkdən Orhan bəyin zamanından bəri Osmanlı ordusu da istifadə edirdi. Daha sonraları isə yeniçərilərin rəsmi başlığı olaraq istifadə olunmağa başladı. Yüksəkliyi 45 sm-ə qədər olan bu baş geyiminin yağış, qar və soyuqdan qorunmaq üçün boyunluğu da olurdu. Börkün ön hissəsində gümüşdən və ya parlaq bir metaldan qaşıqlıq adlanan detal vardı. Qaşıqlıq eyni qabdan yeməyi, eyni tikəni bölüşməyi simvolizə edirdi. Qaşıqlığın içərisində yeniçərilərin rütbələrinə görə durna teli, sadə qotaz, süpürgədən qotazlar taxılırdı. Bəzən qotaz əvəzinə tüklük də deyilirdi. Yeniçəri əsgərlərinin taxdıqları börk digər əsgərlərin börklərindən bər-bəzəyinə görə fərqlənirdi. Həmçinin, yeniçərinin icra etdiyi vəzifəsinə görə ağ və al rəngdə iki fərqli börkü vardır. Osmanlı tarixində bu ayırım İldırım I Bəyazidin adıyla bağlıdır. Mehmet Kökrek araşdırmasında börklərə qotaz taxmaq ənənəsinin qaynağını belə qeyd edir: İldırım Bəyazidin dövründə Hacı Bekdaş Vəli türbəsinə ziyarət əsnasında dəvəquşu

lələyindən süpürgə düzəldib türbəni süpürən əsgərlərdən biri təmizlikdən sonra uğur gətirəcəyinə inanaraq süpürgələrdən birini başına taxmış, bunu görən digər ziyarətçilər də həmin lələklərlə börklərini bəzədiklərinə görə bu hadisə bir ənənəyə çevrilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əski türk qadınlarının geyimləri kişilərin geyimlərindən ciddi şəkildə fərqlənmirdi. Bundan başqa, əski türk qadınları börklə yanaşı *bürüncük* adlanan bir baş örtüsündən də istifadə edirdilər. Bürüncük *"Bürünmək"* (örtünmək) feilinin kökünə **"**-cük**"** kiçiltmə şəkilçisinin artırılmasıyla (bürün-cük) düzəlmiş bir isimdir. *Bürüncük* sözü bir çox lüğətlərdə yalnız qadınların üst geyimi kimi göstərilməsinə baxmayaraq, Klausonun lüğətində bu geyim əşyasının həmçinin baş örtüsü anlamını bildirdiyi və bir çox türk xalqlarının dilində istifadə olunduğu qeyd olunur. Osmanlıda *bürüncük*, xakascada *bürünçü*k çağataycada *bürüncek* qıpçaqcada *bürünçük* formasında "baş örtüsü" mənasında işlənib. Kaşğarlının "Divan"ında da eyni mənada rastımıza çıxır: *Urağut bürüncük urundu*=qadın büründü, baş örtüsü örtündü, örtdü. (5, 247)

Nəticə

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, türk xalqlarının istər siyasi həyatında, istərsə də məişətində börk bürüncüyə nisbətən daha geniş istifadə olunmuşdur. Börkdən sadəcə istidən və soyuqdan qorunmaq üçün geyim, həmçinin, mədəniyyət ünsürü kimi deyil, eyni zamanda, siyasi gücün nümayişində də istifadənin şahidi oluruq. Məğlub edilən hökmdarların börklərinin əlindən alınması, zəfərlə qayıdanların börklə təltif olunması, yüksək məqam sahiblərinin börklərinin burtalanması /bəzədilməsi buna misaldır. Araşdırmadan, habelə, belə qənaətə gəlmək olar ki, görünüşdə digər geyim-kecim növləri kimi sadə bir baş geyimi də özündə mənsub olduğu millətin qədim tarixini, zəngin mədəniyyətini, ehtiva edir.

Ədəbiyyat

1. Besim Atalay. Divanü Lüğat-it-Türk tercümesi (Türkiye türkçesi). I,II,III,IIII cilddə, Ankara, 1985
2. Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford University Press, London 1972
3. Hasan Eren. Türk dilinin etimolojik sözlüğü. Bizim büro, Ankara, 1999
4. Mehmet Kökrek. Bir başlığın tarihi serüveni. Kitabın ortası dərgisi. Noyabr, 2019, 32-ci sayı, səh. 13
5. Mehmet Kökrek. Osmanlı serpuşları. El sanatları dergisi. 2015, 20-ci sayı, səh. 43-53
6. Ramiz Əskər. Divanü Lüğat-it-Türk. Dörd cilddə, I cild, Bakı – "Ozan" – 2006
7. Recep Tek. Divanu Luğatit Türk də giyim-kuşam kültürü ile ilgili kelimeler// International Journal of Social Science. Number: 50 , p. 261-271, Autumn II 2016
8. https://www.cokbilgi.com/yazi/eski-turklerde-giyim-ve-sus-esyalari/

“KOROĞLU” EPOSU ŞƏRQ VƏ QƏRB VERSİYALARINDA

KOROGHLU EPIC IS IN THE EASTERN AND WESTERN VERSIONS

Fil.ü.f.d., dos. Nailə Əskər
AMEA Folklor İnstitutu

XÜLASƏ

Söyləyicilik ənənəsinə bağlı olan, aşıqlar tərəfindən nəql olunan dastanlar epik folklorun ən irihəcmli əsərləridir. “Koroğlu” dastanı Avrasiyada yaşayan bütün türklərin və bu coğrafiyalara qonşu olan diğər xalqların şifahi ədəbiyyatı epik ənənəsinin baş abidəsidir. “Koroğlu” dastanının Şərq vərsiyası Türküstan, Qərb versiyası Anadolu və Azərbaycan varyantlarıdır. Dastan Anadoludan Osmanlı axınları ilə birlikdə Avropanın mərkəzinə qədər gedib çıxmış və Balkanlarda da geniş yayılmışdır. Dastan türklərlə qonşu olan bəzi xalqların folkloruna da nüfuz etmişdir. Türk dünyasının geniş coğrafiyasını və Türk xalqlarının dil və sosio-mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alarsaq vərsiyalar arasındakı fərqlər labüddür. Orta Asiya və ya Türküstan versiyası adlanan Şərq versiyasında Koroğlu köklü bir ailədən gəlir, o, bir xan oğludur. Qərb versiyasında isə qahrəmanın doğumundan və uşaqlığından bəhs edilməz. Bu günə qədər “Koroğlu” dastanı qədər bütün Türk dünyasına aid olmuş başqa bir dastan yoxdur və təbii olaraq, bu dastanın təxminən beş yüzə yaxın variantı mövcuddur.

Bu məqalədə “Koroğlu” dastanının Türk epik ənənəsi daxilindəki yerindən, keçdiyi tarixi yoldan bəhs edilir, ən qədimdən - Şərqdən, ən yeniyə - Qərbə qədər ortaq və fərqlı cəhətləri ələ alınaraq araşdırmaya cəlb olunur.

***Açar sözlər**: Koroğlu, epik ənənə, Türk, Şərq, Qərb, dastan, versiya*

ABSTRACT

The epic folklore epic folklore is one of the most powerful works of epic folklore. The Koroghlu epic is the main monument of the epic tradition of the oral literature of all Turks living in Eurasia and other nations adjacent to these geographies. Eastern version of Koroghlu epos is Turkestan version, Western version is Anatolian and Azerbaijan variants. Epos went from Anatolia to the center of Europe with Ottoman influxes and also in the Balkans. The Koroghlu epos, which has stamped in Turkish epicurean history, is spreading almost all the geographical spoken Turkish from Siberia to the Balkans. If we consider the broad geography of the Turkish world and the language and socio-cultural characteristics of the Turkish people the differences between versions are inevitable. Until today, there is no other epic that cost the entire Turkish world as much as the Koroghlu epos, and naturally there are about five hundred versions of this epos.

Koroghlu epos willbe investigated in this declaration with its place in Turkish epic tradition, with information on the historical process and with common and different ways from the earliest (East) to the most recent (West).

***Key words:** Koroghlu, tradition of epic, Turkish, east, west, epos, version*

Qədim Türk dastanları həcminə və söyləniş şəklinə görə bəzən tək, bəzən isə bir neçə seriyalı xalq romanlarıdır. Dastanlar iki ana temada - məhəbbət və qəhrəmanlıq mövzuları altında tədqiqata cəlb olunur. Dünya xalq ədəbiyyatında da despotizmə etiraz edən, yoxsul insanların yanında yer alan xalq qahrəmanları vardır. Bu cəhətdən Koroğlu ortaq Türk xalq qəhrəmanı, “Koroğlu” dastanı da xalq qəhrəmanlıq dastanıdır (Ədəbiyyatşünaslıq, 1988: 58). Türk xalq ədəbiyyatının başlanğıcı olaraq qəbul edilən, həcminə və söyləniş şəklinə görə

folklorun ən böyük, geniş növü olan dastanlarımızın kökü qədim Türk mifologiyasının dərin qatlarına qədər enir. Dastançılıq dövrü olaraq da ifadə olunan qədim dövr Türk epik ənənəsinə nəzər salarsaq çox sayda dastanlara rast gəlirik.

Dastan söyləyən (bu bir ozan, bir şaman, bir aşıqdır), dastanı özünün ehtiyac gördüyü hissələrə bölərək, qəhrəmanı xüsusi təriflələ və mübaliğə ilə tərənnüm edir, dastanınn ən həyəcanlı yerlərini qəhrəmanın dilindən şeirlə deyir. Şeir hissəsinə növbə çatanda bunları qopuzu ilə, sazı ilə çalaraq avazla (hava) oxuyur.

Dastanlarımız nəsr və nəzmli bir quruluşa malikdir, təsvir və şeir qisimlərində qəlibləşmiş üslub və ifadələrə rast gəlirik. Qədim Türk dastanları qəhrəmanlıq mövzusundadır və adətən bir döyüşcü, bir hökümdar və ya qəhrəmanlıq göstərmiş hər hansı bir insan haqqındadır. Təsvir hissəsində söyləyicinin dilindən danışılır, amma özü hadisələrə qarışmır. Adətən söyləyicinin kim olduğu anlaşılmır, o, məçhul bir ozan və ya şamandır. Qəhrəmanlıq, igidlik, qorxmazlıq, cəsarət, vətənpərvərlik, mərdlik, ədalət kimi yüksək insani dəyərlər bu dastanların ortaq xüsusiyyətləridir. Qədim Türk epik ənənəsinə bağlı olan bütün dastanlarımız bu cəhətdən bir birinə sıx bağlıdır. Eyni zamanda bu dastanlar müstəqil əsərlər olmaqla yanaşı quruluş və forma olaraq bir birindən fərqlidir.

"Dədə Qorqud" dastanına qədər bütün dastanlarımızda söyləyici üçüncü şəxsdir və həmişə səhnə arxasındadır, amma "Dədə Qorqud" dastanı və ondan sonrakı bütün dastanlarımızda söyləyici səhnəyə çıxır və hətta bütün hadisələrin əsas qəhrəmanı söyləyici özü olur.

"Dədə Qorqud" həm hadisələri söyləyiş şəklinə, həm şeir hissələrinin incəliyinə görə özündən əvvəlki dastanlardan kəskin olaraq fərqlənir. Dədə Qorqud həm də ona görə fərqlidir ki, artıq 12 boydan ibarət seriya dastandır. Hər bir boy özlüyündə müstəqil görünsə də, bütün boylar bir birinə ortaq süjet xətti ilə birləşmişdir. Özündən sonra gəlmiş bütün dastanlarda "Dədə Qorqud" təsiri açıq aşkar duyulur. Bu təsir "Koroğlu"da daha açıq şəkildə hiss olunur: "Koroğlu" dastanı Azərbaycan dastanları içərisində tək nümunədir ki, bütün ssenari şəkli, ədəbiyyat forması-quruluş, ümumi məzmun və fikri ilə "Dədə Qorqud"a tamamilə uyğundur" (Çəmşidov, 1977: 151).

"Koroğlu" dastanı həm qəhrəmanlıq, həm eşq mövzusunda bir çox qolları və variantları olan bir eposdur. "Koroğlu"dan bəhs edərkən onu Şərq və Qərb versiyaları olaraq iki ana versiya kimi qəbul etməliyik. "Koroğlu" dastanının Qərb (Azərbaycan, Anadolu, Balkanlar, Krım) qolları ilə Şərqi Türküstan (uyğur, türkmən, özbək, tacik, qazax, qaraqalpaq) qolları olmaqla iki ana mətn və bunlar ətrafında təşəkkül edən yüzdən artıq qolu vardır" (Türkmen, 1983: 83-90).

"Koroğlu" dastanı Avrasiyada yaşayan bütün türklərin − Anadolu, türkmən, Azərbaycan, özbək, başqırd, tatar, qazax, qaraqalpaq, Sibir türkləri və bu coğrafiyalara qonşu olan diğər xalqların şifahi ədəbiyyatı epik ənənəsinin baş abidəsidir. "Koroğlu" dastanının Şərq versiyası Türküstan, Qərb versiyası Anadolu və Azərbaycan variantlarıdır. Dastan Anadoludan Osmanlı axınları ilə birlikdə Avropanın mərkəzinə qədər gedib çıxmış və Balkanlarda da geniş yayılmışdır. Türk epik söyləyicilik tarixinə möhrünü vurmuş "Koroğlu" dastanı bu gün Sibirdən Balkanlara qədər türkcə danışılan, demək olar ki, bütün coğrafiyalara yayılmış vəziyyətdədir. Dastan türklərlə qonşu olan bəzi xalqların folkloruna da nüfuz etmişdir. Bu günə qədər "Koroğlu" dastanı qədər bütün Türk dünyasına aid olmuş başqa bir dastan yoxdur və təbii olaraq, bu dastanın təxminən beş yüz varyantı mövcuddur.

Türk dünyasının geniş coğrafiyasını və Türk xalqlarının dil və sosio-mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alarsaq versiyalar arasındakı fərqlər labüddür. Orta Asiya və ya Türküstan versiyası adlanan Şərq versiyasında Koroğlu köklü bir ailədən gəlir, o, bir xan oğludur. Koroğlunun doğumu anında görülən qeyri adi hadisələr də qədim Türk epik ənənəsinə xasdır. Türkmən versiyasında Koroğlunun babası Cığalı bəy yuxusunda aldığı əmrə uyaraq qəbristanlığa gedir və məzardakı uşağı ordan alır, ona Rövşən adını qoyur. Qazax

versiyasında isə yuxunu Koroğlunun anası görür. Ana Akanay yuxusunda öldürüləcəyini, öldükdən sonra uşaq doğacağını, uşağının onun intiqamını alacağını görür. Özbək versiyasında ana Hilalay öldükdən sonra məzarda doğur. Bir keçi tərəfindən əmizdirilən uşağı görən çoban ata Həsən bəyə xəbər verir və ata uşağı oradan götürür (Ekinci, 2004: 107). Bəzi variantlarda Koroğlunu öz südü ilə qurd böyütmüşdür. Özbəklərdəki Goroğlu at südü ilə, tükmənin Göroğlusu keçi südü ilə mayalanmışdır.

Qərb versiyasında qahrəmanın doğumundan və uşaqlığından bəhs edilməz. Köroğlu (Rövşən-Ruşən) qarşımıza dəliqanlı olaraq çıxar. Bundan başqa Koroğlunun ailəsindən bəhs edilməz və ya sadəcə atadan danışılar. Atanın adı bəzi mənbələrdə Alı (Azərbaycan dastanları IV cilt, 2005: 7), bəzi mənbələrdə Yusuf (Kaplan, 1973: 1), bəzilərində isə Əhməddir (Boratav, 1988: 199). "Koroğlu" dastanının ümumtürk toplama mətnlərində saxlanılan variantlarında qəhramanın adı Köroğlu, Göroğlu, Goroğlu, Koroğlu olaraq tələffüs edilir, yenə qəhrəmanın məkanı Canlıbil, Çənlibel, Cənbil, Çamlıbel kimi müxtəliflik göstərir.

Azərbaycan və Şərqi Anadoluda ozanlar, aşıqlar tərəfindən söylənilən, şeir hissələri sazın müşaiyəti ilə oxunan və müxtəlif variantları olan "Koroğlu" qolları söyləyicinin münasibətinə, sevgisinə bağlı olaraq müxtəliflik göstərir. Bəzi qaynaqlara görə 24, bəzilərinə görə 20 qolu olan bu dastanın adətən 17 qolu çox bilinir.

"Koroğlu" dastanında araşdırılmağa ehtiyac duyulan başqa bir mövzu da dastandakı xalq şeiri nümunələri və aşıq havalarıdır. "Azərbaycan dastanları" çoxcildliyinin 4. cildində yer alan "Koroğlu" dastanının 2005-ci il nəşrində dastanında heç bir qolda yer almayan, amma aşıqlar tərəfindən Koroğlunun adına oxunan 30-a yaxın şeir yer alır. Bu şeirlər və bu havalar dastandan kənarda bir məna ifadə etməz və adətən dastandan kənarda istifadə edilməz.

Azərbaycanda dastan qəhrəmanı Aşıq Koroğlunun yaratdığı düşünülən, və ya onun şərəfinə aşıqların yaratdığı 20-dən artıq Köroğlu havasının olduğu bilinir. Bunlara "Atlı Koroğlu", "Koroğlu bəhrisi", "Döşəmə Koroğlu", "Osmanlı bozuğu", "Koroğlu qaytarması", "Koroğlu rübaisi", "Misri Koroğlu", "Koroğlu müxəmməsi", "Bozuğu Koroğlu", "Cəngi Koroğlu", "Nəfəsçəkmə Koroğlu" və başqa havalarını nümunə olaraq göstərə bilərik. "Osmanlı bozuğu" Dədə Qorquddan bugünə qədar gəlmiş "Bozuğu" qopuz havasından doğmuşdur. Bu saz havası Azərbaycanda "Bəhməni" adı ilə aşıqlar arasında çox məşhurdur. Koroğlu havalarını hər aşıq oxuya bilməz, bunun üçün yüksək zil səs və boğaz lazımdır. Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda bu havaları oxuyan aşıqlar Koroğluxan aşqlar olaraq adlanır.

Qazaxıstanda və Orta Asiyada az sayıda Koroğlu havaları vardır. "Koroğlu küyü", "Koroğlunun at oynadışı", "Yıldızdağ Koroğlu" bunlardan bir neçəsidir. Qazaxıstanda dombracılar, Orta Asiyada tutarcılar, Özbəkistan və Türkmənistan baxşıları Köroğlu havalarını yerdən mindər üstündə bardaş qurub oturaraq, Türkiyədə də ya yerdə, ya kətildə oturaraq söyləyirlər. Azərbaycanda aşıqlar bu havaları həmişə ayaqda meydanı dolanaraq oxyurlar.

Türk xalqlarının ortaq eposu "Koroğlu" əsrlərdir insanların hafizəsində canlılığını və yeniliyini qorumağı bacarmış ölməz söz abidəsidir. Koroğlunun tarixi şəxsiyyət və aşıq olması bəzi tərəddütlərlə birlikdə artıq qəbul olunmuşdur. Bir əlində saz, birində qılınc olan qəhrəman, zalımın qarşısında, məzlumun yanında olmuşdur. "Koroğlu"nun böyük şöhrət qazanmasında, dastanın ayrı-ayrı qollarının bu qədər yüksək zirvələrə çatmasında, yayılmasında Koroğlunun aşıqlığının böyük təsiri olmuşdur. Sazın sehri, möcüzəsi dastanda bir neçə yerdə verilmişdir.

"Koroğlu"ya qədər və "Koroğlu"dan sonra dastanlarımızın təkamül prosesinə baxılarsa "Koroğlu"ya böyük missiyalar yükləndiyini görürük. "Köroğlu" bu missiyanı uğurla yerinə yetirmişdir. Qədim Türk dastanları ənənəsinə sadiq olaraq bahadırlıq, alplıq xüsusiyyətləri "Koroğlu"ya da verilmişdir. Mifoloji ünsürlərə, ənənəvi mifoloji yardımcılara

Koroğluda da yer var. Qəhrəmanın atının dərya atlarının soyundan gəlməsi, qılıncının göy daşından olması, bir də sehirli nərəsi onu mifoloji qəhrəmanlara, qədim epik ənənəmizin bir hissəsinə çevirir.

"Koroğlu"nun Şərq versiyasında bu mifoloji yardımcılar daha çoxdur: qələndərlər, pəri qızları, ərənlər, Xızır, Həzrət Əli və sair. "Koroğlu"nun Qərb versiyasında bəzi variantlara görə Bingöl dağlarının sehirli suyundan, Azərbaycandakı bəzi variantlara görə Qoşabulaq suyundan içərək güc qüvvət qazanan, eyni zamanda aşıqlıq vergisi, buta alma, badə içmə mərasimini tamamlayan qəhrəman bir haqq aşığı zirvəsinə yüksəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dastanları. (2005), IV cild. Bakı: Çıraq.
Boratav, P.N. (1988), Halk Hikayeleri Və Halk Hikayeciliği, İstanbul: Adam yayınları.
Büyük Türk Klasikleri. (1987), I Kitap. Ankara: Ötüken yayınları.
Çəmşidov, Ş.A. (1977), Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Elm.
Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (1988), Bakı: Maarif.
Ekinci, M. (2004), Türk Dünyasında Köroğlu, Ankara: Akçağ.
Kaplan, M. (1973), Köroğlu Destanı. Ankara, Sevinç Matbaası.
Koroğlu. (1975), Tərtib edəni M.H.Təhmasib. Bakı: Maarif.
Özturan, H. A. (2009), Maraş ağzı Köroğlu. Kahramanmaraş, Ukde kitaplığı.
Sadıqov, İ. (1998), Koroğlu kim olub? Bakı: Azərnəşr.
Türkmen, F. (1983), Köroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri. Köroğlu Semineri Bildirileri, Ankara. S. 83-90.

ÜMUMTÜRK DILLƏRI DIALEKT VƏ ŞIVƏLƏRININ QARŞILIQLI INTEQRASIYA MƏSƏLƏLƏRININ MÜQAYISƏLI ASPEKTDƏ TƏDQIQININ ƏHƏMIYYƏTI

Mahirə Nağı qızı Hüseynova
filologiya elmləri doktoru, professor,
ADPU, Filologiya fakültəsinin dekanı

Çağdaş dövrümüzdə türkdilli xalqlar arasındakı sosial-iqtisadi, mədəni əlaqələr genişlənir, türkoloqlar tərəfindən dil sahəsindəki əlaqələrə də vaxtaşırı nəzər salınır və inteqrasiyaya, umumtürk dilləri arasında uyğunlaşmaya və özünəqayıdışa güclü diqqət yetirilir. Tarixi və ənənələri ilə dünyanın digər dilçilik məktəbləri ilə müqayisədə daha qədim tarixə malik olan türkoloji dilçiliyin tədqiqinə XI əsrdə böyük ensiklopedik və türk dillərinin mahir bilicisi Mahmud Kaşğari başlamışdır. Tarix boyu dünyanın dil ailələri içərisində ümumtürk dillərinin böyük nüfuzu və özünəməxsus yeri olmuş və müasir dövrdə bu yerin çəkisi gündən- günə artmaqdadır. "Ümumi türk kökündən təşəkkül tapıb formalaşmış türk xalqlarının dillərinin fonetik, leksik, qrammatik quruluşları türkologiya elminin uzun illərdir ki, araşdırma və tədqiqat predmeti olmuşdur". (3, 21) Uzun illər türkologiya elminin müxtəlif sahələrinə dair çoxlu sayda əsərlər yazılmasına, dərin təhlillər aparılmasına baxmayaraq, bu elm sahəsində bu gün də görüləsi işlər, aparılası araşdırmalar olduqca çoxdur. Bu baxımdan bu gün milli özünüdərk fonunda ümumtürk xalqlarının dil varlığının hərtərəfli araşdırılmasının, yeni prizmadan, aspektdən, yöndən yanaşılmasının zəruriliyini, aktuallığını önə çəkir.

Məlumdur ki,əsası böyük türkoloq Mahmud Kaşğari tərəfindən qoyulan, sonrakı əsrlər və illərdə şərq müəllifləri tərəfindən davam etdirilən türkoloji dilçiliyin elmi əsaslarla və hərtərəfli elmi təhlilinə daha çox XX əsrin əvvəllərindən etibarən geniş meydan verilmişdir. XX əsri türkologiya elminin inkişaf və çiçəklənən dövrü də adlandırmaq olar. Belə ki,bu 100 il ərzində türk xalqlarının alimləri, mütəxəssisləri tərəfindən bu dillərin əksəriyyətinin dialektlərinin təsnifi verilmiş, qohum dillərin fonetikası, orfoqrafiyası, orfoepiyası, leksikası, morfologiyası, sintaksisi və s.haqda çoxlu sayda monoqrafiyalar, məqalələr yazılmış, lüğətlər və dilçilik atlasları tərtib edilmiş, ümumtürk dillərinin müqayisəli təhlili ilə bağlı geniş tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Müşahidələrimiz göstərir ki, aparılan çoxlu sayda araşdırmalar oğuz qrupu türk dillərinin fonetikasını, leksikasını, morfologiyasını, sintaksisini əhatə etsə də, bu fikri qıpçaq qrupu türk dillərinin tədqiqi ilə bağlı söyləmək bir qədər çətindir. Belə ki, öz inkişaf tarixlərində bir-birindən kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər qazanmış qıpçaq qrupu türk dillərinin bəziləri ilə Azərbaycan dilinin bəzi qrammatik kateqoriyaları arasında müqayisəli təhlillərin aparılması və fundamental monoqrafiyaların yazılmaması təəssüf hissi doğurur və bu gün qıpçaq qrupu türk dillərinə daxil olan qazax, qaraqalpaq, qırğız, altay, noqay, krım-tatar dillərinin, oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan türk, Azərbaycan, türkmən, qaqauz, Balkan türklərinin dili, Axısqa türklərinin dilləri, bulqar qrupu türk dillərinə daxil olan karluq-uyğur qrupu türk dilləri, uyğur-oğuz qrupu türk dilləri, çuvaş və yakut dilləri, oğuz qrupu türk dillərinin bir-biri ilə daha dərin müqayisələrin aparılmasına ehtiyac vardır.

Təəssüf hissi doğuran cəhətlərdən və aktual problemlərdən biri də budur ki, indiyə kimi Oğuz qrupu türk dilləri ilə Qıpçaq qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası ayrıca bir

araşdırma obyektinə çevrilməmişdir və yazılanlar, araşıdırılanlar türkoloji ədəbiyyatlarda pərakəndə və səpələnmiş vəziyyətdədir. Fikrimizcə, bunları sistemləşdirməyin, əhatəli və dərin təhlillər aparmağın vaxtı çatmışdır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, bu fikirləri sintaktik kateqoriyalar haqqında da söyləmək mümkündür. Belə ki, oğuz qrupu türk dilləri ilə qıpçaq qrupu türk dillərinin sintaktik kateqoriyaları arasında oxşar və fərqli cəhətlərin təhlilə cəlb edilməsi hələ də öz araşdırmasını gözləyir. Başqa sözlə desək, indiyəcən oğuz qrupu türk dilləri ilə, qıpçaq qrupu türk dillərinin sintaktik xüsusiyyətləri türkologiyada tarixi aspektdə kifayət qədər geniş şəkildə aparılmamış və az miqdarda görülən işlər lokal və epizod xarakterli olmuşdur. "Halbuki, bəhs edilən dillərin daşıyıcı olan xalqların daha yaxın genetik ortaqlığa malik olmalarının sübutu kimi bu dillərin müxtəlif yaruslarının müqayisəli analizi çox qiymətli tarixi- linqvistik nəticələr verə bilər. Son illərdə bu xalqların arasında yüksələn xətlə inkişaf edən iqtisadi və mədəni-siyasi əlqələr, mənəvi yaxınlaşma ortaq türk dili ideyasının gerçəkləşməsinə təkan verən amillərdən biri kimi mövzunu kifayət qədər aktual edir". (1, 19) Türk dillərinin qohum qrupları və bu qrupların keçdiyi inkişaf və dəyişmə meyillərini izləmək üçün hər bir dilin istər tarixi, istərsə də müasir səviyyələrində müqayisəyə gələcək kifayət qədər, yetərincə dil faktları mövcuddur ki, bu faktları ortaya çıxarmaqla, müqayisələr aparmaqla lazımi elmi nəticələr əldə etmək mümkündür.

Ümumtürk dillərinin dünya dilləri sistemində yeri, formalaşma və inkişaf dövrləri, eləcə də yayılma arealı barədə türkoloji ədəbiyyatlarda zəngin məlumatlara rast gəlirik. Di gəl ki, ümumi araşdırmalarda da müxtəlifliyə yol verilir ki, bu da müəyyən mübahisələrin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, bəzi türkoloqlar "ümumtürk dilləri", bəziləri "türk dilləri", bəziləri isə "türkcələr" deyilrər ki, mənim zənnimcə, "ümumtürk dilləri" terminindən istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Türk dünyasını bu gün düşündürən ən aktual məsələlərdən biri türkcələrin yaxınlaşması, türklər üçün ümumi ünsiyyət və yaxud ortaq türk dilinə keçməsi məsələsidir. Əlbəttə, bu problem uzun bir vaxt tələb edən işdir və bütün türk xalqları arasında qarşılıqlı razılaşma nəticəsində əldə edilə bilər. "... Bu iş iki türkcə arasında yox, türkcələr arasında eyni vaxtda, geniş bir hərəkat kimi başlanmalıdır (Türkiyə – Azərbaycan – Qırğızıstan – Özbəkistan – Türkmənistan qarşılıqlı televiziya proqramlarının işlənməsi faydalı əməldir və kütləvi ünsiyyət prosesinə hazırlıq işi görür). Güneylilərin hərəkəti yarımçıqlıqdır. Əgər biz Türkiyə türkcəsini ünsiyyət vasitəsi kimi seçiriksə (əlbəttə, bu türkcə bu işə daha şanslıdır), onu leksikası, qrammatikası, fonetikası ilə öyrənmək, bilmək, lazım olan yerdə, məhz lazım olan yerdə, başqa coğrafiyaların türkləri ilə ünsiyyətdə işlətmək gərəkdir. Hər türkcə öz coğrafiyasında, özünün olaraq, təqlidsiz-filansız işlənməlidir. Heç bir türkcə öz tarixindən (klassik söz ustalarının, dastanlarının, bayatılarının dilindən) və ətrafından (bu gün danışılan canlı dildən – hər bir ədəbi dil xalqın canlı dilinin üstündə durur) təcrid olunmamalıdır. Müxtəlif türkcələrin varlığı türk dilinin zənginliyini, əlvanlığını təmin edir. Ümumi ünsiyyət dili kimi işlənəcək türk dili heç bir coğrafiyada layla dilini, beşik dilini rədd etməyəcəkdir. Dil işarələr sistemidir, səslərdən, sözlərdən, cümlələrdən ibarət bir sistemdir". (2, 129) Yer üzündə sayı-hesabı dəqiqləşdirilməyən (bəzi türkoloqlar 75, bəziləri 50-dən çox müəyyənləşdirmişlər – M.H) ümumtürk dilləri bir sistemdir, bu sistem min illərin sınağından çıxmış, bu günümüzə qədər öz saflığını qorumuş və ona toxunmağa heç bir xalqın ixtiyarı yoxdur.

Türk xalqları (sovet post məkanında) müstəqillik qazandıqdan sonra bəzi dil hadisələrinin, faktorların bu xalqların dillərinin fonetik, leksik, qrammatik yaruslar üzrə yenidən öyrənməyi bir zərurətə çevirib. Bu zərurəti dərindən dərk edən türkoloqlar bu vacib araşdırmalara söz yox ki, diqqəti xüsusilə artırmalıdırlar. Məsələn, ümumtürk dillərinin dialektal inteqrasiyası ilə bağlı görüləcək işlərimiz, aparılacaq araşdırmalarımız hələ çoxdur və bu məsələ ilə, özü də çox aktual

problemlə bağlı bağlı elmi əsərlər yazılmalı, ortaya qoyulmalıdır. Mən görülən işlərin üzərinə kölgə salmaq fikrindən uzağam. Lakin bir daha da etiraf etməliyik ki, bu sahədə görüləsi işlərimiz, atılası addımlarımız hələ olduqca çoxluq təşkil etməkdədir.

Yayılma arealından, az və ya çox dərəcədə tanınmasından asılı olmayaraq, müasir türk, özbək, Azərbaycan, tatar, türkmən, qırğız, çuvaş, başqırd, krım tatarları, qaqauz, yakut, qaraqalpaq, uyğur, kumık, tuvin, qaraçay, axısqa, xakas, bulqar, altay, noqay, şor, karaim – bir sözlə, hər bir türkcənin güclü dialekt bazası mövcuddur. Müəyyən bir türkcədə fonetik baxımdan güclü dəyişikliyə məruz qalan bir sıra dil vahidlərinə məhz həmin bazalarda, mənbələrdə təsadüf olunur. Müasir dövrümüzdə əksər türkcələrin dialektoloji lüğətləri hazırlanmış, çap etdirilmiş, elmi- nəzəri məsələləri bu və ya digər şəkildə tədqiq edilmişdir. Müasir türkoloqların qarşısında duran əsas problemlərdən biri bu dialektoloji lüğətlər və tədqiq edilmiş elmi-nəzəri materillar əsasında türkcələri fonetik istiqamətdə inteqrasiyasını hərtərəfli bir şəkildə, müqayisəli bir yolla araşdırmaq, oxşar və fərqli cəhətlərini və onları yaradan səbəb və ekstralinqvistik amilləri meydana çıxarmaqdır. Biz belə düşünürük ki, oğuz qrupu türk dillərinin dialektoloji araşdırmalarında bu problemə az da olsa toxunulsa da, bu fikri qıpçaq qrupu türk dillərinin dialektoloji araşdırmalarına şamil etmək mümkün deyildir. Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində baş veən fonetik hadisələri, yəni bir türkcənin dialektində, digər bir türkcənin dialektində işlənən vahidlərin sinxron təsviri və müqayisəli şəkildə öyrənməklə bu dillərin dialektləri arasındakı (ədəbi dillərində olduğu kimi – M.H) fonetik, geneloji yaxınlıqları, qohunluğu daha dərindən müəyyənləşdirmək mümkündür.

Türk dillərinin dialektlərinin demək olar ki, hər biri ayrı-ayrılıqda və yaxud da toplu bir şəkildə leksik dialektizmləri də tədqiqat obyekti kimi də götürülə bilər və bu da praktik, elmi-nəzəri baxımdan zəngin material verir. Ümumtürk dillərinin leksikasının dialektal arealda, inteqrasiya şəraitində öyrənilməsi məsələsi də müasir türkologiyanın qarşısında duran vacib problemlərdən biridir və ümumtürk dillərinin bir dialektindən digər dialektlərində kök salmış, sabitləşib qalmış leksik vahidlərin öyrənilməsi türk xalqlarının dil tarixinin qaranlıq məsələlərinə aydınlıq gətirə bilər. Başqa sözlə desək, ümumtürk dillərinin dialekt leksikasının bir sıra qaranlıq məsələləri də məhz həmin xalqlara məxsus mənbələrdə gizlənmişdir və bu da sözsüz ki, gərgin axtarışlar və böyük zəhmət tələb edən bir işdir.

Ümumtürk dillərində dialektal səviyyədə işlənən bir sıra şivə sözləri türkcənin birinin ədəbi dilində, digərində isə şivə, ləhcə dil vahidi kimi səciyyəvidir. Bunlar morfoloji kateqoriyalarda özünü bariz şəkildə nümayiş etdirir. Məsələn, Azərbaycan dilinin qərb şivələrində ***kəndi-kəndinə*** (öz-özünə), ***yoğurt*** (qatıq) sözləri işlənir. Bu şivə sözlər Türkiyə türkcəsində ədəbi dil vahidi kimi çıxış edir. Bu və ya digər belə dialekt sözlərini bir türkcənin ədəbi dilində işlənməsinin və digərində hansı səbəblərə, amillərə görə çıxış etməsinin səbəblərini öyrənmək, qarşılıqlı inteqrasiyanı meydana çıxarmaq türkoloqları dərindən düşündürməlidir.

Türk xalqlarının çoxlu sayda qədim yazılı abidələri mövcuddur və bu abidələrdə işlənən leksik vahidlərin çoxu ümumtürk xalqlarının müştərək mənəvi sərvətidir. Məsələn, ilk qıpçaq yazılı abidəsi olan "Çodex Çumanisus" əsərində bu gün də ümumtürk dillərində və dialektlərində işlənən çoxlu sayda sözlərə rast gəlirik. Götürək XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində yazıldığı ehtimal olunan bu abidənin dilində işlənən ***"börü"*** sözünü. Bu söz ***"qurd, canavar"*** mənasında Azərbaycan dilində və eyni formada və anlamda Təbriz dialektində də işlənir. **Börü** sözünə müəyyən fonetik fərqlərlə Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq bir çox türk xalqlarına məxsus qədim abidələrin dilində də rast gəlmək mümkündür. Bu söz türkmən, noqay, qaraqalpaq, qazax, özbək dillərində ***börü,*** qumuq, karaim, qırğız, altay, tuva dillərində ***börü,*** tatar və başqırd dillərində ***büre,*** xakas dilində ***püür*** şəklində işləkliyini davam etdirir.

Və yaxud, müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlək olan ***"daş"*** kəlməsini götürək. Daş sözünün Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində müxtəlif formalarda işlənməsi diqqəti cəlb edir. "Ədəbi dilimizdə söz birləşməsi formasında, yəni ***çaxmaq daşı*** şəklində rast gəldiyimiz bu ifadə Gədəbəy şivəsində ***qaracaruf,*** böyük daş parçası ifadəsi Goranboy, Göyçay, Qazax, Ordubad, Şuşa, Tovuz dialekt və şivələrində ***əlləmə,*** Çəmbərək şivəsində ***hellən,*** Dərələyəz şivəsində ***hellan,*** Qax şivəsində ***xirt,*** Şəki dialektində çox xırda daş anlamında ***qəyir,*** Zaqatala şivəsində ***qorboq, qoji,*** Gədəbəy şivəsində ədəbi dildəki anlamdan fərqli olaraq ***ləpə daş*** formasında, ***ləvərə*** isə Zərdab şivəsində böyük daş mənasında işlənməkdədir. Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində daş sözü ***d-t*** samit əvəzlənməsi ilə çıxış edir. Bu söz Türkiyənin Diyarbəkr dialektində Azərbaycan ədəbi dilindəki formada (daş), Rizə dialektində isə ***taj*** şəklində işlənməkdədir. Daş sözü istər oğuz, istərsə də qıpçaq qrupu türk dillərinin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində cüzi fonetik fərqlərlə işlənməkdədir.(4, 3)

Bir sözlə, müasir türkologiyanın aktual məsələləri, araşdırmaya cəlb ediləsi problemləri olduqca çoxdur. Bütün bu dediklərim və əhatə edə bilmədiyim işlər fonunda öz inkişaf tarixlərində müəyyən səbəblər ucbatından bir-birindən ayrılmış və uzaq düşmüş türk xalqlarının dillərinin oxşar və fərqli cəhətləri barədə çoxlu sayda aktual mövzular müəyyənləşdirilməli, milli, mədəni, siyasi və ideoloji baxımdan böyük önəm daşıyacaq bu mövzular üzərində doktorantlarımıza araşdırmaların aparılmasına istiqamət verilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bağırov K. Türk dillərinin müqayisəsi. Oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar. " Elm və təhsil", Bakı, 2018.
2. Hacıyev F. Seçilmiş əsərləri. " Elm və təhsil", Bakı, 2019.
3. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası, Bakı, 2010.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası " Elm və təhsil", Bakı, 2016.

Xülasə

Ümumtürk dillərinin istər oğuz, istər qıpçaq, istərsə də digər qruplarına daxil olan dialekt və şivələri öz kökləri etibarilə qədim tarixə malikdir.Türkdilli xalqların qədim yazılı mənbələrində, folklor örnəklərində, dialektoloji materiallarında bu barədə zəngin məlumatlara rast gəlinir. Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinə etnolinqvistik baxımdan yanaşdıqda dialekt sistemlərinin müxtəlif tiplərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Xalqın izlərini kifayət qədər möhkəm saxlamış və qəbilə tayfa quruluşunu özündə əks etdirən xakas, türkmən, Altay və özbək dillərinin dialekt sistemi bu qəbildəndir. Dialekti təmsil edənlərin etnik tərkibində qəbilə-tayfa quruluşunun izləri yaxşı saxlasa da, dialekt bölünməsi, əsas etibarilə, məhəlli əlamətə əsaslanan dialekt sistemlərinə qırğız, qazax, qaraqalpaq, noqay, Tuva, başqırd dillərinin dialekt sistemləri aiddir. Qəbilə-tayfa bölməsinin izlərini və qəbilə -tayfa adlarını tamamilə itirmiş türk xalqları dillərinin dialekt sistemləri yalnız məhəlli əlamətə görə fərqlənir ki, buraya Azərbaycan, qumuq, qaraçay-balkar, karaim, tatar, türk, çuvaş, yakut və yeni uyğur dillərinin dialekt sistemləri aiddir.

Türk dillərinin dialekt və şivələrinin öyrənilməsi ən böyük qohum dillərdə leksik universiyaların müəyyənləşdirməsi, eyni zamanda, bu dillərin dialekt və şivələrində mövcud olan bir sıra mühüm, aktual məsələlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır və bu baxımından qohum dillərin leksik sistemində mövcud olan dialektal hadisələrin, dil faktlarlarının üzə çıxarılması böyük əhəmiyyət daşıyır.

Çünki bu və ya digər dialektual problemin kontrastiv, kontrantativ tədqiqi hər bir dialektlərinin özünəməxsus cəhətlərinin, eləcə də müxtəllif dillərinin tipoloji xüsusiyyətlərinin diaxron və sinxron təsvirinə kömək edir.

Ümumtürk dillərinin dialektal leksik qatında bir –biri ilə tam eyniyyət təşkil edən və yaxud fərqlənən əlamətlərin mövcudluğu inkar edilməzdir və bu məqalədə bu aktual məsələlər qısaca olaraq şərh edilmiş, maraqlı ümumləşdirmələr aparılmışdır.

Açar sözlər: ***dialekt sözlər, inteqrasiya, ümumtürk dilləri, dialekt sistemi, ədəbi dil və dialektlər.***

Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiya məsələlərinin tədqiqi əhəmiyyəti
(tezislər)

Qədim, zəngin, ortaq tarixi köklərə əsaslanan 25-dən çox qohum türk dilləri qloballaşan dünyada özünə məxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayaraq müasir bəşər sivilizasiyasında öz layiqli yerini tutmaqdadır. Türk xalqlarının tarixləri, mədəniyyətləri ortaq bir kökə malik olduğu kimi, bu xalqların dilləri və ya dialekt və şivələri də eyni kökə əsalanır. Fərqli tarixi inkişaf yolu keçmələrinə baxmayaraq türkcələrin həm ədəbi dillərinin, həm də dialekt və şivələrinin kökü, özəyi, anası ümumtürk dilidir və indiyə kimi türkologiya elmində türkcələrin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiya problemləri əhatəli və sistemli şəkildə də tədqiq edilməmişdir. Müasir dövrdə ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiya məsələlərinin tədqiqi olduqca əhəmiyyətli səslənir və bu baxımdan bu məsələləri tezislər şəklində aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1) Müxtəlif coğrafi və siyasi mövqelərdə yerləşən bu dillər zaman-zaman işğallar, qonşu mədəniyyətlərin repressiya və istilalarının təsiri ilə müxtəlif inkişaf yolu keçmiş və nəticədə də bu dillərin dialekt və şivələri arasında müəyyən fonetik fərqlər yaranmışdır ki, bu fərqlərin müqayisə, qarşılaşdırma, tutuşdurma yolu ilə öyrədilməsi olduqca aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

2) Meydana çıxan bu fərqləri ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrində mövcud olan morfoloji kateqoriyalara da şamil etmək olar və şübhəsiz ki, bu fərqlər də türkcələrin həm ədəbi dillərini, həm də dialekt və şivələri arasında müəyyən anlaşılmazlıqlar yaradır ki, bütün bunların da müqayisəli şəkildə tədqiqi olduqca vacib məsələlərdəndir.

3) Zəruri bir mövzu olan ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiya məsələlərinin leksik istiqamətdə 25-dən çox qohum dillərin və ya dialektlərin müqayisəli öyrənilməsi dialektologiya elminin prioritet sahələrindəndir. Araşdırma prosesində ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin müqayisəsinin leksik yöndə istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, leksik kontaktlar nümayiş etdirilməli, müqayisəli leksikanın inkişaf mexanizmi açılmalı, onun əsas cəhətləri aydınlaşdırılmalıdır ki, bütün bunlar da ortaq türk dillərinin yaradılması üçün olduqca gərəkli məsələlərdəndir.

4) Ümumtürk dillərinin dialekt bölünmələri, onların təkamülündə meydana çıxan innovasiya hallarının müəyyənləşməsi, eləcə də konkret bir dilin başqa yaxın qohum dillərlə ortaq və ayrılan xüsusiyyətlərinin geniş və hərtərəfli təhlili tarixi-dialektoloji tədqiqat nəticəsində mümkündür ki, bu da qohum dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin sinxron təsvirinə kömək edə bilər.

5) Ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin müqayisəli öyrənilməsi ən böyük dil ailələrində fonetik, leksik və qrammatik inteqrasiyaların müəyyənləşdirilməsi, eyni zamanda, bu dillərin özündə mövcud olan bir sıra mühüm, aktual məsələlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır və bu baxımdan fonetik, qrammatik, leksik sistemdə mövcu olan dil hadisələrinin, dil faktlarının qohum türk dillərinin dialekt və şivə materialları əsasında araşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır.

BAHTİYAR VAHABZADE'NİN ŞİİRLERİNDE TÜRK VE TÜRKÇÜLÜK

TURKS AND TURKISH IN BAKHTIYAR VAHABZADEH'S LITERARY WORK

Dr. Terane NAĞIYEVA
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Simgeler:

ä - ə (Azerbaycan alfabesinde)
ĝ – q (Azerbaycan alfabesinde)
ĥ – x (Azerbaycan alfabesinde)

ÖZET

Çağdaş Azerbaycan şiirini şiir tarzı süslemelerle süsleyen ve kendine özgü bir incelikle geliştiren ünlü şair Bahtiyar Vahabzade, 65 yıllık yoğun bir yaratıcı faaliyete sahip olmakla, edebiyatımıza, dilimize, tarihi hafızamıza, soykökümüze, kimliğimize, geleneklerimize, türkçülüyümüze ve ismini vermediğimiz diğer olumlu özelliklere kendi kelmesi ile söylesek, "gerçek bir vatandaş" olarak hizmet etti. Onun bin bir nakışlı söz dünyasında, vatanseverlik, ulusal-ahlaki özgürlük, ana dilin saflığı uğurunda mücadile, ahlaki değerlere ve geleneklere saygı, Türk ve Türkçülüye derin sevgi, sadakat ve saygı gösterme konuları özel bir yer tutuyor.

B. Vahabzade'yi ilgilendiren konular arasında soykökün birleşmesi, ulusal birlik, Türke guven, türkçülüye duyduğu sevgi gibi meseleler sanki yetiştirilen nesillere tavsiye mektuplarıdır. Bu mesajlar, kimliğin temelinde dayanan yenilmez güç ve qeyret, saflık ve küvvet, kişilik ve cesaret, yiğitlik ve cesurluk gibi niteliklerin mühürü var. Ünlü şair B.Vahabzadenin şiirlerinde gösterdiği türkleri diğer uluslardan ayıran bu nitelikler hafızamızı tazelemek, kimliğimizi hatırlatmaktır:

Äslimi, näslimi tanıyıram män,
Qarışığ deyiläm, özümdän hürkäm
Sän kimsän, sän näsän, özün bilärsän,
Män ilk ĝaynağımdan türk oğlu, türkəm!
Sübutdur, dälildir, ağlın ĝibläsi,
Däyişä bilärsän adımı ancaĝ,
Canım çıĥanadäk ĝälbimin säsi
“Türkäm” gerçäyini pıçıldayacaĝ .

Şairin, Türk ve Türkçülüye çok büyük önem verdiği nedensiz değildir. Şü yalniz şairin türk olmak ile ilgili deyildir. Dünyadakı ulusları bilen şair karşılaştırma yaparken Türk milletinin saflığının ve gücünün, cesur ve korkusuzluğunun, kişiliğ ve cesaretin, yurtseverliğin, vatanseverliyin türkler üçün sembolik bir işaret olduğunu dünyaya bildirmek doğal bir süreç, alkışlanan adımdır:

Türkün zatındadır kişilik, märdlik

O öz düşmänini vurmaz arĥadan,

Türkä, türk dilinä bu düşmänçilik

Sizdä bir adätdir ĝalü-bäladan.

Türk'ü sevmeyenler, Türk halkının gücünün ve cesaretinin yüksek nokta olduğunu bilenler türkün yiğitlik ve cesaretinden, merdliğinden endişe duyorlar. Bu sebeple yüzyıllarca kötülüklerini durdurmuyorlar. Türklerin ve Türk dillerinin gelişimini engelliyorlar ve bu hareket onların kendi gelenekleri haline geldi. Şunu şair bildiyi üçün yüzünü Türklere rakib olanlara tutur ve tarihimizi hatırlatır:

Tariĥä baş vuraĝ: bu ağ, bu ĝara

Märdlik mayasıyla yoğrulmuş babam.

Haĝĝını tanıdıb çoĥ haĝsızlara.

Amma haĝsıza da märd olmuş babam.

Cesur olmak, türklerin karakteridir, diğerlerinden farklı bir özelliktir. Sözlü halk edebiyatı örneklerimizde görüyoruz: "Yaĥşılığa yaĥşılıq här kişinin işidir, yamanlığa yaĥşılık är kişinin işidir", " Yaĥşılığa yaĥşılıq elä, pisliyä pislik elämä ", "Yaĥşıya yaĥşı de, yaĥşılığı artsın, yamana yaĥşı de, yamanlığı qayıtsın". Yaĥud "Kitabi-Dede Gorĝud" dastanında Oğuzların geleneklerinden biri "Kaçanı Ĝazan beg ĝomadı, aman deyeni öldürmedi" gibi özelliklerdir.

Sonuç olarak, Bahtiyar Vahabzade'in şiiri cesaret, mertlik mayasından yoğurulan yiğitlik mücesemesi olan türkün, dünyaya ses salan, mertlik ve cesurluğu ile düşmanına kan yutturan eski bir Oğuz sesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu nitelikleri korumak, geliştirmek ve gelecek nesillere armağan etmek bizim vatandaşlığımızdır.

***Anahtar Kelimeler**: Türk, Türkçülük, mertlik, yurtseverlik, cesur olmak.*

ABSTRACT

The famous poet Baktiyar Vahabzade, who decorated contemporary Azerbaijani poetry with poetic style ornaments and developed with a distinctive grace, has a 65-year intense creative activity, with his own words to our to say, it served as a "real citizen". In his world of embroidered words, patriotism, national-moral freedom, struggle for the sake of the purity of the mother tongue, respect for moral values and traditions, deep love, loyalty and respect for

Turks and Turkish people have a special place.

B. Vahabzade'yi issues among the genealogical unification, national unity, trust in the Turk, love issues, such as advice to the generation of letters of advice are raised. These messages have invulnerable power based on identity and seal of qualities like grace, purity and bath, personality and courage, bravery and bravery. These qualities that differentiate the Turks from the other nationalities that the famous poet B.Vahabzaden showed in his poems are to refresh our memory and to remind our identity:

Äslimi, näslimi tanıyıram män,
Qarışığ deyiläm, özümdän hürkäm
Sän kimsän, sän näsän, özün bilärsän,
Män ilk ğaynağımdan türk oğlu, türkəm!
Sübutdur, dälildir, ağlın ğibläsi,
Däyişä bilärsän adımı ancağ,
Canım çıĥanadäk ğälbimin säsi
“Türkäm” gerçäyini pıçıldayacağ

It is not without a reason that the poet attaches great importance to the Turks and Turkish. This is not only about being a Turkish poet. The poet who knows the nations of the world is a natural process, applauding step to inform the world that the purity and power, bold and fearlessness, personality and courage, patriotism, patriotism of the Turkish nation is a symbolic sign of the Turkish nation.

Türkün zatındadır kişilik, märdlik
O öz düşmänini vurmaz arĥadan,
Türkä, türk dilinä bu düşmänçilik
Sizdä bir adätdir ğalü-bäladan.

Those who do not like the Turks, those who know that the strength and courage of the Turkish people is a high point are concerned about the bravery and courage of the Turks. Therefore, they do not stop their evil for centuries. They prevent the development of Turks and Turkish languages, and this movement has become their own tradition. The poet holds the face of the three to the Turkish rivals and reminds us of our history:

Tariĥä baş vurağ: bu ağ, bu ğara
Märdlik mayasıyla yoğrulmuş babam.
Hağğını tanıdıb çoĥ hağsızlara.
Amma hağsıza da märd olmuş babam.

Being brave is the character of the Turks, a different feature from the others. In our oral folk literature examples, we see: ĥ Age is the work of the person, life is the work of the person,,, ĥ Age is the work of the person, " One of the traditions of the Oghuz people in Yaĥud "Kitabi-Dede Gorgud" dastan is the features such as Kaç Escaped anazan beg ĝ omadı, but he did not kill the new one ".

As a result, we can say that Baktiyar Vahabzade's poem, which is the prowess of courage and bravery of the bravery of manhood, is an old Oghuz voice that gives voice to the world and swallows blood to its enemy with its bravery and courage. It is our citizenship to preserve, develop and present these qualities to future generations.

Key words: Turks, Turkish, manhood, patriotism, being brave.

Giriş

Müasir Azərbaycan poeziyasını poetik üslubi naxışları ilə bəzəyən və onu özünəməxsus zərifliklə toxuyub inkişaf etdirən görkəmli söz ustamız xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə 65 ilə yaxın gərgin yaradıcılıq fəaliyyəti ilə ədəbiyyatımıza, dilimizə, tariximizin yaddaşına, milli-mənəvi dəyərlərimizə, soykökümüzə, kimliyimizə, adət-ənənələrimizə, türkçülüyümüzə və adını sadalamadığımız digər müsbət keyfiyyətlərə özünün sözü ilə desək, "əsl vətəndaş" kimi xidmət etmişdir. Onun min bir naxışlı söz dünyasında yurdsevərlik, milli-mənəvi azadlıq, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə, əxlaqi dəyərlərə və adət-ənənələrimizə hörmət, söykökə bağlılıq, türkə və türkçülüyə dərin məhəbbət və ehtiram və başqa bu kimi mövzular xüsusi yer tutur.

Xalqın həyatını, onun keçmişini, bugününü dərindən bilən, gələcəyini ürək yanğısı ilə düşünən Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası dilin əsl mahiyyətini, səfərbəredici gücünü, insanın təşəkkül və təkamülündə oynadığı əvəzsiz rolunu araşdırmaqdan ötrü zəngin material verir. Şairin poeziyasına dərindən bələd olduqca ondakı coşqun fikirlərə, yüksək sənətkarlığa, fikir və düşüncənin dərinliyinə heyran qalırsan. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasındakı bütün müsbət keyfiyyətlərin mayası doğma ana dilidir, milli leksikonumuzdur, söykökə bağlılıqdır, türk mayasından yöğrulan kimliyimizdir. Şair dilimizin inçəliklərindən, sözdən böyük məharət və incə zövqlə istifadə edərək dünyaya kim olduğumuzu bəyan edir.

B.Vahabzadəni düşündürən və daha çox cəlb edən mövzular içərisində soykökə bağlılıq, milli birlik, türkə inam, türkçülüyə sevgi kimi məsələlər yetişən nəsillərə ünvanlanan nəsihət məktublarıdır. Bu ismarıclarda kimliyi və bu kimiliyin kökündə dayanan yenilməz güc və qeyrət, təmizlik və qüvvət, kişilik və mərdlik, igidlik və ərlik kimi keyfiyyətlərin möhürü var. Dahi şəxsiyyət tərəfindən möhürlənən başqa millətlərdən bizi fərqləndirən bu keyfiyyətlər yaddaşımızı təzələməkdir, kimliyimizi bizə xatırlatmaqdır:

Əslimi, nəslimi tanıyıram mən,

Qarışıq deyiləm, özümdən hürkəm

Sən kimsən, sən nəsən, özün bilərsən,

Mən ilk qaynağımdan türk oğlu, türkəm!

Sübutdur, dəlildir, ağlın qibləsi, (1, 144)

Böyük imperiya olan Sövetlər birliyində yaşayan Azərbaycan xalqına rusların münasibətinə bələd olan ustad sənətkar onlara çəkinmədən, qorxmadan açıq şəkildə etiraz edir və sərt ismarıçla:

Dəyişə bilərsən adımı ancaq,

Canım çıxanadək qəlbimin səsi

"Türkəm" gerçəyini pıçıldayacaq (1, 144)

Şairin türkə və türkçülüyə bu qədər önəm verməsi səbəbsiz deyildir. Dünyadakı millətləri yaxından tanıyan və bilən ustad müqayisə zəminində türkün zatındakı təmizlik və qüdrətin, igidlik və qorxmazlığın, kişilik və mərdliyin, yurdsevərliyin, vətənpərvərliyin bir simvolik nişan olduğunu dünyaya bəyan etmək istəməsi təbii bir əməldir, alqışlanası addımdır:

Türkün zatındadır kişilik, mərdlik

O öz düşmənini vurmaz arxadan,

Türkə, türk dilinə bu düşmənçilik

Sizdə bir adətdir qalü-bəladan(2, 85).

Türkə və türkçülüyə, millətə və millətçiliyə dəyər verib, car çəkən, bağıran şair səsi ilə yaşadığı mühitə, dövrə sanki üsyan edir. Sövetlər birliyində yaşaması belə şairin qürurlandığı türkçülüyü və türk olduğunu bəyan etməsi fikrindən çəkindirmir. Şairin fikirləri dövr üçün, hakimiyyət dairləri üçün tamamilə yad səslənir, qorxu mənbəyinə çevrilir. Ona qarşı müəyyən təqiblər baş qaldırır. O dövrləri Ulu öndər Heydər Əliyev belə xatırlayır: " ...Mən hələ Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində işləyən zaman Bəxtiyar Vahabzadənin həbs olunması məsələsi meydana çıxmışdı. O vaxt mən onu xilas etdim, qoymadım həbs olunsun. Nəinki qoymadım, onunla dəfələrlə söhbətlər apardım, öz məsləhətlərimi verdim. Bunlar hamısı onun xatirələridir. Belə bir insan o vaxtlar böyük fəlakət qarşısında idi. Nəyə görə? Heç bir cinayət yox idi. Öna görə ki, millətini sevirdi, millətin qayğıları haqqında yazılar, şeirlər yazırdı. "Gülüstan" poemasını yazmışdı. Ondan ötrü ö zaman həbs etmək məsələsini qoymuşdular.

(3). Məhz söylənilən bu fikirlər deməyə əsas verir ki, millətpərəst, vətənsevər, soykökə bağlı olan B.Vahabzadəni yaşadığı mühit və zaman heç vaxt susdurmamış, ölümü gözünə alan eloğlu türk olduğunu qorxa-qorxa deyil, bağıraraq ifadə etmişdir. Ulu öndərin bu fikirləri təsdiq edir ki, B. Vahabzadənin milləti üçün, xalqı üçün əsl türk qorxmazlığı göstərməsi söykökdən gələn bir türkçülükdür, keyfiyyətdir, dəyərdir, cəsarətdir, şücaətdir və o da bu dəyərin daşıyıcısıdır.

Türkdə olan qüdrət və igidliyin kuliminasiya nöqtəsindən xəbərdar olan türk sevməyənlər bu ərənlik və mərdlikdən narahatdır. Buna görə də onlar bəd əməllərindən əsrlərlə əl çəkmir, həm türklərin, həm də türk dillərinin artmasına, inkişafına mane olurlar və bu hərəkət onların adətinə çevrilmişdir. Bunu bilən və düyan sənətkar üzünü türklərə qənim kəsilənlərə tutaraq tariximizi onlara xatırladır:

Tarixə baş vuraq: bu ağ, bu qara
Mərdlik mayasıyla yoğrulmuş babam.
Haqqını tanıdıb çox haqsızlara.
Amma haqsıza da mərd olmuş babam (2, 85)

Haqsıza mərd olmaq türkün xislətidir, xarakteridir, başqalarından fərqliliyidir. Biz bunu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdə də görürük: “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir”, “Yaxşılığa yaxşılıq elə, pisliyə pislik eləmə”, “Yaxşıya yaxşı de, yaxşılığı artsın, yamana yaxşı de, yamanlığı qayıtsın”, (4, 411). Yaxud “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oğuzların adətlərindən biri də “Qaçanı Qazan bey qomadı, aman deyeni öldürmedi”(5, 50) kimi cəhətlərdir.

Türkün mayasında olan qəhrəmanlıq və düzlük, qeyrətlilik və qorxmazlıq kimi keyfiyyətləri təkcə türklər deyil, digər millətlər də bilir və dəyərləndirir. Elə buna görə də Bəxtiyar Vahabzadə yardaıcılığında öz əksini tapan bu məsələlərə Lev Qumilyov belə münasibət bildirir:"...Müəllif əsərlərində tarixi həqiqəti təhrif etməyib. Çünki qədim türklərə təmənnasızlıq, rəşadət və öz ideallarına sədaqət xas idi. Məhz bu keyfiyyətlər türklərə bəşəriyyət tarixində şərəfli yer tutmaqda kömək etmişdir(3).

“Hörümçək tor bağladı” şeirində şair Azərbaycan Sovetlər birliyi tərkibində olduğu vaxt itirdikləri içərsində ən qiymətli miras olan tariximizin danıldığını ürək ağrısı ilə belə ifadə edir:

Tariximiz danıldı,

Uydurma tarix ilə kimliyimiz anıldı -
Öz kökünü bilməyən gözü küllü bu millət
Zamanın yollarında hər addımda yanıldı.
Uydurma tarix bizi anamızdan ayırıb
Yad anadan alınmış bələkdə qundaqladı,
Təməlimiz laxladı.
Bu xalqın tarixini düz bildirən, düz yazan
Tarix kitablarında horumcək tor bağladı. (1, 234)

"Öz kökünü bilməyən" deməklə türklüyümüzü nəzərdə tutan şair xalqı, milləti ayılmağa çağırır, tariximizi saxtalaşdıranların bələyində yatdığımızı çəkinmədən bəyan edir. Şair bu şeirin sonrakı misralarında türkün vaxtı ilə dünyaya ağalıq etdiyini, lakin bu gün türk olduğumuza baxmayaraq, kölə vəziyyətinə düşdüyümüzü ürək ağrısı ilə bildirir:

Məğrur kecmişimizdən üzüldü əllərimiz
Şərəf bildik ozgəyə qul olmağı, yoxsa, biz?
Hər curə zülmü udduq.
Koləliyi qazanıb, ağalığı unutduq.
Vicdan, düzlük, həqiqət sürgün oldu bu yerdən.
Yaltaqlıq və xəyanət silahını yağladı.
Cəsarət qılıncının ağzı düşdü kəsərdən,
Qəbzəsində, qınında horumcək tor bağladı.
Dilimiz yasaq oldu.
Ruhumuz qəlbimizdə əbədi dustaq oldu.
Ruhsuz yaşadıqca biz
Vicdanımız, eşqimiz
Uzumuzə ağ oldu.(1, 234)

Bir millət olaraq unutqanlığımızın ucbatından başımıza gətirilən fəlakətləri , uydurma və yalan tarixi ilə yaşamağımızı hayqırır. Fəryad qopararıq şair xalqımızın düz yazılan tarixinin tarix kitablarında hörümçək toru bağladığın acı bir təəssüf ilə xatırlayır. Şeirin bir misrasında dünyaya ağalıq edən türkdən yarandığına işarə edərək deyir.

Hər zülmü udduq
Koləliyi qazandıq, ağalığı unutduq

Böyük imperiya olan Sovetlər birliyində yaşayan Azərbaycan xalqına rusların münasibərinə bələd olan ustad sənətkar onlara çəkinmədən, qorxmadan açıq şəkildə etiraz edir və sərt ismarıcla: " Dəyişə bilərsən adımı ancaq" söyləyir.

Türk və türkçülüyü amala çevirən Vahabzadə şeirlərinin birində - "Atatürk" şeirində Türkiyənin böyük atası və oğlu Atatürkə də öz məhəbbət və heyranlığını böyük ustalıqla qələmə alır:

Atatürkün atası! Adi cəfakeş bir ata,
Öz kiçik kulfətinin cövrünü çəkmiş bir ata,
Bir böyük millətə ancaq ata əkmiş bir ata!
Atatürkün anası! Adi bir insan, bir ana.
Zaman otdukcə nədən səcdə qılır hər kəs ona?
Bir böyük millətə bir gün ata doğmuş o ana.
Atatürkün sinəsi, yurdun almmaz qalası!
Atatürk millətinin həm atası, həm balası!
Nədir arzum, diləyim tanrıdan imanla bu gün?
Talanan, bağrına dağlar çəkilən xalqım üçün:
Yeni fikrin kuləyindən qoca millət darana,
Bizi birləşdirəcək bir Atatürküm yarana! ?(1, 143)

Son misralarda şair öz arzusunu da bildirir, qırılan, talanan xalqı və vətəni üçün Atatürkü arzulayır. O bilir ki, türk xalqlarının xilas yolu ancaq birləşməkdir.

Çingiz Aytmatov B.Vahabzadənin vətəninə sadiqliyini belə ifadə edir: " Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətcə millidir. Bu, müstəsna dərəcədə zəruri haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində feil olmağı bacarasan, xalqın canlı dil memarlığına öz töhvəni verə biləsən. O, vətənpərvərdir, o, aqildir, sözün yaxşı mənasında nəsihətverən, yol göstərən sənətkardır. Vahabzadənin başqa kamil cəhətlərindən biri də odur ki, şair öz əsərlərində tarixi müasirlik qədər yaşada bilir. Keçmişə görə əzab çəkmək , ona bu günün gözüylə baxmaq Bəxtiyarın mövzu dairəsinin genişliyindən, mürəkkəbliyindən və zənginliyindən xəbər verir. (3)

Parçalanan Azərbaycanımız, parçalanan türkçülüyümüz üçün Bəxtiyar Vahabzadə qəlbən nəinki narahatdır, bu səbəblərdən o param-parçadır, bu kədər onun köksündə dağ boyda dərd bağlayıb. Təkçə türkçülüyümüz deyil, həm də Azərbaycançılıqla bağlı məsələlər istər poemalarında, istər şeirlərində bir-birini əvəz edən həssas fikirlər,

kəskin etirazlar onun qəlbindəki dağ boyda yarasına sanki məlhəm olur, ürəyindəki dərdlərini ovundurur. Elə buna görə də Bəxtiyar susmur üsyankar səsi ilə içindəki dərdlərini ovundurur.

Azər Abdulla "Yazıçı" qəzetində Bəxtiyar Vahabzadə haqqında yazır: " ... Ancaq şairimiz bəzən heç kəsin bacarmadığı işlər görüb. Millətimizin dərdindən, yaralı yerindən danışmağa, yazmağa qadağa qoyulan çox çətin zamanlarda "Gülüstan" poemasını, " Ana dilim" şerini yazıb.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeiri cəsarət və qorxmazlıq mayasından yoğrulmuş, igidlik mücəssəməsi olan türkün dünyaya səs salan, mərdlik ifadə edən, düşmənə qan udduran qədim Oğuz səsidir. Bu keyfiyyətləri qorumaq, tanıtmaq və gələcək nəsillərə ərməğan etmək hər birimizin vətəndaşlıq borcudur.

Ədəbiyyat:

1. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərlər. I hissə, Bakı, 2004.
2. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərlər. II hissə, Bakı, 2004.
3. Yazıçı qəzeti, N10-11(102), avqust, 2005
4. Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 səh.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, Öndər, 2004, 376 s.

BEŞ DEVLET BİR MİLLET AZERBEYCAN, KAZAKİSTAN , KIRGIZİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE TÜRKİYE iŞ YAPMA KOLAYLIĞI

FIVE STATE ONE NATIONAL AZERBAIJAN, KAZAKHSTAN, KYRGYZSTAN, UZBEKISTAN AND TURKEY DOİNG BUSİNESS

Associate Professor Doctor Hakkı ÇİFTÇİ
Cukurova University
Faculty of Economics and Administrative Sciences
Department of Economics

ÖZET

Dünya Bankası tarafından 2004 yılından beri her yıl düzenli olarak hazırlanan İş Yapma Kolaylığı Endeksi (Doing Business Index), üye ülkelerde yatırım ortamını etkileyen iş düzenlemelerini analiz etmektedir. Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Finans Kuruluşu (IFC) ortaklığıyla hazırlanan, 190 ülkenin iş yapma kolaylığını veren raporun ana referans teşkil ettiği bu çalışmada, Doing Business (DB) 2019 Raporu, İşe Başlama, İnşaat İzinlerinin Alınması, Elektrik Temini, Tapu Kaydı, Kredi Temini, Küçük Yatırımcıların Korunması, Vergi Ödemesi, Dış Ticaret, Sözleşmenin İcrası ve Şirket Tasfiyesi gibi göstergelerinin incelenerek; beş devlet bir milletin ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlarda önemli iyileştirmelerin, verimliliğin, uygun yatırım iklimlerinin oluşturulması, karlılığın, etkinliğin artırılması, kaynakların kullanımı ve kalitesinin iyileştirilmesi, ülkeler arası yatırımları ve istihdamı artırmak için iş yapma kolaylıkları incelenmesi amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmayı destekleyici referans olarak, Dünya Ekonomik Forumu (WEF) tarafından hazırlanan Küresel Riskler 2019 Raporundaki küresel riskler de incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İş Yapma Kolaylığı, Küresel Riskler ve Yatırım Kolaylıkları

ABSTRACT

The Doing Business Index, which has been prepared regularly by the World Bank every year since 2004, analyzes the business regulations affecting the investment environment in the member countries. In this study, which was prepared by the partnership of World Bank (WB) and International Finance Corporation (IFC), which provides ease of doing business in 190 countries is the main reference, Doing Business (DB) Report 2019, Start of Work, Obtaining Construction Permits, Electricity Supply, Land Registry, Credit Provision, Protection of Small Investors, Tax Payment, Foreign Trade, Execution of the Contract and Liquidation of the Company; The aim of the five states is to examine the economic, social, cultural and political areas of a nation in terms of creating important climate, productivity, appropriate investment climate, increasing profitability, efficiency, improving the use and quality of resources, and facilitating cross-country investments and employment. In addition, the global risks in the Global Risks 2019 Report prepared by the World Economic Forum (WEF) were examined as supporting references.

Keywords: Ease of Doing Business, Global Risks and Investment Opportunities

1. GİRİŞ

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak; 20.yy'dan ve 21.yy 'a doğru kabuksal dönüşüm, ünitercilikten, federal konfederal yapılanmalara, merkeziyetçilikten, küresel ve yeresel anlayışa, merkez yönetirden merkez yönlendirire, bürokratik yoğunluktan katılımcılığa, emir ve kontrolden duyarlı ve hesap verebilirliğe, içe bağımlılıktan rekabetçi yapıya, kapalı ve yavaşlıktan açık ve hızlılığa geçiş, riskten kaçıştan riske açık olmaya varana kadar bir çok alanda yeni yapılanmalar ve değişimler yaşanmaktadır[1]. Bununla beraber yeni dünya düzeni ile birlikte dünya karşılıklı bağ ve bağımlılıklar veyahut da bağımsızlıklar ölçütünde yeni bir boyuta girmiştir. değişmeyen tek şeyin değişim olduğu olgusundan hareketle de değişime uyum açısından eski şablonlarla, inanç, değer ve varsayımlar doğrultusunda salt kollektif duyularla dünyayı değerlendirmekten vazgeçmeliyiz[2]. Bu açıdan politik, ekonomik, sosyolojik ve teknolojik yapı ve dokularla yüzleşmeli ve neleri neden kaçırıldığı objektif olarak sorgulanmalıdır[3]. Değişime direnme değil alternatif yollar bulup risk ve belirsizlikleri giderip sosyo-ekonomik yapı ve süreçleri sistemsel ve olgusal olarak değerlendirme esas teşkil etmelidir[4]. Bu bağlamda dil de, fikir de, iş de bir ve beraber olmanın getireceği avantajları ve dezavantajları analiz etmek sosyo-kültürel ve ekonomik yapı ve dokuyu daha da güçlendirecektir[5]. Bu doğrultuda post modern politik ekonomi ya da beşinci küreselleşme dalgasaı veyahut da endüsti 5.0 baş at rolü oynadığı "enformasyon teknolojileri devrimi"nin başladığı süreçte küresel sistemin ekonomi politiğinde önemli değişmeler meydana gelmiştir[6]: doğu bloku çökmüş, soğuk savaş sona ermiş ve tek kutuplu bir dünya düzeni ortaya çıkmıştır[7]. Soğuk savaş döneminin ve ulus devletlerin terminolojisi, enformasyon teknolojileri devrimi ile bütünleşen bu yeni küreselleşme dalgasını ve bu dalganın ekonomik, sosyal ve politik yapılar üzerindeki etkilerini açıklamada yetersiz kalmıştır[8].

Batı'da soğuk savaş sonrası dünyanın ekonomi-politiğini açıklayabilmek için yeni kavramlar ve tezler geliştirilmeye başlanmıştır[9]. İnsanlık tarihindeki çatışma dönemleri sona ermiş, uzlaşma ve işbirliği dönemi başlamıştır[10], yeni dünya düzeninin bileşenleri: liberal birey,

---

[1] PALABIYIK, Hamit, Yönetimden Yönetişime: Yönetişim, Kentsel Yönetişim ve Uygulamaları ile Yönetişimde Ölçülebilirlik Üzerine Açıklamalar, Yerel ve Kentsel Politikalar, (Editörler: M. Akif Çukurçayır, Ayşe Tekel), Çizgi Kitabevi Yayınları No: 80, Bilim-Toplum-Siyaset No:19, 1. Baskı, Konya, 2003.
[2] GÜNEŞ, Muharrem, **Yerel Gündem 21 Ulusal Kentlerden Küresel Köylere**, Ankara: Detay Yayıncılık, 2004.
[3] MIROVITSKAYA, Natalia ve , ASCHER,William L. Guide To Sustainable Development and Environment Policy. London: Duke University, 2002.
[4] NEMLİ, Esra. Sürdürülebilir Kalkınma: Şirketlerin Çevresel ve Sosyal Yaklaşımları. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2004.
[5] GÖNEN, Emre. Avrupa Toplulukları ve Türkiye Politikalarının Karşılaştırmalı İncelenmesi. İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayını, 1990.
[6] HARRIS, Jonathan M. Basıc Prıncıples of Sustaınable Development. Global Development and Envıronment Instıtute. Tufts University, 2000.
[7] YILDIRIM, Uğur, ve İsmail GÖKTÜRK. Çevre Sorunlarına Çağdaş YaklaşımlarEkolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetsel Perspektifler. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2004.
[8] Acar Cemal, Soğuk Savaş Dönemi-Süper Güçler Hakimiyeti Kavgası, Ankara: Mim Yayıncılık, 1991
[9] Akalın Cüneyt, Soğuk Savaş ABD ve Türkiye-1, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003
[10] Berger P. L , Huntington S, Bir Küre Binbir Küreselleşme, A.Ortaç (çev), İstanbul: Kitap Yayınevi

piyasa ekonomisi ve liberal demokrasi 'dir[11]. piyasa temelli,tarihin sonu ve son insan tezi geleneksel perspektife dönüş niteliğindedir.insanlık tarihi,medeniyetler arasındaki çatışmalar tarihidir.iki ideolojik kutuplu soğuk savaş dönemi, bu süreçten bir sapma niteliğindedir.soğuk savaşın sona ermesiyle insanlık tarihi, yeniden doğal mecrasına dönmüştür[12]. Yeni dünya düzeni, medeniyetler arasındaki çatışma çerçevesinde şekillenecektir[13]. medeniyetler çatışması tezine alternatif olarak, batı ve islam dünyası arasındaki ilişkileri açıklamak için de kullanılmaktadır[14] .Bu süreçte,gelişmiş batı ülkelerinde yoğunlaşmış ulusötesi sermayenin,İslam dünyasındaki işbirlikçileri (taşeronları ve distribütörleri) aracılığıyla islam dünyasının kaynaklarını kontrol etmeye çalıştığı öngörülmektedir.İslam dünyasının, bu saldırıya karşı koymak için gerekli entelektüel donanıma sahip olmadığı vurgulanmaktadır[15]. Huntington'un tezi özellikle batı ve islam dünyası arasındaki ilişkilere uygulanmaya çalışılmaktadır.din ve etnisite temelli medeniyetler çatışması tezi marksist perspektife dayanmaktadır.Soğuk savaş sonrası dünya, küresel ölçekte sosyal sınıflar arasındaki menfaat çatışmaları ile karakterize edilecektir[16].Bu süreçte küresel ölçekte sermaye grupları ortak menfaatlerini korumak için dayanışma içine girecek ve küresel politikaları kendi çıkarları yönünde etkilemeye çalışacaklardır[17]. Buna karşı emekçiler de kendi menfaatlerini korumak için küresel ölçekte işbirliği içine girmelidir ve girecektir[18]. Menfaatler çatışması tezi, gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki ekonomik ve politik ilişkileri açıklamada da kullanılmaktadır. sosyal sınıf temelli menfaatler çatışması tezi bu üç tez de, yeni dünya düzeninde, ulus devletin rolünün büyük ölçüde değiştiğini vurgulamaktadır[19]. öte yandan; ikinci dünya savaşı sonrası dönemdeki deneyimler refah devleti uygulamalarının ve piyasanın tek başına ekonomik ve sosyal problemleri çözemediğini; adil ve sürdürülebilir toplumlar oluşturamadığını ortaya koymuştur[20]. 1950-1990 yılları arasında iki kutuplu dünya soğuk

[11] Bodur Harun, Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara: Çağlar Yayınları, 2005
[12] Brzezinski Zbigniew i , Büyük Satranç Tahtası, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2005
[13] Huntington, S. P., & Çatışması, M. (2003). Vadi Yayınları. Derleyen Murat Yılmaz, Ankara.

[14] Wallerstein, Immanuel. (2012). Bildiğimiz Dünyanın Sonu (4. Baskı). (Çeviren: Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları. Wallerstein, Immanuel. (1993). Jeopolitik ve Jeostrateji (1 Baskı). (Çeviren: Mustafa Özel). İstanbul: İz Yayınları
[15] Yıldızcan, Cemil. (2011). Küreselleşme Çağında Demokrasi Talebi: İyi Yönetişimin Kötü Çocukları. (Derleyenler: Özgür Adadağ, Cemil Yıldızcan). Küreselleşme ve Demokrasi. Ankara: Dipnot Yayınları, 289-337.
[16] ARGÜDEN, Yılmaz, Kurumsal yönetişim ve insan kaynaklarının rolü, 12. Ulusal İnsan Kaynakları Yönetimi Kongresi, 2004.
[17] Şaylan, Gencay. (1995). Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi (1. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
[18] Rosenau, James N. (2014). Yeni Bir Küresel Düzende Yönetişim (Çeviren: Ali Rıza Güngen). (Derleyenler: David Held, Anthony McGrew). Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları
[19] Strange, Susan. (2014). Devletin Azalan Otoritesi (Çeviren: Cemil Boyraz). (Derleyenler: David Held, Anthony McGrew). Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları, 155-163.
[20] Stiglitz, Joseph. (2014). Küresel Kurumların Vaatleri (Çeviren: Ali Serkan Mercan). (Derleyenler: David Held, Anthony McGrew). Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları,

savaş dönemi - gerginliğe dayalı caydırıcı denge stratejisi[21]. 1990-2015 yılına kadar hegamon - biçimlendirici devlet olarak ABD'nin tartışmasız üstünlüğü öngörülebilir. 2020'den sonra görünürde iki merkezli bir denge stratejisi ABD-Çin (uzlaştırıcı-dengeleyici işlev üstlenen güç merkezleri/Latin Amerika-Ab-Japonya-Rusya (Avrasya Vizyonu-İmparatorluk Planları)-Hindistan). Küresel ekonomi-sosyal liberalizm - uygar denge stratejisi (2020-2050 SÜRECİ)[22].

Bu tematik olgular doğrultusunda; Beş devlet(5D), Bir millet(1M) 5D1M Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) Devlet Başkanları 7. Zirvesi Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde düzenlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, , Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, , Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov ve Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev katıldı. Bu çalışma da asıl amaç da bu toplantıda ele alınan konuların uygulanabilirliğini ve karşılıklı iş yapılabilirliği avantaji ve dezavantajı değerlendirmek esas teşkil ederek öneriler geliştirecektir.

Bu değerlendirmeye esas kaynak ise her yıl düzenli ve objektif olarak yayınlanan "Doing Business Report" verileri oluşturmaktadır. Beş Devlet Bir Millet; Azerbeycan, Kazakistan , Kırgızistan, Özbekistan Ve Türkiye İş Yapılabilirliği Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Finans Kuruluşu (IFC) ortaklığıyla hazırlanan, 190 ülkenin iş yapma kolaylığı bakımından incelendiği Doing Business (DB) 2019 Raporu, Doing Business göstergelerinin 10 tanesinin 8'inde önemli iyileştirmelerin yapılacağı iki yıllık bir sürece girmiştir. Bu iyileştirmelerde amaç mevzuatın etkinliğinin ve kalitesinin birlikte ölçülmesidir. Buna göre Doing Business 2019 raporuna yasal hakların gücü, kredi bilgisinin yoğunluğu, iflasın yasal çerçevesinin gücü ve azınlık hissedarların hakları konusunda daha fazla özellik eklenmiştir. Ayrıca rapora 100 milyondan fazla nüfusu olan 11 ekonomi eklenmiş ve iş yapma kolaylığı sınır skora uzaklığa dayanarak hesaplanmaya başlanmıştır.

Bu raporda 5D1M açısından içerik olarak analize konu olan hususlar; İşe başlamak için gereken prosedürler, süre, maliyet ve minimum sermaye, bir depo inşa etmek için gereken prosedürler, süre ve maliyet, elektrik bağlantısı kurmak için gereken prosedürler, süre ve maliyet, mülkiyet devri için gereken prosedürler, süre ve maliyet, taşınır teminat hakları ve kredi bilgi sistemleri, ilgili taraf işlemlerinde azınlık hissedarların hakları, bütün vergi düzenlemeleri ile uyumlu olması için bir firmanın toplam vergi oranı, ödemeleri ve süre, limandan ithalat ve ihracat gerçekleştirebilmek için gereken dokümanlar, süre ve maliyet ticari anlaşmazlığı çözmek için gereken prosedürler, süre ve maliyet, ticari iflas için süre, maliyet ve sonuçlar, yasal hakların gücü ve kredi bilgisinin yoğunluğu hakkında daha fazla

[21] Schwarz, Hans-Peter. (2005). 20. Yüzyılın Sonunda Yeni Dünya Politikası 1914'den Önceki Olayların Başlamasına Geri Dönüş Mü? (Editörler: Prof. Dr. Karl Kaiser, Prof. Dr. Hans-Peter Schwarz). Yeni Yüzyılda Yeni Dünya Politikası. (1. Baskı). (Çeviren: Müjdat Kayayerli). Ankara: Sinemis Yayınları

[22] Hoffman, Stanley. (2014). Küreselleşmelerin Çarpışması (Çeviren: Mehmet Celil Çelebi). (Derleyenler: David Held, Anthony McGrew). Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları

özellik, azınlık hissedarların hakları konusunda daha fazla özellik, iflasın yasal çerçevesinin gücünün ölçümü, 100 milyondan fazla nüfusu olan 11 ekonominin eklenmesi, inşaat, düzenlemelerinin kalitesinin ölçümü, elektrik tedariğinin güvenilirliğinin ölçümü, arazi yönetimi sistemlerinin kalitesinin ölçümü, vergi ödemede sonradan dosyalama sürecinin ölçümü, hukuki yönetim sistemlerinin kalitesinin ölçümü[23]

2. İŞ YAPMA KOLAYLIĞI ENDEKSİ (DOİNG BUSİNESS INDEX)

Dünya Bankası tarafından 2004 yılından beri her yıl düzenli olarak hazırlanan İş Yapma Kolaylığı Endeksi (Doing Business Index), üye ülkelerde yatırım ortamını etkileyen iş düzenlemelerini analiz etmektedir. Dünya çapında iş yapma ortamına ilişkin önemli bir gösterge olan İş Yapma Kolaylığı Endeksi 2019 yılı raporu Dünya Bankası tarafından 31 Ekim 2018 tarihinde kamuoyu ile paylaşılmıştır.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde kullanılan veriler Dünya Bankası tarafından, ilgili kanun ve yönetmelikler, kamu ve özel sektörde çalışan uzmanların yanıtladığı anketler ve üye ülkelerde çalışan Dünya Bankası personelinden elde edilen bilgiler ışığında hazırlanmaktadır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nde ülke puanları iki adımda hesaplanmaktadır[24].

Raporda belli başlı olarak; İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlıkları arasında yer alan "İşe Başlama" göstergesi, bir girişimcinin bir işletme kurması ve resmi olarak işletmesi için gerekli olan (veya uygulamada yaygın olarak gerçekleştirilen); Tüm prosedürleri,,Bu prosedürlerin tamamlanma sürelerini, Asgari sermaye gereksinimini ve Maliyetleri ölçmektedir. İşe Başlama, Bir işletmenin resmi kayıtlı olarak faaliyete geçmesinin hem şirkete hem de ekonomiye önemli katkıları bulunmaktadır. Kayıtlı işletme tesciline sahip işletmeler yatırım ve üretkenlik anlamında kayıt dışı işletmelere göre daha avantajlı konumda yer almaktadırlar. Ayrıca kayıtlı işletmelerin finansmana erişimleri ve karlıklılarının da daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Kayıtlı işletmeler istihdam yaratma ve ekonomik büyümeyi sağlama alanlarında da ülke ekonomisine katkı sağlamakta ve ekonomik canlanmayı desteklemektedir[25].

[23] DB2019-report_web-version
[24] https://www.hmb.gov.tr/genel-metodoloji
[25] https://www.hmb.gov.tr/ise-baslama

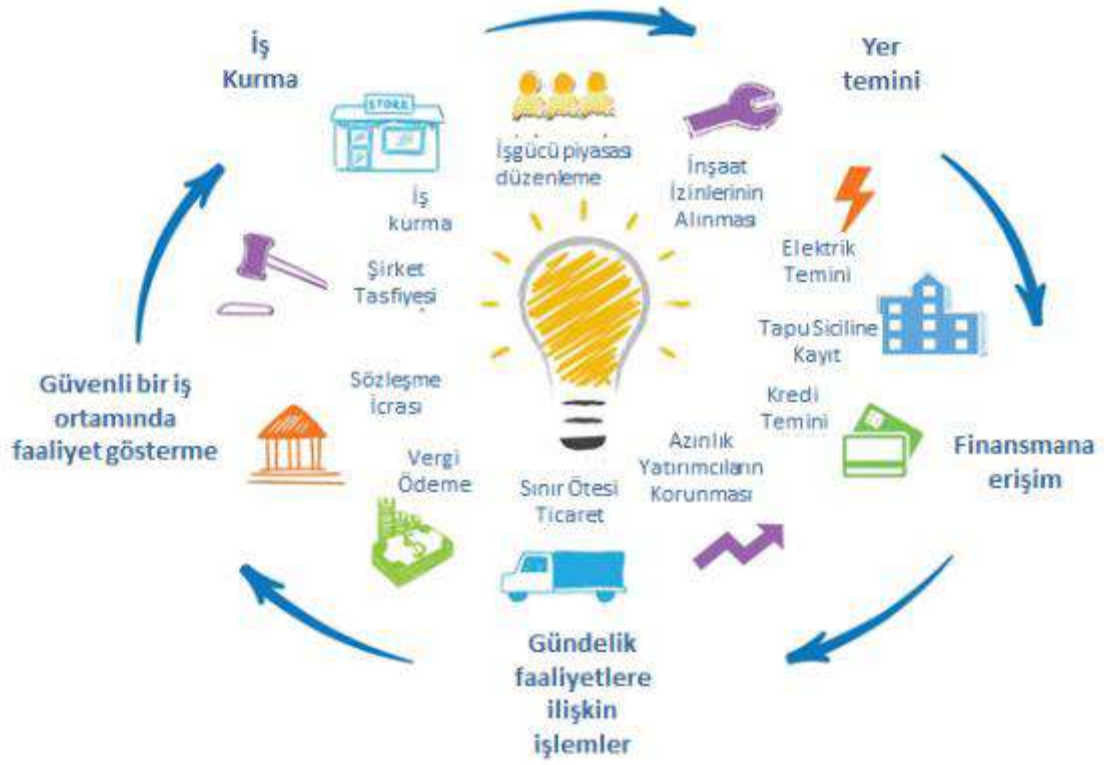

FIGURE 1.1 What is measured in *Doing Business*?

Source: Doing Business database.
Note: Labor market regulation is not included in the ease of doing business ranking.

Grafik 1: İş yapılabilirlik de Ölçüm Kriterleri

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

İnşaat İzinlerinin Alınması, İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlılıklarından birisi olan "İnşaat İzinlerinin Alınması", bir işletmenin bir depo inşa etmesi için, Gerekli tüm prosedürleri, Her bir prosedürün tamamlanma süresini, Bu işlemlerin maliyetini, Bina kalite kontrol endeksini ölçmektedir. Bina kalite kontrol endeksi kapsamında bina düzenlemelerinin kalitesi, kalite kontrol ve güvenlik mekanizmalarının gücü, sigorta rejimleri ve profesyonel sertifikalandırma gereksinimleri değerlendirilmekte ve endeks puanı oluşturulmaktadır. Bu dört alanda hesaplanan veriler eşit olarak ağırlıklandırılarak ülkelerin puanları ve bu puana göre sıralamaları oluşturulmaktadır. İşe başlamada inşaat izinlerinin alınmasının kolay bir şekilde tamamlanması ve bu aşamada uygulanan iyi inşaat düzenlemeleri hem kamu güvenliğinin hem de inşaat sektörünün gelişiminin sağlanmasında önemli bir role sahiptir. İnşaat sektöründe gelişme ekonomik büyümeye de katkı sağladığı gibi istihdam artışını da desteklemektedir.

Başlık kapsamında mimarlar, inşaat mühendisleri, avukatlar, inşaat firmaları, yardımcı hizmet sağlayıcılar ve inşaat yönetmelikleri ile ilgilenen kamu görevlileri de dahil olmak üzere inşaat ruhsatlandırma uzmanlarına uygulanan anketler aracılığıyla veri ve bilgiler toplanmaktadır.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlılıklarından birisi olan "Elektrik Temini", bir şirketin kalıcı bir elektrik bağlantısı kurması ve bir depo inşa etmesi için gerekli olan, Prosedürleri (sayı), Süreyi (takvim günü), Maliyeti (kişi başına düşen gelirin %'si), Elektrik arzının güvenilirliği ve tarifelerin şeffaflığı endeksini (0-8 puan) ölçmektedir. Bu dört alanda hesaplanan veriler eşit olarak ağırlıklandırılarak ülkelerin puanları ve bu puana göre sıralamaları oluşturulmaktadır.

Tapu kayıt işlemlerinin kolay bir şekilde tamamlanması ve bu aşamada uygulanan arazi idaresi işlemlerinin etkinliği o ülkedeki iş yapma kolaylığında önemli bir yer teşkil etmektedir. Güncel arazi bilgileri aracılığıyla vatandaşların ihtiyaçları daha iyi bir şekilde haritalandırılabilmekte; arazi kullanımı daha efektif hale getirilerek kentsel alanlardaki üretkenlik artırılmaktadır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlılıklarından birisi olan "Tapu Kaydı", bir işletmenin başka bir işletmeden mülk satın alması sürecindeki, Gerekli tüm prosedürleri, Her bir prosedürün tamamlanma süresini, Bu işlemlerin maliyetini, Arazi idaresinin kalitesini ölçmektedir. Arazi idaresinin kalitesi ölçülürken, altyapının güvenilirliği, bilgilerin şeffaflığı, coğrafi kapsama alanı, arazi uyuşmazlıklarının çözümü ve mülkiyet haklarına eşit erişim alanlarında değerlendirmeler gerçekleştirilerek puan hesaplanmaktadır. Elde edilen puan diğer kriterlerle (prosedürler, süre ve maliyet) eşit oranda ağırlıklandırılmakta ve ülkelerin tapu kaydı başlığındaki toplam puanı hesaplanmaktadır.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlıkları arasında yer alan "Kredi Temini" göstergesinde, borçluların ve alacaklıların yasal hakları, bir dizi gösterge aracılığıyla teminatlı işlemlere ve kredi bilgilerinin raporlanmasına göre iki endeks vasıtasıyla ölçülmektedir.İlk endeks, kredi teminini kolaylaştıran özelliklerin yürürlükteki teminat ve iflas yasaları dahilinde olup olmadığına bakmaktadır. İkinci endeks, kredi büroları veya sicil kayıtları gibi kredi raporlama hizmeti sağlayıcıları tarafından sağlanan kredi bilgilerinin kapsamını, alanını ve erişilebilirliğini ölçmektedir.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlıklarından birisi olan "Küçük Yatırımcıların Korunması" başlığı altında, kurumsal varlıkların kişisel kazanç amacıyla yöneticiler tarafından kötüye kullanılmasına karşı küçük yatırımcıların (hissedarların) korunma gücü, hissedar hakları, yönetişim tedbirleri, kötüye kullanımı azaltan kurumsal şeffaflık koşulları ölçülmektedir. Ayrıca, kurumsal yönetişim altında hissedar hakları ve birtakım göstergeler aracılığıyla çıkar çatışması olması durumunda küçük yatırımcıların korunması da değerlendirilmektedir.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlıklarından birisi olan "Vergi Ödemesi", orta büyüklükteki bir işletmenin tüm vergilerini ödemesi için, Gerekli süreyi, Toplam vergi ve kesinti oranını, Gerekli ödeme sayısını, Beyanname sonrası süreçleri ölçmektedir. Bu dört alanda hesaplanan veriler eşit olarak ağırlıklandırılarak ülkelerin puanları ve bu puana göre sıralamaları oluşturulmaktadır.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlıklarından biri olan "Dış Ticaret" kapsamında, malların ihracat ve ithalatının lojistik süreci ile ilgili, İthalat işlemlerinin süresi, İthalat işlemlerinin maliyeti, İhracat işlemlerinin süresi, İhracat işlemlerinin maliyeti ölçülmektedir.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlıkları arasında yer alan "Sözleşmenin İcrası" göstergesi, ihtilaf olması durumunda söz konusu ihtilafın çözümünün etkinliğini ve kalitesini ölçmektedir. Bu kapsamda; Ticari satış ihtilaflarının mahkeme yoluyla çözüldüğü süre, Avukatlık, mahkeme ve icra masraflarının, talep edilen tutara oranı (%), Kalite ve verimliliği arttırıcı iyi uygulamaların kullanımı ölçülmektedir.

İş Yapma Kolaylığı Endeksi'nin alt başlıkları arasında yer alan "Şirket Tasfiyesi" göstergesi, tasfiye ve yeniden yapılandırma işlemlerine yönelik olarak; Geri dönüş oranı, Tasfiye etkinliğinin çerçevesi endeksini ölçmektedir. Bu iki alanda hesaplanan veriler eşit olarak ağırlıklandırılarak ülkelerin puanları ve bu puana göre sıralamaları oluşturulmaktadır[26].

3. BEŞ DEVLET(5D), BİR MİLLET(1M); AZERBEYCAN, KAZAKİSTAN, KIRGIZİSTAN, ÖZBEKİSTAN VE TÜRKİYE iŞ YAPMA KOLAYLIĞI

Beş devlet(5D), Bir millet(1M) 5D1M Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) Devlet Başkanları 7. Zirvesi Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde düzenlenen ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, , Kazakistan'ın kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Sooronbay Ceenbekov ve Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev katıldığı zirveden yola çıkarak dil de, fikir de ve iş de birliğin sağlanmasında Dünya Bankasınının iş yapma kolaylıklarının bu ülkelerde karşılaştırılması ve bu toplantıda ele alınan konuların uygulanabilirliğini ve karşılıklı iş yapılabilirliği Tabo 1'de sunulmuştıur.

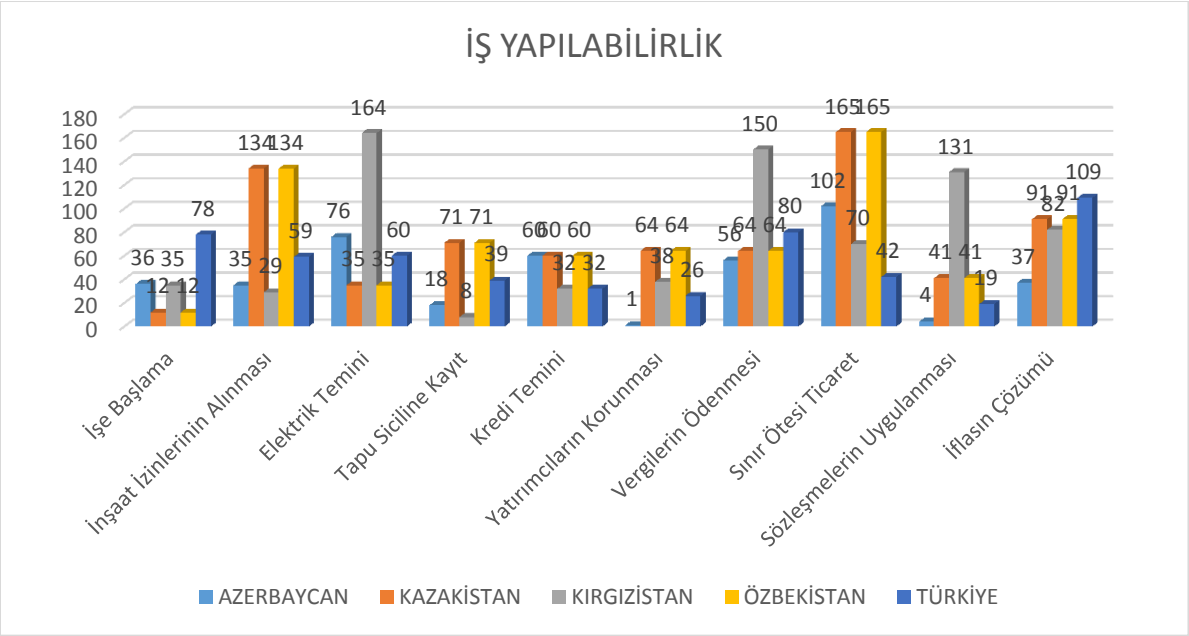
[26] **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

Tablo:1. 5D1M İş Yapılabilirliği

Başlıklar	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
İşe Başlama	36	12	35	12	78
İnşaat İzinlerinin Alınması	35	134	29	134	59
Elektrik Temini	76	35	164	35	60
Tapu Siciline Kayıt	18	71	8	71	39
Kredi Temini	60	60	32	60	32
Yatırımcıların Korunması	1	64	38	64	26
Vergilerin Ödenmesi	56	64	150	64	80
Sınır Ötesi Ticaret	102	165	70	165	42
Sözleşmelerin Uygulanması	4	41	131	41	19
İflasın Çözümü	37	91	82	91	109

Kaynakça: DB2019-report_web-version.pdf

Tablo 1'de Öncelikle 10 farklı başlık altındaki 41 göstergenin her biri ortak bir birime indirgenmektedir. Bu işlem için, gösterge değeri (y) lineer değişim formülü [(en kötü – y)/(en kötü – en iyi)] ile yeniden ölçeklendirilmektedir. Bu formüle göre en yüksek puan tüm ülkeler içerisinde o gösterge için en iyi düzenleyici performansı temsil etmektedir. En iyi ve en kötü performans değerleri Endeks'te toplanan veriler baz alınarak her 5 yılda bir yeniden belirlenmektedir.

Grafik 2: İş Yapılabilirlik

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

Tablo:2. İşe Başlama

Sıralama	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
Prosedürler (Adet)	3	5	4	3	7
Süre (Gün)	3,5	5	10	4	7
Maliyet (Kişi Başına Gelire Göre%)	1,3	0,3	1,9	3,1	10.6
Asgari Ödenmiş Sermaye (Kişi Başına Gelire göre%)	0,0	0,0	0,0	0.0	0.0

Kaynakça: DB2019-report_web-version.pdf

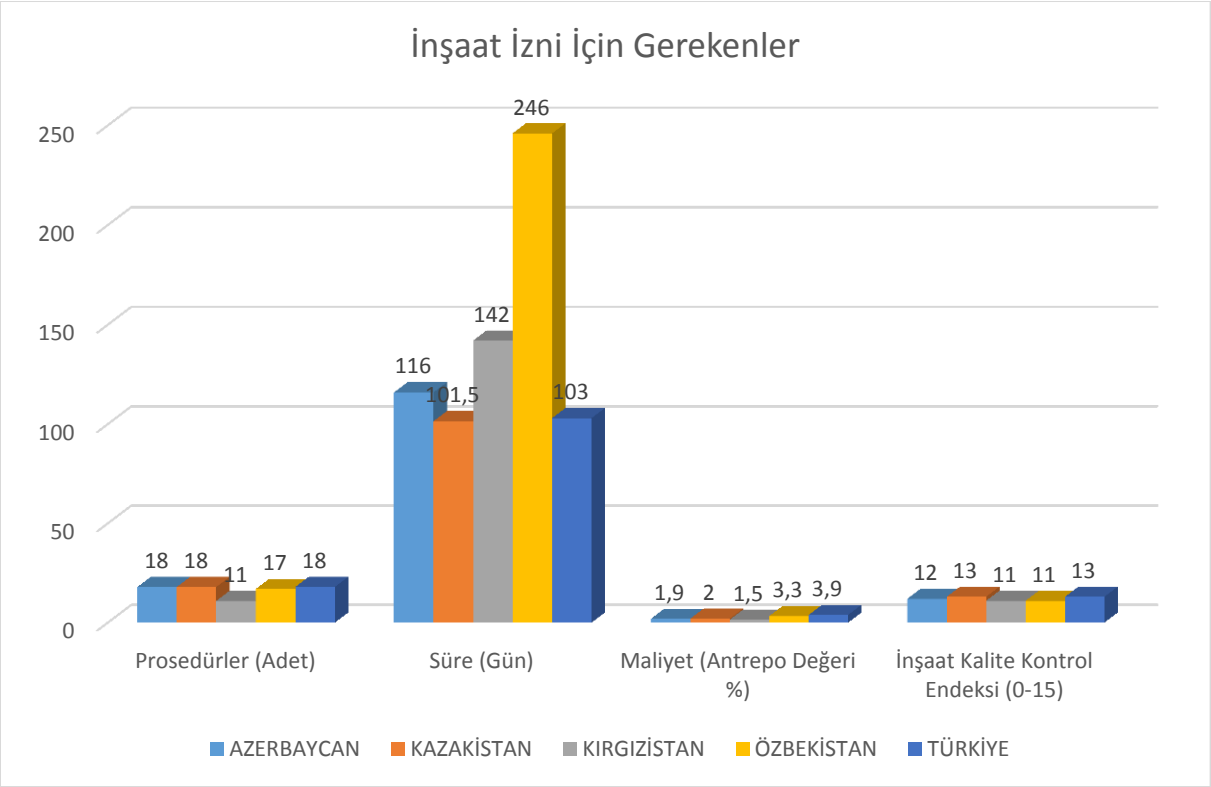
Tablo 2'de 5D1M'in iş yapma kolaylığı İşe Başlama puanları her bir gösterge için elde edilen puanların basit ortalaması alınarak hesaplanmakta ve tek bir puana dönüştürülmektedir. Bu işlem öncelikle 41 alt-gösterge ve daha sonra 10 ana gösterge için yapılmaktadır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi her bir konu başlığına ve alt-başlıkların her birine eşit ağırlık vererek basit bir yöntem kullanmaktadır. Bu işlemler sonucunda her bir ülke için 0'dan 100'e bir puan

belirlenmekte, 0 en kötü performansı, 100 ise en iyi performansı işaret etmektedir. Buna göre, Doing Business 2019 Raporunda Türkiye "İşe Başlama Endeksi"nde 7 prosedürü yerine getirme ile İşe başlama kriterine genel olarak bakıldığında ülkemiz için "iş yapmayı zorlaştıracak değişiklikler" yapıldığı notu düşüldüğü görülmektedir. Gerekli prosedürleri yerine getirmek 7 gün, sürerken, işlemlerin maliyeti kişi başına gelirin %10.62sına tekabül etmektedir. Bu oran Azerbeycan da %1,3, Kazakistan'da % 0,3, Kırgızistan'da %1,9 ve Özbekistan'da %3,1 olarak hesaplanmıştır.

Tablo:2. İnşaat İzni

	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
Prosedürler (Adet)	**18**	**18**	**11**	**17**	**18**
Süre (Gün)	**116**	**101,5**	**142**	**246**	**103**
Maliyet (Antrepo Değeri %)	**1,9**	**2**	**1,5**	**3,3**	**3,9**
İnşaat Kalite Kontrol Endeksi(0-15)	**12**	**13**	**11**	**11**	**13**

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf

Grafik:3.İnşaat İzni

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir

İnşaat izinlerinin alınması kriterinde Türkiye 2019 yılında ülkemizde 18 prosedür yerine getirmek gerekirken bu prosedürleri yerine getirmenin süresi 103 gündür. 5D1M itibariyle inşaat izinlerinin alınması kriterine baktığımızda Azerbeycan da18, Kazakistan'da 18, Kırgızistan'da 11 ve Özbekistan'da 17 gün olarak hesaplanmıştır.

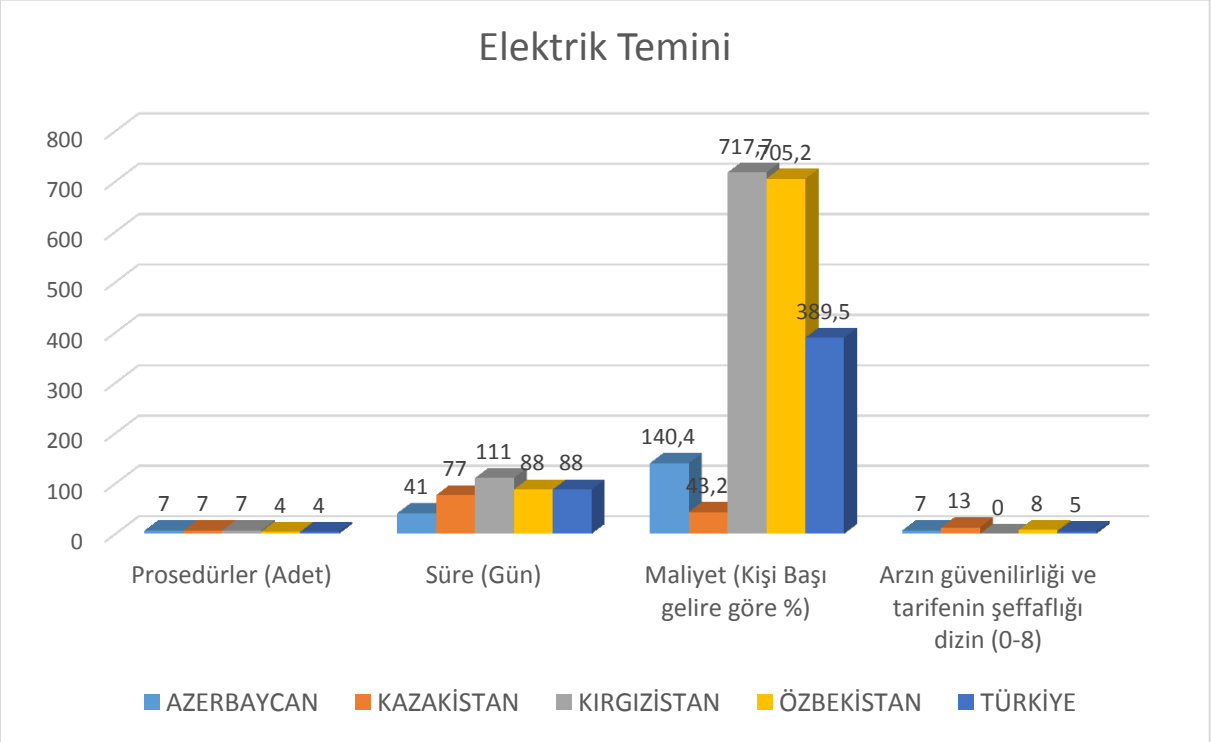
Tablo:3.Elektirik temini

Sıralama	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
Prosedürler (Adet)	**7**	**7**	**7**	**4**	**4**
Süre (Gün)	**41**	**77**	**111**	**88**	**88**
Maliyet (Kişi Başı gelire göre %)	**140,4**	**43,2**	**717,7**	**705,2**	**389,5**
Arzın güvenilirliği ve tarifenin şeffaflığı dizin (0-8)	**7**	**13**	**0**	**8**	**5**

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf

Elektrik temini kriterine baktığımızda Türkiye'nin 4, Elektrik temini için 88 gün süren 4

prosedür gerekirken ilgili prosedürlerin maliyeti kişi başına gelirin %389,5'ine denk gelmektedir. Azerbeycan da %140,4, Kazakistan'da 43,2, Kırgızistan'da 717,7 ve Özbekistan'da 705,2 maliyet hesaplanmıştır.

Grafik 4. Elektirik Temini

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

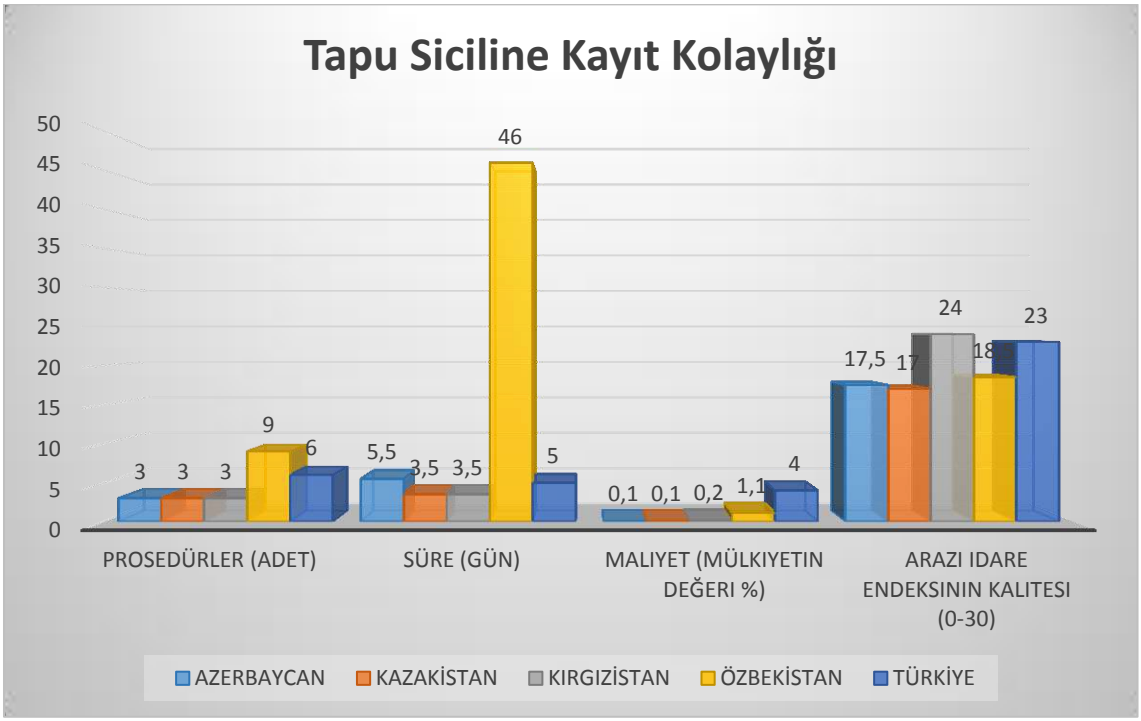
Tapu siciline kayıt alt başlığında 2019 yılında tapu siciline kayıt işlemini tamamlamak için 5 gün süren 6 prosedürün yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu işlemlerin toplam maliyeti mülkiyetin %4'ü oranındadır. Azerbeycan da 5,5 gün 3 prosedür, Kazakistan'da 3,5 gün 3 prosedür, Kırgızistan'da 3,5 gün 3 prosedür, ve Özbekistan'da 46 gün 9 prosedür, hesaplanmıştır.

Tablo:4. Tapu siciline kayıt

Sıralama	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
Prosedürler (Adet)	3	3	3	9	6
Süre (Gün)	5,5	3,5	3,5	46	5
Maliyet (Mülkiyetin Değeri %)	0,1	0,1	0,2	1,1	4
Arazi idare	17,5	17	24	18,5	23

endeksinin kalitesi (0-30)					

DB2019-report_web-version.pdf

Grafik 5:Tapu Sicil Kaydı

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

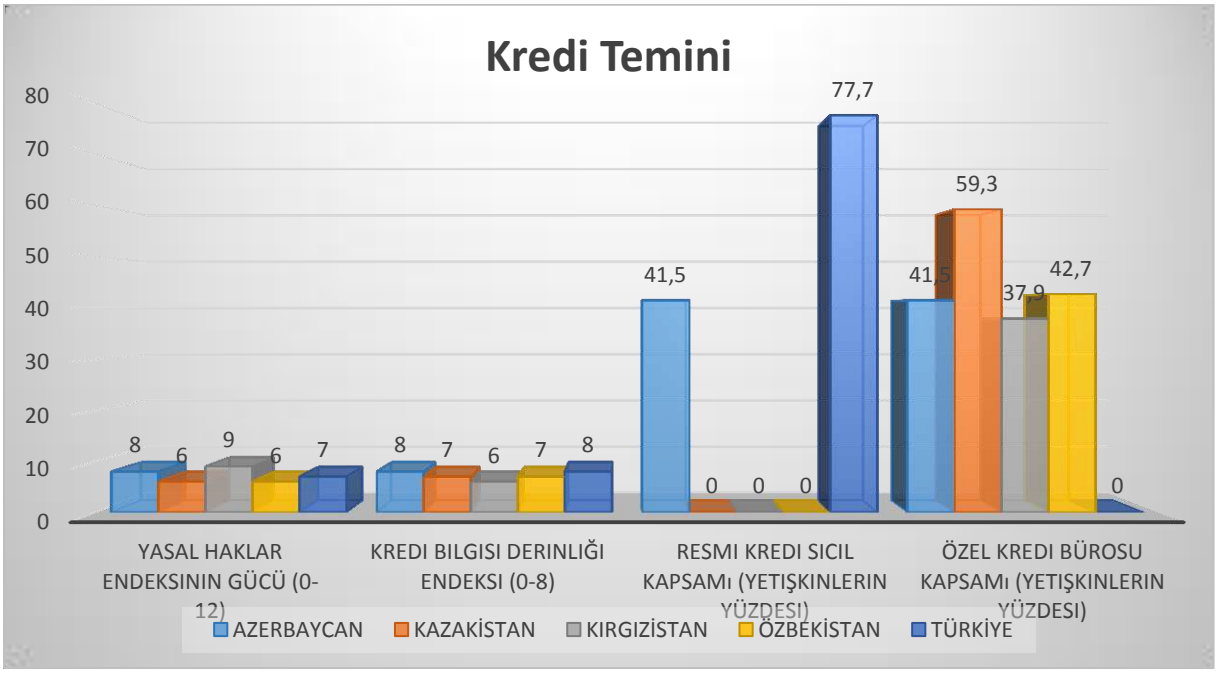
Türkiye kredi temini kriterinde; 12 puan ile kredi temini konusunda yasal hakların en güçlü şekilde korunması ifade edilirken Türkiye'nin bu endekste puanı 7'de kalmıştır. En yüksek kredi bilgisi derinliğinin 8 ile ifade edildiği kredi bilgisi derinliği alt endeksinde ise Türkiye 8 üzerinden 8puan almıştır. Resmi sicilin yetişkin nüfusa oranı ise %77,7'dir.

Tablo:5. Kredi Temini

Sıralama	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
Yasal haklar endeksinin gücü (0-12)	**8**	**6**	**9**	**6**	**7**
Kredi bilgisi derinliği endeksi (0-8)	**8**	**7**	**6**	**7**	**8**
Resmi Kredi sicil kapsamı (yetişkinlerin yüzdesi)	**41,5**	**0**	**0**	**0**	**77,7**

Özel Kredi bürosu kapsamı (yetişkinlerin yüzdesi)	**41,5**	**59,3**	**37,9**	**42,7**	**0**

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf

Grafik 6:Kredi Temini; DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

Azerbeycan kredi temini kriterinde; 12 puan ile kredi temini konusunda yasal hakların en güçlü şekilde korunması ifade edilirken Azerbeycan bu endekste puanı 8'de kalmıştır. En yüksek kredi bilgisi derinliğinin 8 ile ifade edildiği kredi bilgisi derinliği alt endeksinde ise Azerbeycan da 8 üzerinden 8 puan almıştır. Resmi sicilin yetişkin nüfusa oranı ise %41,5'dir.

Kazakistan kredi temini kriterinde; 12 puan ile kredi temini konusunda yasal hakların en güçlü şekilde korunması ifade edilirken Kazakistan bu endekste puanı 6'da kalmıştır. En yüksek kredi bilgisi derinliğinin 8 ile ifade edildiği kredi bilgisi derinliği alt endeksinde ise Kazakistan 8 üzerinden 7 puan almıştır. Kırgızistan ve Özbekistan ise sırayla, 6 ve 7 puan almıştır.

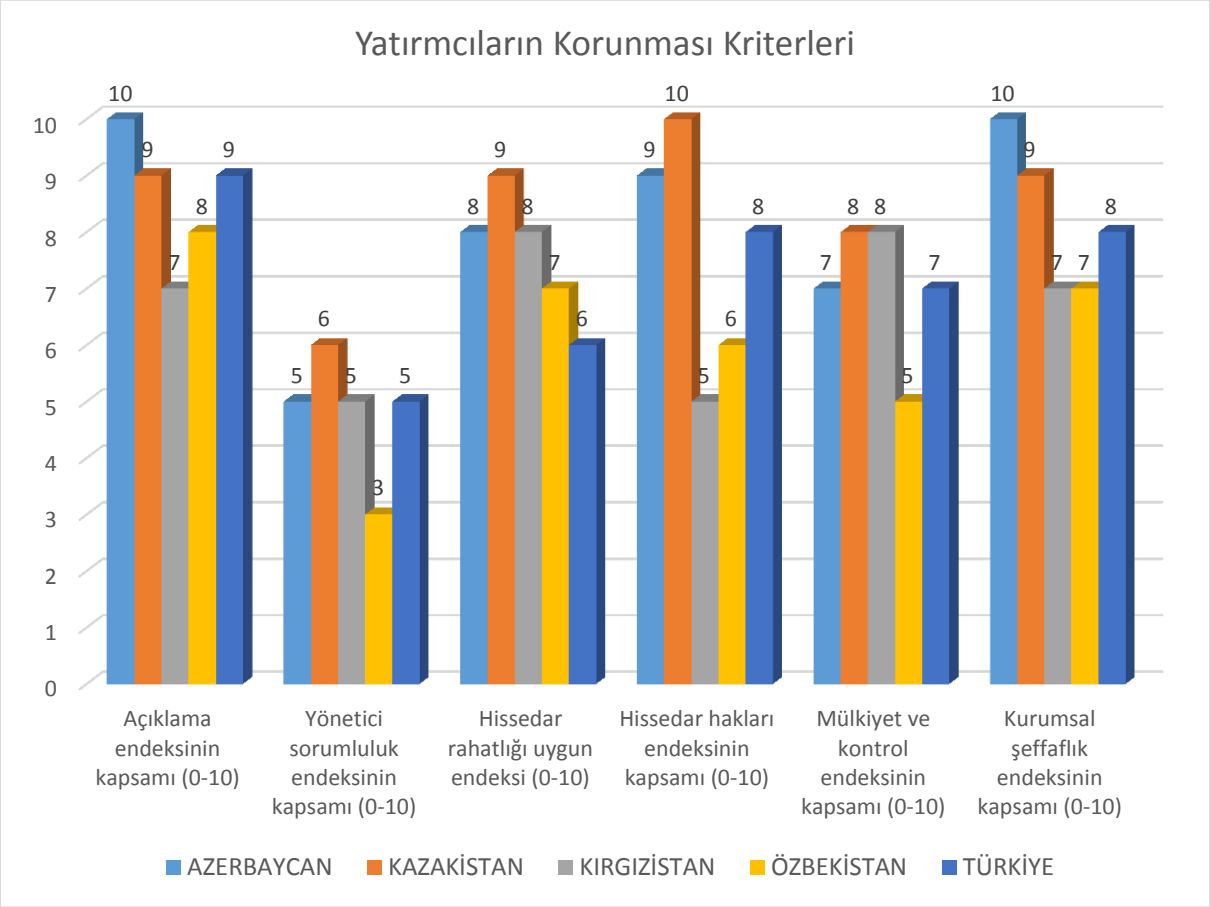
Tablo 6: 5D1M DB 2019 Yatırımcıların Korunması Kriteri

Sıralama	**AZERBEYCAN**	**KAZAKİSTAN**	**KIRGIZİSTAN**	**ÖZBEKİSTAN**	**TÜRKİYE**
Açıklama endeksinin kapsamı (0-10)	**10**	**9**	**7**	**8**	**9**
Yönetici sorumluluk	**5**	**6**	**5**		**5**

endeksinin kapsamı (0-10)					
Hissedar rahatlığı uygun endeksi (0-10)	**8**	**9**	**8**	**7**	**6**
Hissedar hakları endeksinin kapsamı (0-10)	**9**	**10**	**5**	**6**	**8**
Mülkiyet ve kontrol endeksinin kapsamı (0-10)	**7**	**8**	**8**	**5**	
Kurumsal şeffaflık endeksinin kapsamı (0-10)	10	**9**	**7**	**7**	**8**

DB2019-report_web-version.pdf

Yatırımcıların korunması kriterinde Türkiye 2019 yılında 10 ile faiz düzenleme çatışmasının en düşük olduğu ülkelerin belirtildiği alt endekste Türkiye 9 puan, Azerbeycan 10, Kazakistan 9, Kırgızistan 7 ve Özbekistan 8 puan almıştır.

Grafik 7. Yatırımcıların korunması kriteri, DB2019-report_web-version.pdf

Tablo 7: DB 2019 Vergi Ödeme Kriterinde 5D1M

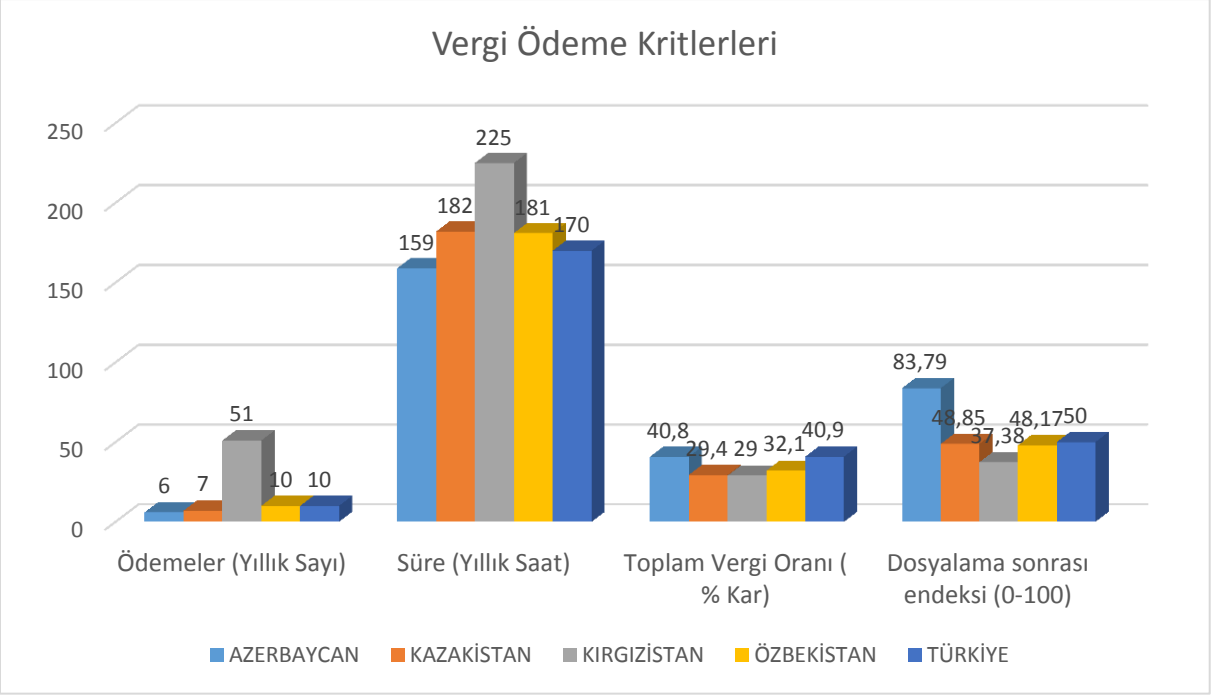
Sıralama	AZERBEYCA	KAZAKİSTA	KIRGIZİSTA	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİY

	N	N	N		E
Ödemeler (Yıllık Sayı)	**6**	**7**	**51**	**10**	**10**
Süre (Yıllık Saat)	**159**	**182**	**225**	**181**	**170**
Toplam Vergi Oranı(% kar)	**40,8**	**29,4**	**29**	**32,1**	**40,9**
Dosyalama sonrası endeksi (0-100)	**83,79**	**48,85**	**37,38**	**48,17**	**50**

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

Türkiye vergi ödeme kriterinde 2019 yılında toplam vergi oranı %40,9, Azerbeycan 40,8, Kazakistan %29,4, Kırgızistan %29 ve Özbekistan %32,1 olarak hesaplanmıştır.

.

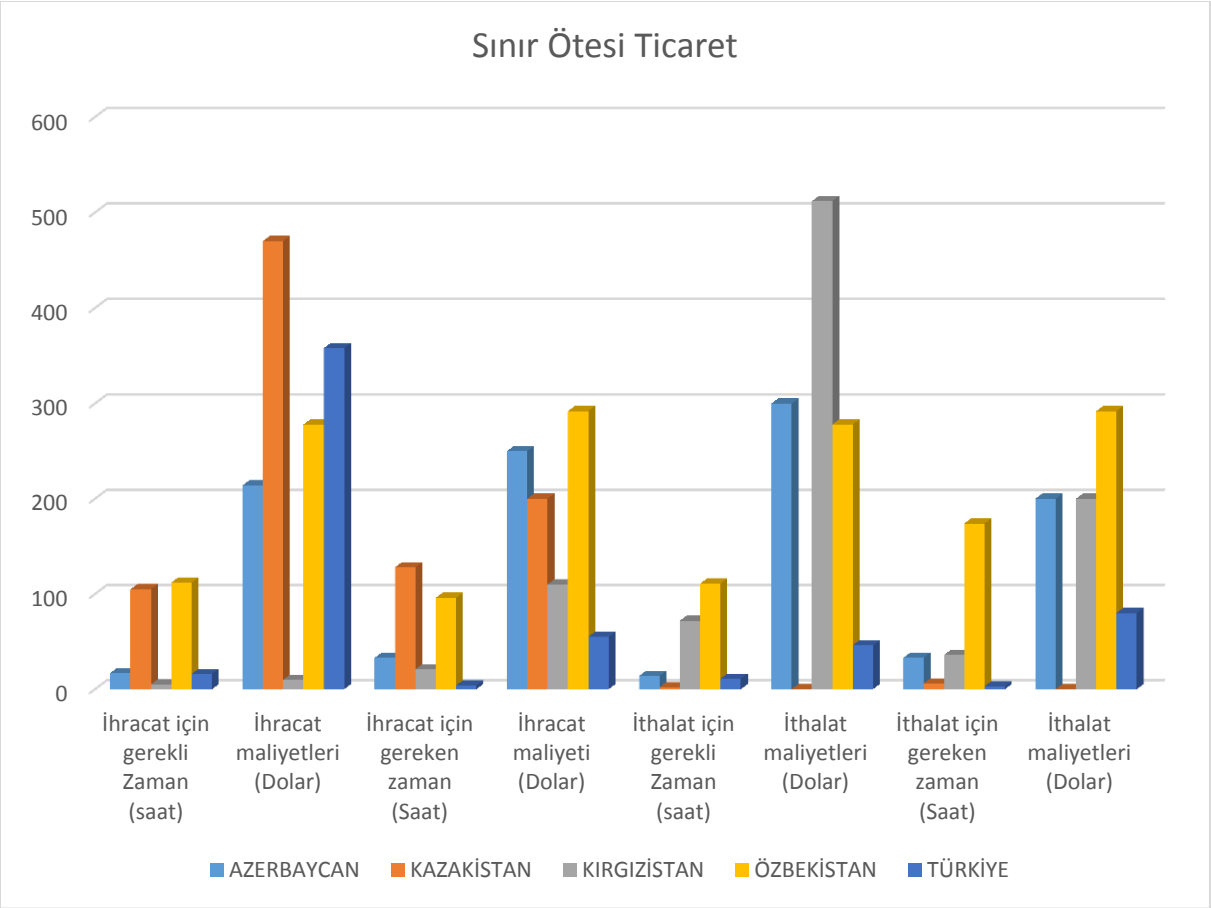
Grafik 8.Vergi Ödeme Kriterleri

Tablo 8: Yıllar İtibariyle 5D1M Sınır Ötesi Ticaret

Sıralama	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
İhracat için gerekli Zaman(saat)	17	105	5	112	16
İhracat maliyetleri(Dolar)	214	470	10	278	358
İhracat için gereken zaman (Saat)	33	128	21	96	4
İhracat maliyeti(Dolar)	250	200	110	292	55
İthalat için gerekli Zaman(saat)	14	2	72	111	11
İthalat maliyetleri(Dolar)	300	0	512	278	46
İthalat için gereken zaman (Saat)	33	6	36	174	3
İthalat maliyetleri(Dolar)	200	0	200	292	80

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

5D1M'in ihracatın ve ithalatın aşamaları Tablo 8'de yer almaktadır. İhracatta gümrük muayene ve denetlemeleri Türkiye'de 4 gün sürerken Azerbeycan 33, Kazakistan 128, Kırgızistan 21 ve Özbekistan 29 gün olarak hesaplanmıştır

Grafik 9.Sınır Ötesi Ticaret Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

Tablo 9: DB 2019 Sözleşmelerin Uygulanması Kriterinde 5D1M

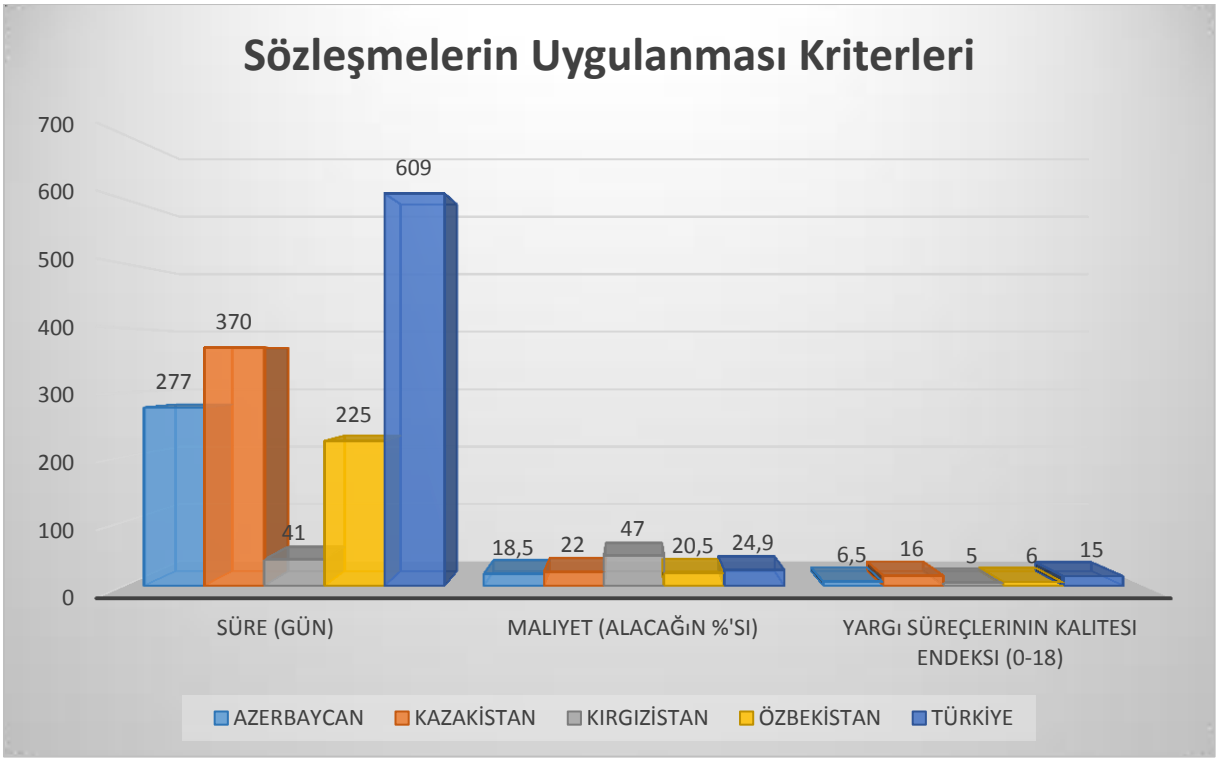
Sıralama	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
Süre (Gün)	277	370	41	225	609
Maliyet (alacağın %'si)	18,5	22	47	20,5	24,9
Yargı süreçlerinin kalitesi endeksi (0-18)	6,5	16	5	6	15

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

Sözleşmelerin uygulanması Türkiye'de 609 gün alırken Azerbeycan 277, Kazakistan 370, Kırgızistan 41 ve Özbekistan 225 gün olarak hesaplanmıştır.A**lacağın %24,9'una**

 ISBN 978-625-7029-51-3

Türkiye'de Azerbeycan 18,5, Kazakistan 22, Kırgızistan 47 ve Özbekistan % 20,5'e **mal olmaktadır.**

Grafik 10. Sözleşmelerin uygulanması

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

Tablo 10: DB 2019 İflasın Çözümü Kriterinde 5D1M

Sıralama	AZERBEYCAN	KAZAKİSTAN	KIRGIZİSTAN	ÖZBEKİSTAN	TÜRKİYE
Geri Kazanım Oranı (dolar/cent)	**40,1**	**38,9**	**36,2**	**37,6**	**14,7**
Zaman (Yıl)	**1,5**	**1,5**	**1,5**	**2**	**5**
Maliyet (%)	**12**	**15**	15	10	**14,5**
Çıktı (parça parça satışı olarak 0 ve 1)	**0**	**0**	0	0	**0**
İflas çerçeve endeksinin	13,5	**15**	9	8	10,5

 ISBN 978-625-7029-51-3

gücü (0-16)					

Kaynak: DB2019-report_web-version.pdf, **https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir**

İflasın çözümü ülkemizde ortalama 5 yıl sürmekte ve varlığın %14,5'ine denk gelecek bir maliyete neden olmaktadır. İflas sisteminin etkinliğine baktığımızda ise 16 puanın en etkin durumu simgelediği alt başlıkta Türkiye 10,5 puan almaktadır. Azerbeycan 13,5, Kazakistan 15, Kırgızistan 9 ve Özbekistan 8 puan olmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İş kolaylığını geliştirip hukuka uygun yapılanma ile rekabeti düzenleyici, risk ve belirsizlikleri azaltıp 5D1M daha güçlü bir geleceğe taşıyacağı uygun yatırım iklimlerinin oluşturulacağı geleceğe hazırlamak için analiz edilen ülkeler arasında hem sosyo-kültürel hem de ekonomik kriterler hazırlanması gerekmektedir. Bu 5D1M kapsamında geliştirilebilecek işbirliğinin daha geniş bir hinterlanda yayıp kapsama alanına ulaşması temin edilecekitr. Bu asla ötelenmemesi gereken yarına değer bırakacak en önemli bir fırsat olmakla beraber beynin sezgisel, birleştirici, iletişimsel kapasitesinden ve katılımcıların birbirleriyle etkileşiminden yararlanan, basit bir sistematik düşünme sistemiyle çağdaşlaşmanın fırsatlarını yakalamak için zihinsel kalıplarımızın dışına çıkabilmemiz kendi başımıza kolay olmadığı için 5D1M fikirlerinden de birer uyarıcı, tetikleyici olarak yararlanmamızı sağlar 5D1M ekonomik, sosyolojik, politik, teknolojik ve Jeopolitik bağımsızlığını kazanmalıdır.Bu mücadele uzun sürebilir,akıl, vizyon,bedel ödemek, planlı, gerçekçi, her şeye rağmen zor ve sınırlı olabilir, 5d1m'ye içeriden bakmak, 5D1M'YE dünyadan bakmak,dünya'ya 5D1M 'den bakmak dünya'ya dünyanın her yerinden bakmak zorundayız. Bu sayede 5D 1M için, riskler, tehditler, fırsatlar, avantajlar değerlendirerek 5D1M'NİN İş kolaylığı açısından (iç-dış) analizini doğru yapmalıyız, 5D1M olarak tarihimizi iyi bilmeliyiz.,dünya tarihini iyi bilmeliyiz., komşularımızın ve güç merkezi olan ülkelerin vizyonlarını-gerçek niyetlerini iyi bilmeliyiz,, kartları görmeliyiz, 5-10-20-50-100 YILLIK 5D1M VİZYONU-NASIL BİR 5D1M?, Dünyanın ve 5D1M mevcut ve muhtemel koşullarını iyi değerlendirmeliyiz. Değişen iktidarlarla değişmeyecek bir 5D1M ideali/5D1M vizyonu ortaya koymalıyız.. Bunu planlı bir şekilde uygulamalı ve nesilden nesile taşımalıyız., Siyaset adamlarını-yöneticileri ve halkı bu sürece/geleceğe hazırlamalıyız. 5D1M'nin 10 zor yılı Uluslararası düzenin değişeceği - dünyanın yeniden şekilleneceği dönem - 5D1M (önemli bir) belirleyen yada belirlenen ülkeler olacak. Yeni dünya düzenine-dengelerine adapte olan-olamayan 5D1M bekleyen ekonomik-stratejik sorunlar ve bunların tetikleyeceği gelişmeler yaşanacak. yöneten ve denetleyen bir demokrasinin işler duruma gelebilmesi için-topyekün bir anlayış devrimine ve yönetsel reforma ihtiyacımız var. yöneten-denetleyen demokrasi, üreten-ihraç eden-verimli ekonomi, etken-yön veren diplomasi, şeffaf-hesap verebilir-reformist-üretken bürokrasi, caydırıcı savunma gücü ve bunu destekleyen ulusal politikalar, Sosyal sermayesini ve insan kaynaklarını iyi yöneten bir 5D1M. Toplumun yönetime zamanında-doğru-yeterince katıldığı

bir 5D1M, Ekonomik olarak bağımsız-stratejik alanları olan ve bu alanlarda güçlü bir 5D1M Dış ilişkilerde fırsat ve riskleri iyi hesap eden ve bunlara ulusal çıkarlara göre yön veren bir 5D1M, İç koşullara ve küresel ölçeklere göre reformlar yapabilen ve geleceği yakalayan bir 5D1M, 5D1M Geleceği İçin; 5D1M kendi iç sorunlarını çözerek dış sorunlara odaklanacak güce-vizyona sahip olmalı. asıl önemli olan: kurulan oyunlara alet olmak yerine oyun kurabilmek ve netice almaktır.5D1M için önerileri; Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi) Devlet Başkanları 7. Zirvesine katılan liderlerden doğan öneriler ise; Ana konusu, "Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerinin Geliştirilmesi" olan zirve Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ev sahipliğinde düzenlenmiş;katılım sağlayan liderlerin değerlendirmesi ise; Nazarbayev, Türk Konseyinin başarılı bir gelişim süreci yaşadığını, "Türk Dilli devletleri yerine, Türk Devletleri diyelim!.." diyen Nazarbayev, "Yeni bir tarih sayfası açılıyor. Türk Konseyi, küresel anlamda önemli siyasi ve ekonomik popülerlik kazandı. Aynı zamanda Türk dünyasında entegrasyonumuzu da artırmış bulunuyoruz. Türk ülkeleri arasındaki etkileşim yeni bir seviyeye çıkmaktadır." Nazarbayev, Türk medeniyetinin çok derin köklere sahip olduğuna işaret ederek, "Türk dünyasının birliği, benim için güven sözüyle net bir şekilde ifade edilebilir.Birlikteliği tasvir etmek için 'yeniden doğuş' ve 'güven' sözlerini seçiyorum'. Aynı zamanda da 'kardeşlik' kelimesi benim için çok şey ifade ediyor." Özbekistan Cumhurbaşkanı Mirziyoyev,Üye ülkeler arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinin önemine değinen Mirziyoyev, ülkesinde son yıllarda ekonomik alanda elde edilen başarıları anlattı. Mirziyoyev, Türk Konseyi ülkeleri nüfusunun yüzde 40'ının gençlerden oluştuğunu hatırlatarak, Genç Girişimciler Forumu'nun oluşturulmasını ve ilk toplantısının Özbekistan'da yapılmasını önerdi. Aliyev, Türk Konseyi ülkelerinin ortak tarih ve milli değerleri birleştirdiğini vurgulayarak, Türk dili konuşan ülkelerle iş birliğinin Azerbaycan dış politikasının önceliklerinden olduğunu dile getirdi. Türk Dilli Devletlerin ortak şurası ekonomi, siyasi, insani, ulaştırma, turizm, bilgi ve iletişim ile diğer konularda işbirliği açısından büyük rol oynuyor.Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 300 milyonluk Türk dünyasının içinde barındırdığı muazzam potansiyeli ancak bu şekilde tam manasıyla hayata geçirebileceğini vurgulayarak, “Bu potansiyeli kullanma noktasında 15-20 yıl öncesine göre gerçekten büyük mesafe aldık ancak iş dünyasının lokomotif rolünü oynamadığı her proje akim ve eksik kalmaya mahkumdur. Çünkü iş adamlarımız ticari ve ekonomik ilişkilerimizin alperenleridir. Siyasi ve kültürel ilişkiler ticari iş birlikleriyle tahkim edildiği, desteklendiği müddetçe krizlere, şoklara karşı direnç kazanır” Kuzey Afrika ve Orta Doğu’da yaşayan Türkiye kökenli insan sayısının 20 milyonun üzerinde olduğunun tahmin edildiğini aktaran Erdoğan, “Türk cumhuriyetlerinden de kendi vatanlarından uzakta yaşayan 10 milyonlarca kardeşimiz, bir başka ifadeyle diasporamız var. İlham Aliyev’in dediği gibi ‘Bir milletin iki diasporası olmaz’. Biz Kazak, Özbek, Türkmen, Azeri, Kırgız, Tatar, Çerkez, Ahıska, Çeçen tüm kardeşlerimize Türk diasporasının doğal bir üyesi nazarıyla bakıyoruz” şeklinde

görüşlerini sunmuşlardı[27]. Bu çalışma diğer Türk Cumhuriyetlerini de kapsayacak şekilde olabilmesi ve daha güçlü geleceğe ulaşması açısından bu il kurulan birlikteliğin güçlü ve cazip imkanları ve kuralları yerinde koyacak yarına değer bırakacak beşeri sermayesini güçlendirecek kendi aralarında önemli değişim proğramları uygulamaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ACAR Cemal, Soğuk Savaş Dönemi-Süper Güçler Hakimiyeti Kavgası, Ankara: Mim Yayıncılık, 1991
AKALIN Cüneyt, Soğuk Savaş ABD ve Türkiye-1, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003
ARGÜDEN, Yılmaz, Kurumsal yönetişim ve insan kaynaklarının rolü, 12. Ulusal İnsan Kaynakları Yönetimi Kongresi, 2004.
BERGER P. L , Huntington S, Bir Küre Binbir Küreselleşme, A.Ortaç (çev), İstanbul: Kitap Yayınevi
BODUR Harun, Kronolojik 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Ankara: Çağlar Yayınları, 2005
BRZEZİNSKİ Zbigniew i , Büyük Satranç Tahtası, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2005
DB2019-report_web-version.pdf,https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedirhttps://www.hmb.gov.tr/genel-metodoloji, https://www.hmb.gov.tr/ise-baslama
DB2019-report_web-version
https://www.hmb.gov.tr/genel-metodoloji
https://www.hmb.gov.tr/ise-baslama
https://www.hmb.gov.tr/is-yapma-kolayligi-nedir
GÖNEN, Emre. Avrupa Toplulukları ve Türkiye Politikalarının Karşılaştırmalı İncelenmesi. İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayını, 1990.
GÜNEŞ, Muharrem, Yerel Gündem 21 Ulusal Kentlerden Küresel Köylere, Ankara: Detay Yayıncılık, 2004.
HARRIS, Jonathan M. Basıc Prıncıples of Sustaınable Development. Global Development and Envıronment Instıtute. Tufts University, 2000.
HOFFMAN, Stanley. (2014). Küreselleşmelerin Çarpışması (Çeviren: Mehmet Celil Çelebi). (Derleyenler: David Held, Anthony McGrew). Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları
NEMLİ, Esra. Sürdürülebilir Kalkınma: Şirketlerin Çevresel ve Sosyal Yaklaşımları. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2004.
MIROVITSKAYA, Natalia ve , ASCHER,William L. Guide To Sustainable Development and Environment Policy. London: Duke University, 2002.
PALABIYIK, Hamit, Yönetimden Yönetişime: Yönetişim, Kentsel Yönetişim ve Uygulamaları ile Yönetişimde Ölçülebilirlik Üzerine Açıklamalar, Yerel ve Kentsel Politikalar, (Editörler: M. Akif Çukurçayır, Ayşe Tekel), Çizgi Kitabevi Yayınları No: 80, Bilim-Toplum-Siyaset No:19, 1. Baskı, Konya, 2003.
ROSENAU, James N. (2014). Yeni Bir Küresel Düzende Yönetişim (Çeviren: Ali Rıza Güngen). (Derleyenler: David Held, Anthony McGrew). Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları
SCHWARZ, Hans-Peter. (2005). 20. Yüzyılın Sonunda Yeni Dünya Politikası 1914'den Önceki Olayların Başlamasına Geri Dönüş Mü? (Editörler: Prof. Dr. Karl Kaiser, Prof. Dr. Hans-Peter Schwarz). Yeni Yüzyılda Yeni Dünya Politikası. (1. Baskı). (Çeviren: Müjdat Kayayerli). Ankara: Sinemis Yayınları

[27] Türk Konseyi 7. Zirvesi'nde liderlerden önemli mesajlar; https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyi-7-zirvesinde-liderlerden-onemli-mesajlar/1614655; 15/10/2019

STRANGE, Susan. (2014). Devletin Azalan Otoritesi (Çeviren: Cemil Boyraz). (Derleyenler: David Held, Anthony McGrew). Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları, 155-163.
STİGLİTZ, Joseph. (2014). Küresel Kurumların Vaatleri (Çeviren: Ali Serkan Mercan). (Derleyenler: David Held, Anthony McGrew). Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması. (2. Baskı). Ankara: Phoenix Yayınları,
ŞAYLAN, Gencay. (1995). Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi (1. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
Türk Konseyi 7. Zirvesi'nde liderlerden önemli mesajlar; https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyi-7-zirvesinde-liderlerden-onemli-mesajlar/1614655; 15/10/2019
T.C. GÜMRÜK VE TİCARET BAKANLIĞI Aralık 2014 RYKGM - Ekonomik Analiz ve Değerlendirme Dairesi
TC Hazine ve Maliye Bakanlığı https://www.hmb.gov.tr/genel-metodoloji
WALLERSTEİN, Immanuel. (2012). Bildiğimiz Dünyanın Sonu (4. Baskı). (Çeviren: Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları. Wallerstein, Immanuel. (1993). Jeopolitik ve Jeostrateji (1 Baskı). (Çeviren: Mustafa Özel). İstanbul: İz Yayınları
YILDIRIM, Uğur, ve İsmail GÖKTÜRK. Çevre Sorunlarına Çağdaş YaklaşımlarEkolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetsel Perspektifler. İstanbul: Beta Basım Yayım, 2004.
Huntington, S. P., & Çatışması, M. (2003). Vadi Yayınları. Derleyen Murat Yılmaz, Ankara.
YILDIZCAN, Cemil. (2011). Küreselleşme Çağında Demokrasi Talebi: İyi Yönetişimin Kötü Çocukları. (Derleyenler: Özgür Adadağ, Cemil Yıldızcan). Küreselleşme ve Demokrasi. Ankara: Dipnot Yayınları

XV ƏSR TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA MÜRİD-MÜRŞİD MÜNASİBƏTLƏRİ

THE RELATIONS BETWEEN MURID AND MURHSID IN THE TASAWWUF POETRY OF XV CENTURY

Şəfa MURADOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Özet

Sufilikdə başlıca şərtlərdən biri təriqətin məqamlarını keçərək kamilləşmək istəyən salikin (müridin) özünə mürşid (müəllim) tapmasıdır.

Təriqət yolunu gedən adamlar üçün sufizmin öz qayda-qanunları mövcuddur. Bu qaydalara görə mürşidin və müridin ayrı-ayrı vəzifələri və hüquqları var. O insan ki, öz mənindən uzaqlaşmağa başlayır və Tanrı yolunun salikinə (müridinə) çevrilir, o, bir sıra vəzifələri yerinə yetirməlidir. Bu vəzifələrin hasili kimi bir məqamı qeyd etmək olar: Mürid öz mürşidinə bütün varlığı ilə bağlı olmalı, irfan cığırında düzgün addımlamaq üçün mürşidinə müqəddəs, kamil insan kimi baxmalıdır. Allaha gedən yolda Mürşidin onun qəlbini nurlandıracağına inanmalıdır. Necə ki, Nəsimi öz mürşidi Nəimi haqqında deyirdi.

Nagahan bir şahə düşdü könlümüz,

Üzü bədrü mahə düşdü könlümüz.

Ta ki, Fəzlüllahə düşdü könlümüz,

Uş həqiqi rahə düşdü könlümüz.

Şair öz müəliminin yolunu həqiqi olduğunu bilir və onun təriqətini qəbul etməklə könlünün düzgün yola yönəldiyinə bütün varlığı ilə inanır.

Mürid-mürşid münasibətlərindən danışarkən Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığı ön sırada dayanır. “Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası”nda Şeyx İbrahim Gülşənidən verilən 26 qəzəlinin 25–nin məqtə beytində şair öz adı ilə bərabər mürşidinin də adını çəkmişdir. Əlbəttə müxtəlif beytlərdə ustadının anılması məzmunu da fərqlidir. Məsələn, əgər bir beytdə

Rövşəninün eşqi ilə, Gülşəni, degil bana

Kim olubdur səncələyin bir daha rüsvayi – eşq.

deyirsə, başqa bir beytdə Rövşəninin eşqi bəla adlandırdığını ifadə edir:

Rövşəni eşqə bəla der, leyk nedim Gülşəni,

Ol bəlasız edəməzəm vərhəm ikən könlüm şad.

Sufi şairi onun üçün kamil insan olan Rövşənisiz qəlbinin sözünü də qəbul etmir. Çünki o qəlbdə eşq çırağı yandıran kamil ustad olmuşdur ki, könlündə qərar tutan yalnız onun tələqin etdiyi eşqdir:

Rövşəni pərvərdəsidir Gülşəni, onun üçün,

Gün kimi rövşən görünür aləmə andan ziya.

Gülşəni yaradıcılığını təhlil edərkən aydın olur ki, o, mürşidi Rövşəniyə bütün varlığı ilə inanaraq, haqq yolunun ən sədaqətli müridlərindən olmuşdur.

Açar sözlər: Təsəvvüf, mürid, mürşid, eşq, salik, sufi.

Abstract

One of the main conditions in Sufism for a learner (murid) who wants to perfect oneself by passing through the sect's phases is to find a teacher (murshid) for himself.

Sufism has its own rules for the persons who follow their path. According to these rules, murid and murhid have their own rights and duties. A person who begins to move away from himself and to turn into follower of the God's path, should perform a number of duties. One nuance can be noted as common point of these duties: Murid should be bound to his murshid with his whole presence and in order to take right step in the spiritual path he should see his murshid as saint and mature person. He should believe that Murshid shall illuminate his heart in the path to the God as Nasimi says about his own murshid Naimi in his poems. Nasimi says:

"Nagahan bir shaha dushdu konlumuz,

Uzu badru maha dushdu konlumuz.

Ta ki, Fazlullaha dushdu konlumuz,

Ush haqiqi raha dushdu konlumuz."

Nasimi knows that his teacher's way is the true way and believes that his spirit turns to the right way by choosing his teacher's sect.

Sheikh Ibrahim Gulshani's poetry should be noted while talking about the relations between murid and murshid. Sheikh Ibrahim Gulshani indicates his master's name along with his own name in the last couplets of 25 of 26 ghazals which are kept in the Library of Classic Literature of Azerbaijan. The content of being remembered of the master is different in other couplets:

"Rovshaninun eshqi ila, Gulshani, degil bana

Kim olubdur sancalayin bir daha rusvayi – eshq."

The poet mentions in other couplet that Rovshani names love as trouble:

“Rovshani eshqa bala der, leyk nedim Gulshani,

Ol balasız edamazam varham ikan konlum shad.”

Sufi poet doesn’t accept his own spirit’s word without Rovshani which is mature person for him. Because, he is perfect master who burns the lamp of love in the heart. The only love which is stated in his (murid) heart is the one which he (murshid) has inspired:

“Rovshani parvardasidir Gulshani, onun uçun,

Gun kimi rovshan gorunur alama andan ziya.”

While analyzing Gulshani's poetry, it is clear that he was one of the most faithful followers of the God’s path and believed in his master Rovshani.

Key words: Tasawwuf, murid, murshid, love, follower, sufi

Sufilikdə başlıca şərtlərdən biri təriqətin məqamlarını keçərək kamilləşmək istəyən salikin (müridin) özünə mürşid (müəllim) tapmasıdır. Müridlə mürşidin münasibətləri barədə Əbu əli Rudbari belə mülahizə yürütmüşdür. “Mürid özünə yalnız Allah arzulayanı arzulayır. Müəllim hər iki dünyada Allahdan başqa heç nə istəmir. Belə olduqda mürid itaətkarlıq edir və Allahın istəyindən razı olur”. Mürşid ərəbcə irşad edən, doğru yol göstərən anlamındadır. Təsəvvüf əhlincə, gerçək mürşid, hər zaman, Həzrəti – Məhəmməddir(ə) və onun həqiqətinə varis olan zamanın sahibidir. Mürşid sayılan şeyxlərin irşadları niyabət yoluyladır. Məlahət əhli isə, irşadın ancaq zamanın sahibinə aid olduğu “qəlbə baxıcı” deyilən kəslərin onun əmri və izni ilə irşad edə biləcəkləri inancındadır.(Gölpınarlı,242)

Mürşid aşağıdakı keyfiyyətləri özündə daşıyan adamdır: 1.Səmimi qul olmaq. 2.Həqiqəti bilmək. 3.Allaha yaxınlıq. 4.Allah müdrikliyi. 5.Tanrı birliyi.

Bu xüsusiyyətlərə malik olan Mürşid Allah kəlamını və müqəddəsliyini şagirdlərə öyrədir. Mürid eşq yoluna qədəm qoyan salik olub, diləyən, istəyən anlamına gəlir. Təsəvvüfdə bir mürşidə intisab edərək, təriqətə girmiş adama talib deyilir. (Gölpınarlı,242) O, bir çox mərhələlərdən, sınaqlardan keçir və təsəvvüf yolunun yolçusu-müridi olur.

Həqiqinin bu rəmzə müraciət etməsi daha maraqlıdır:

Ey nükteyi – həqiqəti – eşqə mürid olan

Gəlgil ki, səndən özgə dəxi pir bilməzəm, (38. 67)

Bu qəzəldə Həqiqi mürid, pir rəmzlərinə müraciət etmişdir. Mürid sözünü tam mənası ilə sufi termini kimi işlədərək ona müraciət edir: Ey eşq həqiqətinin sirrinə vaqif olan, mən səndən özgə pir tanımıram. Bildiyimiz kimi, mürid təriqət yolunun yolçusu, pir isə bu yolun rahbanıdır. Şair həqiqət yolunun yolçuları olan sufilərə elə böyük rəğbət bəsləyir ki, bu yolun müridini özünə şeyx bilir.

Başqa bir beytdə isə Şair özünün müridliyindən danışaraq eşqin piri olduğunu deyir:

Ta mürüd oldum səri – kuyində mən ol dilbərin

Piri – eşqəm ki, təriqi – ruzigarı bilmişəm. (Həqiqi.71)

Əbu Osman Xeyri Müridlik barədə demişdir: "Mürid o adamdır ki, qəlbində Allahdan başqa hər şey ölüb". Qəlbində Allahdan başqa hər şey ölən mürid (şagird/salik/dərviş) əqidəsinin təmiz olduğuna inanmalıdır. O dərk etməlidir ki, şeyx (hadi/Piri – muğan/mürşid/Kamil insan) Allahın şəfaətçisidir.

Mürid sözü bir çox hallarda dərviş kimi də işlədilmişdir. Dərviş o kəsə deyilir ki, dünyaya qarşı heç bir etina göstərmir, heç bir dünyəvi və maddi cazibələrə bağlanmır, haqq yolşusu, pak qəlbli müriddir. (11. 383) Seyid Yəhya "Əsrarüt – talibin" əsərinin "Dərvişlərin hallarının bəyanı bölməsində" dərviş sözünü sufi və müridlə eyniləşdirmişdir. O, sufi kəlməsinin mənşəyi haqqında danışarkən bu kəlmənin seçilməsinin səbəbini belə açıqlamışdır:

"Onlara mürid və ya dərviş deyilsə də,"sufi" adlandırılmışdırlar."(12.83)

Ayağına başımı salmışam məni – dərviş,

Cənabi həzrətinə iqtisal böylə gərək. (Həqiqi, 49)

Şair burada məhəbbətini dərviş rəmzindən istifadə edərək bəyan edir. Özünü dərviş adlandıraraq məhəbbətini haqq yolunun saliklərinin eşqi ilə müqayisə edərək deyir: Başımı ayağına bitişdirmişəm. Yəni sənə o qədər səcdə edirəm ki başım ayağımdan çəkilmir. Və bunun vacib olduğunun nəzərə çatdırmaq üçün "Cənab Həzrətə yaxınlaşmanın yolu ancaq budur" deyir.

Mürşid misilsiz ucalıqdadır. O, həqiqəyi bilir və ürəyinin güzgüsünü paslardan təmizləyir. O, Tanrı işığı ilə ona inanan müridin qəlbini nurlandırır. Allah ziyası ilə könlü işıqlanan salik öz hadisinə dərin məhəbbət bəsləyir. Əbu Səid Sərracın fikrincə: "Təsəvvufçü Rəbbi tərəfindən qəlbi saflandırılıb nurla dola bilən kimsədir.

Fəqrü fəna – sufizmdə haqqa gedən yolun son pilləsidir. Bu pillə sufizmin məqamlarından bəhs edən bütün təsnifatlarda son yerdə, elə bu adla durur. "Fəqri" bir çox sufilər ayrı mərhələ kimi də qeyd edirlər. Fəridəddin Əttar son mərhələni fərqü fəna adlandırır. Fəqrü fəna hər şeydən imtina etmə və yox olma deməkdir. Bəqaya gedən yol fənadan başlanır. Bu dünyanın yoxluğu o dünyanın əbədiyyətidir.

Fənanın üç növü göstərilir. Fəna – fiş – şeyx; fəna fir – rəsul və fəna – fil –allah. Bu mərhələlərdən keçərkən təriqətin dörd dərəcəsi üzə çıxır:

Talib, mürid, salik, vasil.

Şibliyə görə ölüm 3 cürdür. Bu dünyadan ötrü, axirətdən ötrü, allahdan ötrü. Kim ki, bu dünyaya istəklə ölür ikiüzlüdür. Kim ki, axirət üçün ölür, o, mömindir. Kim ki, Allahdan ötrü ölür, o sufidir. Yəni kamil insandır. Bəs sufi allahdan ötrü ölmək üçün nə etməlidir? Salikə mütləq müəllim lazımdır. Buna mürşid deyilir. Mürşid öz müridinə sufizmin qayda və qanunlarını öyrədir.

Mürşid o adamdır ki, Allahın kəlamını və müqəddəsliyini şagirdlərinə öyrətsin. Mürid isə əqidəsinin təmiz və inamlı olduğuna inanmalıdır. O dərk etməlidir ki, Şeyx Allahın şərafətçisidir.(Uludağ,121)

Dədə Ömər Rövşəni haqq yolunun saliklərinə bir şeyx olaraq öz tövsiyəsini edir. Müridlərinə mürşidin hörmətə layiq olduğunu aşılayır:

Saqın qədh etməgil pirin əlindən gəlsə mədh eylə,

Ki, pirin hər ki, qədh eylər mürid ikən mərid olur. (Rövşəni,366)

Deməli, haqqa doğru gedən yolda hər bir kəs öz vəsifəsini bilməli və ona əqidə ilə əməl etməlidir. Cavad Nurbaxş öz əsərində Müridin 24, mürşidin 19 vəzifəsini qeyd etmişdir.

Təriqət yolunu gedən adamlar üçün sufizmin öz qayda – qanunları mövcuddur. Bu qaydalara görə mürşidin və müridin ayrı – ayrı vəzifələri və hüquqları var. O insan ki, öz mənindən uzaqlaşmağa başlayır və Tanrı yolunun salikinə (müridinə) çevrilir, o, bir sıra vəzifələri yerinə yetirməlidir. Bu vəzifələrin hasili kimi bir məqamı qeyd etmək olar: Mürid öz mürşidinə bütün varlığı ilə bağlı olmalı, irfan cığırında düzgün addımlamaq üçün mürşidinə müqəddəs, kamil insan kimi baxmalıdır. Allaha gedən yolda Mürşidin onun qəlbini nurlandıracağına inanmalıdır. Necə ki, Nəsimi öz mürşidi Nəimi haqqında deyirdi.

Nagahan bir şahə düşdü könlümüz,

Üzü bədrü mahə düşdü könlümüz.

Ta ki, Fəzlüllahə düşdü könlümüz,

Uş həqiqi rahə düşdü könlümüz.(Nəsimi, 275)

Şair öz müəliminin yolunu həqiqi olduğunu bilir və onun təriqətini qəbul etməklə könlünün düzgün yola yönəldiyinə bütün varlığı ilə inanır.

Mürid-mürşid münasibətlərindən danışarkən Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığı ön sırada dayanır. Məlum olduğu kimi Şeyx İbrahim Gülşəni "Xəlvətiyyə" təriqətinin "Rövşəniyyə" qolunun nümayəndəsidir. O, şeirlərində sufizmin bir çox mərhələlərini tərənnüm etmişdir. Lakin

onun yaradıcılığında daha maraqlı olan məqam şerlərində tez - tez öz mürşidi Rövşəninin adını çəkməsidir. "Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatı Kitabxanası"nda Şeyx İbrahim Gülşənidən verilən 26 qəzəlinin 25–nin məqtə beytində şair öz adı ilə bərabər mürşidinin də adını çəkmişdir. Əlbəttə müxtəlif beytlərdə ustadının anılması məzmunu da fərqlidir. Məsələn, əgər bir beytdə

Rövşəninün eşqi ilə, Gülşəni, degil bana

Kim olubdur səncələyin bir daha rüsvayi – eşq (Gülşəni,290)

deyirsə, başqa bir beytdə Rövşəninin eşqi bəla adlandırdığını ifadə edir:

Rövşəni eşqə bəla der, leyk nedim Gülşəni,

Ol bəlasız edəməzəm vərhəm ikən könlüm şad (Gülşəni,29)

Başqa bir beytdə isə bu bəlanın Rövşəni tərəfindən əmr olunduğunu deyir.

Rövşənidən Gülşəniyə əmr imiş sevgilü can

Anın üçün dildə mehri dəmbədəm fərman düşər (Gülşəni,295)

Şeyx İbrahim dünyada var olan bir təriq tanıyır. Onun fikrincə bütün aşiqlər Rövşəni "pərvərdəsi" olmalıdır. Çünki, "Rövşəni eşqi" nə könül verməyən həqiqi aşiq ola bilməz. Odur ki, yazır:

Rövşəninin, Gülşəni eşqinə can verməyən

Leyliyə Məcnun olub, Əzraya Vamiqmidir? (Gülşəni,.296)

Sufizmdə mürşidlik barədə belə bir kəlam var: "Kimin ki müəllimi yoxdur, deməli, dini də yoxdur". Şair bu aspektdən çıxış edir. O, öz mürşidini böyük məhəbbətlə sevir və belə qəbul edir ki, onun (müəllimim) qəlbinin nuru olmazsa Allah dərgahına gedən yolu tapmaq olmaz.

Rövşəninin qəmiymiş Gülşənini şad edən

Ondan özgə dilənməz çün könlünə bulmaq fərəh (Gülşəni,300)

Gülşənini şad edən Rövşəninin qəmi imiş. O qəm şairin könlü üçün fərəh misalındadır. Ona görə də başqa şadlığı könlü qəbul etmir. Başqa fərəh deyəndə, şair dünya sevincini nəzərdə tutur. O sevinc ki, nəfsin qalibiyyəti ilə əldə olunur. Sufiyanə kədər belə fərəhdən üstündür. Çünki o kədər saliki Allaha yaxınlaşdırır. Bu yaxınlıq isə mürşid vasitəsilə mümkün olur. "Müəllimdən ötrü çoxluq yoxdur. Yalnız birlik var. Ona vahiddən başqa heç kim kömək edə bilməz". Elə buna görə də sufizmin son və əsas mərhələlərindən olan, üç növdə təsnif edilən fənanın birincisi fəna – fiş – şeyxdir.

Ya ilahi, Rövşənidən ayrı zari – hüzn ilə

Gülşəni ki cahanda olmasun adəm qərib. (Gülşəni,.298)

Sadiq mürid öz müəllimindən ayrılmasını böyük dərd hesab edir və kimsəyə belə ayrılıq nəsib olmasını arzulamır. Rövşənidən ayrılan Gülşəni özünü bütün dünyada qərib hiss edir. Çünki:

Rövşənidən dilərəm sənə mərəz, ey Gülşəni,

Dildə zikrin dəmbədəm andan olubdur əliğiyas. (Gülşəni,.298)

Rovşəninin şəminə yanmayıbsan neyləsün,

Şövq ilə den Gülşəni çün anə pərvanədür. (Gülşəni,.297)

Rövşənin şəmi deyəndə şair mürşidinin yandırdığı eşq odunu nəzərdə tutur. "Həvəslə deyin ki, Gülşəni odun pərvanəsidir" deyir. Çünki mürid öz müəlliminin yolunun həqiqiliyinə inanır və ona sədaqətlidir.

Eşitdim Gülşəni der Rövşəniyə,

Bana dildən bəyan sənsiz gərəkməz (Gülşəni,.292)

Sufi şairi onun üçün kamil insan olan Rövşənisiz qəlbinin sözünü də qəbul etmir. Çünki o qəlbdə eşq çırağı yandıran kamil ustad olmuşdur ki, könlündə qərar tutan yalnız onun təlqin etdiyi eşqdir:

Rövşəni pərvərdəsidir Gülşəni, onun üçün,

Gün kimi rövşən görünür aləmə andan ziya (Gülşəni,.288)

Burada şair sufi eşqini, yəni tanrıya olan eşqi mürşidi Rövşəninin adı ilə bağlayır.

Rövşəninin şəminə dutuşuban, Gülşəni,

Eşq ilə pərvanəvəs ancaq özün oda yax. (Gülşəni,300)

Salik özünə təlqin edir: "Ey Gülşəni, Rövşəninin şəminə eşq ilə pərvanə ol; Yəni bütün varlığınla Allahını sev. Çünki bəqa (əbədiyyət) onda – ilahi sevgidədir.

Gülşəni yaradıcılığını təhlil edərkən aydın olur ki, o, mürşidi Rövşəniyə bütün varlığı ilə inanaraq, haqq yolunun ən sədaqətli müridlərindən olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, (1984)20 cilddə, III c. Bakı, Elm, 542 s.

2. Eraydın C. Tasavvuf ve tarikatlar (1997), İstanbul, 518 s.

3. Gölpınarlı A. (1969) 100 soruda tasavvuf, İstambul, Gerçek Yayınevi, 222s.

4. Göyüşov N. Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri, (2001) Bakı, "Tural – Ə" Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi, 2001, 240s.

5. Göyüşov N. Quran və irfan işığında (2003) Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 286s.

6. Həqiqi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1986, 143s.

7. Musayeva A. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar(2003)

2 cilddə, I cild, Bakı, Nurlan, 475s.

8. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri(2004) Bakı, Lider Nəşriyyatı, 376 s.

9. Serin R. Islam tasavvufunda xalvetilik ve xalvetiler (1984)İstanbul, 176 s.

10. Uludağ S. Tasavvuf terminleri sözlüğü,(2000) İstambul, Marifet yayınları, 552s.

11. فرهنگ اصطلاحات عرفانی

12. جنگ. ƏYİ B – 1883

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGÂTİ'T-TÜRKİYYE VE AZERBAYCAN TÜRKÇESINDE ORTAK KULLANILAN BITKI ADLARI ÜZERINE

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGÂTİ'T-TÜRKİYYE AND AZERBAIJAN TURKISH COMMON USAGE ON THE PLANT NAMES

Zülfiye Agayeva
BDU-nun Filoloji fakültesinin Türkoloji
Bölümünün, doktora öğrencisi

Özet

Türk dilinin tarihi kadimdir. Bu gerçek yazılı abidelerle de tescillenmiştir. Türk dilleri ailesinin tarihinde - orta türk devri diye tanımlanan bir döneminin önemli abidelerinden biri de Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye eseridir. Et-Tuhfe Kıpçak Türkçesiyle yazılmış, yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan, döneminin en önemli eserlerinden birisidir. Ne zaman, nerede ve kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen eserde yer alan bazı notlara dayanarak onun 14. yüzyılda - Memlûkların son dönemlerinde yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Böyle bir tarihi eserin Azerbaycan türkçesi ile karşılaştırılmalı incelemesi, dilimizin tarihinin araştırılması bakımındanda da önem arz etmektedir. Türk lehçelerinin kelime varlığına ait yürütülen araştırmalarda daha çok ortak Türkçe kelimelere önem verilmektedir. Bu çalışmamızda biz de de Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye eseri ve Azerbaycan türkçesinde ortak kullanılan bitki adlarından bahs edeceğiz. Türk lehçelerinin Et-Tuhfe ve Azerbaycan Türkçesinin kelime varlıklarının gerek yakın, gerekse de farklı yönleri vardır ki bu özellikler adlarda, bilhassa bitki adlarında kendisini gösterir. Böyle bir durum onların tarihî ve özgür ilerleme yoluna ilişkin ortaya çıkmıştır. Halkın tarihi ve yaşadığı coğrafya ile yakından bağlantılı olan bitki adları onun kültürünü incelemek için değerli kaynaklardan biridir. Et-tuhfe ve Azerbaycan Türkçesinde aynı (*alma* (Et-Tuhfe) – *alma* (Azerbaycan) "alma", *arpa* (Et-Tuhfe) - *arpa* (Azerbaycan) "arpa", *turp* (Et-Tuhfe) - *turp* (Azerbaycan) "turp", *yemiş* (Et-Tuhfe) – *yemiş* (Azerbaycan) "yemiş", *soğan* (Et-Tuhfe) - *soğan* (Azerbaycan) "soğan", *kök* (Et-Tuhfe) - *kök* (Azerbaycan) "kök" və s.), bazen de küçük fonetik değişimlerle (*hayva* (Et-Tuhfe) - *heyva* (Azerbaycan) "heyva", *sarımsak/sırımsak* (Et-Tuhfe) – *sarımsaq* (Azerbaycan) "sarımsaq", *kabak* (Et-Tuhfe) – *qabaq/balqabağı* (Azerbaycan) "qabaq", *buzay/buğday* (Et-Tuhfe) – *buğda* (Azerbaycan) "buğda", *armut* (Et-Tuhfe) – *armud* (Azerbaycan) "armud" və s.) kullanılan bitki adları Türk lehçeleri ailesinin tarihinin eskiliği ve karşılaştırılan bu iki türkçenin (Et-Tuhfe eserindeki Kıpçak ve Azerbaycan) aynı bir kökenden türemesinin en büyük göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Türk lehçeleri, Türkçenin tarihi, Et-Tuhfe, Azerbaycan Türkçesi, bitki adları.

Abstract

The history of the Turkish language is ancient. This fact is also registered with written monuments. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye is one of the important monuments of a period defined in the history of the Turkish languages family - the middle Turkish era. Et-Tuhfe is one of the most important books of the period written in Kipchak Turkish, whose purpose is to teach Turkish to foreigners. Although the author of the book, the place and the date of writing are still unknown, it's possible to say that Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye is written in the 14th century, i.e. the last period of Mamluks, based on the notes in the book. Comparative analysis of such a historical monument with Azerbaijani Turkish is also important in terms of researching the history of our language. In the studies conducted on

the existence of the vocabulary of Turkish dialects, more emphasis is given to common Turkish words. In this study, we will also talk about Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Turkiyye and the names of plants commonly used in Azerbaijan Turkish. Turkish dialects Et-Tuhfe and Azerbaijan languages according to the dictionary are similar, but they also have different characteristics and these features show themselves in the names of lexical units, especially plant names. Having such a case, depending on their history and emerged with an independent path of development. Plant names, closely related to the history and geography of the people are one of the valuable sources for studying the culture. The words of name with the same form (*alma* (Et-Tuhfe) – *alma* (Azerbaijan) "apple", *arpa* (Et-Tuhfe) - *arpa* (Azerbaijan) "barley, barleycorn", *turp* (Et-Tuhfe) - *turp* (Azerbaijan) "radish", *yemiş* (Et-Tuhfe) – *yemiş* (Azerbaijan) "fruit", *soğan* (Et-Tuhfe) - *soğan* (Azerbaijan) "onion", *kök* (Et-Tuhfe) - *kök* (Azerbaijan) "root" etc.),or with little changes (*hayva* (Et-Tuhfe) - *heyva* (Azerbaijan) "quince", *sarımsak/sırımsak* (Et-Tuhfe) – *sarımsaq* (Azerbaijan) "garlic", *kabak* (Et-Tuhfe) – *qabaq/balqabağı* (Azerbaijan) "pumpkin", *buzay/buğday* (Et-Tuhfe) – *buğda* (Azerbaijan) "wheat, oats", *armut* (Et-Tuhfe) – *armud* (Azerbaijan) "pear" etc.) the names of the plants used are the oldest in the history of the Turkish dialects family and the biggest indicator of the origin of these two Turkish languages (Kipchak and Azerbaijan in Et-Tuhfe).

Keywords: Turkish dialekts, History of Turkish, Et-Tuhfe, Azerbaijan Turkish, plant names.

1. Giriş

Türk halklarının ve Türk dilinin tarihi oldukça kadimdir. Bu gerçek yazılı abidelerle de tescillenmiştir. Türk dilleri ailesinin tarihinde - orta türk devri diye tanımlanan bir döneminin önemli abidelerinden biri de "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye" eseridir. Et-Tuhfe Kıpçak Türkçesiyle yazılmış, yabancılara Türkçe öğretmeyi amaçlayan, döneminin en önemli eserlerinden birisidir. "Et-tuhfe" eseri arapça-türkçe sözlük ve gramerden oluşuyor. Sözlükde önce arapça kelimeler, sonra onların bir, bazen de daha çok Türkçe karşılıkları verilmiştir. İki sayfasının eksik olduğu belirtilen eserin sözlük kısmı ilk 39 varakda (78 sayfa) arap dilçilik mektepinin kurallara göre alfabe sırasıyla önce adlar (isimler), sonra fiiller olarak sıralanmış; arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ne zaman, nerede ve kimin tarafından yazıldığı kesin olarak bilinmeyen eserde yer alan bazı notlara dayanarak onun 14. yüzyılda - Memlûkların son dönemlerinde yazıldığını tahmin etmek mümkündür. Böyle bir tarihi eserin Azerbaycan türkçesi ile karşılaştırılmalı incelemesi dilimizin tarihinin araştırılması bakımındanda da önem arz etmektedir. Türk dilinin tarihi boyunca Türk halkları geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu durum bir yandan Türk dilinin söz varlığını zenginleştirirken diğer yandan onun incelenmesini güçleştirmiştir. "İki dilin karşılaştırmalı incelemesi demek, üstü kapalı bir biçimde, bu dillerin sözcük, anlam, söz dizim, ses ya da yapı bakımından bazı ortak özelliklerinin olduğunu varsayıp, bu benzerliklerden hareketle farklılıkların araştırılıp belirlenmesi demektir" [7, s. 24]. Bu karşılaştırma farklı dil ailelerine ait diller arasında yapılabileceği gibi aynı dilin farklı kolları arasında da yapılabilir. Bir dil ailesine – Türk dili ailesine ait olan dillerin fonetik, sözcüksel ve gramer yapılarının ortak ve belirgin özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Ortak özellikler, bu dillerin ortak tarihiyle, yani aynı kök dilden yaranması ile ilgilidir. Bununla birlikte, her bir dilin kendine özgü fonetik özellikleri, kelime hazinesi ve gramer yapısı vardır. Türk lehçelerinin Et-Tuhfe ve Azerbaycan Türkçesinin kelime varlıklarının gerek yakın, gerekse de farklı yönleri vardır ki bu özellikler adlarda, bilhassa bitki adlarında kendisini gösterir. Böyle bir durum onların tarihî ve özgür ilerleme yoluna ilişkin ortaya çıkmıştır. Halkın tarihi ve yaşadığı coğrafya ile yakından bağlantılı olan bitki adları onun kültürünü incelemek için değerli kaynaklardan biridir. Türk lehçelerinin kelime varlığına ait yürütülen araştırmalarda daha çok ortak Türkçe kelimelere önem verilmektedir. Dilin tarihini öğrenmek için onun sözcük içeriğini eski

anıtlarla karşılaştırılmalı şekilde öğrenilmesi oldukça önemlidir. Bu çalışmamızda biz de de "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye" eseri ve Azerbaycan türkçesinde ortak kullanılan bitki adlarından bahs edeceğiz. Bu bağlamda, Azerbaycan Türkçesinin söz varlığının ortaçağ Türkçesi anıtı olan "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye" (bundan böyle "Et-Töhfe") ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi, dilimizin tarihini incelemek için geniş fırsatlar sunmaktadır. Türk dilinin en eski zamanlarından itibaren, bitki isimleri yaygın olarak kullanılmış ve daha sonra etki alanları genişlemiş ve değerleri önemli ölçüde artmıştır. Dilin söz varlığının bu düzeni, anlam zenginliği bakımından da dikkat çekicidir. Bitki isimleri aynı zamanda insanların yaşantısı ile de yakından bağlantılıdır. Bu nedenle, dilin söz varlığına dahil olan bu sözlük birimlerinin anlamında, onların birçoğunun etimolojisinde, ayrı ayrı halkların etnopsikolojik özelliklerinin, geleneklerinin, alışkanlıklarının vb. izleri görülebiliyor. V.A.Merkulova da bu fikri doğruluyor: Bitki isimlerinin halk konuşma dilindeki isimleri bizim araştırmamız için çeşitli yönlerden geniş bilgi sağlıyor. ... Botanik terimleri halk konuşma dilinde çok geniş ve kapsamlıdır. Bu terim ağaçların ve bitkilerin, vahşi ve kültürel, yenilebilir ve iyileştirici özelliği olan bitkilerin, tarım ve süs bitkilerinin ve s. adlarını birleştirir. Botanik terimlerinin söz varlığının her bir grubunun ayrıca incelenmesinin araştırmacılar için büyük ve muazzam potansiyel yaratdığını hayal etmek bile zor. Bunların içinde en ilginci ve çekici olanı ise dış görünümü halkın yaşantısı ve kültürleri ile ilgili olanlardır"[Bax: 6, s. 7-8]. Türk dillerinde kullanılan bitki isimleri ile ilgili ilk bilgiye XI yüzyılda Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan "Divânu Lügati't-Türk" isimli - dünyaca bilinen eserde bulunmaktadır. "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye" eseri kendisinde 3.600-e yakın kelimeyi barındırıyor ki, bu kelimelerden 1729-u isim, 1185-i fiil, 313-ü sıfat, 53-ü evezlik (zamir), 34-ü zarf, 22-si bağlayıcı, 32-si qoşma, 7-si edat, 6-sı isə nidalardan ibaretdir. Bu sözlükte adı geçen 1729 isimlerin 10%-i bitki adlarının payına düşür. Sözlükte adı geçen bitki isimlerinin çoğu modern zamanda ya olduğu gibi, ya da küçük fonetik varyasyonlar şeklinde birçok Türk dillerinde kullanılmaktadır. Faydası saymakla bitmeyen bitki isimlerinin incelenmesi Azerbaycan Türkçesinin söz varlığında da önemli yerlerden birini tutmaktadır. Türk dilinin en eski zamanlarından itibaren bitki isimleri yaygın olarak kullanılmış, daha sonra etki alanları genişlemiş ve değerleri önemli ölçüde artmıştır. "Et-töhfe"de rastlanan bitki isimlerinin bir kısmı ümumtürk kökenli olup, bazen olduğu gibi, bazen de küçük fonetik değişimlerle Azerbaycan Türkçesinde şimdi de kullanılmaktadır. Bitki isimleri dilin söz varlığının önem arz eden bir parçasıdır.

2. Gelişim.

Et-tuhfe ve Azerbaycan Türkçesinde aynı (*alma* (Et-Tuhfe) – *alma* (Azerbaycan) "alma", *arpa* (Et-Tuhfe) - *arpa* (Azerbaycan) "arpa", *turp* (Et-Tuhfe) - *turp* (Azerbaycan) "turp", *yemiş* (Et-Tuhfe) – *yemiş* (Azerbaycan) "yemiş", *soğan* (Et-Tuhfe) - *soğan* (Azerbaycan) "soğan", *kök* (Et-Tuhfe) - *kök* (Azerbaycan) "kök" və s.), bazen de küçük fonetik değişimlerle (*hayva* (Et-Tuhfe) - *heyva* (Azerbaycan) "heyva", *sarımsak/sırımsak* (Et-Tuhfe) – *sarımsaq* (Azerbaycan) "sarımsaq", *kabak* (Et-Tuhfe) – *qabaq/balqabağı* (Azerbaycan) "qabaq", *buzay/buğday* (Et-Tuhfe) – *buğda* (Azerbaycan) "buğda", *armut* (Et-Tuhfe) – *armud* (Azerbaycan) "armud" və s.) kullanılan bitki adları Türk lehçeleri ailesinin tarihinin eskiliği ve karşılaştırılan bu iki türkçenin (Et-Tuhfe eserindeki Kıpçak ve Azerbaycan) aynı bir kökenden türemesinin en büyük göstergesidir.

2.1. Ət-tuhfe ve Azerbaycan türkçesinde aynı fonetik şekilde kullanılan bitki isimleri

تفـاح - أَلْمَا ***alma*** (Et-tuhfe) - ***alma*** (Azərb.) - elma. Bu kelime çoğu Türk dilinde kullanılmaktadır. *Alma* kelimesinin anlamı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde şöyle belirtilmiştir: "Farklı çeşitleri ve farklı renglerde olan yumru, yahut uzunsov meyve. Alma öz ağacından uzağa düşməz (Atalar sözü)"[1, I, s. 104]. Mahmut Kaşgarlının "Divanü lüğat-it-türk" eserinde bu kelimenin anlamı böyle verilmişdir: "Alma - alma, Oğuzca. Digər türklər

“almıla” diyorlar” [2, I c, 187]. Türk dillerinin kadim yazılı abidelerinin dilinde (DTS) bu kelimeye “alma” fonoformasında rastlanmaktadır [4, s. 36]. “Türk dillerinin etimoloji sözlüğün”-de bu kelime söz çeşitli fonetik variasyonlarda verilse de (mesela: *elma, ulma*), türk dillerinde kullanım sıklığına göre *alma* variantının baskın olduğu gösterilmiştir. Burada aynı zamanda da bahsediliyor ki, “Belki de Mahmud Kaşgarlının eserinde verdiği *almıla* variasyonu bu kelimenin daha eski kullanım şeklidir” [5, s. 138].

شعير - أارْبَا ***arpa*** (Et-tuhfe) - ***arpa*** (Azərb.) - arpa. Türk dillerinde kullanılan tahil bitkisinin ismidir. “Azerbaycan Türkçesi sözlüğü”nde *arpa* kelimesini anlamı şöyle belirtilmiştir: “1) Genellikle, ilkbaharda ekilen tahıl bitkisi (Arpa əkini); 2) Altın veya gümüşden arpa şeklinde yapılmış takılar, ancak arpaya nazaran daha büyük” [1, I, s. 138]. M.Kaşgarlının “Divanı”nda *arpa* kelimesinin “arpa” anlamıda “Arpasız at aşumas, arkasız alp çərig sıyumas => Arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun basmaz” el meselində kullanıldığı kaydedilmiştir [2, Ic, 182]. Kadim Türk dili sözlüğündə bu kelimeye *arpa* fonoformasında, aynı anlamda rastlanıyor [4, s. 53]. “Türk dillerinin etimoloji sözlüğü”ndə bu kelimenin Türk diline moğolcadan geçtiği kaydedilmiştir [5, s. 176]. Klauson ise *arpa* kelimesinin toharca olduğu kanaetindedir.

بصل - صُوغَانْ ***soğan*** (Et-tuhfe) - ***soğan*** (Azərb.) – soğan. Türk dillerinin çoğunda kullanılan bir bitki adıdır. Bu kelime “Et-tuhfe” eserinde arapçadakı بصل kelimesinin anlam karşılığı olarak geçiyor. Azerbaycan Türkçesinde bu kelime aynı “Et-tuhfe”de olduğu gibi *soğan* şeklinde kullanılmaktadır. *Soğan* kelimesinin Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde anlamı böyledir: “Bostan bitkisi, bu bitkinin yenilebilir lüleşekilli yaprakları ve kabuğu katmanlardan oluşan kökü” [1, IV, s. 133]. M.Kaşgarlı “Divan”ında bu kelime *soğan, soğun* fonoformalarında rastladık ve şöyle tarif edilib: “Soğun: soğan. “soğan” da deyilir” [2, I , 407].

2.2. Ət-tuhfe ve Azerbaycan türkçesinde küçük fonetik değişimlerle kullanılan bitki isimleri

سفرجل - حَايْوَا ***hayva*** (Et-tuhfe) - ***heyva*** (Azərb.) - ayva. Bu kelime “Et-tuhfe”de arapçadakı سفرجل kelmesinin anlam karşılığı olarak verilmiştir. “Et-tuhfe”de *hayva* diye geçen bu kelime Azerbaycan Türkçesinde *heyva* fonetik varyasyonunda kullanılıyor. “Azerbaycan Türkçesi sözlüğü”nde *heyva* kelimesinin anlamı şöyledir: “Sarı renkli, tatlı-ekşi, üzeri tüylü, küçük çeğirdekli meyve” [1, II, s. 348]. M.Kaşgarlının “Divanı”nda *awya* şəklində geçen [2, I, s. 174] bu meyve ismi bazı çağdaş Türk dillerinde metatezaya uğramış, bazılarındaysa metatezaya uğrayan kelimenin önüne *x/h* samiti (ünsüzü) de ilave edilerek kullanılmaktadır: *awya > ayva/xayva (x + ayva).* Kadim Türk dili lüğatinde bu kelimeye M.Kaşgarlının “Divan”ındakı gibi - *avya* şəklində rastlanmaktadır [4, s. 70].

قمح - بُوضَايْ و بُغْدَايْ و بُيْدَايْ ***buzay/buğday*** (Et-Tuhfe) – ***buğda*** (Azerb.) – buğday. “Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü”ndə *buğday* kelimesinin anlamı şöyledir: “Deninden/denesinden un öğütülmüş tahıl türü” [1, I, s. 354]. Bu kelimeye M.Kaşgarlının “Divanı”nda *buğday* şeklinde, aynı anlamda rastlanıyor. M.Kaşgarlı *buğday* kelimesin böyle açıklıyor: “Bu el diyiminde kullanılmıştır: ““Buğday katımda sarkaç suwalur = Buğda yanında qaramuq da suvarılır”, (Buğdanın bərəkəti və dövləti sayəsində qaramuq da suvarılır). Bu deyim kendi arkadaşı sayesinde hoş/iyi güne çatan/varan kişi hakkında söyleniliyor. Barsğan halkı “buğday” söyleyemiyor, “budğay” söylüyor. Barsğanlı olmadığını söyleyen kişi bu kelime ile sınanır” [2, III, s. 225]. Kadim Türk dili sözlüğünde bu kelimeye *budğay* şəklində tesadüf ediyoruz [4, s. 120].

كمثرى - أارْمُوطْ ***armut*** (Et-Tuhfe) – ***armud*** (Azerb.) – armut. Bu kelime “Et-tuhfe”de arapçadakı كمثرى kelimesinin anlam karşılığı olarak أارْمُوطْ *armut* şeklinde verilmişdir. Ancak Azerbaycan Türkçesinde bu kelime *armud* fonetik varyasyonunda kullanılıyor. “Azerbaycan Türkçesi sözlüğü”nde bu kelimenın anlamı şöyledir: Alt kısmı yuvarlak, saplak kısmıysa gittikçe inçelmiş tatlı meyve ve bu meyvenin ağaçı” [1, I , s. 138]. Sözlüklerdeki bilgilere

göre, DLT'de *armut* olarak geçen bu meyve adı, Türk dillerine Farsçadan geçmiştir. Aslı *emrud*'dur. Metatez yani yer değiştirme ses olayı ile, "Et-tuhfe"de *armut*, Azerbaycan Türkçesinde son ünsüzü yumuşak olarak *armud* şeklinde kullanılmaktadır. Anlamlarında bir değişme yoktur.

3. Sonuç

"Et-tuhfe" ve Azerbaycan Türkçesinin karşılaştırılması, onlar arasında ortak kullanılan bitki isimlerini belirlemenizi sağladı. İlginçtir ki, tüm bu kelimelere hem "Et-tuhfe"de, hem de Azerbaycan edebi dilinde aynı anlamda, aynı fonetik yapıda ve ya küçük fonetik değişmelerle bulunuyor. Bu da Kıpçakların Azerbaycan Türkçesinin oluşumunda önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Kaynakça

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006), 4 cildde. Bakı: Şərq-qərb, I c. - 740 s.; II c. - 791s.; III c. – 671 s.; IV c. – 709 s.

2. Esker R. Mahmut Kaşğari. (2006), "Divanü lüğat-it-türk". 4 cildde. Bakı: Ozan, Ic -515 s.; IIc - 400s.; IIIc - 400s.; IVc - 752s.

3. كتاب التحفه-الزكيه‌تى اللغه-التركيه. Türkiye, İstanbul. Beyazıt kütüphanesi, Veliyüddin Efendi adına əlyazmalar bölmesi № 3092.

4. Древнетюркский словарь. (1969), Под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова, Э.Р.Тенишева, А.М.Щербак. Ленинград, 676 с.

5. Севортян. Э.В. (1974) Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. Москва:Издательство Наука, 766с.

6. Kasımova Z. (2011). Müasir ingilis ve Azebaycan dillerinde bitki adlarının struktur-funksional tehlili. Filol.fel.dok...dis. avt. Bakı, 22s.

7. Topçu N. (2001), Fransızca ve Türkçe Renk İsimleri İçeren Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi, Ankara, H. Ü. Egitim Fakültesi Dergisi No: 20.

İSMİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

THE WAYS FOR DEVELOPING PRIMARY SCHOOL STUDENTS' SPEECH IN TEACHING PROCESS OF THE NOUN

Dr. Maya Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET

Əşya haqqında anlayış insanın ilkin anlayışıdır. Belə ki, obyektiv varlığın (əşyanın) mövcudluğu əlamət, keyfiyyət, miqdar və hərəkətin (və ya onlara aid sözlərin) mövcudluğu üçün şərtdir. Bu səbəbdən, elmi və məntiqi əsasa söykənərək dil təlimində nitq hissələrinin tədrisinə isimdən başlanılır.

İsimlər konkret və mücərrəd, xüsusi və ümumi, tək və toplu varlıqların adını bildirməklə zəngin leksik məna daşıyıcısıdır. Azərbaycan dilində sadə isimlə yanaşı, təxminən 80-dan çox sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə əmələ gələn yüzlərlə düzəltmə isim var. Bu şəkilçilərdən 40-dan çoxu adlardan, 40-a yaxını isə feillərdən isim düzəldir. Bu baxımdan isimlər dilimizin lüğət tərkibində üstünlük təşkil edir.

İsmin kateqoriyalarının (hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət, inkarlıq) çoxluğu onun zəngin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində cins anlayışı olmadığı halda, isimlər leksik (*əmi, bibi, nənə, baba)*, morfoloji (*Mahir-Mahirə, katib-katibə)* və sintaktik yolla (*hüquqşünas oğlan, həkim qız)* cins anlayışını ifadə edə bilir.

İsmin zəngin fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malik olması onun tədrisində şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır. Məqalədə bu imkanlar geniş təhlil edilir, ibtidai sinif müəllimlərinə kömək məqsədilə tətbiqi səmərəli ola biləcək metodlar, konkret iş növləri (çalışmalar, didaktik oyunlar) təklif edilir.

Açar sözlər: ibtidai sinif şagirdləri, ismin tədrisi, nitq inkişafı, orfoepik vərdişlər, lüğətin zənginləşdirilməsi, yaxınmənalı və əksmənalı isimlər.

ABSTRACT

The concept of things is the initial concept of man. So, the existence of objective entity (thing) is a condition for the presence of signs, qualities, quantities and action (or words related to them). Therefore, based on scientific and logical foundation in language study the teaching of parts of speech is started from the noun.

By expressing the name of concrete and abstract, special and general, singular and collective beings, nouns are carriers of rich lexical meaning. Besides, the simple nouns in Azerbaijani language, there are hundreds of derivative nouns formed by more than 80 lexical suffixes. More than 40 of these suffixes form nouns from nouns, and about 40 of these suffixes form nouns from verbs. For this reason, nouns prevail in the vocabulary of our language.

The majority of noun categories (case, affiliation, person, number, negation) is associated with its rich lexical-semantic features. For example, there is not a gender concept in the Azerbaijani language, but nouns can express a gender concept via lexical (uncle, aunt, grandmother, grandfather), morphological (Mahir-Mahira, secretary) and syntactical (lawyer boy, doctor girl) ways.

The rich phonetic, lexical-semantic, morphological and syntactic features of the noun provide wide opportunities for the formation of students ' orthoepic skills and enrichment of

the vocabulary in the process of its teaching. In the article, these opportunities are analyzed, productive methods and concrete work types (exercises, didactic games) are offered for the purpose to help primary school teachers.

Key words: primary school students, teaching of the noun, speech development, orthoepic skills, enrichment of vocabulary, synonymous and antonymous nouns.

Müasir dövrdə ana dilinin tədrisi şagirdlərdə bir sıra nitq, linqvistik və kommunikativ kompetensiyaların formalaşdırılmasını qarşıya məqsəd qoyur. Dil tədrisinin kommunikativ istiqamətdə qurulmasının gücləndirilməsi şagirdlərin praktik nitq vərdişlərinə yiyələnməsində mühüm rol oynayır. Bu gün dilin öyrədilməsinin perspektiv məqsədi şagirdlərin şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu səbəbdən, morfologiyanın öyrədilməsi də kommunikativ əsasda həyata keçirilməli, şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi vəzifəsinə tabe etdirilməlidir. Bir sözlə,"ibtidai məktəbdə qrammatika təlimi üzrə iş dərk olunmuş nitq vərdişlərinin əsasına qoyulmuş qrammatik bacarıq və vərdişlərin daha fəal formalaşdırılması xətti üzrə getməlidir" [7, 326]. Öyrədilən hər bir nitq hissəsi (və digər qrammatik anlayışlar) ədəbi dilimizin onunla bağlı olan şifahi və yazılı dil qaydalarının mənimsənilməsi və şəxsi nitq praktikasına tətbiq edilməsi bacarıqlarının formalaşdırılmasına xidmət etməlidir.

Nitq lüğət ehtiyatının zənginləşməsi, müxtəlif strukturlarda söz birləşməsi və cümlələrin mənimsənilməsi ilə bilavasitə əlaqədar inkişaf edir. Bu vahidlər, öz növbəsində rabitəli nitqi tikinti materialı ilə təmin edir. Nitq hissələrini öyrənərkən şagird fikir və düşüncələrini ifadə etmək üçün necə zəngin bir dilə sahib olduğunu dərk etməlidir.

Mövcud metodik ədəbiyyatın təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, ibtidai məktəbdə morfologiyanın öyrədilməsi prosesində şagirdlərin nitq inkişafı ilə bağlı mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan verən işin məzmunu, sistemi, metod və priyomları kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların nitqinin leksik tərkibinin xüsusiyyətlərinə istinad edərək, Azərbaycan dilinin çoxsaylı morfoloji kateqoriyaları arasında tədqiqat obyekti kimi ismi seçdik. Belə ki, ibtidai sinif şagirdlərinin nitqinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, isim şagirdlərin danışıq zamanı ən çox istifadə etdiyi nitq hissəsidir (hesablamalara görə ibtidai sinif şagirdlərinin lüğətindəki sözlərin 37,7-dən 60%-ə qədərini isim təşkil edir). Bu da təbiidir. Çünki
əşya haqqında anlayış insanın ilkin anlayışıdır. Belə ki, obyektiv varlığın (əşyanın) mövcudluğu əlamət, keyfiyyət, miqdar və hərəkətin (və ya onlara aid sözlərin) mövcudluğu üçün şərtdir. Bu səbəbdən, elmi və məntiqi əsasa söykənərək dil təlimində nitq hissələrinin tədrisinə də isimdən başlanılır.

İsimlər konkret və mücərrəd, xüsusi və ümumi, tək və toplu varlıqların adını bildirməklə zəngin leksik məna daşıyıcısıdır. Bu baxımdan isimlər dilimizin lüğət tərkibində üstünlük təşkil edir. Sadə isimlərlə yanaşı, "Azərbaycan dilində təxminən 80-dan çox sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə yüzlərlə isim əmələ gəlir. Bu şəkilçilərdən 40-dan çoxu adlardan, 40-a yaxını isə feillərdən isim düzəldir" [2, 6].

İsmin kateqoriyalarının (hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət) çoxluğu onun zəngin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində cins anlayışı olmadığı halda, isimlər leksik (*əmi, bibi, nənə, baba)*, morfoloji (*Mahir-Mahirə, katib-katibə)* və sintaktik yolla (*hüquqşünas oğlan, həkim qız)* cins anlayışını ifadə edə bilir.

İsmin zəngin fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərə malik olması
onun tədrisində şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün geniş imkanlar açır. İbtidai sinif müəllimi bu imkanları lazımınca

dəyərləndirməli, məqamı gəldikcə şagirdlərin nitqinin müxtəlif cəhətlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı planauyğun iş aparmalıdır.

İsimin tədrisi zamanı ibtidai sinif müəllimi "Fonetika" bəhsi ilə inteqrasiya yaradaraq şagirdlərin orfoepik-orfoqrafik vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün aşağdakı məqamlara xüsusi diqqət yetirməlidir:

1. Eynicinsli və müxtəlifcinsli qoşasaitli isimlərin düzgün tələffüz və yazılışının öyrədilməsi. Məlumdur ki, müxtəlifcinsli qoşasaitli isimlər tələffüz edilərkən, ya qoşa saitlərin arasına *y* samiti artırılır *(radius (radiyus), duet (duyet));* ya da yanaşı saitlərdən birincisi düşür, ikincisi uzun tələffüz edilir (*səadət (sa:dət), müavin (ma:vin)).* II sinif Azərbaycan dili dərsliyində bununla bağlı "*Ayilə*, yoxsa *ailə*?" [4, 47], "*Məllim*, yoxsa *müəllim*?" [4, 49] başlıqları altında dil qaydaları da təqdim edilir. Məlumdur ki, eynicinsli qoşasaitli isimlər də ədəbi dildəki tələffüzündən asılı olmayaraq, qoşa saitlə yazılır *(camaat (cama:t), inşaat (inşa:t)).*

İbtidai sinif müəllimi bu qəbildən olan sözlərin düzgün tələffüz və yazılışını öyrətmək üçün aşağıdakı çalışmalardan istifadə edə bilər:

Çalışma: Səslərinin sayı hərflərinin sayından çox olan isimlərin altından xətt çəkin:

mozaika, raund, kauçuk, fauna, qənaət, kakao, diafilm, müdafiə, faciə, aksiom, akvarium, dua, teorem, sual.

Çalışma: Tələffüz şəkli verilmiş isimlərin qarşısında düzgün yazılışını qeyd edin.

[duyel] –	*[təbiyət] –*	*[zo:park] –*
[payema] –	*[ma:licə] –*	*[reyaksiya] –*
[payeziya] –	*[ma:ş] –*	*[akvariyum] –*

2. Bəzi isimlərdə *o* saitinin *a* kimi tələffüz olunmasının öyrədilməsi. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində rus və Avropa mənşəli bir çox isimlər vardır ki, onlar *a* ilə tələffüz edilməsinə baxmayaraq, mənbə dildəki şəklinə uyğun olaraq *o* ilə yazılır. II sinif Azərbaycan dili dərsliyində bununla bağlı "*O*, yoxsa *a*" başlığı altında dil qaydası yer almışdır [4, 43]. Şagirdlərdə müvafiq orfoepik norma ilə bağlı vərdişin formalaşması üçün, şərtində **lüğətdən istifadə etməklə** nöqtələrin yerinə lazımi orfoqramın artırılmasını tələb edən çalışmalardan istifadə etmək olar. Bu qəbildən olan çalışmalar Ana dili kurikulumunun "4.1.3.Rast gəldiyi yeni sözlərin yazılış və tələffüzünü müəyyənləşdirmək üçün lüğət və sorğu kitablarından istifadə edir" alt standartının reallaşdırılmasında faydalıdır.

Çalışma. Buraxılmış hərfləri əlavə etməklə sözləri dəftərinə köçür:

vel...siped, p..çtalyon, m..tor, sam...var, s...list, pr...qram, k...mbinat, lab...ratoriya, pr...blem, f...netika, ...rbita, k...mpot, k...lbasa.

3. Tərkibində *o və ö* saitlərinin *v* samitindən əvvəl gəldiyi isimlərin düzgün tələffüz və yazılışının öyrədilməsi. Məlumdur ki, bu isimlərin tələffüzü zamanı *v* samiti eliziyaya uğrayır, *o* və *ö* saitləri uzun tələffüz olunur *(lövbər (lö:bər), dovğa (do:ğa)).* Qeyd edilən orfoepik normanın mənimsədilməsi üçün aşağıdakı çalışmadan istifadə etmək olar:

Çalışma: Cümlələrdə altından xətt çəkilmiş sözlərin düzgün tələffüz variantını yazın:

a) Bu gün yeni tikilən binanın <u>bünövrəsinə</u> beton tökdülər.
b) <u>Dövlətdə</u> dəvə, <u>övladda</u> nəvə.
c) Bu il dərslərim ikinci <u>növbə</u> olacaq.
d) <u>Dovşanların</u> arxa ətrafları uzun, pəncələri isə qısadır.
e) Qarlı-covğunlu günlərdə mal-qaranın <u>tövləsi</u> isti, yemi bol olmalıdır.

III sinif Azərbaycan dili dərsliyində şagirdlərə bu qəbildən olan isimlərin düzgün tələffüz və yazılışını öyrətmək məqsədilə çalışma nümunəsi verilmişdir. Həmin çalışmadakı cümlələrdə bu isimlər göy rəngdə və tələffüzünə uyğun şəkildə yazılmışdır. Çalışmanın şərtində tələffüz şəklində verilmiş isimləri düzgün yazmaqla cümlələri dəftərə köçürmək tələb edilir [5, 51].

4. İkihecalı isimlərin sonunda *q, b, d, c, g* samitlərinin karlaşaraq tələffüz olunmasının öyrədilməsi. Məlumdur ki, qeyd olunan samitlərlə bitən isimlər ayrılıqda, samitlə başlayan şəkilçi
və sözdən əvvəl müvafiq kar qarşılığı ilə əvəzlənərək tələffüz olunur. Bu orfoepik normanın şagirdlərə öyrədilməsi məqsədilə II sinif dərsliyində *"Ocax, yoxsa ocaq?"* [4, 51]; III sinif dərsliyində *"Sözün sonunda bəzi samitlərin tələffüzü"* [5, 79] başlığı altında dil qaydaları və çalışmalar təqdim edilmişdir. Şagirdlər bu cür isimlərin tələffüz və yazılışı ilə bağlı müəyyən vərdişlər əldə etdikdən sonra ibtidai sinif müəllimi kakoqrafik çalışmalardan da istifadə edə bilər:

Çalışma: Verilmiş cümlələrdəki səhvləri düzəlt və dəftərinə köçür.

a) Uşax çiçəyin üstünə qonan kəpənəyi tutmaq istədi.
b) Axşam kənt klupunda konsert olacaq.
c) Armut bütün iqlim şəraitlərinə uyğunlaşan payız meyvəsidir.
d) Azərbaycan mətbəxinin ən çox sevilən şirniyyat növlərindən biri də umaç halvasıdır.
e) Qızlar çiyinlərinə səhənk alıb bulaqdan su gətirməyə getdilər.

5. Tərkibində samitlərin yanaşı gəldiyi isimlərin düzgün tələffüz və yazılışının öyrədilməsi. II sinif Azərbaycan dili dərsliyində bununla bağlı "Nöksan, yoxsa nöqsan" [4, 53] başlığı altında dil qaydası da yer almışdır. Qeyd olunan orfoepik-orfoqrafik normlarla bağlı şagirdlərdə davamlı vərdişlər formalaşdırmaq məqsədilə ibtidai sinif dərsliklərində qoşa kar və qoşa cingiltili samitli [4, 53]; ortasında *nb* hərfbirləşməli [4,55]; qoşa *y* samitli [5, 73] isimlərin tələffüz və yazılışına aid çoxsaylı çalışmalara rast gəlmək olur. Şagirdlərin diqqətini həmin isimlərin tələffüz və yazılışına cəlb etmək üçün onlar bir çox oxu mətnlərində fərqləndirilmiş şəkildə (fərqli rəngdə, altından xətt çəkilərək, tələffüz olunduğu şəkildə yazılaraq və s.) təqdim edilir. Məsələn, II sinif dərsliyindəki "Sehirli söz" [4, 3], III sinif dərsliyindəki "Qartalın təşəkkürü" [5, 40] mətnlərindən sonrakı tapşırıqlarda mətndə qırmızı rənglə fərqləndirilərək tələffüz edildiyi şəkildə verilmiş isimlərin düzgün yazılışının müəyyən edilməsi tələb edilir

6. II sinifdə şagirdlər cəmliyin əsas morfoloji vasitələrindən biri olan: *-lar, -lər* şəkilçiləri ilə tanış olurlar. Bu zaman ibtidai sinif müəllimi dilimizin orfoepik normalarına əsasən həmin şəkilçilərin şifahi nitqdə *-rar*^{2}, *-nar*^{2}, *-dar*^{2} kimi tələffüz olunduğunu şagirdlərə izah etməlidir. Bununla bağlı şagirdlərə aşağıdakı növdə çalışmalar təqdim etmək olar:

Çalışma: Verilmiş sözləri müvafiq sütunlarda qruplaşdır:

güllər, şarlar, əllər, səhərlər, yollar, odunlar, otlar, insanlar, dillər, atlar, tarlar, konfetlər, odunlar, itlər, günlər, dinlər, bizlər, quşlar, sözlər, donlar.

-lar, lər	*-rar, -rər*	*-nar, -nər*	*-dar, -dər*

Bu sahədə davamlı orfoepik və orfoqrafik vərdişlər formalaşdırmaq üçün ibtidai sinif müəllimi şagirdlərə cəm şəkilçisinin səhv yazıldığı mətnlər təqdim edə və bu səhvlərin altından xətt çəkməyi, düzgün variantını mətnin aşağısından yazmağı tapşıra bilər. Məsələn:

Hörümçək adam

Piter Parker əmisigildə yaşayırdı. Onun valideynnəri təyyarə qızasında həlak olmuşdular. Əmisi onu öz övladdarı kimi sevirdi. Piter çox saf, sakit bir uşaq idi. Yoldaşdarı onun sakit olmasını fərsizlik hesab edirdilər.

Bir gün laboratoriyada kolba şüşəsinnən çıxan hörümçək onu sancdı. Bu zaman Piter özünnən asılı olmadan sürətlə otaqdan çıxdı, küçə uzunu qaçaraq maşınnarı ötüb keçdi. Bunnan sonra məlum oldu ki, bu qeyri-adi sürətin səbəbi onu dişləyən zəhərli hörümçəkdir.

Prof.Y.Kərimov ibtidai sinif müəllimlərinə şagirdlərin diqqətini sonu *l* ilə bitən isimlərə cəm şəkilçisinin qoşulduğu məqamlara xüsusilə cəlb etməyi məsləhət görür. O qeyd

edir ki, yazıda şagirdlərin qoşa samitlərdən birini ötürməsi (sözün sonunda olan *l* və *-lar* şəkilçisinin əvvəlində olan *l*) sözün mənasının dəyişməsinə səbəb olur (*əllər-ələr, dillər-dilər, yollar-yolar, sallar-salar*) [7, 328].

7. İbtidai sinif müəllimi şagirdlərə *a, ə* saitləri ilə bitən isimlərə yönlük hal şəkilçiləri artırdıqda həmin saitlərin *ı, i, u, ü* saitlərindən biri ilə əvəzlənərək tələffüz olunmasını (*meş**i**yə, nən**i**yə, dəv**i**yə, Bərd**i**yə, cəbh**i**yə, atıya*) öyrətməlidir. Bunun üçün şagirdlərə sonu *a, ə* saitləri ilə bitən isimlər tapmağı, həmin isimləri yönlük halda halandırmağı və bu zaman tələffüzdə baş verən dəyişikliyi izah etməyi tapşırmaq faydalıdır. Bu, şagirdlərə əyani şəkildə *a, ə* saitləri ilə bitən isimlərə yönlük hal şəkilçiləri artırdıqda onların *ı, i, u, ü* saitlərindən biri ilə əvəzlənərək tələffüz olunduğunu görməyə imkan verəcək və həmin orfoepik vərdişin formalaşmasına imkan yaradacaqdır.

8. Şagirdlərdə sonu *q, k* ilə bitən çoxhecalı isimlərdə yiyəlik, yönlük, təsirlik halda *q*-nın *ğ*-ya, *k*-nın *y*-ya keçməsi (*papağı,, otağı, kəpənəyi, ipəyi*) ilə bağlı orfoepik-orfoqrafik vərdişlərin formalaşdırılması. "I sinifdən etibarən praktik şəkildə orfoepiya təlimi prosesində başlanılan bu iş III sinifdə qrammatik cəhətdən əsaslandırılmalı, IV sinifdə *Şəfəq, üfüq, Natiq, Tofiq, şərq, vərəq* kimi isimlər hallanarkən *q*-nın *ğ*-ya, *k*-nın *y*-ya keçməməsi başa salınmalıdır" [7, 329].

9. K hərfinin iki səsi (ka, ke) ifadə etməsi ilə bağlı olaraq tərkibində həmin samit olan isimlərin düzgün tələffüfzünün öyrədilməsi. Şagirdlərə bü məqsədlə test tapşırıqları da vermək olar:

Çalışma. "K" samitinin səslənməsinə əsasən isimlər arasında uyğunluğu müəyyən et:

1- karton 2- kətan 3- ipək

A) şəkil B) skripka C) tütək *(1-B (ka), 2-A (ke), 3-C (x`))*

Bu cür tapşırıqlar şagirdlərin dil bacarıqları ilə yanaşı, təfəkkürünü də inkişaf etdirir.

10. Sonu saitlə bitən isimlərin yiyəlik, yönlük, təsirlik halda tələffüz və yazılışının şagirdlərə öyrədilməsi. Şagirdlərə izah edilməlidir ki, ismin adları qeyd olunan hal şəkilçiləri saitlə başladığına görə saitlə bitən sözlərə qoşularkən araya bitişdirici samit qoşulur (*bacı**n**ın, ata**y**a, ana**n**ı*).

11. Sonu *m, n* samitləri ilə bitən isimlərin çıxışlıq halda tələffüzünün (*damdan* (*damnan), dondan (donnan), limondan (limonnan), badamdan (badamnan*)) öyrədilməsi. Bu zaman həmin sözlərin düzgün tələffüzünün yazıya və düzgün yazılışının tələffüzə gətirilməsinə yol verilməməlidir. Prof.Y.Kərimov şagirdlərin yazıda ismin çıxışlıq hal şəkilçisi ilə bağlı səhvlərini müstəqil düzəltmələrinə şərait yaratmaq üçün səhv yazılmış həmin sözlərin (məsələn: *Orxannan* şəklində yazılmış sözü) altından xətt çəkib mötərizəyə almağı və haşiyədə onların düzgün yazılışına yardım edə biləcək sual (*kimdən?*) qoymağı, qrammatik formasını (*çıxışlıq hal*), qrammatik əlamətini *(-dan, -dən*) qeyd etməyi məsləhət bilir. Bununla o, şagirdlərin diqqətini bu sözün səhv yazılmasına yönəltmək və doğru yazılışını özlərinin tapması üçün imkan yaratmağın vacib olduğunu vurğulayır [7, 411].

12. Şagirdlərdə xüsusi və ümumi isimlərlə bağlı orfoepik-orfoqrafik vərdişlərin formalaşdırılması. Ana dili üzrə fənn kurikulumunda xüsusi isimlərlərin yazılışı ilə bağlı şagirdlərdə aşağıdakı bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulur:

I sinfin sonunda şagird:

4.1.3.Böyük və kiçik hərfləri fərqləndirir.

II sinfin sonunda şagird:

4.1.3.Sözlərin böyük hərflə yazılışına dair qaydaları (şəxs və coğrafi adlar) məqamına uyğun tətbiq edir.

III sinfin sonunda şagird:

4.1.2. Sözlərin böyük hərflə yazılışına dair qaydaları (bayramlar və tarixi günlər) məqamına uyğun tətbiq edir.

IV sinfin sonunda şagird:

4.1.2. Sözlərin böyük hərflə yazılışına dair qaydaları (bəzi mürəkkəb adlar) məqamına uyğun tətbiq edir [10, 21-2].

Proqramdan göründüyü kimi, artıq I sinifdən başlayaraq şagirdlər xüsusi isimlərlə bağlı orfoqrafik vərdişlərə yiyələnmək üçün hazırlıq mərhələsi keçirlər. Bu məqsədlə I sinif dərsliyində şagirdlərə aşağıdakı şərtlərdə çalışmalar təqdim olunur: "Mətndəki *solmaz* və *bənövşə* sözlərini lazım gəldikdə böyük hərflə yazaraq köçür" [3, 103], "Mətndə böyük hərflə yazılan sözləri seç və onları yeni cümlələrdə işlət" [3, 105], "Nöqtələrin yerinə *sevinclə* sözünü yazmaqla cümlələri köçür. Bu sözün hansı cümlədə böyük, hansında kiçik hərflə yazıldığını müəyyən et" [3, 108].

Xüsusi və ümumi isimlərin öyrədilməsi prosesində şagirdlərin orfoqrafik bacarıqları ilə yanaşı, orfoepik vərdişlərinin formalaşmasına da diqqət ayırmaq lazımdır. Məsələn, bu məqsədlə şagirdlərə verilmiş xüsusi isimlərdən ümumi isimlər düzəltmək və onların tələffüzünü qarşısından
yazmağı tapşırmaq olar:

Azərbaycan - .....(azərbaycanlı [azərbaycannı]);
Balakən - .....(balakənli [balakənni]);
Beyləqan - .....(beyləqanlı [beyləqannı]);
Zəngilan - .....(zəngilanlı [zəngilannı]);
Salyan - .....(salyanlı [salyannı]).

Bu çalışmanı aşağıdakı şeirdə qara hərflərlə yazılmış isimlər üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil etməklə də yerinə yetirmək olar. Bu zaman ibtidai sinif müəllimi şagirdlərə həmin sözlərin qarşısından tələffüzünü və uyğun xüsusi ismi yazmağı tapşıra bilər:

Mən həm bakılıyam, həm ***lənkəranlı****,*
Gəncəli, qubalı, həm ***naxçıvanlı****,*
Şəkili, ***şirvanlı****, qarabağlıyam,*
Bütöv vətənimə bütöv bağlıyam (*B.Vahabzadə*).

13. Saitlə başlanan şəkilçi qəbul edərkən ikinci hecasındakı saiti ixtisara düşən isimlərlə bağlı orfoepik-orfoqrafik vərdişlərin formalaşdırılması (*ətir-ətri, sətir-sətri, beyin-beyni*). Bu sözlər tarixən birhecalı olmuş və sait artırmaqla ikihecalıya çevrilmiş alınma sözlərdir ki, onlara saitlə başlanan şəkilçi əlavə edildikdə sözün ikinci hecasındakı sonradan artırılmış sait düşür [8, 94]. IV sinif Azərbaycan dili dərsliyində "Tom özünü fəda edir" mətninin 3-cü hissəsində *sinfə, şəkli, çiyni, ömrü* sözləri mavi rəngdə verilmiş və mətndən sonrakı tapşırıqda həmin sözlərin kökünü yazmaq, şəkilçi qəbul edərkən bu sözlərin kökündə hansı dəyişikliyin baş verdiyini izah etmək tələb edilir [6, 33]. İbtidai sinif müəllimi bu cür sözlərlə bağlı orfoqrafik-orfoepik vərdişlər formalaşdırmaq üçün müxtəlif çalışmalardan istifadə edə bilər. Məsələn, səs (hərf) düşümünü əyani şəkildə göstərmək üçün müəllim bir neçə cümlə yaza və həmin cümlələrdə səs (hərf) düşümünə uğramış sözlərin altından xətt çəkə bilər. Şagirdlərə altından xətt çəkilmiş həmin sözləri adlıq halda yazmaq tapşırığı verə bilər.

İsmin tədrisi prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün də geniş imkanlar açılır ki, bu məqsədlə aşağıdakı məzmunda iş aparmaq olar:

I. Yaxınmənalı(*arzu-diləк, mahnı-nəğmə, qıfıl-kilid)*, əksmənalı *(səhər-axşam, dərə-təpə, dost-düşmən)*, çoxmənalı (*göz, əl, boyun*), omonim (*ləpə, qaş, qaz*) isimlərlə bağlı aparılan iş;

II. Düzəltmə və mürəkkəb isimlərlə bağlı aparılan iş;

III. İsimlərin müəyyən tematik qruplarda birləşdirilməsi ilə bağlı iş.

Bu məqsədlə ibtidai sinif müəllimi rəngarəng çalışma növlərindən istifadə edə bilər. Məsələn yaxınmənalı isimlərin tədrisi zamanı: qarşı-qarşıya verilmiş sütunlarda yaxınmənalı isimləri tapıb oxlarla birləşdirmək; mətndə yaxınmənalı isimləri tapıb hansı ümumi mənanı daşıdıqlarını izah etmək və cümlədə işlətmək; verilmiş isimlərə mətndən (lüğətdən) yaxın-

mənalı isimlər seçib qarşısına yazmaq; mətndə fərqli rəngdə verilmiş ismi yaxınmənalı isimlə əvəz etmək; mötərizədə verilmiş yaxınmənalı isimlərdən cümlənin məqsədinə daha uyğun olanını seçib cümləni tamamlamaq; yaxınmənalı isimlərin sırasını davam etdirmək (*fayda, xeyir, mənfəət*, ...)", söz birləşməsinin bir sözdən ibarət yaxınmənalı isimlə əvəz edilməsi və s. məzmunlu çalışmalar vermək olar. Yaxınmənalı isimlərlə bağlı mükəmməl vərdişlər qazanıldıqdan sonra şagirdlərlə kakoqrafik (çaşdırıcı) çalışmalar üzrə də iş aparmaq lazımdır. Məsələn, şagirdlərə verilmiş cümlələrdə istifadə edilmiş isimlərlə bağlı leksik-semantik səhvləri tapmaq və düzəltmək tapşırıla bilər:

1. Sahilə ev quşlarına *yem* (dən) verdi. 2. Təranə dərdiyi gülləri *dibçəyə* (güldana) qoydu. 3. Ana mal-qaranın *evini* (tövləsini) təmizlədi. 4. Sahibin sözləri mənim *könlümə* (qəlbimə, xətrimə) dəydi. 5. Atam mənə əsgərlik *ömründən* maraqlı əhvalatlar danışdı (həyatından). 6. Bakı şəhəri memarlıq *heykəlləri* ilə zəngindir (abidələri ilə).7.Azərbaycan qızlarının toxuduqları xalılar bütün *aləmdə* məşhurdur (dünyada). 8. Zakirin gəlməsi ilə bağlı *informasiya* tezliklə kəndə yayıldı (*xəbər*). 9. Səmra toyuq-cücənin *yuvasını* süpürdü (*hinini*).

Təcrübə göstərir ki, kiçik məktəb yaşlı şagirdlər danışarkən, əsasən konkret isimlərdən istifadə edirlər, mücərrəd isimlər onların nitqində azlıq təşkil edir. Mücərrəd isimlərin bəzisi mənaca yaxın sözlərdir, lakin eyni varlıqların (bir əşyanın) adları deyil. Onlarda məna təhrifləri çətin sezildiyindən bəzən ibtidai sinif şagirdləri həmin sözləri yanlış olaraq sinonimlər kimi bir-birinin yerində işlədirlər. Belə sözlərin mənasının açılması, dəqiqləşdirilməsi sözdən istifadəyə şüurlu münasibət tərbiyə etməklə lüğəti zənginləşdirən zəruri vasitə kimi diqqətdən qaçmamalıdır. Mücərrəd mənalı *arzu-istək-dilək, şərəf-ləyaqət, sevinc-fərəh* və s. ümumişlək söz olub nitqimizdə tez-tez işlənsə də, mənanın açılması baxımından ibtidai sinif şagirdləri üçün çətin sözlər hesab edilir. Onlar nitqlərində bu sözləri işlədərkən, bir çox hallarda leksik səhvlərə yol verirlər. Mücərrəd mənalı isimlərin ifadə etdiyi mənalar dəqiqləşdirilmədikdə, onlar şagirdin fəal lüğətinə daxil olmur və uşaq nitqində bu sözlərdən yalnız birini işlədir. Müəllim *arzu-istək-dilək* sözlərinin mənasını aşağıdakı kimi izah edə bilər:

Arzu - həvəs, daxili ehtiyacdan doğan hiss, xoşbəxtlik, sağlıq arzulamaq.

Dilək - arzu sözünün sinonimi kimi işlənə bilər. Lakin *sağlıq diləmək, mərhəmət diləmək* işləndiyi halda *mərhəmət arzulamaq* ifadəsini işlətmək olmur.

İstək - bir şeyin niyyətində olmaq, sevmək, əzizləmək.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində çoxmənalı isimlərlə bağlı aparılan işin də böyük əhəmiyyəti vardır. Məlumdur ki, "dildə sözlərin çoxmənalılığı dilin daxili inkişafı ilə bağlı hadisə olub...sözün məcazi mənaya keçməsi ilə sıx surətdə bağlıdır" [8, 319]. Artıq III sinifdə şagirdlər bəzi sözlərin həqiqi məna ilə yanaşı məcazi mənada da işlənə bildiyini, həmin mənanın cümlə daxilində açıldığını, bədən üzvlərini bildirən bir çox isimlərin (*ayaq, baş, üz, göz*) çoxmənalı olduğunu öyrənirlər [5, 69]. Öyrənilmiş hər hansı bir sözdən həqiqi və məcazi mənalarda düzgün istifadə lüğətin zənginləşməsinin hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir və bu zaman inkişaf varisliyin əsasında baş verir. Məsələn: şagird *göz* sözünün ilkin, həqiqi mənasını başa düşdükdən, sözlə təsvir edə, cümlədə işlədə bildikdən sonra, *gözlük, gözləmək, gözətçi* kimi eyniköklü sözləri; *bulağın gözü, şkafın gözü, göz vurmaq, gözü götürməmək, göz ağartmaq, gözü su içməmək, gözdən pərdə asmaq, gözü doymamaq, gözdən düşmək, gözü düşmək, gözünün kökü saralmaq, göz gəzdirmək, göz atmaq, gözə kül üfürmək, göz boyamaq, gözü kəlləsinə çıxmaq* kimi çoxmənalı isimlərin işləndiyi birləşmələri öyrənib fəal lüğətinə daxil edə bilər. Şagirdlərə bu birləşmələrdən istifadə edərək cümlə, mətn qurmaq tapşırığı da vermək faydalıdır. Belə ki, bu zaman uşaqlar gündəlik həyatda dəfələrlə eşitdikləri və beyinlərinə hopmuş həmin ifadələrdən öz nitq praktikalarında necə və hansı məqamda istifadə edəcəkləri ilə bağlı düzgün vərdişlərə yiyələnmiş olarlar.

Çalışma. Verilmiş sözlərin həqiqi və məcazi mənada işləndiyi söz birləşmələri qur və onları cümlədə (mətndə) işlət.

Sözlər: üz (uşağın üzü, yorğanın üzü), tıxac (şampan tıxacı, yolda tıxac), ağız (quşun ağzı, qazanın ağzı, baltanın ağzı), dil (insanın dili, alovun dili, qarmonun dili), boğaz (uşağın boğazı, çəkmənin boğazı, bardağın boğazı), ulduz (göydəki ulduz, kino ulduzu), ayaq (uşağın ayağı, stulun ayağı, kəndin ayağı), əl (şagirdin əli, yardım əli), qol (adamın qolu, köynəyin qolu, çayın qolu, ədəbiyyatın qolu), diş (atın dişi, darağın dişi), lövhə (yazı lövhəsi, təbiət lövhəsi), kitab (riyaziyyat kitabı, ömür kitabı).

Sözün məcazi mənasının həqiqi mənasından fərqləndirilməsi ilə bağlı qazanılan bacarıqlar şagirdləri IV sinifdə bənzətmə, epitet kimi bədii təsvir vasitələrini dərk etməyə hazırlayır (6; 152, 161). Çünki bədii təsvir vasitələrinin yaranması sözün məcazi mənalarından qaynaqlanır. Sözə həssas münasibətin, dil duyumunun tərbiyə edilməsi şagirdə fikrini bədii boyalardan istifadə edərək daha obrazlı, daha mənalı çatdırmağa imkan verir və bu da onlarda esse, hekayə, inşa yazmaq vərdişlərinin inkişafına kömək edir.

Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində düzəltmə və mürəkkəb isimlərlə bağlı aparılan işin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. IV sinif dərsliyində *-lı*[4], *-lıq*[4], *-çı*[4] və s. şəkilçilər vasitəsilə yeni isimlərin yaranması ilə bağlı çalışmalar yer almışdır. Çalışmalardan birində "nümunəyə uyğun olaraq izahı verilmiş sözləri tapmaq və yeni sözlərin necə yarandığını izah etmək" tələb olunur:

Məktəb → məktəbdə təhsil alan şagird → məktəbli

Bağ → ağaclara qulluq edən adam → .... (*bağban*)

Yalan → başqalarını aldadan adam → .....(*yalançı*) [6, 21].

Həmin dərslikdə "Birinci addım" mətnindən sonrakı tapşırıqda *məğrurluq, özündənrazılıq, lovğalıq* kimi insani keyfiyyətləri müqayisə etmək tələb olunur [6, 24]. Burada şagirdləri bir çox nitq hissələrindən isim düzəldən *-lıq*[4] şəkilçisi və onun fərqli tələffüzü ilə tanış etmək üçün əlverişli məqam yaranır.

Şagirdlərin fəal lüğətinə mümkün qədər daha çox mürəkkəb isim daxil etmək və nitq praktikasında onlardan şüurlu istifadəsini təmin etmək üçün ibtidai sinif müəllimi aşağıdakı çalışma sistemindən istifadə edə bilər:

a) Verilmiş mürəkkəb isim hansı sözlərin birləşməsindən yaranmışdır?

b) Aşağıdakı sözlərdən hansı mürəkkəb isimdir?

c) Şəkillərdə təsvir olunmuş əşya adlarından mürəkkəb isim düzəlt və cümlədə işlət.

ç) Verilmiş sözlərdən hansına *dəvə* sözü artırsaq mürəkkəb isim yaranar: *daban, torpaq, quş, karvan, qulaq, qutab, süd, tikan, ot* (*dəvədabanı, dəvəquşu, dəvəqulağı, dəvətikanı, dəvəotu*). Bu çalışmanı müxtəlif sözlərlə təşkil etmək olar.

d) Verilmiş yaxınmənalı (əksmənalı) sözləri uyğunlaşdıraraq mürəkkəb isim düzəlt.

e) Bir tərəfinə əsasən mürəkkəb isim düzəlt (*kəklik...., qara..., sarı..., qızıl..., balıq..., ağ....*). Sinfin səviyyəsindən asılı olaraq müəllim, lazım gələrsə, artırılacaq sözləri qarışıq şəkildə şagirdlərə təqdim edə bilər (*saqqal, ot, kök, qulaq, tikan, gül*).

ə) Mürəkkəb ismin tərkibindəki sözləri müəyyənləşdir və hər birini ayrılıqda cümlədə işlət.

f) Verilmiş ifadəni mürəkkəb isimlə əvəz et. Məsələn:

Bucaqlarının sayı üç olan həndəsi fiqur - ....(üçbucaq)

Sarı tüklü, oxuyan quş - ....(sarıköynək)

Ağac gövdələrini dimdikləyən (dələn) və oradakı cücülərlə qidalanan quş - ...(ağacdələn)

Darağabənzər kəkili, alabəzək lələyi olan quş - ....(şanapipik)

Açıq havada xörək bişirmək üçün üstünə qazan qoyulan üçayaqlı dəmir - ...(sacayaq).

g) Nöqtələrin yerinə müvafiq mürəkkəb isim artıraraq cümlələri tamamla.

ğ) Kakoqrafik çalışma: səhv yazılmış mürəkkəb isimlərin düzgün yazılışını müəyyənləşdir

və “Bitişik yazılan mürəkkəb isimlər”,“Defislə yazılan mürəkkəb isimlər” sütunlarında qruplaşdır.

Mürəkkəb isimlərlə bağlı yerinə yetirilən bu çalışmalar şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı, orfoepik-orfoqrafik vərdişlərinin inkişafına da kömək edir. Belə ki, məqamı gəldikcı ibtidai sinif müəllimi şagirdlərə *kəklikotu, balıqqulağı, ağsaqqal, üçbucaq, sarıköynək, ağacdələn, şanapipik, sacayaq* və s. kimi yazılan mürəkkəb isimlərin [*kəklix'otu], [balıxqulağı], [ağsakqal], [üşbucax], [sarıköynəx'], [ağajdələn], [şanapipix'], [sacayax]* şəklində tələffüz olunduğunu da öyrətməlidir.

İsimlərin müəyyən tematik qruplarda birləşdirilərək öyrədilməsi şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Belə ki, bu zaman sözlər arasında olan məna əlaqələri onların asanlıqla yadda qalmasına və lazım olan məqamda istifadəsinə imkan yaradır. Şagirdlərə “sözləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, onlar arasındakı assosiasiyanı gözləmək, eyni təsəvvür dairəsinə mənsub olan sözləri eyni vaxtda öyrətmək lazımdır” [7, 466]. Ona görə də isimlər müəyyən məna qruplarında birləşdirilərək şagirdlərin lüğətinə daxil edilərsə, onların nitq praktikasında fəal istifadə imkanı dəfələrlə artmış olar. Məsələn IV sinif şagirdləri ilə “Bitkilər” mövzusunda lüğət tərtib etmək üçün ilk öncə şagirdlərin təbiətə gəzinti və ekskursiyasını, yaxud maket və şəkillər üzərində müşahidəsini təşkil etmək, əlaqədar mətnlərin oxusu, videoçarxlara baxılması üzrə iş aparmaq lazımdır. Bu zaman şagirdlər bitkilərin adını öyrənir, növ və cinsə görə qruplaşdırma aparırlar. Müşahidə prosesində Azərbaycan ərazisində bitən meyvə ağacları, onların meyvələri, meşə ağaclarının adları, otaq, bağça, çöl-çəmən çiçəkləri, dirrik və bostan bitkiləri, meyvə və tərəvəz adları, tarla, zəmi bitkiləri və s. ilə bağlı meydana çıxan sözlər şagirdlər tərəfindən lüğət dəftərlərinə yazılır, müvafiq mövzu ilə bağlı hekayələrdə, esse və ya inşa mətnlərində istifadə edilir.

İsmin tədrisi prosesində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün ibtidai sinif müəllimi didaktik oyunlardan da istifadə edə bilər. Məlumdur ki, didaktik oyunlar şagirdlər üçün “çətini asan, darıxdırıcını isə maraqlı edir....Oyun istifadə olunan dərslərdə bütün şagirdlər fəallaşır, müəllimin tapşırıqlarını yerinə yetirməyə can atır, bir-biri ilə əməkdaşlıq edir, mühakimələr aparır və nəticə çıxarırlar. Oyunlar şagirdlərin düşünmə qabiliyyətini, araşdırma bacarığını artırır, yorğunluğunu aradan qaldırır” [9, 199]. Bu oyunlara nümunə gətirək:

“Torbadan nə çıxdı” oyunu.

Məqsəd: şagirdlərdə isimlərlə bağlı orfoepik-orfoqrafik vərdişlər formalaşdırmaq.

Müəllim əvvəlcədən torbaya oyuncaq yumurtalar yığır. Hər bir oyuncaq yumurtanın içinə elə əşya şəkilləri qoyur ki, onların adlarının tələffüzü yazılışından fərqlənsin (kitab, dəftər, yarpaq, avtomat, çərpələng və s.). Şagirdlər növbə ilə yaxınlaşıb torbadan oyuncaq yumurta çıxarır, açır və içindən çıxan şəkildəki əşyanın adının düzgün tələffüz və yazılışını nümayiş etdirir.

Səhvlər bütün siniflə müzakirə edilir, həmin sözlərin yazılışının əsasında duran qayda yada
salınır.

“Doqquzdaş” oyunu.

Məqsəd: şagirdlərin lüğətini çoxmənalı (yaxınmənalı, əksmənalı, omonim) isimlərlə zənginləşdirmək.

Müəllimə kortondan kub düzəldir və kubun hər tərəfinə bir isim yazır. Kubu atan şagird hər dəfə sanama ilə müəyyən olunur. Oyun zamanı şagird atdığı kubun üst tərəfində qalan sözü müxtəlif mənalarda cümlədə işlədir (və ya ona yaxınmənalı, əksmənalı sözlər tapır).

“Adlandıraq” oyunu.

Məqsəd: şagirdlərin nitqini sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlərlə zənginləşdirmək, onların yazılışı ilə bağlı düzgün vərdişlər formalaşdırmaq.

Müəllimə proyektor vasitəsilə ağıllı lövhədə müxtəlif əşya şəkilləri göstərir. Şagirdlər dəftərlərində üç sütundan ibarət cədvəl hazırlayır və lövhədə gördükləri əşyanın adı sadə isimdirsə birinci sütuna, düzəltmə isimdirsə ikinci sütuna, mürəkkəb isimdirsə üçüncü sütuna yazırlar.

“Sən bacararsan” oyunu.

Məqsəd: xüsusi isimlərin orfoqrafiyası ilə bağlı vərdişlər aşılamaq.

Şagirdlər iki qrupa bölünür. Bir qrupa müəyyən bayramları, digər qrupa tarixi günləri əks etdirən şəkillər paylanır. Hər qrup növbə ilə şəkilləri digər qrupun şagirdlərinə göstərərək əlamətlərinə əsasən bayram və tarixi günləri tapmağı və onların adını yazmağı xahiş edir (*Novruz bayramı, İyirmi yanvar* və s.).

Oyun prosesində müəllimə başa salır ki, bu cür adların tərkibindəki miqdar sayları rəqəmlə göstərilərsə, ondan sonrakı sözün baş hərfi böyük yazılır. Məsələn, *28 May, 20 Yanvar* və s.

Son orfoqrafiya lüğətlərinə əsasən tərkibində *gün* sözü olan və təqvimə düşən əlamətdar günlərin adlarında bütün sözlərin böyük hərflə yazılmasının qəbul olunması da şagirdlərə izah edilir. Məsələn, *Beynəlxalq Qadınlar Günü, Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü*.

“Kim daha tez” oyunu

Məqsəd: şagirdlərin söz yaradıcılığı bacarıqlarını inkişaf etdirmək, lüğətini zənginləşdirmək, orfoepik-orfoqrafik bacarıqlar formalaşdırmaq.

Şagirdlərə *nə?* sualına cavab verən sözlərə şəkilçi artırmaqla *kim?* sualına cavab verən sözlər düzəltmək və onları yazmaq tapşırılır (*kənd-kəndli, saat-saatsaz, aş-aşpaz, neft –neftçi* və s.). Kim daha çox söz taparsa və onları düzgün yazarsa, o, oyunun qalibi olur.

“Kim kənarda qaldı?” oyunu

Məqsəd: ismə aid dil qaydaları əsasında şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək, əməkdaşlıq bacarıqlarını formalaşdırmaq.

Yerdə iki kvadrat çəkilir. Şagirdlər iki komandaya ayrılırlar. Müəllimə növbə ilə hər komandadan olan bir şagirdə sual və ya kiçik tapşırıq verir (sual və tapşırıqlar müxtəlif ola bilər, məsələn: “*tövsiyə* sözünü yaz”, “*hədiyyə* sözünə yaxınmənalı söz tap”, “defislə yazılan mürəkkəb isim söylə”, “*bağ* sözündən müxtəlif isimlər düzəlt”, “*Türkmənistan* və *türkmən* sözlərini yaz və bu sözlərin böyük və ya kiçik hərflə yazılış səbəbini əsaslandır” və s.). Düzgün cavab verən şagird öz komandası üçün ayrılmış kvadrata keçir, səhv cavab verənlər isə kvadrata keçmək hüququnu itirirlər. Hər iki komanda bütün üzvlərinin kvadratın içinə keçməsi üçün səy göstərir. Komanda üzvlərinin hamısını kvadrata yığa bilməyən tərəf uduzur.

Göründüyü kimi, ibtidai məktəbdə ismin tədrisi prosesində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar açılır. İbtidai sinif müəllimi mövcud imkanları düzgün dəyərləndirməklə şagirdlərin nitq inkişafında səmərəli nəticələr əldə edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev N. Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri. Bakı:ADPU mətbəəsi, 2008, 149 s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası . Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
3. İsmayılovR., Abdullayeva S., Orucova G., Cəfərova D. Azərbaycan dili (1-ci sinif üçün dərslik). Bakı: Altunkitab, 2018, 160 s.
4. İsmayılov R., Orucova G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslik). Bakı: Altunkitab, 2018, 208 s.
5. İsmayılov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı: Altunkitab, 2018, 208 s.
6. İsmayılov R., Abdullayeva S., Orucova G., Cəfərova D. Azərbaycan dili (4-cü sinif üçün dərslik). Bakı: Altunkitab, 2019, 224 səh.

7. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: “Səda”, 2013, 552 s.
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili (I cild). Bakı: “Elm və təhsil”, 2010, 452 s.
9. Nəbiyeva Ş., Abdullayeva G. İbtidai siniflərdə Ana dilinin tədrisi metodikası fənnindən mühazirələr. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 520 s.
10. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.

MÜXTƏLIFSISTEMLI DILLƏRDƏ ADYEKTIV KÖK SÖZ YUVALARININ TƏKAMÜL PROSESI

THE EVOLUTIONARY PROCESS OF THE ADJECTIVE ROOT WORDS IN THE LANGUAGES WITH DIFFERENT SYSTEMS

Səmədova Məlahət
Baş müəllim
Azərbaijan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZET

Sifətlər ümumi dilçilikdə, türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində müəyyən qədər tədqiq edilmişdir. Lakin sifətlərin daxil olduğu zirvə söz kimi funksionallaşdığı kök söz yuvaları tədqiqatdan, demək olar ki, kənarda qalmışdır.

Bir çox dilçilər öz əsərlərində sifət və adyektivasiya probleminə toxunsalar da, bu nitq hissəsinin kök söz yuvalarındakı təkamülü və funsionallaşması barədə araşdırma aparmamışlar.

Müxtəlifsistemli dillərdə adyektiv kök söz yuvaları bir çox tarixi faktların təsirinə məruz qalmışdır. Ümumi diaxronik planda bu semantik təkamül prosesini izləyərkən bu söz komplekslərinin hansı komponentinin əvvəl yarandığını, zirvə kök sözlərin məhz hansı anlamının ilkin olduğunu söyləmək çətindir. Adyektiv kök söz yuvaları vahid məna nüvəsi altında mərkəzləşir.

Müxtəlifsistemli dillərdə adyektiv kök söz yuvalarının lüğət tərkibini araşdırarkən, onların hansı mənbələr hesabına zənginləşdiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan türk dilləri sistemində adyektiv kök söz yuvalarının semantik və qrammatik strukturunda gedən təkamül prosesinə, yeni sözlərin yaranmasına lüğət tərkibində baş verən dəyişikliklərin təkan verməsi barədə fikir söyləmək doğru olardı.

Türk dillərində adyektiv kök söz yuvalarının təkamül prosesi yeni söz yaradıcılığı və motivasiya prosesləri ilə də sıx əlaqədardır. Sifətin derivativ paradiqmlərini, kök söz yuvasının semantik təkamülünü araşdırarkən müxtəlif sememlərin söz yaradıcılığı prosesində dəyişdiyini, fərqli faktorların təsiri ilə inkişaf etdiyini müşahidə edirik.

Acar sözlər: adyektiv kök söz yuvaları, semantik təkamül prosesi, semem, məna qrupu, derivativ paradiqmlər

ABSTRACT

Adjectives have been a little studied in general linguistics, turkology and Azerbaijani linguistics. However, the root word slots, where adjectives are included and functioned as summit words, have been almost beyond the study.

Although many linguists have referred to the problem of adjectivation in their works, they have not investigated the evolution and function of this speech part in the root words yet.

In various systematic languages, adjective root words have been influenced by many historical facts. It is difficult to say which component of these word complexes came into

being first while following this semantic evolution process in the general diachronic plan. Adjective root slots are centered under the common meaning.

When examining the vocabulary content of the adjective root words in different systematic languages, it is important to consider what sources they are enriched with. From this point of view, it would be correct to say that the changes in the vocabulary will stimulate the evolution of the semantic and grammatical structure of the adjective root words and the formation of the new words in the Turkish language system .

The evolution of adjective root slots in Turkish languages is also closely linked to the processes of new vocabulary and motivation. While examining the derivative paradigms of the adjective, the semantic evolution of the root word, we observe that different semems change in the vocabulary process and evolve under the influence of different factors.

Key words: adjective root word slots, semantic evolution process, semem, group of the meaning

Dil sisteminin, adyektiv kök söz yuvalarının semantik strukturlarının təkamül tarixi xalqların ictimai təfəkkür və mədəniyyət tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır.

Bir çox alimlərin fikrincə, müxtəlif dil sistemlərində adyektivlik problemi müxtəlifdir. Slavyan, roman və german dillərində sifət isim və digər nitq hissələrindən öz qrammatik göstəriciləri ilə fərqlənir. Türk – Altay dillərində isə bu fərqlər yalnız sintaktik funksionallıqda ifadə olunur.

Qədim türk dillərində əşya və keyfiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri arasında formal fərqlər olmamışdır. Buna görə də, bəzi türkoloqların fikrincə, sifətin müstəqil leksik – qrammatik və leksik semantik anlayış olması mübahisə doğurmuşdur. A.M.Şerbak yazır: "Qədim türk dilində sifətlərin xüsusi morfoloji ifadə vasitələri olmamışdır. Bu isə sifətlərin müstəqil leksik – qrammatik kateqoriya olduğunu şübhə altına alır" (1, 102-104).

Bu alimlərin fikrincə, əgər morfoloji göstəricilər yoxdursa, nitq hissəsi, adyektivlik anlayışı da yoxdur. Bu, əlbəttə, çox səhv və qəbul olunması mümkün olmayan bir mövqedir. Lakin bir çox dilçilər A.M.Şerbakla razılaşmır. Professor B.A.Serebrennikov yazır: "İnsan şüurunda əşyaların əlamət və keyfiyyətini ifadə edən leksik – funksional kateqoriya kimi adyektiv bütün dünya dillərində mövcuddur" (2, 91-96; 28-47).

Bu barədə Z.Əliyevanın fikirləri maraqlıdır: "Adyektiv kök söz yuvaları barədə danışarkən, bu sözlər şəbəkəsinin maddi aləmdəki əlamət və keyfiyyətləri necə əks etdirdiyini, maddi aləmin əksi olduğunu demək azdır. Bu sözlər qrupunun semantikası yalnız nominativ deyil, funksional baxımdan da araşdırılmalıdır. Yəni onun bütün semantik və derivasion əlaqələri, uzlaşmaları təhlil olunmalıdır. Yalnız o zaman adyektiv kök söz yuvasının semantik və qrammatik strukturunda gedən təkamül haqqında danışmaq olar. Adyektiv kök söz yuvasının məna nüvəsi oxşar və yaxın mənalarla müqayisə edilir. Bu zaman sanki semantik struktur cilalanır, yuvaya daxil olan leksemlərin oxşar və fərqli cəhətləri meydana çıxır" (3, 25-27).

Müxtəlifsistemli dillərdə adyektiv kök söz yuvaları bir çox tarixi faktların təsirinə məruz qalmışdır. Ümumi diaxronik planda bu semantik təkamül prosesini izləyərkən bu söz komplekslərinin hansı komponentinin əvvəl yarandığını, zirvə kök sözlərin məhz hansı anlamının ilkin olduğunu söyləmək çətindir. Adyektiv kök söz yuvaları vahid məna nüvəsi

altında mərkəzləşir. Lakin bu vahid məna çoxsaylı potensial uzlaşmalar, sintaktik konfiqurasiyalar daxilində ümumi semantik vəhdəti müxtəlif cəhətdən izah edir. Bu tipli potensial uzlaşmalar, sintaktik əlaqələr zamanı meydana çıxan semantik vahidləri sifətlərin leksik-semantik variantları hesab etmək lazımdır. Deməli, adyektiv kök söz yuvasını leksik-semantik və derivasion variantların məcmusu, vəhdəti hesab etmək olar. Bu leksik-semantik və derivasion variantlar sintaktik əlaqələr, distributik uzlaşmalar baxımından variantlaşır.

Türk dillərində adyektiv kök söz yuvalarının təkamül prosesi yeni söz yaradıcılığı və motivasiya prosesləri ilə də sıx əlaqədardır. Sifətin derivativ paradiqmlərini, kök söz yuvasının semantik təkamülünü araşdırarkən müxtəlif sememlərin söz yaradıcılığı prosesində dəyişdiyini, fərqli faktorların təsiri ilə inkişaf etdiyini müşahidə edirik. Məsələn, türk dillərinin tarixi araşdırmaları sübut edir ki, "yüksək, ali" anlamı yalnız "ağ" sifətinin deyil, bu leksemin daxil olduğu kök söz yuvasının da semantik əsasını təşkil edir. Orxon – Yenisey abidələrindən sayılan "1000 bütün mağarası" adlı qədim türk yazısında "ağ" sifətinin kök söz yuvasına daxil olan "ağıpan" ifadəsi "yüksəkliyə qalxmaq", "ucalmaq" mənasında işlənmişdir. "Ağmaq" sözü "yüksəlmək" mənasında XIV əsrin görkəmli şairi İmadəddin Nəsiminin dilində də işlənir:

Türk dillərində adyektiv kök söz yuvalarının tədqiqi sübut edir ki, müxtəlif sinxron kəsiklərdə derivativ əlaqələrin istiqaməti fərqli olsa da, ümumi motivasiya münasibətlərinin mövcudluğuna heç bir şübhə yoxdur. Azərbaycan dilində "ağ" sifətinin rəngbildirmə anlamı əsasında yaranmış adyektiv kök söz yuvasına aşağıdakı sözlər daxildir: ağ, ağappaq, ağardıcı, ağarma, ağarmaq, ağartı, ağartısız, ağar, ağbalıq, ağbaş, ağbədən, ağbəxt, ağbəxtlik, ağbəniz, ağbığlı, ağbirçək, ağboğaz, ağbulaq, ağbuta, ağbutalı, ağca, ağcamaya, ağcaqayın, ağciyər, ağçay, ağ – çəhrayı, ağsoğan, ağçubuq, ağdaban, ağdaş, ağdağ, ağdərili, ağgilə, ağgöz, ağgünlü, ağxalatlı, və s.

Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, müasir Azərbaycan dilində "ağ" sifətinin kök söz yuvalarında 150–dən çox leksik vahid mövcuddur. "Ağ" adyektiv kök söz yuvasında məna bir neçə baxımdan təmsil olunmuşdur. Bu kök söz yuvasında leksik vahidlər tarixən müxtəlif mənalar ifadə etmişdir. Bu adyektiv kök söz yuvasında ifadə olunan semantika yeddi məna qrupu əsasında formalaşmışdır: yüksəklik məna qrupu, topluluq məna qrupu, yer məna qrupu, rəng məna qrupu, çəki məna qrupu, ağrı–acı–qorxu–peşmanlıq məna qrupu, hərəkət məna qrupu.

Türk xalqlarının ümumi qəhrəmanlıq eposu "Kitabi-Dədə Qorqud"da "ağ" "yüksək", "ali", "uca" mənasında işlənmişdir:

"Ağ" qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var…

Qədim oğuzlar sitayiş etdikləri büt və onqonlara müraciət edərkən, onların yüksəkliyini və qeyri– adiliyini göstərmək üçün "ağ" sözünü işlədirdilər. "Ağ" sifətinin "ali", "yüksək" mənalarında işlənməsi haqqında professor M.Seyidovun fikirləri diqqətə layiqdir: "Yakutların əski bir əfsanəsində deyilir ki, tanrı Ağ bir dağın zirvəsində oturub Abaqan tatarlarının əfsanəsinə görə əfsanəvi Ulu Xaqan Ağ dənizin kənarındakı Ağ dağın ətəyində məskən salmış və bu dənizin müqəddəs suyundan içirmiş. Orta yüzilliklərin qaynaqlarından öyrənirik ki, Çingiz xanın şəxsi çadırının başına həmişə Ağ bayraq sancarlarmış. Bu da hakimin – Çingiz xanın fərqlənmə əlaməti idi.Ağ bayrağın Xaqanın çadırı başına dikəldilməsi, sözsüz ki, onun tanrıya məxsusluğunun, ululuğunun, yüksəkliyinin bəlgəsi olması ilə səsləşir (4, 104-106). Qıpçaq xanının yaşadığı şəhər Ağ Orda (yəni hakimə məxsus orda) adlanırmış. Qaraqalpaq

xalq dastanı “Qırx qız” da xanın qızı Qulaimin yaşadığı saray Ag Yurt adlanırmış. Azərbaycan xanlarının da saraylarının üzərindən həmişə ağ bayraqlar asılarmış. Türk mifologiyasından və şifahi xalq yaradıcılığından gətirilmiş misallar “ağ” sözünün semantik strukturunda gedən prosesləri müəyyən dərəcədə əks etdirir (4, 106-110).

Mürəkkəb semantik strukturun çoxşaxəliliyi zərb – məsəllərdə, atalar sözlərində, frazeoloji vahidlərdə əks olunmuşdur. “Ağ günə çıxmaq”, “ağ gün ağlamaq”, “ağ gün görməmək”, “ağ yol diləmək” və s. “Ağ” sözünün “yüksək”, “uca” sememi Azərbaycan dilinin Şəki dialektivində bu günə qədər qalır (“Ağanın ağ yoluna çıxmaq”).

Professor M.Seyidov yazır: “Dədə Qorqud” boylarında deyilənə görə igidə hörmət əlaməti olaraq “ağ” çadır tikirmişlər. “Dədə Qorqud”dakı Buğacın dəhşətli buğa ilə vuruşduğu Ağ meydan Bayandır xana məxsusdur. Ola bilsin ki, buğa onqon olduğu üçün bu meydanda onunla bağlı ayin keçirilirmiş. Buna görə də meydan ağ – yəni ilahiyə məxsus adlanırmış (4, 110-114).

Türk dillərində ən qədim zamanlardan işlənən “ağ” sözünün çox mürəkkəb semantik strukturu olmuşdur. Bu semantik struktura daxil olan hər bir semem öz adyektiv kök söz yuvasını yaratmışdır. Əsrlər keçdikcə bu leksemin semantik strukturu dəyişmişdir. “Ağ” sözünün məna strukturunun tarixi baxımından tədqiqi sübut edir ki, semantik sadələşmə prosesi nəticəsində çoxmənalılıq itmiş və sifət türk dillərində əsasən rəng anlamında işlənməyə başlamışdır. Bütün türk dillərinin izahlı lüğətlərindən, yazılı abidələrindən, folklor və dialekt materiallarından bədii ədəbiyyat nümunələrindən seçilmiş misallar həmin fikrin doğruluğunu sübut edir.

Professor V.Aslanov “Историческая лексикология азербайджанского языка” (Проблема реконструкции) adlı doktorluq dissertasiyasında “ak” sözünün qədim Azərbaycan dilində əsasən “yüksək” mənasında işləndiyini, XVII əsrdən sonra arxaikləşdiyini qeyd edir. Araşdırılan bütün dil faktlarına əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, çoxanlamlı “ak” sifətinin semantik strukturunun aşağıdakı məna paradiqmləri olmuşdur: 1) ak – aq, bəyaz; 2) ak – nəcib; 3) ak – çal; 4) ak – boz; 5) ak – yüksək; 6) ak – ali; 7) ak – təmiz, xoşxasiyyət (5, 21-24).

“Ağ” sözünün diaxronik planda araşdırılması göstərir ki, bu sözün məna strukturunda semantik – üslubi diferensiallaşma prosesi getmişdir. “Ağ” sözü zaman keçdikcə öz semantik strukturunu sadələşdirmişdir. “Yüksək, ali” sememi yalniz “ak” sifətinin deyil bu leksemin daxil olduğu kök söz yuvasının da semantik əsasını təşkil etmişdir. “Древнетюркский словарь” Mahmud Kaşqarlıya və Orxon–Yenisey abidələrinə istinad edərək, “ağ” sifətini iki fonomorfoloji variantda verir: “aq”-“ağ”. Bir fonemlə fərqlənən bu iki leksem semantik strukturunun tərkibinə görə seçilir. “Rəng” mənası “aq” variantında verilir. Rəng anlamından başqa “aq” sözünün mənfi çalarlı “pis, acıqlı, yazıq, heysiyyətsiz, nifrətə layiq” və s. mənaları da olmuşdur. “Ağ” fonoloji variantı isə “yüksəlmək, ucalmaq, qalxmaq, rəngi qaçmaq” və s. mənalarda işlənmişdir. Yəni “aq” variantı əsasən sifət kimi işləndiyi halda, “ağ” sözü feil kimi səciyyələnmişdir. “Qutadqu bilik”də, Mahmud Kaşqarlının “Kitabi lüğət-it-türk” əsərində “ağ” feil kimi işlənmişdir. “Ağ” sözü adı çəkilən əsərlərdə feilin zaman, şəxs kateqoriyalarının affikslərini qəbul etmişdir. “Ağ” sözünün mənalarından biri “ağarmaq”, “rəngi qaçmaq”, “ak” və “ağ” sözlərinin omonim deyil, məhz fonomoqfoloji variant olduğunu sübut edir (6, 91-96). “Yüksək”, “yüksəlmək” sememi “ağ” sözünün kök söz yuvasına daxil

olan “ağa” sözünə də aiddir. Türk dillərində “ağa”, “böyük”, “qardaş”, “varlı bəy” mənalarında işlənir.

Müasir rus dilində “красный” sifətinin adyektiv kök söz yuvasının çoxsaylı komponentləri mövcuddur. Bu kök söz yuvasına aşağıdakı komponentlər daxildir: красный (qırmızı), красоваться (gözə çarpmaq, görünmək, parlamaq), красота (gözəllik), красотка (gözəl qız, nazənin), красочно (parlaq, gözəl), красочность (parlaqlıq, gözəllik, canlılıq), краснуха (məxmərək), краснощекий (qırmızıyanaq, almayanaq), краснофлотский (qırmızı dəniz donanmasına məxsus) və s. onlarla belə misallar gətirmək olar. Məcazi mənada: qızarmaq – utanmaq, xəcalət çəkmək (заставить краснеть – qızartmaq, utandırmaq) “Мне пришлось за него краснеть” “Mən onun yerinə qızarmalı oldu”, “Краснеть до корней волос/до уши” – qıpqırmızı qızarmaq; qulaqlarının dibinə qədər qızarmar və bir şox bu səpkili nümunələr “красный” sifətinin adyektiv kök söz yuvasının necə də çoxsaylı komponentlərə malik oldugunu sübut edir .

Qeyd olunan bu kök söz yuvası, “красный” sifətinin daxil olduğu adyektiv kök söz yuvası müasir rus dilində müşahidə olunur. XIX əsr rus ədəbi dilində “красный” sözünün daxil olduğu adyektiv kök söz yuvası müəyyən dərəcədə fərqli olmuşdur. Vladimir Dalın “Толковый словарь живого Великорусского языка” lüğətində verilmiş dil faktları fikrimizi bir daha sübut edir (7, 98-110).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1. Щербак А.М. “Сравнительная морфология тюркских языков”. Москва, 1979, 246 с.
2. Серебренников Б.А. “Роль грамматического строя в отображении языковой картины мира”. Москва, «Наука», 1988.
3. Əliyeva Z.M. “Türk dillərində sifət”. Bakı, 2010, 451 s.
4. Seyidov M.“Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən”.Bakı,1989, 402 s.
5. Асланов В.И. “Проблемы исторической лексикологии Азербайджанского языка. Внутренняя реконструкция исконно тюркской лексики”. АДД, Баку, 1973, 30 с.
6. Kaşqarlı M. “Divani lüğət-it-türk” (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əsgər) IV. Bakı, “Ozan”, 2006.
7. Даль В.И. “Толковый словарь живого великорусского языка”. Т.1-4. Москва, 1998.

ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINDA ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜLÜK VƏ SƏRİŞTƏŞTƏYÖNÜMLÜLÜYƏ KEÇİD İMKANLARI

OPPORTUNITIES OF TRANSFER TO PERSONALITY ORIENTATION AND COMPETENCE ORIENTATION IN THE PREPARATION OF LITERATURE TEACHER

Dos.Dr. Fəxrəddin YUSİFOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri

XÜLASƏ

İnformasiya əsrinin tələbələri, qloballaşma, Avropa təhsil məkanına inteqrasiya, böyüməkdə olan gənc nəslin təlim tərbiyəsi işlərinə, məqsəd və vəzifələrinə, üsul və vasitələrinə, eləcə də müəllim hazırlığı işinə yenidən baxmağı bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Ədəbiyyat müəllimi hazırlığı işində orta məktəbin ehtiyacları lazımi səviyyədə ödənilirmi, peşə hazırlığı işində müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılması – şəxsiyyətyönümlülük, sərişteyönümlülük diqqət mərkəzində saxlanılırmı, tələbə şəxsiyyətindən müəllim şəxsiyyətinə keçidə diqqət yetirilirmi suallarına cavab axtarılması bu gün daha çox aktuallıq kəsb etməkdədir. Zamanın axarına uyğunlaşmaq, informasiya mühitində ona sürətlə adaptasiya olmağa çalışmaq, tez, cəld və çevik davranış tərzi sərgiləmək yeniyetmələrin və gəncliyin daha sürətli inkişafına aparıb çıxarmışdır və belə bir şəraitdə tədris prosesində ənənəvi üsullarla irəliləmə, keyfiyyətcə nələrə isə nail olmaq mümkün deyildir. Hər bir uğurlu işin arxasında müəllim şəxsiyyəti, onun savadı, bacarığı, müəllimlik istedadı, şagirdlərlə ünsiyyətqurma bacarıqları, sərişteəlilik dayanır. Əgər real ehtiyaclar nəzərə alınmazsa, bizim hazırladığımız kadrlar gələcək peşə fəaliyyətləri dövründə heç nəyə nail ola bilməzlər. Deməli, müəllim şəxsiyyətinin tamamilə fərqli bir şey olduğunu tələbələrə hiss etdirmək, üzərlərinə düşən təlim, tərbiyə və inkişaf vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmək üçün hələ çox işlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Belə bir şəraitdə ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursu da öz layiqli missiyasını tələb olunan səviyyədə yerinə yetirməlidir.

Tələbələr və ali məktəb müəllimləri ilə aparılan söhbətlər, sorğuların nəticələrinin təhlil olunması, pedaqoji prosesin müşahidə olunması, əldə olunan məlumatların təhlili və ilkin nəticələr bizi bu qənaətə gətirir ki, metodika kursu müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılması işində real ehtiyaclara doğru daha çox istiqamət götürməli, təlim, tərbiyə və inkişaf məqsədlərinin uğurlu həlli üçün gələcəyin mütəxəssislərinə lazımi sərişteənin verilməsini diqqətdə saxlamalıdır.

Əgər ali məktəblərimizdə müəllim hazırlığında şəxsiyyətyönümlülük və sərişteyönümlülük diqqət mərkəzində saxlanılacaqsa, real ehtiyacların ödənilməsinə doğru istiqamət götürəcəksə, gələcəyin müəllimlərində praktik bacarıqların formalaşdırılması işində uğurlar əldə etmək olar.

Açar sözlər: ədəbiyyat müəllimi, gənc mütəxəssis, şəxsiyyətyönümlülük, sərişteyönümlülük, praktik bacarıqlar, pedaqoji texnologiyalar

SUMMARY

Students of information age, globalization, integration to European education sphere poses the task to review the training of education issues of the growing young generation, its methods and facilities, as well as preparation and training of teacher. Seeking of response to questions – Are the needs of the general secondary school in the issue of preparation of

literature teacher are adequately met?, formation of the personality of teacher –personality orientation, competence orientation are kept in the center of attention in the issue of professional preparation?, Is attention paid to the transfer from the personality of student to the personality of teacher? – are actual nowadays. Adaptation to the flow of time, making an effort to be quickly adapted in information environment and to show fast, quick and flexible behavior caused the faster development of teenagers and youths and in such condition, it is not possible to progress through traditional methods, and obtain high quality results in the process of teaching. Personality of teacher, his (her) skills and abilities, teaching talent, skills and abilities to communicate with students, and competence stay behind every successful case. If such real needs are not considered, staff prepared and trained by us could not gain anything in the period of their future professional activities. That is, it is necessary to make students feel the difference of the personality of teacher, and there is still a lot of works to be done for the proper execution of the training, education and development duties undertaken by students. In this case, course of methodology of the teaching of literature should be executed in the level required level determined for such proper mission.

In accordance with discussions made with students and higher school teachers, analysis of the results of the inquiries, observation of the pedagogical process, analysis of received information and primary results, we come into conclusion that, correct direction should be taken toward real needs in the case of formation of the personality of teacher in the course of methodology and attention should be paid for the issue of necessary competence to the specialists of the future for successful solution of training, education and development goals.

If personality orientation and competence orientation will be kept in the center of attention in the preparation of teacher in our higher schools, and correct direction will be taken toward the meeting of real needs, then it is possible to obtain successes in the case of formation of practical skills and abilities of future teachers.

Key words: Literature teacher, young specialist, personality orientation, competence orientation, practical skills, pedagogical technologies **.**

GİRİŞ

Şəxsiyyətyönümlülük, sərişteyönümlülük barəsində elmi-pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatda kifayət qədər bəhs olunmuşdur (2, s.83-84, 88; 3, s.90, 167; 5, s.49; 4, s.103;). Hər iki anlayışın məzmunu, onun əhatə etdiyi məsələlərin diqqətdə saxlanılması vacibliyi, o məzmunun icra olunması, formalaşdırılması yolları barədə mənbələrdə kifayət qədər nəzəri məlumatlar vardır. Bu məlumatların əksəriyyətində şəxsiyyət anlayışının məzmununa, strukturuna, keyfiyyətinə, şagird və insan şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillərə müəyyən qədər diqqət yetirilmişdir. Eləcə də sərişteyönümlülük məsələsi müəllim hazırlığı ilə bağlı rəsmi sənədlərin məzmununda bir ana xətt kimi keçir. Müşahidələr və ehtiyaclar onu göstərir ki, metodika kursu müəllim hazırlığı işinə bir yekun vurduğuna görə yenidən bu anlayışların üzərinə qayıtmalı, gələcəyin ədəbiyyat müəllimində onların cəm olunmasına daha çox diqqət yetirməlidir. Görünəni budur ki, pedaqoji-psixoloji biliklər metodik biliklərlə üzvü şəkildə qovuşmalı və gələcəyin ədəbiyyat müəllimlərində müəllim şəxsiyyətinin uca

tutulması, üzərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirmək imkanları - sərişẗəlilik məsələləri daha sıx şəkildə hədəfdə saxlanılmalıdır.

Müəllim hazırlığı işində nəzəri biliklərlə yanaşı pedaqoji, psixoloji və metodik bilik və bacarıqların da aşılanması daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Normativ-hüquqi sənədlərin məzmunu, ümumi təhsil haqqında bu yazınlarda qəbul olunmuş qanun, orta və ali məktəblərin dövlət standartlarının məzmunu müəllim hazırlığı işində qarşımıza ciddi vəzifələr qoyur(6, 7, 8, 9). Hədəfimiz müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılması, tələbələrə belə bir keyfiyyətin aşılanması və öyrəndiklərindən düzgün və yerində istifadə etməyi bacarması olmalıdır. Bu hal psixologiya, pedaqogika və metodika kurslarında, onların öyrədilməsində qabaqcıl pedaqoji texnologiyalardan istifadə yolu ilə həyata keçirilə bilər. Amma görünəni budur ki, hələ də bu sahələrdə nəzəri və praktik istiqamətdə müəyyən çatışmazlıqlar qalmaqdadır.

METODLAR

Müəllim hazırlığı işində şəxsiyyətyönümlülük və sərişẗəlilik məsələlərinin diqqətdə saxlanılması vəziyyətin araşdırmaq üçün ali məktəb təcrübəsinə nəzər salınmış, müəllim və tələbələrlə sorğular aparılmış, pedaqoji-psixoloji, metodik ədəbiyyatlarda məsələnin araşdırılması vəziyyəti öyrənilmiş, alınan nəticələr təhlil olunmuş və görüləcək işlərin məzmununa dair ilkin təsəvvürlər əldə olunmuşdur.

ƏLDƏ OLUNANLAR

Ali məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi baxımından müəllimlərə (pedaqoq, psixoloq və metodistlərə) aşağıdakı suallarla müraciət olunmuşdur:

1. Tələbələrinizdə müəllim xarakterinin formalaşdırılması işinə lazımınca diqqət yetirirsinizmi?
2. Əldə etdikləri bilik və bacarıqlardan praktik şəkildə və düzgün istifadə edilməsinə dair sizdə bir əminlik varmı?
3. Tələbələrinizə həmin keyfiyyətlərin aşılanmasını nə dərəcədə zəruri hesab edirsiniz?

Sorğuya cəlb olunun 10 nəfər müəllimdən birinci suala əksəriyyət müsbət cavab vermişdir (8 nəfər). İkinci suala verilən cavablarda mənfi tendensiya güclənmişdir. Əksəriyyət müəllimlər bunun səbəbinin tələbələrin əzbərçiliyə meyl etməsində (7 nəfər) görmüşlər. Müəllimlər (8 nəfər) tələbələrin nəzəri biliklərə üstünlük vermələrini də bu prosesdə ciddi əngəl kimi qeyd etmişdilər. Üçüncü suala hamı müsbət cavab vermiş və həmin keyfiyyətlərin aşılanmasını zəruri hesab etmişlər.

Sonuncu kurs tələbələrinə aşağıdakı məzmunda suallar təqdim olunmuşdu:

1. Müəllim kimi özünüzə inamınızı hansı səviyyədə görürsünüz?

2. Xarakterinizdə müəllimlik keyfiyyətləri sizi qane edirmi?

3. Ali məktəbdə öyrəndiklərinizi uğurla tətbiq edə bilməyinizə inamınız?

Birinci suala sorğuda iştirak edən 86 nəfər tələbədən 35 nəfəri müsbət cavab vermiş, qalanları isə qeyri-müəyyənlik nümayiş etdirmişlər. İkinci suala tələbələrin əksəriyyəti (58 nəfər) "hələ buna illər lazım olacaq" cavabını vermişlər. Üçüncü suala verilən cavablar: "əsasən" - 27 nəfər, "qismən" - 15 nəfər, "konkret deyə bilmərəm" - 26 nəfər, "çox az" -18 nəfər olmuşdur.

MÜZAKİRƏLƏR

Sorğuya cəlb olunan müəllimlərin cavablarının təhlili onu göstərdi ki, şəxsiyyətyönümlülük və səriştəyönümlülük bağlı müsbət işlər görülür(1-ci sual). Əldə olunan biliklərin tətbiq olunması işlərində isə başlıca əngəl kimi "tələbələrin əzbərçiliyə meyl etmələri" göstərilmişdir. Üçüncü suala verilən cavab isə bu işdə hamının maraqlı olduğunu bir daha ortaya qoydu.

Tələbələrin verdiyi cavablar da bizi düşünməyə vadar etdi. Vəziyyət auditoriyalarımızda praktikyönümlü işlərin aparılmasını, müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılmasını, əldə olunan biliklərin bacarıqlara çevrilməsini, onlardan düzgün və yerində istifadə olunmasını bir şərt kimi irəli sürür. Ali məktəb müəllim mühazirə və seminarlarda tələbələrə müvafiq bacarıqların aşılanması işində interaktivliyə üstünlük verməli, sözü gedən keyfiyyətlərin aşılanması işində pedaqoji-metodik məsələlərin (keys texnologiyasının) imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməlidir. Pedaqoji problem-situasiyanın (burada müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılması və səriştəyönümlülüklə bağlı) bir məsələ kimi tələbələrə təqdim olunması, onun (situasiyanın) həll olunması üçün tədqiqatların aparılması, alınan nəticələrin müzakirə olunaraq qərarların qəbul olunması tələbələrimizdə nəzərdə tutulan bacarıqları formalaşdırılmasına geniş imkanlar açır. Ali məktəb müəllimindən tələb olunan iş budur ki, keyslərin hazırlanması işinə diqqətini artırsın. Gündəlik ehtiyaclar, tələbatlar, müəllimlik fəaliyyəti ilə bağlı real şəraitdə rastlaşılan bilən həyat hadisələri – pedaqoji situasiyalar (müəllim şəxsiyyətini açmağa xidmət edən situasiyalar, bacarıqların reallaşmasına xidmət edə biləcək metodik problem-məsələlər) belə müzakirələrin mərkəzinə gətirilməli, tələbələrin özlərində konkret dəyərlər formalaşdırılmalıdır.

Sorğular zamanı əldə olunan məlumatlar məhz şəxsiyyətyönümlülük və səriştəyönümlülüklə bağlı belə problem vəziyyətlərin ortaya qoyulmasına, onların araşdırılmasını, onlardan qurtulmağın səmərəli çıxış yollarının tapılmasını, müzakirə olunmasını və konkret addımlar atılmasını bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Məhz bu yolla

gələcəyin ədəbiyyat müəllimi pedaqoji prosesin təşkili və idarə olunmasına dair əldə etdiyi bilikləri səriştəyə çevirə bilərlər.

YEKUN NƏTİCƏLƏR

Şəxsiyyət anlayışına yanaşmadakı fərqlilik (pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda bu anlayışa 100-dən çox tərif verildiyi qeyd olunur) şəxsiyyətyönümlülük məsələsinə də yanaşmadakı fərqliliyə təsir göstərir. Ali məktəb pedaqogikasının məşğul ola biləcəyi müəllim şəxsiyyətinin formalaşdırılması məsələsi hələ də işlənilməmiş problemlər sırasındadır. Müəllimin xarakteri, temperamenti, davranış tərzi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, şəxsiyyəti, ünsiyyət, təşkilati və idarəetmə bacarıqları, səriştəliliyi bu gün daha çox diqqət tələb edən məsələlər sırasındadır. Bu gün müəllim hazırlığı kursunda təhsil alan hər bir gənc müəllim olmağın – seçilmiş və fərqli bir insan olmağın fərqində olmalıdır. Gələcəyin hər bir mütəxəssisi situativ modellərlə, pedaqoji situativ keyslərlə tez-tez üzləşməlidir. Mühazirə və seminarlar məhz bu real modellərin (örnək kimi təqdim olunan situasiyaların) müzakirəsini təmin etməklə tələbələrimizə müvafiq səriştəni verə bilər.

Şəxsiyyətin əlamətlərinə istinad olunmaqla gələcəyin ədəbiyyat müəllimlərində müəllimlik şüurunun formalaşdırılması, sosiallaşma üçün fərqli bir şey olan müəllim nitqinə sahib olması, ictimai-tarixi təcrübəni mənimsəyə və başqalarına ötürə bilməsi, pedaqoji-psixoloji və metodik metod və vasitələrdən düzgün istifadə etməsi, pedaqoji prosesi və mühiti (mikro və makro) daha da yaxşılaşdırmaq keyfiyyətləri formalaşdırılmalıdır.

Şəxsiyyətin strukturundan danışılanda pedaqoji ədəbiyyat sabitlik, tamlıq və fəallıq keyfiyyətlərini göstərir. Ədəbiyyat müəlliminin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasında bu keyfiyyətlərin aşılanması ilə yanaşı, onlara 1) Məlumatverici bacarıq və vərdişlər; 2) Səfərbəredici bacarıq və vərdişlər; 3) İnkişafetdirici bacarıq və vərdişlər; 4) İstiqamətləndirici bacarıq və vərdişlər (3, s.175) aşılanmalıdır.

Tələbələrə müvafiq bacarıqların aşılanması işində mühazirə və seminar məşğələlərinin keyfiyyətinin artırılması hər zaman olduğu kimi yenə də gündəmdədir. Hər bir ali məktəb müəllimi öyrədənləri öyrətməlidir. Əgər bu məşğələlər gələcəyin mütəxəssislərinə özlərini xaraktercə bir müəllim kimi görməsinə, üzərlərinə düşən vəzifələri lazımi səviyyədə dərk etməsinə, qazandıqları biliklərdən praktikada, istehsalatda düzgün istifadə edə bilməsinə şərait yaratması uğurlardan danışılmağına dəyməz.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

1. Əliyeva Zərifə. Pedaqogika. Bakı: 2004. 92 səh.

2.İbrahimov F, Hüseynzadə R. Pedaqogika. Dərslik. I cild Bakı 2012 , 706 səh.

3. Kazımov N. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: 2006, 432 səh.

4. Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Yeni kurs. Dərs vəsaiti. Bakı: "Elm və təhsil", 2010. 464 səh.

5. Sadıqov F. Pedaqogika. Dərs vəsaiti, Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2009, 600 səh.

6. "Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsi"nə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci il 18 iyul tarixli 311 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. http://e-qanun.az/framework/39622

7. "Ümumi təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu". İlham ƏLİYEV, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Bakı şəhəri, 29 mart 2019-cu il, № 1532-VQ) http://www.e-qanun.az/framework/42543

8. Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı. http://www.azkurs.org/ali-tehsil-pillesinin-dovlet-standart-ve-proqram.html

9. "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)". http://dejure.az/az/legislation/umumi-thsil-pillsinin-dovlt-standarti-v-proqramlari-kurikulumlari-nin-tsdiq-edilmsi

BİR SIRA TÜRK XALQLARININ ORTAQ MİRASI OLAN "EDİGEY" DASTANINDA ŞEİRLƏRİN STRUKTURU

THE STRUCTURE OF POEMS IN THE EDIGEY EPIC, A COMMON HERITAGE OF SEVERAL TURKIC PEOPLES

Qumru Şəhriyar
AMEA Folklor İnstitutu, "Dədə Qorqud" şöbəsi, elmi işçi

XÜLASƏ

"Edigey" dastanı qazax, tatar, başqırd, noqay, qaraqalpaq, qırğız və bir sıra digər türk xalqlarının ortaq mirasıdır. Rusların "ümumtürk "Edigey"i" (общетюркский «Эдиге») adlandırdıqları bu dastanın şeiriyyəti bütün variantların orijinal dilində – türk ləhcələrində yüksək poetik üslub nümayiş etdirir. Dastanının leksikası həddən artıq zəngin və ifadəlidir.

Orijinal nəşrlərdən də görürük ki, onların imla xüsusiyyətlərini öyrənmək az əhəmiyyət daşımır. Ərəb qrafikası ilə yazılmış M.Osmanov ("Toxtamış xan haqqında hekayə"), İ.Berezin ("Toxtamış xan haqqında nağıl"), Ç.Vəlixanov-P.Melioranski ("Edige biy") və V.Radlov ("İdege biy") variantları sonradan kiril qrafikası ilə nəşr edilməyə başlamış, bu da bir sıra hərflərin düzgün oxunmaması ilə nəticələnmişdir. Buna baxmayaraq, dastanda qafiyə quruluşu da şeir texnikasının və ya heca vəzninin tələblərinə uyğun şəkildədir.

Heca saylarının bu qədər fərqli olmasına baxmayaraq, dastan axıcı, lirik, yaxud döyüş ruhlu musiqi ilə səslənəndiyi zaman bu fərq tamamilə duyulmur, əksinə daha da gözəl səslənir. Dastandakı şeirlər döyüşkən ruhlu, əxlaqi-tərbiyəvi, ictimai məzmunludur. Bir çox variantlarda qəhrəman Noqay Ordasını yaratmaq üçün bütün vasitələrə əl atır, yürüşlər təşkil edir, qanlı döyüşlərin iştirakçısı olur. Dastan bitdikdən sonra xalq yenə öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün sonrakı dövrlərdə də Edigeyin soyuna bağlı qəhrəman axtarışını davam etdirmiş və "Edigey"lə bağlı dastanlar yaratmışdır.

Açar sözlər: dastan, poetika, şeir dili

ABSTRACT

Edigey epic is a common heritage of Kazakh, Tatar, Bashkir, disadvantaged, Karakalpak, Kyrgyz and several other Turkic peoples. The poetry of this epic, which the Russians call the "Turkish Edigey" (obshetyurkskiy "Edige"), shows a high poetic style in the original language of all variants – in Turkish dialects. The lexicon of the epic is extremely rich and expressive. We also see from the original publications that learning their spelling features is important. M.Osmanov`s ("Stories of the khan"), I.Berezin`s ("The story of Durhan khan"), C.Valikhanov-P.Melioranski`s ("Edige bi") and V.Radlov`s ("Idege") variants, written in Arabic graphics, later began to be published in Cyrillic. This also resulted in the misreading of some letters. Nevertheless, the rhyme structure in the saga is also in line with the requirements of poetry techniques or syllables.

Despite the fact that the numbers are so varied, when the saga is played with flowing, lyrical or martial music, the difference is not heard at all, but it sounds even better. The poems

in the saga are warlike, morally-educated, socially content. In many variants, the hero manages to do all he can to create the Nogai Army, organizes marches, and participates in bloody battles. After the saga was over, the people continued to search for the heroine of Edige`s ancestry, in order to improve her well-being. He created epics related to “Edigey”.

Keywords: Saga, Poetica, Poetry

Rusların “ümumtürk “Edigey”i” (общетюркский «Эдиге») adlandırdıqları bu dastanın şeiriyyəti bütün variantların orijinal dilində – türk ləhcələrində yüksək poetik üslub nümayiş etdirir. F.Atakayev yazır ki, “nogay folklorunda mərkəzi yerlərdən birini tutan qəhrəmanlıq dastanı “Edigey” xalqın ən yaxşı, qiymətli əsərlərindən biridir” (6, s.23). Buradakı şeirlər döyüşkən ruhlu, ictimai məzmunlu, əxlaqi-tərbiyəvi məna kəsb edir.

Dastanın şeirini təhlil etməzdən əvvəl onun dili haqqında bir neçə söz demək yerinə düşərdi. Dastan hər yönü ilə tədqiq olunmasına baxmayaraq, dili ilə bağlı nə rus ədəbiyyatında, nə də bütün türk xalqlarının ədəbiyyatlarında heç bir tədqiqat işi aparılmayıb. Yalnız bir neçə məqalə (6; 7; 9; 10; 11) şəklində qarşımıza çıxıb ki, onlar da bizim bu fikrimizi təsdiq edirlər. Qeyd edək ki, “Edigey” dastanının “leksikası həddən artıq zəngin və ifadəlidir. Burada ümumtürk sözlərindən, qıpçaq-oğuz, əsasən noqay dilindən, ərəb və fars dillərindən alınma sözlərdən istifadə edilmişdir” (11).

Dastanın əvvəlki orijinal nəşrlərindən də görürük ki, onların imla xüsusiyyətlərini öyrənmək də az əhəmiyyət daşımır. Ərəb qrafikası ilə yazılmış M.Osmanov (“Toxtamış xan haqqında hekayə”), İ.Berezin (“Toxtamış xan haqqında nağıl”) və Ç.Vəlixanov-P.Melioranski (“Edige biy”), eyni zamanda V.Radlov (“İdege biy”) variantları sonradan kiril qrafikası ilə nəşr edilməyə başladı. Hətta V.Radlov öz mətninin transliterasiyası zamanı yaranan qüsurları aradan qaldırmaq üçün “Radlov qrafikası” adlanan bir qrafika da yaratmışdır. Buna baxmayaraq, “dastanın ərəbcə nəşrlərindən heç biri o dövrdə mövcud olan imla qaydalarına rəayət etmir. Bunların hamısı ərəb və fars mənşəli bir çox sözlərin səhv yazılması, eyni sözlərin yazı formasının bir neçə variantda olması və onların yazılışındakı mexaniki səhvlər bir çox məqamların qaranlıq qalmasına gətirib çıxarır” (7, s.425). Ərəb qrafikası ilə yazılan sözlərdə türk mənşəli sözlərdəki “ŋ” samiti “nq” və “nk” kimi yazılmışdır ki, bu da bəzi sözlərin yanlış oxunması ilə nəticələnmişdir. Yaxud “əlif” hərfinin üzərində qoyulan hərəkə yazılmayanda və ya doğru qoyulmayanda sözlər səhv məna verə bilir.

Yuxarıda adlarını sadaladığımız variantlarda maraqlıdır ki, bir söz bir neçə cür yazılmışdır, məsələn, “эв, уьй” – ev, “вар, бар” – var, “вер, бер” – ver, “бак, кара” – bax, “коьтуьрмек, коьтермек” – götürmək, “шинди, энди” – indi, “йоллатыр, йоллай” – göndərir və s. Dastanın dilindəki bu vəziyyəti T.Cemakulov “çox güman ki, söyləyici türk dilinə tam hakim deyil və o, zaman-zaman öz dialektinə keçir. Nəticədə, mətndə eyni söz həm türk, həm də noqay dillərində səsləndirilir” (7, s.427) deyə izah edir.

Dastanda, eyni zamanda melodik alliterasiya da diqqəti cəlb edir:

Кенегес улы **К**ер **Я**нбай,	Keneges oğlu Ker Yanbay,
Кенъесинъ артык бий **Я**нбай,	Kenesden artıq bəy Yanbay,
Келимли ердинъ отысынъ,	Bəhərli torpağın otusan(2, s.172).

Yaxud:

Кепеек **к**имсинъ? – дегенде	Ay kasıb, kimsən? – deyəndə

Кепеекпен **д**егенмен.	Mən kasıbam deyərəm.
Кепеек **к**имсинъ? –**д**егенде	Kasıb, sən kimsən? – deyəndə
Курайышпан **д**егенмен.	Qureyşiyəm deyərəm (7, s.177) və s.

Dastanda alliterasiya ilə yanaşı, “a” səsinin assonansı da izlənilir ki, bu da dastanın dilini daha da zəngin, maraqlı və yaddaqalan edir:

Айтулы **а**рув кыз икэн,	Aytulı gözəl qız idi,
Аньң да житеп **а**й-көне,	Onun da yetişib hamiləliyi,
Ай ярлыкаеп көн туды,	Ay təqdir edib gün doğdu,
Ат башыдай ул туды.	At başı kimi oğul doğdu, (1, s.51)

Yaxud da:

Алты кара **а**т тоттырды,	Altı qara at tutdurdu,
Алтын көймәсенә жиктерде,	Altın arabasını qoşdurdu,
Арышка сият тактырды,	Araba oxuna bəzək vurdurdu,
Арбага гөлләр түктерде,	Arbaqaya güllər tökdürdü (1, s.61),

Göstərdiyimiz sonuncu misalda isə “a” səsinin assonansı ilə yanaşı, eyni zamanda alliterasiyanın da təzahürü müşahidə edilir: al-al (altı-altın); ar-ar (Arışka-arbaqa).

Dastanda qafiyə quruluşu da şeir texnikasının və ya heca vəzninin tələblərinə uyğun şəkildədir. Dastanın şeiriyyəti ilə bağlı alimlər yüksək fikirdədirlər. Folklorşünas R.Yarullina-Yıldırım yazır ki, “tatar xalq ədəbiyyatında “Edigey” dastanı kimi tamamilə nəzmlə yazılan və 7000 misradan ibarət olan irihəcmli başqa bir əsər yoxdur” (5, s.68). Qeyd edək ki, R.Yarullina-Yıldırımın haqqında danışdığı dastanın bu variantı 1988-ci ildə miniatür kitab şəklində Kazanda 20000 tirajla nəşr olunmuşdur. Burada şeirlər “türk xalqlarının ən qədim şeir şəkli olan 7 hecalıdır. Bu şəkil əzbərləmək və söyləmək üçün çox asandır” (12). Dastanın tatar variantında:

Алтын Урда, Ак Урда – 7	Altın Orda, Ak Orda,
Данлы кыпчак жирендә – 7	Şanlı qıpçaq yurdunda,
Татардан туган Нугай илендә – 10	Tatardan doğan Noqay elində
Туктамыш дигән хан булды – 8	Tuktamış adlı xan vardı.
Ил булганга – ил булды, – 7	Dost olana dost oldu.
Яу булганга – яу булды – 7 (1, s.37).	Düşmənə düşmən oldu.

Göründüyü kimi, hecaların sayı 7-10 arası dəyişir. Yuxarıdakı fikirlərlə qismən razılaşaraq deyə bilərik ki, mətnin yalnız bir hissəsi 7 hecalıdır. 7 hecalı sistem yerini bəzən 8, bəzən 10 hecaya da verə bilir. Noqay variantı isə hecaların fərqliliyinə görə daha zəngindir:

Токтамыс ханы – 5	Toxtamış xan
Байтал сойып бал куйды, – 7	Madyan soyub, bal qoydu,
Йыравларын йыйдырды, – 7…	Yıravların yığdırdı,…
Уьйкен тоьбе басында, – 7	Böyük dağın başında,
Уьйкен торы ат астында – 8.	Böyük dəfnə altında (2, s.170).

Gətirdiyimiz misaldan da göründüyü kimi burada 5, 7 və 8 hecalı misralar var, lakin daha maraqlısı şeirdə 4, 3 və hətta 11 hecalı misraların olmasıdır. Bu dəyişkənlik şeirin məntində olan ahəngdarlıq, axıcılıq, melodik səslənməyə xələl gətirmir. K.Rayxl türk qəhrəmanlıq dastanlarındakı misralarıt 7-8 və ya 11-12 hecalı olduğunu yazır. Onun fikrincə,

“11-12 hecalı misralar daha yenidir və bu cür misralar məhəbbət hekayələrinin və klassik ədəbiyyatın daha çox təsirli olduğu türк boyları arasında mövcuddur” (4, s.189).

Ботасы оьлген туьедей, – 8	Balası ölən dəvəyə
Бозлай берип анда – 6	Bozlay verəndən sonra
Янбай толгайды. – 5	Yanbay danışdı.
Кулыны оьлген биедей – 8	Qulunu ölən sağılan ata
Кисней берип, – 4	Samur verib
Анда Янбай толгайды. – 7	Onda Yanbay danışdı.
Мен йырав ман, йырав ман, – 7	Mən yıravam, yıravam,
Бетегели ерде отав курарман. – 11	Bərəkətli yerdə yataq quraram.
Нагашым меним –5	Dayım mənim,
Кара йырав келгенше – 7…	Qara yırav gələndə…
Келген сонъ, – 3…	Gələndən sonra…
Таьжим кыла турарман. – 7	Onu tacım edərəm (2, s.173).

Heca saylarının bu qədər fərqli olmasına baxmayaraq, dastan axıcı, lirik, yaxud döyüş ruhlu musiqi ilə səslənəndiyi zaman bu fərq tamamilə duyulmur, əksinə daha da gözəl səslənir. Fikrimizin bu məqamında qeyd edək ki, dastanın müsiqisi də şeiriyyəti ilə sıx bağlıdır. Əlimizdə dastanın üç noqay variantı notlarla birlikdə mövcuddur. Burada qəhrəmanın xarakterini açan tolqau (monoloq) və aytıslar (dialoqlar) onun xüsusi psixoloji vəziyyətini dilə gətirir, lirik və ya əzəmətli, döyüş ruhlu musiqilər bir-birini əvəz edir. N.Semenov “Murza Edige” əsərinə yazdığı ön sözündə dastanın müsiqisinə və şeiriyyətinə yüksək dəyər verir. O yazır ki, bu “nəğmələrdə əsl poeziya nümunələri əks olunur. ...Estetik cəhətdən kamil insanın anlamasına və dəyərləndirməsinə yetərlidir” (8, s.416).

Dastandakı şeirlər döyüşkən ruhlu, əxlaqi-tərbiyəvi, ictimai məzmunludur. Bir çox variantlarda qəhrəman Noqay Ordasını yaratmaq üçün bütün vasitələrə əl atır, yürüşlər təşkil edir, qanlı döyüşlərin iştirakçısı olur. Buna baxmayaraq, dastan hər zaman qəhrəmanın uğuru ilə bitmir. O, bir çox variantlarda öldürülür. Görünür, dastan ona görə silsilə yaradıb ki, xalq öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün sonrakı dövrlərdə də Edigeyin soyuna bağlı qəhrəman axtarışını davam etdirib.

Dastanda obrazlı ifadələr intensiv şəkildə bir-birini izləyir:

Ямышысы яйма алтын,	Yaxalığı qızıldan,
Ябынганы баьри алтын,	Ətəyinin hamısı qızıl,
Тебингиси тилме алтын,...	Dabanları kəsmə altın,...
Иерининъ касы алтын (3, s.168).	Yəhərinin qaşı altın.

Dastanda “ərəb atı”, “Şam qılıncı”, “İsfahan qılıncı”, “Çin piyaləsi” və s. kimi ifadələr işlədilir ki, bu da əşyaların mənsub olduğu əraziləri göstərir. “Ərəb atı” səhralarda susuzluğa və aclığa daha davamlı olan cins atlardır. “Şam qılıncı” və “İsfahan qılıncı” Şamdan və İsfahandan gətirilmiş poladdan hazırlanan qılıncdır. “Çin piyaləsi” (“Şin ayak”) isə noqaylarda bal içmək üçün aşağısı piyaləşəkilli, ağzı isə dar olan xüsusi piyalə növüdür.

Dastanda nəsrlə nəzm arasındakı keçidlər adətən aşağıdakı kimidir: “Bu zaman Toxtamış səsləndi”, “Şirin dil tökərək yalvarmağa başladı”, “Toxtamış xan qaçıb gedərək İdil sularına çatıb dedi”, “Toxtamış quşa tərəf boylandı və dedi”, “O zaman Edigey dedi”, “Onda Kadırberdi ondan xəbər aldı” və s. Burada “Koroğlu” dastanında olduğu kimi, söyləyici “bu zaman Koroğlu sazı sinəsinə basıb aldı görək nə dedi” kimi ifadələr işlətmir, əksinə nəsrdən

nəzmə keçiddə mətnin daxilində bir axıcılıq və davamlılıq var. Burada söyləyici öz fikirlərini qəhrəmanın hərəkətlərini şəhr edərək izah etmir, yalnız mətndaxili zəruri məqamları ifadə edir. Dastanın nəzm hissəsində isə musiqinin verdiyi əlavə notları ifadə etmək üçün "xanım hey", "Ay Toxtamış, ay balam", "xan əyəm", "ey" və s. ifadələrdən istifadə edilir ki, bu da misralardakı hecaların bu qədər qarışıq və oynaq olmasını zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. Edigey Destanı (Hazırlayan: Sulti R). Türksoy yayınları No.10, 1998, 190 s.
2. Qəhrəmanlıq salnaməsi – "Edigey" dastanı (noqay variantı) – I, Dədə Qorqud" elmi-ədəbi toplusu, 2017 (1), s.165-192
3. Qəhrəmanlıq salnaməsi – "Edigey" dastanı (noqay variantı) – II, Dədə Qorqud" elmi-ədəbi toplusu, 2017 (2), s.165-192
4. Reichl K. Türk Boylarının Destanları (çeviren Ekici M.). 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014, 441 s.
5. Yıldırım R.Y. Edigey Destaninda Hayvanlarin Fonksiyonlari. Cilt:1, Sayı 1, Temmuz 2012, s.67-77
6. Атакаева Ф. О языке ногайского героического эпоса «Эдиге» (на варианте А.И.-М.Сикалиева) // Литература народов Северного Кавказа: худож. и методологические проблемы изучения: тезисы докладов. Карачаевск, 1999, стр.23-25
7. Джемакулов Т. Об особенностях орфографии первых публикаций эпоса. «Эдиге» на языке оригинала. Эдиге: Ногайская эпическая поэма / под ред. Н.Х.Суюновой; Карачаево-Черкесский институт гуманитарных исследований при Правительстве КЧР. – Москва, Наука, 2016, 512 стр. + 16 с. вкл.
8. Мурза Эдыге // Семенов Н. Туземцы Северо-Восточного Кавказа. СПб., 1895, стр.415-465
9. Сикалиев А. Общество и герой в ногайском героическом эпосе. Сборник "Традиции и современность", Черкесск, 1980
10. Языковые особенности ногайского героического эпоса «Эдиге» или «Предания о Тохтамыш-хане». (На материале М.Османова). // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. – Махачкала, 1993. – С.72-76.
11. Каракаев Ю.И. Языковые особенности ногайского героического эпоса «Эдиге» (на материале «Предание о Тохтамыш-хане» М. Османова) http://nogaici.ucoz.ru/publ/1/1/2-1-0-175
12. http://edigey.blogspot.com/2014/06/idegey-destan-ve-destan-kahraman-idegey.html

RUS DILINDƏ TÜRK SÖZLƏRI: QUŞ, HEYVAN ADLARI

TURKISH WORDS IN RUSSIAN: BIRD AND ANIMAL NAMES

Prof.dr. Minaxanım Nuriyeva Təkəli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÖZƏT

Əhatə dairəsinə görə Rus dilindəki Türk mənşəli sözləri qruplaşdırdıqda Türk dillərinə məxsus zoonimlərin Rus dilində möhkəm mövqeyə malik olduğunu və xüsusi fəallıqla işlənməkdə olduğunu görürük. Məruzədə həm ümumi zoonimlər: arxar, baybak, loşad, arqamak, tarpan, karakovıy, çalıy, aktaz, merin, karqa, berkut, kuruxtan, kazara, leklek, turman, sultan, balaban, şakal, barsuk, kaban, buqay, tarakan,biryuk, sayqak, sarança, bars, kutum, sudak, çikamas, kefal, bakla, çepak və s. onlarla söz, həmçinin ev heyvanlarına qoyulan Türk mənşəli Almazka, Ruslan, Kuçum, Karabax, Timur, Emir, İzumrud, Kirgiz, Baraban, Atlas və s. xüsusi zoonimlər araşdırılaraq öz dəyərlərincə şərh olunur. Əldə edilən nəticələr göstərir ki, Rus dilindəki Türk mənşəli sözlər leksik- semantik cəhətdən müxtəlif xarakterli olmaqla Rus dili leksikasının bütün semantik qruplarına və terminologiyasına daxil ola bilmişdir. Bildiridə Rus ədəbi-bədii materiallarından alınmış çoxlu sayda örnəklər əsasında Türk dillərinin zənginliyinin öz növbəsində Rus dilinin də zənginləşməsində mühüm faktor olduğu göstərilir.

Açar sözlər: zoonim, karqa, tarakan, Rus dili, Türk

Abstract

When grouping words of Turkic origin in the Russian context, we see that the zoonyms of the Turkic languages have a strong position in the Russian language and are actively used in that language. The thesis also includes common zoonyms like archar, baibak, loshad, argamak, tarpan, karakovıi, chaliy, aktaz, merin, karga, berkut, kurukhtan, kazara, leklek, turman, sultan, balaban, shakal, barsuk, kaban, buay, tarakan,biryuk, saygac, sarancha, bars, kutum, sudak, chikamas, kefal, bakla, chepaketc. dozens of words, as well as pets, Almazka, Ruslan, Kuchum, Karabakh, Timur, Emir, İzumrud, Kirghiz, Drum, Atlas, etc. specific zoonyms are investigated and interpreted in their own values. The results show that the words of Turkic origin in the Russian language are of lexical and semantic nature and could be applied to all semantic groups and terminology of Russian lexicon. The thesis shows that the richness of the Turkic languages on the basis of numerous examples from Russian literary and fiction materials, in turn, is an important factor in the enrichment of the Russian language as well.

Keywords: zoonym, crow, cockroach (tarakan), Russian, Turkish

Giriş

Uzun əsrlər boyu Doğu Slavlarla, o cümlədən Ruslarla əlaqələr quran və bu münasibətləri arası kəsilmədən saxlayan türklər yetkin ictimai-mədəni inkişaf səviyyəsinə malik olmuşlar və demək olar ki, onlara bütün Rus mühitinin ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi həyatının bir çox sahələrini əhatə edən dil elementləri – söz vermişlər. Belə olan halda təbii ki, Rus dilindəki Türk mənşəli sözlər leksik- semantik cəhətdən müxtəlif xarakterli olmaqla Rus dili leksikasının bütün

semantik qruplarına və terminologiyasına daxil ola bilmişdir. Araşdırma əsnasında Rus dilindəki Türk mənşəli sözləri əhatə dairəsinə görə qruplaşdırdıqda görürük ki, müxtəlif canlıların Türk mənşəli adları Rus dilində möhkəm mövqeyə malikdir və xüsusi fəallıqla işlənməkdədir. Dilin zooloji leksikasını təşkil edən və tərkibinə heyvanların, quşların, balıq növlərinin, həşəratların, sürünənlərin, müxtəlif növ gəmiricilərin adları daxil olan Türk dillərindən alınan bu sözlər Rus dilində geniş işlənmə keyfiyyətinə malik olmaqla zəruri sözlər hesab olunurlar. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün təkcə çalağan, qartal kimi alıcı quş adlarını götürsək: kartal, şahin, laçın, karakuş, bürküt, sarıç, toğan, tarlan, şahbaz, ispir, balaban, sapsan, baklan, orlan, kereçet, çağlak, kapçuk...kimi adlar Türk dillərinin zənginliyinin Rus dilinin də zənginləşməsində necə rol oynadığı əyani şəkildə sübut olunur.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki Rus dilindəki Türk mənşəli sözlərin (o cümlədən zoonimlərin)böyük əksəriyyəti ümumişlək sözlər səciyyəsində istifadə olunaraq bu dildə daimi və sərbəst mövqe qazana bilmişlər. Bu məsələ ilə bağlı qeyd etməliyik ki, çatdırmaq istədiyimiz özəllik özü uzun bir tarixi prosesin nəticəsi olduğundan Türk dillərinə məxsus sözlər həm də bu dilin onomastikasında da istifadə olunur. Prof. Afad Qurbanov elə bu halı nəzərə alıb zoonimlərin öz növbəsində ümumi və xüsusi növlərə ayrıldığını göstərir(10, s. 8) Rus dilində işlənən Türk mənşəli zoonimlərin əgər birinci qrupuna heyvan-quş növlərini bildirən adlar daxildirsə, ikinci qrupa, xüsusi zoonimlərə ad "ləqəb" verilən quş və heyvan adları nəzərdə tutulur. Belə ki, Türk mənşəli zooloji leksika üzrə dəyərləndirmələr apararkən məlum oldu ki, qədim türklər heyvanlara, xüsusən əhliləşdirib saxladıqları ev heyvanlarını xüsusi adlarla adlandırmışlar və bu baxımdan həmin xüsusiyyət Rus dilinə də keçmişdir.

Rus dilində türk mənşəli zoonimlər

Rus bədii dil materialları üzrə aşkar etdiyimiz Türk mənşəli zoonimlər – heyvanlar aləminə aid adlar: *karqa, şakal/çakal, barsuk/borsuk, kaban, kyurduk, loşad, bulanıy, karakovıy, arqamak, aktaz, merin, çalıy, bityuq, baxmut, maştak, tarpan(at növü adları), sayqak, arxar, buqay, bekes, biryuk, baran, sarança, turman(göyərçin növü), sazan, sudak, şamaya, çikamas, kefal, kutum, balamut, sevryuqa, karas, kamsa, karanqiç/ kurlançuk, yastık(balıq kürüsü qılafı, torbası), bakla, barbuk, çebak/çabak(çapaq, leş), çuruqan(balıq növü adları); berkut, kuruxtanbalaban, sapsan, baklan(quş adları), katar(qatır), kabarqa, sultan(toyuq), karakul, işak, tuşa, çuşka, bars, qazel, çibis, kaplun, tarakan, otara, djeyran, alçik(alçı, aşıq, sümük), arqaş, tuşqan, tabarqan, kulan, babuk, babr, baybak, buzivok(buzov), yiraf, kapkara, kaşkaldak, leklek, samur,sobol, sarıç (sarıca), turaç, tırtır, çivil, sərçə növü, kukuşka, maral, kazara, kopçik(quş), surok, mış(mış, mışovul)* bu dildə təkcə alınma söz təsiri bağışlamır, həm də Türk milli leksikasının hər bir elementi kimi bütöv mədəni irsimizin göstəriciləri olaraq öz üstünlüklərini nümayiş etdirirlər(22, s. 107)

Ev heyvanları içərisində ən çox istifadə olunan heyvan at olmuşdur. At xüsusən də türklərin arasında əlverişli minik vasitəsi idi. 9-cu əsrin ərəb səyyahı və alimi Əl Cahiz göstərirdi ki, Türk torpaq üstündən çox, ömrünü at belində keçirir (6, s. 73,) Türki təfəkkürdə atlanmaq fövqəladə iş, səfərə, döyüşə yollanmaq, həyəcan assosasiyası yaradır. Azərbaycan ərazilərində at skeletinə əsləhəsi ilə birlikdə dəfn abidələrimizdə dəfələrlə rast gəlinmişdir. Bir saylı Xanlar kurqanının zəngin sərdabəsində üç at skeleti, Tərtər rayonunda Borsunlu kəndində qəbilə başçısına məxsus kurqan qəbirdə səkkiz, Ağdaş rayonunda Sarıçoban kurqanında on altı at skeleti vardır (1, s. 151) At kultu hələ erkən Türk mədəniyyətində, etnik tarixi inkişafı boyu atın və at miniciliyinin möhkəm, sabit yer tutduğunu göstəriri. Mahmud Kaşqari deyirdi: At Türkün qanadıdır(11, s.48-49) Əski türklər yalnız atları ilə öyünmüşlər. Dədə Qorqud qəhrəmanları atları ilə məşhurdur. "Oğuz türkləri

devletlerinin at üstünde kurdular”- deyə məşhur alim Faruk Sümer yazır (7, s.14). “Türk dillərində atla... bağlı zooloji leksikanın zənginliyi(10, s.53) Rus dilinə də sirayət etmiş, qətiyyətlə deyə bilərik ki, Rus dilində at və miniciliklə bağlı sözlərin əksəriyyəti Türk mənşəlidir.

At adları keyfiyyət və rənginə, mənsubiyyətinə görə Rus dilində: arqamak, merin, loşad, bulanıy, karakovıy, çalıy, kirqiz, karabax, tarpan, baxmut; hətta at və miniklə bağlı sözlər: arçak, savrı(sağrı sözündən), tebenek, terlik, çeprak(hamısı yəhərlə bağlı), kançuk (qamçı), noqayka(noqay qamçısı), çembar, torba (atın başına keçirilən yem torbası), stankançik(at yüyənində bəzək), xomut, çolka, yal, arkan və s. sözlər möhkəm yer tutur. Loşad – sözün Rus dilində ən erkən Türk alınmalarından olduğunu hələ Melioranski qeyd etmişdi.(13, s.37) İlk dəfə Lavrenti salnaməsində (1103-cü il), Vladimir Monomaxın poloveslərə (qıpçaqlara) qarşı yürüşü qabağı məşhur nitqində istifadə edilmişdir. (18, s.230) Loşad-qədim Rus dilində loşata(8, II, s.526) şəklində işlədilmişdir. Qeyd edək ki, bu məlumat sözün alaşa at şəklində izahına kömək edir. Loşad- Azərbaycan dilində alaşa “кляча”, çuvaş dilində laşa, tatar dilində alaşa “merin” – yük atı deməkdi(19, s.136) Digər Türk xalqlarının dillərində buna yaxın mənalardadır: alaşa “merin” ruscadakı loşad bu sözdəndir deyə Radlov lüğətində qeyd olunur (14, I, s.365-366) Ruscadakı loşad çox güman ki, alaşa at “merin” + loşad sözlərinin kombinasiyalarından doğmuşdur deyə Dmitriyev şərh edir. (5, s.540). Loşad türkizmi – bir neçə əsrdən bəri Rus dilində xüsusi fəallıqla işlədilməkdədir: Фельдегерь загоняя **лощадей** и разбивая лица ямщиков, поехал в Тифлис(Л.Толстой. “Хаджи Мурат”) At zavodu: Дилетаев сказал в Никону Семеичу, что ему приличнее держать **лошадиний завод,** чем музыкантов (Писемский. “Комик”) Rus dilinə məxsus kiçiltmə -ka şəkilçisi ilə: Вскоре явился к Владимиру Андреевичу старый кучер Антон…смотревший за его маленькой **лошадкою** (А. Пушкин. “Дубровский”) Məcazi mənada dəcəl, hay-küyçü: Этакая **лошад** степенная! Вот я на тебя недоуздок надеру, погоди ты у меня (Писемский. “Тысяча душ”); Bənzətmə çalarında: Как старая **полковая лощадь,** услышывая звук трубы, пришел в движение и волнение отец и командир Леонтий Васильевич Дубелт, узнав высочайшую волю(Алексеевский равелин)

“Nizaminin əsərlərində rast gəlinən “laşa” sözü olsun ki, Türk dillərinin çoxunda unudulmuş olan bu sözün ixtisara düşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Həmin söz **laşa** şəklində yalnız Türk ailəsinə mənsub olan Çuvaş dilində qorunub saxlanılmışdır(20, s. 69) Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu söz loş (tənbəl, həvəssiz), leş (ölü heyvan cəsədi) və eləcə də alaşa (at mənasında) şəklində qalmaqdadır (20, s.69) Dilimizin folklor nümunələrində mühafizə oluna bilmişdir: Tayqulağın çolaq atı, balağ atı, şartav atı, şallağ atı Qırata tay olarmı heç? (misal Vidadi İsayev. Haradan gəlir bu köç? Kitabından götürülmüşdür)

Türk dillərində, o cümlədən, dilimizdə yararsız at mənasında “şalax” sözünə Lermontovun əsərlərində onun Qafqazla tanışlığı zamanı öyrəndiyi və işlətdiyi Türk sözləri sırasında rast gəlinir. Şair Lermontov “Qafqazlı” əsərində Rusiyadan bura ekzotik və əfsanəvi aləmə can atan yeni Qafqazlı surətini yaratmış, onu geyimindən tutmuş atına qədər istehza hədəfinə çevirmişdir: Лощадь чистый **шаллох** и весь костюм черкесский, который надеваются только в важных случаях и сшит ему в подарок какой-нибудь дикой княжной.

At – Skif atributlarında ən mühümü – qılınc, öküz buynuzu ilə yanaşı böyük dəyərə malik olmuşdur(23, s.64). Bunlar Skif mədəniyyətini hifz edib dövrümüzə gətirib çıxaran qədim Skif heykəllərində, bütlərdə, qablar üzərində rəsmlərdə öz əksini tapmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək, Rus dilində at ilə və at növləri adları ilə bağlı (*loşad, bulanıy, merin, karakovıy, çalıy, tarpan, kaurıy, kobıla, kosyak, eləcə də eləcə də miniciliklə bağlı çeprak, çembar, munduştuk, kulbaka,*

kaltak, tabun, arçak, aprkan, koltun, çelka, yal, arba, teleqa, kibitka və bu kimi bir sıra Türk mənşəli sözlər süvari Türkün hərb həyatından xəbər verir.

At növü adı olan çalıy "çal"(sedoy, serıy) M.Kaşqaridən başlayaraq Türk dillərində məlum olmuşdur (5, s.568) At növlərindən birini ifadə edən(rəngə görə) Rus mənbələrində 16-cı əsrə aid sənəddə (poloves dilində) və 14-16 əsr Rus knyazları fərmanında ilk dəfə rast gəlinir (21,s.155) **Чалый** о шерсти и масты (серой с примесью другой шерсти) deyə rus dilinə keçib işlənən Türk mənşəli heyvan-quş adlarından ayrıca tədqiqat aparan alim Setarov yazır (16, s.29); И много значаюшее ржанье …издалека донеслась до **чалой** лошадки.(Толстой. Холстомер); пего-чалый: Экономка Маремьяша предназначила себе и привезенным из Новоселовки Ефимовне и Фене особую, крупную кожей и запряженную тройкой **пего-чалых** бричку(Данилевский. Сожженная Москва)

Arqamak at növlərindəndir, əla cins at sayılır "arqamak yırğamaq-yorğamaq "bərk qaçmaq"sözündən əsli monqolcadandır(19, 171); аргамак böyük və qiymətli Asiya atı"(4, I, 38) Под всеми всадниками были все как один бурые **аргамаки**(Гогол. Тарс Бульба) Türküstan cins at növü; qədim rus dilində əsil cins at anlamında işlənmişdir(8, I,229). Canlı rus dilində arqamak həm də uzun, arıq adama deyilir (4, 1, 38) at növü arqamak rus dilində bununla yanaşı bu dilin onomastik sistemində antroponim kimi də yer tutur: **Arqamakov** rus familiyası arqamak atı ilə və ya onun ləqəb, ayama mənasıyla bağlıdır. Göründüyü kimi söz heç bir qrammatik və fonetik dəyişiklikliyə uğramadan da yeni mənalar qazana bilər. Onun mənaca genişlənməsi dildə yeni məzmunlu sözlərin yaranıb artmasına vasitə olur. "Dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənaca dəyişməsi və yeni məna alması ilə də zənginləşir. Bu yolla dil məzmunca daxilən zənginləşir" (12, 1 c., s.239)

Rus dilindəki волк anlamında qədim türkcə börü "canavar; yalquzaq" Türk dillərindən alınmadır (8, I,s.168); Rus bədii dilində ekspressiv mənaya da malikdir: "tənha, qaraqabaq adam" Rus danışıq dilində söyüş səciyyəsində kirli, pinti, tökülmüş (yalquzaq sayaq gəzib dolanmaq) mənalarında işlənilir. (15, s.13-14) Rus dilində bu söz özünün qeyd olunmuş hər iki mənası ilə istifadə olunur: Вьеду, бывало на бугор: завою **по-бирючному,** вот так-то (он сложил руку у рота и завыл будто стадо волков в одну ноту. Tolstoyun dilində də biryuk sözü volk sözü ilə sinonim olaraq işlənmişdir: Никто уже не живет там и толко видя в песку следи оленей, **бирюков** зайцев, фазанов, полюбивших эти места(Казаки); Погодин представился ему **бирюком**, кашеем бессмертным, думавшим только о деньгах(Н.В. Берг. В кн.: Русские мемуары 1825-1855, ст. 378) Dmitriyev Mahmud Kaşqariyə əsaslanaraq sözün iki variantının böri "volk" börk "şapka, börk" olduğunu göstərməklə "canavar dərisindən olan şapka" da volk-biryuk fonetik cəhətdən diferensiallaşma da bir kökə bağlandığı qənaətinə gəlir. (5, c.529)

Rus dilində geniş şəkildə yayılmış kaban türkizmi öz məlum mənasından öncələr **kaban** "hündür, uca", "sağlam, böyük"anlamında istifadə olunmuşdur.(3, c.76) Rus salnamələrində Türk xanının adı; M. Kaşqari Divanında kişi adı(3, s.85) Şübhəsiz, rus dili antroponimləri sistemində yeri olan Kabanov familiyası bu əski məna ilə əlaqədardır. Kaban/qaban monqolcada xaban. İndiki məlum mənasından savayı qəhrəman, cəsur döyüşçü mənasında da işlənə bilir. ((5, c.534) Dədə Qorqud dastanlarında Qaraca çobanın iki qardaşından birinin adıdır: Qabangücü, Dəmirgücü – bu iki qardaşı yanına aldı (s. 43)

Rus dilində "kaban" sözünün heyvan, ağır gövdəli kişi (kobud söz) günümüzədək davam edən mənaları bu əlaqələrin qırılmadığını göstəriri: Чему, я думал замялся этот толстый **кабан?**(Тургенев. Андрей Колосов). Odur ki, Türk toponimiyasında "kaban" sözünün

özünəməxsus yeri vardır. Çelyabinck vilayətində Kabanka çayı(Uvelna çayının qolu), Azərbaycanda İsmayıllı və Sumqayıt ətrafında Qabandağ, eləcə də dilimizdəki "qabanbaş adam" ifadəsi müasir dilimizdəki "qaba" sözü ilə əlaqədardır. M.Ə.Sabirin dilindəki "Ərdodu, qabandı, qoyma gəldi" – ifadəsi sözün məcazlaşaraq artıq mifikləşməsi səciyyəsini göstərir. Hal-hazırda heyvan adı bildirir və bu dildə familiya kimi müəyyən yer tutmaqdadır(Ostrovskinin "Tufan" əsərində baş surətlərin familiyasıdır). Rus dilində zoonim: …а при мне ходили на **кабана** один на один (Лермонтов. Герой нашего времени); Близ устья оброс он высоким камышом, где кроются **кабаны** и тигры. (А.Пушкин. История Пугачева) Bənzətmə olaraq (hərəkətlər, davranışı, baxışları etibarı ilə) istifadə edilmişdir: Захария тяжело встал, утвердился на ногах, на сапогах тимовых, на красных каблуках с серебряными подковками, как **кабан,** окруженный псами, повел головой, тяжко глянул на Якова, стал опаясываться(Дм. Балашов. Марфа-Посадница). Qaban kimi güclü (insanın fiziki keyfiyyəti haqqında): А как же того выродка узнат могу, если он здоровый, как той **кабан**?(Бунин. Петлистые уши). Zahiri görünüşü, tükü və s. bənzətmə kimi istifadə olunur: Волнуясь и медленно поднимаясь шли по берегу холму, торга то зелеными плоскими шатрами , то меловыми остроконечными вышками, … а по гребням отдаленных бугров, будто **кабанья** шетина… (Данилевский. Воля); Дьякон – огромный человек, очень волосатый с маленькими глазками **кабана** и зубами лошади (Горький. Тимка)

Buqay "buğa" həm heyvan, həm quş adı olaraq (buqaç~puqaç variantı da var)rus dilinə türk dillərindən keçən sözlərdəndir. Bununla bərabər rus dilində xəz astarlı üst geyimini də bildirir(8, I,s.229) И кстати радость кричит бугай (Чехов. Письмо 14-17 мая 1890.) Güclü, bahadır: у меня вон шесть сынов-**бугаев**(Бунин. Сила)

Sözün işlənmə xüsusiyyətləri. Sözdə semantik inkişaf

Rus dilindəki türk dillərindən alınmalarda baş verən mühüm dəyişmələrdən biri məna dəyişmələri, bir sözlə, onlar bu dilə daxil olduqdan sonra onlardakı məna inkişafıdır. Bu zaman sözlərin yeni şəraitdə öz əsil mənasından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşması nəzərdə tutulur. Təbii ki, qazanılan semantik keyfiyyətlər xüsusi maraq doğurmalıdır, çünki türkizmlərdə polisemiya rus dilində onların semantik inkişafının nəticəsidir(2, s.53) Axı, çox hallarda mənbə dillərdən o söz yalnız özünün bir mənası ilə Rus dilinə daxil olmuşdur. Semantik hərəkətliliyi və zənginliyi o digər yeni mühitdə "yad" şəraitdə qazanır. Bu prosesə qoşulan söz Türk dillərinin özünün konservativ şəraitinə nisbətən daha fəal olaraq özünün leksik-qrammatik və semantik imkanlarını daha da genişləndirə bilir(21, s.156).Məsələn, **baybak** (степной сурок- 8, I, 107) rus dilində quş adı olmaqla bərabər həm də tənbəl, eləcə də rusların karellər və olonetslərə verdiyi təhqiramiz ad- baybak tənbəl, pis(14, IV, s.1430) Sözün semantikasına görə dildə bu nadir az rastlanan hadisələrdən olsa da sözün səs tərkibi dəyişilmədən də onun həqiqi mənası dəyişilə bilər.

Rus dilində Türk mənşəli zoonimlərin bir sıra əlavə mənaları ilə yanaşı ənənəvi bənzətmə vasitəsi olduğuna dair bir silsilə bənzətmələri göstərmək olar: Turmanom (turmansayağı "vəhşi göyərçin sayağı"): **Турманом** скатился Алешка с лесницы в сугроб(А. Толстой. Петр Первый); Ceyran kimi: Твоей нескрытого покровами одежд // **Джейран** легкостью и станом палмовидным (Грибоедов. Калянчи); Kuruxtan, turuxtan sayaq– Rus dilinə keçən Türk mənşəli quş: … и один против другого сели на землю как **курухтаны** степные(Лесков Н. Очарованный странник)

Rus dilindəki Türk mənşəli heyvan-quş adlarının tədqiqatçısı Setarov "Rus quş adlarında türk leksik elemenləri" adlı məqaləsində yazır: Bizim fikrimizcə, qarğa sözündə "lənətləmək" mənası qarğa və bayquşun çığırtılarını, ulamasını bədbəxtliyə yozulması və bu quşların bəduğur olmaları keyfiyyətləri nəticəsində yarana bilərdi. Rus dilində köçürmə mənada "karkat" bu dildə "nə isə

xoşagəlməz, uğursuz bir şeyi öncədən bildirmək" kimi işlənməsini müqayisə etsək türk sözü karı (yaşca qoca) sözü ilə qarğa-vorona və qarğa-lənətləmə sözlərinin kontaminasiyasına səbəb ola bilər(17, s.15-16)Bu mülahizələrin (ən çox birinci məqamda) həqiqətə uyğunluğunu nəzərə alsaq N. Baskakovun bu barədəki mülahizələrini(mənhusluq simvolu) həmin fikrin təsdiqi saymaq olar. Karqa quş adi - Rus dilində "ворона" və "старуха" deməkdir. (8, II, s.196) Bu sözdən həmişə Rus dilinin özündəki "ворона" sözünün əvəzində istifadə olunmayır. Karqa sözü yalnız "boşboğaz, xəbərçi" eyni zamanda yaşlı adamlara istehzalı, bəzən də söyüş məqamında işlənilir: Когда ты замолчишь старая **карга**? – не вытерпев, закричал ей солдат (Успенский. Про одну старуху) Клешнин: Ступай, **карга**, с тобой перед отъездом увижус я (А.Толстой. Царь Борис) Burada saray əyanlarından olan Kleşnin dayə Voloxovanı dilə tutur ki, balaca şahzadə Dmitrini öldürsün. Dayə özünün böyütdüyü balaca şahzadəni öldürməyə əli gəlmir, bu qəsdə etiraz edir. Odur ki, dayənin uzun-uzadı məzəmmətindən təngə gələrək onu "karqa" adlandırır. M.Şoloxovun "Sakit Don" əsərində isə karqa məhrəm münasibətlə işlənmiş və sakit tondadır: **Карга** старая, а тута же-перед зеркалой. Rus dilində beləliklə karqa quş adı bildirmək məqsədilə deyil, onun əlavə mənasında – "boşboğaz, gəvəzə" mənaları daşıyır. Rus dilində karqa sözü bunlardan başqa texniki termin olaraq da istifadə edilir "Karqa- ucu iti dəmir çüy və ya pərçim; şalbana vurulur. Etimoloji cəhətdən karqa türkizmi ilə əlaqədardır (8, II, s. 196)

Rus dilində eynən bu sayaq istifadə edilən "balık" sözü də hər cür balıq (rıba) adını deyil, yalnız hazırlanmış, yeməyə hazır ərzaq növünü – duzlanmış ağ balığın bel hissəsini bildirir. (14, IV, 1166; 8, I, s.119) Türk dillərindən Rus dilinə keçən balıq adları çoxdur: bakla(baklinka), biryuk(biryuçok), kaikan, kamsa (xamsa), karanqiç (kurlançuk), karasırt, karış, kutema(kuterma), osman, sazan, sevryuqa, sudak, sula, sultanka, taran, terpuq, çebak, balamut(22, s.113; 15, 10-18) maraqlı haldır ki balıq adları bədii dildə öz başlıca funksiyası ilə yanaşı ləqəb kimi də çıxış edir: У одного из окон нижнего коридора,… помешается отставной военный с очень серезным выражением. Прислуга дала ему прозвание "Балык"(Лесков. Полуношники). Bunun kimi türk sözü sazan balıq adı(8, 3.543)olmaqla yanaşı sadəlövh, avam, adamlar barəsində də işlədilir: Вот так, **сазан** попался,-сказал один из собравшихся кружкам казаков, в то время как выташенное из каюка чеченское тело, приминяя траву, легло на берег.(Лев Т. Казаки) Rus dilində sazan balıq adı bu dilin onomstik sisteminin digər sahələrində də - məsələn, Sazanov soyadı şəklində istifadə edilmişdir.

Bənzətmə kak (kimi, təkin) qoşması ilə: Türk dillərində sarança sarıça, sarunça şəklində işlənən söz eyni məna ilə də rus dilinə keçib işlənməkdədir.(8, 3, 560). Rus dilində həm həqiqi (həşərat növünün adı), həm də məcazi mənada (fəlakət, qənim) istifadəsi məlumdur. ... На степь, перебитую им для своих овечьих стад у Шульцвейна на торгах, налетала с Кубани **саранча** и в два дня сьел все камыши и травы); …вся это **саранча** господских домов поедающая крестьянский труд без собственной вины, как настоящая **саранча.** (Г.Дан. «Беглые в Новороссии»

Eynilə mənbə Türk dillərində olduğu kimi bu sözlərin keçdiyi Rus dili mühitində də söz özünün qazandığı məcazi mənanı – daha çox da simvollaşma dərəcəsinə çatan xüsusiyyətini saxlamaqdadır: qazel (ceyran, ahu) rus dilində də həm qızın (məşuqun) adının əvəzedicisinə çevrilmiş həm də bənzətmə olaraq öz ənənəvi istiqamətini – gözlərin ahu gözlərinə bənzədilməsini saxlamışdır.

Ах боже мой! Тургенев пишит, пишит, зажмет рукою горло и с глазами умирающей **газели** прешепчет: не могу больше. У меня бронхит(Тургенев в воспоминаниях современников) Burada gülüş yaratmaq məqsədilə olsa da Şərqi zövq və ənənəvi epitet təcrübəsi özünü göstərir.

Lermontovun “Aşıq Qərib” türk nağılı(özü əsəri belə adlandırıb) əsərində də o Şərqi bənzətmələri və ənənəvi epitetləri saxlamaq məqsədilə işlətdiyi sözlərdəndir: Что ты спишь под виноградником, - запела она, вставай, безумный, твоя **газель** идет мимо(Лермонтов. Ашык Кериб)

Rus dilindəki Türk zoonimlərin işlənmə prinsipləri

Tarixi faktlardan aydın olur ki, Türk soylu xalqlarda da heyvan və quşlara xüsusi ad vermək ənənəsi ibtidai dövrlərdən başlayaraq geniş yayılmışdır(1, s.82) Bu mənada Türk sözləri öz xüsusiyyətini keçdiyi digər dillərdə, o cümlədən Rus dilində saxlaya bilmişdir. Məsələyə bir qədər ətraflı yanaşsaq görərik ki, Rus dilində işlənən türkizmlər sırasındakı ümumişlək sözlərin mühüm bir hissəsinin bu dilin onomastikasında da istifadə olunması maraqlı hallar doğurmuşdur. Təbii ki sözlər birinci növbədə ümumişlək sözlər səciyyəsində istifadə olunur. Belə yanaşıldıqda ayrıca bir qrupun ümumişlək sözlərin zoonimlərlə bağlılığından yaranan sözlərdən - zoonimlərdən ibarət olduğunu görərik.

Məsələn, Rus bədii dilində birinci növbədə ümumişlək söz səciyyəsində istifadə olunan **atlas, zümrüd, əmir, baraban, kazak, kirgiz** və s. göstərəcəyimiz türkizmlər Rus dilinin leksikasında da bir lüğəvi vahid kimi mühüm yer tutmuşlar. Onlardan ev heyvanlarının adlandırılması zamanı müəyyən prinsiplərə əməl olunmuşdur. Belə ki, onların xarici görünüşü, gözə çarpan ilk, başlıca əlamətləri və bununla yanaşı çox hallarda ekzotik təsir yaradan sözlər – realiyalar rol oynayır.

-Şəxs adlarının, xüsusən tanınmış şəxsiyyətlərin, Türk dünyası ilə bağlı adların ev heyvanlarına verilməsi: Kuçum, Kuçum xan. Sibirin sonuncu xanı. Barabin çölündə onun ruslarla son döyüşü olmuşdur(1598) Bununla Sibirin ruslar tərəfindən istilası başa çatmışdır. Onda niyə məhz Kuçum xan, başqa hakimlər deyil? Çünki ruslar Sibir hakimi olaraq onu tanımış və onunla münaqişəyə girmişdilər. Əlbəttə ruslarda heç bir reaksiya doğurmayacaq daha əvvəlki xanlara nisbətən ən müvafiq ad bu idi. Qorkinin “Artamanovların işi” adlı əsərində it adı: Черная собака **Кучум** неотвязно шагала вслед за нею; Maqomed adı ilə adlandırılan at: Я не любил рысистых, у меня был кровные: Генерал, Шоле, Магомет(Л.Толстой. Холстомер)

-Xalq, tayfa adlarının ev heyvanlarına verilməsi: - **Киргизонок** –тот силен, а глуп(Л. Толстой. Хозяин и работник); Найдя в какой-то роше кошмы или вьяки донских казаков, я купил у них молодую лошадь. Я ее назвал **Казаком** (Муравьев Н.Н. Записки); … в один прекрасный летний день, внезапно приказал оседлать своего верхового **Киргиза** и поскакал в Ефимов (Бунин. Освобождение Толстого)

-Heyvanın zahiri görünüşünə, yaddaqalan cəhətinə görə verilən ad: Вдали вилась пыль – Азамат скакал на лихом **Карагезе(**Лермонтов. Герой нашего времени)

-Qiymətli materiya, daş-qaş adlarından istifadə etməklə İzumrud at adı, Almazka it adı zoonimləri Rus bədii ədəbiyyatında diqqəti cəlb edir:

Атласный (at adı: atlas rus dilindəki türk sözü) Потом зашла речь о лошадях, о бегах нынешнего дня и о том, как лихо **Атласный** Вронского выиграл первый приз(Л.Толстой. Анна Каренина)

Türk yüksək titulu əmir “emir” at adı kimi istifadə edilmişdir: А я открытой головой пришпорим **Эмира** моего помчался вихром(Пушкин. Скупой рыцарь)

Tarakan, torokan sözü qədim Rus dilinə keçən Türk sözlərindəndir(8, IV,s. 21) Bu zoonim insan ləqəbi kimi də işlədilmişdir: А суконщик Помялов, по прозвишу Вдовый **Таракан**…(Горький. Дело Артамановых, гл.1)

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi, (7 çilddə), I c., Bakı, Elm nəşriyyatı, 1998
2. Бабаев К.Р. Семантические изменение тюркизмов при их заимствовании, – Советская Тюркология, 1972, №2, ст. 47-53
3. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве, Москва, Наука, 1985
4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка (в4-х томах), Москва, Дрофа, 2011
5. Дмитриев, Н.К. Строй Тюркских Языков, Москва, изд-во Восточной литературы, 1962
6. El Cahiz. Xilafet ordusunun mankibeleri ve türklerin faziletleri, Türk Kültürü Araştırma Enstitutu Yayınları, Ankara, 1967
7. Faruk Sümer.Türlerde atçılık ve binicilik, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, №24, İstanbul, 1983, s.1-120
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка,(в 4-х т.), Москва, Прогресс, 1986-87
9. Казем-бек М. Избранные произведение. Изд-во Елм, Баку, 1985
10. Qurbanov A. M.. Azərbaycan onomastikası, Bakı, ADPU- nun nəşri, 1986
11. Mahmud Kaşqari Divani Luğat-it Türk, 3. Baskı, TTK Basınevi, Ankara, 1992
12. Müasir Azərbaycan dili, 1 c., Bakı, Elm nəşriyyatı, 1979
13. Попов А.И. Мелиоранский и изучения тюркизмов в русском язжке, В кн.: Тюркологический сборник 1972, М., Наука, 1973, ст. 36-50
14. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. 1-4; СПб. 1893-1911
15. Сетаров Д.С. Тюркизмы в русских названиях животного мира – Советская Тюркология, 1980, №1, ст.8-27
16. Сетаров Д.С. Тюркизмы в русских названиях лошадей, – Советская Тюркология, 1981, №6, ст.26-32
17. Сетаров Д.С. Тюркские лексические елементы в русских названиях птиц, – Советская Тюркология, 1983, № 3. ст.11-21
18. Сетаров Д.С. Тюркизмы в русских названиях рыб – Советская Тюркология, 1984, №5, ст.10-18)
19. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, Москва, Наука, 1974
20. Şükürlü. Ə. N Gəncəvinin əsərlərində Azərbaycan-türk sözləri, “Ulduz” jurnalı, N 9, 1990, s.65-7**0**
21. Тагиев М.А. Наблюдения над употреблением слов тюркского происхождения в русских писменных памятниках 16-17 вв. – В. кн.: Тюркизмы в восточно-славянских языках, Москва, Наука, 1974.с.148-160)
22. Təkəli Minaxanım. Türk sözləri Rus dilində, Bakı, Nurlar Yayım Evı, 2010
23. Третяков П.Н. Восточно-славянские племена, Изд-во АН СССР, 1953

İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏZİ TÜRKMƏNŞƏLİ TİTULLARIN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

BAĞIROVA AYNURƏ SİYABXAN QIZI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Sumqayıt, Azərbaycan

Açar sözlər: *titul, xoca, bəy, antroponimik birləşmə, türkmənşəli.*

Tarixən Azərbaycan dilində titullar şəxs adlarının formalaşmasında aktiv iştirak etmişdir. Vaxtilə şəxs adlarının titullarla birgə işlənməsi, ilk növbədə, dövrün tələbi olmuşdur, yəni müəyyən ictimai mühitdə antroponimlərin tərkibinin qanunauyğunluğuna əsaslanmışdır.

Qeyd edək ki, bədii üslubda bəzən titullar satirik ifşa üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilir. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin və M.Ə.Sabirin əsərlərində biz bu halı müşahidə edirik. C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında satirik üslubi vasitələrdən bəhs edən akademik T.İ.Hacıyev yazır ki, yazıçı satirik adları bir qayda olaraq titullarla, rütbələrlə işlədir. Əsl mətləb də bundan ibarətdir ki, bu rütbəlilər, mənsəb sahibləri bəd əməllərin icraçılarıdır. Rütbənin yüsəkliyi ilə əməlin alçaqlığı, titulun hörmətliliyi ilə hərəkətin, xasiyyətin çirkinliyi, eybəcərliyi arasındakı təzad komik, satirik şəraiti müəyyənləşdirir [1, s.104]. Elmi ədəbiyyatda işlənmə məqamına görə titullar iki növə ayrılır: ümumi və xüsusi. Əsl adlarla birlikdə işlənən və antroponimik birləşmə yaradan titullar xüsusi, təkcə işlənən titullar isə ümumi titullar hesab edilir [2, s.99].

İsa Hüseynovun əsərlərində də əsal adlarla işlənən titullar çoxluq təşkil edir. Belə ki, bunlardan bir çoxu əsl türkmənşəli

Ağa. İsa Hüseynovun əsərlərində *ağa* titulu şəxs adı ilə birgə işlənmişdir: *Mahmud ağa bizi hətta Moskvaya, Leninqrada göndərmək istəyirdi ki, təhsilimizi davam etdirək, hərə öz sahəsi üzrə alimlik dərəcəsi alsın* [3, c.2, s.8].

Ağa sözü qədim türk dilində "böyük qardaş" mənasını ifadə etmişdir [4, s.48]. Müasir türk dillərində bu söz daha çox "qardaş, böyük qardaş" mənasında işlənməkdədir. Adətən, bu sözün qədim türk dilində işlənən və indi də dialekt və şivələrimizdə qorunan *ağ-* "qalxmaq, yüksəlmək" feilindən yarandığı ehtimal olunur. *Ağa* sözü çulum tatarlarının dilində "ata", yakut dilində "böyük qardaşın oğlu, əmi", türkmən, karaim, qumuq, qazax və noqay dillərində "böyük qardaş", tatar və lobnor dillərində "əmi, dayı" mənalarında işlənir. Müasir türk dillərində *ağa* sözünün *aka, akka, aqa* variantları da var [5, s.70]. Türk dillərinin fonologiyasının tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, *aka* variantı daha qədimdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında *ağa* sözü həm "qardaş", həm də "başçı, rəhbər" mənalarındadır: *Uruz aydır: "Bərü gəlgil, ağam Qazan"* [6, s.70].

Ağa titulu XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilində "sahibkar, sahib, yiyə" mənasında işlənmişdir. *Sözünün ağası olmaq* ifadəsində də həmin məna mühafizə edilmişdir. Vaxtilə Azərbaycanda varlı şəxslərə *ağa* deyərək müraciət olunmuşdur. Müasir Azərbaycan dilində *ağa* sözünün "seyid" anlamı da var. Hal-hazırda Azərbaycan dilinin cənub dialekt və şivələrində (Təbriz, Ərdəbil) *ağa* sözü müraciət kimi də işlənir.

Atabəy. Yazıçının *"GurÜn"*romanında*Atabəy Cahan Pəhləvan* [7, c.5, s.154], *Atabəy Sultan Şəmsəddin Eldəniz* [7, c.5, s.154], *Atabəy Qızıl Arslan* [7, c.5, s.178]titulları işlənmişdir: *Əmma AtaBəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan qayıdıb körpə Məhəmməd ola bilməz, Şeyx* [7, c.5, s.158]. *Ata+bəy* sözlərinin birləşməsindən yaranan bu titul orta əsrlər Azərbaycan tarixində mühüm titullardan biri olmuşdur. Məlumdur ki, Azərbaycanda orta əsrlərdə ən qüdrətli dövlətlərdən biri Atabəylər dövləti idi. Həmin dövlətin rəhbərləri olan Nüsrəddin Əbu Bəkr, Qızıl Arslan, Şəmsəddin Eldəniz məhz atabəy titulu daşıyırdılar. Hətta Şəmcəddin Eldənizə "*Böyük atabəy*" (*atabəy əl əzəm*) deyilirdi [8, s.40].

Atabəy Səlcuqilər dövlətində şahzadələrin tərbiyəçilərinə verilən ad olmuşdur. Səlcuqilər dövlətindən sonra *atabəy* sözü semantikasını dəyişərək titul bildirməyə başladı.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Xoca. İsa Hüseynovun "GürÜn" romanında *Xoca Ömər* antroponimik birləşməsində *xoca* titulu işlənmişdir: *Vəzirimiz Xoca Ömərlə bahəm Səlcuq səltənəti vəzirlərinin hərəsi bir hökmdara çevrilər, məmləkətdə hərc-mərclik düşər* [7, c.5, s.156]. Azərbaycan folklorunda *xoca* titulu "tacir, bəzirgan" mənasında çox işlədilmişdir. Bu adın lap öncə tacirlərə verilməsi onların müxtəlif ölkələrin hökmdarları arasında elçi rolu oynaması, diplomatik əlaqə yaratmaları, hökmdarların bu və ya digər tapşırığını icra etmələri ehtimal olunur. Bəzən bu titul "düşmən, quldur" mənasında da işlənmişdir" [9, s.169-172].

Bəzi tədqiqatçılar *xoca* sözünü farsmənşəli hesab edirlər [10, s.116]. "Qədim türk lüğəti"ndə də bu söz farsmənşəli verilmişdir [4, s.638]. Biz isə ehtimal edirik ki, *xoca* sözü məhz türk dillərindən fars dilinə keçmiş yüzlərlə türk sözündən biridir. *Xoca* sözündə ilk samit *h* olmuş, məhz fars dilinə keçəndən sonra *h~x* əvəzlənməsi baş vermişdir. F.Rəşidəddin qeyd edir ki, türk dilində yaşlıları "Xoca" adlandırırlar, çünki bu söz ərəb və farsca deyil, məhz türkcədir [11, s.15]. Türk mənşəli *xoca* sözünün ilkin mənası "müdrik, ağıllı, tədbirli adam"dır. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda *qoca* tərkibli şəxs adları var: *Duxa Qoca, Aruz Qoca, İlək Qoca, Uşun Qoca, Qanlu Qoca* və s. [6, s.34-126]. Türk dillərinin fonologiyası üçün *q>x>h* keçidləri səciyyəvi haldır. "Kitabi-Dədə Qorqu" eposunda *qoca* lekseminin "müdrik adam" anlamı ifadə etməsi faktı *qoca, xoca, hoca* sözlərinin mənşəyinin bir olduğunu sübut edir. Məlumdur ki, Türkiyə türkcəsində *koca* "qadının həyat yoldaşı", *hoca* isə "müəllim" anlamlarında işlənməkdədir. Fikrimizcə, həmin sözlər eyni kökün fonetik cəhətdən fərqlənməsi nəticəsində yaranmışdır. Müasir Türkiyə türkcəsində *hoca* "müəllim" sözü bu leksemin qədim "müdrik insan" mənasından yaranmışdır.

Bəy. *Bəy* ən qədim türk sözlərindən biridir. İsa Hüseynovun "GurÜn" romanında *Toğrul bəy* antroponimik birləşməsində bu titulun mənsub olduğu şəxs yüksək təbəqəyə – bəy nəslinə mənsubdur: *Hamınıza məlumdur ki, iyirmi iki il bundan əvvəl, Sultanımız Toğrul bəyin vəfatından sonra məmləkətimiz parçalanmışdı* [7, c.5, s.181].

Ədibin "Qəbiristan" romanında *bəy* titulu həm ümumi, təkcə, həm də xüsusi, adla birlikdə işlənmişdir: *Yoğunluğu, hündürlüyü ilə seçilən oğlan – Cırımağız isə beş addımlıqda durub, "bəy"lərin hamısının eyni cür gülüşünə oxşayan çox pis hırıltı ilə gülürdü* [7, c.5, s.23]; *Gedin orda çalın-oxuyun: "Koroğlunu suya təpər, Gizir oğlu Mustafa bəy* [7, c.5,s.130]. Yazıçının "Cəhənnəm" romanında da *bəy* titulu şəxs adından sonra və müstəqil işlənmişdir: *Sən daha belə çaşqın yaşamayacaqsan, Bəy. Sahibimiz rəhmətə gedəndən sonra mənə dedilər: "Bundan sonra qonağın Bünyad bəy olacaq"* [7, c.5, s .236].

"Qədim türk lüğəti"ndə bu söz *beg* formasında və "hökmdar, rəhbər, knyaz" mənasında verilir [4, s.91]. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da bu titul *bəg* formasında çox geniş şəkildə işlənmişdir: *Bu məhəldə Qalın Oğuz bəgləri yetişdi...Sayılmaqla Oğuz bəgləri tükənsə olmaz; Qazan bəg ordusını, oğlanını-uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndi...* [6, s.49-50]. Güman edirik ki, türk dillərindəki *bay* "zəngin" sözü ilə *bəy* ismi arasında semantik bağlılıq var.

Türk dillərində *bek//beg//beq//bey//big//biy//piq//piy//bi:* variantlarında işlənən *bəy* leksemi karaim, uyğur, tatar, qırğız dillərində "knyaz", soyot, qaqauz, Altay dillərində "ağa, sahibkar", uyğur dialektlərində "rəis" mənalarını ifadə edir. Əksər türk dillərində *bəy* söz titul funksiyası daşıyaraq "tanınmış nəslə məxsus adam, zadəgan" mənasını da bildirir [12, s.97-100].

B.B.Məhərrəmli *bəy* sözü ilə bağlı yazır: "XX əsrin əvvəllərindən etibarən ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində *bəy* isminin titul mənaları itmiş, semantik keçid baş vermişdir. Digər türk dillərində də yeni mənalar yaranmışdır. Çin dilində olan *bi//pi//bo* "hökmdar, ağa" sözü də bu qədim köklə paralellik və homogenlik təşkil edir. Çünki anlautdakı (söz əvvəlindəki) *b//p* əvəzlənməsi türk dillərində də müşahidə edilir" [13, s.300]. Hal-hazırda Azərbaycan dilində *bəy* sözü "kişilərə müraciət kimi" və "evlənən oğlan, gəlinin qarşılığı kimi" işlənməkdədir. Yəni müasir Azərbaycan ədəbi dilində qədim

 ISBN 978-625-7029-51-3

türk sözü olan *bəy* leksemi ilkin titul semantikasını itirmişdir. Lakin şəxs adlarında aktiv işlənməkdədir: Bəybala, Balabəy, Bəylər, Bəyalı, Əlibəy, və s.

Xan. İsaHüseynovun əsərlərində müşahidə edilən türkmənşəli titullardan biri *xan*-dır. Yazıçının əsərlərində xüsusi, əsl adlarla birlikdə işlənmiş *xan* titulu daha çox üstünlük təşkil edir. "Məhşər" romanında nasir bu titulu tez-tez işlədir: *Yer üzünün bir qismində Teymurləng, digər bir qismində Tamerlan adı ilə tanınan Səmərqənd əmiri ilk yürüşlərini başa vurub İranı, Azərbaycanın cənub torpaqlarını, Ərməni və Qaxeti fəth edib, Kür çayı boyunca Azərbaycanın şimalına gəlib, burada gözlənilmədən Şirvanşah İbrahimlə müqavilə bağlayıb Səmərqəndə qayıtmış, səltənətinin düşməni – Qızıl Orda hakimi Toxtamış xanla növbəti vuruşmalardan sonra yeni böyük yürüşə başlayıb bu dəfə Bağdada qədər gedib çıxmış* [14, c.3, s.7]; *Müqaviləyə əsasən, Miranşahın ulusunda – Dərbənddən başlamış Bağdada və Həmədandan Rum sərhədinə qədər, vaxtilə Çingiz xan törəməsi Qazan xan Hülakunun hökmranlıq etdiyi böyük ərazidəki hakimlər arasında təkcə şirvanşaha müstəqil ordu saxlamaq ixtiyarı verilmişdi, vəliəhd Miranşah isə, hakimiyyətə qiyamla gəlmiş İbrahim kimi tədbirli bir adamın Hülaku ərazisi daxilində müstəqilliyinə dözmür, şahla bütün görüşlərində ona açıq-aydın nifrətlə baxıb, sinirli, hətta çılğın danışırdı* [14, c.3, s.19].

İsa Hüseynovun "Qəbiristan" romanında *Fətəli xan Xoyski* antroponimik birləşməsinin tərkibində də *xan* tituluna rast gəlinir: *Həqiqi milli hökumətin lideri Fətəli xan Xoyskinin öldürülməsini bolşeviklərin üstünə yıxıblar* [7, c.5, s.87]. Sənətkar "Məhşər" və "Qəbiristan" romanlarında *Toxtamış xan, Qazan xan, Çingiz xan* kimi antroponimlərin tərkibində *xan* titulunu ən yüksək funksiyada işlətmişdir.

Fikrimizcə, qədim türk dilində işlənən və qohumluq termini olan *kan* "ata" sözü ilə *xan* sözünün etimoloji bağlılığı vardır. Türk dillərinin leksikasında qohumluq bildirən sözlərin sonradan titul anlamı bildirməsi faktları mövcuddur. *Kan//xan* sözü də bu qəbildəndir, yəni qədim türk yazılı qaynaqlarında öncə "ata" anlayışını ifadə edən *kan//xan* sözü sonradan titul kimi də işlənmişdir. Öncə təhlil etdiyimiz *ağa* sözü də əvvəlcə "böyük qardaş" anlamını ifadə etmiş, sonra isə varlı təbəqəyə məxsus titul adı kimi işlənməyə başlamışdır.

Xan titulunun "Qədim türk lüğəti"ndə "hökmdar" mənasında işləndiyi qeyd edilir [4, s.417]. L.N.Qumilyov "Qədim türklər" əsərində göstərir ki, ilk türk xanı Bumın İl-xan titulunu qəbul etmişdi. İl-xan titulunun mənası "xalqların hakimi" deməkdir [15, s.87]. Qaynaqlarımızda *xanlar xanı* titulu da vardır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da oğuz elinin başçısı Bayandur xan *xanlar xanı* titulunu daşıyır.

Bəzi tədqiqatçılar *xan* sözünün *kağan//xaqan* sözündən alındığı ehtimal edirlər [16, s.188]. *Xan* titulu türk mənşəli olub, hal-hazırda arxaikləşmişdir. Bu söz indi yalnız tarixi mənbələrdə və ədəbi əsərlərdə titul kimi işlənir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *xan* sözü tarixizmə çevrilmişdir.

Xatun. Yazıçının "GurÜn" romanında *Möminə Xatun* [7, c.5, s.177], *İnanc Xatun* [7, c.5, s.156], *Qutayba Xatun* [7, c.5, s.205] antroponimləri işlənmişdir: *Əxinin bir baxışla gördüyü ilan zəhəri altı ilə təmizləndi və mən İnanc Xatunla yalnız altı illik təcriddən sonra evləndim* [7, c.5, s.182]. İsa Hüseynovun əsərlərində işlədilən *Burla Xatun, İnanc xatun* antroponimlərində "Kitabi-Dədə Qorqud"un izlərinə rast gəlinir: *Boyı uzun Burla xatun oğlunun yamacına gəldi* [6, s.47]. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında *xatun*,əsasən,"xan arvadı" mənasındadır: *Bir ağzı dualının alqışilə Allah-təala bir əyal verdi. Xatunı hamilə oldu* [6, s.35]. Eyni zamanda dastanda *xatun* sözü "qadın" anlamında da işlənmişdir: *Qısırca yengə derlər, bir xatun vardı* [6, s.54]. Bu fakt bir daha sübut edir ki, *qadın* sözü ilə *xatın*, *xatun* sözünün mənşəyi birdir. Qədim türk dilində *qatun* "xanım, əsilzadə nəsildən olan qadın" mənasını ifadə etmişdir [4, s.436]. Ə.V.Tanrıverdinin fikrinə görə,"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən Burla xatın adı – atası Bayandır xanın adına uyğunlaşdırılmışdır [17, s.91].

B.B.Məhərrəmli *qadın* sözünün ilkin variantının *kat* olduğunu qeyd etmişdir. Çünki bəzi türk dillərində *kat* kökü "qadın" mənasında işlənməkdədir [13, s.309]. Türk etimoloqu

 ISBN 978-625-7029-51-3

T.Gülensoy türk dillərindəki *hatun, katun* sözünü **ka* "qohumluq bildirən söz"lə+*tun* şəkilçisinin birləşməsindən yarandığını ehtimal edir [18, c.1, s.405]. Fikrimizcə, T.Gülensoyun ehtimalı inandırıcıdır.

Bildiyimiz kimi, *xatın* titulu türk xalqlarında, eləcə də Azərbaycan xalqının ictimai həyatında qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur. Belə ki, qədim oğuz elində qadınlara *xatun/xatın* deyə müraciət olunurdu. A.M.Paşayev vurğulayır ki, müxtəlif lüğət və tədqiqat əsərlərində *xatun* və *xatın*kimi yazılan bu titul "hökmdar arvadı" kimi şərh olunur. Türk sözü olan *qadın* fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *xatun* ("xatın") şəklinə düşmüşdür: *Turan Xatun, Burla Xatın, Selcan Xatun* və s. [19, s.185-186]. Qeyd edək ki, türk dillərində "çay" mənasında işlənən *katun* sözü də var.

Xatun sözünə orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrindən "Əsrarnamə"də (XV əsr) "qadın", "Şeyx Səfi təzkirəsi"ndə (XVI əsr) "qadın","arvad","xanım"mənalarında təsadüf edilir [20, s.248]. T.İ.Hacıyev yazır: "*Qadın* və *bəy* sözləri təyin mövqeyində cıxış edərkən bu gün üçün arxaikləşmiş *qadın* titulunun cəmiyyətdə kişilərə aid bəy rütbəsi səviyyəsində olması muəyyənləşir" [21, s.154]. *Qadın ana, bəy baba* ifadələri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında titul kimi işlənmişdir:*Qara gözdən acı yaşın dökdürdinmi? Qadın ana, bəg baba "deyü bozlatdınmı? – dedi* [22, s.97]; *Qoy bəni, qadın ana, çəngələ ursunlar* [6, s.47].

Beləliklə, "Dədə Qorqud" dastanında *qadın* sözü *xatun* sözü iləparalel olaraq eyni mənanı ifadə edir. F.R.Xalıqov qeyd edir ki, bu sözün tarixən keçdiyi yolu izləməklə vaxtilə "od yiyəsi", "ocaq sahibi" mənalı leksik vahidin sonralar "göl, çay" və ən nəhayət, "qadın" məzmunu kəsb etməsinin uzun bir tarixi prosesin nəticəsi olduğu, tarixin çox qədim dövrləri ilə səsləşməsi qənaətinə gəlmək olar. O həmçinin bu leksik vahidin tarixən *xatın/xatun* formasından *xanım*, *qadın* formasına doğru inkişaf yolu keçdiyini göstərir [23, s.36]. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *xatın* sözü "arvad, qadın" mənalarında işlənməkdədir [24, s.239]. Dialektlərimizdə "qadın, arvad" mənalarında *xatınşı* sözü də var [25, s.217]. Təbii ki, türk xalqlarınınetnoqrafik təfəkküründə qadının "ocaq sahibi, ailənin dirəyi" olması danılmaz faktdır.

Yazıçının "Məhşər" və "GürÜn" romanları tarixi mövzularda olduğuna görə, titullar həmin əsərlərdə daha çox işlənmişdir. Faktlardan da göründüyü kimi onun istifadə etdiyititullarAzərbaycan dilinin onomastik layının özünəməxsusluğunu və zənginliyini isbat edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hacıyev T.İ. Satira dili. Bakı: ADU nəşri, 1975, 178 s.
2. Paşayev A.M. Azərbaycan şəxs adları. Bakı: Maarif, 1996, 205 s.
3. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, II c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 432 s.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
5. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974, 777 с.
6. Kitabi - Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
7. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə , V c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 480 s.
8. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
9.Ağayeva F.M., Əsgərova G.N., Ağayev P.Y. Azərbaycan folklor antroponimikası. Bakı: Maarif, 1997, 216 s.
10. Рассудова Р.Я. Термин хожа в топонимии Средней Азии // Ономастика Средней Азии. М.: Наука, 1978, с. 115-128
11. F. Rəşidəddin Oğuznamə. Bakı: Azərnəşr, 1992, 72 s.

 ISBN 978-625-7029-51-3

12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”). М.: Наука, 1978, 349 с.
13. Məhərrəmli B.B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 400 s.
14. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cilddə, III c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 304 s.
15. Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
16. Aydın Abi A. Şəxs adları lüğəti. Bakı: Çıraq, 2002, 400 s.
17. Tanrıverdi Ə.V. “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxsadları. Bakı: Elm, 2000, 158 s.
18. Gülensoy T. Türkiye türkçesindeki türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. I-II c. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, I c., 608 s.; II c., 596 s.
19. Paşa A.M. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı: Maarif, 1997, 255 s.
20. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348s.
21. Hacıyev T.İ. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 213 s.
22. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanı. Bakı: Elm, 1999, 168 s.
23. Xalıqov F.R. Folklor onomastikası. Bakı: Elm, 1998, 138 s.
24. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. 2 cilddə, I c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 373 s.
25. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Сумгаитский Государственный Университет
Сумгаит, Азербайджан

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: титул, ходжабек, антропонимическое соединение, тюркское происхождение.

Титулы, как известно, в Азербайджане существовали издавна. В свое время титулы присваивались по должности занимаемым в обществе, по спецальному положению, которое определялось и соответствовало их должности.

В Азербайджане вразличные времена использовались названия титулов таких как: ага, хан, везирь, бек, ханум, атабек, староста, наиб, судья, господин, сельский староста, адвокат, солтан, эмир, шах, мирза, гаджи, дервиш, эфенди, гази (герой), кербелаи, падишах, евнух, есаул, халиф, пророк, сейид, паша, мешеди и др. Некоторые названия титулов употребляются в современном языке в знак уважения, в форме обращения например (ханум, бек), а некоторые из них вышли из употребления и превратились в архаизмы и истории В данной статье, с точки зрения лингвистики, исследуются некоторые названия титулов с тюркояычным происхождением, которые употребляются в произведениях Исы Гусейнова.

THE LINGUISTIC ANALYSIS OF SOME TITLES WITH TURKIC ORIGINS ISA HUSEYNOV'S NOVELS

Sumgait State University
Sumgait, Azerbaijan

SUMMARY

Key words: title, hoca, bey, antroponimic combination, Turkic origin.

As we know titles have been existing in Azerbaijan since very ancient periods and they were created in accordans with people's determind duties, social positions in the society. In Azerbaijani language various titles such as aga, khan, vizir, khatun, atabey, darga, naib, divanbeyi, sultan, amir, shah, etc. were used in different priods. One part of thee titles still used in the modern language for applying smb (such of kanum, bey), others have lost their original meaning and turned into arc have words. Our article is wsearching the titles with Turkic origins used in the language of Isa Huseynov's novels.

 ISBN 978-625-7029-51-3

TEKNOLOJİ KARŞISINDA İNSANIN VAROLUŞ ÇIKMAZI

THE DILEMMA OF EXISTENCE OF MAN IN THE FACE OF TECHNOLOGY

A. Kadir ÇÜÇEN[1]

İnsan varlığının amacı, evrene hâkim olmak için onun gizemini ve sırlarını çözmektir. Bu görüş, Bacon, Descartes, Galileo gibi Modern Çağın bilim insanı ve felsefecilerinin çabaları sonucu modern felsefe ile başlayan bir akımdır. Doğaya egemen olmanın doğurduğu özgürlük, insanın doğanın yasalarını bilmesine bağlıdır. Doğa yasalarını bilmek, insanı doğaya karşı daha fazla özgür ve bağımsız kılar. Bu entelektüel yönelim, insanın saf bilgisini bilim; bu saf bilginin pratik alana uygulanmasını da teknoloji diye adlandırır.

Modern felsefenin, 18. yüzyıl aydınlanma felsefesinin ve hatta günümüzdeki bazı felsefelerin bilim ve teknoloji anlayışı insanı özgürleştirmeden çok, onu esir etmiş ve doğal yaşamından koparark onu köksüzleştirmiştir. Özellikle çağımızda yapay zeka ve robotik gelişmeler, insana gereksinim var mı sorununu da tartışmaya açmıştır. Teknoloji karşısında insanın konumu, değeri, rolü ve amacı yeniden sorgulanmaktadır. Çünkü kendine ve doğaya yabancılaşan insan, artık düşünemez hale geldiği gibi, birçok değerini de kaybetmiştir.

Bu bildirinin amacı, bilim, teknoloji, yapay zeka ve değişen değerler karşısında insanın varoluş sorununa değinerek, insanın 21. yüzyıldaki konumunu tartışmaya açmaktır. Bu nedenle bilim ve teknoloji analizi ve eleştirisi yaparak, insanın kendini yeniden varlığa çıkarması, varoluşçu bir yaklaşımla irdelenecektir.

Anahtar terimler. İnsan, varoluş, bilim ve teknoloji

The purpose of human existence is to find and solve its mystery and secrets to dominate the universe. This view is a trend that began with modern philosophy as a result of the efforts of scientists and philosophers of the Modern Age such as Bacon, Descartes and Galileo. The

[1] Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

 ISBN 978-625-7029-51-3

freedom of being dominated by nature depends on the knowledge of the laws of nature. Knowing the laws of nature makes man more free and independent of nature. This intellectual orientation calls the pure knowledge of man as science and the application of this pure knowledge to the practical field as technology.

The understanding of science and technology of modern philosophy, 18th century enlightenment philosophy, and even some of today's philosophies has enslaved and rooted it by detaching it from its natural life rather than liberating it. Especially in our age, artificial intelligence and robotic developments have led to the question of whether human beings are needed. The position, value, role and purpose of human beings are questioned again. Because, alienated from himself and nature, men have lost many values as they can no longer think.

The aim of this paper is to discuss the existence of human in the face of science, technology, artificial intelligence and changing values, and to open the discussion of human position in the 21st century. For this reason, the re-existence of human beings by making science and technology analysis and criticism will be examined with an existentialist approach.

Key words. Human, existence, science and technology

Modern felsefenin, 18. yy. aydınlanma felsefesinin ve hatta günümüzdeki bazı felsefelerin bilim ve teknoloji anlayışı insanı özgürleştirmeden çok, onu esir etmiş ve doğal yaşamından koparak onu köksüzleştirmiştir. "...tekniğin, insanı hep daha çok topraktan koparması, orada köksüzleştirmesi... Artık atom bombasına ihtiyacımız yok, insanın köksüzleşmesi şimdiden burada. Artık düpedüz teknik koşullarda yaşıyoruz"[2] diyen Heidegger'in bu düşünceleri ışığında ve diğer fenomenoloji ve hermeneutik geleneğe bağlı olan düşünürler çerçevesinde, bilimi ve teknolojiyi fenomenolojik ve hermeneutik açıdan ele alıp yorumlamak istiyorum. Böylece bilimin ve teknolojinin ontolojik, epistemolojik ve etik

[2] *Prof. Heidegger'e 1933'te neler oldu?,* çeviren Turhan Ilgaz, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993, s. 28.

 ISBN 978-625-7029-51-3

boyutlarının farklı bir açıdan irdelenebileceğini ve bu yaklaşım da insanın yazgısı olan çerçevelenmekten kurtuluşunu ve onun çerçevelenmeye meydan okuması sonucu, kendi varlığını açığa çıkarmasını getirecektir. İlk önce, Husserl'in modern bilim eleştirisini 1938'de bitirdiği ve bastırdığı *Avrupa Bilimlerinin Krizi ve Transendental Fenomenoloji* adlı yapıtını temel alarak, Husserl'in modern bilim eleştirisinde Galileo örneğini ve fenomonolojik bilim anlayışı yorumlanacaktır.[3] İkinci olarak, Heidegger'in bilim ve teknoloji yorumu verilerek fenomenolojinin bilimi nasıl anladığı yorumlanacaktır. Son bölümde, Hans-Georg Gadamer'in *Hakikat ve Metot* (*Truth and Method,* 1960) adlı eserindeki deney yorumunu özellikle de Bacon eleştirisini ve deneyin hermeneutik yorumu açıklanacaktır.[4]

İnsan aklının sınırlarını ve sorunlarını inceleyerek epistemolojik ve kuramsal felsefe üretmeye çalışan 18.yy Aydınlanma çağı, metafiziğin bilimsel bilgi olmadığını öne sürdü. Aklın, sonsuz, mutlak, zaman dışı ve koşulsuz olarak anlaşıldığını ileri süren Husserl, bunun sonucunda da evrensel felsefe arayışının ortaya çıktığını ileri sürer. Böylece, doğa bilimlerindeki evrensellik felsefeye taşınmak istenmiştir. Bu arayış, metafiziğin yerinin ve durumunun yeniden belirlenmesi, Modern Çağ'ın en önemli özelliğidir. Husserl'e göre, Modern Çağ'ın düalizmi ise fiziksel nesnellik ve aşkın öznelcilik arasındadır. Husserl tüm bu belirlemelerden sonra Avrupa bilimlerindeki krizin temelinde, Rönesans düşüncesinin ve dönemin en önemli bilim adamı olan Galileocu bilim anlayışının olduğunu ileri sürer. O hâlde, Husserl'in modern bilimlere kaynaklık yapan Galileo'nun düşüncesinde gördüğü şey nedir? Bilimlere temel olan düşünce, matematizasyon yaparak bilimde evrenselliği yakalamaktır. Her şeyden önce Galileo'nun doğayı ve evreni matematikleştirmesi ve idealleştirmesi düşüncesinde, Platoncu rasyonalizm yatmaktadır.

Husserl, Galileo'nun tüme varımı bir hipotez olarak değil de matematik ve geometride

[3] Husserl'in *Avrupa Bilimlerinin Krizi ve Transendental Fenomenoloji* adlı kitabındaki bilim ve felsefe görüşleri burada çok genel olarak özetlenerek verilmeye çalışıldı.

[4] Bu çalışma yazdığım *Martin Heidegger: Varlık ve Zaman* (2015) Sentez Yayıncılık, 5. Baskı, Bursa adlı eserimden özetlenerek alınarak üretilmiştir.

 ISBN 978-625-7029-51-3

olduğu gibi fizikte de bir kesinlik içinde almasını eleştirir. Çünkü bu anlayış sonucunda tekil nedenselliklerin tüme varım yoluyla ve matematikleşerek doğanın evrensel yasaları olurken, yaşam dünyasının (*life-world*) tekil nedenselliği göz ardı edildi. Burada öne sürülen önemli bir sav vardır. idealleşen dünya ve yaşam-dünyası anlayışı. İdealleşen ve matematikleşen dünyada, evrensel ideal nedensellik her şeyi kapsayan bir ideal sonsuzluk hâline geldi.[5] Ölçülebilir olgular ve veriler kendilerini matematik formüllerde gösterdiler.

Husserl'e göre, yaşam-dünyası insan için her zaman bilimden önce vardır. Bilimler yaşam-dünyası üzerinde kurulmuştur. Bu nedenle de, ilkece sezgisel olanın tümelliği yaşam-dünyasıdır. Yaşam-dünyası, Galileo'nun dünyasından çok farklıdır. Yaşama-dünyası, algılanamayan teorik ve mantıksal öznellik taşımaktadır. Buna karşılık, Galileo'nun dünyası nesnelliğini matematiksel formüller üzerine kurmuştur. Yaşam-dünyası orijinal ve kendi kendinin kanıtıdır. Yaşam dünyası Kantçı söylemle kendinde-şeydir. Böylece nesnel ve matematikleşen dünyanın temelinde de yaşam dünyası vardır. Çünkü yaşam-dünyası a priori verilendir. Yaşam-dünyası problemin bir parçası değildir. Fakat felsefenin genel problemidir. Ne matematik ne de mantık doğa bilimlerinde olduğu gibi yaşam-dünyasını nesnel verebilir.

Heidegger'in teknoloji felsefesi, Modern felsefenin teknik kavramının eleştirisine ve Antik Yunan'ın *techné* kavramına dayanmaktadır. Descartes'la başlayan özne temelli felsefelerin amacı, doğaya egemen olarak onda mevcut olan yasaları bilmekti. Doğaya egemen olma ve onun yasalarını bilme isteği, öznenin kendini apaçık bilmesi üzerine temellendi. Özne, varlığının kesinliğini ve apaçıklığını kendisi üzerine düşünen varlık olmasında buldu. Böylece her şey öznenin düşüncesinin içerikleriyle kesinleşti. *Cogito* her şeyi kendi tasarımı olarak ortaya çıkarmaktadır. Modern felsefe ve bilim, öznenin her şeyi kendisine göründüğü gibi inşa etmesi üzerine kurulmuştur. Bu nedenle, bilgi ve bilim her şeyi anlayan ve açıklayan durumuna yükselmiştir. Gerçekliği kendi düşünce içeriklerine göre belirleyen Modern Çağ felsefecileri, özne metafiziğinin veya özne merkeziyetçiliğinin içine düştüler. Heidegger,

[5] Çüçen, A. Kadir (2015) *Martin Heidegger: Varlık ve Zaman*, Sentez Yayıncılık, 5. Baskı, Bursa. S. 165.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Descartes'la başlayan özne merkeziyetçiliğinin modern bilimi ve teknolojiyi de belirlediğini ileri sürmektedir.

Heidegger'e göre, Yunanlılar, Varlık'ı dolayımsızca, yani doğrudan kavrayan bir deneyimle açığa çıkardılar. Onlar için Varlık, açığa çıkmanın bir tarzı, mevcut olanın kendisini göstermesi, üstünü açması ve öne çıkmasıdır. Açığa çıkma, *physis*'tir. *Physis*'in açığa çıkması ancak üstü örtük olanın veya açık olmayanın kendisini açmasıyla olanaklıdır.[6] Açık olmayandan veya üstü kapalı olandan açık hâle geçme *poiesis*'tir. *Physis* ve *poiesis*'in kendini öne çıkarma tarzlarından biri de *techné*'dir. Fakat Yunanlılar için *techné* yalnızca el becerisi ve sanatlar değil, aynı zamanda düşünmedir de. Çünkü düşünme olarak *techné*, Varlık'ın açık olmayan durumdan açık olan duruma, mevcut olmayan durumdan mevcut olana, gizemli olandan açık olana yükselme tarzıdır.

Bilim ve teknoloji, bir insan ürünü olarak insanın yani öznenin inşasından başka bir şey değildir. Modern bilim varolanı veya Varlık'ı açığa çıkarmaya izin vermez, onun nasıl olması gerektiğini söyler veya belirler. Modern bilim ve teknoloji Varlık'ı düşünmez, o, tarihsel ve doğal olanı nedensellik ilişkisi içinde nesnellik ilkesiyle kurgular. Artık bilim ve teknoloji, Varlık'ın açığa çıkma tarzı olmaktan çok, onu egemenlik altına alma, belirleme ve düzene sokma çabası hâline gelmiştir. Böylece bilim ve *techné* orijinal anlamını yitirmiş, çerçevelemenin esiri olmuştur. Fakat Heidegger'e göre, bilimin ve *techné*'nin bu anlamı yine de Varlık'ın kendisini kendisi olmayan olarak açığa vurma hâlidir.

Batı biliminde ve tekniğinde *techné* kendi gizemini **meydan okuma** şeklinde açmıştır, çünkü Batı bilimi, doğaya ve insanın kendisine karşı bir meydan okuması, mücadele etmesi, egemenlik kurması ve hakim olması türünde Varlık'ın gizemini açma çabasından başka bir şey değildir. Modern Çağ'la birlikte insan bilen özne olarak her şeye saldıran, başkaldıran, meydan okuyan, hükmeden ve değiştiren olarak kendini açmayı ve aşmayı denemiştir. Bu nedenle olguları ve nesneleri kendilerinde olduğu gibi değil, bilen özne olarak meydan

[6] *A.g.e.*, s. 178.

 ISBN 978-625-7029-51-3

okuyan insanın onları nasıl görmek istediğine bağlı olarak gizemleri açılmıştır. Böylece her şey insanın denetimi ve hakimiyeti altında belirlenmiş ve var edilmiştir. Var olanların gizemini ve üstünü açma hakimiyetini elinde bulunduran insan, onları nesneleştirerek, bilimin ölçülebilir öğeleri hâline getirmiştir. Heidegger'e göre bu düşüncenin baş mimarı da Descartes'tır.[7]

Heidegger'e göre, çağımızda insan, modern bilim ve teknolojinin çerçevelemesinden kurtularak hem kendi varlığına hem de Varlık'a dönmelidir. Her ikisini de dolayımsız olarak anlamalı ve kavramalıdır. Bu nedenle insan, tekniğin özünü anlamanın yanı sıra tekniğin esiri olmaktan kendini kurtarmalıdır. Bunun yolu da kendi varlığının gizemini nasıl açacağını bilmesidir. Gizemini açmak ancak Varlık'ın özgürlüğüne bağlıdır. Özgürlük, Varlık'ın yazgısıdır veya kaderidir. Ondan kaçamaz. Çerçevelemek üstünü açmanın bir tarzı olarak Varlık'ın özgürlüğü ve kaderidir. Fakat çerçeveleme bu anlamıyla insanın bildiği tüm tehlike-lerden daha tehlikelidir. Çünkü özgürlüğün bir tarzı olarak çerçevelemenin özü, Varlık'ı unutmayı içerdiğinden o aynı zamanda tehlikeli olandır da. Çerçevelemek, Varlık'ı bir düzene, bir sisteme, el-altına veya önümüzde-hazır-nesnelere dönüştürdüğü için bir tür üstünü örtme, unutturma ve kapatma işlevine de sahiptir.

Her ne kadar tehlike varsa da, Heidegger'e göre, kurtarıcı veya koruyucu güç de vardır. Bu nedenle modern *techné* hem tehlikeyi hem de kurtarıcı gücü içinde saklı tutan Varlık'ın üstünü açma tarzıdır. Böylece, *techné* kendi içinde tehlikeden kurtarabilecek güce de sahiptir. *Techné'*den uzaklaşmak yerine onun özünü bulup çıkarmak gerekir. Onun asıl özüne geri giderek, Varlık'ın dolaysız açılımını gerçekleştirmek gerekir. Bu ancak insanın kendi varlığında Varlık'ın dolayımsız gizemini açmasıyla olanaklıdır.[8]

[7] *A.g.e.*, s. 179.
[8] *A.g.e.*, s. 180.

December 16-19, 2019 Baku, Azerbaijan ISBN 978-625-7029-51-3

Sonuç

Modern Çağ'la başlayan insan ve Varlık yabancılaşması Heidegger'e göre ancak insan ve Varlık'ın birbirine yaklaştığı ve birlikte olduğu olagelme ile aşılabilir. Olagelme Antik Yunan'ın dolayımsız düşünen filozofları tarafından bilinmekteydi, fakat Platon'la başlayan Batı metafiziği bu birlikteliğin üstünü örterek unutulmasına yol açtı. Modern felsefe düalizmle bu ayrılığı meşrulaştırdı. Felsefenin ve teknolojinin amacı, insan ve Varlık'ın birlikteliğinin dolayımsız düşünülmesini yeniden sağlamak olmalıdır.

Modern felsefe ile başlayan kesinlik, güvenirlik, doğruluk ve gerçeklik arayışı, mekanik bir evren tasarımına giden bilimsel anlayışın önünü de açmıştır. Böylece Orta Çağın Tanrı devleti ve yer merkezli evren anlayışı, Rönesansla başlayan değişim süreciyle insan merkezli yeryüzü devleti ve Güneş merkezli bir evren anlayışına doğru büyük bir değişim göstermiştir. Aynı zamanda niteliksel ve metafiziğe dayalı bilgi ve bilim anlayışları, matematiksel fiziğin niceliksel söylemi ile yer değiştirmiştir. Descartes'in *cogito*su kesinliğin sağlandığı özne konumuna yükselmiştir. Zihin ve beden düalizmi ile Kartezyen tartışma töz problemini yeniden felsefenin konusu yapmıştır. Tüm bu değişim ve gelişimle birlikte Kartezyen özne, artık hesaplayan, tasarlayan ve kesinlik arayan bir düşüncenin peşinde bilgi üretmeye başlamıştır. Aydınlanmanın akılcılığı, On dokuzuncu yüzyılın –izmleri, günümüz insanını hem kendine hem de doğaya yabancılaştırmıştır.

Yirminci yüzyılın ilk yarısı ile birlikte varoluşu öne çıkartan felsefecilerin etkisi ile insan tekrar felsefenin konusu olmuştur. Çünkü düşünen insan artık kaybolmuş ve kendisi olmayan bir yaşam ile sürünün bir üyesi olmuştur. Hesaplayan insan, her şeyi meta haline getirdiği gibi, insanı hatta kendi varlığını bile metalaştırmıştır. Bilim ve teknoloji karşısında otantik varoluşunu kaybeden insan, onu tekrar bulma, arama ve oluşturma çabası içine girmiştir.

Modern bilimin karşısına post modern yaklaşımların bilim eleştirisi dikilerek, bilim ve teknolojinin geldiği son durum karşısında insanın durumunu yeniden sorgulaması gerektiğini

 ISBN 978-625-7029-51-3

öne sürmüştür. Ussal, bilimsel ve teknik insanın, nasıl sanallaştığını ve küreselleşme ile tek tip insan modeline dönüştüğü varsayımı ile, post modern anlayış, modern olan her şeyi sorgulamaya başladı. Modern bilim ve teknolojinin arkasında ne vardı? İşte bu soru çerçevesinde çağımızın insanı kendini yeniden tanımlama ve anlama çabasına girdi.

İnsan merkezli yaklaşımların terk edilmesi gerektiği düşüncesiyle, doğa merkezli bir yaklaşımın çözüm olup olamayacağı tartışması ile çevre felsefesi, insan hakları, etik ilkeler ve değer konuları tartışmaya açıldı. Köklü ve devrimsel bir dönüş ile ancak insan, tekrar kendi olabilirdi. Böylece post modern dönem tüm metafizik ve soyut anlatıların yıkıldığı bir sürecin doğmasına neden oldu. İnsan, bilim ve teknoloji karşısında varoluş çıkmazını aşma girişimleri sanat ve kültür etkinliklerinde bulmayı amaçladı. Sanatın özgürleştirici yanı ile varoluşunu gerçekleştirmeye çalışan çağımızın insanı, kendi olma yolunda bir başlangıcı deneyimleme isteği ile Varlığını açmaya çalışmaktadır.

Kaynakça

Çüçen, A. Kadir. (1994) "İnsan, Bilim ve Teknoloji", *Dergah*, Ekim.

Çüçen, A. Kadir (2015) Martin Heidegger: Varlık ve Zaman, Sentez Yayıncılık, 5. Baskı, Bursa.

Heidegger, Martin. (1996) *Varlık ve Zaman, (Being and Time)*, trans. by J. Stanba-ugh, New York: State University of New York Press ve (1962) *Being and Time*, trans. by John Macquarrie and Edward Robinson, New York: Harper and Row, Publ. Türkçe çeviri: Aziz Yardımlı, İdea Yayın-ları, İstanbul 2004 ve Kaan Öktem, Agora Kitaplığı, 2011.

Heidegger, Martin. (1993) *Prof. Heidegger'e 1933'te Neler Oldu?* Çeviren Turhan Ilgaz, İstanbul: Y. K. Y.

Husserl, Edmund. (1970) *The Crisis of Europeon Sciences and Transcendental Phenomenology*, general editor John Wild, Evanston: Northwestern University.

 ISBN 978-625-7029-51-3

BİR REKREASYONEL PAZARLAMA FAALİYETİ OLARAK KÖROĞLU DAĞI ZİRVE YÜRÜYÜŞÜNÜN DOĞA VE KÜLTÜR TURİZMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF KÖROĞLU MOUNTAIN SUMMIT WALKING AS A RECREATIONAL MARKETING ACTIVITY IN TERMS OF NATURE AND CULTURAL TOURISM

Tuğçe ÜNER[1]
[1]Öğr. Gör. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Seben İzzet Baysal MYO, İş Sağlığı ve Güvenliği Bölümü, Seben,
BOLU - TÜRKİYE
orcid.org/0000-0002-4150-5924
Aybike Tuba ÖZDEN[2]
[2]Öğr. Gör. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Samsun Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, İlkadım,
SAMSUN - TÜRKİYE
orcid.org/0000-0002-3133-3620

ÖZET

Karadeniz Bölgesi'nde kıyı turizmi çok gelişemediği için turizmin gelişebilmesi adına alternatif turizm faaliyetlerinden faydalanılmıştır. Karadeniz Bölgesi'nde alternatif turizm faaliyetleri olarak çok geniş ormanların ve yüksek dağların varlığı turizmin bu yönde gelişmesi için fırsat sağlamaktadır. Bolu'nun doğal güzellikleri, zengin bitki örtüsü ve tabiatı, özellikle yoğun iş temposundan ve kalabalık şehirlerden kaçan turistlerin ilgi odağı olmuştur.

Bolu, alternatif turizm açısından değerlendirilmesi gereken stratejik bir konumdadır. Bolu'nun, Türkiye'nin en büyük iki ili olan İstanbul ve Ankara arasında ve yakın mesafede olması onu cazibe merkezi hale getirmektedir. Bolu, denize kıyısı olmayıp doğal güzellikleri ile ön plana çıkan ve birçok turizm çeşidinin uygulanabileceği ender illerdendir. Konumu ve turizm çeşitliliği Bolu'yu yerli ve yabancı turistlerin kış turizmi, spor turizmi, termal turizm, doğa turizmi, yayla turizmi, kültür turizmi,

 ISBN 978-625-7029-51-3

ekoturizm vb. açısından ziyaret ettikleri önemli bir yer haline getirmiştir.

Çalışmada, doğa ve kültür turizmi kapsamında, Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşü ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı, turizm alanında gelişmeye açık olan Bolu'nun sahip olduğu doğal güzelliklerin rekreasyonel pazarlama çatısı altında incelenmesi ve Köroğlu Dağı'na tırmanma faaliyetinin doğa ve kültür turizmi açısından değerlendirilmesini sağlamaktır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme formu yaklaşımı yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada bu rekreasyon faaliyetinin gerçekleşmesinin önemi ayrıntılı bir şekilde incelenmekte ve Köroğlu ile bağdaştırılan Bolu'da turizmin rekreasyonel pazarlama kapsamında önemli rollerden birini üstlendiği vurgulanmaktadır. Köroğlu Zirvesine tırmanış etkinliğinin tanıtılması, doğa ve kültür turizmi uygulamaları Bolu halkının katılımı, destekler ve Bolu dışından gelen turistler açısından incelenmiştir.

Sonuç olarak bu rekreasyon faaliyetinin yeterli ve yetersiz olduğu yönler incelenerek çözüm önerileri sunulmuştur. Araştırmanın rekreasyonel pazarlama çatısı altında doğa ve kültür turizmini inceleyen diğer araştırmacılara da ışık tutacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Pazarlama, Turizm, Rekreasyon*

ABSTRACT

Although coastal tourism in the Black Sea region does not develop much for these reasons, alternative methods like other regions have been utilized for the development of tourism. The existence of vast forests and high mountains as alternative tourism activities in the Black Sea region provides an opportunity for tourism to develop in this direction. Natural beauties, vegetation and nature have made people the center of attention especially for the tourists fleeing from busy business tempo and crowded cities.

Bolu is in a strategic position that should be evaluated in terms of alternative tourism. It is one of the rare provinces where there are many types of tourism that can be practiced.

In this study, within the scope of nature and sports tourism, Köroğlu Summit March is discussed. The aim of the study is to

examine the traditionalization and importance of climbing the Köroğlu Mountain, a 2499-meter volcanic mountain that is regularly made every year, with the introduction of the natural beauties of Bolu, which is a place open to development in tourism. Semi-structured interview form approach were used as qualitative research methods. In this study, the importance of the realization of this recreation activity is examined in detail and it is emphasized that it plays an important role in tourism activity marketing in Bolu, which is associated with Köroğlu.
The introduction of this event, the participation of the people of Bolu, the support and the recreational activities in terms of sufficient and insufficient in terms of tourists coming from outside Bolu, solutions were proposed. It is thought that the research will shed light on other researchers who study nature and cultural tourism under the umbrella of recreational marketing.

Key Words: *Marketing, Tourism, Recreation*

1. GİRİŞ

Ülkemizde turizm faaliyetleri denilince akla ilk Marmara, Akdeniz ve Ege Bölgesi'ndeki faaliyetler gelirken, şu an ise ülkemizde daha önce de var olan doğal güzelliklerin turistik ürün olarak kullanılabilmesi mümkündür. Bu turistik ürünler hem sportif hem de kültürel faaliyet olarak ön plana çıkarılabilecek birçok etkinliği kapsamaktadır.

En popüler tatiller güneş-deniz-kum içeren tatillerdir (Özgüç, 1998, s. 63). Bu yüzden özellikle Akdeniz ve Ege Bölgesi'nde iklimin ve coğrafi yapının da katkısıyla kıyı turizmi yapılabilecek bölgeler pazarın önemli bir kısmını elinde tutmaktadır. Karadeniz Bölgesi'ne baktığımızda kıyı turizminin gelişmemesindeki temel nedenler şöyle sıralanabilir: Dağların yüksekliği, sürekli yağış alması (iklimi), denizin diğer bölgelere göre daha soğuk olması, aniden derinleşmesi, girdapların varlığı, dalgalı olması, plaj alanlarının yeterli olmaması, yöre halkının plaj kültürüne hazır olmaması ve ulaşım zorlukları sayılabilir. Karadeniz Bölgesi'nde kıyı turizminin bu nedenlerle çok gelişmemesine rağmen turizmin gelişebilmesi için diğer bölgeler gibi alternatif yöntemlerden faydalanılmıştır.

ISBN 978-625-7029-51-3

Teknolojik yeniliklerle birlikte tüketiciler bilgiye daha kolay ulaşabilmekte ve rutin olarak tercih ettikleri satın alma kararlarından uzaklaşarak bireysel ilgilerini tatmin edecek yenilikler denemeye ve öğrenmeye başlamışlardır. Böylece daha önce hiç yaşamadıkları deneyimleri tatmakta ve kitle turizminin yanında farklı tercihler olduğunu da araştırıp görebilmektedirler.

Karadeniz Bölgesi'nde alternatif turizm faaliyetleri olarak çok geniş ormanların ve yüksek dağların varlığı turizmin bu yönde gelişmesi için fırsat sağlamaktadır. Doğal güzellikleri, bitki örtüsü, tabiatı özellikle yoğun iş temposundan ve kalabalık şehirlerden kaçan turistlerin ilgi odağı yapmaktadır. Bolu, alternatif turizm açısından değerlendirilmesi gereken stratejik bir konumdadır. Denize kıyısı olmayıp doğal güzellikleri ile ön plana çıkan ve birçok turizm çeşidinin uygulanabileceği ender illerdendir. Bolu'da yapılabilecek alternatif turizm çeşitlerinin arasında kış turizmi, gençlik turizmi, inanç turizmi, sağlık turizmi, termal turizm, kuş gözlemciliği, ekoturizm, yayla turizmi, av turizmi, yamaç paraşütü turizmi, sportif olta balıkçılığı turizmi, dağ ve doğa yürüyüşü, kültür turizmi, kongre ve toplantı turizmi, bisiklet turizmi, kamp ve karavan turizmi, bitki inceleme, yaban hayatı, atlı doğa yürüyüşü vb. bulunmaktadır.

Çalışmada, rekreasyonel pazarlama kapsamında, Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşü doğa ve kültür turizmi uygulamaları açısından ele alınmaktadır. Çalışmanın amacı, turizm alanında gelişmeye açık olan Bolu'nun sahip olduğu doğal güzelliklerin rekreasyonel pazarlama çatısı altında incelenmesini ve Köroğlu Dağı'na tırmanma faaliyetinin doğa ve kültür turizmi açısından değerlendirilmesini sağlamaktır. Çalışmada Köroğlu Dağı Zirvesi ve eteklerine yapılan dağ ve doğa yürüyüşleri, Bolu kültürünün tanıtılması açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Çalışmada Köroğlu ile bağdaştırılan Bolu'da rekreasyonel (etkinlik) pazarlama faaliyetlerinin Bolu turizmi açısından önemi vurgulanmaktadır. Bu etkinliğin tanıtılması, Bolu halkının katılımı, destekler ve Bolu dışından gelen turistler bakımından rekreasyon faaliyetinin yeterli ve yetersiz olduğu yönler pazarlama açısından incelenerek çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

ISBN 978-625-7029-51-3

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Rekreasyonel (Etkinlik) Pazarlama

Rekreasyon kelimesinin anlamı, Latince "yenilenme" anlamına gelen "recreate" kelimesinden gelmektedir (Hacıoğlu, Gökdeniz ve Dinç, 2009). Rekreasyon, bireylerin kendi istekleri ile katılım sağladıkları etkinlikler olarak tanımlanmaktadır (Lu ve Hu, 2005:117). Dolayısıyla rekreasyon için, kişilerin boş zaman etkinlikleri ile rahatlaması ve yenilenmesi olduğu söylenilebilir. Kraus (1977: 5) rekreasyonu, tüketicilerin çalışma gibi zorunlu etkinlikleri dışında kalan zamanlarda gönüllü olarak katıldıkları; dinlenmek, eğlenmek veya bireysel açıdan tatmin olmak için yaptıkları etkinlikler olarak tanımlamaktadır.

Özellikle günümüz kentlerinde tüketicilerin, hızlı yaşam temposunda kendilerine zaman ayırma ve bu yaşam tempolarına mola vererek eğlenceli zaman geçirme ihtiyaçları olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla tüketiciler; gezme, dinlenme, birlikte vakit geçirme, hava değişimi veya farklı deneyimler yaşama gibi amaçlarla etkinliklere katılmaktadırlar (Meriç ve Bozkurt, 2017: 156). Tüketicilerin boş zamanlarını verimli veya eğlenceli geçirme ve sosyalleşme ihtiyaçları yani boş zamanlarını zevk alacakları bir etkinlik ile geçirme ihtiyaçları rekreasyonel pazarlamanın öneminin artmasına neden olmuştur.

Boş zamanlarda yapılan alışveriş, spor, kamp yapma, doğa sporları veya tema parklarında vakit geçirme gibi etkinlikler günümüzün popüler faaliyetleri olmaya başlamıştır. Bu etkinliklerin turizmin önemli bir parçasını oluşturduğu söylenebilir. Usal (1994), tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarının en iyi şekilde karşılanabilmesi amacıyla turizm unsurlarının; yerel, ulusal veya uluslararası düzeyde, sistematik bir şekilde yürütülerek en uygun kazancı sağlayacak faaliyetler bütününü turizm pazarlaması olarak tanımlamaktadır. Rekreasyonel pazarlama da benzer şekilde tüketicilerin, boş zamanlarını değerlendirmelerine ilişkin faaliyetleri en uygun kazancı sağlayacak şekilde yönetilme süreci olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla turizm ve rekreasyon, tüketicilerin "boş zamanlarını kaliteli bir şekilde değerlendirme" ihtiyacından kaynaklandığından bütünlemiş bir ilişki içerisindedirler (Karaküçük, 2008: 210). Rekreasyon turizm etkinlikleri, tüketicilerin boş zamanlarında gönüllü olarak yaptıkları hoşa

giden faaliyetler olarak tanımlanmaktadır (Shivers ve Delisle, 1997: 102). Bir başka tanıma göre rekreasyon turizmi, etkinliklere katılacak olan tüketici sayısını maksimum düzeye çıkarabilmek için etkinliklerin planlanması, geliştirilmesi ve pazarlanmasıdır (Getz, 1997: 16). Tüketicilerin boş vakitlerini, verimli ve aktif değerlendirme istekleri bu alandaki turizmin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Günümüzde seyahat, eğlence, sanat ve kültür alanlarındaki rekreatif etkinlikler; bu alanlardaki birçok aktiviteyi içermektedir ve yerel ile ulusal ekonomi için önemli bir güç oluşturmaktadır (Mclean, Hurd ve Rogers,2008: 2). Ayrıca rekreasyon; yerel alanın yenilenmesi, düzenlenmesi ve dolayısıyla turistler için ilgi çekici hale gelmesi, yaşam kalitesinin artırmasına yardımcı olması, etkinlik yürütülen şehrin temiz ve bakımlı tutulma zorunluluğu oluşturması, etkinliklere yerli turistlerin katılım imkânlarının oluşması gibi faydalar sağlamaktadır (Timur, Çevik ve Kıcır, 2014: 58). Turizm ve rekreasyonun gelişimi; iş büyümesini, bölgedeki arazi değerlerinin artmasını, iş bulma olanaklarını artırmasını, ekonominin büyümesi ve gelir takviyesi yaratmasını, yerel yönetimdeki hizmet kalitesinin artmasını, çeşitli sektörlerde yatırımların artmasını sağlarken bölgede trafik, çevre ve sağlık sorunları gibi dezavantajlı durumların oluşmasına neden olabilmektedir (Meriç ve Bozkurt, 2017: 157).

2.2.Kültür Turizmi

Özellikle pazarlamanın önemli bir parçası olan turizmin, rekreasyonun da önemli bir parçasını oluşturduğu söylenebilir. Turizm, tüketicilerin ikamet ettikleri yerler dışında yerleşme ve ekonomik gelir etme beklentileri olmadan eğlenme, dinlenme, sağlık, ibadet, spor veya herhangi bir kültürel aktivite için kişisel veya toplu seyahatleri olarak tanımlanabilir (Özgüç, 2003: 15). Tanımdan da anlaşılacağı üzere birçok farklı turizm çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan birkaçı termal turizm, yeşil turizm, alışveriş, sanat, tarih, spor, macera, yayla veya doğa gezileri olarak sıralanabilir (Özdemir, 2012: 19). Kültür turizmi, ülkeler için gelir kaynağı oluşturmanın yanında kültürel varlıkların korunması bakımından da önem taşımaktadır (Öztürk ve Yazıcıoğlu, 2002:189).

Farklı kültürleri ve eserlerini görmek için yapılan seyahat çeşidi, kültür turizmi olarak tanımlanmaktadır (Haberal, 2015:

 ISBN 978-625-7029-51-3

125). Tüketiciler, yeni kültürleri tanımak amacıyla çeşitli zihinsel ve fiziksel yeniliklere yönelmektedirler (Wearing ve Neil, 1999: 4). Kültür, bir topluluğun maddi ve manevi değerlerinin toplamıdır. Farklı kültürleri tanımak, yaşamak veya tarihini öğrenmek gibi nedenlerle tüketiciler çeşitli etkinliklere katılmaktadırlar. Kültürel öğelerin çeşitliliği kültür turizminin de çeşitlenmesi neden olmuştur. Farklı kültürlerin yemeklerini yemek, tarihi yerlerini gezmek veya sanat eserlerini yerinde ziyaret ederek deneyimlemek gibi birçok aktivite, kültür turizminin parçalarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla kültür turizmi; kültürler arasındaki benzerlik ve faklılıkları yansıtan, belirli bir coğrafyaya ait veya sınırlı bir coğrafyadan bağımsız tüm insanlığa ait somut veya soyut değerlerden ve varlıklardan oluşmaktadır (Gülcan, 2010: 103).

Çoğu medeniyete ev sahipliği yapmış, zengin bir kültürü ve tarihi olan Türkiye'nin, kültür turizmi açısından çok kıymetli varlıklara ve değerlere sahip olduğu söylenebilir. Ancak kültürel zenginliğine ve ürün farklılaştırma yapılabilecek fırsatları olmasına rağmen bu fırsatlar yeteri kadar kullanılamamaktadır (Gülcan, 2010: 110). Turizmin beraberinde getirmiş olduğu ekonomik etkiler, turizme daha çok önem verilmesine neden olmuştur (Emekli, 2005: 103). Bu bağlamda, Türkiye'de kültür turizminden gelir elde etmek ve bir imaj oluşturabilmek için yerel markaların oluşturulması, destinasyon veya şehir düzeyine indirgenen yeni yaklaşımların sergilenmesi faydalı olacaktır (Alaeddinoğlu ve Yıldız, 2007: 25). Bu nedenle Türkiye'de yer alan birçok kültürel, doğal ve tarihi alanın turizme kazandırılabilmesi için isabetli marka stratejilerinin geliştirilmesi ve uygulanması gerektiği düşünülmektedir.

Türkiye'de birçok yörede tarihe mal olmuş, kahramanlıkları destan haline gelmiş halk kahramanları bulunmaktadır. Bunlardan biri de Bolu'da yaşayan Köroğlu'dur. Köroğlu Ruşen Ali, Osmanlı Belgelerine göre etrafı Kökez, Karaköy, Deveören, Yazıca, Bölücekkaya, Karadoğan Yaylaları ile çevrili Köroğlu Dağı'nın 2400 metre yükseklikteki Köroğlu doruğunda bulunan Köroğlu kayalığında yaşamıştır. Köroğlu kayalığı incelendiğinde 12 x 6 metre büyüklüğünde "Çardaklı Sarayı" olarak belirtilen duvar kalıntıları görülebilir. Köroğlu Ruşen Ali ve Kıbrıscıklı Çakaloğlu Kara Mustafa, Kervan

December 16-19, 2019 Baku, Azerbaijan ISBN 978-625-7029-51-3

yolunun da geçtiği büyük çayırlar, otlak, yayla ve ormanların bulunduğu alanda halkın mücadele bayrağı olmuşlardır. Kıbrıscık Halkının desteği ile Bolu Beyinin zulmüne karşı mücadele etmişlerdir (Dağ, D.:2019)

Şekil 1 . Köroğlu Zirvesi (Dağ, D.:2019)

Kültür turizmi açısından Kıbrıscık değeri olan Köroğlu ve yaşadığı yer olan Köroğlu Dağı, incelenmesi ve turizm açısından da değerlendirilmesi ve gelecek nesillere aktarılması gereken önemli somut olmayan kültürel miraslarımızdandır.

2.3. Dağ ve Doğa Yürüyüşü Turizmi

Kentleşmenin büyük bir hızla yaşandığı şehirlerde tüketiciler rekreasyon için öncelikli olarak doğal alanları tercih edebilmektedirler (Arslan, 1993: 24). Doğası veya kültürel unsurlarıyla değer kazanmış bir bölgeye yapılan geziler ekoturizm olarak ele alınabilir. Bu turizm çeşidi, doğal ve kültürel değerlere saygı içeren, yerel ekonomiye katkı sağlayan ve kitle turizmine alternatif olarak tüketicilerin tercih edebileceği bir turizmdir (Erdoğan, 2003: 110). Bu turizm kapsamında dağ ve doğa yürüyüşlerinin yer aldığı söylenebilir. Nitekim dağ ve doğa yürüyüşlerine katılım sağlayan tüketicilerin genellikle doğanın insan hayatına katkılarının bilincinde olan ve sürdürülebilirliğe önem veren tüketicilerden oluştuğu düşünülmektedir. Trafik yoğunluğunun olduğu, yeşil alanların azaldığı, hızlı bir yaşam temposunun olduğu şehir hayatından uzaklaşmak isteyen tüketicilerin kırsal alanlara yönelik ilgilerinde, dağ ve doğa yürüyüşleri tercihlerinde artış

ISBN 978-625-7029-51-3

olduğu söylenebilir. Nitekim doğaya yönelik yapılan turizm etkinliklerinde kirlilikten arınan ve bozulmayan bir doğa ortamı arayışı bulunmaktadır ve bu arayış günümüzde yükselen bir değer taşımaktadır (Şenol, 2008: 29).

Dağcılık, sadece dağın zirvesine yapılan bir tırmanma olarak ele alınmamalıdır, çünkü doğa yürüyüşünde yüksekliği fazla olmayan sarp kayalara tırmanma, geleneksel dağcılık veya kayaklı dağcılık gibi geniş bir etkinlik alanı bulunmaktadır ve bu etkinlikler ulusal ve yerel düzeyde şirketler tarafından organize edilen kitlesel bir turizme dönüşmüştür (Somuncu, 2004: 6; Emekli, 2015). Bu etkinlikler beraberinde giyim, spor malzemeleri, kamp malzemeleri ve ulaşım sektörü gibi birçok sektörün de gelişimine katkıda bulunacak istek ve ihtiyaçların doğmasına neden olmuştur.

Türkiye, farklı yükseklilerde ve tektonik yapıya sahip, çeşitli bitki örtülerinin ve yaban hayatının olduğu, dağ yürüyüşüne, tırmanışa ve dağcılık sporuna uygun olanakları olan dağ ortamlarına sahiptir (Hazar, 2007:102). Doğal alana ihtiyacın artması ile Türkiye'deki doğal alanlara ilginin arttığı ve yeni doğal alanların rekreasyona açıldığı söylenebilir. 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye Dağcılık Federasyonu, dağcılık kulüpleri, sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerin düzenlediği dağcılık sporu etkinliklerinde artış olduğu ve kitle turizmini hareketlendirdiği görülmektedir (Köşker ve Kahyaoğlu, 2015: 78). Turizm Bakanlığı, öncelikli yöreler belirleyerek yürüyüş rotaları ve mola noktaları belirlemektedir. Diğer turizm çeşitleriyle de eşgüdüm sağlayarak, bu rotalarda ihtiyaç duyulan kamp alanları, tuvalet, çöp toplama yerleri gibi alanlar oluşturarak alt yapı çalışmaları başlatmıştır(arsiv.ntv.com.tr).

Özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerde yaşayan farklı yaş gruplarındaki tüketicilerin doğa yürüyüşlerine ilgilerinde artış bulunmaktadır (Somuncu, 2004: 18). Bu anlamda İstanbul ve Ankara gibi iki büyük şehre yakın olan Bolu ve Bolu'nun doğal güzellikleri dağ ve doğa yürüyüşü açısından özellikle yerli turistlerin ilgi alanına girmiştir.

2.4.Bolu Köroğlu Dağı Zirvesine Yürüyüş

Günümüzün modern turizminde kültürel, sanatsal ve sportif etkinlikler, bu etkinliklerin yapıldığı bölgelere imaj kazandırma açısından önem taşımaktadır (Tayfun ve Arslan,

ISBN 978-625-7029-51-3

2013: 192-193). Bu anlamda Bolu'nun; doğal zenginliği, dağ sporlarına ve doğa yürüyüşlerine olanak sağlamakta, Abant gibi piknik, yürüyüş, spor ve dinlenme yerlerini içeren; Türkiye'deki ilk doğal buz pateni sahasına sahip; Yedigöller Milli Parkı, Seben Yaylaları, Bolu Fındığı Tabiatı Koruma Alanı, Kökez Koruma Alanı, Sülüklügöl Tabiatı Koruma Alanı gibi turistik alanları ile Türkiye'nin en tanınmış turistik yerlerinden biri olduğu söylenebilir (Bolu İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2019). Bolu, yeryüzü şekilleri açısından Köroğlu ve Bolu Dağları olarak iki bölüme ayrılmaktadır (Milli Parklar, 2019).

Batı Karadeniz Bölümü'nde, Bolu'nun 35 km güneydoğusunda yer alan Köroğlu Dağları, 2499 metre yüksekliğe sahip dağ tırmanışı ve doğa yürüyüşü yapılmasına uygun bir özelliğe sahiptir (Bolu İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2019). Köroğlu Dağı; volkanik bir yapılanmadan oluşmaktadır, yamaçları yüksek platolarla çevrilidir ve bu platoları pek çok periyodik akarsu kesmektedir; ahlat, kayın, kızılçam, sarıçam, ardıç ve köknar gibi zengin bir bitki örtüsüne sahiptir (Kocakuşak, 2017: 303). Köroğlu Dağları üzerinde Aladağ, Gerede, Kıbrıscık, Deveören ve Yazıca yaylaları bulunmaktadır (Milli Parklar, 2019).

Şekil 2. Köroğlu Dağı Manzarası (Dağ, D. 2019)

Köroğlu Dağı'na tırmanış için çeşitli turizm şirketlerinin turları olduğu gibi; çeşitli kulüpler ve organizasyonlar da

 ISBN 978-625-7029-51-3

Köroğlu Dağı'na günübirlik gezilerin veya konaklamalı gezilerin (çadır vb.) yapıldığı etkinlikler düzenlenmektedirler. Bu etkinlikler, yıl boyunca çeşitli zamanlarda belirli bir rotayı içerecek şekilde planlanabilmektedir ve kimi zaman profesyonel bir ekiple kimi zaman da profesyonel liderlerin eşliğinde amatör katılımcılarla yapılabilmektedir.

Türkiye'de bu alanda yapılmış araştırmalara bakıldığında Öztürk (2005), Küre Dağları Milli Parkı'nda yapılabilecek etkinlikleri inceleyerek çeşitli önerilerde bulunmuştur. Sever (2006), Sürgü Kasabası'nda yürüttüğü çalışmasında, kültür balıkçılığına bağlı olarak ortaya çıkan rekreasyonel potansiyeli tespit etmeyi ve bu potansiyele dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Sezen ve Yılmaz (2010), Kop Dağı'nın rekreasyonel peyzaj potansiyeli incelenmişler ve bölgenin potansiyellerini ortaya koymuşlardır. Çakıcı, Yavuz ve Çiçek (2014), Türkiye Dağcılık Federasyonu üyeleri ile yürütmüş olduğu çalışmasında dağ tırmanışına karar verilirken dikkate alınan hususları değerlendirmişlerdir. Köşker ve Kahyaoğlu (2015), Süphan Dağı'nı ziyaret eden tüketici profilini ele aldıkları çalışmalarında, katılımların en çok Haziran ve Temmuz aylarında gerçekleştiğini ve en çok doğa yürüyüşü için tercih edildiğini tespit etmişlerdir. Gürsoy (2015), Giresun'da yürüttüğü çalışmasında, bu bölgedeki yürüyüş turizminin geliştirilebilmesi için çeşitli önerilerde bulunmuştur. Emekli (2015), dağlık alanların kullanımına ilişkin farkındalık oluşturma amacıyla yürütmüş olduğu çalışmasında meta-analizden yararlanarak çeşitli stratejiler üretmiştir. Surat (2016), Artvin Deriner Barajı Gölü'nde yapmış olduğu araştırmada, bölgenin önemli bir kesiminin rekreasyonel potansiyele sahip olduğunu tespit etmiştir. Meriç ve Bozkurt (2017), Van Gölü'nün SWOT analizi oluşturmuşlardır ve elde ettikleri sonuca göre bölgenin rekreasyonel turizm potansiyelinin yeterli ölçüde değerlendirilmediği belirlemişlerdir. Kement ve Bükey (2019), doğa ve kültür fotoğrafçılığı etkinliğine katılan tüketicilerin demografik özellikleri ile rekreasyonel motivasyonları arasındaki ilişkiyi inceleyerek kadın, bekar ve genç katılımcıların erkek, evli ve 55 yaş üzeri katılımcılarından daha yüksek rekreasyonel motivasyona sahip olduğunu tespit etmişlerdir. Ayhan (2019), Ayazmapınarı Tabiat Parkı'nın

 ISBN 978-625-7029-51-3

rekreasyon potansiyelini Gülez metodu çerçevesinde saptayarak çeşitli öneriler getirilmiştir. Yeşiltaş, Çeken ve Öztürk (2009) Karadeniz Bölgesindeki turizm olanaklarını SWOT analizi ile değerlendirerek yerli ve yabancı turistlerin tercih ettiği iller, geceleme sayılarına göre illerin kıyaslanması, yayla ve dağ turizmi açısından Karadeniz illerinin dolayısıyla Bolu ilinin de sahip olduğu turizm potansiyeli hakkında veriler sunmuşlardır. 2007 verilerine göre Karadeniz Bölgesindeki tüm illerde toplam geceleme sayılarına bakıldığında ilk sırayı Bolu ili almakta ve bu da yerli turist sayısının fazlalığına bağlanmaktadır. Araştırmacılara göre Bolu'nun İstanbul ve Ankara illerine yakınlığının da ilgiyi arttırdığı düşünülmektedir. Yabancı turist bakımından da Bolu Artvin ve Trabzon ile beraber ilk üç sırada yer almaktadır. Dağ turizmi açısından Karadeniz Bölgesi incelendiğinde Bolu ile alakalı Köroğlu Dağları; yayla turizmi açısından Karadeniz Bölgesi incelendiğinde ise Aladağ, Kızık Yaylası; At ve Gerede Yaylaları Seben, Kıbrıscık, Mudurnu ve Göynük Yaylaları, Burnuk, Civcivler, Çukur ve Elemen Yaylası ön plana çıkartılmıştır.

Köroğlu Zirvesine tırmanış rekreasyon faaliyeti Bolu'nun Kıbrıscık ilçesi belediyesi tarafından organize edilmektedir. Bu etkinlik, hem Köroğlu Diyarını tanıtmak ve turizmi canlandırmak amacıyla hem de sosyokültürel etkileşimi sağlayabilmek amacıyla geleneksel hale getirilmek istenen bir rekreasyondur. Ancak bu faaliyet bir festival kapsamında da düzenlenmemektedir.

Kıbrıscık ilçesi Bolu'nun güneyinde yer almaktadır. Bolu'nun Seben ve Dörtdivan ilçeleriyle; Ankara'nın Beypazarı ilçesiyle komşudur. Sosyal, ekonomik, eğitim, istihdam gibi faktörlerden etkilenerek yoğun göç veren ilçe merkezinde 2549 kişi, köylerinde (22 adet köy) ise 2985 kişi olmak üzere toplam 5534 kişi yaşamaktadır.

Kıbrıscık ilçesinde ve çevresinde turizm açısından değerlendirilemeyen ve atıl kalan birçok kaynak bulunmaktadır. Bunlar, mağaralar, kaya evleri, peri bacaları, Köroğlu Dağları, Belen, Karaköy, Kökez, Bölücekkaya, Karadoğan ve 1825 metrede bulunan Deve vira Yaylaları bulunmaktadır. Ayrıca birçok yaban ördeğini barındıran, kuş gözlemciliği ve ekoturizm açısından değerlendirilmesi gereken çevresi tamamen orman

 ISBN 978-625-7029-51-3

olup koruma altında olan 1 hektar genişliğinde ve oldukça derin olan Karagöl' de ayrıca doğa ve kamp turizmi açısından değerlendirilmesi gereken bir potansiyeldir. Her yıl Kıbrısçık ilçesinde bahar sonunda Karagöl festivali düzenlenmektedir. 2019 yılında Kıbrıscık Karagöl Kültür ve Sanat Festivali'nin 28.si düzenlenmiştir (bolu.ktb.gov.tr).

Kıbrıscık turizm potansiyelini değerlendirebilmek adına Köroğlu vadisinde 1998 yılında bulunduğu iklimin özellikleri göz önüne alınarak 1.900.000 m^2 alanda Enternasyonal Turizm Yatırım A.Ş tarafından dünya standartlarında hizmet verecek bir proje yürütülmek için girişimde bulunulmuş ancak bu girişim sonuçlandırılamamıştır. Girişimin amacının doğaya uyumlu ve ilçenin yerel mimarisinin (otantizmin) sürdürülebilirliğini sağlamakla birlikte yıl boyunca canlılığını koruyan bir yaşam merkezi oluşturmak olduğu belirtilmiştir. Yerleşim biriminde iki yıldızlı, üç yıldızlı, dört yıldızlı ve beş yıldızlı oteller, şelaleler, stüdyolar; ticari merkezde ise dükkanlar, restoranlar, kafe ve barlar oluşturulması planlanmıştır. Ancak proje girişimi uygulanamamıştır (kibriscik.gov.tr).

Turizm potansiyelinin değerlendirilebilmesi için Kıbrıscık Belediyesi kültür turizmi ve dağ, doğa yürüyüşü turizmi kapsamında 2005 yılından bu yana Köroğlu Zirve Yürüyüşleri düzenlemektedir. İlk yıllarda yaklaşık 250-300 katılımcı ile başlayan yürüyüşler 2018 yılında yaklaşık 800 katılımcıya ulaşmıştır (Dağ, D., 2019). Bu sayede bu yürüyüşe gelen katılımcılar Köroğlu'nun yaşadığı ve gezdiği diyarları görme ve onu deneyimleme imkanına sahip olmaktadırlar. Aynı zamanda halk kültürüne dair de bilgiler edinerek, yöreye özgü ürünleri, kıyafetleri, oyunları, yemekleri (yerel halk kültürünü) öğrenme ve deneyimleme fırsatı bulmaktadırlar. Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşleri çalışmada ayrıca dağ ve doğa turizmi kapsamında da değerlendirilmektedir. Ancak Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşleri dağ ve doğa sporları açısından ele alındığında profesyonel bir sportif faaliyet kapsamında değerlendirilmemesi gereken bir rekreasyon faaliyetidir.

3. ÇALIŞMANIN AMACI, KAPSAMI VE METODOLOJİSİ

Çalışmanın amacı, turizm alanında gelişmeye açık olan Bolu'nun sahip olduğu doğal güzelliklerin rekreasyonel

 ISBN 978-625-7029-51-3

pazarlama çatısı altında incelenmesi ve Köroğlu Dağı'na tırmanma faaliyetinin doğa ve kültür turizmi açısından değerlendirilmesini sağlamaktır.

Çalışmada nitel araştırma döngüsü modeline sadık kalınarak araştırma deseni "güvenirlik, geçerlik ve inandırıcılık" ilkeleri çerçevesinde oluşturulmuştur. Buna göre şu aşamalar uygulanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013; 92):

- Kuramsal çerçevenin oluşturulması
- Araştırma sorularının yazılması
- Örneklemin belirlenmesi
- Araştırmacının rolünün belirlenmesi
- Veri toplama araçlarının geliştirilmesi ve verilerin toplanması
- Verilerin analizi
- Bulguların betimlenmesi ve yorumlanması
- Sonuçların sınırlandırılması, genellendirilmesi ve yorumlanması
- Uygulamaya ilişkin öneriler

Çalışmada araştırma deseni olarak "durum çalışması" kullanılmıştır. Nitel verilere ulaşmak amacıyla, araştırma konusunu oluşturan kişi, durum veya olay ile ilgili belli bir amaca yönelik derinlemesine bilgi elde etmek için (Maxwell, 1996; Özdemir, 2010) amaçlarına göre örneklem modellerinden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme yöntemi uygulanırken Mayıs-Eylül 2019 aralığında Bolu-Köroğlu Dağı Zirvesine rekreasyon kapsamında tırmanan 5 katılımcı ele alınmıştır. 5 katılımcının daha önce Köroğlu Zirvesine en az 2 kez çıkmış olması, bu faaliyeti Kıbrıscık Belediyesinin bir organizasyonu çatısı altında gerçekleştirmiş olması ve doğa sporlarına ilgili olması gerekmektedir.

Araştırmacının çalışmadaki rolü temel veri toplama tekniklerinden derinlemesine görüşmeyi yapacak görüşmecidir. Veri toplama yöntemi olarak yüz yüze "yarı yapılandırılmış görüşme formu yaklaşımı" kullanılmıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşmelerde görüşmeciler, kendi hazırladıkları yarı yapılandırılmış görüşme formundaki sorulara aldıkları cevapları derinleştirebilirler. Araştırmacı, planlanan soruların dil düzeyini ve anlaşılabilirliğini araştırma süresince

ISBN 978-625-7029-51-3

ortaya çıkan yeni sorularla gerçekleştirebilir (Berg ve Lune, 2015). Görüşme formu yaklaşımı kullanılırken sohbet niteliğinde bir yöntem olan görüşme tekniğinin derinliği arttıkça araştırmanın akışına göre her katılımcıya 12 adet soru çatısı altında toplam 21 soru yöneltilmiştir.

Görüşmeler 50-120 dk. aralığında seyretmiştir. Verilerin analizinde betimsel analiz ve içerik analizi kullanılmıştır. Araştırma soruları olarak aşağıdaki sorular esas alınmıştır. Sonrasında, görüşme metinlerinin deşifresi yapılarak, alt temalar ve ana temaları ortaya koyulmuştur.

1. Katılımcı profili ve katılımcı illeri nelerdir?
2. Köroğlu hakkında bilgi verir misiniz?
3. Köroğlu'nun geçmişte Köroğlu Dağı Zirvesinde yaşadığına dair düşünceleriniz nelerdir?
4. Köroğlu Dağı Zirvesine tırmanış rekreasyonunun tarihsel süreci ve uygulanış zamanı hakkında bilgi verir misiniz?
5. Köroğlu Dağı Zirvesine tırmanış rekreasyonunun amacı sizce nedir?
6. Köroğlu Dağı Zirvesine tırmanış rekreasyonunun sürdürülebilirliği açısından ne düşünüyorsunuz?
7. Uygulama nasıl yapılmaktadır?
8. Köroğlu Dağı Zirvesine tırmanış rekreasyonu ile ilgili yaşadığınız sorunlar nelerdir?
9. Köroğlu Dağı Zirvesine tırmanış rekreasyonunu turizm açısından değerlendirir misiniz?
10. Köroğlu Dağı Zirvesine tırmanış rekreasyonunu pazarlama açısından değerlendirebilir misiniz?
11. Köroğlu Dağı Zirvesine tırmanışı öncesi ve sonrasında yapılan rekreasyon faaliyetleri nelerdir?
12. Köroğlu dağı etekleri ve zirvesi çevresel sürdürülebilirlik çatısı altında turizme hangi yollarla kazandırılabilir?

Çalışmada geçerlik ve güvenirlik incelenirken farklı katılımcılarla uzun süre temas ve teyitleri, derinlemesine görüşme, uzman görüşü çalışmanın iç geçerliliğinin (inandırıcılık) olduğunu göstermektedir. Ayrıntılı betimleme ve amaçlı örnekleme çalışmanın genellenebileceğini yani dış geçerliliğini (aktarılabilirlik) göstermektedir. 2 farklı uzmana

December 16-19, 2019 Baku, Azerbaijan ISBN 978-625-7029-51-3

çalışmaya dair tematik kodlar, alt ve ana temalar inceletilmiştir. Sonuç olarak nitel çalışma güvenilir ve geçerli bulunmuştur.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Nitel araştırma sonucu elde edilen bulgular tablolaştırılarak kod, alt tema ve ana tema olarak aşağıda yer almaktadır. Her sene (2005 yılından itibaren) gerçekleştirilen Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşü (KDZY) uygulanması ile ilgili araştırma soruları ve verileri, tematik kodlamalar, alt ve ana temalar katılımcı ifadelerine göre şöyledir:

Katılımcı Profili Nedir ve Katılımcı İller Hangileridir?			
Görüşme Sonucu Ortaya Çıkan Kodlar	**Alt Temalar**	**Ana Temalar**	**Katılımcılar**
Bolu, Kıbrıscık ve Çevre İlçeler Köyler, Ankara-Beypazarı, Ankara- Polatlı, İstanbul, Denizli	Bolu ve Kıbrıscık Ağırlıklı Katılım	**Katılımcı Profili**	KS, KT, KO, KD, KM
Çocuklar(5-17 Yaş) Gençler(18-29 Yaş) Yetişkinler(30-59 Yaş), Yaşlılar(60-80 Yaş)	30-59 Yaş Ağırlıklı Katılım		KS, KT, KO, KD, KM

Tablo 1. KDZY Katılımcı Profili ve Katılımcı İller

Katılımcılardan ifadelerine göre, Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşüne katılım daha çok Bolu, Kıbrıscık, çevre ilçeler ve köylerinden olmakta; yaş gruplandırması yapıldığında ise aileler, gençler, yaşlısından küçük çocuğuna kadar 7'den 77'ye tüm yaş gruplarına hitap eden bir yürüyüş olduğu ifade edilse de daha çok 30-59 yaş aralığında çoğunluğun hâkim olduğu tespit edilmiştir. Kadın ve erkek sayılarının hemen hemen eşit olduğu belirtilse de belirsizlik olduğu için cinsiyet değişkeni ifadelerden değerlendirilememiştir.

ISBN 978-625-7029-51-3

Köroğlu'nun geçmişte Köroğlu Dağı Zirvesinde yaşadığına dair düşünceleriniz nelerdir?			
Görüşme Sonucu Ortaya Çıkan Kodlar	**Alt Temalar**	**Ana Temalar**	**Katılımcılar**
Tarihi taş kalıntıları, Atını bağladığı yer, Beş bacalı çardaklı sarayım dizesi, Köroğlu şiirleri, Köroğlu Destanı	Köroğlu Dağı İle İlgili Sözlü Kaynaklar (Hikaye, şiir, destan vb.)	**Köroğlu'nun Yaşadığı Yer**	KS, KT, KO, KD, KM
Osmanlı Fermanları	Yazılı Kaynaklar		KD

Tablo 2. Köroğlu'nun Geçmişte Köroğlu Dağı Zirvesinde Yaşadığına Dair Düşünceler

Katılımcılara göre Köroğlu'nun geçmişte Köroğlu Dağı'nda yaşayıp yaşamadığına dair düşünceleri sorulduğunda Köroğlu Destanında, Köroğlu'nun dizelerinde Köroğlu'nun Köroğlu Dağı'nda yaşadığı ifade edilmiştir. Ayrıca, Köroğlu Zirvesinde kaya kalıntıları ile beraber Köroğlu'nun atını da bağladığı yer olarak düşünülen bir alan bulunmaktadır. Yazılı kaynak olarak gösterilen Osmanlı arşivlerinde (*Mühimme defteri*, 11 nisan 1581, *Numara 42, Sahife 142, Sıra no 464)* Anadolu Beylerbeyine gönderilen Köroğlu'nun ve arkadaşı Kıbrus kazasından (Kıbrıscık ilçesi) Çakaloğlu Kara Mustafa'nın yakalanma emirlerine karşılık onların sert kayalık, dağlık bölgelerde olduklarını ve Köroğlu ve arkadaşının yakalanamadığı ifade edilmiştir. Bu belgelerin içeriği Kıbrıscık Belediyesinde yer almaktadır.

ISBN 978-625-7029-51-3

KDZY Amacı Hakkında Bilgi Verir misiniz?			
Görüşme Sonucu Ortaya Çıkan Kodlar	**Alt Temalar**	**Ana Temalar**	**Katılımcılar**
Köroğlu'nu ve yaşadığı yeri tanıtmak, Kıbrıscık' a ilgiyi arttırabilmek, Kıbrıscık tarihini ve kültürünü tanıtmak, marka değeri yaratma, Yerel ürünlerin pazarlanması, geleneksel yerel kar dondurmasını tanıtmak, Köroğlu Dağı ve doğasının tanıtımı, Doğa yürüyüşü, rekreasyon etkinlikleri, tırmanma, spor	Turizm Amacı	**KDZY Amacı**	KS, KT, KO, KD, KM
Köroğlu ile özdeşleşmek, dayanışma ruhu, Doğa ve kültür etkinliği, çocuklara aktarılması, yeni kişilerle tanışmak, eğlenceli kültür etkinliği, Sosyalleşme, Birlik ve beraberlik sağlanması	Sosyal Amaç		KS, KT, KO, KD, KM
Kıbrıscık ekonomisine katkı sağlamak, Yerel ürünlerin (Kıbrıscık kurusu/ kürül, Kıbrıscık pirinci, ahlat/ovaca, Kıbrıscık'a özgü köy ekmeği, Kalsidon taşı (takı ve mücevherat), erik ve alıç sirkesi) satışı, Belediyeye ait Köroğlu Dağ Evlerinde Konaklama	Ekonomik Amaç		KS, KT, KO, KD, KM

Tablo 3. KDZY Amacı

Katılımcıların ifadelerine göre Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşünün amacı üç alt temada toplanmıştır. Turizm amacı, Ekonomik kalkınma amacı, Sosyal amaç. Turizm açısından Köroğlu Dağının sahip olduğu kültürel değer olan "Köroğlu"nu yaşatmak, yaşadığı yerleri deneyimlemek, yöre halkının yemek, giyim, oyun, yaşam vb. kültürünü öğrenmek kültür turizmi kapsamında değerlendirilmiştir. Doğa yürüyüşü, doğal güzelliklerin tanıtımı, rekreasyon faaliyetleri ise doğa yürüyüşü

 ISBN 978-625-7029-51-3

turizmi kapsamında değerlendirilmiştir. Sosyal amaç, daha çok kaynaşma, birlik ve beraberliğin sağlanması, yeni insanlarla tanışma, dayanışma olarak ele alınırken; ekonomik amaç ise yerel ürünlerin satın alınması ve konaklamadan faydalanılması yöre halkının dolayısıyla turizm sayesinde ekonomik kalkınmasına katkı sağlamaktadır.

KDZY süreci Hakkında Bilgi Verir misiniz?			
Görüşme Sonucu Ortaya Çıkan Kodlar	**Alt Temalar**	**Ana Temalar**	**Katılımcılar**
18-19 Mayıs Mayıs sonu Haziran başı	KDZY Uygulanış Zamanı	**KDZY Süreci**	KT, KO, KM, KD
2005'ten beri, 15 senedir, 2005-2019 arası her yıl düzenli	KDZY Gelenekselliği		KT, KM, KD
Kıbrıscık Belediyesi, Samimi, Halktan biri gibi	Organizasyon Sahibi		KS, KT, KO, KD, KM

Tablo 4. KDZY Tarihsel Süreci

Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşleri, ilk kez 2005 yılında Kıbrıscık Belediyesi tarafından etkinlik olarak yapılmaya başlanmıştır. Bu tarihten önce de amatörce bazı gezi grupları tarafından Köroğlu Dağı Zirvesine tırmanılıp kamplar yapılmıştır. Ancak 2005 yılında ilk kez bu etkinlik belediye çatısı altında yapılarak sürdürülmesi planlanmıştır. Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşleri, baharın bitimini takiben düzenlenmektedir. Yürüyüşe Kıbrıscık Belediye Başkanı ile birlikte birçok Kıbrıscıklı ilçeden, şehir merkezinden ve şehir dışından her sene katılmakta olup misafirperver ve içtenlikleri ile gelen turistleri de ağırlamaktadırlar. Düzenlendiği ilk yıl yaklaşık 200 kişi katılırken en son düzenlenen yürüyüşlerde yaklaşık 800 kişinin katıldığı düşünülmektedir.

ISBN 978-625-7029-51-3

KDZY Sürdürülebilirliği İçin Önerileriniz Nelerdir?			
Görüşme Sonucu Ortaya Çıkan Kodlar	**Alt Temalar**	**Ana Temalar**	**Katılımcılar**
Kıbrıscık Belediyesi'ne mali desteğin arttırılması, sponsor bulunması, ulaşım desteği sağlanması, Bolu Belediyesi ile işbirliği sağlanması, Kültür ve Turizm İl Müdürlüğünün yeterli destek vermesi, Bolu Valiliğinin yeterli destek vermesi, Bolu Gençlik ve Spor İl Müdürlüğünün yeterli destek vermesi	Ekonomik Sürdürülebilirlik	**KDZY Sürdürülebilirliği**	KT, KO, KM, KD
Üniversite işbirliğinin sağlanması, Her Kıbrıscıklının 10 kişiyi yürüyüşe getirmesi, çocuklara Köroğlunu ve yaşam alanını tanıtmak, rekreasyon faaliyetlerinin arttırılması ve tanıtımı, Sosyal medyanın daha aktif kullanımı, üniversite ve Milli Eğitime bağlı okullarda gerekli duyuru ve tanıtımların yapılarak öğrencilerin teşvik edilmesi, daha çok gencin katılımının sağlanması, Doğa ve yürüyüş kulüplerinin katılımının sağlanması	Sosyal Sürdürülebilirlik		KT, KO, KD, KS
Yürüyüş esnasında çöp ve diğer atıkların doğaya atılmasını önlemek, doğada tek bir ayak izi (tek rota) oluşturmak, yemek alanında çöplerin toplanması, çöplerin yakılmaması, doğa kamp alanlarının oluşturulması, çevre bilinci eğitimlerinin verilmesi, izcilik faaliyetleri, çevre konusunda uzman kişilerin rehber olması	Çevresel Sürdürülebilirlik		KS, KT, KO, KD, KM

Tablo 5. KDZY'nin Sürdürülebilirlik Önerileri

Bu yürüyüşlerin sürdürülebilirliği incelendiğinde katılımcıların üç alt temada birleştiği görülmektedir. Yürüyüşlerin ekonomik sürdürülebilirliği "Kıbrıscık Belediyesi'ne mali desteğin arttırılması, sponsor bulunması, ulaşım desteğinin sağlanması, Bolu Belediyesi ile işbirliğinin sağlanması, Kültür ve Turizm İl Müdürlüğünün yeterli destek vermesi, Bolu Valiliğinin yeterli destek vermesi, Bolu Gençlik ve Spor İl Müdürlüğünün yeterli destek vermesine" bağlı olduğu görüşü ortaya çıkmıştır. Yürüyüşlerin sosyal sürdürülebilirliği "üniversite işbirliğinin sağlanmasına, her Kıbrıscıklının 10 kişiyi yürüyüşe getirmesine, çocuklara Köroğlu'nu ve yaşam alanının tanıtılmasına, rekreasyon faaliyetlerinin arttırılmasına ve tanıtımına, sosyal medyanın daha aktif kullanımına, üniversite

 ISBN 978-625-7029-51-3

ve Milli Eğitime bağlı okullarda gerekli duyuru ve tanıtımların yapılarak öğrencilerin teşvik edilmesine, daha çok gencin katılımının sağlanmasına, doğa ve yürüyüş kulüplerinin katılımının sağlanmasına" bağlı olduğu görüşü ortaya çıkmıştır. Yürüyüşlerin çevresel sürdürülebilirliği ise "yürüyüş esnasında çöp ve diğer atıkların doğaya atılmasının önlenmesine, doğada tek bir ayak izi (tek rota) oluşturulmasına, yemek alanında çöplerin toplanmasına, çöplerin yakılmamasına, doğa kamp alanlarının oluşturulmasına, çevre bilinci eğitimlerinin verilmesine, izcilik faaliyetlerine, çevre konusunda uzman kişilerin rehber olmasına" bağlı olduğu görüşü ortaya çıkmıştır.

KDZY Uygulama Aşamaları Hakkında Bilgi Verir misiniz?			
Görüşme Sonucu Ortaya Çıkan Kodlar	**Alt Temalar**	**Ana Temalar**	**Katılımcılar**
Bireysel, gezi gruplarının otobüsü, Kıbrıscık'tan otobüsle servis	Ulaşım	**KDZY Uygulanması**	KS, KT, KO, KD, KM
7 km tırmanma, 7 km iniş, dağınık rota, drone çekimi, haritanın ve tırmanış planının olmaması, zirveye ulaşma, 2499 metre, panoramik seyir, zirvedeki bayrağın değiştirilmesi, doğal kaynak sular, endemik bitkilerin ve faunanın fotoğraflanması	Tırmanma ve inme		KS, KT, KO, KD, KM
Doğada Doğal dondurma yapımı, Gacırga oyunu, eşeğe odun bağlama yarışması, Yemek ve çay molası, Kıbrıscık ziyareti ve alışveriş	Rekreasyon		KS, KT, KO, KD, KM

Tablo 6. KDZY Uygulama Aşamaları

Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşlerinin Uygulaması görüşmeler sonunda elde edilen bulgularla üç alt temada birleşmiştir. Bunlar: Ulaşım aşaması, tırmanma ve inme aşaması, son olarak rekreasyon aşamasıdır. Görüşme sonucu ulaşım aşamasında "Bireysel araçlarla ulaşım sağlanabildiği ya da belirli gezi gruplarının otobüsleri ile alana ulaşma imkânı, Kıbrıscık Belediyesi'nin Kıbrıscık'tan otobüsle alana servis hizmeti" olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Tırmanma ve inme aşamasında 7 km tırmanma ve 7 km de inme olmak üzere toplam 14 km'lik dağ yürüyüşü yapıldığı anlaşılmaktadır. Herhangi bir rehbere ya da haritaya bağlı kalmadan dağınık bir

ISBN 978-625-7029-51-3

rotanın kullanıldığı, drone çekimlerinin yapıldığı, KDZY programının katılımcılara bildirilmediği (doğaçlama), 2.499 metrelik zirveye ulaşma, panoramik seyir, zirvedeki bayrağın değiştirilmesi, zirvenin yaklaşık 100 m. altından çıkan doğal kaynak suyundan içilmesi, endemik bitkilerin ve faunanın fotoğraflanması" bulgularına ulaşılmıştır. Son olarak rekreasyon aşamasında ise "doğada kardan ve kaymaktan doğal dondurma yapımının izlenmesi ve tadılması, gacırga yöresel oyununun öğretilmesi ve oynanması, ödüllü eşeğe odun bağlama yarışması yapılması, yemek (etli pilav (yöresel Kıbrıscık pirincinden), ayran) ve çay, kek molası, Kıbrıscık ziyareti ve alışveriş molası" bulunmaktadır.

Turizm Açısından KDZY Organizasyonu Sorunları Hakkında Bilgi Verir misiniz?			
Görüşme Sonucu Ortaya Çıkan Kodlar	**Alt Temalar**	**Ana Temalar**	**Katılımcılar**
Tanıtım ve duyuruda eksiklikler, Valilik, Bolu Belediyesi, Turizm ve Kültür İl Md., Spor ve Gençlik İl Md. Ve diğer paydaşların 2005-2019 yılları arasındaki desteğinin yetersiz kalması veya bihaber olması, Hizmetin değerlendirilmesi ve iyileştirilmesindeki sorunlar, KDZY organizasyonunda çalışan ekibin profesyonel olmaması, yürüyüş ekibinin çevreye zarar verme olasılığı, yürüyüş etkinliğine yürüyüş yapamayacak kişilerin katılması ve araçlarla zirveye çıkmaları	Pazarlama	**KDZY Sorunları**	KS, KT, KO, KM
Rekreasyon etkinliklerinin her yaşa hitap etmemesi, Çeşidinin az olması, Kaynaşma sürecinin az olması, Etkinliklerin bireysel yapılması, grup etkinliğinin olmaması	Rekreasyon		KS, KT, KO, KM
KDZY ekibinin dağınık olması, Yönlendirmelerin (yol haritası, program akışı) olmaması, Rehber Olmaması	Organizasyon		KS, KT, KO, KM

Tablo 7. Turizm Açısından KDZY Organizasyonu Sorunları

ISBN 978-625-7029-51-3

Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşleri hazırlık aşamasından başlayıp uygulama ve sonrasındaki değerlendirme süreçleri katılımcılara sorulduğunda elde edilen bulgular şöyle aktarılabilir: KDZY sorunları ana tema olmak üzere, kodlar üç alt temada incelenmiştir: Pazarlama sorunları, Rekreasyon sorunları ve organizasyon sorunları.

Katılımcıların ifadelerine göre pazarlama açısından KDZY sorunları, özellikle duyuru ve tanıtım açısından oluşan eksikliklerdir. Tanıtımın yetersiz kalması ve hedef kitleye yeterince ulaşamaması tutundurmaya bağlı sorunlar açısından değerlendirilebilir. Ayrıca etkinlik hizmetinin kalite iyileştirilmesi açısından incelendiğinde 2005- 2019 yılları arasında Valilik, Bolu Belediyesi, Turizm ve Kültür İl Müdürlüğü, Spor ve Gençlik İl Müdürlüğü ve diğer paydaşların yetersiz kaldığı belirlenmiştir. Katılımcıları yönlendiren profesyonel bir dağ yürüyüşü ekibinin yer almaması, etkinliğe katılanların gruptan ayrılıp farklı rotalarda doğaya ayak izi bırakması, kirletmesi ve sağlık problemleri yaşayabilmesi açısından risk oluşturmaktadır. Bunun yanında 7 km tırmanma ve 7 km inme potansiyeli olmayan (sağlık problemi olan; yaşlı kişiler; küçük çocuklar) kişilerin de yürüyüşe katılması zirveye yürüyüş yapanların yanında ilerleyen araçların da bulunmasını zorunlu hale getirmektedir. Dolayısıyla bu durum yürüyüşün amacı ile çatışmaktadır.

Rekreasyon sorunları ise etkinliklerin her yaşa hitap etmemesi, çeşitlerinin az olması, kaynaşma sürecinin az olması, etkinliklerin bireysel yapılması, grup etkinliğinin olmaması şeklinde sıralanabilir.

KDZY organizasyon açısından sorunlar ise, yürüyüş ekibinin dağınık olması, yönlendirmelerin (yol haritası, program akışı) olmaması, uzman bir rehber olmaması şeklinde belirtilebilir.

December 16-19, 2019 Baku, Azerbaijan ISBN 978-625-7029-51-3

Turizm Açısından KDZY'nin Faydaları Nelerdir?			
Görüşme Sonucu Ortaya Çıkan Kodlar	**Alt Temalar**	**Ana Temalar**	**Katılımcılar**
Kıbrıscık yöresel ürünlerin satın alınması, Kıbrıscık pirinci, Kıbrıscık kurusu, Dağ evlerinde konaklama, Bolu'da konaklama, Bolu'yu gezme, Abant, Yedigöller, Gölcük gezileri, Alışveriş	Ekonomik Fayda	**KDZY Turizm Açısından Faydası**	KS, KT, KO, KM, KD
Kıbrıscık yöresel ürünlerin ve çevresinin (yaylaların, doğasının vb.) tanıtılması, somut ve soyut kültürel değerlerin tanıtılması, Köroğlu'nun tanıtılması, Köroğlu'nu sahiplenme, ilçe imajı, geleneksel oyunların tanıtılması ve sürdürülebilirliği, Köroğlu'nu yaşamak	Kültürel Fayda		KS, KT, KO, KM, KD
Doğal güzellikleri görme, kamp alanları yaratma, çevre bilincinin artması, doğayla bütünleşme, sağlıklı yaşam, spor etkinliği, eğlence, kaynaşma, paylaşım, kalabalıktan ve stresten uzaklaşma, dinlenme	Psikososyal Fayda		KS, KT, KO, KM, KD

Tablo 8. Turizm Açısından KDZY'nin Faydaları

Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşlerinin turizme katkıları incelendiğinde üç alt tema ortaya çıkmaktadır: Ekonomik fayda, Kültürel fayda ve doğa yürüyüşünün faydası. Katılımcıların ifadelerine göre bu geleneksel doğa ve kültür yürüyüşlerinin ekonomik faydası hem kıbrıscık turizmi açısından incelenebilir hem de Bolu turizmi açısından incelenebilir. Etkinliğe gelen katılımcılar, Kıbrıscık yöresine ait kültürel değerleri, gıda ürünlerini (çörek, kürül, Kıbrıscık pirinci, yemekler), yöresel kıyafetleri, adetleri, manileri, türküleri, otantik evleri, yayla evlerini görüp inceleme fırsatı bulmaktadırlar.

ISBN 978-625-7029-51-3

Şekil 3. Kıbrıscık kültürü (ibu.edu.tr/ajanda)

Katılımcılar, ürünlerin satışı mümkün olanları satın almakta, fotoğraflamakta ve kayıt altına almaktadırlar. Bu kültürel değerleri gelen turistler ağızdan ağıza reklam (WOM) yoluyla pazarlama iletişimi araçlarını kullanarak aktarabilmektedirler. Böylece daha çok kişiye ulaşarak Kıbrıscık ekonomisine katkı sağlanmaktadır. Ayrıca Kıbrıscık'ta doğadan elde edilen doğal Kalsidon taşının işlenerek magnet, mücevherat ve süs eşyaları olarak satışı planlanmaktadır. Gelen katılımcılar Kıbrıscık belediyesinin işlettiği dağ evlerinde konaklayabilmekte, yayla evlerinde ya da Köroğlu Dağı eteklerinde konaklayarak Kıbrıscık'tan alışveriş yapabilmektedir. Bunun yanında Kıbrıscık'ta yürüyüş etkinliğinden sonra katılımcılar Bolu'da konaklayabilmekte, Abant, Yedigöller, Gölcük gezileri ve alışveriş yaparak Bolu ekonomisini de canlandırabilmektedirler.

Katılımcıların ifadelerine göre bu geleneksel doğa ve kültür yürüyüşlerinin kültürel faydası incelendiğinde Kıbrıscık yöresel ürünlerin ve çevresinin (yaylaların, doğasının vb.) tanıtılması, somut ve somut olmayan kültürel değerlerin tanıtılması, Köroğlu'nun tanıtılması, Köroğlu'nu sahiplenme, ilçe imajının arttırılması, geleneksel oyunların tanıtılması ve sürdürülebilirliği, Köroğlu'nu yaşamak (Köroğlu gibi zirveden panoramik diğer ilçe sınırlarına kadar geniş bir alanı görebilmek, onun gibi hissetmek) bulgularına ulaşılmıştır.

Katılımcıların ifadelerine göre Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşünün doğa yürüyüşü açısından faydası incelendiğinde doğal güzellikleri görme, kamp alanları yaratma, çevre bilincinin artması, doğayla bütünleşme, sağlıklı yaşam (fiziksel destek, psikososyal destek), spor etkinliği, eğlence, kaynaşma,

 ISBN 978-625-7029-51-3

paylaşım, kalabalıktan ve stresten uzaklaşma, dinlenme (mental)bulgularına ulaşılmıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kültürel değerler bir toplumun özünü yansıtan değerlerdir ve korunmaya, nesilden nesile aktarılmaya ihtiyacı vardır. Aksi halde bu değerleri toplum, yavaş yavaş unutarak kaybetmeye başlar. Kültürel değerlerin tanıtımı, sahiplenilmesi ve sürdürülebilirliği bu alanlarda iyileştirmeler yapılmasına ve fırsatların değerlendirilmesine bağlıdır. Köroğlu Diyarında, Köroğlu Ruşen Ali'nin gezdiği, yaşadığı Köroğlu Dağlarını ve Kıbrıscık'ı tanıtmak, turizm potansiyelini arttırmak ve geleneksel olarak sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla her sene hem kültür turizmi açısından hem de dağ ve doğa yürüyüşü açısından rekreasyonel pazarlama faaliyeti olarak Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşü yapılmaktadır. Kıbrıscık Belediyesi'nin 2005'ten bu yana düzenlediği bu rekreasyonda hem kültür tanıtımı yapılmakta hem de doğa yürüyüşü yapılmaktadır. Araştırmaya göre, Köroğlu Dağı ve etekleri sadece kültür turizmi ve dağ-doğa yürüyüşü turizmi açısından değil; ayrıca fotoğrafçılık, kuş gözlemciliği, fauna ve flora araştırmacılığı, yayla turizmi, kamp turizmi gibi bir çok alternatif turizm türünde de değerlendirilebilecek bir potansiyele sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşlerinin cazibesinin artması; Bolu ve çevresinde hem kültür turizmini hem de dağ-doğa yürüyüşü gibi diğer alternatif turizm çeşitlerini tercih eden turistler için ilgi odağı olması bazı iyileştirmelerin yapılmasına bağlıdır. Durum çalışmasında bulguların yorumlanması ile yapılan betimsel analizler sonucunda aşağıdaki öneriler sunulmuştur:

- Katılımcılar daha çok 30-59 yaş aralığında ve Bolu, çevre ilçeler, köyler, Beypazarı, Polatlı, Ankara ve İstanbul'dandır. Hedef kitleyi yaş grubu açısından gençlere yöneltebilmek ve onları cezp edebilmek amacıyla üniversitelerle iş birliği yapılması gerekmektedir. Bunun yanında Milli Eğitime bağlı okullarda da dağcılık, izcilik, kampçılık ve gezi kulüpleri ile de görüşülerek katılımcıları yaş aralığı gençleştirilebilir ve

ISBN 978-625-7029-51-3

katılımcı sayısı artırılabilir. Böylece bu kültürün geleceğe aktarılması da sağlanmış olur. Bolu dışındaki üniversitelerle işbirliği yapılması diğer illerin katılımcı sayısını da arttıracaktır.

- Köroğlu Zirve Yürüyüşünün amacı üç başlık altında toplanmıştır. Turizmi canlandırmak, Ekonomik kalkınmayı arttırmak ve Sosyalleşme. Turizmi canlandırabilmek adına kültürel değerler, dağ ve doğa yürüyüşü amacı ile birleştirilerek sinerji yaratılmak istenmiştir. Dolayısıyla bu amacı güdüleyecek etkenlerin de arttırılması gerekmektedir. Yani yürüyüş etkinliğine gelen yerli turistler (katılımcılar), sadece bir doğa yürüyüşü maksadı ile orada bulunmamaktadır, ayrıca Köroğlu Diyarını da selamlamaya ve deneyimlemek için orada bulunmaktadırlar. Öyleyse düzenleyen kuruluş Köroğlu ile ilgili donelere ağırlık vermeli, Köroğlu Dağına tırmanma etkinliğinde manilerine, türkülerine de yer vermelidir. Bunun dışında tiyatral etkinlik, piyes hazırlanabilir ya da atının üzerinde Köroğlu otantik kıyafetleri ile canlandırılarak katılımcılara yürüyüşlerinde eşlik edebilir. Ayrıca rekreasyonel etkinliklere ağırlık verilerek gacırga ve eşeğe odun yükleme haricinde gençlerin de ilgisini çekebilecek turnuvalar düzenlenebilir. Sadece günlük bir yürüyüş değil, katılımcıların gelip kalabileceği kamp ya da dağ-yayla evleri düzenlenerek bu yürüyüş ulusal hatta uluslar arası bir festivale dönüştürülebilir. Önemli olan turizm potansiyeli yüksek olan bu destinasyonu doğru değerlendirmek ve doğru pazarlama araçlarını kullanabilmektir. Dijital çağda olduğumuz bu dönemde, Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşlerinin tanıtımı ve duyurulmasında pazarlama iletişiminde sosyal medya araçları, outdoor reklamları kullanılabileceği gibi arttırılmış gerçeklik unsurları da bu reklamlar da kullanılabilir. Bölgenin turizm cazibesi ne kadar arttırılırsa o kadar çok yerli ve yabancı turist gelir ve yörenin ekonomik kalkınmasına aynı oranda katkıda bulunmuş olur. Ayrıca yöre halkının farklı kültürlerle etkileşimi, sosyalleşmesi, yeni kişiler ve kültürler tanıması da sağlanmış olur. Bu etkileşim karşılıklı olarak gerçekleşmektedir.
- Bolu'nun eşsiz tabiat güzelliklerini içeren Köroğlu Dağı, florasındaki endemik bitkileri ve sahip olduğu faunasıyla dağ ve doğa yürüyüşü turizmi açısından önemli bir merkez olarak

December 16-19, 2019 Baku, Azerbaijan ISBN 978-625-7029-51-3

değerlendirilebilir. Bunun yanında farklı kültürel değerleri araştıran ve bunları öğrenmek için geziler yapan gruplara da Kıbrıscık ve sınırlarındaki Köroğlu Dağları kültür turizmi açısından da değerlendirilmesi gereken önemli bir destinasyondur. Sürdürülebilirlik, ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik çatısı altında Tablo 5'te KDZY Sürdürülebilirlik Önerileri başlığı altında incelenmiştir. Özetle en önemli ekonomik sürdürülebilirlik önerisi Valilik, Bolu Belediyesi, Turizm ve Kültür İl Md. ve Gençlik, Spor İl Md.'nün mali desteğidir. En önemli sosyal sürdürülebilirlik önerisi çocuklara ve gençlere Köroğlu, Kıbrıscık ve yöresi hakkında kültürel değerleri aktarabilen rekreasyon çalışmalarıdır. Üniversite ve Milli Eğitime bağlı okullarla işbirliği sağlanmasıdır. Bolu'da bulunan Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nin özellikle Turizm, Spor Bilimleri, Fen Edebiyat, Ziraat ve Doğa Bilimleri Fakülteleri öğrencilerinin katılımının sağlanması etkinliğe olumlu yönde ivme katacaktır. Ayrıca öğrencilere de, uygulama sahasını kendi alanları açısından incelemeleri için fırsat yaratacaktır. En önemli çevresel sürdürülebilirlik önerisi ise katılımcılara çevre ve tabiatı koruma bilinci hakkında seminerler verilmesi, farkındalık yaratılması ve faaliyetlerin doğaya zarar vermeyecek şekilde uzman kişilerce seçilmesi ve planlanmasıdır.

- Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşü esnasında oluşabilecek ihtiyaçların giderilebilmesi için rota üzerindeki belirli yerlere çöp toplama yeri, tuvalet ve bununla birlikte kalmak isteyenler için uygun kamp alanlarının yapılması yürüyüşün etkinliğini de arttıracaktır. Bu uygulama katılımcıların zor duruma düşmesini engelleyecektir.
- Tablo 7'de incelenen Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşlerinin Sorunları üç başlıkta incelenmiş olup bunlar Pazarlama sorunları, Rekreasyon sorunları ve organizasyon sorunlarıdır. Pazarlama sorunları yukarıda da belirtildiği gibi pazarlama iletişim araçlarına öncelik verilerek ve işbirlikleri sağlanarak tanıtım eksiklikleri giderilebilir. Hizmet (etkinlik) kalitesinin iyileştirilmesi için her sene etkinlik sonrasında istatistiki değerlendirmelere yer verilmelidir. Sosyal medyadan katılımcılarla anket yolu ile ya da görüşme yöntemi ile

December 16-19, 2019 Baku, Azerbaijan ISBN 978-625-7029-51-3

derinlemesine bilgi alınarak etkinliğin zayıf yönleri, güçlü yönleri, dış çevrenin fırsatları ve tehditleri belirlenebilir. Yapılan SWOT analizi sonucunda daha sonraki seneler için etkinlik kalitesi ve verimliliği iyileştirilebilir. Rekreasyon sorunları ise gençleştirilen yeni hedef kitleye yönelik faaliyetlerin de bu etkinliğe eklenmesi ile çözülebilir. Ancak bu faaliyetlerin yapılabilmesi KDZY'nin günlük bir aktiviteden öte konaklamalı bir festivale dönüştürülmesi ile mümkün olacaktır. Önerilen faaliyetler aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

• Binicilik	• Tiyatro
• Oryantiring	• Kampçılık
• Dağ bisikletçiliği	• Güreş
• Trekking	• Doğa fotoğrafçılığı
• Kır koşusu-kros	• Halk oyunları
• Okçuluk	• Hiking
• Uçurtma şenliği	• Yamaç paraşütü

Tablo 9. Önerilen Rekreasyon Aktiviteleri

Bu etkinliklerin tanıtımı yerel, ulusal basından yapılabileceği gibi sosyal medya araçları da kullanılabilir. Ayrıca Köroğlu Dağında ve eteklerindeki flora ve fauna araştırması da rekreasyon aktivitelerine eklenebilir. Off road, atv motor gibi sporlar doğal yapının zarar görmesi sebebiyle önerilmemektedir. Bu rekreasyon faaliyetlerinin KDZY'ne dahil edilmesi ile hem katılımcı sayıları artarak yürüyüş daha eğlenceli bir rekreasyona dönüşmüş olacak hem de kişiler arası etkileşim ve kaynaşma da artacaktır.

Organizasyon sorunlarında yer alan yürüyüş ekibinin dağınıklığını iyileştirmek adına alanında uzman rehberler ile katılımcılar seviyelerine göre gruplandırılarak yönlendirilebilir. Program akışı hakkında (tırmanma ve inme süreleri, dinlenme molaları, yemek süresi, alışveriş ve gezi, dönüş) katılımcıların bilgilendirilmesi ve her birine yol haritası ile birlikte etkinlik akışını gösteren bir broşür verilmesi gerekmektedir. Böylece etkinlik hem daha disiplinli ve düzenli olacaktır, hem de proaktif bir yaklaşım sergilenmiş olacaktır.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşü alternatif turizm açısından değerlendirilmesi ve iyileştirilmesi gereken önemli bir potansiyele sahiptir. Kültür turizmi açısından incelendiğinde ön plana gelen Köroğlu, Köroğlu Dağlarındaki yaşam alanı, Kıbrıscık'a ait kültürel değerler (yemek kültürü, otantik kıyafetler, maniler, türküler, kalsidon taşı, yöresel oyunlar vb.) ön plana çıkmaktadır. Dağ ve doğa yürüyüşü turizmi açısından incelendiğinde ise yörenin doğal güzellikleri, fauna ve florası, kaynak suları bulunmakta ve kalabalık şehirlerden doğaya dinlenmek ve farklı zaman geçirmek isteyen yerli turistlere de bu bölge özellikle Ankara ve İstanbul'a yakınlığı açısından önemli bir destinasyon olmaktadır.

Sonuç itibariyle Köroğlu Dağı Zirve Yürüyüşü etkinliği, kültür turizmi ve dağ-doğa yürüyüşü turizmi açısından incelenmiştir. Etkinliğin organizasyonu, uygulanması, ekonomik, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliği, hizmet kalitesinin iyileştirilmesi, kullanılabilecek pazarlama iletişimi araçları, rekreasyon çeşitliliği hakkında önemli tespitler geliştirilmiştir. Çalışmanın kültür turizmi, rekreasyonel pazarlama ve dağ-doğa yürüyüşü turizmi alanında çalışmalar yapan diğer araştırmacılara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Aklanoğlu, F. (2010). Geleneksel Yerleşmelerde Kültür Turizmi: Beypazarı Örneği. Kastamonu University Journal of Forestry Faculty, 10 (2) , 125-136

Alaeddinoğlu, F. ve Yıldız, M. Z. (2007). Türkiye'de Kültür Turizmi ve Algılanışı, İCANAS, 38, 21-33.

Aslan, Z. (1993). Sanayileşme ve Kentleşmenin Doğada Rekreasyon Faaliyetlerine Duyulan Gereksinimi Arttırıcı Etkisi. Ekoloji Çevre Dergisi, (8), 22-24.

Berg, B. L. ve Lune, H. (2015) Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, (Çev. Editörü: Hasan Aydın), Eğitim Yayınevi, Konya, s.136,137

Çakıcı, A, Yavuz, G, Çiçek, M. (2014). Dağcılık Turizmine Katılımda Dikkate Alınan Hususlar Üzerine Bir Araştırma. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7 (3), 75-94

ISBN 978-625-7029-51-3

Dağ, D. (2019), 2014-2019 Yılları Kıbrıscık Belediye Başkanı ile Köroğlu Dağı Zirvesi Yürüyüşleri Başlıklı Röportaj, Röp. Yapan: Üner, T., 02.11.2019

Emekli, G. (2005). Avrupa Birliği'nde Turizm Politikaları ve Türkiye'de Kültürel Turizm. Ege Coğrafya Dergisi, 14 (1-2), 99-107.

Emekli, G. (2015). Dağlar, Dağcılık ve Turizm, Coğrafyada Yeni Yaklaşımlar, 205-217.

Erdoğan, N. (2003), Çevre ve (Eko) Turizm, Ankara: Erk Yayıncılık.

Gülcan, B. (2010). Türkiye'de Kültür Turizminin Ürün Yapısı ve Somut Kültür Varlıklarına Dayalı Ürün Farklılaştırma İhtiyacı. İşletme Araştırmaları Dergisi, 2(1), 99-120

Gürsoy, Y. (2015). Giresun'da Yürüyüş Turizmin Çeşitlendirilmesi. Journal of International Social Research. 8 (37), 1094-1101.

Haberal, H. (2015). Turizmde Alternatif: Ekolojik Turizm, Doğa Turizmi, Kırsal Turizm, Yayla Turizmi, Ankara: Detay Yayıncılık.

Hacıoğlu N, Gökdeniz, A. ve Dinç, Y. (2009). Boş Zaman ve Rekreasyon Yönetimi. Ankara: Detay Yayıncılık.

Hazar, A. (2007). Spor ve Turizm, Ankara: Detay Yayıncılık.

Karaküçük, S. (2008). Rekreasyon Boş Zamanları Değerlendirme. Ankara: Gazi Kitap Evi,

Kement, Ü. ve Bükey, A. (2019). Doğa Ve Kültür Fotoğrafçılığı Kapsamında Rekreasyonel Motivasyonun Demografik Özelliklere Göre İncelenmesi. Tourism and Recreation, 1 (1), 23-30 .

Kocakuşak, S. (2017). Köroğlu Dağı Güneyinde Nüfus ve Yerleşme Özellikleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 33 (1/2), 303-320.

Kraus, R. G.(1977). Recreation Today: Program, Planning and Leadership. California: Goodyear Publishing Company.

Lu, L. ve Hu, C. (2005). Personality, Leisure Experiences And Happiness. Journal of Happiness Studies, 6, 325-342.

Maxwell, J. A. (1996). Qualitative Research Design: An Interactive Approach. California: SAGE Publications

 ISBN 978-625-7029-51-3

Mclean, D., Hurd, A. ve Rogers, N. (2008). *Kraus' Recreation and Leisure in Modern Society*. Jones and Barlett Publishers.

Meriç, S. ve Bozkurt, Ö. (2017). Van Gölü'nün Rekreasyonel Turizm Potansiyelinin SWOT Analizi İle Değerlendirilmesi. Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD) , 3 (1) , 154-167

Timur, N., Çevik, N. ve Kıcır, G. K. (2014). Etkinlik Turizmi: Kültür Başkenti Etkinliklerinin Başarı Unsurları Üzerine Bir Değerlendirme, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2 (1), 56-83.

Özdemir, S. (2012). Kırsal Kalkınmada Kırsal Turizmden Yararlanma Olanakları: Gökçeada Örneği. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 14 (23), 19-21.

Özdemir, M. (2010). Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,11(1), s. 327

Özgüç, N. (2003). Turizm Coğrafyası. İstanbul: Çantay Kitabevi.

Öztürk, S. (2005). Kastamonu – Bartın Küre Dağları Milli Parkı'nın Rekreasyonel Kaynak Değerlerinin İrdelenmesi. Turkish Journal of Forestry, 6 (2), 138-148

Öztürk, Y. ve Yazıcıoğlu, G. (2002). Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma, Gazi Üniversitesi Ticaret Ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, (2), 183-195

Sever, R. (2006). Sürgü Kasabası'nda (Dogansehir-Malatya) Kültür Balıkçılığı ve Rekreasyonel Etkinlikler, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16 (2), 43-62.

Sezen, I. ve Yılmaz, S . (2013). Rekreasyonel Turizm Açısından Kop Dağı'nın Peyzaj Potansiyelinin Belirlenmesi. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 41 (1) , 59-64

Shivers, Jay S. ve L. J. Delisle (1997), The Story of Leisure, Australia.

Somuncu, M. (2004). Dağcılık ve Dağ Turizmindeki İkilem: Ekonomik Yarar ve Ekonomik Bedel", Ankara Üniversitesi Coğrafi Bilimler Dergisi, 2 (1), s.1-21.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Surat, H. (2017). Gülez Yöntemine Göre Deriner Baraj Gölü ve Yakın Çevresi Rekreasyonel Potansiyelinin Değerlendirilmesi ve Alan Kullanım Önerilerinin Geliştirilmesi. KSÜ Doğa Bilimleri Dergisi, 20 (3) , 247-257

Şenol, F. (2008). Türkiye Turizm Coğrafyası, Ankara: Detay Yayıncılık.

Tayfun, A. ve Arslan, E. (2013). Festival Turizmi Kapsamında Yerli Turistlerin Ankara Alışveriş Festivali'nden Memnuniyetleri Üzerine Bir Araştırma. İşletme Araştırmaları Dergisi, 5(2), 192-206.

Usal, A. (1994) . Turizm Pazarlaması. İzmir: Ürünler Matbaası.

Wearing, S. ve Neil, J. (1999). Ecotourısm Impact, Potentials and Possibilities, Oxford, London:.Butterworth Heinemann an Imprint of Elsevier Science.

Yeşiltaş, M., Çeken, H. ve Öztürk, İ. (2009), Karadeniz Bölgesindeki Turizm Olanaklarının Swot Analizi İle Değerlendirilmesi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl:2, Sayı:3, s. 250-269

Yılmaz, H., Şimşek, E.E., Bulut, Y. ve Zengin, M. (2000). Rekreasyonel Kaynak Değerleri Yönünden Palandöken ve Sarıkamış Kış Turizm Merkezlerinin Değerlendirilmesi. TMMOB Peyzaj Mimarları Odası Peyzaj Mimarlığı Kongresi, 19-21 Ekim 2000.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013), Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Seçkin Yayınları, Ankara, s.92

T.C. Bolu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, https://bolu.ktb.gov.tr/TR-69990/dag-ve-doga-yuruyusu.html, (Erişim Tarihi: 21.10.2019)

MilliParklar, http://www3.milliparklar.gov.tr/envanter/Dokumanlar/2017/10-11Nisan%20Sunumlar/1%20BOLU%20SUNUM.pdf, (Erişim Tarihi: 21.10.2019).

Kıbrıscık, https://bolu.ktb.gov.tr/TR-69932/kibriscik.html, (Erişim Tarihi: 22.10.2019)

Vadi ve Kanyonlar, http://www.kibriscik.gov.tr/vadi-ve-kanyonlar, (Erişim Tarihi: 22.10.2019)

ISBN 978-625-7029-51-3

Türkiye'de Dağ ve Doğa Yürüyüşü Turizmi, http://arsiv.ntv.com.tr/news/112640.asp, İzmir AA, (Erişim Tarihi: 22.10.2019)

Kıbrıscık Araştırmaları ve Halk Kültürü Sempozyumu, 2019, http://ajanda.ibu.edu.tr/wp-content/uploads/2019/10/Kibriscik_Sempozyumu_Kitapcigi-2019-2.pdf, (Erişim Tarihi: 05.12.2019)

ISBN 978-625-7029-51-3

GI DE MOPASSANIN NOVELLA VƏ ROMANLARINDA “KIÇIK INSAN” MƏSƏLƏSI

THE ISSUE OF "LITTLE MAN" IN GUY DE MAUPASSANT'S SHORT STORIES AND NOVELS

Gülnara HACIYEVA
ADPU-nun müəllimi

Özet

Məqalədə Gi de Mopassanın novella və romanlarında “kiçik insan”obrazlarından söhbət açılır. Bildirilir ki, XIX əsrin birinci yarısında Avropa cəmiyyətində baş qaldıran demokratikləşmə meylləri ədəbiyyatda, ədəbi qəhrəman seçimində də öz təsirini göstərdi: sadə, yoxsul, kimsəsiz, hüquqsuz adamlar baş personaj qismində ədəbi əsərlərdə özlərinə yer tapdılar. Ədəbiyyatşünaslıqda bu insanların ümumiləşmiş obrazı“kiçik insan” obrazı kimi təqdim olunur. “Kiçik insan” ifadəsini ilk dəfə rus tənqidçisi Vissarion Qriqoryeviç Belinski 1840-cı ildə yazdığı “Ağıldan bəla” məqaləsində işlədilib.

Məqalədə bu ifadənin kimlərə şamil edilməsi barədə ətraflı məlumat verilir. “Kiçik insan” xalq içərisindən çıxmış, gündəlik həyatda rast gəldiyimiz adi bir adamdır. “Kiçik insan” dedikdə təbii ki, insanın mənəviyyatca kiçikliyi deyil, maliyyə imkanlarının yoxluğu və ya azlığı baxımından sıradan biri olması nəzərdə tutulur. Ədəbi terminlər və anlayışlar ensiklopediyasında bu qəbildən olan obrazlar aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: "Kiçik adam"lar olduqca müxtəlif, fərqli qəhrəmanlardır. “Onları birləşdirən cəhət sosial ierarxiyanın ən aşağı pillələrindən birini tutmaları və bu vəziyyətin onların psixologiyasını və sosial davranışlarını müəyyənləşdirməsidir”.

Gi de Mopassana qədər “Kiçik məmur” öz qəm-kədəri ilə birkidə fransız yazıçılarının nəzərini kifayət qədər cəlb etməmişdi. Fransız ədəbiyyatındakı bu boşluğu Mopassan əhəmiyyətli dərəcədə doldurdu. Yazarın yaradıcılığında “kiçik insan”, o cümlədən “xırda məmur” mövzusu əhəmiyyətli yer tutur.

Gi de Mopassanın “kiçik insanı”nın çox böyük bir qismi sosial mühitin əzdiyi acı taleli, yazıq insanlardır. Yazıçı öz vətənpərvər obrazlarını da hər zaman məhz sadə insanların arasında axtarıb.

“Əziz dost” romanında Gi de Mopassan yenicə yaranmaqda olan burjua təbəqəsinin formalaşması və yüksəlişi yollarını simvolik olaraq Jorj Düruanın obrazında cəmləyib. Jorj Dürua digər “kiçik insan”lardan çevikliyi, saxtakarlığı, mənəviyyatsızlığı ilə seçilir. O, “xırda məmur” kürsüsündən çox sürətlə üzü yuxarıya doğru addımlamağı bacardı.

Açar sözlər: Gi de Mopassan, Belinski,“kiçik insan”, novella, roman, ədəbi qəhrəman, xırda məmur, realizm hərəkatı.

Abstract

The article focuses on the images of "the little man" in Guy de Maupassant's short stories and novels. It is stated that democratization tendencies in the first half of the nineteenth century in European society influenced both literature and the selection of literary heroes: the simple, the poor, the lonely, the powerless found themselves in literary works as the main characters. In literary criticism, the generalized image of these people is presented as the image of the "little man". The phrase "little man" was first used in "Woe from wit" article by the Russian critic Vissarion Grigoryevich Belinski in 1840. The article gives detailed information to whom this statement applies to. The "little man" is a common man who comes out of the crowd and meets us in everyday life. The "little man" is, of course, not meant to be morally small, but to be ranked as an ordinary person in terms of lack of financial means. In the Encyclopedia of Literary Terms and Definitions, these types of images are described as follows: "The little people" are very different and distinctive characters. "The thing that unites them is that they take one of the lowest levels of the social hierarchy and this situation determines their psychology and social behavior. Until Guy de Maupassant, the "Little Officer" with his grief did not attract the attention of French writers sufficiently. Maupassant significantly filled this gap in French literature. The topic of "little man", including "little civil servant" plays a great role in the author's creativity.

A very large part of Guy de Maupassant's "little man" is a bitter fated and miserable person who is crushed by the social environment. The writer also always sought out patriotic images among the common people.

In the novel “Dear friend”, Guy de Maupassant symbolizes the evolution and rise of the emerging bourgeois stratum in the character of George Duroy. George Duroy is distinguished from other "little men" by his agility, fraud, and immorality. He was able to move face upwards fast from the "little officer" chair.

Key words: Guy de Maupassant, Belinski, "the little man", short story, novel, literary heroes, little officer, realism movement.

XIX əsrin birinci yarısında artıq Avropa, Rusiya cəmiyyətində tədricən demokratikləşmə meylləri baş qaldırırdı; demokratikləşmə cəmiyyət həyatının bütün tərəflərinə tədriclə yayılır, onların xassə və keyfiyyətini dəyişdirir və başqalaşdırırdı; nəticədə isə demokratikləşmənin nüfuz etdiyi hər bir yerdə, təvəqə və səviyyədə paradiqma dəyişdirdi; bu tendensiya ədəbiyyatda, ilk öncə isə məhz ədəbi qəhrəman seçimində də özünü göstərdi: sadə, yoxsul, kimsəsiz, hüquqsuz adamlar baş personaj qismində ədəbi əsərlərdə özlərinə yer tapırdılar. Ədəbiyyatşünaslıqda bu insanların ümumiləşmiş obrazı “kiçik insan” obrazı kimi təqdim olunur.Bu ifadəni ilk dəfə rus tənqidçisi Vissarion Qriqoryeviç Belinski 1840-cı ildə

yazdığı “Ağıldan bəla” məqaləsində N. Qoqolun “Müfəttiş” komediyasını təhlil edərkən işlətmişdi: ”Bizim şəhərin generalı ola, özü də mahal şəhərində yaşaya, vay “kiçik insanın halına ki, generalla tanış olmaq şərəfinə nail olmadığını düşünə və balda ona baş əyməyə, yer verməyə, baxmayaraq ki, bu “kiçik insan” “böyük adam” olmağa çalışırdı, o zaman komediyadan “kiçik insan” üçün faciə çıxa bilərdi”. **[1,**226**].**

Ədəbi əsərlərdə “qəhrəman təbəqələşməsi” təsadüfi hadisə deyildi, belə ki, ədəbi prosesdə istənilən hadisənin baş verməsi onun sonunu, bitib yerini başqa bir kateqoriyaya verəcəyi anda bəllilənir, ancaq bu an qeyri-real görünür. Ədəbi əsər məkanı elə bir anlayış və kateqoriyadır ki, bununla bədii mətnin məkanına düşən hər bir hadisə zaman-zaman onun cəmiyyət və insanın daxili dünyasında açılacaq qatları, çözüləcək sirləri üzə çıxarır. Yəni, ədəbi əsər və bədii mətnin daxilindəki “axın” – dinamika bəzən hiss olunmasa da heç zaman dayanmır və bunu təmin etmək üçün o, yəni bədii mətn bir maqnit kimi insan və təbiət, həyat, yaşam və cəmiyyətdəki ona lazım olan zərrələri özünə çəkir və beləliklə əldə edilən “qatışıqda” hər şeydən dəyişir; bu dəyişmə ilk öncə ədəbi qəhrəman konsepsiyasında baş verir, çünki bu kateqoriya, mətn vahidi içində baş verən dəyişiklikləri əsərin digər komponentlərinə dövri şəkildə ötürür və beləliklə bütün bədii mətn zamana, insanın daxili dünyasının xarakterinə uyğunlaşır. Diqqət edin, “Ədəbi terminlər və anlayışlar ensiklopediyasında” bu qəbildən olan obrazlar aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: "Kiçik adam"lar olduqca müxtəlif, fərqli qəhrəmanlardır. “Onları birləşdirən cəhət sosial ierarxiyanın ən aşağı pillələrindən birini tutmaları və bu vəziyyətin onların psixologiyasını və sosial davranışlarını müəyyənləşdirməsidir” [2,494-495]. Realizm dövründə bu məfhum ictimai mənşəyi etibarı ilə aşağı təbəqəyə mənsub olub, cəmiyyətdə nüfuz sahibi olmayan məmurlara, meşşanlara, hətta kasıb zadəganlara aid edilirdi.Məhz realizm cərəyanının bərqərar olmasından sonra bədii əsərlərdə aşağı zümrədən olan insan surətləri irili-xırdalı problemləri, acıları və kədərləri, sevincləri və kiçicik uğurları birlikdə bədii əsərlərdə özlərinə yer tapdılar.Artıq qələm sahibləri nəzərlərini hər şeyə qadir olan, böyük gücə sahib olub hər zaman qələbələr qazanmaq, zirvələr fəth etmək, xarüqələr yaratmaq iqtidarında olan baş qəhrəmandan çəkib, adi həyatda daim rastlaşdığımız gerçək qəhrəmanlara yönəltdilər. Bu qəhrəmanlar hətta bir çox hallarda zəif, intriqasız, gündəlik dolanışığı üçün çalışıb-vuruşan sadə insanlardır. Belə olduqda bədii əsərin gücünü, enerji və ehtirasını özündə cəmləyən kompozisiya vahidlərində də kardinal dəyişikliklər baş verir - əsərin ruhunu ifadə edən konfliktin və kolliziyanın tipi başqalaşırdı. Bu kateqoriyadan olan obrazların ədəbiyyatda özünə geniş yer tapması əsasən rus, eləcə də dünya ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından olan A.S.Puşkinin, N.V.Qoqolun, F.M.Dostoyevskinin xidməti kimi qiymətləndirilir.

“Kiçik insan” xalq içərisindən çıxmış, gündəlik həyatda rast gəldiyimiz adi bir adamdır. “Kiçik insan” dedikdə təbii ki, insanın mənəviyyatca kiçikliyi deyil, maliyyə imkanlarının yoxluğu və ya azlığı baxımından sıradan biri olması nəzərdə tutulur. “Kiçik insanlar” ümumi kütlənin tipik nümayəndələridir, bu adamları hər baxımdan ortabab hesab etmək olar [4,74]. Bu insanlar adətən yaşadıqları şəraitdən-- bu şərait nə qədər ağır olsa belə -- narazı deyillər, onlar həyatlarından, talelərindən gileylənmirlər. Tanrının onlara bəxş etdiyi hər şeyə qane

 ISBN 978-625-7029-51-3

olur, hər bir şeydə yaxşı cəhəti axtarmağa və görməyə çalışırlar. Yaşayıb-işlədikləri ağır vəziyyətin sındırdığı bu adamların qəlblərinə adətən işıqlı duyğular hakim kəsilir, onlar gələcəyə böyük ümidlərlə baxırlar ("At belində", "Simonun atası" və s.). "Kiçik insan"ların əksəriyyəti hüquqsuzdur, onlar nəyi isə dəyişmək gücünə malik olmayan bu adamlar heç özlərini müdafiə etməyi belə bacarmırlar (Davranş qardaşları,"Jül əmim", Hektor ,"At belində", Lanten, "Daş-qaş" və s.).

"Kiçik insan" mövzusu XIX əsrdən etibarən daha da aktuallaşaraq ədəbi əsərlərdə önəmli mövzuya çevrilsə də, zaman-zaman yazıçıların bu qəbildən olan qəhrəmanlara münasibəti fərqli olub.

"Kiçik insan" 1840-cı illərin rus yazıçılarının əsərlərində xristian ənənəsi işığında: Qoqoldan Dostoyevskiyədək adlı dissertasiya işində "Kiçik insan" ifadəsinin ilk dəfə V. Belinski tərəfindən işlədildiyini vurğulayan Y.M.Sokol ("Маленький человек" в творчестве русских писателей 1840-х годов в свете христианской традиции: От Гоголя-к Достоевскому. Сокол, Евгения Михайловна) diqqəti bu ifadənin sonradan tənqidçi tərəfindən daha geniş mənada işlədilməsinə yönəldirdi: Belinskinin əvvəlcə 1840-cı ildə bu ifadəni məmur vəzifəsində çalışan adamlar haqqında işlətməsinə baxmayaraq, sonralar yazdığı "Rus ədəbiyyatı 1845-ci ildə" adlı məqaləsində tənqidçi Qoqolu diqqətini sadə camaata yönəltdiyinə görə təqdir edirdi.

"Kiçik insan" surətləri əksər hallarda humanizmi və digər müsbət mənəvi keyfiyyətləri özündə cəmləyən insanların obrazları kimi təqdim olunsa da, Gi de Mopassanın yaradıcılığında özünü qabarıq göstərən bir prinsip həmin məsələdə də dəyişməz olaraq qalır: yaradıcılığı boyu gerçəklikdən uzaqlaşmamağı qarşısına məqsəd qoyan yazar qəhrəmanlarını bütün nöqsanları, yaxşı və ya pis keyfiyyətləri ilə birlikdə təsvir edirdi. "Kəndlilərdə olduğu kimi, Mopassan sadə adamları ideallaşdırmır, onları fərqli bir tərzdətəsvir edir: bu adamların bəzilərinin mənəviyyatını burjua cəmiyyəti korlayıb". [3,99]. Yaradıcılığının ilk illərində yazar kəndlilər haqqında satirik, yumoristik əhval-ruhiyyədə danışsa da ("Normand zarafatı", "Başmaq"), sonrakı illərdə yazdığı əsərlərində diqqəti əsasən fransız kəndlisinin pula hərisliyinə, xüsusi mülkiyyətçilik psixologiyasının inkişaf etməsinə yönəldirdi.

XIX əsrdən etibarən"kiçik insan" haqqında təsəvvürlər dəyişməyə başlamışdı. Təbii ki, hər bir yazıçının obraza münasibətdə öz nəzər nöqtəsi var idi. Lakin bu baxışların ümumi bir nöqtəsi də vardı: bir qism yazıçı öz qəhrəmanlarına acıyırdı, bir qism ona gülürdü, digərləri onun fədakarlığını tərənnüm edirdi.

Hələ "Mopassana qədər "Kiçik məmur öz qəm-kədəri ilə birkidə fransız yazıçılarının nəzərini kifayət qədər cəlb etməmişdi. Mopassan əhəmiyyətli dərəcədə bu boşluğu doldurdu. Yazarın rəngarəng yaradıcılığında "kiçik insan", o cümlədən "xırda məmur" mövzusu əhəmiyyətli yer tutur." [5,87]. Yazıçının novellalarının böyük bir hissəsi sadə adamların, əsasən kəndlilərin, amma kəndli əməyi ilə məşğul olmayanların həyatından bəhs edir.

Bir sıra novellalarında Mopassan məmur həyatından bəhs edən dərin məzmuna və ibrətamiz əhəmiyyətə malik süjetlər yaratmışdı. Gi de Mopassanın "kiçik insan" surətləri

 ISBN 978-625-7029-51-3

arasında xüsusi yeri olan məmur obrazlarını birləşdirən ümumi cəhət qəhrəmanların saflığı, ailəyə sədaqətliliyi, bir işçi kimi məsuliyyətli, namuslu, dürüst olmalarıdır. (“At belində”, “Boyunbağı”, “Daş-qaş”). Onlar istər öz şəxsi həyatlarında, istərsə də qulluq etdikləri təşkilatda bacarıqlarını, potensiallarını kifayət qədər reallaşdıra bilmirlər. Elə buna görə də daim “bir yerdə sayaraq” bütün ömürləri boyu karyeralarında irəliləyiş etməyə nail olmurlar, və ya heç bu barədə düşünmürlər də. Əksinə, bu əsərlərin hər birində qəhrəmanı acı sürpriz gözləyir: həyatın sakit gedişini pozan gözlənilməz hadisələr (”At belində”,”Boyunbağı”, “Daş-qaş”).

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Mopassan özü gənc yaşlarında müxtəlif nazirliklərdə məmur kimi çalışmışdı.O, qəhrəmanlarının kiçik məişət qayğılarından tutmuş böyük problemlərinədək hər bir çətinliyini öz gəncliyində yaşamış və bundan cana doymuşdu. 1878-ci ilin noyabrında ustadı Gustav Floberə yazdığı məktubda gənc Mopassan aldığı maaşdan və maddi durumundan şikayətlənirdi: “Mən hesab edirəm ki, mənimlə eyni miqdarda pul alıb, daha az xərcləməli olan sadə fəhlə məndən xoşbəxtdir” [9]. Yazıçının bu sahədəki fəaliyyəti ürəyindən olmasa da, dövlət qulluğunda işlədiyi zaman əldə etdiyi müşahidələrin nəticələri və biliklər ona geniş ədəbi material vermiş, ədəbi-bədii yaradıcılıq fəaliyyəti dönəmində işinə yaramışdı. Məhz nazirliklərdə “yazı-pozu” adamları arasında çalışdığı zaman gələcək yazar keçmiş həmkarlarının psixologiyasına yaxından bələd olmaq imkanı əldə etmişdi. Qəhrəmanlarının güzəranını öz təcrübəsində yaşamış Mopassan onları yaxşı tanıdığı qədər yaxşı da başa düşürdü. Əslində ədəbi fəaliyyəti boyu dönə-dönə məmur obrazlarına müraciət edərək xeyli sayda bu cür ədəbi qəhrəmanlar yaradan yazarın bu mövzuya olan marağı da diqqəti məmur həyatının ağırlığına yönəltməkdən irəli gəlir. Dəfələrlə bu mövzu üzərinə qayıdılması bir növ müəllifin harayı kimi də qəbul oluna bilər.

“Kiçik insan” adlandırılan məmurların bir qismi yüksək təbəqə ilə aşağı təbəqə deyilən, əzilən, məhrumiyyətlər içərisində yaşayan, dünyanın naz-nemətlərindən, zövqi-səfasından məhrum yoxsul təbəqə arasında mövqe tuturdu (yazıçının özü də bu kateqoriyadan olan insanlara aid idi). Sosial mənşəyi baxımından əsil-nəcabətli, zadəgan nəslinə məxsus olmalarına baxmayaraq maddi imkansızlıqları onları yuxarı cəmiyyətdən ayıraraq aşağılara yaxınlaşdırırdı. Lakin intellektual səviyyələri, genetik mənsubiyyətləri onları özlərindən aşağı pillədə qərar tutanlardan uzaq durmağa sövq edirdi. XIX əsrdə hələ orta təbəqə formalaşmamışdı, məhz bu səbəbdən də mənəviyyat nöqteyi-nəzərindən zəngin olan insanlar maddi vəziyyətləri ucbatından mənəviyyatca özlərindən aşağı səviyyədə olan, aşağı intellektli adamlarla eyniləşdirildi. Lakin onlar özlərini aşağı təbəqəyə deyil, aristokratiya və ya burjuaziyaya daha yaxın hesab edirdilər. Bu adamlar özlərini yoxsul təbəqədən ayırır, hətta bir çox hallarda ona yuxarıdan aşağı baxırdılar. Mopassan kiçik insanı həm də ona görə inadlı şəkildə bədii əsər məkanına gətirirdi ki, o zövq-təbii həyatın ona qədər yaızlan əsərlərdə bütün dolğunluğu və faciəsi ilə təsvir edilmədiyini hiss edirdi. Çünki insanın, sənətkarın yaşadığı, daddığı faciə və sevinclər daim onun daxilinə işıq haləsi kimi düşür və onu əsərin bədii həyatını zənginləşdirməyə məcbur edirdi. İnsanın daxili aləminin təsvirində sanki nə isə əsas olan cizgilər çatışmırdı, bədii əsərlərdə o nə qədər əzəmət və hissiyyatla təsvir edilsə də,

 ISBN 978-625-7029-51-3

dərdini, sevinc və kədərini anlamaq, adekvat şəkildə vermək mümkün olmurdu. Ona görə də yeni dövr yazıçıları insanı nişan verən bütün işarələri bədii sözün qüdrəti ilə təqdim etməyə çalışırdılar.

Mopassanın "kiçik insan"ları xarakter etibarı ilə bir-birilərindən fərqlənsələr də, onları birləşdirən başlıca cəhət mütilikləri, həyatda malik olduqları kiçik mövqeyə, yoxsul həyat tərzinə qane olmalarıdır. (Filip Davranş "Jül əmim", Luazel, "Boyunbağı", Lanten "Daş-qaş"). Yazıçının özündən fərqli olaraq, onun "kiçik məmur" qəhrəmanları kasıb yaşayışlarından, işdəki ağır zəhmətlərinin müqabilində aldıqları cüzi məvacibdən narazı görünmürlər. Azacıq gəlirlə, böyük qayğılarla, çətinliklərlə dövran sürən bu sadə, bəzən hətta sadəlövh, sadədil, fağır insanların ömrü səhər açılandan axşamadək iş başında, narahat, dar, havasız, qaranlıq otaqlarda keçir. Gi de Mopassan "xırda məmur" zümrəsindən olan qəhrəmanlarını əsasən məişət planında təqdim edir. Onların dolanışıqları kasıb, yaşam tərzləri olduqca sadədir, bəlkə də həyatda böyük niyyətləri, məramları, iddiaları, gözləntiləri yoxdur, ya da bu gözləntilər bəsit və çox primitivdir. Dünyagörüşləri məhdud olan bir çox məmurların özlərinin və arvadlarının ən böyük arzusu, xülyası zəngin olmaqdır, onların həyat amalları bu məhdud çərçivədən kənara çıxmır. Məişətdə hər hansı səbəbdən münaqişə olanda, və ya ailədə bəzən kasıbçılıqdan doğan narazılıqlar baş verəndə, iş yerində rəhbərlik tərəfindən məzəmmət ediləndə "xırda məmur"lar susmağa "məhkumdurlar". Çox vaxt günahkar olmadıqları halda belə özlərini müdafiə etməyi bacarmırlar, bəlkə də günahsız olub-olmadıqlarını doğru-dürüst dərk edə bilmirlər. Cəmiyyət bu zərərsiz adamlara qarşı qəddardır, onları incidirlər, qınaq və ya gülüş obyektinə çevirirlər, acizliklərindən istifadə edib haqlı-haqsız tənbeh edirlər. Bu insanların əksəriyyəti hüquqsuzdur, onlar nəinki nəyi isə dəyişmək gücünə malik deyillər, heç özlərini müdafiə etməyi belə bacarmırlar (Davranş qardaşları,"Jül əmim", Ektor ,"At belində"). Bu novellaları oxuduqda yaranan təəssürat həyatda yaxşıya doğru nəyinsə dəyişəcəyinə olan inamın itməsidir. Nə Mopassanın qəhrəmanları, nə də müəllifin özü gələcək haqqında heç də nikbin təsir bağışlamırlar.

"At belində" hekayəsində azacıq məmur məvacibi ilə ağir güzəran sürən bir məmurun və ailəsinin demək olar ki, birgə həyatları boyu özlərinə nadir hallarda rəva bildikləri gəzintilərdən biri zamanı başlarına gələn hadisədən söhbət açılır. Əyalətdə əsil-nəcabətli, lakin müflisləşmiş bir ailədə böyüyüb boya-başa çatmış Ektor adlı birisi Dənizçilik Nazirliyində illik min beş yüz frank maaşla çalışır. Günlərin birində o, gördüyü əlavə işlərin müqabilində mükafat alır. Əlavə qazancın sevincini ailəsi ilə bölüşmək istəyən Hektor Şanz-Elize prospektinə xanımı və iki uşağı ilə birlikdə gəzintiyə çıxmağı planlaşdırır. Əsərdə ailənin bu gəzintiyə uşaqlı-böyüklü necə həvəslə, sevinclə hazırlaşdıqları da təsvir olunur: Ektor at sürmək bacarığı ilə öyünür, övladları gəzinti öncəsi stulları at kimi minərək "çapırlar"; hətta qulluqçu qız da ağasının at sürmək haqqında söhbətlərini heyranlıqla izləyir. Lakin Ektorun atı necə məharətlə sürə bildiyini ailə üzvlərinə göstərmək istəyi həyatının sonrakı gedişini tamamilə dəyişir. Belə ki, bir günlük gəzinti üçün kirayə elədiyi at ram olmaq istəməyərək sürətlə qaçır, Ektorsa heyvanı cilovlamaqda aciz qalır. Bütün bəlalar da elə bundan sonra başlayır: onsuz da maddi çətinliklər içərisində sürünən ailənin daha ağır günləri

 ISBN 978-625-7029-51-3

başlayır. Mindiyi atın öhdəsindən gəlməyi bacarmayan məmurun həyatı sözün əsl mənasında zəhərə dönür. Daim qələbəlik olan mərkəzi prospektdə həftəsonu adamların sayı olduqca çox olduğundan heyvan hürkərək qəfildən camaatın arasına girir və yaşlı bir qadını zədələyir. Evlərin birində qulluqçu işləyən Simon adlı bu qadının aldığı xəsarət ağır olmasa da o, vəziyyətdən sui-istifadə edir və dərhal bütün "istedadını" işə salır. Qadın yalandan zədəsinin ağır olduğunu söyləyir və həkimlər yoxladığı zaman gah çığırır, gah da inildədiyirdi. Həkimlər qarını əvvəlcə üç günlük xəstəxanaya yerləşdirlər, amma qadın havayı dincəlməyi buraxaraq təkrar ağır işinə qayıtmamaqda israrlı idi, odur ki, əlil arabasından qalxmaq istəmir. Həkimlər onun saxtakarlıq etdiyindən əmin olsalar da, xəstənin öz sağlamlıq durumu barədə söylədiklərini nəzərə almaq məcburiyyətində idilər. Simon qarının ayağa qalxa bilməyəcəyi təqdirdə Ektor onun bütün müalicə və hətta yaşayış xərclərini qarşılamalı idi.

Hekayədə diqqəti çəkən cəhət ondan ibarətdir ki, məmur tabeliyində olduğu yüksək çinli bir məmur tərəfindən, müdiriyyəti tərəfindən deyil, tamamilə təsadüfi bir adam tərəfindən, sosial mövqeyi etibarı ilə özündən xeyli aşağı pillədə dayanan adi bir ağbirçək qadın tərəfindən əzab-əziyyətə düçar edilir, sözün əsl mənasında istismara məruz qalır. Gənc, savadlı və xeyirxah bir kişi məşum bir təsadüf nəticəsində törənən qəzadan sonra savadsız, yaşlı bir qadının əlində aciz qalır, özünü müdafiə etməyin yolunu belə tapa bilmir. Ona görə də oxucuda elə təəssürat yaranır ki, qarı sanki fürsət gözləyirmiş və bu fürsət əlinə düşən kimi o özünü əlil olmuş təki qələmə verərək zəhmət çəkmədən başqasının hesabına rahat yaşamağa, qalan ömrünü müftə istirahətdə keçirməyə qərar verir. Burada müəllif iki sadə insanı qarşı-qarşıya qoyub: bir tərəfdə ləyaqətli, halal zəhməti ilə dolanan, amma bir qədər aciz, bacarıqsız, "kiçik insan", digər tərəfdən hiyləgər, acgöz, fürsətkeş, başqasına yük olaraqzəhmətsiz yaşamağa çalışan "kiçik insan".

Beləliklə, "kiçik insan" düşüncələrdə yazıq, zəhmətkeş insan kimi qəbul olunsa da, onun özü də əlinə fürsət düşdüyü zaman bir başqasından istifadə etməkdən, hətta bacardıqca onu istismar etməkdən çəkinmir. Gecə-gündüz qapılarda çalışıb-vuruşduğu halda yoxsulluq içərisində yaşayan birisi imkan düşən kimi bir başqasının hesabına yaşamaq fürsətini əldən vermir. Görünür, ömrünün qalan hissəsini əlil arabasında keçirmək ona əlinin zəhməti ilə yaşamaqdan daha çox sərf eləyir. Bir yazıçı kimi Mopassanı insanları fırıdaqçılığa, yalançılığa, tamahkarlığa sövq edən səbəblər düşündürürdü. Yaxşı şəraitdə yaşayan, firavan həyat sürən bir kimsə yəqin ki, ömürlük ozünü əlil arabasına gömməyə razı olmazdı.

Bu cür obrazların Gi deMopassanın əsərlərində kifayət qədər olmasına rəğmən ədibin "kiçik insanı"nın çox böyük bir qismi sosial mühitin əzdiyi acı taleli, yazıq insanlardır. Ədib insanın ruhunun aliliyini tərənnüm etməyə deyil, onun zəifliyindən, mənəvi gücsüzlüyündən yazmağa üstünlük verir, "kiçik insanın" sevincsiz varlığından, onun taleyin "sürprizləri" qarşısındakı köməksizliyindən yazırdı. Mopassanın "kiçik insan"ları arasında işləmək qabiliyyəti olub iş tapa bilməyərək diyarbadiyar gəzən, çöllərdə ac-yalavac dolanan çarəsizlər də (Jak Randel, "Avara"), kimsəsiz qalıb sədəqə istəməyə məcbur olan fiziki qüsurlu şəxslər də vardı (Nikola, "Dilənçi"). "Avara" hekayəsində yazıçı Jak Randel adlı gənc oğlanın bizim

 ISBN 978-625-7029-51-3

günlərdə də aktual olan problemindən – işsizlikdən və bu problemin doğurduğu acı nəticələrdən bəhs edirdi. Dülgərlik edərək əlinin zəhməti ilə yaşamağa qadir olan iyirmi yeddi yaşlı oğlan hələ də ailəsinə yükdür. Yerli idarəetmə orqanları işlə bağlı müraciətini təmin etmədiyi üçün Jak Randel çörək pulu qazanmaq sevdası ilə yola çıxır. O, qırx gün gecə-gündüz yağışın, günün altında yol getsə də hələ də fəhlələrin "asanlıqla iş tapa bildikləri o sirli diyara gəlib çatmamışdı". Yol boyu oğlana qısamüddətli işlər gördürülsə də, əvəzində aldığı məbləğ o qədər kiçik idi ki, ancaq yavan çörəyə çatırdı. Əlinin zəhməti ilə qazanacağı halal pul və firavan həyat istəyi ilə kəndbəkənd, şəhərbəşəhər dolaşan gəncin özü ilə götürdüyü paltarları və ayaqqabıları da artıq tamamilə nimdaş olmuş, cibindəki sənədlər, peşə sahibi olduğunu təsdiq edən sertifikatlar da yararsız hala düşmüşdü. Bəxtsiz cavan rastlaşdığı adamlardan az qala yalvararaq iş istəyirdi, əvəzində laqeyid, kobud cavablara hədəf olurdu. Inzibati dairələr bir tərəfə, adi şəhər və kənd sakinlərinin rəhmsizliyi, biganəliyi əmək qabiliyyətli, zəhmətsevər bir insanın az qala məhvinə gətirib çıxarır. Artıq onun daxilində insanlara qarşı nifrət hissi baş qaldırmışdı. "Bədən üzvlərinin giziltisi, qarnının ağrısı, ürəyindəki iztirablar qorxunc bir sərxoşluq kimi başına vurdu və beynində sadə bir fikir doğdu: "Mənim yaşamağa haqqım var, bir halda ki nəfəs alıram, bir halda ki hava hamıya məxsusdur. Deməli, məni çörəksiz qoymağa haqları yoxdur!" [10,7]. Iki ay sərgərdan gəzib ümidini itirən, soyuq havada çöllərdə gecələyən, isti yeməyə və içməyə həsrət qalıb yerdə tapdığı bitki və həşəratlarla qidalanan bu biçarəni günlərin birində kənd evinin mətbəxindən gələn ləziz, hərarətli qoxu elə cəlb edir ki, o ev sahiblərinin ibadətə getməsini görərək mətbəxə girir və stolun üstündəki isti yeməkləri "gözünə təpir", üstəlik araq da tapıb içir. Heç onun həbs olunmaqdan da qorxusu yox idi, özü rastına çıxan və onu sorğu-sual edərək yoxlayan jandarmlara az qala yalvararaq həbs olunmasını istəyirdi. Düşünürdü ki, həbsxanada heç olmasa başının üstündə dam olacaq.

"Dilənçi" hekayəsində də müəllif bir qarın yemək tapmaqdan ötrü yayın qızmar istisində, qışın soyuğunda kəndbəkənd dolaşan yurdsuz-yuvasız insanın üzünə qəddarlıqla bağlanan qapılardan, o qapıları insafsızcasına çırpan laqeyd insanlardan haqlı olaraq gileylənirdi. Kənd camaatının öz dolanışığı çətin olsa belə, onlarla, yüzlərlə ailənin bir kimsəsiz, evsiz-eşiksiz insanı yedirib-doydurmağa yenə də qüvvəsi çatardı. Amma bu insanlar nə etdilər? Onlara pənah gətirən ac birisinə bir dəfə sədəqə verirdilərsə, əvəzində dəfələrlə qovurdular. Bir toyuğa xəsarət yetirdiyi üçün şikəst dilənçini ölümcül döyən kəndliləri Mopassan rəhmsizlikdə, qəddarlıqda ittiham etməkdə haqlı deyildimi? ".

Mopassan öz vətənpərvər obrazlarını da hər zaman məhz sadə insanların arasında axtarıb. Yazıçının zənnincə, nə müftəxor zadəgan təbəqəsi, nə tamahkar, hər şeydə şəxsi mənfəəti üstün tutan burjuaziya Vətəni sevməyə, onun üçün vuruşmağa, onu qorumağa qadir deyil. Ədibin roman və novellalarında kifayət qədər çevik, qürurlu, fədakar, mübariz, mərd insan obrazlarına rast gəlirik: cəsur fransız kəndliləri olan ağbirçək tənha qarı ("Sovaj ana"), çəlimsiz qoca fermer "Milon ata") öz hünər və qətiyyətləri ilə, təkbaşına partizan müharibəsi aparmaları ilə diqqəti çəkirlər.

Sovaj qarının əri həyatda deyil, yeganə oğlu isə müharibəyə səfərbərliyə alınmışdı. Ölkəni

 ISBN 978-625-7029-51-3

işğal etmiş Prussiya əsgərlərindən dörd nəfəri maddi baxımdan təmin olunmuş bu tənha qadının evində yerləşdirilib. Sovaj ana düşmən əsgərləri ilə yaxşı yola gedir: qadın əsgərlərə yemək hazırlayır, əsgərlər də öz növbəsində ahıl yaşlı qadına əllərindən gələn köməyi göstərirlər. Amma günlərin birində qarıya oğlunun cəbhə yoladaşından gələn məktub hər şeyi dəyişir. Məktubda anaya oğlunun qumbara zərbəsindən parça-parça olaraq həlak olması xəbər verilir. Dərindən sarsılann qadının daxilində alovlu intiqam hissi baş qaldırsa da, o bunu büruzə vermir. Axşamüstü əllərində ovladıqları dovşanı gətirən alman əsgərləri qəlbi qana dönmüş ananın yarasını sanki bir qədər də təzələyirlər. O, heç nə olmayıbmış kimi çapalayan heyvanı təmizləyir, bişirir, əsgərlər də dovşanı iştaha ilə yeyərək yatırlar. Həyatda itirəcəyi bir şey olmayan qadın amansız bir laqeydlik və soyuqqanlılıqla öz evinə od vuraraq düşmən əsgərlərini yatdıqları yerdəcə diri-diri yandırır. Hadisədən xəbər tutan Prussiya zabitlərinin onu kimin törətməsi haqqında suallarına da ana qorxmadan "mən" deyə cavab verir.

Prussiyalıların işğalı nəticəsində gənc oğlunu və yaşlı atasını itirmiş Milon ata başqa kənd sakinlərindən heç nə ilə seçilmirdi. Hətta çoxlarına elə gəlirdi ki, bu çəlimsiz qoca prussiyalı əsgər və zabitlərə digər həmyerlilərindən çox qulluq göstərir, onları can-başla yedizdirib-içirdirdi. Günlərin birində məlum olur ki, hər gün onların yaşadığı kənddə prussiyalı döyüşçülər qətlə yetirilir. Işğalçı ölkə ordusunun yüksək rütbəli zabitlərinin işə qarışmasından və araşdırma aparmasından sonra qətlin elə Milon ata tərəfindən törədildiyi məlum olur. Bəs belə bir cansız-cüssəsiz qoca yekəpər, cavan əsgərləri necə öldürə bilmişdi, onlara təkbətək necə üstün gələ bilmişdi? Aydın olur ki, qoca fermer düşmən əsgərlərini təkləyib kimisini kənd təsərrüfatı alətləri ilə, kimisini adi daşla vururmuş. Düşməninin öldüyünə əmin olduqdan sonra qoca "partizan" onların cəsədini gizlədirdi.

Kapitalist münasibətləri dərinləşdikcə insanların daxilindəki humanist keyfiyyətlər də sanki öz yerini eqoizmə, məkrlilik və saxtakarlığa verir. Mopassanın "kiçik insan"ı yaşadığı dövrün gerçəklikləri ilə ayaqlaşır. O, heç də həmişə zəif, aciz, xeyirxah və itaətkar deyil. Bu cür personajlar heç də həmişə oxucunun qəlbində ağrılı-acılı, rəhmli duyğular oyadan, yazıq, ziyansız, bacarıqsız, uğursuz "xırda məmur"un simasında təcəssüm etməyib. Bəzən kiçik insanların sırasından elələri çıxır ki, nəinki özlərini müdafiə etmək bacarığına malik olurlar, hətta hadisələrə təsir etmək iqtidadırında da olurlar. Onlar çox qısa bir zamanda istənilən yolla özlərinə mövqe, güc və hakimiyyət əldə etməyə belə nail olurlar. Amma onların əldə etdikləri sıçrayışlı, sürətli yüksəliş heç də namuslu, dürüst yolla deyil, çirkin vasitələrlə, saxtakarlıq və hiyləgərliklə, xəyanətkarlıq və fürsətkeşliklə qazanılır. Jorj Dürua öz avantüraları, mənəviyyatsızlığı ilə nəinki Gi de Mopassanın, eləcə də dünya ədəbiyyatının antiqəhrəmanları içərisində ən diqqətəlayiq yerlərdən birini tutur. Sayəsində məqsədinə çatdığı insanlara qarşı sayqısızlıq, nanəciblik "Əziz dost" romanının əsas personajı olan Jorj Düruanı xarakterizə edən başlıca xüsusiyyətlərdəndir. Fransanın Əlcəzairə hərbi müdaxiləsi zamanı ordunun süvari alayının tərkibində unter-offiser qismində müstəmləkə altına salınmış bu ölkəyə girmiş Jorj Dürua ölkəsinə qayıdan kimi özünə iş tapmaq ümidi ilə Parisə gəlmişdi ("Əziz dost"). Şimal Dəmir Yolları İdarəsinin dəftərxanasında altı ay kiçik məmur vəzifəsində çalışsa da, aldığı illik min beş yüz frank maaş yalnız kirayə pulunu ödəməyə və bir qarnı ac,

 ISBN 978-625-7029-51-3

bir qarnı tox güzəran keçirməyə yetirdi. Başqa yerdə daha münasib iş tapmaq istəyində olan Jorjun gələcək taleyində küçədə təsadüfən keçmiş əsgər yoldaşı ilə rastlaşması həlledici rol oynamışdı. Forestye soyadlı bu şəxs artıq "Fransız həyatı" adlı bir qəzetin redaksiyasında çalışırdı və müəyyən mövqe qazanmağa nail olmuşdu. Məhz bu şəxsin və onun arvadı Madlenanın hərtərəfli yardımı ilə Jorj Dürua mətbuat aləminə daxil olur. Heç bir xüsusi qabiliyyəti və istedadı olmayan bu adam saatlarla, günlərlə çalışmasına rəğmən yazmaq istədiyi məqalənin bir cümləsini belə axıra çatdırmağa müvəffəq olmur. Dostunun arvadı Madlenanın onun əvəzinə yazdığı məqalələlər sayəsində tanınır, məşhurlaşır**.** Onun karyerasındakı sonrakı sürətli yüksəlişin əsası da "Fransız həyatı" qəzetinin redaksiyasında fəaliyətə başladığı vaxtdan etibarən qoyulur. Qısa bir zamanda dəftərxana işçisi vəzifəsindən yüksək dövlət kürsüsünə qalxmağı bacaran bu şəxs məqsədinə çatmaq yolunda ən ağlasığmaz və rəzil vasitələrdən istifadə edir. Jorj dost adlandırıb sayəsində irəli getdiyi insanın ölümündən də yararlanmağı bacardı. Redaksiyada mərhum Forestyenin vəzifəsi Jorj Düruaya həvalə olunur, az müddətdən sonra o, keçmiş yoldaşının dul arvadı ilə evlənir. Lakin karyerasında istədiyi mövqeyə nail olduqdan sonra, artıq arvadınının yardımına ehtiyacı qalmayanda Jorj onu hədsiz dərəcədə nifrət etdiyi Xarici İşlər Naziri ilə ailəsinə xəyanət etməkdə ifşa edərək həm artıq faydasız görünən evlilikdən yaxasını qurtarır, həm də özü üçün daha sərfəli evliliyə yol açır. Onun başlıca arzusu həyatını başqalarının hesabına dəyişməkdir, yəni yüksək vəzifə sahibi olmaq, zəngin olmaq, bir sözlə hakimiyyət və sərvət əldə edərək bütün şəxsi iddialarını təmin etməkdir. Jorj Dürua karyera nərdivanına dırmaşdığı birinci gündən qadınlardan bir vasitə kimi istifadə edir; xarici görünüş baxımından yaraşıqlı və cəlbedici olması da bu işdə onun karına gəlirdi.

"Əziz dost" romanında Gi de Mopassan yenicə yaranmaqda olan burjua təbəqəsinin formalaşması və yüksəlişi yollarını simvolik olaraq Jorj Düruanın obrazında cəmləyib. Əslində bu yeni təbəqənin özünə yol açaraq üzü yuxarıya doğru az qala sıçrayışlı yüksəlişində hər cür vasitə məqbuldur: hədsiz dərəcədə pula hərislik, yalan, kələk, xəyanət, maxinasiyalar, müstəmləkə altına alınan ölkələrdə qırğınlara və talanlara imza atmaq və s.

Bu romanda Mopassan şərait dəyişdikcə kiçik zümrənin (bəlkə heç "doğulmamış" zümrənin), indiyə qədər "görünməyən" insanların ən ali hiylə və fırıldaqlara necə yiyələnmələrini açıb göstərir. Mopassanı hadisədən çox onun anatomiyası, hərəkətin dinamikası və bu olayların, özü də insan üçün fəlakətli sayılan nəsnələrin cəmiyyətdə hansı qasırğaları yaratması maraqlandırır. Jorj Dürüua başa düşür ki, görünməyən səviyyədən ən ali qatlara sıçraya bilmək üçün insan öz şəxsində hər hiyləni birləşdirməli, bütün insani dəyərlərdən arınmalı, bir sözlə sinik olmalıdır. Onun çevikliyi, insanları aldatma məharətini Mopassan çox böyük ustalıqla açır, bu isə bütövlükdə cəmiyyət və insanın daxili aləminin dialketikasını paralel şəkildə təqdim etməyə imkan yaradır.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Ədəbiyyat

1. Белинский В.Г. Собр. соч.: В 9 т. - М., 1976-1985. - Т. 2. - С. 226.
2. Гугнин А.А. «Маленький человек» // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н. Николюкина. - М., 2001. – səh. 494—495.
3. Kondratyev, рассказы Мопассана о крестьянах и простых людях Франции. Труды Иркутского Государственного Университета, стр. 99.
4. Маркович М.В. Петербургские повести Н.В. Гоголя,Ленинград 1989,стр.74.
5. Соколовская, Ж.В. Чехов и Мопассан о маленьком человеке. Вестник Новгородского Государственного Университета, №.25, стр.87.
6. Gi de Mopassan, seçilmiş əsərləri, Bakı-2010.
7. Guy de Maupassant. Contes et nouvelles choisis. Moscou,
8. https://www.dissercat.com/content/malenkii-chelovek-v-tvorchestve-russkikh-pisatelei-1840-kh-godov-v-svete-khristianskoi-tradi
9. http://maupassant.free.fr/corresp/cadre.php?ord=c&num=105
10. http://maupassant.free.fr/pdf/vagabond.pdf

ORXON-YENISEY YAZILARININ LÜĞƏT TƏRKİBİ HAQQINDA

ORHON JENİSE'NİN SÖZLÜK YAPISI HAKKINDA
ABOUT THE VOCABULARY OF THE ORXON-YENISEI WRITINGS

Profösor **Həcər Hüseynova**
Azebaycan Devlet Pedaqji Universitesi, filoloji bölüm

Xülasə:

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zəngin olması həmin dilin zənginliyi deməkdir. Lüğət tərkibində mövcud olan müxtəlif məzmunlu söz qrupları dilin leksikasında ifadəsini tapır. Onların öyrənilməsi sözlərin və onların mənsub olduğu dillərin tarixi inkişafının, ədəbi dillərlə onun dialektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi, düzgün məlumatların əldə edilməsi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Müasir dilşiliyin qarşısında duran aktual problemlərdən biri də qədim türk yazılı abidələrinin leksik sisteminin öyrənilməsi, bu sahədə yaranmış yanlışlıqların aradan qaldırılmasıdır.

Abidələrin leksikasının öyrənilməsi göytürk yazısının, onun mənsub olduğu dilin və xalqın qədim tarixə malik olduğunu deməyə əsas verir. Eyni zamanda göytürk yazıları yad təsirlərdən uzaq olmuş, bu yazılarda çox az sayda Çin, Tibet sözlərinə, Uyğur yazılarında isə az hallarda iran dili sözlərinə rast gəlinmişdir.

Azərbaycn dili də türk dillərindən biri kimi, qədim türk dili elementlərini bu gün də əks etdirir. Bunu qədim yazılı daş kitabələrin leksik sistemi təsdiq edir. Göytürk yzılarında rast gəldiyimiz bəzi dil elementləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu gün də qorunub saxlanılır. "Kültikin" abidəsində işlənmiş iyirmiyə qədər söz müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməkdədir:

1) teŋri-tanrı;
2) tağ-dağ;
3) tokuz-doqquz;
4) esid-eşit və s.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində – Orxon- Yenisey yazılarında işlənmiş bir qism sözlər isə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu günə qədər işlənməkdədir. Abidələrin dilində söz anlamında işlənmiş "sab" sözü dialektlərdə işlənən "söz-sov" ifadəsinin ikinci tərəfində qorunmuşdur. Abidələrdə "qoşun çəkmək, hücum etmək" mənasında işlənmiş "sülə (mək)" sözü şivələrdə sülənmək sözünün tərkibində yaşayır və "boş-boş, avara-avara gəzmək" mənasını daşıyır.

Abidələrin dilində "təhrif etmək, dəyişmək" anlamında "sı" sözündən istifadə edilmişdir. Bu kök isə müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlətdiyimiz "sındırmaq- sözünün və sözünü sındırmaq-frazeologizminin" tərkibində hələ də işlədilir. Qədim türk yazılı abidələrinin, daş kitabələrin lüğət tərkibində işlədilmiş sözlər semantik cəhətdən də müxtəlif qruplara bölünür. Abidələrin lüğət tərkibini aşağıdakı şıkildə təsnifləndirmək mümkündür: ictimai quruluşu ifadə edən sözlər; dərəcə, mənsəb bildirən sözlər; qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər; etnosların adlarını bildirən sözlər və s.

Açar sözlər: qədim yazılar, türk, dialekt, leksika ...

 ISBN 978-625-7029-51-3

Özet:

Her dilin sözlük içeriğinin zenginliği, o dilin zenginliği anlamına gelir. Sözlükteki kelimelerin farklı içerik grupları, dilin sözlüğündeki ifadeyi bulur. Kelimelerin tarihsel gelişimi ve ait oldukları diller üzerine aparılan tahkikatlar edebi dillerin ve lehçelerinin etkileşiminin incelenmesinde en doğru bilgileri içeriyor. Modern dilbiliminin karşıya koyduğu önemli sorunlardan biri, eski Türk yazılı eserlerinin sözlük sisteminin incelenmesi ve bu alandaki hataların giderilmesidir.

Anıtlar sözlüğünün incelenmesi Göktürk yazıtının, dilin ve ait olduğu kişilerin uzun bir tarihi olduğunu söyleme fırsatı verir. Aynı zamanda, Götürk'ün yazıları çok az Çince ve Tibet sözleriyle ve Uygurca yazılarında çok az İran kelimesiyle yabancı etkilerden uzaktı. Azerbaycan dili, Türk dillerinden biri olarak, eski Türk dilinin unsurlarını yansıtır. Bu, antik taş yazıtların sözcüksel sistemi ile kanıtlanmaktadır. Göktürk'te karşılaştığımız bazı dil unsurları, Azerbaycan dilinin lehçelerinde ve lehçelerinde hala korunmaktadır. “Kultikin”" yazılı abidesinde rastlanmış yirmiye kader kelimeye modern Azerbaycan edebi dilinde rastlanıyor. Örnegin:

1) Tanrı-Tanrı;
2) tağ-dağ;
3) dokuz-dokuz;
4) esid- eşit,duy, vb.

Eski Türk yazılı eserlerinde - Orhun-Yenisey yazılarında kullanılan bazı kelimeler hala Azerbaycan dilinin lehçelerinde ve ağızlarında kullanılmaktadır. Yazıtların dilinde "sab" kelimesi, “söz-sov” kelimesinin ikinci tarafında korunmaktadır. Yazıtlarda, “döyüşe gitmek, sefer etmek” anlamında kullanılan “süle (mek)” kelimesi Azerbaycan dilinde “sülenmek” sözünün terkibinde yaşıyor ve “boş-boş gezmek” anlamında işlenmekdedir.

“Sı” kelimesi, “çarpıtmak, değiştirmek” için eski yazıtların dilinde kullanılmıştdır. Bu kök hala modern Azerbaycan edebi dilinde kullandığımız “sındırmak kelimesinin ve sözünü sındırmak-ifadesinin” terkibinde korunmaktadır. Eski Türk yazılı metinlerin ve qebirüstü taşların üzerindeki yazılarda kullanılan kelimeleri anlamsal olarak farklı gruplara ayırmak gerekiyor. Anıtların sözlük içeriği şu şekilde sınıflandırılabilir: sosyal yapıyı temsil eden kelimeler; rütbe, makam bildirenler; akrabalık ifade eden kelimeler; etnik gurubların adlarını ifade eden kelimeler ve b.

Anahtar kelimeler: Eski yazılar, Türkçe, lehçe, kelime bilgisi..

Summary:

The richness of the dictionary content of each language means the richness of that language. Different content groups of words in the dictionary find expression in the vocabulary of the language. Their study is important from the point of view of the historical development of words and the languages they belong to, the interaction of literary languages and their dialects, and the acquisition of accurate information. One of the urgent problems facing modern linguistics is the study of lexical system of ancient Turkish written monuments, and elimination of errors in this field.

The study of the lexicon of monuments gives an opportunity to say that the Gokturk inscription, the language and the people it belongs to, has a long history. At the same time, the writings of the Gokturk were far from foreign influences, with very few Chinese and Tibetan words, and in the Uighur writings very few Iranian words. Azerbaijani language, as one of the Turkic languages, reflects the elements of the ancient Turkic language. This

 ISBN 978-625-7029-51-3

is evidenced by the lexical system of ancient stone inscriptions. Some of the language elements we have encountered in Gokturk are still preserved in the dialects and dialects of the Azerbaijani language. Up to twenty words used in Kultikin's monument are being used in modern Azerbaijani literary language:

1) teŋri-god;
2) tağ-monument;
3) tokuz-nine;
4) esid-hear and etc.

Some of the words used in ancient Turkish written monuments - Orkhon-Yenisei writings are still used in the dialects and dialects of the Azerbaijani language. The word "sab" in the language of the monuments is preserved on the other side of the word. In the monuments, the word "suck" (hash), this is used in the sense of «pulling, attacking,» lives on in the word «sucking,» and means «to go in vain." The word "sı" is used in the language of monuments to "distort, change". This root is still used in the "break'in-the-word-phraseology" that we use in modern Azerbaijani literary language. The words used in the dictionary of ancient Turkish written monuments and stone books are semantically divided into different groups. The dictionary content of the monuments can be classified in the following way: words that represent the social structure; rank, words; words expressing kinship; words expressing the names of ethnic groups, etc.

Keywords: ancient writings, Turkish, dialect, vocabulary ...

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zəngin olması həmin dilin zənginliyi deməkdir. Lüğət tərkibində mövcud olan müxtəlif məzmunlu söz qrupları dilin leksikasında ifadəsini tapır. Onların öyrənilməsi sözlərin və onların mənsub olduğu dillərin tarixi inkişafının, ədəbi dillərlə onun dialektlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin tədqiqi, düzgün məlumatların əldə edilməsi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Müasir dilşiliyin qarşısında duran aktual problemlərdən biri də qədim türk yazılı abidələrinin leksik sisteminin öyrənilməsi, bu sahədə yaranmış yanlışlıqların aradan qaldırılmasıdır. Çünki qədim yazılıarın leksik sisteminin tədqiqi nəticəsində bugünkü sözlərimizin etimologiyası izah edilə, mənaları aydınlaşdırıla bilər.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili çoş avaz yaradan səslər sisteminə malikdir. Zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa sahibdir (A.Qurbanov).

Hələ Səfəvilər dövründə müxtəlif xalqların (gürcü, tatar, kürd, fars və talışlar) bu dildən geniş səviyyədə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişlər. XVII əsrdə Azərbaycana səyahət edən fransız səyyahı Şarden Azərbaycan dilinin Qəzvində, Ərdəbildə, ümumiyyətlə İranda geniş yayıldığını şahların İsfahandakı sarayında fars dilindən çox Azərbaycan dilində danışıldığını qeyd etmişdir.

Türk dilləri ailəsinə daxil olan Azərbaycan dili kök dil elementlərini özündə qoruyub saxlayır.Buraya fonetik, leksik və qrammatik dil elementləri daxildir. Dilimizin leksik sistemi bu çağdaş dövrdə nə qədər inkişaf edib zənginləşsə də, yeniləşsə də qədim leksik elementlər yenə də dildə qorunub saxlanmaqdadır. Bunu öyrənmək üçün qədim türk yazılı abidələrinin leksikası ilə müqayisələr aparmaq yetərlidir. Bu zaman rast gəldiyimiz paralellər həmin fikrin doğruluğunu isbat edir.

Abidələrin leksikasının öyrənilməsi göytürk yazısının, onun mənsub olduğu dilin və xalqın qədim tarixə malik olduğunu deməyə əsas verir. Eyni zamanda göytürk

 ISBN 978-625-7029-51-3

yazıları yad təsirlərdən uzaq olmuş, bu yazılarda çox az sayda Çin, Tibet sözlərinə, Uyğur yazılarında isə az hallarda İran dili sözlərinə rast gəlinmişdir.

Qədim türk yazılarında, daş kitabələrin mətnlərində işlənmiş sözlərin hərf tərkibinə görə qruplaşdırdıqda belə bir mənzərə alınır:

1) bir səsdən ibarət olan sözlər. Məsələn;

U-bacarmaq;

Ö-fikirləşmək;

I-ağac və s.

Belə sözlərin sayı digərlərindən azdır. Müqayisə nəticəsində məlum olur ki, Müasir Azərbaycan dilində də təksəsli sözlər olduqca az və ya yox dərəcəsindədir: III şəxsin təkini bildirən "o"-sözü nümunədir.

2) bir samitdən və bir saitdən ibarət olan sözlər: samit+sait və ya sait+ samit strukturlu sözlər. Məs.;

Sü-qoşun;

Ya-yay;

Ba-bağlamaq;

Öd-tale;

Al-almaq;

İr-şəhər və s.

3)Üç səsli samit+sait+samit strukturlu sözlər. Məs.:

bol-olmaq;

tod-doymaq;

yir-yer, ölkə və s.

4) Dörd səsdən ibarət olan, samit+sait+samit+samit strukturlu sözlər:

kork-qorxmaq;

körk-gözəllik, görkəm;

türk-türk və s. sözlər.

Azərbaycan dili də türk dillərindən biri kimi, qədim türk dili elementlərini bu gün də əks etdirir. Bunu qədim yazılı daş kitabələrin leksik sistemi təsdiq edir. Göytürk yzılarında rast gəldiyimiz bəzi dil elementləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu gün də qorunub saxlanılır. "Kültikin" abidəsində işlənmiş iyirmiyə qədər söz müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməkdədir:

1) teŋri-tanrı;
2) tağ-dağ;
3) tokuz-doqquz;
4) esid-eşit və s. sözlər buna nümunədir.

Abidələrin dilində söz anlamında işlənmiş "sab" sözü dialektlərdə işlənən "söz-sov" ifadəsinin ikinci tərəfində qorunmuşdur. Abidələrdə "qoşun çəkmək, hücum etmək" mənasında işlənmiş "sülə (mək)" sözü şivələrdə *sülənmək* sözünün tərkibində yaşayır və "boş-boş, avara-avara gəzmək" mənasını daşıyır.

Abidələrin dilində "təhrif etmək, dəyişmək" anlamında "sı" sözündən istifadə edilmişdir. Bu kök isə müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlətdiyimiz "sındırmaq"-sözünün və "sözünü sındırmaq"-frazeologizminin" tərkibində hələ də işlədilir.

December 16-19, 2019 Baku, Azerbaijan ISBN 978-625-7029-51-3

Qədim dövrün ictimai quruluşunu əks etdirən və bu gün dilimizin dialektlərində, şivələrində rast gəldiyimiz bəzi sözlərə baxaq:

1) İctimai quruluşu əks etsirən sözlərdən el-el, dövlət; uruq-tayfa, qəbilə mənasında;

2) Mənsəb, dərəcə bildirən sözlərdən kağan-xan; bəğ-bəy; ər-hərbçi, döyüşçü, igid anlamında;

3) Qohumluq bildirən sözlər: ada-ata; katun-xatun; oğul-oğul; kız-qız; kudegu-kürəkən; kəlin-gəlin; künü-günü; urı-nəsil; ini-kiçik qardaş və s. sözlər.

4)etnos adlarından türkeş, türk, kırkız, oğuz, tatar, uyğur və s.

5) Heyvan adları keyik-maral; ilik- cüyür; böri-qurd (canavar), kuş-quş yılan-ilan və s. sözlər;

6) məkan bildirən iç-daxil; ara, art sözləri və s.

7) Miqdar bildirən sözlər: bir-bir; eki-iki; tört-dörd; bes, bis-beş; yeti,yiti-yeddi; sekiz-səkkiz; tokuz-doqquz; kırk-qırx; elig,ilig-əlli; sekiz on-səksən; tokuz on-doxsan və s. otuz artıku biş-35; tümən-10 000. Bir tümen artıku yiti bin=17. 000

On bir-11; on eki-12;

Birinç-birinci bişinç-beşinci və s.

8) Həm daş kitabələrdə, həm də müasir Azərbaycan dilində işlənən digər söz qruplarından biri də bədən üzvlərinin adlarıdır: baş-baş; adak-ayaq; elig-əl; sünük-sümük; yürək-ürək; karın-qarın; saç,kaş-qaş və s.

Bunda başqa kızıl,kümüş, temir kimi metal adları; fəsillərin adlarını bildirən ay-ay; yaz-yaz; yay-yay; yıl-il; küntüz-gündüz; tan-dan(sübh);tün-gecə tipli sözlər də bu sıradandır. Payız anlamında tarixən dilimizdə küz sözü işlənmişdir.

Nəticə olaraq onu demək olar ki, "Orxon-Yenisey" yazılarında işlənmiş 52-təkhecalı sözün 27-sinin kökü müasir Azərbaycan dilində işlənən feil kökləri ilə eynidir. 16 kökün yaxınlığı isə müəyyən fonetik dəyişmələrlə işlənir və bərpa etmək mümkündür.

Yazılı abidələrdən bu günə qədər qorunub saxlanılan "Gültikin" abidəsində-kiçik mətndə 170-ə qədər kök və düzəltmə söz işlənmişdir. Onlardan 20-dən çox söz bugünkü Azərbaycan sözləri ilə fonetik cəhətdən tam uyğun gəlir: bu, oğlan, altun, al, öl, üçün, öz, az, bil, iç, yarat və s.

Əlli beş söz isə kiçik fonetik dəyişmələrlə bu gün dilimizdə işlənməkdədir: teŋri; tağ; tınla-dinlə; ilgəru-irəli; içrəki-içəri; esid-eşit və s. Doğrudur, abidələrin dilində işlənərək bügünkü dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlər də vardır ki, bu yazıda bizim məqsədimiz Azərbaycan dili ilə ortaq türk dilli abidələrin leksikası arasındakı uyğunluqları, ortaq sözləri araşdırmaq idi ki, elmi-nəzəri ədəbiyyata əsaslanaraq bunu isbat etdik.

Ədəbiyyat:

1.Cəfərov N.Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı. 2004
2.Cəlilov F.GÜktürkcədə bəzi dialekt xüsusiyyətləri. Bakı 1986
3.Əliyev Y. Orxon-Yenisey abidələri və orta əsrlər türk ədəbi dili. Bakı.2005
4.Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi.2 c. Bakı. 1976
5.Həsənov H. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı.

 ISBN 978-625-7029-51-3

6.Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı.
7.Xudiyev N. Quliyev Ə. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı. 1992.
8.Quliyev Ə. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı. 1994.
9.Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı.1993.
10.Ramiz Əsgər. Orxon abidələri.Albom-kitab.Bakı. 2012.
11.Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-yenisey abidələri. Bakı. 1993.

 ISBN 978-625-7029-51-3

DISCRIMINATORY DISCURSIVE PRACTICES IN PAKISTANI NATIONAL NEWSPAPERS VIS-À-VIS DEPRIVED SENTIMENTS OF BALOCHI PEOPLE: A CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS

Muntazar Mehdi
Dr. Ejaz Mirza
Muhammad Tayyab Ali Angum

Abstract

The proposed study is grounded in CDS (Critical Discourse Studies) and analyses the discriminatory discursive practices in Pakistani National mainstream newspapers apropos Balochistan, one of the provinces of Pakistan. The study is an attempt to expose the discursive fabric of such newspapers vis-à-vis instigative styles on pivotal issue that is sentiments of Balochi people. The reliability of such news is also probed in this research project, and sincere recommendations are presented as well by the researcher that; in what manner such conventional newspapers should publish news that does not only serve the national interest but at the same time avoid inciting feelings of already-deprived Balochi individuals. The study contends that Pakistani Print Media discursive practices remain discriminatory and may result in repercussions which may particularly target the sentiments of Balochi public. The study falls in domain of qualitative analysis and embarks upon textual analysis of newspapers headlines. In pursuance of analysing news matrix apropos sentiments of Balochi people, major Pakistani newspapers were chosen for analysis. The selected national newspapers have been approached from the perspective of CDS (critical discourse studies) narrowing down its focus on Fairclough's Three Dimensional Model of critical discourse analysis. The research is going to have pivotal impact regarding understanding contemporary political discriminatory use of language as it provides insights on on-going incorrect usage of language in Pakistani new

1. Introduction

Balochistan is the province in Pakistan. It is the Southwestern part of the country. It is the largest province in terms of land area. The province is largely underdeveloped. It is the most segregated province in Pakistan irrespective of its area and presence of reserves in it. Balochistan possesses so many external and internal challenges into it which are needed to be addressed. The discourse is practiced in Pakistani newspapers regarding the Balochistan

 ISBN 978-625-7029-51-3

province. There are so many arguments and researches which can be conducted on the literature of these newspapers specifically about Balochistan Province.

These kinds of news about Balochistan in Pakistani Print Media are to somehow creating the reaction of Balochis on the credibility of the news in newspapers. The people of Balochistan and even the literate people of other provinces have some reservations on these discursive practices in Pakistani newspapers. These kinds of practices which mostly are beyond the ground reality are creating the sense of deprivation in the minds of people of Balochistan. These discourse practices needed to be critically analysed to spill the beans behind these practices.

Moreover this research is beneficial for the reader, Pakistani Print Media, and Pakistani government to review their stance and approach upon Balochistan and its people. This research is also favourable for the people of Balochistan to not follow or consider these practices serious which mostly are not true. The one more purpose of this research is to reform Pakistani Print Media so that they may not publish those news and practices which incite the feelings of people of Balochistan.

1.1 Problem Statement

There are many discourses that are there in Pakistani National newspapers regarding Balochistan. These discourses need to be analysed critically through different angles to check if these are practiced on the basis of facts or not, does it benefit and go in favour of Balochis or it is harming them through different aspects. The researcher has approached all those newspapers to collect the data about Balochistan. The researcher then has critically analysed all those materials. The deficiencies in our existing knowledge about the problem are that no one knows why these kinds of discourses are being practiced in newspapers about Balochistan. The researcher intends to find out the reasons of those parochial discursive practices about Balochistan. The researcher also wants to find that what sorts of discourses are being practiced about Balochistan.

The researcher is also supposed to give some solutions that how these practices can be halted and how the Print Media can publish their news which are not against the ethics of Print Media and which do not incite the feelings of any group, cast, religion, community etc.

 ISBN 978-625-7029-51-3

1.2 Significance of the study

The significance of this study is to fill in the gaps in literature. This study is going to be helpful for all the new researchers who want to analyze the discourse which is being practiced about Balochistan. Moreover, the readers can share these texts which are in newspapers to their acquaintances and can relate them with their perception and the perception about Balochistan by the people of this province.

This study is expected to be beneficial for all those new researchers who are serious in finding out the reasons about these parochial discourses about Balochistan. Another significance of this work is that this work is relatable for readers if anyone in their acquaintances is suffering from discriminatory discourses which are being practiced against them by the people within and outside Balochistan. The advantage can be that it is helpful for those people who want to bring some changes in the texts of newspapers specifically the texts (whether false facts or true facts) which relentlessly focus on Balochistan.

1.3 Research Objectives

The study aims:

1. To highlight the parochial discursive practices in Pakistani National newspapers about the Balochistan province.
2. To halt such kinds of mostly fabricated, discursive practices which are not in the interests of Pakistan, Balochistan, Pakistani Print Media and the people of Balochistan.

1.4 Research Questions

Q1. How mainstream Pakistani newspapers' discourse can be considered as parochial in the perspective of Balochistan?

Q2. What are repercussions these parochial discursive practices are producing on the lives of Balochis?

1.5 Delimitations

There are some limitations and delimitations to this research study.

The study is limited to critical discourse analysis of those discourses which are being practiced in Pakistani newspapers about Balochistan. The study does not have intentions of taking into account the International newspapers; it is limited to Pakistani National

 ISBN 978-625-7029-51-3

mainstream newspapers. The study is delimited to only three mainstream newspapers in Pakistani Print Media, name Dawn, The News International, and The Express Tribune. The research is further delimited to those newspapers which are published from January 2015 to January 2019.

1.6 Chapter Breakdown

The research is comprised of five chapters.

- **Chapter 1. Introduction**
- **Chapter 2. Literature Review**
- **Chapter 3. Methodology**
- **Chapter 4. Results and Analysis**
- **Chapter 5. Findings, Discussion, Conclusion**
- **References**

2. Literature Review

The historical background about Balochistan is that it is the province of Pakistan which is the largest of all. It possesses plenty of natural resources into it. The presence of natural gas, coal reserves, copper reserves etc. have been declared in it. This is the most important province of Pakistan with respect to the presence of natural sources in it. No province in Pakistan has that much quantity of natural reserves and natural minerals than Balochistan. So, because of this importance, Balochistan has been the point of discussion nationally and worldwide. On the other hand, Balochistan and its people have never been discussed for providing them at least the fundamental rights and necessities to them. In spite of all these things; it has been ignored by all previous governments of Pakistan since 1947. It provides Natural gasses, reserves of coal, minerals etc.

The idea of behind the conducting of this research is to critically analyse the parochial discursive practices about Balochistan so that the researcher may make this province and its people getting rid of this bias and discrimination. The idea of this research is also to bring this province in the mainstream like other provinces of Pakistan so that Pakistan may become more prosperous and free from ‘Separation Movements’. The researcher will critically analyse the data collected from Pakistani newspapers by applying the theory of Critical

 ISBN 978-625-7029-51-3

Discourse Analysis. The researcher is going to shed lights on those researches which have been conducted on the issues of Balochistan province by critical analysis of all those data/researches.

There are two major sections of Literature review, Conceptual Literature and Research Literature. The Conceptual Literature of my research is purely analytical and qualitative.

The key terms of my research are Balochistan, Parochial Discursive Practices, and Feelings of deprivation of Balochis.

The second section of Literature Review is 'Research Literature'. There are so many researches that have been conducted on the issue of Balochistan which are somehow related to my research but those researches were about rights of Balochis, their basic necessities, their education, their health system, their standard of education etc.

According to a research:

"A multistage-cum-random sampling technique was used to conduct this study aimed at determination of level of awareness about World Trade Organization (WTO) and its objectives. Samples of 355 apple growers were selected from five selected tehsil of five district of Balochistan" (Babar et al., 2005, p.1).

This research was conducted on Balochistan about the awareness level of people of Balochistan. The awareness level was judged with respect to the education level of the people of Balochistan. As we all know that the more the person is educated the more he has the level of awareness. So, the main findings of that research was that those few people who are educated in Balochistan do have some awareness about world Trade Organisation, and those who are not educated(what most of the people are) do not have the awareness about World Trade Organisaton(WTO).

The theory the researcher uses in this research is the CDA (Critical Discourse Analysis). The purpose of application of this theory is that the research intends to critically analyse the collected data of Pakistani newspapers. These newspapers are practicing the discourse about Balochistan; the parochial discursive practices are being done in these newspapers about Balochistan. The data which the researcher has collected is from the widely-spread newspapers of Pakistani Print Media. The newspapers are not very old; they are from January 2015 to January 2019.

According a research:

"CDA describes the relationship between the language text, its meaning and the society focusing on the use of text types to show the particular meanings and relate the events. But in

 ISBN 978-625-7029-51-3

this analysis we will analyze the text types and linguistic formal structure in the newspapers language" (Ayoub et al., 2016, p.15).

The text details of my selected texts are that these texts are all about the discourse which is practiced in Pakistani National Newspapers about Balochistan. These texts have all those news which have elements of parochialism into it about the province of Balochistan and about the people of Balochistan. As these texts or practices are not in the interests of Balochistan and Pakistan. The researcher is going to critically analyse these discourses by applying the theory of Critical Discourse Analysis (CDA).

According to a research:

"The language and style of communication is totally changed by social media. Traditionally it was difficult to talk to elders but technology has bridge this space and now children convey their messages easily through social media. Beside its positive effects the social media has negativities as well. This study reveals that how it has influenced the lives of people of Baluchistan" (Bibi et al, 2018, p.1).

The above text is from the research article which is about the effects of social media on the lives of the people (particularly youth) of Balochistan. This is to somehow similar to my research because this researcher also applies theory of CDA (Critical Discourse Analysis) and talks about and in favour of segregated people of Balochistan. But the difference between this specific research and my research is that this research is about the effects of social media on youth whereas my research is about discourse which is being used in Pakistani National Newspapers. As Fairclough says: "Critical Discourse Analysis is a disciplinary approach to the study of discourse, which views language as a form of social practice" (Fairclough, 1989). This quotation of Fairclough indicates that all kinds of languages which are used by different people show that these languages are used for social purposes.

These above mentioned researches are also about the basic necessities of Balochis which they are being deprived from since Pakistan came into being. The reasons of these deprivations are that Balochistan is a low populated area of Pakistan, and the emergence or the domination of tribal system there.

As Fairclough says:

"Intertextual analysis focuses on the borderline between text and discourse practice in the analytical framework. Intertextual analysis is looking at text from the perspective of discourse practice, looking at the traces of the discourse practices in the text" (Fairclough, 1995b, p, 226).

 ISBN 978-625-7029-51-3

The main focuses of the researchers have been on the basic necessities of the Balochistan because these are the main needs which a man or a nation has. Their focus was also on provision of hygienic foods, shelters and clothes. There was no one so far, neither in Print Media not in social media not in electronic media who has researched on the discourse which is being spread in a large number about Balochistan

As Fairclough said in his book: "This discourse practice is also called intertextual analysis" (Fairclough, 1995b, p.61). This researcher is going to conduct the research which is about discursive practices in Pakistani National Newspapers about Balochistan. These discourses are being practiced about Balochistan and their issues in Pakistani National Newspapers. According to Fairclough's framework of "communicative events" which can be categorized into three elements: text, discourse practice and sociocultural practice (Fairclough, 1995a, p.57). But my research is about the discourses which have been practicing in Pakistani Newspapers about Balochistan. The gap which is to be filled is about the newspaper discourse which is being spread about Balochistan.

Camps (2019) says:

"Special focus is directed to the metadiscursive practices that reproduce the notion of Limburgish as a language in policy (texts related to language protection under the European Charter for Regional or Minority Languages and spelling norms), public discourse (media debate), a classroom, and a local spelling contest" (Camps, 2019, p.1).

My intention is to fill this gap in researches about Balochistan and about the people of Balochistan. The researcher intends to pursue this goal by collecting some samples of Pakistani mainstream, famous, widely-spread newspapers, and then by critically analyse these data/discourses by applying the theory of CDA (Critical Discourse Analysis). In this way, the researcher intends to distinguish this research with those researches which have been conducted about Balochistan and its masses.

3. Research Methodology

It is an analytical research with a qualitative approach and is limited only to Pakistani National newspapers from January 2015 to January 2019. Research has been carried out by analysing the discourses which are practiced in newspapers about Balochistan province of Pakistan. The most mainstream and widely spread newspapers in Pakistan are DAWN, The

 ISBN 978-625-7029-51-3

Express Tribune and The News International. Researcher has picked news items from these newspapers and critically analysed these news that are about Balochistan.

3.1 Theoretical Framework

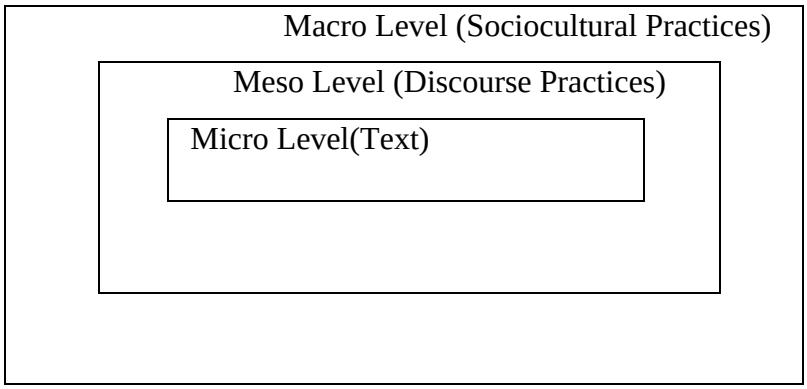
The research is purely analytical and qualitative. This research is using the Conceptual framework for preceding the research. The research has been conducted by applying the theory of Critical Discourse Analysis. This is very vast and broader theory. The researcher is going to critically analyse this discourse through power structure. In analysis of discourse through power structure, we observe that what power is there behind this discourse, which is getting advantage from this particular discourse in media, and what are these powers' motives in publishing of these discourses in Pakistani Print Media. This research is critically analysed in all three levels of critical discourse analysis. First of all, the researcher intends to critically analyse the data in Meso-level. In Meso-Level research, the researcher has analysed newspapers' texts in community or provincial level about Balochistan. The researcher intends to critically analyse all these kinds of data in the research to find out the solutions of these problems to obtain the research objectives and to answer the questions which have emerged from it.

The theory of critical discourse analysis was first developed and introduced by Norman Fairclough. Ruth Wodak is also one of those prominent contributors who have done so much for the evolution of this theory. But Fairclough can be considered the founder of the theory CDA (Critical Discourse Analysis). He applies this theory to sociolinguistics and to other disciplines. Wodak defines CDA as: "it is a multidisciplinary approach to discourse, derived from quite different theoretical backgrounds, oriented towards very different data and methodologies" (Wodak, 2007, p. 223).

According to Fairclough's three dimensional model of discourse analysis, the Micro-level of research is conducted for critically analyse the text. Intertextual analysis focuses on the borderline between text and discourse practice in the analytical framework.

(Fairclough, 1992, p.73).

 ISBN 978-625-7029-51-3

These newspapers are practicing the discourses about Balochistan; the parochial discursive practices are done in these newspapers about Balochistan. The data is collected from the widely-spread newspapers of Pakistani Print Media. The newspapers are not very old; they are from January 2015 to January 2019. The following research is qualitative because the researcher intends to critically analyse the discourse in Pakistani newspapers about Balochistan province. The researcher has collected Pakistani mainstream National newspapers. The researcher uses the probability sampling. The probability sampling has further been delimited into stratified random sampling in which newspapers are taken in accordance with their numbers and status of mainstream in Pakistani Print Media.

The theory of CDA (Critical Discourse Analysis) is further delimited to Micro-level in which effects of the textual discourses on a life of person or individual is critically analysed. This research is also critically analysed in Micro-level. In Micro-level of research, the researcher is supposed to critically analyse the newspapers' texts in individual or family level. In this kind of analysis, the researcher wants to shed light on the repercussions of these parochial practices on the lives individuals and families.

The outcomes/offshoots of parent theory of CDA are that this theory makes the readers capable of critically analyse the text, and to not believe in any news without any critical evaluation. The more positive outcome of such kind of research is that this makes the news publishers aware of not publishing any news which targets any particular race, culture, social class, religion, and group of people etc, and any news which is fabricated and beyond the reality.

CDA can also be done in Macro-level. In this level of discourse analysis, the critical analysis is not taken place in an individual or community level but in state, society, Nation, International and global level. The researcher is going to shed light on the negative effects of these parochial discursive practices on a state of Pakistan and Pakistani Nation. Such level of analysis is called Macro-level analysis.

 ISBN 978-625-7029-51-3

The researcher has collected date from samples which are published from January 2015 to January 2019. In present study the research is qualitative where research questions are expected to be answered. Researcher's aim is to answer the question that what kind of discourse is being used in newspapers about Balochistan and what are the purposes of them.

4. Data Analysis:-

The following news in selected Pakistani newspapers can be called parochial because of number of reasons. The researcher has critically analysed these news to support his claims of calling these news as parochial discursive practices. First of all, I analyse those news which show the lack of importance of Balochistan. "The Gwadar-Hoshab-Surab road is neither part of the western route nor is it a CPEC project at all. No progress made on Balochistan component of CPEC's western route" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 22, News 01). This news item is analysed in Meso-level since it directly disturbs the development projects of Balochistan. It shows that the province of Balochistan is not given that much importance what it deserves. It deserves since it is one of the most important provinces of Pakistan with respect to provision of natural resources to Pakistan.

It is important because it exists on top of the list of all provinces which sells highest numbers of exports to other countries by exporting its goods (mostly natural reserves). It gives the impression to the readers that Balochistan is being lagged behind from coming in the mainstream of Pakistan. This is purely parochial news because it incites the feelings of deprivation in the minds of poor people of Balochistan. This can create sense of isolation in Balochis who may start negative thoughts about the sincerity of Pakistani government towards them. They may also start conceiving about their own land where they can run their own government in accordance with their needs and requirements. That is why, this news is by no doubt spreading the parochial discursive practices in Pakistani newspapers in the perspective of Balochistan; and this news is completely against the interests of Pakistan.

Balochistan Chief Minister Jam Kamal says:

"Balochistan Assembly adopts resolution against meager provincial share in CPEC. Balochistan's current share under CPEC is only 4.5 percent. The Balochistan Assembly on Friday unanimously adopted a resolution where it urged the federal government constitute a National commission to settle what it termed the injudicious distribution of projects and funds

 ISBN 978-625-7029-51-3

under the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC)" (DAWN,2018) (Appendix, p. 22, News 02)

This news item is also analysed in Meso-level because it gives us the impression that Balochistan province and Balochis are not important for Pakistan and Pakistani government. As every province of Pakistan is taking its equal share in this mega economic corridor, Balochistan government and people of Balochistan have some concerns about the share of this project. Its chief minister shows his concerns that Balochistan is only awarded 4.5 percent of its share from this mega project of CPEC which is not fair for this largest province of country. This news gives readers the impression of prejudice behaviour of Pakistani government towards the deprived people of Balochistan. Owing to this piece of news, the readers of Balochistan are more likely to feel that Pakistani government is not giving them their equal rights. We can also analyse this news in Macro-level since Pakistan can also be severely affected because of this piece of news. In the result of this, God forbid; Balochis can become rebels towards the policies of Pakistan and they may start commencing their freedom movements from Pakistan which can definitely create huge problems for Pakistan.

As this news item is purely showing the parochial discursive practices in newspaper in the perspective of Balochistan. The mainstream newspapers of Pakistan should not publish such kinds of news which incite the feelings of deprivation in Balochis. Pakistani Print Media should rather publish positive news about Balochistan, the news items which give the positive impression to the readers of Balochistan so that they may feel the sense of patriotism for Pakistan and may come in the mainstream of every field (politics, sports, education, employments, sports, media, job opportunities etc) in Pakistan. Such kinds of news really hurt the feelings of poor people of Balochistan, these news make them further away from the mainstream of Pakistan. As a result of this, there are possibilities of it that they may start protesting across Pakistan for their equal rights and due shares from this mega project of CPEC.

"Chief Justice of Pakistan Mian Saqib Nisar has said the situation in Balochistan is deplorable and despite having huge mineral resources the people of the province are demanding the provision of even basic rights" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 22, News 03). This discourse is analysed in Meso-level. The editor of the news quotes Chief Justice who is sadly saying that situation in Balochistan is worst. He is also talking about the mineral resources in Balochistan. This news is something which can easily hurt the feelings of Balochis, especially in this case where Chief Justice of Pakistan is shedding light on the worst

 ISBN 978-625-7029-51-3

condition of Balochistan and its people. He wants government to address the issues of Balochis which have not been sorted out by antecedent governments. In my view point, this news can create the huge chaos and disturbance in the minds of people of Balochistan because chief justice of Pakistan unintentionally incites the fillings of Balochis who have been deprived of basic necessities of life despite of having the abundance of natural, mineral resources (Copper, Aluminum, Gold, Silver, Natural gasses, Petroleum reserves etc).

"The chief justice said the people of Balochistan complained that they were being neglected by Islamabad despite the fact that they had rendered great sacrifices for protecting the country" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 22, News 04). This news item is critically analysed in Meso as well as in Macro level since it is affecting both Balochistan and Pakistan. In this piece of news, the honourable chief justice is shedding light on the sacrifices which are rendered by people of Balochistan for the defense of their country, Pakistan. This news may create the ambiguities and complexities in the minds of poor Balochis who despite of rendering huge sacrifices of their lives, their basic needs are not being fulfilled and they are deprived of having fundamental necessities. This news is more likely to create the sense of deprivation into the minds of segregated people of Balochistan; and they may further feel isolated from the mainstream of Pakistan. This news is also spreading parochial practices about Balochistan which is definitely not in favour of Balochistan and its poor people. These types of news should be avoided of publishing because these kinds of news exploit the sentiments of already ignored province of Balochistan and its people.

Chief Justice Saqib Nisar also says: "I personally feel a sense of embarrassment while observing this situation about Balochistan" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 22, News 05). This news is analysed in Meso-level which is supporting the stance of segregated people of Balochistan which is for demanding their basic rights and needs. This news can make Balochis more isolated and anguish. This may make them more furious for not being provided their due rights. Those fundamental rights are about Health, Education, Clean Water, Food, shelter etc). If these news items which show that Balochistan province and its people are less important for Pakistan, then Pakistan should be ready to bear the consequences of this non-serious behaviour/attitude towards largest province of the country.

These kinds of news which make the people of Balochistan feel that they are less important to Pakistan, and those news which seriously incite the painful-emotions of already anguished people of Balochistan; should not be published in Pakistani mainstream newspapers; rather all these core issues and problems of these poor people should be addressed and sorted out as soon as possible, and they should be brought in the mainstream by

 ISBN 978-625-7029-51-3

the Pakistani government on the priority basis. There are plenty of news items which are giving the impression to readers particularly the Balochis that Balochistan, like other provinces of the country, is not being provided as much resources as they require and deserve. Such sorts of news also exploit the feelings of the people of Balochistan. Such news should also not be published in Pakistani mainstream newspapers since they really hurt the sentiments of Baloch masses and they feel alienated in their own country.

"The findings show that the power deficit of the province remains at 700MW, despite the additional power generation capacity that has come online around the country since the early harvest projects of CPEC were commissioned" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 22, News 06). The written discourse in this news item is analysed in Micro as well as in Meso-level. In this news, the Balochistan province is deprived of the electricity/power by Pakistani government despite having the enough power capacity to be distributed across the country. This news also gives impression to the people of Balochistan that they are not provided required resources like other provinces by Pakistani government. This can also show the sense of deprivation among the people of Balochistan and they may be become an isolated creatures in the crust of Pakistan. This will hurt their feelings and will make them feel that they are not given importance by Pakistani government. This stance of government towards Balochistan and its masses will definitely bare dire consequences sooner or later if Pakistani governments do not stop this partiality towards already hurt people of Balochistan. On the other hand, the mainstream Pakistani Print Media should not publish such kinds of news which directly target the sentiments of any nation, group of people or community. This news is directly exploiting the sensitive issues of Balochis. These kinds of news have some repercussions which will not be in the interests of Pakistan at all.

"Health minister declares nutrition emergency in Balochistan" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 23, News 07). This news is analysed in Micro and Meso level because according to this news, lives of every person or individual in Balochistan is in risk. This piece of news is showing the negative face of Balochistan. This news is something which should not be published in Pakistani mainstream National newspapers because it shows that Balochistan is being deprived from the basic needs like health, hygienic food etc. The readers particularly the reader from Balochistan shall feel deprived and segregated on account of this ignorance of Pakistani current and preceding governments. Such kinds of news about Balochistan are expected to create the sense of being rebel; this attitude of Balochis will create the great chaos and disturbance in the country. As these kinds of news are spread unstoppably across the country and across Balochistan which can definitely further instigate

 ISBN 978-625-7029-51-3

the sentiments of furious Baloch people. As a result of this, they may come out of their houses to snatch their due rights, shares, basic and fundamental necessities by hook or by crook, which will disturb the law and order situation across Pakistan.

According to National Nutrition Survey in which countrywide survey was taken for children of under five years old:

"Balochistan figures portrayed a dismal picture as 40 per cent are underweight, 52 per cent stunted, 16 per cent wasted, 61 per cent have Vitamin A deficiency (Maternal), 74 per cent with Vitamin A deficiency (Child), 49 per cent with anemia (maternal), and 57 per cent with anemia (child)" (The Express Tribune, 2018) (Appendix, p. 23, News 08).

This news item is analysed in Micro-level since it is being discussed in this news that the unhygienic food is being provided to Balochis which is purely a biased behaviour of Pakistani government towards them. It demonstrates the partial behaviour of Pakistani antecedent governments and current government towards the segregated people of Balochistan. These sorts of news needed to be carefully analysed and there should be the preconceiving consequences before publishing of such kinds of news in country. These news items which instigate the feelings of any specific community, group of people, ethnicity etc. should be avoided to be published in Pakistani newspaper. "Nutrition emergency declared in Balochistan" (The Express Tribune, 2018) (Appendix, p. 23, News 09). Micro-level analysis is conducted in this news item. As we know that India (our eternal enemy) have their steps in Balochistan which persistently exploits the feelings of Balochis by showing the negative pictures of Pakistan to them, and by giving them impression that Pakistani government is not interested in the solutions of all these core and inevitable issues of Balochistan. If we do not stop publishing such kinds of negative and heart-broken news regarding Balochistan, then we should be ready for dire consequences like (East Pakistan) Bangladesh.

HRCP spokesperson said: "At least 350 cases of violence against women were reported across the province but the figure could be higher as in remote areas of Balochistan people and suppressed women refuse to lodge FIRs against culprits under tribal pressure" (The Express Tribune, 2018) (Appendix, p. 23, News 10). Micro and Meso level analysis is done here since this news is not only affecting the people of Balochistan but also the entire province. There is a severe need of maintaining law and order in Balochistan. As Balochis are suffering from this so-called tribal system since Pakistan came into being, this does not allow them to go shoulder to shoulder with rest of the Pakistan. These kinds of news items should be forbidden to publish, and government should begin solve all their issues out.

 ISBN 978-625-7029-51-3

Inspector General (IG) of Prisons Balochistan Shujauddin Kasi said: “More than 11 jails in Balochistan are facing serious water shortage for a long time, causing immense difficulties to prisoners” (The Express Tribune, 2018) (Appendix, p. 23, News 11). This news item is analysed both in Micro and Meso level. The prisoners are also suffering with immense shortage of water because governments are not serious for giving even basic necessities of life to Balochistan. This news item shall further increase the pain of Baloch masses. Inspector General (IG) of Prisons Balochistan Shujauddin Kasi also said: “Balochistan, being the worst drought-hit part of the country, needs immediate action to resolve this problem” (The Express Tribune, 2018) (Appendix, p. 23, News 12). This news item is analysed in all levels of Fairclough’s three-dimensional model (Micro, Meso and Macro level). These kinds of news may true but there is a possibility that they can instigate the emotions of Balochis for demanding their fundamental rights from Pakistan.

The health experts said: “Balochistan children facing acute malnutrition” (The News International, 2018) (Appendix, p. 23, News 13). As far as this news is concerned, it is analysed in Micro and Meso level since it is being given the impression through this news item that children in Balochistan are not even provided the hygienic food. It can be true to some extent but this news item is not purely true since there is only a small section of the Baloch inhabitants who are being deprived of all basic necessities. That is why this news item is also parochial about Balochistan.

Addressing a seminar held under the aegis of the provincial health department, the experts said “during the last two years some 31,450 children out of 400,000 are found suffering from malnutrition” (The News International, 2018) (Appendix, p. 23, News 14). This piece of news is analysed in Meso and Macro level. This statistic shows that the above news item is not purely true. This is the reason of the claim that the parochial discursive practices are being exercised in Pakistani mainstream National newspapers in the perspective of Balochistan.

“If the issue of malnutrition will not be addressed properly, the situation will deteriorate to the extent of the situation in African countries” (The News International, 2018) (Appendix, p. 24, News 15). This news item is analysed in Meso and Macro level because it gives the warning to the readers that Balochistan is on a verge of being a victim of food famine which is beyond reality. Dr Ali Nasir Bugti, the coordinator for Balochistan nutrition cell, said: “Nearly 52 per cent children have reportedly become the victim of stunting as a result of severe undernourishment due to the drought-like situation in the province” (The News International, 2018) (Appendix, p. 24, News 16). This news item is analysed in Meso

 ISBN 978-625-7029-51-3

and Macro level. This is somehow right but not absolutely correct. So it also disposes the Pakistani newspapers about the validity of the news. Dr Ali Nasir Bugti said: “Child mortality rate in the province is as high as compared to other provinces of the country owing to chronic malnutrition for mothers and children” (The News International, 2018) (Appendix, p. 24, News 17). This new item is analysed in Meso and Macro level.

Some of the news items are also true and factual which are to be appreciated because they eventually about to benefit Balochistan and its people in the improvement of their life. “No progress made on Balochistan component of CPEC’s western route” (DAWN, 2018) (Appendix, p. 24, News 18). This news item is true but may benefit Balochistan in the outcomes of CPEC. This news is analysed in Meso level. “In fact, zero progress has been made on the 750km stretch of Balochistan component of the western alignment. Even worse, nearly three-fourths of the Balochistan component (Zhob-Quetta-Surab section) is not even included in the CPEC infrastructure portfolio” (DAWN, 2018) (Appendix, p. 24, News 19). Similarly, this piece of news is also analysed in Meso-level since it also have the above said consequences.

“Schools without roofs: the state of got-run schools in Balochistan” (DAWN, 2016) (Appendix, p. 24, News 21). This news item is analysed in Micro and Meso level because it indicates the deteriorated condition in the schools of Balochistan, but this news is partially untrue since there are many schools in Balochistan which are well-furnished and provide high-level education. “The students have been studying in the roofless, door and windowless room for more than three years. There is no boundary wall, no toilet, no clean drinking water” (DAWN, 2016) (Appendix, p. 25, News 22). This news item is analysed in Micro-level. This is again spreading the discourse among readers which is half-true. Their teacher, Ismail says: "The children bring drinking water from a nearby tube well" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 25, News 23). Micro-level analysis is done on this news item, the comment of this teacher on the condition of the school is true but he is only talking about this particular school not about the schools of entire Balochistan. “Over 1,300 government-run schools found shut in Balochistan” (DAWN, 2018) (Appendix, p. 25, News 24). This news is analysed in Micro, Meso and Macro level it is affecting the people of the province, the province itself and Pakistan. This news item may also spread absolute pessimism but reader should not be that much pessimistic, the conditions of education institutes in Balochistan are needed to improve. But this news item is giving the wrong impression to the readers of Balochistan that every school in the largest province of Pakistan is deteriorated.

 ISBN 978-625-7029-51-3

"More than 250 government primary, middle and high schools have been found shut in Quetta and Pishin districts alone" (DAWN,2018) (Appendix, p. 25, News 25). This news item is also analysed in Micro and Meso level. These parochial discursive practices can exploit the anguished Baloch masses and can make their morale down in their struggle of coming in the mainstream of Pakistan. Sanaullah Baloch, the BNP leader and MPA says: "We have only one primary school in an area of 33 square kilometers in Balochistan" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 25, News 26). This news item is also analysed in Micro and macro level. This news item is based on true facts and picturises Balochistan negatively. These kinds of discourses should be accompanied with some recommendations so that the victims may be provided some solutions.

The BNP-M (Baloch National Party-Mengal lawmaker said: "Balochistan has been ignored in the $62 billion [CPEC] project in terms of development schemes and allocation of funds. Despite having a wide coastal belt and plenty of mineral resources, Balochistan has repeatedly been denied its due share" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 25, News 27). This news is analysed in Meso level and Macro level. This news item is based on facts, so it can help the readers to be aware of the current status about the distribution of CPEC that can result in the shape of protest for the equal share of Balochistan. This news item is definitely favourable for Balochistan but the publishers should also write about some hopes and good-will gestures about the province which will motivated the masses; particularly the energetic, strong and zealous youth of Balochistan.

"Balochistan Assembly adopts resolution against meager provincial share in CPEC" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 25, News 28). This news item is analysed in Meso-level. This is again about the reservations of Balochis about the distribution of CPEC. In April, former Balochistan chief minister Mir Abdul Quddus Bizenjo said: "More than Rs 5,000 billion is being spent on the CPEC, but Balochistan is not receiving even one percent of it" (DAWN, 2018) (Appendix, p. 25, News 29). This news item is analysed in Meso level because only Balochistan is not given their due share in CPEC. If the same behaviour is continued with Balochistan, it cannot become a developed and prosperous province of Pakistan. These kinds of discourses should be practiced or published in newspapers with some solutions so that the Balochistan government, people can engage themselves in some positive activities to come-out of this disillusionment. These parochial discursive practices about Balochistan by Pakistani newspapers are expected to publish only the positive picture of Balochistan so that Baloch people may go shoulder-to-shoulder with rest of the Pakistan.

 ISBN 978-625-7029-51-3

The most of the written discourse (news items) from Pakistani mainstream newspapers (Dawn, The News International, The Express Tribune) are analysed in Meso-level because these news items are directly related to ignored-province of Balochistan. These news items are going against Balochistan because it is not provided its due share in development projects like mass-transit system, in mega projects like CPEC, in other inevitable projects like construction of new schools, colleges, universities and other educational institutions, hospitals etc. There are few news items from these above mentioned newspapers which are critically analysed in Micro-level. These news items are also going against isolated/deprived people of Balochistan because they are not provided their basic/fundamental rights like decent medical facilities, hospitals, education, food, shelter, clean water etc.

5. Conclusion and Recommendations:-

The discourse which is being practiced in Pakistani mainstream newspapers like DAWN, The Express Tribune and The News International about Balochistan is parochial in the sense that most of the news items are negative and not based on facts. There are found some positive aspects during the critical analysis of newspaper discourse, these aspects will definitely in the interest of the province and its people.“ The China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) has been hailed as a game changer for Pakistan and for its most restive and underdeveloped province, Balochistan” (The Express Tribune, 2019) (Appendix, p. 26, News 30). The publishing of this news gives us hope of bringing the due share of CPEC in Balochistan. This can transform the whole Balochistan and the lives of its citizens from pathetic, deteriorated condition into a developed, educated and civilized Balochistan.

Those published news which are extremely negative (whether true or untrue) should be avoided. As Balochistan has the influence of RAW (An Intelligence Agency of the eternal enemy of Pakistan; India), this agency entices Baloch influential tribal leaders, youth against Pakistan by displaying them the chunks of such negative news. Their dirty motives are to deprive Pakistan of the largest province of Balochistan, like they abet the people of East Pakistan for being separate from Pakistan to make their own independent state. The spokespersons of the human rights commission of Pakistan (HRCP) say: “At least 90 mutilated bodies were found while 545 people were extra-judicially killed in Balochistan in 2017” (The Express Tribune, 2018) (Appendix, p. 26, News 31).

They expressed their concerns over the human rights abuses in Balochistan during a press conference at Quetta. The news about the extrajudicial killings of Balochis can

 ISBN 978-625-7029-51-3

definitely create a sense of deprivation and anguish among Baloch masses. These kinds of news can instigate their feelings, as a result of it they can demand their rights by protesting across the country and by disturbing the daily/routine life of people. Indian intelligence agency hurts the feelings of the deprived section of Balochis, and lures them to demand for their separate state in the name of Balochistan. If these extremely lethal news are not restricted from publishing, Pakistan will soon bear the dire consequences of it in the form of deprive of Balochistan.

There are some recommendations here that mostly constructive and objectively encouraging news about Balochistan should be published in Pakistani newspapers. The positive face of Balochistan should also be displayed through words in newspapers since it may leave the good impression to readers of Balochistan and it will also spur the sentiments of patriotism into Baloch masses, and they most probably may start considering them in a same place in Pakistan where Pakistanis of the other parts of country think. Later on, they can definitely start contributing in a progress of their province and their country; Pakistan. The disconfirming and pessimistic news about Balochistan should not be published in Pakistani newspapers since they none other than provoke riots or rebellion firstly in the province then in the whole country. In this rebellion, they can demand for their equal rights and may be for their own free state.

Inspector General of the Balochistan Frontier Corps Major Gen Nadeem Anjum said: “There are thousands of success stories in Balochistan, but media only shows bomb blasts and terrorism. When people of the province hold rallies in favour of Pakistan, media highlights the stories regarding donkeys” (DAWN, 2018) (Appendix, p. 26, News 32). So, as there are innumerable horrendous and awful consequences of these disconfirming, negative and demoralised news items which are being practiced in the Pakistani newspapers nowadays. That is why; Pakistani mainstream newspapers should halt these discouraged parochial discursive practices about Balochistan and should only publish the constructive news which is beneficial for Balochistan, for Pakistani Print Media and above all for Pakistan.

 ISBN 978-625-7029-51-3

References

Ayoub, M., Awan, M. & Abbas, Ghulam. (2016). Textual Analysis of Print Media Text Discourse.
Bibi, Arifa. Bukhari, Sonia., Sami, Abdul., Irfan, Asmara. & Liaquat, Hira. (2018). Effect of Latest Technology and Social Media on Interpersonal Communication on Youth of Balochistan.
Camps, D. (2019). Legitimating Limburgish: The discursive construction of a regional language in the Netherlands.
Fairclough, N (1989). "Language and Power", London: Longman
Fairclough, N (1992a). "Discourse and social Change", Cambridge: Polity press Fairclough, N (1995a). "Media discourse", London: Edward Arnold
Fairclough, N. (1992). Language and Social Change. Cambridge, England.
Fairclough, N (1995b). "Critical discourse analysis", London, Longman
Siddiqui, Babar. , Malik, Niaz. , Hassan, M.Z.Y. & Khan, Ahmed. (2005). Level of Awareness About World Trade Organization and Its Objectives in Balochistan-Pakistan. Wodak, R. (2007). Pragmatics and Critical Discourse Analysis: A cross-Disciplinary inquiries. In Pragmatics and Cognition, John Benjamin Publishing Company.

 ISBN 978-625-7029-51-3

APPENDICES

News 01

The Gwadar-Hoshab-Surab road is neither part of the western route nor is it a CPEC project at all. No progress made on Balochistan component of CPEC's western route

News 02

Balochistan Assembly adopts resolution against meager provincial share in CPEC. Balochistan's current share under CPEC is only 4.5 percent. The Balochistan Assembly on Friday unanimously adopted a resolution where it urged the federal government t constitute a national commission to settle what it termed the injudicious distribution of projects and funds under the China-Pakistan Economic Corridor (CPEC)

News 03

Chief Justice of Pakistan Mian Saqib Nisar has said the situation in Balochistan is deplorable and despite having huge mineral resources the people of the province are demanding the provision of even basic rights

News 04

The chief justice said the people of Balochistan complained that they were being neglected by Islamabad despite the fact that they had rendered great sacrifices for protecting the country

News 05

I personally feel a sense of embarrassment while observing this situation about Balochistan

News 06

The findings show that the power deficit of the province remains at 700MW, despite the additional power generation capacity that has come online around the country since the early harvest projects of CPEC were commissioned

News 07

Health minister declares nutrition emergency in Balochistan

News 08

Balochistan figures portrayed a dismal picture as 40 per cent are underweight, 52 per cent stunted, 16 per cent wasted, 61 per cent have Vitamin A deficiency (Maternal), 74 per cent with Vitamin A deficiency (Child), 49 per cent with anemia (maternal), and 57 per cent with anemia (child)

News 09

Nutrition emergency declared in Balochistan

News 10

At least 350 cases of violence against women were reported across the province but the figure could be higher as in remote areas of Balochistan people and suppressed women refuse to lodge FIRs against culprits under tribal pressure

 ISBN 978-625-7029-51-3

News 11

More than 11 jails in Balochistan are facing serious water shortage for a long time, causing immense difficulties to prisoners

News 12

Balochistan, being the worst drought-hit part of the country, needs immediate action to resolve this problem

News 13

Balochistan children facing acute malnutrition

News 14

during the last two years some 31,450 children out of 400,000 are found suffering from malnutrition

News 15

If the issue of malnutrition will not be addressed properly, the situation will deteriorate to the extent of the situation in African countries

News 16

Nearly 52 per cent children have reportedly become the victim of stunting as a result of severe undernourishment due to the drought-like situation in the province

News 17

Child mortality rate in the province is as high as compared to other provinces of the country owing to chronic malnutrition for mothers and children

News 18

No progress made on Balochistan component of CPEC's western route

News 19

In fact, zero progress has been made on the 750km stretch of Balochistan component of the western alignment. Even worse, nearly three-fourths of the Balochistan component (Zhob-Quetta-Surab section) is not even included in the CPEC infrastructure portfolio

News 20

The Balochistan cabinet was left shell-shocked at the end of a briefing on the progress of CPEC projects in the province when it was revealed that no progress has been made in any projects outside Gwadar and the meagre share of the province in the overall portfolio of CPEC projects

News 21

Schools without roofs: the state of govt-run schools in Balochistan

 ISBN 978-625-7029-51-3

News 22

The students have been studying in the roofless, door and windowless room for more than three years. There is no boundary wall, no toilet, no clean drinking water

News 23

The children bring drinking water from a nearby tube well

News 24

Over 1,300 government-run schools found shut in Balochistan

News 25

More than 250 government primary, middle and high schools have been found shut in Quetta and Pishin districts alone

News 26

We have only one primary school in an area of 33 square kilometers in Balochistan

News 27

The BNP-M (Baloch National Party-Mengal lawmaker said: "Balochistan has been ignored in the $62 billion [CPEC] project in terms of development schemes and allocation of funds. Despite having a wide coastal belt and plenty of mineral resources, Balochistan has repeatedly been denied its due share

News 28

Balochistan Assembly adopts resolution against meagre provincial share in CPEC

News 29

More than Rs 5,000 billion is being spent on the CPEC, but Balochistan is not receiving even one percent of it

News 30

The China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) has been hailed as a game changer for Pakistan and for its most restive and underdeveloped province, Balochistan

News 31

At least 90 mutilated bodies were found while 545 people were extra-judicially killed in Balochistan in 2017

News 32

There are thousands of success stories in Balochistan, but media only shows bomb blasts and terrorism. When people of the province hold rallies in favour of Pakistan, media highlights the stories regarding donkeys

 ISBN 978-625-7029-51-3